

THE JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

25604

VOL. XXI

1935

291.05
J. B. R.S.

A349

PATNA

PUBLISHED BY THE BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY

Price Rs. 20

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.
Acc. No. .... 25604...
Date. 6.3.1961
Call No. ....

ALPHABETICAL INDEX TO CONTRIBUTORS

	PAGE
1. Banerji-Sastri, Dr. A., M.A., Ph. D: (Oxon.)— The Mahābhārata—For the First Time Critically edited by Vishnu S. Sukthankar (Review by)	194—195
Rigveda Brāhmaṇas The Aitareya and Kauśitaki Brāhmaṇas of the Rigveda, translated from the Original Sanskrit, by Arthur Berriedale Keith D. C. I., D. Litt. (Review by)	195—197
Explorations in Sind (Review by)	78—84
2. Basu, K. K., M.A.— Some old accounts of Bhagalpur	139—190
3. Chatterji, Dr. Nandalal, M.A., Ph.D.— The Revenue Administration of Mir Qasim in Bihar and Bengal (1760-63)	61—73
4. Giebens, Rev. K., S. J., Ph. and Litt. D.— Elements of Mithra Cult, appropriated by Christianity	44—60
5. Hevesy, W. F. de.— Munda Tongues Finno-Ugrian	107—120
6. Jayaswal, K. P., M.A., (Oxon.)— Early signed Coins of India (additions and corrections	191—193
Vinaya Piṭaka and Majjhima Nikāya, translated into Hindi, by Tripiṭakāchārya Rāhula Sāṅkrityāyana (Review by)	251
Buddha-Charyā in Hindi, by Tripiṭakāchārya Rāhula Sāṅkrityāyana (Review by)	251
Bhāratiya Chitrakalō in Hindi, by N. C. Mehta Esq., I.C.S. (Review by)	252
History of Kashmir under the title of "River of	

	PAGE
Kings", English translation of Rājataranī- giṇī by R. S. Pandit (<i>Review by</i>)	252
Anthology of Vedic Hymns, by Dr. T. Chau- dhuri (<i>Review by</i>)	253
Companion to Anthology of Vedic Hymns, by Dr. T. Chaudhuri (<i>Review by</i>)	253
7. Lévi, Professor S., Location of Dantapura ..	137—138
8. Prasad, Gorakh, D.S.C., Astronomical Evidence on the Age of the Vedas	121—136
9. Roy, Rai Bahadur Sarat Chandra, M.A., B.L., M.L.C., Report of Anthropological Work in	
1932-33	1—20
1933-34	99—103
1934-35	213—230
Ethnographical Investigation in Official Re- cords	231—250
10. Sāṅkrityāyaṇa, Rev. Rāhula, Tripitakāchārya Sanskrit Palm Leaf MSS. in Tibet (<i>with Plates</i>)	21—43
Vartikālaṅkāra of Prajñākaragupta. App. to Part II	
11. Sharma, Dasharatha.— Chāṇḍaśena of Kaumudimahotsava	77
12. Stein, O., Ph.D.— A Votive Stūpa from Bihar (<i>with Plates</i>)	74—76
13. Tiwari Udai Narayan, M.A.— A Dialect of Bhojapuri. App. to Part I & III	

ALPHABETICAL INDEX TO ARTICLES

	PAGE
Accounts, Some Old, of Bhagalpur. <i>By Prof. K. K. Basu, M.A., Bhagalpur</i>	139—190
Age of the Vedas, Astronomical Evidence on the, <i>By Gorakh Prasad, D. Sc.</i>	121—136
Anthropological Work in 1932-33. <i>By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L., M.L.C.</i> ..	1—20
,, ,, in 1933-34	99—103
,, ,, in 1934-36	213—230
Chāṇḍasena of Kaumudimahotsava. <i>By Dasharatha Sharma</i>	77
Dantapura, Location of. <i>By Professor S. Lévi</i> ..	137—138
Dialect of Bhojapuri. <i>By Udai Narain Tewari, M.A., App. to Part I & III.</i>	
Ethnographical Investigation in Official Records. <i>By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L., M.L.C.</i>	231—250
Mir Qasim, Revenue administration of, in Bihar and Bengal (1760-63). <i>By Dr. Nandalal Chatterji, M.A., Ph.D.</i>	61—73
Mithra Cult, Element's of, Appropriated by Christianity. <i>By the Rev. K. Giebens, S.J., Ph. and Litt.D.</i>	44—60
Munda Tongues Finno-Ugrian. <i>By W. F., de Hevesy</i>	
Palm Leaf mss. in Tibet, Sanskrit, (with Plates). <i>By Rev. Rābula Sāṅkrityāyana</i>	107—120
Signed, Early, Coins of India (additions and corrections). <i>By K. P. Jayaswal, M.A., (Oxon.)</i> ..	21—43
Vārtikālañkāra of Prajñākara Gupta. <i>By Ven. Tripiṭakāchārya Rābula Sāṅkrityāyana. App. to Part II.</i>	
Votive Stūpa from Bihar (with Plates). <i>By O. Stein, Ph. D.</i>	191—193
	74—76

INDEX TO PLATES

- Pages of the Vāda-Nyāya, Pages of different Sanskrit Manuscripts in Tibet. Between pages 26-27.
Volumes of Indian MSS. in Tibet. Between pages 28-29.
Votive Stūpa from Bihar. Between pages 74-75.

LIST OF PLATES

	PAGE
Pages of the Vāda-Nyāya.	Opp. 27
Pages of different Sanskrit MSS. in Tibet.	,, 27
Volumes of Indian MSS. in Tibet	,, 28
Votive Stūpa from Bihar.	,, 74

GENERAL INDEX TO J. B. O. R. S. VOLUME XXI

A

	PAGE
Accounts, Some old, of Bhagalpur	139
Actuals up to Feb. 28, 1935 (Income)	94
" " " " (Expenditure)	95
Administration, Revenue, of Mir Qasim	61
Age of the Vedas, astronomical Evidence on the	121
Alphabet, Devanāgarī, Transliteration, of, ...	97
Anthropological work, Report of, in 1932-33	1
" " " in 1933-34	99
" " " in 1934-35	213
Annual meeting, Proceedings of, held on March 29, 1935	88
Annual Report for 1934-35	90
Annual Accounts for 1934-35	104—105
Articles, Leading, ...	1, 99, 107, 213
Astronomical Evidence on the Age of Vedas	121

B

Belputtah	166
Bhagalpur, old accounts of	139
Bhojapuri dialect .. .. .. App. to Part I & III	
Bhuiyas and their Congeners	1
Bhuiyas Tribal and Titular Bhuiyas	3
Bihar and Bengal, Revenue Administration of Mir Qasim in	61
Bihar, Votive Stūpa from	74
Books, Reviews and Notices of	78
Brāhmaṇas, Rigveda, ...	195
Buddhist Sūtras in Hindi	251
Buddhist Life in Hindi	251

C

	PAGE
Capt. Sherwill's Report	144
Chāndasena of Kaumudīmahotsava	77
Ch'hai or Chye	175
Chandun Kutooreea	150
Chundwet and Pussyee	152
Coins, Early signed, of India	191
Colgong	160
Congeners of Bhuiyas	1
Contributions miscellaneous	74

D

Damiakoh	167
Danra Sukwarg	151
Dantapura, Location of	137
Devanāgarī alphabet, transliteration of	97
Dharmakirti's Vādanyāya	App. Part IV
Dhwrrah	148
Dialect of Bhojapuri	App. Part I & III
Dickinson, Gurje, Report ..	187

E

Early signed Coins of India	191
Elements of Mithra Cult	44
Ethnographical Investigation in Official Records	231
Evidence, Astronomical, of the Age of Vedas ..	121
Expenditure	95
Exploration in Sind	78

F

Finno-Ugrian, Munda Tongues	107
---	-----

G

G. Loch's Report	176
Godda	160

	PAGE
Gupta, Prajñākara, author of, Vārtikālāṅkāra	App. to Part II
Gu-rim-lha-khang Library of Sa-skya .. .	42

H

Haraprasad Memorial	257
Hendweh	161
Hindi, Buddhist, Sūtras in, ...	251
Hindi, Buddha's Life in, ...	251
History of Kashmir	252
Honorary members	200

I

Income	104
Income (actuals up to February 28, 1935) ..	94
India, Early signed Coins of	191
Indian Painting	252
Investigation, Ethnographical, in Official Records	231

J

Jehangeera	153
Journal	90

K

Kankjole	163
Kashmir, History of	252
Kaumudīmahotsava of Chāṇḍasena	77
Khāriās, migrations of	213
Khāriās, origin and migrations of	214
Kherhee	159
Kun-de-ling Monas (Lhasa)	27
Kurrukpoor	148

L

Lantour's, E. F., Report	180
Leading articles	1, 99, 107, 213

	PAGE
Library	91
Library, Gu-rim-lha-khang, of Sa-skya	42
Life members	201
Life, Buddha's, in Hindi	251
List of members of B. O. R. S. on Dec. 31, 1934	200
Location of Dantapura	137
Lukhunpoor	153

M

Mahābhārata, the, critically edited by Vishnu. S.	
Sukthankar	194
Manuscripts, Search for, ...	91
Manuscripts, Palm-leaf, in Tibet	21
Meetings	90
Meeting, Proceeds of, held on March 3, 1935 ..	85
Meeting, Proceedings of, Annual, held on March 29, 1935	88
Meeting, Proceedings of, held on August 4, 1935	198
Meeting, Proceedings of, held on December 15, 1935	254
Meeting, Proceedings of, held on September 19, 1935	256
Membership	90
Members, List, of, B. O. R. S.	200
" Honorary, of, B.O. R. S.	200
" Life, of, B. O. R. S.	201
" Ordinary, of, B. O. R. S.	202
Memorial, Haraprasad	257
Migration of the Khārias	213, 214
Mithra Cult, Elements of, appropriated by Christianity	44
Mir Qasim, Revenue administration of, In Bihar and Bengal	61
Miscellaneous Contributions	74
Monastery, Kun-de-ling, (Lhasa)	27
" , spos-Khang (near Gyantre)	28

	PAGE
Monastery, Sālu (near Sigartse)	28
,, Ngor (one day's journey from Sigartse)	31
Mulhneegopal	175
Munda Tongues, Finno Ugrian	107
N	
Nareedeegeur	174
Ngor Monastery, ...	31
Notes of the Quarter 85, 104-105, 198, 254	
Notices and Reviews of Books 78, 194, 251	
Nursingpoor Kortuh	175
O	
Ordinary Members of B. O. R. S.	202
Origin and migration of Khāriās	214
P	
Paintings, Indian, ...	252
Palm leaf Manuscripts in Tibet	21
Pemburton's Report	172
Pergunnah Bhagalpur	154
Prajñākara Gupta, Vārtikālāñkāra of, App. to Part II	
Proceedings of meeting held on March 3, 1935 ..	85
,, ,, ,, ,, Aug. 4, 1935 ..	198
,, ,, ,, ,, Dec. 15, 1935 ..	256
,, ,, ,, ,, Sep. 19, 1935 ..	256
Proceedings of annual meeting held on March 29, 1935	88
Purbutpara	149
Q	
Quarter, Notes of the, ... 85, 104-105, 198, 254	
R	
Rajmahal hills or Damini koh	167
Report of Anthropological work in 1932-33 ..	1

	PAGE
Report of Anthropological work in 1933-34 ..	99
" " " " " 1934-35 ..	213
Report, Annual, for 1934-35	90
Report, Capt. Sherwill's	144
" " Pemberton's	172
" " G. Loch's	176
Report, E. F. Lantour's	180
" " George Dickinson's	187
Revenue administration of Mir Qasim	61
Reviews and Notices of Books	78, 194, 251
Rigveda Brāhmaṇas	191

S

Sālu Monastery (near Si-gu-rtse)	28
Sanskrit MSS., Palm leaf, in Tibet	21
Saskya, Gurim-lha-khang library of, ...	42
Search of manuscripts	91
Sherwill's, Capt. Report	144
Signed coins of India, Early, ...	191
Singhol	150
Sind, Explorations in	79
Some old accounts of Bhagalpur	139
Sooltanabad	165
Spos-khang Monastery (near Si-gu-rtse)	28
Statement of accounts for 1934-35	104-105
Stūpa, Votive, from Bihar	74
Subdivision of the Tribe	13
Suhrole	150
Sukhurabadee	153
Sutras, Buddhist, in Hindi	251

T

Teeleezagurhee	165
Tibet, Sanskrit Palm leaf MSS. in	21
Titular	5

	PAGE
Titular Bhuiyas	3
Tongues, Munda, Finno-Ugrian	107
Transliteration of the Devanāgarī alphabet adopted in the J. B. O. R. S., from 1925 .. .	97
Tribal	3
Tribal Bhuiyās	3
Tribe, Subdivisions of	13

U

Umbar	165
----------------	-----

V

Vādanyāya, Dharmakirti's	App. to Part IV
Vārtikālaṅkāra of Prajñākara Gupta, .. .	App. to Part II
Vedas, astronomical evidence on the age of, ..	121
Votive Stūpa from Bihar	74

W

Waseela	150
Work, Anthropological, Report of, in 1932-33	1
" " " in 1933-34	99
" " " in 1934-35	213

**ALLAHABAD LAW JOURNAL PRESS
ALLAHABAD**

JOURNAL
 OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY
MARCH 1935

CONTENTS

	PAGE
<i>Leading Articles</i>	
I. Report of Anthropological work in 1932-33. <i>By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.</i>	1
II. Sanskrit Palm-Leaf MSS. in Tibet (with plates). <i>By Rev. Rābul Sāṅkrityāyana</i>	21
III. Elements of Mithra Cult Appropriated by Christianity. <i>By the Rev. K. Giebens, S. J., Ph. and Litt. D.</i>	44
IV. The Revenue Administration of Mir Qasim in Bihar and Bengal (1760-63). <i>By Dr. Nandalal Chatterji, M.A., Ph.D.</i>	61
<i>Miscellaneous Contributions</i>	
I. A Votive Stūpa from Bihār (with plates). <i>By O. Stein, Ph.D.</i>	74
II. Chandasena of Kaumudīmahotsava. <i>By Dasharatha Sharma</i>	77
<i>Reviews and Notices of Books</i>	
I. Explorations in Sind. <i>By Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.</i>	78
<i>Notes of the Quarter</i>	
I. Proceedings of a meeting of the Council held on March 3, 1935	85

	PAGE
II. Proceedings of the annual meeting held on March 29, 1935	88
III. Annual Report for 1934-35	90
IV. Statement of Accounts from April 1, 1934 to Febru- ary 28, 1935	93
V. His Excellency's Speech introducing Prof. Heras, Lecturer of the annual meeting	96
VI. His Excellency's Speech moving a vote of thanks to the Lecturer	96
Transliteration of Devanāgarī into Roman Alphabets	97
 <i>Appendix</i>	
I. A Dialect of Bhojapuri. By <i>Udai Narain Tiwari, M.A.</i>	33

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

VOL. XXI.]

1935

[PART I.

Leading Articles

Report of Anthropological Work in 1932-33:

The Bhūiyās and their Congeners

By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy

During the year 1932-33, besides carrying on ethnological investigations among the Khṛias, the Asurs, and the Birjas of Chōṭā-Nāgpur, and the Koṛwās of the Jashpur State of the Central Provinces, I continued my investigations among the Bhūiyās of Chōṭā-Nāgpur and Ḍīssā and the Musāhārs of Bihār. A monograph on one section of the Bhūiyās is in the press, and monographs on the other tribes are in course of preparation.

(i) *The Bhūiyās.*

The Bhūiyās appear to be one of the most interesting tribes of India, from the ethnologist's standpoint. In this tribe, in their various branches, more perhaps than in any other, the ethnologist may study *in situ* the various stages and processes of cultural development through which some sections of the Indian population have advanced from

savagery to comparative civilisation. And even in any particular section of this tribe the ethnologist can find traces of distinct strata of culture-elements of different levels associated together.

The Bhüiyā tribe, in all its branches, although numbering over one and a half million souls, has a very wide distribution. They are spread over at least half a dozen provinces of India. They are found in varying numerical strength and social status in Bengal, Bihār, Ḍrīssā, Chōṭā-Nāgpur, Assam, the United Provinces, the Central Provinces, Central India Agency, and the Madras Presidency. Their principal stronghold at present is in the northern stages of cultural progress from the almost primitive Pāuṛī or Hill Bhüiyās of Kēonjhar, Bonāi, and Pāl-Lāherā States to the thoroughly Hinduized Bhüiyā baronial families such as the Gaṛhātiā family of Himgir and the Māhāpātra family of Nāgrā in the Gāngpūr State and some others, and the common Pāik Bhüiyās or Khāṇḍāit Bhüiyās and Rājkūli and Prājā Bhüiyās who hold intermediate positions. According to Risley¹ "Some of the leading Bhüiyā families have come to be Chiefs of the petty States of Ḍrīssā, and have merged their identity in the claim to quasi-Rajput descent." Similarly from the depressed Bhüiyā serfs of the Pālāmau District, and the still more depressed Mūsāhār Bhüiyās of the Patna District to the respectable agricultural Ghāṭwār Bhüiyas of the Hāzāribāgh District and the still more advanced landholding Tīkāits of the Monghyr and Bhāgalpur Districts, the Northern Bhüiyās too represent different grades of social position and culture.

The Ḍrīssā States form the centre of the southern section of the tribe, whereas the Chōṭā-Nāgpur Districts of Pālāmau and Hāzāribāgh and the adjoining Bihār District of Gayā form the centre of what may be called the Northern section of the tribe.

¹ *Tribes and Castes of Bengal*, vol. I, p. III. See also Dalton, *Ethnology of Bengal*, p. 140.

(ii) *Tribal Bhüiyās and Titular Bhüiyās.*

The name 'Bhüiyā' and its variants 'Bhūmia',

(1) Different meanings of all derived from the Sanskrit word 'Bhūmi' the name. meaning 'land'. One or other of the variants of the name appear to have been applied, in different parts of India, to widely separated communities, either in the sense of autochthones or children of the soil (*Bhūmi* or *Bhūi*), or in the sense of reclaimers or owners of the land (*Bhūmihār*) or as implying some connection with land.

Some pre-Āryan communities of Ārissā who call themselves by such titular names as *Pāik* (soldiers) or *Khāṇḍāit* (swordsmen) *Pāik* or *Khāṇḍāit* *Bhüiyās* (as distinguished from *Kshatriya Khāṇḍāits*), *Ghāṭwār* or *Ghāṭwāl* (guards of the hill-passes) in the Hāzāribāgh District of Chōtā-Nāgpur, *Tikāit* (invested with the *tikā* or mark of investiture of landlordship) in the Sāntāl Parganās, *Ganzhu* (village-landlord) in parts of Chōtā-Nāgpur, and so forth, now resent being called 'Bhüiyās', although there are cogent reasons to regard them as tribal Bhüiyās by origin.

The gradual elevation from a lower social class to a higher, from a despised aboriginal tribe to a fairly respectable Hindu caste, is a familiar phenomenon in Tribal Bhüiyās. India and has been going on for generations among the Bhüiyās as among several other tribes. Thus, of the landholding section of the Bhüiyās of the Sāntāl Parganās, we read in Buchanan's *Bhagalpur Journal* (1810-1811); "Some men of the families of the Thākurs, Thakoits, and Baboos, whom in Captain Brown's time (1772-78) every one called Bhüiyās, and who are now commonly called as such by other tribes, said that nobody called them so; that they were Surji Bangs and knew nothing of Bhüiyās or Onwārs.² They would only acknowledge, that, before

2 Mr. Oldhan in his edition of Buchanan's *Bhagalpur Journal* suggests that "the word is 'Angawar', i.e. pertaining to Anga, the old name of the country adjoining Magadha on the east, just as we shall find a section of the Bhüiyās called Magahiyā, i.e. belonging to Magadha"

they obtained zemindaries, they were called Rai. They have now pure Brāhmaṇas as *Purohits*, and *Sannyāsīs* or *Brahmachāris* for spiritual guides, and may form two annas of the population of *Belpata*. They follow the same rule in eating, etc., as the Rajputs. One of the Bhūiyās, not of the blood of the Tekoits, says that both they and he are Bhūiyās and descended from the stock; but that the Tekoits and their kindred are of higher rank, and greater purity. He says that the proper name of the tribe is Rāj Bhūiyās. Those who are rich have Brāhmaṇ *Purohits* (priests), but the poor content themselves with *Purohits* of their own who pray to the Sun and to Basumati. They eat fowls, goats, swine, but not beef, and drink spirituous liquors.³ In his *Gayā Journal*, Buchanan writes, under date 15th December (1911) :—“In the evening I was visited by Obadut Singh, Tikāit of Domni (Dhamni) to whom all the country on this side of the Sukar belongs. He calls himself a Surajbaṇśī Rājput, and such of his people as live pure are called Ghāṭwāls. Those who adhere to their old impurity, and eat beef, pork, fowls and every other abomination, are called Bhūngiyas.”⁴

Mr. (now Sir Hugh) McPherson, in his *Settlement Report of the Sāntāl Parganās* (1898-1907) writes thus of these Bhūiyā Chiefs :—“Their Chiefs make the usual Kṣatriya pretensions and calling themselves Surjabāṇsis disclaim connection with their Bhūiyā kinsmen. But the physical characteristics are all alike Dravidian, and in Captain Brown’s time (1772-78) the Chiefs never thought of claiming to be other than Bhūiyā. The highest Chiefs of the Bhūiyās are called Tikāits, and are supposed to have the mark of royalty. Inferior Chiefs are called Thākurs, and the younger members of noble Bhūiyā families are called Babus.”⁵

(Bihar).—*Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, XV, p. 340,
Foot-note.

3 *Ibid.*, pp. 356-357.

4 *Journal of Francis Buchanan, Patna and Gaya in 1811-1812* (Patna, 1925), p. 67.

5 *Settlement Report of the Sāntāl Parganās*, 1898-1907.

If some sections of the Bhüiyäas, now disclaim the tribal name, and assume names indicative of a higher social status befitting their present improved position in life, there are others who, sunk lower in social position than most of their congeners elsewhere, deem it a point of honour to call themselves by their real tribal name of 'Bhüiyäas'. Thus, the large pre-Āryan and pre-Dravidian population scattered all over Bihär and designated by their neighbours as *Müsähärs* (lit., rat-killers or rat-eaters), who however, are but a degenerate section of the Bhüiyā tribe, deem it a point of honour to be designated as 'Bhüiyäas.' Buchanan in his *Gaya Journal*, under date 18th February, 1912, writes of village Arkal (Arwal), "Many *Müsähärs* here; they are called *Bünghiyäas*."⁶ To this day, most *Müsähärs*, as they are called by their neighbours, call themselves *Bhüiyäas*.

Again, some aboriginal tribes who are tribally quite distinct from the tribal Bhüiyäas, as well as a few Hindu castes of high social status, take pride in the designation of *Bhüinhär* which is a variant of the name 'Bhüiyā', but is employed in a different sense from that of 'autochthon'. Thus, the descendants of the aboriginal founders of villages in Chötā-Nägpur, belonging whether to Mündā or Örāon or Khāriā or Bhūmij tribes are known as *Bhüihär*, not as a tribal name, but as an honorific class-title denoting holders of a privileged class of tenures in land locally known as *Bhüinhäri* tenures. And a sub-tribe of the Mündās, now found mostly in the Pálāmau District of Chötā Nāgpur, though cut off from the main body of the Mündā tribe of the Rānchi District by intervening settlements of Örāons and certain other tribes and castes, have long acquired the name of 'Bhüihärs' as a tribal designation, although possessing no *Bhüihäri* tenures, at any rate at the present day. Dr. Wise tells us that "the term (*Bhüiyā*) is also occasionally used as a surname of the

6 Buchanan's *Gaya Journal*, p. 163.

despised Jogi (Jugi) weavers (of Bengal), and Bhūiyā again is a Muhammadan title.⁷

In higher social spheres, some apparently Āryan land-holding communities such as the Bhūihār Brāhmaṇas of Bihār and the Bhūmiā Rājputs of Rājputānā take pride in the titular appellation of *Bhūihār* or *Bhūmiā*, as denoting a specially high status in relation to land. It may be noted that Buchanan in his *Journal* (both of the Purnea and of the Shahabad Districts) explains the name of the former as meaning "Bhūngiyā or Zemindar Brāhmaṇas." He says, "Both words imply their being employed in the management of land, the former in the Hindi, the latter in the Persian language....They are fond of being called Rājā and Zemindar, and rent land without scruple. They indeed chiefly subsist by farming, although they will not hold the plough with their own hands... Their manners are very similar to those of the Rājputs. They are fond of military life. They seem to me to be the remains of the Brachmani of Pliny, whom he represents as a people and not as a priesthood."⁸

In Rājputānā, as we learn, "the Bhūm tenure is very highly esteemed by Rājputs of all classes, so that some chiefs of superior rank think it no dishonour to be styled Bhūmiās..... The Mahārājāh of Kishengarh, the Thākur of Fategarh, the Thākur of Juni, the Thākur of Bundunwaru, and the Thākur of Tantoi, are among the Bhūmiās of Ajmere."⁹

The most notable application of the name 'Bhūiyā' as an honorific designation is that of the well-known 'Bāro-Bhūiyās' or Twelve Bhūiyās of Bengal. These were twelve most eminent and powerful men who possessed or secured extensive dominions in Bengal and rose to be great territorial chiefs during the disintegration and decay of the old Pāthān rule in Bengal and the rise of the Moghuls to power,

7 *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, vol. xlvi, part I, p. 198.

8 Francis Buchanan—*An Account of the District of Purnea*, 1809-10, p. 208.

9 *Rājputana Gazetteer*, vol. ii, p. 30.

and became famous in history under the name of 'Bāro-Bhūiyās'. They had not the remotest connection with the tribal Bhūiyās, two or three of them (Isā Khān¹⁰ of Khijirpur, Fazal Gāzi of Bhāwāl and Chānd Gāzi of Chānd Pratāp) having been Mahummadans and the rest (such as Mahārājā Pratāpāditya Rāi of Jaśohar, Rājā Kandarpa Nārāyaṇ Rāi of Chandradwipa, Ganesh Rāi of Dinājpur, Chānd Rāi and Kedār Rāi of Śripur in Vikrampur, Mukunda Rām Rāi of Bhushna, and Kamṣa Nārāyaṇ of Tahirpur) were high-caste Āryan Hindus.¹¹

Through inadequate information, however, such a confusion through Resem-blance of Names. connection was suggested or rather con-fusion made between the lowly aboriginal tribe of Bhūiyās in Bihār, Orissa and Chōṭā-Nāgpur, on the one hand, and, on the other, the high-class Bāro Bhūiyās of Eastern Bengal and Assam and the Bhūmihār Brāhmaṇas of Bihār and the United Provinces, by some earlier writers including Buchanan in his *Gorakhpore Journal*, although in the passage already quoted from his *Purnea Journal*,¹² he appears to have appreciated the distinction between the aboriginal Bhūiyās and the Bhūmihār Brāhmaṇas. Following Buchanan, Dalton in his account of the Bhūiyās, wrote as follows :—"In a preceding chapter on the population of Assam, I have noticed that a dynasty called the *Bāro-Bhūiyā* once ruled in that Province (Assam), and that the country to the north of the Brahmaputra from one end of the valley to the other, is full of great works ascribed to this people, and the origin of their dynasty is probably alluded to in the tradition given by Buchanan Hamilton in his account of Dinājpur, where it is narrated that twelve distinguished persons of the Bhūngiya race came to

10 His father, Kāli Dās Gujdani was a Bais Rājput from Oudh, who became a Muhammadan and received the title of Sulaimān Khan. *Ibid.*, p. 210.

11 The others were Lakshman Manikya of Bhulua, and Hambir Malla of Bishnupur. See *Bāro Bhūiyās*, by Ānanda Rāy, pp. 1-3, and *Pratāpāditya Jibancharit*, by Satya Charan Shāstri.

12 *Ibid.*, p. 92.

the Koladyne¹³ river, the boundary between Kāmrūp and the ancient Matsyadeśa, took up their abode there, extended their sway, and executed great works. In Northern and Eastern Bengal and Chōtā-Nāgpur, the persons now included in the tribe are in the humblest positions of life, performing offices the most degrading, few of them attaining to the dignity of farmers or cultivators of their own fields; but there are grounds for supposing that some of the noblest families in Bengal are sprung from this race and they still hold high positions in the Jungle and Tributary Mahals. The proprietors of the estates surrounding the Paresnāth Hill in the Manbhūm and Hāzāribāgh districts, though pretending to be Kshatryas, are Bhüiyās, and they have not been able to efface the characteristic physical traits of their origin".¹⁴

Dr. James Wise, however, in an article published in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*¹⁵ in the years 1875 and 1876, as Risley points out, "worked out with the patience and thoroughness which mark all his researches the obscure history of these twelve Bhüiyās or landlords, and showed that their designation had so little of a tribal character about it that at least one of them was a Mahomedan, they were in fact merely territorial chiefs of portions of Eastern Bengal and Assam." And the researches of Dr. Wise were so convincing that the question was practically settled.

Cunningham in 1884 in his Archæological Report for the years 1881-82, wrote :—"I think, Dalton is wrong when he carries them (the Bhüiyās) to Northern Bengal, and makes them the conquerors of Kuch-Bihār and Assam. He has apparently followed Buchanan in confounding the Bhüihārs or Bhūmihārs of Northern Bengal and Bihār

13 A corrupt form of *Kalindi*, *vide* McCrindle's *Ancient India as described by Ptolemy*, p. 215.

14 Dalton's *Ethnology of Bengal*, p. 139.

15 1874, pt. I, p. 197. 1875, pt. I, p. 781.

with the Bhūiyās of Shahabad. The latter are an acknowledged aboriginal tribe, while the former profess to be the descendants of Brāhmaṇs who took to agriculture as an occupation. Hence their name of *Bhūmi-hāra* or 'Land-tillers'.....In Barendra, or Northern Bengal, the people still speak of the *Bāro-Bhūiyās* as the former rulers of the country, and I believe they refer to the well-known dynasty of the Pal Rājās, whose caste or tribal name is never mentioned in the inscriptions.¹⁶

The discarded theory of the identity of the aboriginal Bhūiyā tribe with the historical *Bāro-Bhūiyās* of Bengal and the legendary *Bāro-Bhūiyās* of Assam, was recently revived by Mr. B. C. Mazumdar, an Indian writer of some reputation.¹⁷ But it is satisfactory to note that Mr. Mazumdar has since discarded it himself.¹⁸

(iii) *Affinities*

In his *Account of Orissa* published in 1813, Stirling¹⁹ included the Bhūiyās among the Kōl or Mūṇḍā tribe. He wrote:—"The Coles are divided into thirteen different tribes, viz., Kōl, Lurka Kōl, Chowang, Sarvanti, Dhurowa, Bahuri, Bhūmian or Bhūmiah, Khandwal, Sāntāl, Sour, Bhūmij, Batholi, and Amavat. Their original country is said to be Kolhant Deś, which the natives describe as a hilly tract lying between Moherbañja, Singhabhūm, Jynty Bonye, Kēonjhar, and Dalbhūm; their encroachments on Moherbañja have been felt as serious; some tribes (the Bhūmiah) are found settled in the back parts of Nilgiri, and from their restless disposition and constant endeavours to extend their possessions, they have

16 *Archaeological Report*, vol. xvii, p. 134.

17 Russel's *Tribes and Castes*, vol. ii, 306; and *Modern Review* (Calcutta 1907) vol. i, pp. 148-153.

18 *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, vol. xviii (1932), pp. 51-78. *Man in India*, vol. xii (1932), pp. 330-333.

19 *An Account, Geographical, Statistical and Historical of Orissa Proper*, or Cuttack, pp. 202-3.

proved troublesome to their neighbours even to the powerful Kēonjhar Rājā. The Coles are a hardy and athletic race, black and ill-favoured in their countenances, ignorant and savage to the last degree, but their houses, built entirely of wood, are said to exhibit a considerable degree of neatness and comfort, and they carry on a very extensive cultivation. Their arms are the bow and arrow, and small iron battle-axe called *Tāngi*, in the use of which they display much skill and dexterity."

Dalton,²⁰ however, disputed Stirling's classification of the Bhūiyās among the 'Kōl' or Mūndā tribes. He wrote :— "Mr. G. Campbell, in his *Ethnology of India*, suggests that they (the Bhūiyās) are connected with the 'Būis' of Madras and the Central Provinces. This is probable. The Bhūiyā feature is, on the whole, of a Tamulian caste, and it is in the southern frontier of Bengal that we find them in greatest strength and greatest purity. They belong, I daresay, to the southern, rather than to the northern races,—the Dravidian rather than the Kōlarian. They form an important element in the population of Singbhūm. Tradition says, they were once dominant in the western and southern parts of the country, but were subjugated by the 'Hos' (Kōls). In the Tributary States of Gangpur, Bonāi, Kēonjhar, and Bāmra, they are almost the only class possessing proprietary rights under the chiefs. They are the barons from whom those chiefs originally derived their authority, and are either the support or the sap of that authority, according to the side they take in the politics of the State. They have, in all these little governments, that useful institution—an opposition. Mr. Stirling, in his account of ŌriSSā, classes them among the Kōls; but there are no grounds that I know of for so connecting them. As I have said above, they appear to me to be linked with the Dravidian rather than the Kōlarian tribes. They were the veritable monkeys that aided Rāma in his invasion of Laṅkā. All the country now

20 *Ethnology of Bengal*, p. 140.

occupied by the Bhüiyäs is full of traditions of that great hero. He is the favourite god of the Hinduized Bhüiyäs—Hanumän, the general of the ape army, was Pawan-kā-put, 'the son of the wind'; and the Bhüiyäs to the south of Singbhüm call themselves Pawanbans, the children of the wind, to this day. That they were the apes of the *Rāmā-yāṇa*, there can therefore be no doubt."

In his section on "The Bendkärs of Kéonjhar, or Savaras"²¹ Dalton writes :— "It is difficult to regard them otherwise than as members of the great Bhüiyā family and thus connecting them, we link the Bhüiyäs and Savaras, and give support to the conjecture that the former are Dravidian. The Savaras, occupying the country between the Kandh Maliahs or hill tracts and the Godavery, retain a primitive form of speech, but the Bendkär Savaras that I have fallen in with have no language of their own and no tradition that they ever possessed one. The form of speech used is Uriyā, and those living in mixed villages conform to many customs of Hindu Oriyās of inferior castes. The points of difference are, however, very noticeable; for on those points they followed exactly the customs of the Hill Bhüiyäs, and the independent Bendkär communities have all the Bhüiyā characteristics....It is in their feasts, festivals, amusements, and methods of bringing about marriage that the points of resemblance between them and the Bhüiyäs are most marked."

Dalton's admission that the Savaras belong to the same racial group as the Baüiyäs is really an admission of the 'Kōlarian' or Mündā origin of the Bhüiyäs. For, Sir George Grierson in his *Linguistic Survey of India*²² has proved beyond the shadow of a doubt that the Savara speech is a Mündā dialect; and the evidence of social customs and physical features, too, appear to indicate the Mündā affinities of the Savara tribe. In fact, all contemporary authorities

21 *Ibid.*, p. 149.

22 Vol. XIV, p. 217.

agree that the Savaras are one of the Mūndā or 'Kōl' tribes. Russel, in his *Tribes and Castes*²³ also comes to the conclusion that "the Savaras must be classed as a Mūndā or Kōlarian tribe," and writes—"Since Colonel Dalton identified the Bhüiyās with the Savaras of Chōṭā-Nāgpur, his evidence appears really to be in favour of the Kōlarian origin of the Bhüiyās."

Besides the tribe which goes by the specific name of Bhüiyā, there are other tribes and sub-tribes who really form sections of the wide-spread Bhüiyā people. I have already referred to the Mūsāhārs of Bihār who are generally acknowledged to be a section of the Bhüiyās. Russel is of opinion that "the Baiga tribe of the Central Provinces are really a branch of the Bhüiyās," and that "the Bhaina, Bhūñjia and Biñjhwār tribes who still reside in this country (Chattisgarh States of the Central Provinces) can all be recognised as offshoots of the Baigas," and that "the Biñjhwārs or Biñjhals are an aristocratic subdivision of the Baigas." Crooke writes that "the Bhüiyās of Mirzapore seem to be clearly a branch of the Bhüiyā tribe of Chōṭā-Nāgpur with whom their section-names establish their identity."²⁴ Crooke further writes that "the Bhüiyās are distinguished with great difficulty from the Bhüiyārs with whom they are, doubtless, closely connected."

Sir Herbert Risley in his *Tribes and Castes of Bengal*²⁵ gives the following different names of the Bhüiyā tribe:- "Bhüiyā, Bhūinyā, Bhūinhār, Bhūmiyā, Mūsāhār, Nāik, Khāṇḍāit, Khāṇḍāit Pāik, Ghātwāl, Ghātwār, Tikāyat, Rājwār, Rāi-Bhüiyā, Sardār, Purān."

It may be noted that the Purāns who are identified by Risley with the Bhüiyās²⁶ claim racial affinity with the two

23 Russel, *Castes and Tribes*, vol. II, p. 311.

24 Crooke, *Tribes and Castes of the North-Western Provinces*, vol. I.

25 Vol. II, Appendix I, p. ii.

26 Risley, *Tribes and Castes*, vol. ii, p. 180, "Purān.....a synonym for Bhüiyā in Mohorbhāñja."

Mūndā tribes of the Khāria and the Savara. According to the tradition of origin of the Purāns which I learnt in Mayūrbhañja, "the semen of Bhagawān (God) fell on the earth and produced an egg like a pea-hen's egg. From the white of this egg sprang the first ancestor of the Purāns, from its membranous coating the progenitor of the Savaras, from its shell the first ancestor of the Khārias, and from the yolk the ancestor of the Bhañja Rājās of Mayūrbhañja. This tradition, again lends further support to the Mūndā affinities of the Bhūiyā tribe.

In the latest *Census Report of India* (1931), the Bhūiyās are rightly included by Dr. Hutton among the *Kōl* group and are lumped together along with the *Baigas*. *Bhainas*, *Biñjhwaras*, *Bhārias*, *Bhūmias*, *Bhūñijas*, *Ghātwārs*, *Kađāras* (Bengal), *Khetwāris*, *Navas*, and *Raos*. But presumably by an oversight the *Mūsāhār* section of the Bhūiyās has been included in the Report among the Dravidian-speaking *Orāon* group.²⁷

(iv) Sub-divisions of the Tribe.

Some old Bhūiyās in the Tributary States of Orīssā whom I questioned on the subject gave me the following names of the different sections of the tribe: *Deś Bhūiyā* or *Mār* or *Mal Bhūiyā* represented mainly by the *Pāuri Bhūiyās*; *Prajā Bhūiyā*, or *Rāutāli Bhūiyā*; *Bāthuđi Bhūiyā*; *Sāntāri* or *Sāntāli Bhūiyā*, *Dōnsōñā* or *Dānđsena Bhūiyā*; *Rājkuli Bhūiyā* or *Bar Bhūiyā*; *Sāontia Bhūiyā*; *Khāndāit Bhūiyā* or *Pabvan-banś Bhūiyā*; *Khāthi* or *Kāt̄ti* or *Kāttiāri Bhūiyā*; *Nakṣiyā Bhūiyā*; *Hākē²⁸ Bhūiyā*; *Dākē Bhūiyā*; *Rikhiāsal Bhūiyā*; *Mūsāhār Bhūiyā*; and *Ghātwār Bhūiyā*. A few of these names such as *Hākē Bhūiyā*, *Dākē Bhūiyā*, *Meṛhā-tāri*,

27 *Census of India*, 1931, vol. i, part II, *Imperial Tables*, p. 523. vol. ii, pp. 308-9.

It may be noted that there are practically no Savaras in Choṭā-Nāgpur but that their home is in Orīssā and in the Ganjam District of the Madras Presidency.

28 "Hākē", it is interesting to note, is a Mūndā word, meaning 'axe',

and *Nakṣiyā Bhūiyā*, are probably descriptive names or nicknames not definitely applied to any particular tribe or sub-tribe. The term “*Deś Bhūiyā*” appears to be a generic term for the more primitive sections of the Bhūiyās of which the genuine Pāuṛi Bhūiyās of the hills is the most typical—perhaps now the only—representative. They distinguish themselves from the other sections of the Bhūiyās by adopting the ‘*bānghy*’ or wooden carrying-pole for their *Santak* or distinctive tribal emblem whereas other sections have either the sword (*khaṇḍā*) or the axe for their *Santak*. The bulk of the Plains Bhūiyās are known as Rāutāli Bhūiyās and Prajāli Bhūiyās (particularly in the Gangpur State) most of whom have agriculture for their occupation. In the Hāzāribāgh District they are sometimes called Bhūmin Bhūiyās. Those Plains Bhūiyās whose ancestors formed, and some of whom still form, part of the militia of the States they inhabit are known as *Pāik* (soldier) Bhūiyās or *Khaṇḍāit* (swordsmen) Bhūiyās or *Khaṇḍāit Pāik* Bhūiyās. They go by such titles (Pāris) as Nāik, Ohdār, Pardhān, Ganzhu, Kōṭwār, Rāut, Baṛāik, Amāt, etc. The Prajā Bhūiyās and, in some places, the *Pāik* Bhūiyās have sub-divisions amongst them known severally as *Eksai ghariās* (100 families), *Panchsai ghariās* (500 families) etc. The *Rājkōli* or *Rājkuli* Bhūiyās are reputed to have originated from the union of Bhūiyā women with male members of the Rāj families. Many of them are employed as personal servants in the Rāj families and other respectable families. The title ‘*Pawanbans*’ or ‘*Pabanos*’ (lit., ‘offspring of Pawan the God of the Wind’) is claimed by some Bhūiyās, and in assertion of their descent from Hanumāna (the son of the Wind-god, Pawan) the devoted follower of Rāmchandra—the hero of the *Rāmāyaṇā*.

The tribal name ‘*Rikhiāsan Bhūiyā*’ is again claimed by many Bhūiyās of the northern section who derive the name from the fact that their ancestors lived on the roots and fruits of the jungle, like the ancient Hindu *Munis* and *Rishis* (holy sages). Some Bhūiyās claim that

their original ancestors were actually the ancient *Muns* or *Munis* (holy Hindu sages). And more than one origin myth of the Bhüiyäs is based on this supposition. Thus, one such myth which was recounted to me by some Bhüiyäs of village Māṇḍu in the Hāzāribāgh District runs as follows : "Rikh-Mun (corruption of *Rishi Muni*), our tribal ancestor was one and the same as *Tulsī Bir* to whom worship is still offered by our Bhüiyäs. *Tulsī Bir* lived at Maner (now in the Patna District). He was the youngest of seven brothers of whom Bhagwān (God) was the eldest. One day while *Tulsī Bir* with his wooden sandals on, was going to bathe in the Ganges he saw a dead calf in front of the house of his brother Bhagwān. As *Tulsī Bir* was the youngest he was asked by his eldest brother Bhagwān to throw away the carcase of the calf. *Tulsī Bir* at first declined to do so on the ground that it would mean ceremonial pollution and social degradation. But Bhagwān said, "No : if you take a bath after throwing away the carcase, you will be purified and we shall eat with you." And so *Tulsī Bir* did as he was told to do. On his return after bath he found that a plantain tree had in the meanwhile shot up over the spot where the carcase had been thrown away. And before he could leave the spot the tree grew up to its full height and bore fruit and the fruit ripened. Rikhmun ate the fruit and went back to his brothers and told what happened. The brothers told him, "you have eaten beef. So we won't eat with you." *Tulsī Bir* protested and said he had not eaten beef. Bhagwān said, "All right: let me test you." And Bhagwān placed five fruits on his neck. And thereupon five lumps of beef came out of *Tulsī Bir*'s mouth. Since then nobody would eat with him, and he became 'Rikh Mūn' whereas his other brothers became higher *Mūn*, such as *Suruj Mūn* (the Sun God), *Chandramā* (the Moon-deity), and *Devi*. Rikh-mūn's descendants—the Bhüiyäs—migrated from Maner to different places and became *Suruj-bamśis*, *Chandra-bamśis*, etc. *Tulsī Bir* is the highest of the *Bir*as or ancestral gods of these Bhüiyäs.

The Rājwārs, it may be noted, have a similar origin myth. Buchanan informs us that the Rājwārs of Bihar told him "that their common ancestor was a certain Rishi who had two sons. From the eldest are descended the Rājwārs, who became soldiers and obtained their noble title; from the younger are descended the Mūsāhārs, who have obtained their name from eating rats, which the Rājwārs reject."

Some Mūsāhārs of village Hāsānpur in thana Fulwāri of the Patna District gave me the following tradition of their origin. "We are the descendants of Rikh-Mün. Rikh-Mün dived into the ocean in search of something. He came out with some dirt. Out of that dirt were born the Mūsāhārs. Our ancestors originally lived in hill-ranges."

The name *Santiārī Bhūiyā* would appear to refer to the Sāntāl tribe whose racial affinity with the Bhūiyās is thus recognised by the Bhūiyās themselves. Similarly the name *Bāthūdi-Bhūiyā* obviously refers to the Bāthūdi tribe (numbering 72,893 in the Census of 1931) found mainly in the Mayūrbhañja (45,049) and Kēonjhar (23,637) States besides some (4,202) in the Nilgiri State and two stray individuals in the Athmalik, two in the Bāmrā and one in the Gāngpur States of Ḍiśsā. Regarding the Bāthūdis the only information given by Risley is that they form "a small aboriginal tribe of uncertain origin found in the Tributary States of Ḍiśsā."²⁹ Their population has not been separately enumerated in the Census. My own investigation into the religion and customs of the Bāthūdis of the Mayūrbhañja State have led me to the conclusion that the Bāthūdis are really a Hinduised branch of the Bhūiyā tribe. They have come sufficiently under the influence of Hinduism so as to accept the services of Brāhmaṇ priests to solemnise their marriages. They also recognise a tribal head styled *Mahāpātra* and his assistant styled *Bara-Nāyak*, both appointed by the State and a similarly appointed Brāhmaṇa 'spiritual' superior styled 'Brahmā' whose directions must be

followed as to the method of expiation for the sin which a family may incur by such happenings as the death of one of their women in pregnancy (*strī-badh*) and the accidental death of a cow (*go-badh*).

The *Sāontia Bhūiyā* of the list given above obviously refers to the agricultural tribe or sub-tribe of *Sāontis* who, too, though locally regarded as a separate tribe would appear to be another Hinduised section of the Bhūiyās. Neither Risley nor the Census Reports make any mention of them. From my investigations amongst them in some Tributary States of Orissa, I am led to the conclusion that the *Sāontis*, like the *Bāthūdis*, form branches of the great Bhūiyā tribe. In physical features they exhibit no marked difference from the Bhūiyās. In characteristic cultural traits, too, they resemble the Bhūiyās. Both the *Sāontis* and the *Bāthūdis* have the same *Chāngu nāt* or characteristic dances to the tune of the *Chāngu* drum as the Bhūiyās have. *Sāonti* and *Bāthūdi* maidens like their *Pāuri* Bhūiyā sisters, go to their neighbouring villages to dance with the *Bāthudi* youth of those villages. The *Sāontis* and the *Bāthūdis*, like the *Pāuris*, are fond of eating the small flying insects locally called 'kalai pok.' Their tribal heads called 'Beherās' are appointed by the State. But the *Sāontis* have been Hinduised to such an extent as to claim to belong to the Zamindar 'hūda.' In social matters they are governed by the decisions of an officer of their own tribe appointed by the Rāja and styled the 'Berājal.' The office ordinarily descends to the eldest son of the last holder. The Berājal has the unique privilege of riding a palanquin within the State. In social customs and in worship, the *Sāontis* have much in common with the *Bāthūdis* and the Hinduised Bhūiyās. The *Rājwārs* are generally recognised as branch of the Bhūiyās.

Buchanan records a tradition that he obtained from certain *Rājwārs* in Bihār that "their common ancestor was a certain Rishi, who had two sons; from the eldest are descended the Rajwārs, who became soldiers and obtain-

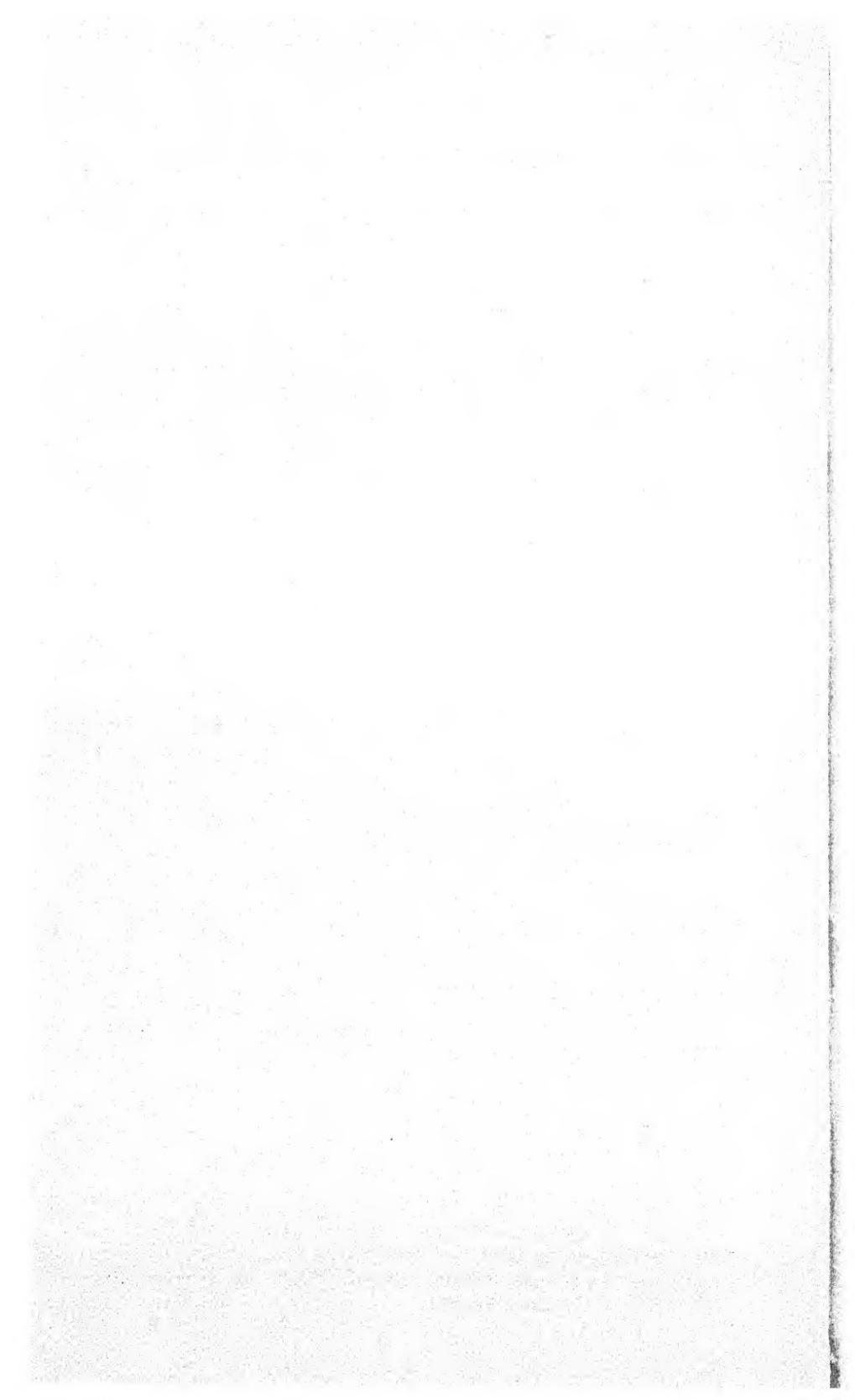
ed their noble title; from the younger are descended the *Müsähārs*, who have obtained their name from eating rats, which Rājwārs reject."

Leaving aside such communities as the *Sāontis*, the *Bāthūḍis* and the Hinduised Rājwārs and the depressed and lowly *Müsähārs* who are now all well on the road to recognition as separate tribes or castes, the Bhüiyās proper may be roughly classified into the following divisions:—
(1) the primitive *Deś Bhüiyā* represented mainly by the Pāuri or *Hill Bhüiyā* of the hills of Kēonjhar, Bonai and Pal Lahera States; (2) the quasi-military *Khaṇḍāit Bhüiyā* Chōṭā-Nāgpur; (3) the mixed Rājkoli or Rajkuli Bhüiyās of the ÖriSSā State; (4) the *Prajā Bhüiyā* or *Rāutāli Bhüiyās* of ÖriSSā and South-eastern Chōṭā-Nāgpur who live by agriculture or, in some cases by agricultural labour; and (5) the land-holding *Ghāṭwār Bhüiyā* or *Tikāit Bhüiyā* or *Rai Bhüiyā* of the Sāntāl Parganās, Hāzāribāgh, Gayā, Monghyr and Bhāgalpur Districts, who generally wear the sacred thread and call themselves Surujbamšī Rājputs.

Although there is very little difference in the physical Cultural Evidence characteristics and anthropometrical indices of the 'Kōl' or 'Mündā' affinities of the 'Kōlarian' or Mündā-speaking tribes of the Bhüiyās on the one hand, and the Dravidian-speaking hill-tribes on the other,—and both the groups should properly be classed as pre-Dravidians,—the cultural characteristics of the two groups exhibit marked differences in some respects. And the cultural affinities of the Bhüiyās are with the Mündā tribes of the Central Belt of India, and not with the Dravidian-speaking tribes of the South. In fact, Mündā or 'Kōl' culture elements are prominently in evidence among the Bhüiyās although they are overlaid more or less by a thin veneer of Hindu culture varying in density according to the social position of the particular section or family. The cult of ancestral spirits or 'house-spirits (*ōrābōngā* of the Mündā tribes) who are ceremonially conducted to the house after burial or cremation, as the

case may be, of a dead person and installed in a special tabernacle (*āding* of the Mūndās and the Hōs and *Bhitar* of most other tribes) inside the house, the cult of the spirit of their ancestral hill (*būrū-bōngā* and *Pāt*), the use of stone in burial, which are among the distinctive features of Mūndā culture, may still be seen in full vigour among the Pāuṇis or *Hill Bhūiyās* of the Ōriſſā States, and in more or less mutilated or attenuated forms among the more sophisticated Plains Bhūiyās. 'Elopement marriage' and 'seizure marriage' which are marked features of Pāuṇi Bhūiyā culture have their analogues among most other Mūndā-speaking tribes. Among other cultural traits which the Bhūiyās share with other 'Kōl' or 'Mūndā' tribes, the following may be mentioned :—the general features of village organization and federation of a group of villages, the general features of kingship organization and kingship nomenclature; several customs appertaining to birth, childhood, adolescence, marriage and death; the custom which requires the headman of a group of federated villages to take the first morsel of food in a tribal feast; the practice of taking oath on a tiger's skin or by touching earth, and the trial of a suspected delinquent by the ordeal of dipping the hand in boiling liquid or carrying a red-hot iron on the hands. The worship of Birs or hero-gods (such as *Tulsī Bir*, *Hanumān Bir*, *Basār Bir*, *Lādu Bir*, *Barchhi Bir*, etc.,) among some sections of the northern Bhūiyās would appear to be a special development and extension of the Mūndā cult of ancestor-spirits.³⁰

30 A detailed account of the most primitive section of the Bhūiyās and short references to the other sections of the tribe will be found in the present writer's forth-coming monograph on *The Hill Bhūiyās of Orissa*, 1935, (Man in India Office, Ranchi).

SANSKRIT PALM-LEAF MSS. IN TIBET

By Tripiṭukācharya Rāhula Sāṅkṛityājana

During my last journey to Tibet in 1929-30, I was able to collect a mass of Tibetan works, either originally translated from Sanskrit or Indian Vernaculars, or original works composed by Tibetan scholars themselves. Though I had heard numerous rumours about the existence of Sanskrit Palm-leaf MSS, but after search I found them unfounded. After several trials I drew the conclusion, that there was hardly much of a possibility of getting Palm-leaf MSS. in Tibet. But on my return, while studying the materials thus collected there for my little monograph in Hindi entitled "A Short History of Buddhism in Tibet" (तिब्बतमें बौद्धधर्म), I felt convinced about the existence of them, at least a hundred in number.

Last time, after my return from Tibet, I felt it necessary to restore some of the great works of the Buddhist logicians, from Tibetan to Sanskrit. In fact I was restoring the *Pramāṇa-Vārtika* of Dharmakīrti, when a friend of mine wrote to me that the work in original Sanskrit was discovered by the Royal Preceptor Pañdita Hemarāja Sarman of Nepal, whose knowledge of Sanskrit is encyclopædic and love for it, proverbial; so I gave up the tasks and thought it prudent to see first those Sanskrit MSS. which were still preserved in Tibet, before taking any restoration work, lest it might prove an useless labour after the discovery of the original MSS. One thing that prompted me to under-

take the second tour of Tibet was to search for those ancient Palm-leaf MSS. originally taken from India. I remained on Tibetan soil from April 4, till November 10, 1934—about six and a half months.

Though the import of palm-leaf MSS. begins from the middle of the seventh century during the reign of the Emperor Srong-btsan-sgam-po (630-693 A.D.) their number was very few. Intense activity in the field of translation is witnessed during four centuries, viz., from the middle of the ninth century to the middle of the thirteenth century. During this period many thousands of palm-leaf MSS. were taken to Tibet, and in the normal course, they ought to be found there. But we know that great monasteries of Bsam-yas and Tho-gling (near Mansarovar) were destroyed by fire, in which many precious collections were burnt. Though the monastery of Sa-skya, where many hundreds of Sanskrit books were translated into Tibetan, was never destroyed after its ascendancy, yet, later hierarchs did not care for these MSS. which had no meaning for them; and, they allowed the scholars of their sect to take the MSS. away to their monasteries. In fact, the MSS. which are found in the monasteries of Sha-lu and Ngor, originally belonged to Sa-skya. There are two other causes which are responsible for the disappearance of the MSS. The devout people consider it a great meritorious deed to enshrine the palm-leaf MSS. inside a stūpa or image. In this way hundreds of books are now beyond our reach. I heard at Sa-skya that a palm-leaf MS. copy of Dharmakīrti's great work *Pramāṇa-vārtika* is enshrined inside an image of him, kept in one of the chapels of the Lha-khang-chen-mo

of Sa-skya. A few years back, an old stucco image in Bsam-yas had fallen down and inside it many such MSS. were found. The image was reconstructed and MSS. were put back into it again. The other practice is more atrocious. In some of these monasteries Lamas cut the MSS. in pieces and offer them to those pilgrims who bring rich presents. These small pieces are said to possess the miraculous power of healing all kinds of diseases when a drop of water in which the piece has been dipped is administered to the patient.

After reaching Lhasa on the 19th May, 1934, I began to search for MSS. The first MS. I saw was a commentary (पर्जिका) on the Siśupāla-badham of Māgha by Bhavadatta, along with a few pages of a grammatical work. These MSS. were afterwards purchased and now they are preserved in Patna Museum. Next to that, a Palm-leaf MS. of a commentary on Abhisamayālankāra by Buddhaśrījñāna (a co-student of the Ācārya Haribhadra, the famous commentator of several philosophical treatises, and a disciple of the Ācārya Sāntarakṣita) was brought to me. Its size is $12\frac{3}{4}'' \times 2''$ and contains 27 leaves. The owner was reluctant to disclose his name, but he allowed it to be photographed. I saw a copy of the Aṣṭasāhasrikā Prajñā-Pāramitā with a Nepalese merchant, written in Rafijana character, and more than a hundred pages of the Satasāharikā Prajñā-Pāramitā, the latter being the property of the heirs of the late Tergi-Thai-Je. Though they were of no great importance, yet they encouraged me to further pursuit. I was very much helped by the enlightened Sä-ku-śo of the feudal house of Zur-khang, whose mother is the direct descendant of Srong-btsan-

the MSS. which are described in the following pages. The list of the MSS. in Sha-Lu monastery is not complete. I was told that there are still some palm-leaf MSS. in the heap of Tibetan MSS. which are stored in a big room there and many more hands are required to sort them out than what they possessed at that time.

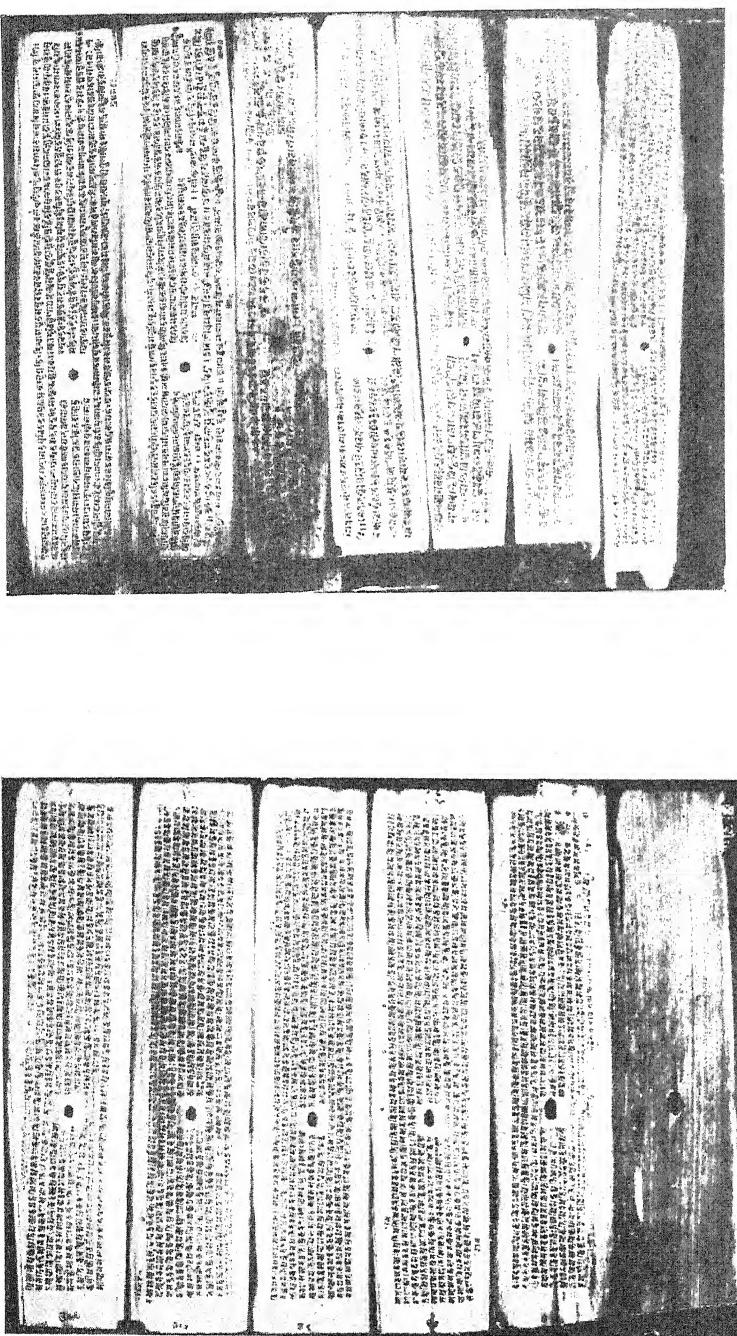
The people, who had seen them with their own eyes, told me that Na-rig-ri-phug monastery (about half a day's journey from Shi-ga-rtse) possesses two palm-leaf MSS. At Ngor I met a Lama of the Thub-rtan-rnam-rgyal monastery of Rta-nag (two days' journey from Shi-ga-rtse) who told me that his monastery possesses two palm-leaf MSS. The contents of these four MSS. are not known.

If a search is properly made, we can discover some more MSS. in the province of Tsang. A few monasteries of the Kham province (eastern Tibet) are also said to possess some.

Pages of different Sanskrit manuscripts in Tibet

Pages of the *Vāda-Nyāya*

I. Kun-de-ling monastery (Lhasa)

Vol. No.	Name	Author	Script	Size (in inches)	Leaves	Lines (in each page)
I	1. अस्तसाहिका-T	मानवी	..	..	..	6
II	2. सहस्रंगुणरीकृत्स्व-T	“	..	..	..	5
III	3. वावन्याशटोका 3 T (विष्णिवत्तराच) 4	वातरशक्त (कुदिला)	11½×2½	90	(8 or 9)	

T. Preserved in Tibetan Translation.

¹ Colophone runs—“.....प्रबद्धमानशीमस्तहिपाल (974-1026 A.D.) कल्याणं भूय (?) राज्ये सम्बतु...”² In the Colophone—“.....सम्बत् आ.....(N.E. 200?=980? A. D.)³ In the Colophone (Page 89b)—“कृतिरिख शान्तरिख [३०रक्षत] पादानामिति सम्बत् आनु २ (272 ? or 1152 A. D.) शावण्ठेण एकादश्या लिखितं मया । राजाधिराजपरमेक्षपत्रसम्भूरकः श्रीमदानन्देवपदीयविजयराज्ये शुभादिते ॥ अस्तसास्य प्रमाणङ्गव नियौर्बैवताताधिकं । सहस्रद्वितयं सम्यक्संख्यातमपूर्वक्षरितिः ॥ ...”⁴ Stan-gyur Mdo CII. 2, CXII. 4.

II. Spos-khang monastery (near Gyantse)

I	4.	अध्याहतिका-		Incomplete
		प्रजापारमिता T and others	..	..
II	5.	A Commentary on	अशब्दोष ¹	..
		some सर्वास्तवाद Sūtras	..	..
	6.	... परिकथा	"	..
III	1.	२मध्यात्मविभंगकारिका T	भेदेय	नेवारी
2.	8.	२मध्यात्मविभंगसूत्र T	"	..
3.	9.	२अभिसमयालंकार T	"	..

III. §a-lu monastery (near Si-ga-rtse)

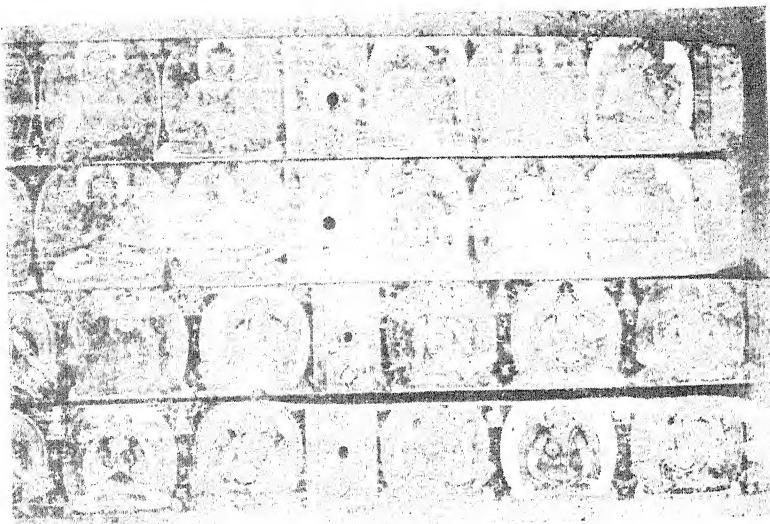
I	10.	समाधिराजसूत्र ³ T	10X2 $\frac{1}{3}$	Incomplete
II	2.	काणिका पठ्ठका	जितेन्द्रबुद्धि चतुर्ल	"
III	3. 12.	भिक्षुप्रकीर्णकविनाय ⁴	..	Complete

¹ In the Colophone—"सर्वास्तवादी शाक्यभिक्षु अशब्दोषः . . . ."

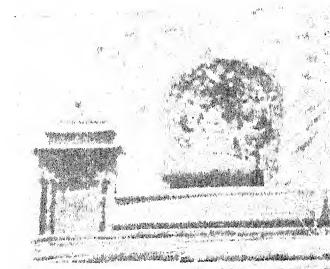
² Written on paper.

³ This book originally belonged to Bya-yul-lo-tsa-va (1201 A. D.)

⁴ In the Colophone—"आर्यमहासंघिकातां लोकोत्तरवादिनाम् !"

Illustrations of wooden covers of Indian MSS in Tibet
(Kun. de. gling monastery)

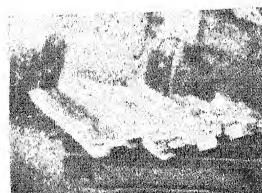

Spos-khang

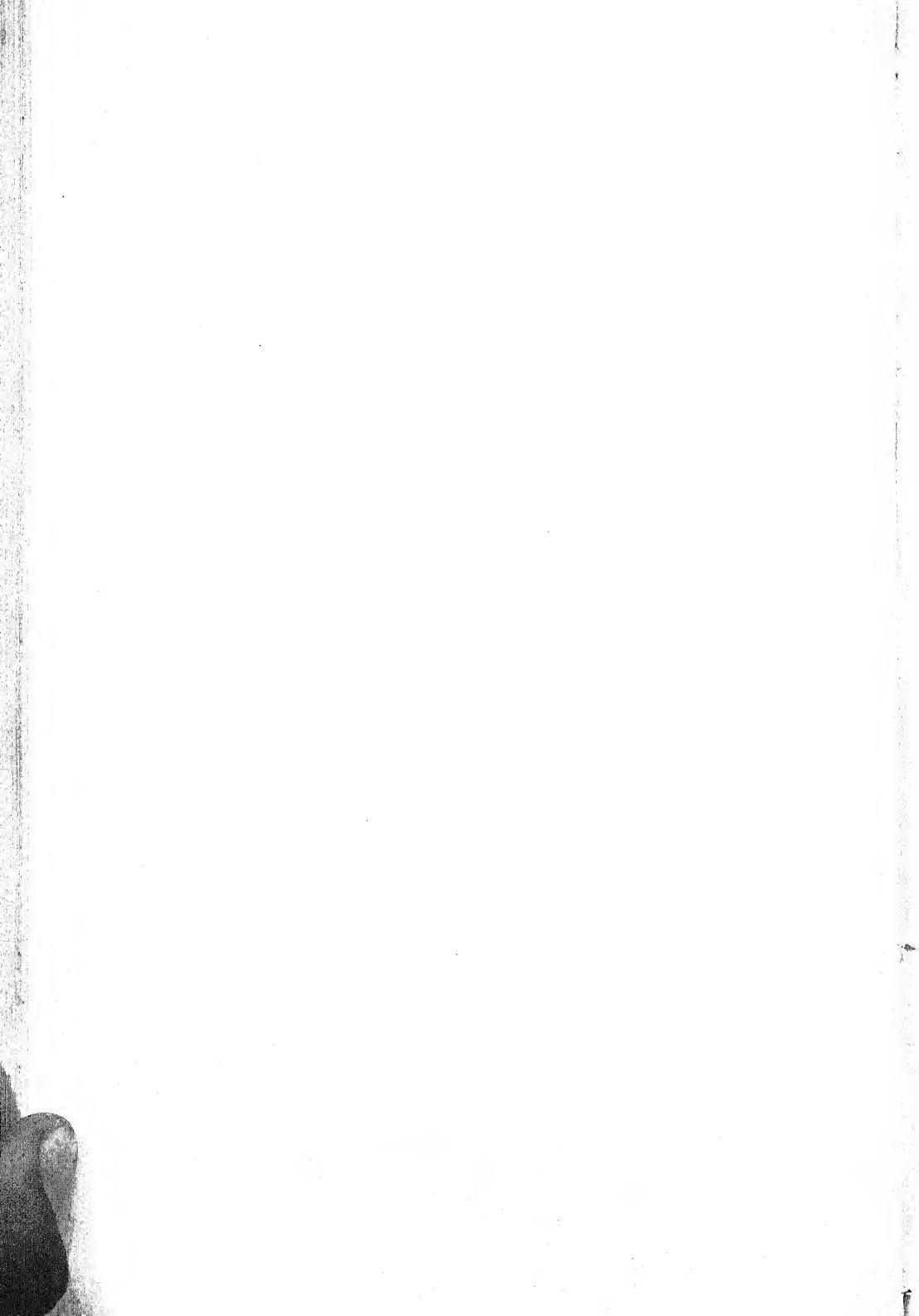

Ngor

Volumes of Indian MSS in Tibet

Sa-hu

IV	4.	13.	Miscellaneous leaves	..	"	$21\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	..
V	5.	14.	महाप्रतिसरा विद्याराजीकल्प ¹ etc. T (पठन्वरक्षा)	..	नेवारी	$23\frac{1}{3} \times 2$ $12\frac{2}{3} \times 2$	.. .. Incomplete
VI	1.	15.	प्रजापात्रमिता (?)	..	लंजन	..	.. ..
2.	16.	संजुशीनात्मसंरोगिति T	..	वर्तुल	"	..	"
3.	17.	द्याकरण (लिङ)	..	नेवारी	"	..	"
4.	18.	रक्तयमारितं च T	..	वर्तुल	"	..	Complete
VII	1.	19.	अष्टसाहस्रिका प्रजापात्रमिता T	..	रंजन	20×2	.. Incomplete
2.	20.	अभिसम्पालंकारविद्वति T (?)	..	वर्तुल	"	..	"
VIII	1.	21.	सर्वकासिद्धि	दत्तकीति पूरणसंस्थिली	$21\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	1-17	.. Complete
2.	22.	अपोहसिद्धिप्रकरण*	"	"	"	18-36	..
3.	23.	क्षणसंगतिद्धि*	"	"	"	37-45	..
4.	24.	प्रमाणात्मसंविप्रकरण	"	"	"	45-47	..
5.	25.	व्याप्तितिरंग	"	"	"	"	"
6.	26.	स्थिरसिद्धिदृष्ण	"	"	"	47-59	..
				"	"	59-69	..

1 In the Colophone—"सप्ततत् ४०३ (N. E.=1282 A. D.) पौष्टिकाजात्मस्या सोमवाराश्वरे श्रीमहाराजप्रभेदवर परमगटारिक श्री श्री अशन्तमलदेवतय विजयराजे ।"

*These works are already published in the Bibliotheca Indica.

					Complete
7.	27. चित्ताद्वैतप्रकरणबाद	"	"	"	69-77 ..
8.	अवयवीनिराकरण 1	"	"	"	77-82 ..
9.	सामान्यनिराकरण	"	"	"	82-91 ..
IX	30. पञ्चविंशतिसाहस्रिकाप्रकाश पारमितोपदेश 2	बुद्धवास्त (आगामार्थ)	वर्तुल $21\frac{1}{3} \times 2$	107	.. .. "
X	1. 31. भट्टारकवज्रासनसाधनोपदेश 3 etc. . .	वर्तुल	$20\frac{2}{3} \times 2$	39	.. .. "
2.	32. वज्रासूतनन्त्र T	"	"	8	.. .. "
3.	33. ....पंजिका	भीमदेव	"	7	.. .. "
4.	34. अविर्लयद्वयक्रमोपदेश T	आर्यकुहालियाद	"	3-8	.. Incomplete
5.	35. समयमुद्गुरुषकार	तारार्जुन	"	3	.. Complete
6.	36. महागोप्यतर्वोपदेश 4 T	वारिकपाद	"	1	.. .. "
7.	37. ज्ञानसारसमुच्चय T	आर्यदेव	"	3	.. .. "

¹ The work is already published in the Bibliotheca Indica.

² In the Colophone—"पृष्ठिस्थितिराणाकरणुत्तिष्ठय शुभाकरणुत्तम् ।"

³ The owner of the Ms. was the translator Ba-ri Rin-chen grub (1102-1111 A.D.)

⁴ गुह्यतर्वोपदेश in T

XI	8.	३८. श्रीसंवारस्तोत्रटीका	वाजपाणि ^१	"	"	"	47	..	Incomplete
	1.	३९. ... महायानसूत्र	..	"	$20\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{3}$	..	..	"	"
2.	४०.	महायानविकिका T	तागार्जुन	शारदा	"	..	..	"	"
3.	४१.	...	प्रशान्तविक्र	"	"	..	..	"	"
4.	४२.	रत्नगणसत्ययाथा T —व्याख्या ^२	हरिभद्र	"	"	..	..	"	"
5.	४३.	महायानोत्तरतन्त्र T	(मैत्रेयनाथ)	शारदा	"	..	..	"	"
6.	४४.	सूत्रालंकार(विच)भंग ^३	..	"	"	..	..	"	"
7.	४५.	अभिसत्यालंकार प्रज्ञोपदेवशास्त्र	..	बर्तुल	"	..	..	"	"
8.	४६.	अभिसत्यालंकारालोक T (हरिभद्र)	पुराण नगरी	$20\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{3}$	..	..	..	"	"
I	1.	४७. अर्थविनिक्षयसूत्र T	..	बर्तुल	$22\frac{2}{3} \times 2$	१६	..	page १३ missing	
	2.	४८. अर्थविनिक्षयसूत्रनिबिधन	बौद्धशीवत्त	"	"	४४	..	Complete	
3.	४९.	भूतडामततन्त्र T	..	"	"	२३	..	Incomplete	

^१The Indian pandita (१०६६ A. D.), teacher of the translator Ba-ri-lo-tsa-va.

^२भगवद्गुणरत्नसत्ययाथापाणिका in T

^३Owner of this book was the Indian pandita मणिकश्रीज्ञान, a contemporary of Bu-ston(१२९०-१३६४ A.D.)

^४The Colophone says—"आसीत्सौणतो नाथः प्रजायः पृथुविक्रमः । धर्म पा ल (७४०-८०० A. D.) इति ख्याते राजे तस्य महोदये ॥ श्रीनालदाविहारे स्मिन् कृतिभिस्तुजितेन्द्रियः । वीर्यश्रीदत्तनामेदं कृते तेन निकर्त्यन् ॥ त्रयोदशशताच्चरस्य इलोकात्म पञ्चसप्ततिः ।"

								Complete
4.	५०.	भूतडासरमद्वारकसाधन	..	"	2.2 $\frac{2}{3}$ ×2	8	..	"
5.	५१.	भूतडासरमण्डलोपयिका ^१	भुूष्मितालिङ्गित ^२	"	"	13	..	"
6.	५२.	कुरुक्षुलसाकल्य	मंजुकीर्ति ^३	"	"	10	..	"
7.	५३.	आदिकर्मवितार	सागाची	"	"	13	..	"
8.	५४.	बुद्ध... (पुजाचित्रि)	"	"	"	10	..	"
9.	५५.	आदिकर्मवितारप्रतिबन्ध	"	"	"	"	"	"
II	५६.	अट्टसाहुत्तिकाप्रकाशपरमिता ^४	T	रंजन	2.2 $\frac{2}{3}$ ×2 $\frac{1}{6}$	3-207	6	Incomplete
III	५७.	"	T	"	22 $\frac{2}{3}$ ×2	174	6	Complete
IV	५८.	"	T	"	22×2 $\frac{1}{6}$	233	6	"
V	५९.	अट्टसाहुत्तिकाप्रकाशपरमिता ^५	T	रंजन	21 $\frac{1}{3}$ ×2 $\frac{1}{6}$	..	5	Incomplete

In the Colophone—“... समवत् ५२ पौष्णिदिन पूर्वतके म शिखशीलाकरणुतरथ्य ।”

^२“महापंडितमहमंडलाचार्य ।”
^३“पुणितस्थविर ।”

^४The last leaf and two wooden covers have beautiful paintings.

^५Beautiful paintings on three leaves and two wooden covers.

In the Colophone—“शिखितेत्रयुते वहन्ती (३२३ N. E.=1203 A. D) गते नेपालवत्सरे । राजो हृच (?) रिमलदेवस्य ल्याते भुक्तिमालिनः II मासे द्विश्चित्ति सितेपथे दत्तात्पात्प्रधावासरे ।”

^६Beautiful paintings on five leaves and two wooden covers.

In the Colophone—“सौराजमद्वुत्तरथ परमोपासकरित्योकथ यदवत्पुरु... महाराजाधिराज... क परमसोगत श्रीमाद्मपालदेव (1078-1120 A. D.) प्रवर्द्धमात्रित्यवराजसम्बृत् C जेळिदिने ६ केंद्रगलकोदो लिखितेय... ।”

VI	60.	अद्वासहृतिका प्र० पा० । त	..	मागधी	$14 \times 2\frac{1}{3}$	..	6	Incomplete
VII	61.	" " २ त	..	"	$22 \times 2\frac{2}{3}$	202	6	Complete
2.	62.	व्याकरण (?)	..	"	"	10	7	Incomplete
VIII	1.	63. अद्वासहृतिकाप्रस्तोपारभिता त	..	रंजन	$21\frac{1}{3} \times 2$	..	5	"
2.	64.	"	..	"	"	..	5	"
3.	65.	... (काव्य-) टीका	..	कुटिला	"	..	6	"
4.	66.	(वर्णनशब्द)	..	"	"	4	6	"
5.	67.	एकद्वासादिटीका	..	"	$21\frac{1}{3} \times 1\frac{2}{3}$	2	4	"
6.	68.	महायानोत्तरतंत्र त	(सेत्रयनाथ)	"	$21\frac{1}{3} \times 2$	11	7	"
7.	69.	(वर्णनशब्द)	..	"	"	3	8	"
8.	70.	प्रकारणयोगपठि	..	"	"	5	5	"
9.	71.	चक्रसंचरविवृति	..	"	"	..	8, 11	"

¹ In the Colophone—“...महायानयाधितः परमोपासक जयपुरीय साधु श्रीपरधरसुत साधु श्रीमूर्तिधरस्...सम्बत् १३३४ (१२७ A. D.) श्रीकोणतगरे श्री व न रा ज देवस्य विजयराज्ये... फालणु दिने ३० बुधवारे पूर्णिमायात्रित्यौ पूर्वफलत्यु नक्षत्रे सिंहराशौ चद्रै”

² In the Colophone—“सम्बत् अछत (२८३ N. E.= ११६३ A. D.) भाद्रपद..... श्रीमाळुकरदेवराजे श्रीलज्जंकु (?) वास्तव्य गंगाराणकेन लिखितेयमिति ।”.... In a later ink—“सम्बत् अ छ ९ (२८९ N. E.= ११६९ A. D.) फालणु कृष्णाष्टाच्या शूक्रदिने जेठनक्षत्रे मीनसंक्रान्ति महापर्वनि प्रसस्तानि ।”

IX	10.	72.	गुह्यसमाज T	..	कुटिल	$21\frac{1}{3} \times 1\frac{2}{3}$	33	6 Incomplete
	73.	शतसाहस्रिका प्रज्ञा पारमिता ¹ T	..	रंजन	$22\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{6}$	639	6 " ²	
X	1.	74.	न्यायविन्दु अनुटीका (धर्मोत्तरप्रदीप ³)	दुर्वेक्षिणि	सागरी	"	84	8 Complete
	2.	75.	(हेतुविदु-अनुटीका) ⁴	..	..	"	70	8 "
XI	1.	76.	सहायंशासुलारिणी सहायिकारकी ⁵ T ..	रंजन	$21\frac{1}{3} \times 2$	1-10	6 Illustrated	
	2.	77.	महासहस्रप्रसादिनी ⁵ T	..	"	-17	"	
	3.	78.	महामायौ विद्यारकी ⁵ T	..	"	-40	"	
	4.	79.	सीतचरी सहायिकारकी ⁵ T	..	"	-42	"	
	5.	80.	महाप्रतिसरा सहायिकारकी ⁵ T	..	"	-58	"	

¹ The last leaf and wooden cover have multi-colour paintings.

² Begins from Chapter xxxviii.

³ A sub-commentary on Dharmottara's gloss on Dharmakīrti's work चार्यविन्दु।

⁴ A sub-commentary on Dharmākāradatta's gloss on Dharmakīrti's work हेतुविन्दु।

⁵ They are also called पंचरक्षा।

⁶ In the Colophone—"शाक्यमिषोः स्थविरं जया करुन् त्वं स्य... कल्याणसहस्रभाजनस्य परम सौ गत श्रीमद् गोविन्दचन्द्रदेव (११०५ A. D.) स्य प्रबढ्दभान विजयया... सम्बत्सरे लिखयमानं शासणमाति शुक्लपद्मे पञ्चम्यान्तियो बृहस्पतिवारे चित्रनक्षत्रे श्रीविक्रम...।"

XII	6.	81. शहाकालतंत्र 'T'	..	भागधी	"	37	"	Incomplete
	1.	82. (चांद्रवक्तरवीका) शुक्रत	..	भागधी	$21\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	16	5	"
	2.	83. कलापत्रृति 'T'	दुर्गासह	मेषिली	"	88	7	"
XIII	84.	क्षियास्तमुच्चयः ¹	संज्ञग... ¹	नेवारी	$13\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	333	7	Complete
XIV	85.	क्षालचक्रतंत्र 'T'	..	..	$12\frac{2}{3} \times 2$	120	6	"
XV	1.	86. सांकथ्यविनिश्चय	..	भागधी	$11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{6}$	149	6	"
		from अभिवर्षस्तमुच्चयभाष्य 'T' (यशोभिन्न)						
XVI	2.	87. (अर्थ) विनिश्चयसूक्त 'T'	..	..	"	7	7	"
	3.	88. (अर्थ) विनिश्चयसूक्तिनिबन्धन 'T'	वीर्यशीदत्तन ³	..	"	41	9	"
	4.	89. छन्दोत्तालकर 'T'	रत्नकरशास्त्रितपाद ⁴	मेषिली	"	27	6	"
		90. भाषावृत्ति	पुरुषोत्तमदेव	"	12×2	..	7, 8 Complete (?)	

¹ "पहामंडलाचार्य पंडित" In the Colophone—"सम्बृत् ४२५ (N. E.=1305 A. D.) फालण्णसुद्धि त्रियोदस्या तिथो आदित्यवत्सरे . . . (donor) स्वयम्भूज भगवत् परमित्येऽप्याधिकादादशते व्यापीवशति (1823 ?) वरसाधिके दिवसाधिके परमोपातक श्रीमुक्तिदासिन लिखितम् "²

² In the Colophone—"सम्बृत् ३१० (310 N. E.=1190 A. D.) शावण शुक्रल . . ." It is preserved in Nepal Darbar Library (New Series) ते. 292,602.

³ In the Colophone—"आसीत्सौगतो नाशः: प्रजायाः पृथुविक्रमः। धर्मपाल इति लक्ष्यातो राजो तस्य महोत्तमेः। श्रीनालन्दा विहारेस्मिन् भूतो भिस्तुजितेन्द्रियः। वीर्यशीदत्त नाम्नेदं कृतं तेन निबन्धनम्। अलेखि शावणं शुक्रले रथवचन्द्रामिन (310N.E.=1190 A. D.) हस्यते!"

⁴ "कलिकालसर्वक्षणं!"

	XVII	1.	91. हैवज्रादिष्ण 92. हैवज्रटीका ¹	सरोखवचन् भागधी $11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{6}$	31	7	Complete	36
2.	3.	93. हैवज्रताधनं (तत्त्वाचतार)	..	" "	31	7	"	
3.	94. पंचकम् T	तागार्जुनं चत्रकीर्ति	.. " "	13 1-13	7 9	"		
2.	95. बद्धसत्त्वसाधनं T	शास्यभिन्नं चत्रकीर्ति	.. " "	-19	n	"		
3.	96. अनुत्तरसंबाध	अंगुरिपाद	.. " "	-21	n	"		
4.	97. उत्पत्तिक्षसाधन	अंगुरिपाद	.. " "	-28	n	"		
5.	98. पिण्डीकम् T (?)	.. " "	-38	n	"			
6.	99. बहिलस्त्वाधिकार	.. " "	-42	n	"			
7.	100. कमर्मत्विभागेलालण etc.	.. " "	-59	n	"			
8.	101. व्याकरण (?)	भागधी जायरक्षित	$12 \times 1\frac{2}{3}$ 10X2	.. ..	..	"	Incomplete	
XIX	1.	102. आषणेरकारिका दीका	.. " "	..	..	"	Complete (?)	
	2.	उपसम्पदकाप्ति	.. " "	28	5	"		
XX	1.	104. तात्त्वप्रक्रिया (कलाप) T	संबंधर	$12\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{6}$ ..	6	"		

1 In the Colophone—"सम्बत्सर २१० (?) १०७० A. D.) माध्यमासे श्री र उ धर्ममहाविहारस्थाने तस्मिन् वर्षे संघभट्टारके: पञ्चाशतम् शुद्ध धान्यमानिका: प्रदत्ता अङ्कतोषि धान्यमानि ५० || द्वितीयवर्षे शिवका तप्तुलधान्ये पञ्चाशतमानिका: । अङ्कतोषि धान्यमानि ५० || तृतीयवर्षे आङ्कतोषि धान्यमानिका: साढ़दस्य जट्ठलशामस्य भूपमुसंसामाभास्य धान्यमानि सप्त[दस] । अङ्कतोषि धान्यमानि १७ || चतुर्थं जट्ठलशामस्य धान्यमानिका दस . . . ।"

					Incomplete
2.	105.	अभिवर्धकोवाकारिका T	बमुखद्यु	"	$11\frac{1}{3} \times 1\frac{2}{3}$
3.	106.	चण्डसहरोषणतन्त्र T ₁	..	"	$10\frac{1}{3} \times 2$
		(व्याकरण दीका)	प्रज्ञावर्थ ²		2=48
XXI	1.	107. (व्याकरण दीका)	..		5
	2.	108. (वज्रयात्र प्रथं)	कुटिला	12×2	Complete?
			"		6
2.	109.	कार्मिकावरणपञ्जिका ³	जिनेन्द्रबुद्धि	$12 \times 1\frac{2}{3}$	$"$ (?)
		(वज्रयात्र प्रथं)	शान्तिदेव	"	(Pāṇini 1.1)
3.	110.	लोधिचर्यावितार T	मागर्वी	40	5
			"	14	Incomplete
4.	111.	(वज्रयात्र work)	..	12×2	"
			"	"	"
XXII	112.	(गुह्यतमाल-प्रदीपोद्घोतन	चन्द्रकीर्ति	$12 \times 2\frac{1}{3}$	Complete
		दीका ⁴ T	(अवलोकितेवर),	10×2	$"$ (?)
XXIII	113.	कालबकटीका ⁵ T	विनालप्रभा		

¹Nepal Darbar Library (New S.) पृ. 220. and ते 661. 768.

²In the Cophone—"उत्तराशिक चर्चालदेवजन्मा प्रज्ञावर्मणः । ... करम्मीराधिष्ठाने ... श्री तिङ्गिं (?) ग्रामे हरिवनधर्मविहारे समवत् ४५६(?) लुति (?) श्रीमन्महीपालदेव विजयिनि ।"

³“लक्षणदेवषट्पञ्चाशाताब्दिय राज्ये...५६ श्रीमहीरसहदेवस्तत्त्वमानायां तीरमुक्तौ शालमलीपाटके शिख्त्वा लिखितमिदं छानश्रीशुभास्त्रकदाशेन ... मार्गं शुदि १४ कलिगोदिवरगुरुस्त्रयात्मा त महापृष्ठित स्थविर साधकीतिचरणे: ।”

⁴Donor is “श्रामणेर गुणाकरपाल” ।

⁵Nepal Darbar Library (New S.) ते 600.

XXIV	1.	114. काव्यादर्श T	दधी	"	$10\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{3}$	23	7,8	Complete (?)
	2.	115. चिकित्साविवृति	"	"	$11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	"	7	" (?)
	3.	116. सुन्नालंकार T	मैत्रेय	"	"	"	7	" (?)
	4.	117. अभिसमयसमुच्चयदीका	"	"	"	"	7	"
	5.	118. हेवज्ञाडाकिनिजालमहतंत्रटीका (बज्जरन्ताकली) ¹	आपदेव	"	$10\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{3}$	239	5	" (?)

XXVI	1.	119. हेवज्ञासाधनोपविक	सरोरुहपाद	कुटिला	$11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	1-8	7	Complete
	2.	120. हेवज्ञाल्युगानन्द T	अद्यवद्धन	"	"	-22 ²	"	"
	3.	121. हेवज्ञसत्त्वविकाश	विवाकरचन्द्र	"	"	-46	"	"
	4.	122. हेवज्ञसाधन शानतप्रदीप	"	"	"	-61	"	"
	5.	123. चित्तविशुद्धि	"	"	"	-62	"	"
	6.	124. हेवज्ञविशिष्ट	"	"	"	-65	"	"

¹In the Colophone—"कृतिरियं योगिनः के लिङ्गुलिङ्गाय (=लीलावज्राय) । देयं धर्मोयं ... परमोपासकं श्रीअन्तच्छोषस्य ... परमेश्वरं परमभट्टारकं पारमसौगतं महाराजाधिराजं श्रीमत् मदनपालदेव (११३४-५३ A. D.) प्रबद्धमानं विजय-राज्यं सम्बृत् ११ भाद्रदिने १३^१ ।

²On this page the Pandita (Vajrapāni) who translated this work into Tibetan Stan-gyur. Rgyud. XVI. 22, inserted a verse, eulogizing his teacher—the author—"यस्य प्रसादकिरणे: स्फुरितात्मतत्त्वरत्नप्राप्तः परिकु (sic?) प्रहतान्धकारः। यस्य (sic) अनाविलदुशः स्वविलासमूच्चैः तस्मैः (sic) तस्मैः कृतिरियं गुरुभास्करस्य ॥"

			Complete
7.	125.	हेवज्जिवृद्धिसाधन ¹	T अवधूतिपाद
8.	126.	हेवज्जाप्रिमप्रयतिलक	T शाश्वतरक्षित
9.	127.	हेवज्जसाधन	T अनडगावज्ज
10.	128.	"	T "
11.	129.	भवरुद्धि	करुणाबलवज्ज
12.	130.	परमगमीरोत्तनक्रम	दिवाकरचन्द्र
13.	131.	हेवज्जसाधन	पर्भेपाद
14.	132.	"	अललवज्ज
15.	133.	हेवज्जभूतारकसाधन	आनन्दगर्भपाद कुटिला
16.	134.	हेवज्जसाधन	महद्वपाद
17.	135.	"	सहजवज्ज
18.	136.	(हेवज्ज) पूजाविधि	शाश्वतवज्ज
19.	137.	अभिसमयक्रम	...
20.	138.	हेवज्जसाधन	...
21.	139.	"	ज्ञानवज्ज
22.	140.	हेवज्जस्त्रुति	समाधिवज्ज
23.	141.	"	...
			-80 " "
			-107 " "
			-114 " "
			-123 " "
			-140 " "
			-156 " "
			-160 " "
			-164 " "
			-186 " "
			-197 " "
			-201 " "
			-202 " "
			-204 " "
			-218 " "
			-224 " "
			-228 " "
			-230 " "

¹ "हेवज्जविषयवृद्धिनिधि" in T.

							Complete
24.	142.	हेवज्ज्वर्कविदिका	सरोरुहवत्र	"	"	-231	"
25.	143.	हेरकस्तुति	कण्ठुपा	"	"	-231	"
26.	144.	हेवज्ज्येश्विनीस्तुति	..	"	"	-235	"
27.	145.	नैरात्म्यस्तुति	..	"	"	-235	"
28.	146.	नैरात्म्यसाधन	..	"	"	-245	"
29.	147.	"	रत्नाकरशांति	"	"	-249	"
30.	148.	"	दिवाकरचन्द्र	"	"	-267	"
31.	149.	बलिचकविदि	..	"	"	-271	"
XXXVII	150.	अमरकोशटीका ¹ (कविकामधेनु)	सुभृतिचन्द्र मागधी	12×2½	192-389	7,8	Incomplete
XXXVIII	151.	हेरुकसाधनपिडिका	..	, 10½×2	123	§	Complete
XXIX	152.	कलापद्याकरणटीका	उत्तरवकीर्ति	"	"	123	§ Incomplete
	2.	153. चित्तिङ्गप्रकरण	मंजु..	"	"	88	6 Complete
XXX	154.	... (महायान) सूत्र	..	"	7½×2	174	§ "
XXXI	155.	हेरुकपिडिकानमंजोद्दार etc.	मैथिली	12×2	..	§	Incomplete

1. In the Cologhone—"सम्बृद्ध ३१३ (३१३ N. E. = ११९१ A. D.) फालाणु कुछ तृतीया वृहस्पति....."

XXXII	156.	Loose leaves on व्यक्तरण, लक्षण etc.	..	..	..	..	..	Incomplete
XXXXIII	1.	१५७. सप्रकाशतांत्रिक*	गोविन्दनाथ नागरी	१०X $3\frac{1}{3}$	44	..	..	6 Complete
	2.	१५८. वैरात्मसिद्धि*	जेतारिपाद शारदा	८ $\frac{2}{3}$ X3	..	7	"	"
XXXXIV	1.	१५९. धर्मपद ²	..	मागरी	१० $\frac{2}{3}$ X2	21	6	"
	2.	१६०. सध्यात्माविभक्ताङकारिकाभाष्य ³ T वसुचन्द्र	"	"	४०	6	"	"
1.	१६१.	वनरत्नस्थितिरस्तोत्र	नेवारी	१० $\frac{2}{3}$ X1 $\frac{5}{6}$	..	4	"	"
	4.	१६२. अचलकृष्णद्वय T	बनरत्न	"	"	2	4	"
1.	१६३.	टुकुंडास्तोत्र	..	नागरी	6X $1\frac{2}{3}$	2	6	"
	2.	१६४. गणपतिहृदयधारणी	..	"	7 $\frac{1}{3}$ X1 $\frac{5}{6}$	3	5	"
1.	१६५.	पंचरक्षाद्वयि	..	मैथिली	8 $\frac{2}{3}$ X1 $\frac{1}{3}$	4	4	"
	4.	१६६. वशसुच्छि	..	नागरी	"	10	4, ^f	"
XXXXVI	167.	Loose leaves	Tamil	5 $1\frac{1}{3}$ X1 $\frac{1}{3}$	..	..	..	"

1. In the beginning of the book (which is in modern Nāgari character) the author writes—
 “गंजरावलयोत्ते शरादित्यजोत्तमः । तस्योद्धर्षव सुः शास्त्रो गोविदः शिवपूजकः ।”

—“गुर्जंरावलयोत्पन्ने शूरादित्यद्विजोत्तमः । तस्योद्भव सुतः ज्ञातो गोविदः शिवपृजकः ।”

² Pali Dharmapada, translated into Sanskrit by the Indian pandita यशोरत्न (1384-1468 A.D.) who

³ “मध्यानन्तरिभुव दीक्षा” in Stan-ovur. Mdo. XLIV.

* Written on paper.

			शंकरनाथवत्	बहुल	$10\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{6}$	$10\frac{2}{3} \times 2$	Complete
XXXVII	1.	168.	सर्वज्ञसिद्धिसंक्षेप	रंजन	..	..	6
2.	169.	A Commentary on some Nyāya text	..	नेचारी	$10\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{6}$	50	7
			..	कुटिला	$11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{3}$	42	10
XXXVIII	3.	170.	तंकं रहस्य	कोकण्डित	"	17	11
	1.	171.	वादन्यायटीका (?)	..	मागधी	25	6
2.	172.	रत्नं रहस्य	..	कुटिला	$10\frac{2}{3} \times 2\frac{1}{6}$	..	..
3.	173.	प्रज्ञालक्षणरारिका	..	..	$11\frac{1}{3} \times 2\frac{1}{2}$	..	..
4.	174.	सर्वज्ञसिद्धिकारिका	..	..	..	..	..
5.	175.	आगमप्रानामायकारिका	धर्मकीर्ति	कुटिला	$12 \times 2\frac{1}{3}$	20	9, 10, 11
6.	176.	वादव्याय ¹ *T	भूमिकार्तिः	मागधी	$10\frac{2}{3} \times 2$	..	..
	1.	प्रातिमोक्षसूत्र ²	भैमार्जुनसोमः	कुटिला	..	5	..
2.	178.	सुभाषिरत्कोशः ³	"	"	41	12	..
	V.	Gu-rim-lha-khang library of Sa-skya	प्रज्ञालक्षणरारिका	बहुल	27x4	59 10-19 II, III Chapters	
I	179.	वात्तिकालंकार †					

¹ In the Colophone—"कुटिलियमाचार्यं धर्मकीर्तिचरणात् ॥ त् ॥ अलेखिवागीरचेषेति ।"

² This book belonged to the Sect—"महासंघिकलोकतेरवादी ।" In the Colophone—"शाकायमिक्षु विजयमद् लिखितमित्यम् ।"

³ In the beginning of the book author says—"नानाकारीद्वचनाति मनोहराणि संख्यावतां परमकण्ठचिभूषणपाति । आकम्पकानि शिरसश्च महाकवीनां तेषां समुच्चयमनर्थमहं विद्याये ।" A copy of this book is found in the collection of the Rājaguru Panditāraja Hemāraja Sarmā (Nepal).

* Is in course of publication as an Appendix to the next June issue of J.B.O.R.S.

† Appearing as an Appendix in the next March issue of J.B.O.R.S.

III	1.	180.	अमरकोशटीका (कामधेतु) सुशूतिचन्द्र	माधवी	$2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$	9	7, 8	1-8, 10 pages
	2.	181.	(द्याकरणटीका)	"	"	1	7	16th page
	3.	182.	(विश्वटीका)	"	$2\frac{3}{4} \times 2\frac{1}{2}$	3	7, 8	Incomplete
	4.	183.	(पञ्चरक्षा)	"				
			महासारायिद्याराजी etc.	रंजन	$2\frac{2}{2} \times 2\frac{1}{2}$	43	6	46-68 pages
	5.	184.	आष्टसहस्रिकाप्रकाशपारमिता ¹	"	माधवी	$2\frac{1}{4} \times 2$	137	Incomplete

¹ In the Colophone page 68b—“दियधर्मार्थं प्रवरमहयानयागिनः महासामत्ताधिपतिः महाराजाधिराज महामाणिलिक श्री रुद्रमणसुत परमोपासक राजपुत्र श्री विक्रमाणश्य यदन्^३ पुष्पतद्भवत्वाचार्यापात्र्याय माता पितृ पूर्वेङ्गामं दृढवा सकल-सत्त्वारोत्तरनुत्तर ज्ञान फलाचार्य इति ॥ ॥ श्रीप्रभादिनपालदेवस्य (११३४-५३ A.D.) राज्य सम्बवत् १७

सत्याग्रहप्रतिष्ठानयदयाचारनिःसीमसीम्ये ।
 मर्यादारक्षितक्षमावलयमुखवर्णं सादृशमसत्त्वेत्वच ।
 श्रीबलमान तपते (३) ब्रह्मा श्रीखडमानत्पतेत्वच ।
 श्रीधर्मसामाजनपतिष्ठानपुत्र तनयो नयनपुणः ॥
 उच्छेदमनामि कुटुंभवसदादाशङ्कय सैषात्रविशुद्धसिद्धिः ।
 व्याजेन यस्य क्षितिरक्षणार्थं धर्मवितां पुनरप्यकाशत् ॥
 तस्याहुजो विश्वमाणनामा शत्रस्तम्पस्त्वार्बं खून मुजायाम् ।
 आवैष्ट्यस्मिन्मिमामका ॥

"ELEMENTS OF MITHRA-CULT APPROPRIATED BY CHRISTIANITY"

By the Rev. K. Giebens, S. J., Ph. and Litt. D.

Professor Poure-Davoud publishes in *The Journal of the Bihar and Orissa Research Society*,¹ an article entitled "Mithra-Cult" which contains an attempt at a comparative history of the religions of Mithra and Christ, as is shown by the following headings: "The traces of Mithraism in Christianity" and "The elements of Mithra-Cult appropriated by Christianity."

The writer states his views clearly in the following words:— "Even during this twentieth century, some of the bigoted Christian scholars persistently labour, like the Christians of the third and fourth centuries, to conceal the truth. But some of the learned and impartial authors, who consider all knowledge and science as sacred, and to whom all knowledge is esteemable, as any prophet or angel, have not hesitated from telling the truth. They openly write that some principles, and most of the formal rites of the faith of Christ, are derived from Mithraism.... From the smallest things, just like bells, to the highest beliefs, such as Christ sacrificed his life for the sake of the salvation of mankind—all these are taken from the Mithra-Cult."

This is, no doubt, a sweeping assertion. Unhappily, it does not rest on a careful examination of the documents, on an accurate comparison of the terms to be compared, or on a solid argumentation.

No one will deny that a cult may borrow elements existing in another cult. But there is borrowing and borrowing. If one cult takes from another, *characteristic* rites or doctrines, which constitute for it really *new* acquisitions, we may and must speak of substantial dependence, of "appropriation and usurpation".² But if a

¹ September 1933, pp. 255-280.

² Passages between inverted commas in the following pages are taken, unless otherwise stated from the article at hand, but *Italics* are mine.

cult is found to have a few of those secondary rites which are common to many religions, simply because they are human, it would be preposterous to speak of "appropriation and usurpation." The similarity of two forms of worship in a few such rites is of small consequence. It might be a matter of research for the historian to ascertain the origin of the ritual use of water, music and bells, or of the kneeling posture during prayer which we meet with in both Christianity and Mithraism. Have both cults discovered and adopted them on their own accord? Has Christianity taken them from Mithraism, or from another religion; or again, Mithraism from Christianity, or another cult? Whatever may be the result of this investigation, such trifling points of similarity would entitle nobody to speak of appropriation or usurpation.

Christianity has, in fact, taken, in course of time, some of these secondary ceremonies from non-christian religions—we do not say from Mithraism. But it has transformed and penetrated with its own spirit what it has taken from elsewhere; and generally, it has borrowed ceremonies with a view to eradicate more surely the pagan habits of its recent converts and the better to imbue the new Christians with its own religious conceptions. As for characteristic rites and any point of doctrine, we could prove that Christianity has never appropriated anything, either from Mithraism or any other pagan religion. Catholic works, treating these questions and satisfying the severest exigencies of historical criticism, are not difficult to find. Our purpose however, more practical and imposed upon us by the article published in *The Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, is before all to show that Professor Poure-Davoud's article does not satisfy the requirements of historical and critical research and that it does not contain a single proof that Christianity has appropriated any rite or belief at all from Mithraism.

We first remark that the Professor does not show himself well acquainted with Christianity. He speaks of Christian beliefs and practices which do not exist, e.g., of prayers being said towards the East, South and West at different times of the day; of Ascension as falling on a Sunday, whereas it cannot but fall on a Thursday; of the "bridge across the infernal fire". These utterances are not the

only ones which point to an ignorance, hardly to be condoned in one who assumes to explain the origins of Christian doctrines and ceremonies.³

The great authority on Mithraism is M. F. Cumont. Professor Poure-Davoud repeatedly translates or summarizes passages from the works of the Belgian savant, without even mentioning his source of information.⁴ Without taking the same liberty, we cannot but acknowledge our immense indebtedness to the indispensable works of the same writer.

Not any random method leads to well established and determined conclusions. In comparative history, as is the present case, a vague similarity of some beliefs and rites in two cults does not of itself constitute a proof of dependence. The following remarks will not, therefore, be out of place:—

1. Before all, it is necessary to consider the *essential* elements and the sum-total or *complex* of the beliefs and ceremonies which exist in the religions to be compared. Indeed, in all religions, however much alien to one another, some traits of similarity are bound to exist. Man after all is everywhere man, and the ways by which he can express his feelings to the divinity are limited in number. Some secondary similarities, existing between two religions, are not, therefore, at once signs of dependence, any more than the secondary similarities existing between a Chinese, a Negro and a European prove that they are of the same race. As for the beliefs and characteristics which present a *prima facie* characteristic resemblance, it is of the utmost importance—if we do not want to draw rash conclusions—to examine and state accurately what these concretely are and really mean in each

³ Names are often spelled inaccurately: *Licibus* (twice for *Licinius*), *Dio Cassus* (*Cassius*), *Lucuis* (*Lucius*), *Vosages* (*Vosges*), etc. The expression "Sol Natalis Invicti" which is found in one of the rare express quotations from M. F. Cumont, is incomprehensible and found nowhere in that writer, who uses "Natalis Solis Invicti" in reference to the birthday of the unconquerable Sun.

⁴ We point out only one instance: pp. 267-268, to be compared with M. F. Cumont's *Les Mysteres de Mithra* (1902 2nd. Ed.) p. 29. Several historical inaccuracies have crept into this passage, which are not found in the work of M. F. Cumont. And this is not the only case.—All our quotations from M. F. Cumont are from this work, unless otherwise expressly stated.

religion. What does follow from the fact, for instance, that two religions have "offerings, supplication", a ritual immolation and a sacrificial meal? Absolutely nothing; for if these apparently characteristic actions separate sharply the religious life of any man or society from their private and civil life, it is precisely because they are essential to all religions, however diverse these religions may be. On the principle that parallelism or analogy indicates at once dependence, one might as well say that the use of the bow and arrow, proper to some peoples in India, Australia and America, was borrowed by the one from the other.

2. More than one reliable method, it is true, may be followed in comparative history of religions. The starting point and order of discussion may vary. The historian can start by pointing out a few *well characterized* beliefs and ceremonies, or again a *great number* of less characterized beliefs and ceremonies. In both cases, however, it must be shown that the coincidences cannot be due to both religions drawing simply from the common store of human nature, their own founder, or a third religion. It remains further to be examined which of the two cults has influenced the other; for it is not out of the question e.g., that an older cult tries to compete with a younger competitor by appropriating to itself something of the riches of its new rival.—The historian can follow another method. He can first produce arguments tending to show that in a determined worship there exists a tendency to enrich itself with the goods of others. Provided that fact is well established, the theory of essential appropriations enters into the domain of probability. If then points of contact in time and place and similarity of tenets are discovered, the probability will grow and may, in certain cases, even reach certitude. But, if on the contrary, arguments are produced which establish the exclusiveness of a religion and its constant and utter antipathy to the doctrines and rites of its neighbours, only strong and positive arguments will permit the assertion that there have been effective borrowing and dependence on its part.

3. Further, the simpler solution should be preferred. Hence, it is not historically prudent to presume e.g., that a creed has under-

gone the influence of a religion very different in its conceptions—when another, obvious, explanation is at hand. Again, if a creed appears at a time and in a place and environment where an older creed flourished which can account for the substance and most of the details of the new creed, it is uncritical to affirm, except with strong proofs that this new creed has nothing to do with that congenial creed and that it is, on the contrary, indebted to some other.

4. Finally, it is hardly necessary to state that no historian worthy of the name can write without making a diligent and accurate investigation of the documents, especially of those contemporaneous with the period studied.

These principles, so essential to comparative history, are strangely overlooked in the article before us. And to begin with the principles mentioned in the last place: it is a fact that the Founder and first preachers of Christianity were confirmed Jews, that from their youth they had observed all the ceremonies of the Jewish religion and that during their whole life they faithfully adhered to all its beliefs. The Jewish religion was deeply rooted in their country and practised there for more than a millennium. *All the beliefs* of the Jews are now beliefs of the Christians. Have we then to recur to Mithraism to explain even one of the beliefs common to Judaism and Christianity?

The sacred and official Literature of the Jews is still extant, as are also the books of the New Testament. Both contain much doctrine and history. Yet the Professor does not once use the Old Testament⁵ and does not as much as refer to the New Testament, although it is full of the doctrines and rites of early Christianity. We shall later have to come back on this question; in the meantime we only remark that in the article at hand we have an attempt at comparative history which completely neglects the most abundant sources of information available about one of the two terms compared.

Perhaps the Professor proposes to establish an a priori probability of Christianity's having borrowed beliefs and rites from Mithraism? We are repeatedly told that Mithraism was of "long standing" and

⁵ Except for its mention of a certain Mithra-Dat.

"deeply rooted". This is, in fact, an argument in favour of the possibility—perhaps some probability—of Christianity's borrowing from Mithraism provided, however, that Mithraism was of long standing and exercised its influence *in the very countries* where Christianity appeared and developed. Now, this condition is in no way fulfilled. The facts are as follows: no trace at all of Mithraic monuments has ever been found in Palestine, where Christianity was born; scarcely any trace of it has been discovered in the rather extensive Greek speaking countries, where Christianity first spread (Greece,⁶ Macedonia, the Roman Province of Asia, Syria, Phoenicia, Egypt, Cyprus, Crete).⁷ "Mithra," says M. Cumont, "never conquered many followers in the Greek or Hellenized countries." We do not deny that "the religions of Christ and Mithra both entered Europe simultaneously", viz., about 70 A.D.; but the Mithraic cult entered it in the north along the Danube,⁸

⁶ The Professor contradicts our statement about Greece. He says that according to Plutarch the pirates of Cilicia performed their rites and offered sacrifices "to Mithra on Mount Olympia, i.e., in the very place, which has always been the headquarters of the Greek gods. But if Plutarch mentions Olympus, it is not he who tries to make us believe that the pirates of Cilicia, who were the terror of the Greeks, undertook a journey of 800 miles and were allowed to enter the territory of their enemies for the performance of their worship. The solution is much more simple and obvious: the Olympus mentioned by Plutarch is the Town of Olympus in Lycia, in the very country of the Cilician pirates. [The Professor is not happy in this reference. Cilicia was not the city of Tarsus, but a country: the sacred Olympus of the Greeks was a mountain in the north: Olympia was not a mountain, but a city in Elis in the south of Greece. ED.].

⁷ The Professor says: "Looking at the *map* of the ancient Roman Empire (at the end of the 2nd. century A. D.), we can say that *in no country* any god or angel or prophet equalled Mithra in fame." M. Cumont has a special *map* showing the diffusion of the Mysteries of Mithra in the Roman Empire through all the centuries. It indicates traces of the Mithraic monuments at Piraeus in Greece, at Amorium and perhaps Acmonia in the Province of Asia Minor, at Sahin in Syria, at Sidon in Phoenicia, at Alexandria and Memphis in Egypt; none in Macedonia, Bithynia, Cyprus, Crete; i.e., seven in all in these Greek speaking countries. Cf. Cumont, o.c., Ch. II, about the Propagation of Mithraism in the Roman Empire.

⁸ On the spread of Mithraism at the end of the second century A.D., the Professor says: "In short, on the continent of Europe, the sphere of influence of Mithra extended from the shores of the Black Sea to Ecosse. In Africa it reached the borders of Sahara." One gets the impression that the whole of Europe was occupied. Cumont (o.c., p. 36) makes a most important restriction: "From shores of the Black Sea till the mountains of Scotland and on the borders of the Sahara, *all along the old Roman Boundaries* (tout le long de l'ancienne frontiere romaine) the Mithraic monuments abound."

whereas Christianity spread from Palestine, the Province of Asia and Greece, that is, from the east. We have yet to wait another eighty years before both cults meet elsewhere than in Rome. "The territories of the two religious powers", M. Cumont notes, "did not coincide, and both could spread for a pretty long time without coming directly into conflict."⁹ The Professor's statement that "when the religion of Christ came into Europe, it found itself *face to face* with a long standing religion" is, therefore, historically groundless. Does not the probability of Christianity's having appropriated tenets and rites of Mithraism vanish, when, on the one hand, the earliest date of contact has to be put well after 70 A.D., whilst, on the other hand, extant historical documents, written before that date, already witness to the beliefs and essential rites of Christianity?

It is not only the distance which separated both religions during the first fifty—not to say one hundred—years of Christianity which renders it most improbable that the two cults have seriously interacted. The very nature of Christianity, as the documents show it to us from its first appearance and during its further history, makes any substantial appropriation on its part from the polytheistic cults *a priori* most improbable. This reason would hold, even if it were proved that the Mithraic worship flourished in the very countries where the Christian religion appeared and first spread.

As a matter of fact the Christians have always shown themselves uncompromising monotheists. They were always ready to sustain the severest and longest persecutions rather than adore the Emperors or any god of the polytheistic or syncretic cults. Those among them who, yielding to the torments, chose to offer incense on the heathen altars were considered as apostates and renegades. Christianity had therefore nothing of the broad tolerance peculiar to so many religions of the Roman Empire, Mithraism included. From its very beginning it showed itself absolutely exclusive in its beliefs, and never would the Church, in all that was essential, hold any truce with paganism.

⁹ O.c., p. 160.

Such being the case, must not a scholar consider it a priori most unlikely and improbable that Christianity should have appropriated to itself any substantial element—belief or rite—from any of its polytheistic and heathen rivals? The Mithraic cult was one of these. Its power may in the third century have surpassed that of the other heathen cults. This was due to the fact that Mithraism opened its doors to the very different creeds of Persia, Syria and Phrygia, and enjoyed the powerful protection of the Roman Emperors. But, although the Mithraic worship may compare favourably with other syncretic cults of the first centuries of our era, its conceptions are at the antipodes of Christianity. "The two systems were separated by an impassable gulf", says M. Dill,¹⁰ a witness in no way partial to Catholicism.

It must be said, however, that Professor Poure-Davoud uses an argument which he proposes as an explicit and direct proof for the dependence of Christianity on Mithraism. Armed with antecedent and consequent, this argument has the advantage of being absolutely clear: "The new-born religion," he says, "did not possess under any form the rites or ceremonies or a book, even from its own founder Christ. Consequently, it could not but copy the foreign ceremonies and the usages or in other words, it had to appropriate to itself at least the apparent forms of its rival." In this important statement or process of reasoning *one detail* is exact, viz., that Christ did not, personally, write a book. *All the rest is wrong*; logically, psychologically and historically.

Logically, the consequent does not follow: for, taking even the antecedent to be true, why—if Christianity had to appropriate—could it not have copied from, say, the Mysteries of Eleusis, of Samothracia, of Epidaurus, of Isis and Osiris, of Venus and Adonis, of Orphism, or from other pagan cults¹¹ which existed in various parts of the Roman Empire? Why only from Mithraism?

Psychologically:—The Professor rightly calls Christ the founder of Christianity. Is it possible to have the founder of a religion who

¹⁰ *Roman Society from Nero to Aurelius*, p. 622 sq.

¹¹ The cult of Jupiter Dolichenus was practised in Commagena concurrently with Mithraism and made at the same time as the latter the tour of the Roman Empire. (F. Cumont, o.c., p. 30).

does not teach any doctrine, or impose any rite on his followers? Even if a religion possessed no writings, are we allowed to assert, on this account, that it is a religion without rites and beliefs of its own? Is not the living word of the founder of a cult or philosophy a richer source than any book? Pythagoras did not write; yet was not his doctrine, were not his directions kept by his disciples, who persistently repeated: *Ipse dixit?* Many religions have lived for centuries without a written book. We do well when we acknowledge our ignorance about their original beliefs and rites; but who can affirm that they did not possess any belief or rite?

Historically:—If a historian shows himself more exacting in the case of Christianity and requires written documents, we can fully satisfy him. Christianity possessed written works from its very first generation. The Professor's assertion that "the new-born religion did not possess under any form the rites or ceremonies or a book" is not only historically false, but simply astounding in its boldness. Are there not the Gospels of SS. Matthew, Mark and Luke, containing the preaching of Christ? Are there not the Acts of the Apostles, narrating the spread of Christianity from the death of Christ till the year 62 A.D.? Are there not the Epistles of St. Paul and other Apostles, so full of the primitive Christian doctrines? Have not most of these been written before 70 A.D.? And, not to speak of beliefs, do not these writings record essential rites of Christianity, for instance, Baptism, Eucharist, Confirmation, imposition of hands to confer the Priesthood, Unction for the dying?

The New Testament does testify to primitive Christian rites: the Professor denies the existence of any rites or any book in early Christianity. Are we to suppose then that he is unaware of the existence of the New Testament, even of the Gospels, which are the most widespread writings in the world and available everywhere for a few annas? If, knowing them and their contents, he rejects their early date or their historical trustworthiness, he might at least, as a historian, say so and prove his views; for he himself declares that "impartial authors" must "consider all knowledge and science as sacred" and may not "conceal the truth".

The above remarks can only strengthen the view that the method followed in the article is not likely to lead to any reliable conclusion. The presumption remains, at least equally strong, against the dependence of Christianity on Mithraism.

Yet presumptions must yield to facts. We are therefore ready to admit "appropriations and usurpations" if well-established facts are brought forward. We draw attention, however, to two points: first, that, owing to the above mentioned presumption, the *onus probandi* lies with the Professor; and secondly, that the enumeration of some coincidences between the beliefs and rites of the two religions cannot at once be taken as a proof of interdependence. A theory that has so much against it ought to be substantiated with something more than superficial comparisons. We shall assume the ungrateful task of examining the beliefs and rites in which we are asked to see a dependence of Christianity on Mithraism. However dry this part of our paper may be, it will throw light on the want of method and criticism in the article under discussion.

We begin with the assertions that relate principally to matters of *doctrine*.

1. We are told: "The religion of Mithra existed in the Roman Empire for more than three hundred years, and a good many of its principles and usages have remained in the religion of Christ, e.g. offerings, supplication, the day of Judgment, the belief about the bridge across the infernal fire, purgatory, heaven, hell, account, and proportion of good and bad actions and the future retribution of virtue and vice." As for the determination of time in this statement, we repeat—it is of importance—that these "more than three hundred years" mean the 2nd and following centuries until the 5th and *begin* about 100 A.D., when the doctrines alluded to had been for several decades the object of a very definite Christian teaching. Further, this teaching and its meaning in Christianity was quite different from the Mithraic conceptions. It is only by using the vaguest and most general terms that one can hope to produce the impression of similarity between these beliefs in the two cults. But by that process one may discover similar points of contact with any other religion!

The Professor ought to show that the similarities with the worship of Mithra are striking and characteristic, and not merely superficial. He affirms, without even an attempt at a proof, that there is dependence. When we examine the examples he gives, it becomes a challenge to all critical sense to speak of community of doctrine or appropriation.¹²

2. "The highest beliefs, such as Christ sacrificed his life for the sake of salvation of mankind—are taken from the Mithra-Cult." Let us listen to some details of the slaying of the bull by Mithra and we shall be edified. Mithra is not put to death; Christ is. The death of Christ is a sacrifice; the slaying of the bull by Mithra is not.¹³ Christ is Priest and Victim; Mithra is neither priest nor victim. The death of Christ is a fact of history; Mithra and the slaying of the bull are myths. According to the legend the command to kill the bull is given to Mithra by the messenger of the Sun, viz., the Crow. It is unwillingly that he executes the order and pierces with his dagger the flank of the animal. A miracle now takes place; from the bull's body grow up grains, creepers and grapes; the serpent, scorpion and ant try to poison this wonderful source of life, but in vain. The Moon

¹² In Mithraic belief, the soul pre-exists to its being united to the body. After death, the judgment does not take place at once; for three nights still the human soul hovers about the dead. Only then, Mithra, Sraosha and Rashnu sit as judges. Afterwards the souls have to pass over the Chanvat bridge which is guarded by angels and spiritual dogs. To the pious souls the bridge offers a wide passage, so that they cross it easily. These souls have to ascend the ladder through the spheres of the seven Planets, separated by as many gates of different metals. At each of the gates, they are freed, as of a garment, of one passion. Finally, pure of all vice and sensuality, they reach heaven, where ambrosia will ensure immortality to them. For the wicked the Chanvat bridge is as sharp as the edge of a razor and they fall headlong into the infernal darkness. Hell is, however, not eternal; but lasts only till the day of the Renovation. Between heaven and hell there is an intermediary place, *hamistagan*, destined for those whose righteousness exactly equals their sins; there the souls will suffer only from the heat in summer and the cold in winter.—I dispense with many details which would only further show how little judgment, heaven, hell, purgatory, etc., can be called similar in the Mithraic and Christian religions. Cf. Prof. A. Carnoy, in *Christus* (Beauchesne, Paris, 1923 4th. Ed.) p. 38; M. N. Dhalla, *Zoroastrian Theology* (New York, 1914) p. 55 sq; F. Cumont, o.c., p. 119 sq.

¹³ It is true that the Professor, quoting M. F. Cumont (o.c., p. 111-113), affirms that Mithra sacrificed the bull. But the Belgian savant says on the contrary that Mithra killed (*tuer*) the Bull, and he expressly states that there is question only of killing, not of sacrificing. (*Textes et Monuments figures relatifs aux Mysteres de Mithra*, p. 124).

purifies the seed of the bull and from it all kinds of useful animals are born. Mithra's faithful dog preserves the soul of the bull, which ascends heavenward to become the guardian of the herds and flocks. —There is no idea of the redemption of mankind in all this. We find here something of the naturalistic and astrological aspects of the Mithra-worship. What has the redeeming death of Christ in common with such fanciful legends? Has perhaps Mithra become a historical person and Christ a myth? The learned and prudent M. F. Cumont gives the following rule: "Resemblances do not necessarily suppose imitation".¹⁴ But we are now made to believe that not even resemblance is needed to prove dependence and that Christianity has usurped the belief of Mithra the bull-slayer!¹⁵ Rash conclusions, misquotation and vagueness¹⁶ in the statements go here hand in hand.

3. But it is still more in *ceremonies* and *rites* than in matters of doctrine that the Professor emphasizes the dependence of Christianity on Mithraism. "In the Zoroastrian religion," he states, "the priests used to consecrate bread and water, mix it with Haoma, Sanskrit Soma, and used to eat it during certain religious ceremonies. Also this ancient custom of the Persians accompanied Mithra into Europe. But as there was no Haoma plant in Europe, so that a particular extract could be squeezed out of it, the extracted juice of the fresh twigs of vine was used.... Gradually, the juice of the

¹⁴O.C., p. 163. The same rule is given in *Les Religions Orientales dans le Paganisme Romain* (Paris, 1906, p. xiii) where M. Cumont denies interdependence in the case of similarities at first sight striking.

¹⁵"The salvation of the world is in this sacrifice" of Mithra, says the Professor; and this accounts for the belief that "Christ sacrificed his life for the salvation of mankind." This intentional parallelism is worth noting. Although in the case of Mithraism there is no question of salvation of the sinful world, no more than of sacrifice, expressions are chosen which are apt to convey a fallacious impression of similarity.

¹⁶Here is one more instance of vagueness in the statements: "When at present the Christians celebrate the Crucifixion and the Ascension of Christ, a holiday was customary with the worshippers of Mithra." As among the Christians the Crucifixion of Christ can be celebrated as early as March 20 and the Ascension as late as June 4, it is no wonder that within this long period of two months and a half Mithraism had a feast! Further, it is not said of which Mithraic feast there is question. I imagine that, if it was a sorrowful one, it must have been copied in the Christian Crucifixion; if, on the contrary, a joyful one, by the Christian Ascension! Is this the accuracy and precision required in a historical study?

fruit of vine, i.e., wine was substituted for the pressed juice of the twigs of the vine-tree.... The round loaves of breads, which were used in the religion of Mithra, just as it is common amongst the present Zoroastrians, was either four or six in number. The Avestan word for the bread is Draona, and its present form is 'Darun'. All these ceremonies were transferred from Mithraism to Christianity, and they still remain therein.... The Christian term 'Eucharist' means the wine and bread used in the ceremonies and considered as the blood and flesh and the soul of Christ. They are the very Hom and Darun of Mithra, and merely the names are changed."

It is the time to apply a few of the principles that we have enumerated in the first part of this article. One must enter into details and notice, not only the partial and superficial coincidences, but also the divergences; and these are manifest. In Christianity it is nowhere said that there should be *round loaves, either four or six in number*; the Professor is simply inventing. This takes away from his enumeration a similarity that might be styled characteristic if it were really common to Christianity and Mithraism. The Professor mentions two things in the Christian rite: bread and wine;¹⁷ in the Mithraic, a third is added: a cup of water; he admits therefore himself that not 'merely the names are changed.' Then, whereas in the Christian rite genuine wine is indispensable and can be replaced by no substitute, in the Mithraic rite there is indifferently question of Haoma or "juice of fresh twigs of the vine" or wine; and water is more important than this Haoma or wine. Further in the Christian rite the bread and wine are changed into the sanctifying Body and Blood of Christ, and this change differentiates the Eucharist from ordinary bread and wine; in Mithraism there is no question of anything of the sort; Mithra is not even symbolized by the offering.¹⁸ Finally, it is in no

¹⁷ The Professor rightly does not insist on the use of water in the Christian rite.

¹⁸ The statement that the Zoroastrian "priests used to consecrate bread and water", taken by the Professor from M. Cumont (o.c., p. 133) is not meant by this author to point to a dependence on the part of Christianity. In this connection the following statement of his is worth noting. "We may speak of... a 'supper of Mithra' and his companions, but only as we might of 'the vassal-princes of the Empire', or 'the Socialism of Diocletian'. It is a literary device

way certain that in the West wine was substituted by Mithra worshippers for the unavailable Haoma used in the East; this is a conjecture confirmed by no Mithraic monument.¹⁹ It may very well be that, in the West, Mithraism used only bread and water. How then, can anyone affirm and without hesitation, that the Christian Eucharist is "the very Hom and Darun, and merely the names are changed?" We are not sure as to what the Mithraic ceremony was exactly. The divergences at any rate are manifest and manifold and should prevent a prudent historian from asserting dependence. Or rather, the presumptions, of which we have spoken before, should make him say that the theory that Christianity borrowed from Mithraism is far-fetched and unwise. Besides, the Gospels and the Epistles of St. Paul testify to the institution of the Eucharist by Christ. It was not therefore borrowed later on from Mithraism.

4. "Both the groups used to take the holy bath at the time of initiation"—a sufficient sign that the Christian Baptism was "copied" from Mithraism! Is it not, on the contrary, common-sense to say with C. Martindale that "ablution, significant of moral purification, is symbolism to all minds alike?"²⁰ Several cults contemporaneous with Christianity used ablutions with water.²¹ Have they all borrowed the ceremony from Mithraism? And why does the Professor pass over in silence the characteristic Mithraic initiations with honey and blood and speak only of the one with water?

meant to bring out an analogy, or to indicate vividly and approximately a parallel. A word is not a demonstration and one should not hastily conclude from an analogy to an influence. *Preconceived judgments are always the most serious obstacle to an exact knowledge of the past.*" (*Les Religions Orientales*, p. xii).

¹⁹ Cf. C. C. Martindale, in *Christus*, p. 527; and F. Cumont, *o.c.*, p. 133, who says about the Mithraic rite: "They placed before the initiate a loaf and a cup full of water, over which the priest pronounced the sacred formulas. [To the water] wine was then presumably mixed (*on melait sans doute ensuite du vin*)."

²⁰ *Lectures on the History of Religions* (London, 1910, Vol. II) *The Religion of Mithra*, p. 28.

²¹ "There is nothing to be drawn from this common fund of religious ideas, and it would be an unpardonable fallacy to transform these similitudes into proofs of interdependence." F. Prat, *The Theology of St. Paul*, transl. J. L. Stoddard, 1927, Vol. II, p. 386.

5. The Professor is not yet satisfied with these appropriations. "Almost the whole," he says, "of the customs and ceremonial part pertaining to Mithraism has been transplanted into the religion of Christ." We shall therefore mention some Mithraic rites: ceremonial use of honey and milk; stripes; dramatic representations of suffering and torment to try the initiate; masks and animal disguises; sacred caves and crypts; seven degrees of initiation (one may obtain successively the rank of Crow, Veiled, Soldier, Lion, Persian, Racer of the sun, Father); offering of a garland on a sword to the Soldier who declares that Mithra is his only crown; a special service daily in honour of the Planet to which the day of the week was sacred; a bath with the blood of a victim slain above the head of a candidate.²² None of these rites are found in Christianity. The list could still be notably lengthened.

Before concluding, let us put side by side two statements from Prof. Davoud's article: first, the text just mentioned that "almost the whole" of the Mithraic ceremonies was transplanted into Christianity; and then, that "most of the formal rites of the faith of Christ are derived from Mithraism". In good logic then almost the whole of the Christian and of the Mithraic Ritual must be one and the same. Are we dreaming? M. Cumont says that any account of history which makes one of the two cults equivalent or noticeably parallel to the other can only be styled a "caricature."²³ The article before us draws that caricature masterfully.

The two religions compared by Professor Poure-Davoud are vastly different from each other in their characteristic aspects; the similarities they present are such that only a superficial observer can consider them as of importance. The steady opposition of Christianity towards any form of syncretism and polytheism; the historical evidence we possess about the doctrines and substantial rites of primitive Christianity; its appearance in a country where Mithraism never entered;—these exclude the influence of Mithraism on any of its beliefs and characteristic

²² F. Cumont, *o.c.*, p. 20 sq., 126 sq., 154, etc. The same author says: "Mithraism was involved, in spite of its austerity, in a questionable alliance with the orgiastic cult of the mistress of Attis (Cybele)." Useless to insist.

²³ *O.c.*, p. 164.

rites.

We make no difficulty in acknowledging that the Christian Church assigned the feast of the Nativity of Christ to December 25, probably because on that day was celebrated the pagan feast of *sol Invictus* or *Natalis Invicti* (*Mithrae*), which, be it said in passing, was not originally Mithraic. We say "probably", because the question is a disputed one. The great scholar L. Duchesne²⁴ attributes the fixing of Christmas on this day to considerations that have no relation to any pagan feast. Others hold, with better reasons according to us, that the choice of the date was due to the wish to supplant more easily the heathen festival which we have just mentioned. In 335 A.D.,²⁵ i.e., at the time we find Christmas celebrated in Rome, Mithraism had lost its influence and "was on the wane" in the West. Who can reasonably give the name of "usurpation" to the choice of December 25 for Christmas and speak here of the "dependence" of Christianity on waning Mithraism.²⁶

In such a subject as the comparison between the Christian and Mithraic cults, circumspection and prudence are required. The most precise sources of information are early Christian writers. The Professor refuses them any credit. They "aimed at proving the futility of the Mithra-Cult and propriety of their own faith. Thus, for the critical study of the history of religion, this extremely prejudiced information becomes useless, and it is repugnant to the Persian sense of nationalism".²⁷ The other sources of information

²⁴ *Origines du Culte Chretien* (Paris, 1905, 5th ed. p. 265 sq.

²⁵ B. Botte, *Les Origines de la Noel et de l'Epiphanie* (Louvain, 1932) p. 54; cf. L. Eisenhofer. *Handbuch der Katholischen Liturgik* (Freiburg i. B., 1932) Vol. I, p. 665.

²⁶ The Professor says "that the December 25, had to be declared the birthday of Christ as late as nearly four centuries after him." In the fifth century Mithraism in the West was no more "on the wane", but dead. How, if the affirmation were true, could it influence Christianity from the grave? But the statement is wrong by one century.

²⁷ Whatever be said of the prejudices and supposed uselessness of the early Catholic writers, the point at issue between Christianity and Mithraism is certainly outside any question of *Nationalism*. The concern of the historian is not *Nationalism* but *Truth*. The Mithraic cult, which no one any longer considers as true, is as much beyond the pale of any nationalism to-day as the cult of Zeus is to a modern Greek. *Catholicism* claims to be the only true, and consequently universal, religion; it is free from all nationalism and welcomes and embraces alike all nations.

are for the most part inscriptions, engravings and ruins, the interpretation of which is very delicate and often purely conjectural.²⁸ Yet the Professor neither doubts nor hesitates; the few rites and beliefs that present the vaguest similarity with Christianity are at once identified. What is overlooked is that one part of the so-called "appropriations and usurpations" is easily explained by the fact that both cults are cults of men and that the other part resists any comparison, unless one plays havoc with all methods and prudence. How one can venture to speak of "*many...exactly similar rites*" is simply incomprehensible.

The obvious solution of Christianity's having inherited from Judaism or from its own Founder, is not even considered, nor is the possibility—M. F. Cumont says "probability"—mentioned that Mithraism, which has shown itself broadly hospitable to the beliefs and rites of various religions, may have borrowed some details from Christianity as well.

Vague or inexact statements as well as bold assertions abound, while writers are misquoted, documents are passed over in silence, chronology is neglected, logic suffers a great deal. The Jewish and early Christian books are not opened. The many pagan religions of the Roman Empire do not come under consideration. Only one thing counts—Mithraism, although we know it very imperfectly. We know, however, too much about Mithraism, about its conception of the divinity and of man's destiny, about its rites and beliefs, to admit the theory of "appropriations and usurpations" by the supernatural religion of the historical person Christ from the cult of the mythical Mithra.

²⁸ M. Cumont remarks that to write about Mithraism we are more or less in the same position as we would be "had we to write the history of the Church in the Middle Ages, if we had at our disposal only the Hebrew Bible and the sculptured remains of Roman or Gothic porches." (O.c., p. xii).

THE REVENUE ADMINISTRATION OF MIR QASIM
IN BIHAR AND BENGAL

(1760-63)

By DR. NANDALAL CHATTERJI, M.A., PH.D.
Lecturer, University of Lucknow

It was for matters of revenue and finance alone that Mir Qasim had any real aptitude or capacity,¹ and this is why his revenue administration bears the fullest impress of his personal supervision, direction, and initiative. Having always had a profound taste for Mathematics, he possessed a natural proficiency in controlling the revenue accounts, and checking the financial administration in general.² During his short rule, he completely changed the spirit of the revenue system which he had inherited from the previous regime, and sought to revolutionise it by introducing into it new principles, and reviving in a new form the methods and ideas that had once been associated with the administration of some of the former Nazims like Jafar Khan, Shuja Khan, or Ali Vardi Khan. The laxity, inefficiency, and corruption that had crept into financial administration in recent years deeply prejudiced him against the whole system, and the policy underlying it. He determined to clear the revenue administration of its chronic wastefulness, jobbery, and irregularities with a high hand, and himself set to infuse into it a vigour that was in a way unprecedented. Mir Qasim's revenue administration is therefore of peculiar interest. It not only gives a perfect insight into his characteristic severity and oppression, but forms the background for the revenue administration of the East India Company in Bengal, Bihar, and Orissa.

The Nawab aimed at thoroughly overhauling the whole

¹ Vansittart's Narrative, II, p. 187.

² Siyar, (Lucknow Text), p. 712.

structure of the revenue administration, and started with the reformation of the central revenue office. The officials of the former regime were all taken to task for alleged misappropriations, and made to disgorge whatever they had been able to amass for themselves.³ With the help of some old 'mutasaddis' of Ali Vardi Khan, the Nawab was enabled to detect numerous embezzlements. The farmers and collectors who had been similarly reported against were all ruthlessly punished, and their private property confiscated indiscriminately. In fact, the wealth of the suspected individuals came to be regarded as sufficient proof of their guilt. New officials were appointed to replace the former incumbents both at Murshidabad, and other places. During his short rule, there was such frequent supersession of officials on the slightest suspicion that nobody was safe, and the Nawab was held in great terror on account of his suspicious character, and ability in accounts. The office of the Diwan, and that of the Naib Diwans changed hands several times during his regime, simply because the Nawab could not place any reliance on the integrity of his officials. He kept a sharp eye on his revenue officials, lest they should misappropriate government funds, and meted out exemplary punishments to offenders. By sheer terrorism, Mir Qasim soon managed to stamp out all corruption and waste.

It is interesting to note that the Nawab sought to check the influence of the Qanungos who were the hereditary record officers of the parganahs, and as such were in possession of all the essential information relating to the value, tenure, measurements, sales, or transfers of the lands. By virtue of their position as Registrars of the lands they⁴ held a unique office in the revenue system of the country. Without their co-operation the efficient collection of the

³ Siyar, p. 696.

Muzaffar-namah (Alld. Univ. MS.), p. 304 etc.

Tarikh-i-Muzaffari (Alld. Univ. MS.), p. 771.

Khulasat (J. B. O. R. S., V, p. 351.)

Beng. Sel. Com., Oct. 26, 1760. (Vice Letter from Vansittart, dated Oct. 24, 1760.)

Reflections on the Present Commotions in Bengal, p. 8.

⁴ Journal of Indian History, Vol. III, Part, 2. Vide Mr. Ramsbotham's article on the Qanungos. His "studies in the land Revenue History of Bengal" (p. 154 etc.) may also be consulted.

land-revenue was practically impossible.⁵ Mir Qasim was fully aware of their importance, and was determined to curb their traditional authority. He commenced the policy of restricting their duties and influence, and did not put any trust in them. He effectively restrained their usurpation;⁶ and if he had long been in power, their inordinate consequence would have absolutely disappeared. Originally⁷ meant to be guides in the collection of the revenues, and employed as a valuable check on the zemindars and government officers, the Qanungos had, with the breakdown of the Mughal government, acquired an excessive power which they only too frequently abused to the detriment of the government. The Nawab was therefore not unjustified in refusing to repose any confidence in them. It may be added that after the restoration of Mir Jafar, however, the Qanungos again acquired their former importance.

The outstanding feature of Mir Qasim's revenue policy, however, was his pronounced aversion to the zemindars.⁸ He made it a settled policy to reduce their power, and bring them under the strictest control.⁹ It is clear that, if the Nawab had ruled for a sufficiently long period, he would have put an end to the very institution of the zemindars. His prejudice against the latter can be easily accounted for.

In the first place, the zemindars were regarded as politically dangerous owing to their local influence and resources, and could not be depended upon in times of danger and revolution. Ghulam Husain who appears to have been strongly prejudiced against the zemindars as a class has vindicated the Nawab's hostility to them on the ground that the latter were a set of treacherous, short-sighted, and refractory people always ready to turn against the government, and profit by its difficulties.¹⁰

⁵ Board of Revenue, Original Consultations, May 18, 1787, No. 63. (Vide Mr. Patterson's report.)

⁶ Ibid.

⁷ Ain-i-Akbari, Vol. II, p. 47, and also p. 66.

⁸ Siyar, p. 698.

⁹ Khulasat (J.B.O.R.S. V. p. 352).

¹⁰ Siyar, p. 708.

Vansittart's Narrative, III, pp. 381-2.

¹⁰ Siyar, p. 698.

In the second place, some of the zemindars had come to occupy the position of little potentates in their country, and were openly defiant on the strength of their armies and forts which they had at their disposal. The powerful zemindars such as those of Burdwan, Birbhum, Bishnupur, or those of the Bhojpur country in Bihar possessed large military forces of their own, and with the help of these they could frequently rise against the government, or join any invader. The Nawab naturally looked upon the unusual military resources of these zemindars as a source of real danger to his authority. Their hostile conduct during the incursions of the Shahzadah convinced him of the immediate necessity of overthrowing their power.

In the third place, the Nawab intended to collect all that the ryots paid, and considered the emoluments of the zemindars a huge loss to the state. His idea seems to have been that the zemindars exacted from the ryots an unduly large amount for themselves, and thus defrauded the government of its just share of the revenues. The existence of such middlemen was therefore bound to appear objectionable to the Nawab who wanted to squeeze everything for himself, and leave only the minimum amount for the intermediate agency.¹¹

In the fourth place, the Nawab believed that the zemindars deliberately and fraudulently concealed the real value of the lands thus making it difficult for the government to ascertain and realise its proper dues. Collusion with the corrupt Qanungos would always enable them to hold back all the vital information concerning their lands, or profits.

In the fifth place many of the zemindars earned the displeasure of the Nawab for having been reported to have made friends with the Company's mutasaddis with a view to lessen the revenues. Not long after his accession the Nawab complained of it to the Governor

¹¹ "Original Minutes of the Governor-General and Council of Fort William on the Settlement and Collection of the Revenues of Bengal, with a Plan of Settlement, recommended to the court of Directors in January, 1776". By Phillip Francis, p. 23. "Minute of Mr. Shore respecting the Permanent Settlement of the lands in the Bengal Provinces", dated June 18, 1789.

Burke was guilty of very little exaggeration when he declared in the House of Commons during the trial of Warren Hastings"....he (the Nawab) began a

who hastened to assure him that the company's mutasaddis would be punished in case they combined with the zemindars, and that no attention would be paid to the requests of the latter for the reduction of the revenues.¹²

In the sixth place, the zemindars were frequently known to have lent to, or borrowed from the gentlemen of the factories, or the Company's gumashtahs. The active partisanship of the latter was alleged to have encouraged the zemindars to withhold large balances due to the government.¹³ The Governor had finally to prohibit the practice of the factory people to lend to, or borrow from the zemindars and other subordinates of the government.¹⁴

In the seventh place, the zemindars usually under little check freely tyrannised over the helpless ryots, and practised every species of imposition and exaction. The Nawab had thus a good ground for chastising the rapacious zemindars¹⁵ who were guilty of violence, or oppression of any sort.

Lastly, it is apparent that the Nawab meant to follow in the footsteps of one of his distinguished predecessors, Murshid Quli Khan,¹⁶ who had kept the zemindars under a thorough submission and had aimed at putting the collections as far as possible into the hands of his own 'amils' in order to reduce the power of the former.¹⁷

Mir Qasim's policy of subverting the order of the hereditary landlords was not a novel one. What is significant is that he adopted the principle of his predecessors, followed it consistently, and made it a prominent feature of his government. That the zemindari system in Bengal escaped extinction was really due to the abrupt termination of Mir Qasim's rule. If he had found time to mature

scene of extortion, horrible, nefarious, without precedent or example, upon almost all the landed interest of that country.....began to rack and tear the provinces." Vida E. A. Bond's speeches, etc. Vol. 1, p. 63.

¹² Trans. P. L. I., 1761, No. 121, p. 20.

¹³ Abs. P. L. R., 1759-65, p. 15.

¹⁴ Trans. P. L. I., 1762, No. 146, p. 77.

" 1762-3, No. 2, p. 4.

¹⁵ Siyar, p. 712.

Khulasat (J.B.O.R.S. V. p. 606).

¹⁶ Vide Maasir-i-Alamgiri, p. 483, and Maasir-ul-Umara, p. 751. (Vol. III-Persian Text).

¹⁷ Siyar, p. 698.

his plans, the subjects of the state, as Shore pointed out in his famous minute on the permanent settlement of Bengal, "would have been reduced to three classes only, an oppressed peasantry, rapacious tax-gatherers, and an over-awing military".¹⁸ Permitted by Mr. Vansittart to dismiss¹⁹ the Zemindars at his will, the Nawab during the very commencement of his rule dispossessed numerous zemindars of Bihar and appointed²⁰ his own 'amils' and 'tahsildars'. Subsequently, he imprisoned almost all the principal zemindars of the country at Monghyr. His disputes with the English, however, proved to be auspicious for the zemindars who welcomed the overthrow of the Nawab with a sigh of relief.

The prime object of Mir Qasim's strict revenue administration was to resume for the benefit of the central exchequer all the concealed exactions of the zemindars, faujdars, or jagirdars, and thus easily augment the resources of the government. These so-called resumptions made by the Nawab were actuated by the desire to collect all that the cultivators and ryots actually paid. The profits derived from such increased collections were known as 'Kifayet'. By bringing to account the private exactions, the Nawab made an immense increase of revenue. The enhancement was made under the following heads:—

(A) '*Kifayat Hast-o-bud*'. This increase demanded on a rigorous examination of the rent rolls, and the past and present sources of gross revenue was confined²¹ to the two great frontier zemindaries of Birbhum and Dinajpur. The major part of Birbhum had been assigned since the time of Akbar for the maintenance of a local militia to guard the western frontiers, hence the rajas of Birbhum, being the Wardens of the Western marches, had considerable resources at their command, and after the death of Ali Vardi Khan even aspired after independence. It was thus

¹⁸ Fifth Report on East India Affairs, 1812.
(Calcutta Reprint) Vol. II. p. 17.

¹⁹ Abs. P. L. I., 1759-65, p. 11.

²⁰ Abs. P. L. R., 1759-65, p. 12 and p. 17.

²¹ Vide Grant's Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal.

also a political necessity to resume the assigned lands, scrutinise the actual collections, and reduce the militia corps of the raja. As the latter would not submit peacefully, the Nawab had recourse to military operations, and compelled him to accept an enhanced assessment,²² Dinajpur had also been originally lightly assessed, and its farming zemindar was alleged to have withheld from the government vast profits derived from increased cultivation and resumption of jagir lands. The total additional revenue resulting from the 'hast-o-bud' investigations in Birbhum and Dinajpur was estimated by Mr. James Grant at Rs. 14,72,599.²³

- (B) "*Kifayet Faujdari*". These profits similarly arose from the fresh territorial assessments of the various frontier districts held by the faujdars who had been clandestinely exacting for their own benefit large amounts in addition to the usual revenue. The Nawab could not have tolerated these supposed defalcations, and he took steps to bring these concealed collections to the credit of the government. The total profits accruing from the resumption of the private collections in Dacca, Purnea, Rangpur, Rajmahal, Chittagong and Burdwan amounted to Rs. 32,15,295.²⁴
- (C) "*Kifayat Sair*". These profits were derived by carrying to public credit the fraudulent exactions in custom duties etc. The Nawab brought to account the defalcations of the subordinates who had been held to have defrauded the government of large profits arising from markets, customs, duties, of various licenses. The total amount of "Sair" increase was Rs. 4,58,944.²⁵
- (D) "*Resumptions of the surplus assessments on Jagir*

²² Siyar, p. 698.

²³ Fifth Report, Vol. II, p. 239.

²⁴ Ibid, p. 236.

²⁵ Ibid.

lands". The Nawab exhibited an unusual skill in resuming the accumulated assessments levied²⁶ by the holders of the important temporary jagirs, and including this increased amount in the 'jamabandi' of Jafar Khan. The amount so resumed by the Nawab was no less than Rs. 18,81,014.

Besides the aforesaid "resumptions" the Nawab had recourse to another questionable expedient of effecting an immediate increase in revenue. Owing to a marked depreciation in the value of silver coins, the government had been forced to adopt the practice of annual re-coining in order to compensate itself by subjecting the 'sikkahs' of the previous year²⁷ to a 'Battah'²⁸. The zemindars, however, used to levy the whole, and more frequently a larger 'battah' from the ryots on a false plea of indemnification, although they had to pay no discount on the coins of the current year, in which they were to pay their revenue. Mir Qasim being apprised of this fraudulent practice seems to have concluded that larger assessment could be easily borne by the country than was admitted in the annual 'band-o-bast'. On this assumption, he ordained a general increase in the levy to the extent of 1½ annas, or 3½ parts of the existing crown rents. The total increase in this manner amounted according to Mr. James Grant,²⁹ to Rs. 4,53,448. The amount was estimated at a slightly lower figure by Mr. Verelst whose estimate was adopted in its report by the Committee of Secrecy in 1773. According to the latter, the Nawab made an addition of Rs. 4,50,164-2-9.³⁰

In order to secure the maximum revenue, the Nawab took great pains to introduce the strictest economy in the expenses of collection, besides detecting and resuming all the concealed exactions of

²⁶ Grant's Historical and comparative Analysis of the Finances of Bengal.

²⁷ According to the mint books of Calcutta, dated March 3, 1760, the Murshidabad 'sikkah' weighed 179-65 grains.

²⁸ It appears from Hastings's "Regulations proposed for the government of Bengal" that the Nawab had intended to reduce the 'battah' and mix an alloy of copper in the proportion of 9% with the rupees but these currency reforms were never actually carried out.

²⁹ Grant's Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal. His figure is taken from Muhammad Raza Khan's assessment.

³⁰ Fourth Report from the Committee of Secrecy, 1773, p. 3, and p. 96.

the zemindars, farmers, faujdars and jagirdars. He appointed 'amils'³¹ for the efficient collection of the revenues, and the latter were accountable only to himself.³² Through his amils, the Nawab controlled the main springs of the revenue administration. He checked the extraordinary power of the Ray Rayan³³ and cut down the enormous stipends of the intermediate agency.³⁴

It is easy to account for the Nawab's unusual severity in collections. The very precariousness of his position led him to make an exorbitant increase in revenue, and reduce the cost of collection to the bare minimum. He not only intended to make his government financially solvent, and meet the demands of the Company, but had also determined from the outset to throw off the yoke of the English and prepare for the eventual hostilities. His ambition could be fulfilled, only if he had the funds to equip and maintain a large and efficient army. He thus badly needed money, and the only way of raising it was the strict enforcement of economy on the one hand, and the pitiless augmentation of revenue on the other. It may be that the Nawab in increasing the revenues was partly inspired by the example of some of his predecessors, like Murshid Quli Khan, Shuja Khan, and Ali Wardi Khan who had all imposed fresh 'abwabs' in addition to the original 'Tumar-jama' or Todarmal's settlement, but it cannot be overlooked that the former impositions had been insignificant in amount when compared to those of Mir Qasim. The latter enforced in two years an increase which surpassed the total addition made during the last two centuries!

Mir Qasim's revenue policy was not only strict, but was also vitiated by a strange disregard of the ultimate consequences of his extortionate demands. Had he been a prudent financier, he would not have preferred an immediate abnormal increase of revenue to a permanent growing income. He was only a relentless collector, rather than a far-sighted statesman. As such, his revenue adminis-

³¹ Sixth Report, 1782, appendix, 15.

Muzaffar-Namah (Alld. Univ. M.S. p. 333).

³² Letter from Murshidabad to the Calcutta Board, March 25, 1765. (Vide Miss Moncton Jones; Warren Hastings in Bengal, p. 70).

³³ Ibid.

³⁴ Mr. Shore's minute, dated June 1789. (Vide Fifth Report, Vol. II, p. 17).

tration was no better than an organised plunder.³⁵ Shore whose knowledge of revenue affairs was unequalled felt constrained to admit, "..... I entertain the strongest conviction that Cossim Ali's demand was a mere pillage and rack-rent."³⁶ Grant's famous contention³⁷ that Bengal was under-assessed, and that Mir Qasim's increase had been perfectly justified has failed³⁸ to convince anybody, because his historical survey is based mostly on unreliable persian accounts "procured through the influence of a light and private purse,"³⁹ and his conclusions are tainted by wrong assumptions.

The Nawab had neither the time, nor the inclination to take the trouble of re-assessing the country after investigating whether the ryots could meet the extortionate demands of the zemindars. He did not think it necessary to get the lands resurveyed, and the actual produce of the soil ascertained by Amins and Shiqdars,⁴⁰ as Murshid Quli Khan had done during his regime. The mere fact that the intermediate agency fraudulently enforced additional impositions was taken for proof of the capacity of the ryots to bear extra taxation without distress. Nothing could have been more short-sighted. It should have been thoroughly investigated how far the impositions were just and equitable. The Nawab was, however, not eager to be benevolent. His purpose was simply to enhance⁴¹ the resources of the state by appropriating the alleged profits of the zemindars. It must not be forgotten that the ryots were not protected from new exactations of the latter who did certainly attempt to make up for what they had lost.⁴² Thus, the increased burden really fell upon the impoverished ryots who groaned under a double taxation in addition to a multiplicity of

³⁵ Ninth Report from the Select Committee, 1783, p. 54.

Sixth Report, 1782, appendix, 14, Francis: Minutes etc., p. 23.

³⁶ Fifth Report, Vol. II. p. 19.

³⁷ Grant's Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal.

³⁸ Ascoli's Early Revenue History of Bengal, p. 47.

³⁹ Even if it be conceded that the twenty volumes of Persian accounts on which Grant based his estimates are authentic, they can be regarded merely as tentative budgets.

⁴⁰ For details regarding the survey of lands in Mughal times, vide Ain-i-Akbari, Vol. II. p. 45, etc.

⁴¹ Vansittart's Narrative, II, p. 187.

⁴² Shore's Minute, dated June 18, 1789.

local exactions.

It has often been hastily assumed that the extreme misery of the masses during Mir Qasim's rule was due merely to the rapacity of the English merchants and their subordinates. That it was the crushing weight of taxation which was principally responsible for the excessive poverty of the masses is generally overlooked. A few details are available which serve to indicate the ruinous effect of Mir Qasim's exorbitant demands. According to Major James Rennell's account⁴³ about 30,000 families left the district of Rangpur in one year, and settled in Cooch Bihar which was then outside the Nawab's jurisdiction. Mr. Richard Becher, Resident at Murshidabad, wrote on August 26, 1769, 'Cossim Ally.... by means of his extortions and unjust claims so ravaged and plundered the district (Dinajpur) that afterwards the Aumils of Jaffier Ally Cawn, notwithstanding all the abilities they could exert, could not collect more than ten lacks in the space of two years.'⁴⁴

It is thus perfectly clear that the Nawab was utterly blind to the future welfare of the country. He exerted himself solely to enrich himself as quickly as possible at the expense of the rack-rented cultivators. A policy like this was not far from killing the proverbial goose that laid the golden eggs. The heartless severity of the collections was not abated even during a widespread famine that raged in 1761.⁴⁵ The scarcity of provisions was so great that children were reported to have been sold⁴⁶ in Calcutta. The Governor requested the Naib at Murshidabad, in a letter dated July 24, 1761, to arrange an immediate despatch of rice to Calcutta.⁴⁷ The only relief that the Nawab appears to have at last afforded to the people was a temporary remission of duties on rice. Even this petty concession seems to have been denied by

⁴³ Reports from Committees of the House of Commons, Vol. V, East Indies, 1781-2, p. 36. For a detailed information relating to the revenue operations in Rangpur, Vide Glazier: "Further Notes on the Rungpore Records," pp. XXXIX—XI.

⁴⁴ The letter Copy Books of the Resident at the Durbar at Murshidabad, 1769—1770. Edited by Firminger, p. XXV. For the Nawab's settlement of Dinajpur. Vide the Fifty Report, Vol. II, pp. 121-2.

⁴⁵ Trans., P. L. I. 1761, No. 320, p. 158.

⁴⁶ Trans., P. L. I. 1761, No. 320, p. 158.

⁴⁷ Trans., P. L. I. 1761, No. 340, p. 170.

the exacting collectors. The Diwan of Hooghly had once to be strongly reprimanded for having permitted the collection of duties on grains in spite of the Nawab's orders.⁴⁸

In regard to the total annual income of the Subah under Mir Qasim, there was a difference of opinion between Grant and Shore. According to the former the total 'band-o-bast' of Bengal alone amounted to Rs. 2,56,24,223 at the close of the Nawab's administration.⁴⁹ Whereas on the basis of authentic records in the revenue department Shore held the total settlement of Bengal for 1169 (1762-3) to have been Rs. 2,41,18,9124-5-2.⁵⁰ Shore's figures may be regarded as fairly correct. According to the estimates of both Shore and Grant, the total increase made by the Nawab on the former revenues amounted to Rs. 74,81,340. To the revenues of Bengal should be added about Rs. 65,00,000, the receipts from Bihar, and Rs. 11,00,000, the 'Malguzari' of Midnapur.⁵¹ Grant estimated the net annual income of the Nawab after making allowances for all military and civil expenses of the government at the moderate amount of two crores. That this estimate is not far from the truth will be evident from the fact that the total revenues of the Subah in 1762, according to the accounts taken from the books of the exchequer, were Rs. 2,86,76,813.⁵² It is needless to add that the figures noted above relate only to the Diwani Lands, Burdwan, Midnapur and Chittagong having been ceded⁵³ to the Company in 1760.

It is a pity that no detailed, or authentic details with respect to the rates are available, but a rough idea about them can be formed from the statements of certain contemporary observers like Holwell and Bolts. It may be stated beforehand that the government dues amounted frequently to no less than one-half of

⁴⁸ Trans., P. L. I., 1761, No. 345, p. 173.

⁴⁹ Vide Grant's Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal. For details vide Fifth Report, Vol. II, pp. 239-325.

⁵⁰ Fifth Report, Vol. II, p. 124.

⁵¹ Vide Grant's Supplement to the 'Historical and Comparative Analysis of the Finances of Bengal', June 30, 1787.

⁵² The East India Examiner, No. III, September 13, 1766, p. 16.

⁵³ For details regarding the revenues of the ceded lands vide Fifth Report, II, pp. 257-60, and Fourth Report from the Committee of Secrecy, 1773.

Mr. Johnstone in his "Letter to the Proprietors of East India Stock, p. 4." stated that the ceded lands yielded roughly £6000,000 per annum.

the gross produce.⁵⁴ Besides the ordinary land rents, the ryot was also forced to pay the additional 'abwabs' imposed by the state as well as by the zemindars. It would therefore be no exaggeration to state that hardly anything was left to the peasants beyond a bare subsistence. "In the aggregate", as Sir W. Hunter puts it, "so much was taken by the state as to leave the land no selling value beyond that of the crop on it". The average ground rent was three 'sikkah' rupees per bigha⁵⁵ (about one-third of an acre), but this is only a moderate estimate, and is applicable only to rice producing lands. The rate for peas, wheat, barley, and other grains was never less than half the produce, and that for opium, sugarcane, or betel varied from seven to thirty-two 'sikkah' rupees per bigha.⁵⁶

Mir Qasim's revenue administration devoid as it was of every principle of sound policy and statesmanship marked one of the worst periods of rack-rent and exploitation in the revenue history of Bihar and Bengal. The economic resources of the country were ruthlessly strained almost to the breaking-point for the benefit of the state; and the well-being of the ryots, upon which alone rests the advancement of an agricultural country like India, was woefully neglected!

⁵⁴ Hunter's Bengal MS. Records, I, p. 28.

⁵⁵ Holwell's "Interesting Historical Events", p. 221.

⁵⁶ Bolts; "Considerations on India Affairs", p. 154.

Miscellaneous Contributions

A VOTIVE STŪPA FROM BIHĀR

By O. STEIN, PH.D.

Two inscriptions are incised on a greenish (granite) stone, forming a votive-stūpa, one of a number of similar Stūpas and other sculptures, collected by Mr. P. C. Chaudhuri, I.C.S., lately Magistrate at Bihār Sharif, Patna. The Stūpa (Fig. a) which bears the inscriptions in characters of the 9th/10th cent. A.D., has a quadrangular base of 1,5×13,5 inches and a height of 19 inches. Over the plinth follow three terraces; the middle part is projected in the width of the curved niches on each of the four sides, covering a Buddha-figure, seating in *dhyānamudrā*. Below the Buddha-niches go two *medhis*; the long-stretched dome of the Stūpa is surrounded by three tori, covering symmetrically the space of the dome in the height of the niches. On the top of the Stūpa the rests of a circular, now broken, cover are to be seen, with a small hole in the centre, perhaps representing a *harmikā* with the *yaṣṭi*.

I. On the upper of the two *medhis* below the reliefs begins the first inscription (fig. b), ending on the other face, containing the formula in a dilapidated form:

(Left) |ye dha|rmaḥ hetuprabhavā hetum|

(Centre) teṣāṁ Tathāgata byavadat teṣāṁ|

(Right) ca yo nirodha.

(Next face) |evanī vādī inaḥkāśramanah|

This formula, the last verse of the Lalitavistara¹, occurs in many inscriptions; the following list, incomplete as it may be, shows the frequency.

1. Bakhra column, in its neighbourhood a Buddha image, with the formula above, slightly variating: ye dharmmā hetuprabhavāḥ teṣāṁ hetum Tathāgata uvāca.

2a. Nearly the same text on a stone from the Sārnāth Stūpa.

¹ KERN, Buddhism, p. 25.

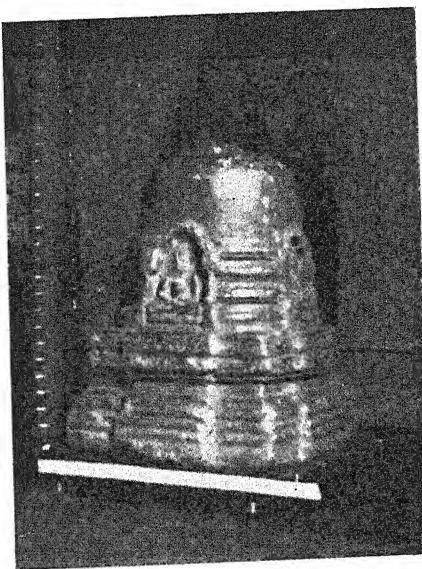

Fig. b

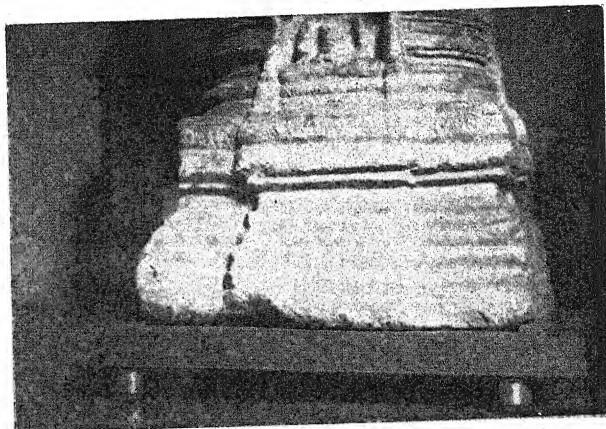
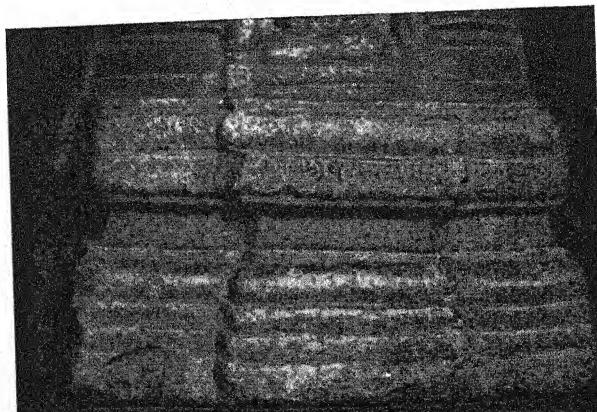
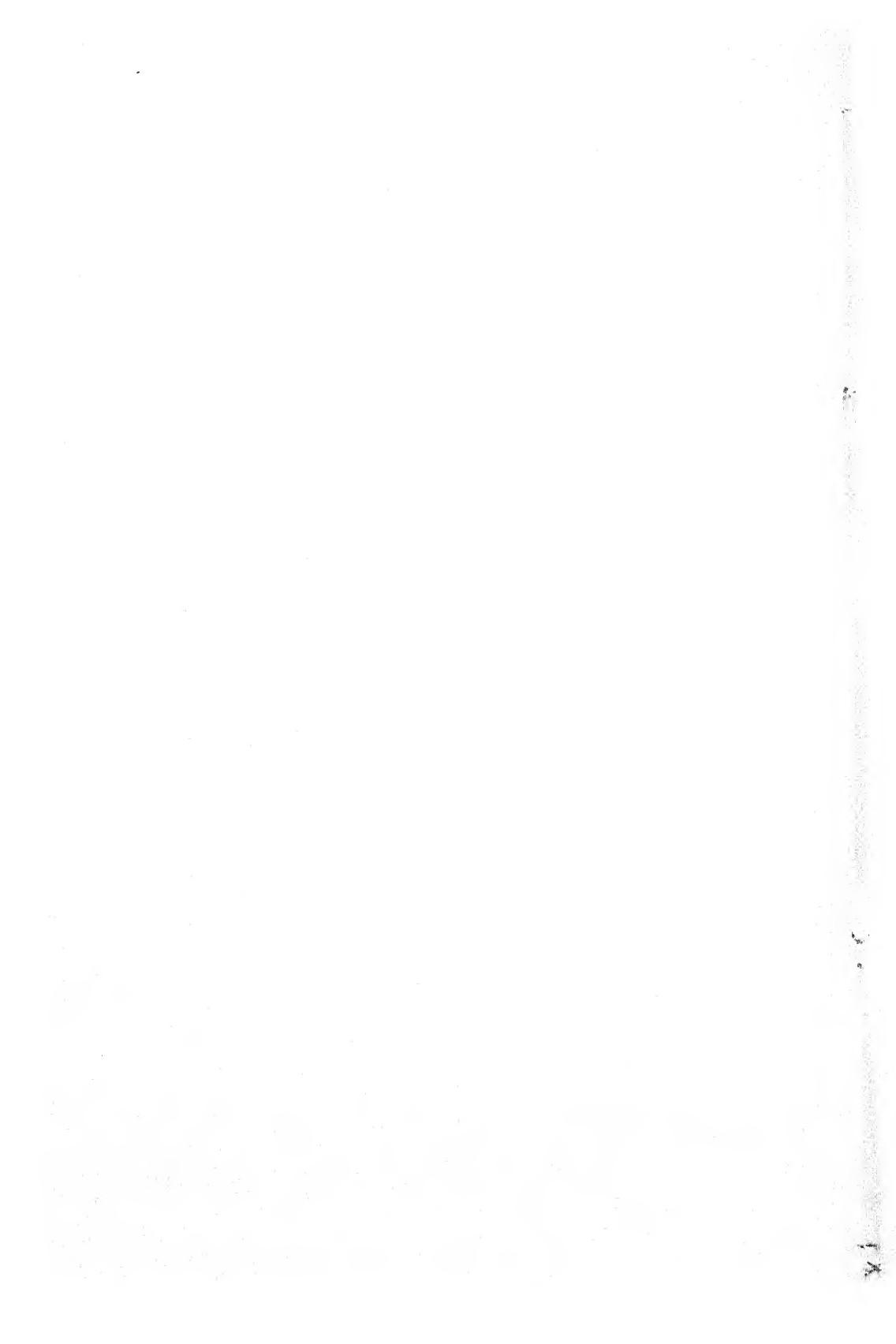

Fig. c

(JASB IV, 1835, pp. 131ff.; cf. the remarks E. BURNOUF's, *Le Lotus de la bonne Loie*, New ed., Paris 1925, App. V, pp. 522ff.)

2b. On the back of a slab from Sārnāth, "containing conventional representations of scenes of the Buddha's life. The characters belong to the 4th, or, perhaps, the 3rd century A.D." (KONOW, Ep. Ind. IX, p. 293).

3. Kañheri: JRAS, BB, VI, p. 13, No. 61.

4. On clay seals from Pākan Bihār (6 miles to the east of Sankisā, U.P.); CUNNINGHAM, Archaeol. Survey Reports XI, pp. 31, 33, 37, No. 13f.

5. On the lotus-seat of Buddha image in *bbūmisparśa*-attitude in the Jardine Museum at Khajurāho, letters of the 9th cent. A.D. (D. R. BHANDARKAR, PRAS, WC., 1903|4, p. 47; No: 1991; Ep. Ind. XX, App. p. 262, No. 1871; a picture of the Buddha sculpture with the inscription in B. L. DHAMA, *A Guide to Khajurāho*. Bombay 1927, Plate XII a).

6. A number of seals from Nālandā give in Sanskrit or in Prakrit the formula. "This formula is found written usually in the northern script of about the eighth century (AD.), and even later, not only on the seals or plaques but also on a number of images, stones and bricks, excavated from Nālandā". (HIRANANDA SASTRI, Ep. Ind. XXI, p. 72).

7. Inscription on a square loose stone, found in a large modern temple close to the village of Devikā-pārā, less than $\frac{1}{4}$ mile east of the caves of Mahathān (near Kañheri). (E. W. WEST, JRAS, BB, Vol. VI, No. XXI, 1862, text and lithographed copy p. 13, No. 61).

8. In Tibet on a great number of Tsha-tsha's, Mchod-rtens and sculptures of Buddhist deities. (G. TUCCI, Indo-Tibetica I, Roma 1932, p. 27, 73ff., Nos. 1-27, 30-41, 44; p. 85f., No. 70f.; p. 88, No. 83f.; p. 91, No. 100; p. 95, No. 115; p. 97, No. 121; p. 106f., Nos. 148, 150, 152).

9. A small votive tablet from Pyogingyi-Kon in South-Indian characters, "these few fragments, which may be ascribed to the 5th, to the 7th centuries A.D., are interesting as they are the oldest ever found in Burma bearing legends in these characters". (Ch. DUROISELLE, ASI, AR 1928|29, 1933, p. 107).

10. An inscription from Keddah, Malakka, see KERN, Verspr. Geschr. III, p. 255.

The present inscription may be one of the "numbers of short inscriptions of two or three lines scattered about Gaya and Buddha Gaya, and other places in Magadha, but most of them contain only the well-known profession of the Buddhist faith, beginning with "ye dhammā etc."¹

11. In the central part of the lower "*cāñkrama*" is a mutilated inscription (fig. c) in eastern characters of the 10th cent. A.D. incised, the left edge, the beginning, of which is missing; the last letter is indistinct, the following perhaps missing, as the stone is damaged on the right corner of that part; the inscription is continued on the right by one letter. The first letter to be seen is *ma*, with a superscribed *r*; before that the lower part of *dba* seems visible; as there was space for two letters only, one would suggest the reading: *d|deyadba|rma|* After that stands: *yah acayanagara*. The following letter appears to be *kṣi*, the lacuna may have contained one or two letters; on the right side from the central portion *bhyah*, is visible. The whole inscription, therefore, would run: *|deyadba|rma (!) |yah (!) Acayanagarakṣi..bhyah|* A town Acayanagara² seems to be unknown; nor is it easy to complete the word *kṣi* (?). *bhyah*, perhaps *kṣitijebhyah* should be meant.

¹ CUNNINGHAM, Arch. Survey Report III, p. 113.

² There exists Jaipur, which appears in Fr. BUCHANAN's Journal (J.B.O.R.S. VIII, 1922, p. 213) under the form Jainagar; about the Rājas cf. p. 273f., where the form Jainagar is found. It is the Jainagar, mentioned by CUNNINGHAM, Arch. Survey Report, III, p. 125, near Lakhī Sarai, 25°11' N. 86°6' E. On Ajaipur in Bihar, mentioned in Skandagupta's Bihār Stone Pillar Inscription (Corpus Inscr. Indic. III, p. 47ff. No. 12) and in Devapāladeva's Nālandā-Copper Plate (Ep. Ind. XVII, pp. 310 ff.)

See P. C. CHAUDHIRI, J.B.O.R.S. 19, 1933, 337ff., identified with the village Ajaipur in Bihār, Lat. 25°15'. Long. 85°25'. Though the exchange of—*pura* and —*nagara* in the ending of local place-names is not of great importance, the *ca* in *Acaya*—offers a more difficult obstacle to identify the place with Ajaipur.

CHANDASENA OF THE KAUMUDIMAHOTSAVA

By DASHARATHA SHARMA

Mr. K. P. Jayaswal rightly identifies Chandasena of the Kaumudimahotsava with Chandra, the first Gupta ruler of Magadha, and for Chandra becoming Chanda in Prākṛit, he refers to the inscription of Chandasati, the Sātavāhana king, published in E. I. Vol. XVIII, p. 317. Such a reference is, however, perhaps unnecessary, because the Sanskrit name Chandra seems to be alluded to in the verse IV. 2 of the drama itself. The verse runs as follows:—

वहमाणो रेवइमुहमहुमअणिव्वत्तिअं उदथराअं ।
सामलवसणकलङ्को सोहइ चंदव्व बलभद्रो ॥
(वहन् रेवतीमुखमधुमदनिर्वृत्तिमुदयरागम् ।
श्यामलवसनकलङ्कः शोभते चन्द्र इव बलभद्रः)

Here Mantragupta's spy, wandering in the guise of a musician, speaks not only of the moon, but also of Chandra, the Gupta ruler. Both can be described as श्यामलवसनकलङ्क, the one on account of the dark spots on her surface, and the other on account of the sin incurred by the slaughter of his adoptive father. The phrase वहन् रेवतीमुखमधुनिर्वृत्तिमुदयरागम् is clear in its application to the moon. But it has also a covert reference to Chandragupta whose उदय 'rise' was brought about (निर्वृत्ति) by his marriage with a Lichchhavi princess.

Reviews and Notices of Books

EXPLORATIONS IN SIND*

By A. BANERJI-SASTRI

[Memoirs of the Archaeological Survey of India No. 48 being a report of the exploratory survey carried out during the years 1927-28, 1929-30 and 1930-31 by N. G. Majumdar, Assistant Superintendent, Archaeological Survey of India, published in 1934.]

Since R. D. Banerji's discovery of Mahenjo-daro in 1922,¹ excavations and explorations at Nal in the Kalat State of Baluchistan in 1925-26 by Hargreaves, and a survey of Northern and Southern Baluchistan in 1926-27, and 1927-28 by Stein, have been followed up by examinations of chalcolithic sites in the Indus valley itself in 1925 by Dikshit and in 1927-31 by Majumdar whose finds are described in the memoir under notice.

The results so far have been to carry back the history of Indian civilization to at least the 4th millennium B.C., and to point out the connection of India with Egypt, Persia, Mesopotamia, Crete and islands of the Mediterranean.² If the discoveries of a chalcolithic civilization in the Jumna and the Gangetic valleys³ be taken into consideration, archaeology has succeeded in linking up the Ganges—Jumna—Indus civilization with that of Persia—Mesopotamia—Aegean. Majumdar's explorations emphasise the maritime and riparian character of this civilization as pointed out by me in my *Asura India* p. 100. "Living in a flat riparian tracts, the Indus people could find almost unlimited scope for agricultural pursuits, like the Egyptians in the Nile valley or the Sumerians and

*Memoirs of the Archaeological Survey of India, No. 48, pp. 1—172, Plate I—XLVI.

¹ Marshall, *Mohenjo-daro*, Vol. I, pp. 103—4; Mackay, *ibid.*, p. 334.

² Frankfort, *Annual Bibliography of Indian Archaeology*, Leyden, 1934, pp. 1—12.

³ Banerji-Sastri, "Remains of a Prehistoric Civilization in the Gangetic Valley", *Pathak Commemoration Volume*, 1934, pp. 248—61.

the Babylonians in the valley watered by the Euphrates and the Tigris."—Majumdar, *op. cit.*, p. 146. The close affinity between the Indus civilization and that of the ancient Near East has been shown by Frankfort in the parallels between the typical finds at Mahenjo-daro and those excavated by him in the Akkadian city of Tell Asmar (2500 B.C.) and by Langdon in his excavations at Kish. In another direction, the chain of prehistoric sites in Sind from Limo Junejo in the north to Orangi and Tharro to the south, and at Nal go to corroborate Stein's stratification of certain sites in Baluchistan and his conclusion that the Kulli-Mehi pottery belongs to an epoch earlier than that of Nal: "some of the patterns appearing on the Kulli-Mehi ware, e.g., the bulls, fishes and the *Pipal* leaf representations, have become more stylized at Nal."—Majumdar, *op. cit.*, p. 151. If Kulli-Mehi is older than Nal, Amri pottery is shown by Majumdar's finds to be older than Mahenjo-daro pottery, specially in view of the stratigraphical evidence. (*Ibid.* p. 151.) The relative chronological position of the Amri-Kulli-Mehi, Nal and Mahenjo-daro pottery is intimately connected up with the relation of ancient India to the western world on the one hand and to the Jumna-Ganges-Pacific on the other. Regional studies, like those of Evans at Crete, Frankfort in Akkadia, Woolley at Ur, Langdon at Kish, Marshall at Mahenjo-daro, Majumdar's present explorations in southern Sind and mine at Buxar must precede all attempts at co-ordination and world-wide generalisations.

In an evaluation of this ancient Indian civilization, however, two questions should be kept constantly in view:

- (i) Chronology—does literary and linguistic tradition (however late) throw any light on archaeology (specially pottery, terra cotta and script)?
- (ii) Extrusive or intrusive nature of this civilization and its ramifications.

(i) Chronology.

Ancient Indian history is divided into four distinct epochs according to the Purāṇas:

- (a) *manuṣya pitṛs*;
- (b) the seven chief *ṛṣigāṇas*;

(c) Manu *Svāyambhuva*;

(d) Manu *Vaivasvata*.

After the end of each age, follows an interval of, gestation or seed-time, *bijārtha*, *santyaty-arthā*, *santānārtha* and *santāna-kara* (*Vā. Pur.* 61, 158, 161, 48). The interval is due to the periodic destruction of the land through inundation or deluge or *pralaya*, a local catastrophe, which is to be clearly distinguished from *mahāpralaya* in which the whole world is involved¹. *Matsya Pur.* Ch. I). The *bijārtha* (*Āpastamba*) gradually leads to the restoration of population. The difference between *khaṇḍapralaya* and *mahāpralaya*, a partial and complete deluge indicates a local or universal destruction. In one case i.e., in a local disaster, a fresh civilization springs up; in the other, fresh forms of life start anew from the fish in the water slowly on to man whose history then merges into the history of individual cultures and their collective civilizations in definite areas. In short, it is the distinction between the geological and geographical background of the history of a particular country and people. In studying the history of India so far, both these viewpoints as recorded (however lately) in the *Purāṇas* have been mostly ignored. Consequently, the whole *Purāṇic* outlook has been treated as mythical.

Recently, however, archaeology has been turning for help toward literature². The dynasties of the Kali age tracing from (d) above, Manu *Vaivasvata*, are receiving such startling corroboration from archaeological discoveries in coins and inscriptions, that the sages and rulers of (a), (b) and (c), after each fresh local upheaval or sinking-under, are almost murmuring out though at present unintelligibly pointing to the discoveries in the Indus-Jumna-Gangetic valleys mentioned above. Wild attempts³ have

¹ Winternitz, Die Flutsagen des Altertums und der Naturvolker, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1901, pp. 305-33.

For an account of the Deluge tablet, the contrast between Babylonian and Biblical accounts, Sumerian records and Babylonian legend, cf. *The Cambridge Ancient History*, Vol. II, pp. 129, 200, 365, 497 ff.

² Langdon, The Indus Script, *Mohenjo-daro*, Vol. II, p. 431: "Working with the present material, I suggest to Sanskrit scholars that they choose the names of a few mythical heroes and of deities, and with the few identifications here made attempt to separate the constantly recurring groups of signs and compare them with these names."

³ Waddell, *Indo-Sumerian Seals Deciphered*, 1925.

already been made to connect them. A more systematic investigation is clearly indicated. A new history of Ancient India discarding worn-out shibboleths regarding Indian isolation and Phoenician philanthropy in endowing India with her arts and letters, but utilising the latest discoveries from under the ground and the Purāṇas above—a history dealing with Indian civilization under the four ages above, viz., (a), (b), (c) and (d), from 5000 B.C. to 1000 B.C., may help to supply many a missing link in both subjective and objective evidence.

As an illustration of the deluge and interval between (d) Manu Vaivasvata and (c) Manu Svāyambhuva chapters in the Purāṇas about 4000 B.C., may be mentioned the following independent archæological findings in Khotan, Sistan, Baluchistan and Sind about the 4th millennium B.C.

(i) Khotan.

"About 1,500 feet below the saddle the bottom was reached and then began a passage of fantastic rock defiles, the like of which I had never seen. For nearly three hours I marched between walls of conglomerate and apparently chalky rock rising thousands of feet above the narrow fissure at the bottom. As it appeared to me in my total want of geological training, *only the erosive action of water*, aided by extreme disintegration of the rocks under peculiar climatic conditions, could have produced these extraordinary formations. *But of water there was no trace, only ankle-deep dust overlying the detritus.* For the first four or five miles there was scarcely even scrub growing in these terribly barren gorges; animal life seemed completely absent. The want of water did not physically distress me, as it did our ponies and yaks, which had tasted no drop for more than twenty-four hours. Yet my attention was ever turned to it in contrast, by the sight of the huge, overhanging cliffs, the cavities, and isolated pinnacles, *which all looked as if water had worked them.*" Stein, *Sand-buried Ruins of Khotan*, p. 234.

(ii) Mahenjo-daro.

"Our picture, however, would be wrongly drawn if we imagined Mahenjo-daro free from the havoc of floods; for if there

is one fact that stands out clear and unmistakable amid these ruins, it is that the people must have lived in ever present dread of the river. * * * Nor was it only against these occasional deluges that the people of Mahenjo-daro had to provide. * * * Each annual inundation might raise the level of the ground by only the fraction of an inch; nevertheless, in the course of a few generations, the danger of flooding from this cause would be a very real one.”¹ Marshall, *Mohenjo-daro*, Vol. I, pp. 6—7.

(iii) Sistan, Baluchistan and southern Sind.

“It may therefore, be safely concluded from the archaeological evidence available, that Sind, like Baluchistan, Sistan, Transcaspia and Central Asia, has been subject to continuous desiccation, though to a more limited extent.” Majumdar, *Explorations in Sind*, p. 147.

The interval prior to the restoration of population, the *bijārtha* after the deluge is emphasised by Marshall, *ibid.*, p. 112: “Are we to assume that the Vedic followed directly after the Indus civilization in the Panjab, or that there was an interval between them?” as against Langdon, Marshall makes the interval last about two thousand years, and in this he has the support of the Purāṇas. He and the Purāṇas further agree in thinking that the Indus civilization (possibly Asura according to the description in the Purāṇas) could then (i.e., at the time of the Aryan advent) have been but a mere shadow of its former self. (*Ibid.*, p. 112).

Would it be too implausible to say that the civilization swamped by this deluge in Sind and its neighbourhood belongs to the third epoch of ancient Indian history under (c) above, and the chalcolithic period of the archaeologist corresponds to the Manu Svāyambhuva age of the Purāṇas—between 4000 and 2500 B.C.?

This leads to the second question—

(ii) the intrusive or extrusive character of this civilization, and its ramifications.

In the words of Marshall—“ * * * all the material of a

¹ “There is abundant evidence to prove that much of the ruin observable here (at Mohenjo-daro) is directly attributable to inundation,” p. 102.

religious nature recovered at Mahenjo-daro and Harappā appears to be characteristically Indian." (*Ibid.* p. 76). He, however, admits contact between the Indus Valley and Western Asia. (p. 76). The Indus script and the scripts of Sumer, Proto-Elam, Minoa and Hittite are interrelated¹. The pottery of Sind show distinct affinity with those of Mesopotamia and Egypt². But a comparative study has hardly begun. Indigenous and alien elements are yet to be distinguished. Thus though "an intimate relation between the Indus, Early Sumerian and Second Prediluvian cultures"³ in the fourth or first half of the third millennium B.C. (pre-Sargonic or early Sargonic times in Mesopotamia) is admitted, it would be premature to say anything about the pre-chalcolithic period or First Prediluvian culture in India corresponding to the Purānic epoch (*b*) of the seven chief *rṣigunas* or pioneers of Indian culture in India and overseas⁴.

In appraising this epoch fresh discoveries in two widely distant corners of the earth should not be lost sight of.

(i) pottery at Sagunta in Spain: *La Dama Ibérica de Sagunta* discovered by D. Manuel Gonzalez Simancas in his excavations at Plaza de Armas; also terra cotta figurines brought to light in the Bulletin of the Academy of History, Madrid.

(ii) script in the Easter Island noted by Fabri.

These (i) and (ii) pottery, terra cotta and script show marked similarities with the same in India, possibly more akin to the more primitive and earlier specimens. In this connection the importance of the Jumna Valley and Ganges Valley remains should not be overlooked. As Marshall is careful to stress—"Let me emphasize the fact, however, that we have no sufficient grounds as yet for affirming positively that this civilization was limited to the Indus Valley and the plains of the Panjab. Ten years ago we knew nothing of its existence at all, and since then we have been too pre-occupied with the exploration of Mahenjo-daro and Harappā

¹ Mahenjo-daro, *op cit.*, p. 41.

² *Ibid.*, p. 101.

³ *Ibid.*, p. 104.

⁴ Lévi, J. A. 1923, Juillet-Septembre pp. 57.

and with following up its tracks towards the west to find time for tracing it eastward across Rajputana or down the valleys of the Jumna and the Ganges. * * * If it proves eventually to have done so, the term "Indian" rather than "Indus" may be more appropriate." (*Mohenjo-daro*, Vol. I, p. 91).

If the chalcolithic chapter of ancient Indian History under (c) Manu Svāyambhuva presents the contact of the Ganges-Jumna-Indus civilization with that of the Euphrates-Tigris-Nile-Aegean, the pre-chalcolithic epoch under (b) the seven chief ṛṣigāṇas may open up vistas of a continuous chain resting at one end in Spain¹ on the Atlantic and at the other in the Easter Island in the Pacific—partially accounting for the curious interrelation of scripts and legends across land and sea. An intensive study of geology and linguistic palaeontology, first regional and then comparative, may yield unexpected information. Till then, it will remain mere speculation.

Another suggestive speculation is the Purāṇic appellation of the first stage of the story—(a) *manuṣya-pitṛs* in the light of human relics in the gravels of the rivers Godāvarī and Narmadā² and other alluvial areas of South India testifying to man's existence in prehistoric times³. These *manuṣya-pitṛs*, our ancestors in India, have left their remains in their lake-dwellings⁴, in the areas stretching from the Narmadā-Godāvarī to Baluchistan across Sind, and their handicraft in the rock-paintings spreading through the range in South and Central India. Similar rock-paintings in Spain as published recently in *Les Peintures Rupestres schématiques de la Péninsule Ibérique* by Abbé Henri Breuil, Vol. IV, 1935⁵, raise thoughts as disquieting as the mysterious statues in the Easter Island later in age but of an inspiration of which the ancient memory of the countless islands of the Pacific may one day reveal the source.

¹ ABCD, Diario Ilustrado. Ano Trigesimoprimer. No. 9. 893. Madrid Dia 7 De Febro. De 1935, p. 7.

² Foote, *Indian Prehistoric Antiquities*, pp. 146—53.

³ Foote, *Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities*, pp. 146—53.

⁴ Majumdar, *Explorations in Sind*, p. 65.

Cf. also *The Cambridge Ancient History*, Vol. II, pp. 567 ff.

⁵ Pl. XV. Pls. XVII—XLIV.

Notes of the Quarter

The proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held in the Society's office on Sunday, March 3, 1935, at 8-30 a.m.

PRESENT:

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James (*Vice-President*).

Mr. Sham Bahadur.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy.

Mr. G. E. Fawcett.

Mr. H. Lambert.

Dr. A. Banerji-Sastri.

Mr. K. P. Jayaswal.

Mr. J. L. Hill.

1. Confirmed the proceedings of the meeting of the Council held on December 8, 1934.

2. Passed the monthly accounts for November, December, 1934 and January, 1935.

3. Elected the following new members:

The Hon'ble Mr. J. A. Hubback, C.S.I., I.C.S.

Mr. Iqbal Husain, M.A., B.L.

4. Placed the Ethnological Institute of the Vienna University on the Society's exchange list.

5. Considered the arrangements for the Annual General Meeting.

Resolved that the Annual General Meeting be held on March 29, at 6-15 p.m. in the Science College Physics Lecture Theatre.

6. Passed the Agenda paper for the Annual General Meeting.

Resolved that Mr. H. Lambert should move that the following gentlemen be elected office-bearers and members of the Council for the year 1935-36.

PRESIDENT

His Excellency Sir James David Sifton, K.C.S.I., K.C.I.E.,
I.C.S.

VICE-PRESIDENT

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.

SECRETARY

Mr. J. L. Hill, M.A.

JOINT SECRETARY

Rai Sahib Manoranjan Ghosh, M.A.

TREASURER

Mr. Sham Bahadur, Bar-at-Law.

LIBRARIAN

Rai Sahib Manoranjan Ghosh, M.A.

EDITORIAL BOARD

Mr. K. P. Jayaswal, M.A., Bar-at-Law.

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.

*Members of the Council (in addition to the President, Secretary,
Treasurer and Librarian who are ex-officio members)—*

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.

Mr. G. E. Fawcett, M.A., C.I.E., O.B.E.

Mr. K. P. Jayaswal, M.A., Bar-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.

Dr. Hari Chand Sastri, D.Litt.

Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.

Mr. D. N. Sen, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice Fazal Ali.

Mr. J. S. Armour, M.A.

7. Permitted Mr. K. P. Jayaswal to make 250 reprints at his own cost of his article "Coins of later Mauryas".

8. The Editor of the Bihar and Orissa Research Society Journal brought to the notice of the Council the fact that the article by Professor Poure-Davoud on "The Mithra Cult" published in Vol. XIX, Part 3, had caused offence. The Council desired him to include in the Journal a note as to the circumstances in which the article came to be published.

J. L. HILL

Honorary General Secretary

March 6, 1935

Proceedings of the annual meeting of the Bihar and Orissa Research Society held in the Physics Lecture Theatre of Patna Science College on Friday, March 29, 1935.

1. The President His Excellency Sir James David Sifton, K.C.S.I., K.C.I.E., declared the meeting open.
2. Resolved, on a motion proposed by Mr. H. Lambert and seconded by Khan Bahadur S. M. Ismail, that the following gentlemen be elected to hold office for the year 1935-36.

PRESIDENT

His Excellency Sir James David Sifton, K.C.S.I., K.C.I.E., I.C.S.

VICE-PRESIDENT

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S., Bar-at-Law.

SECRETARY

Mr. J. L. Hill, M.A.

JOINT SECRETARY

Rai Sahib Manoranjan Ghosh, M.A.

TREASURER

Mr. Sham Bahadur, Bar-at-Law.

LIBRARIAN

Rai Sahib Manoranjan Ghosh, M.A.

EDITORIAL BOARD

Mr. K. P. Jayaswal, M.A.

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S., Bar-at-Law.

Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.

Members of the Council (in addition to the President, Secretary, Treasurer and Librarian who are ex-officio members).

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S.,
Bar-at-Law.
Mr. G. E. Fawcus, M.A., C.I.E., O.B.E.
Mr. K. P. Jayaswal, M.A., Bar-at-Law.
Dr. A. Banerji-Sastri, M.A., Ph.D.
Dr. Hari Chand Sastri, D.Litt.
Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.
Mr. D. N. Sen, M.A.
The Hon'ble Mr. Justice Fazal Ali.
Mr. J. S. Armour, M.A.

3. The Honorary Secretary presented the Annual Report of the Society.

4. The Honorary Treasurer presented the Annual Statement of Accounts.

5. The Vice-President, in a review of the year's work of the Society, referred briefly to the progress of the Society's publication of the Buchanan Reports and to the generosity of Rai Bahadur Radha Krishna Jalan in printing two of them free of cost; explained the circumstances in which an article by Professor Poure-Davoud on "The Mithra Cult" came to be published in the Society's Journal; regretted the loss the retirement of Mr. Lambert would occasion the Society, and congratulated him upon the Doctorate the University was to confer upon him; welcomed Mr. Armour and the Hon'ble Mr. Justice Fazal Ali to the Council of the Society; and thanked Khan Bahadur S. M. Ismail for a donation of Rs. 50 to be spent as the President of the Society should think fit.

6. The President introduced Prof. H. Heras who delivered a most interesting lecture on "The Expansion of Buddhism in Afghanistan," illustrated with many excellent lantern slides.

7. The President proposed a vote of thanks to Prof. Heras for his lecture.

8. Mr. K. P. Jayaswal in a brief speech proposed a vote of thanks to the Chair.

9. The President declared the meeting closed.

ANNUAL REPORT FOR 1934-35

I—MEMBERSHIP

The total number of ordinary members and subscribers to the Society's Journal on December 31, 1934, was 157. This represents a decrease of seven from the corresponding figure at the end of 1933, the Society losing four of its ordinary members by death and eleven by resignation, and the Journal one of its subscribers, while nine new members were enrolled. With the 13 honorary and 14 life members, the total membership of the Society stands at 184.

II—MEETINGS

The last Annual General Meeting was held on March 22, 1934, in the Physics Lecture Theatre of the Science College, Patna, the Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James, M.A., I.C.S., Vice-President of the Society, presiding. After the transaction of formal business, the Vice-President reviewed the work of the Society during the past year. The meeting was followed by a lecture on "Mediæval Indian Sculpture" delivered by Dr. Stella Kramrisch.

Meetings of the Council were held on March 18, July 29 and December 8, 1934, and on March 3, 1935.

III—JOURNAL

During the period under review parts I and II of Vol. XX of the Society's Journal, containing 267 pages and 12 plates, have been published. Owing to our changing the press the publication of Parts III and IV of Vol. XX (a double number) has been delayed. They are now, however, ready in type. The Editorial Board is the same as that of the year 1934.

The Society has during the current year edited and printed Francis Buchanan's Report on Shahabad, which is now ready for

distribution, while work on the Bhagalpur Report is well advanced at the Patna Law Press. The printing of Buchanan's "Account of the Districts of Bihar and of the City of Patna" continues.

The Indian Institute Library, Oxford, the Indian Research Institute, Calcutta, and the Ethnological Institute of the Vienna University have been put on our Journal's exchange list.

IV—LIBRARY

During the year 221 books (291 volumes), of which 24 were Sanskrit, 2 Pali, 8 Hindi and 1 each in Oriya, Mundarica, Gujarati and Sora, were added to the Library. Of this total 48 were presented, while 149 were obtained by exchange and 24 by purchase. On December 31, 1934, the Library contained 6641 volumes as compared with 6350 volumes at the end of the previous year. Out of the Mayurbhanj donation to the Library the sum of Rs. 21-8-0 was spent on books during the financial year up to February 28, 1935.

The Society has been asked to house some historical records of importance at present in the Record Room of the District Judge, Patna. Mr. K. K. Datta, who has undertaken the heavy work of sorting these records, says that there is much in them of historical worth, since they supply valuable information about the early days of Indo-British administration in India.

The Society, through the kindness of Mr. C. E. A. W. Oldham, has been given 259 blocks of inscriptions, temples, sketch maps, coins, sculptures and other antiquities, originally published in the Indian Antiquary (now no longer issued). Some of these blocks may prove valuable in future, especially in cases where the originals have been lost.

V—SEARCH FOR MANUSCRIPTS

The search for manuscripts proceeded under the supervision of Mr. K. P. Jayaswal and Dr. A. Banerji-Sastri. Owing to the disturbances caused in North Bihar by the earthquake, Pandit Vishnu Lal Sastri was recalled to Patna in the first week of March, 1934, to help in arranging and preparing for the press the Catalogue of Manuscripts in Mithila, Vol. II of which, containing

Literature, Prosody and Rhetorics, has been printed. He returned to the Darbhanga district on October 11, and between that date and the beginning of March has catalogued 369 manuscripts. He was on privilege leave from February 2 to 15, 1935.

VI—ACCOUNTS

The Annual Statement of Accounts is being presented by the Honorary Treasurer and will be printed separately.

J. L. HILL,
Honorary General Secretary

March 10, 1935

*Statement of Accounts from April 1, 1934 to February
28, 1935*

A—The actuals for 1933-34 showed a closing balance of Rs. 4,010-9-2. With the amount transferred to fixed deposit, *viz.*, Rs. 2,594-10-9, the total balance to the credit of the Society was Rs. 6,605-3-11 at the end of 1933-34.

B—As regards the actuals up to February 28, 1935 the current account closing balance was Rs. 2,215-11-11. To this must be added the amount on fixed deposit, *viz.*, Rs. 4,372-7-9 which gives a total of Rs. 6,588-3-8.

C—The chief sources of income are the Government grant, subscriptions, sale-proceeds of the Society's Journal and interest on fixed deposits. The subscriptions realised up to February 28, 1935 amounted to Rs. 1,123-8-0, up to February 28, 1934 the realised amount was Rs. 1,129-3-7. The estimate for the whole financial year was Rs. 1,300.

Our realisations from the sale-proceeds of published literature amounted to Rs. 249-9-0 up to the end of February, 1935. For the same period last year, the amount was Rs. 203-0-4.

The interest on fixed deposits amounted to Rs. 77-13-0 up to February 28, 1935.

S. BAHADUR
Honorary Treasurer

March 13, 1935

Actuals up to February 28, 1935

INCOME

		Actuals	Revised Budget
		Rs. a. p.	Rs. a. p.
Subscriptions	.. ..	1,123 8 0	1,300 0 0
Sale of Journal	.. ..	237 1 0	200 0 0
Miscellaneous	.. ..	106 10 0	10 0 0
Postage Recovered	.. ..	20 8 0	..
Sale of Catalogue of Mithila	.. ..	12 8 0	..
Manuscripts.			
Government grant	.. ..	4,703 0 0	4,703 0 0
Opening Balance—			
Hathwa Fund	.. ..	2,722 12 0	2,722 12 0
Darbhanga Fund	.. ..	975 0 9	3,718 2 0
Refund of Loan	.. ..	752 14 3	..
Mayurbhanj Fund	.. ..	201 14 1½	863 5 10½
General Balance	.. ..	110 14 3½	110 14 3½
GRAND TOTAL	.. ..	10,966 10 5	13,628 2 2

S. BAHADUR

Honorary Treasurer

March 13, 1935

Actuals up to February 28, 1935

EXPENDITURE

		Actuals	Revised Budget
		Rs. a. p.	Rs. a. p.
Establishment	..	1,154 5 0	1,260 0 0
Mithila Pandit	..	1,162 5 4	1,475 0 0
Telephone	..	220 5 0	113 0 0
Printing Charges	..	1,318 6 0 }	2,200 0 0
,, Refund of Loan	..	752 14 3 }	
Postage	..	225 11 6	250 0 0
Stationery	..	44 9 0	60 0 0
Library	..	148 5 11	350 0 0
Electrical Charges	..	77 4 0	100 0 0
Out of Hathwa Fund	..	399 7 3	2,722 12 0
Out of Darbhanga Fund	..	1,437 12 9	2,040 0 0
Out of Mayurbhanj Fund	..	21 8 0	863 5 10½
Miscellaneous (a)	..	1,788 0 6	200 0 0
 TOTAL	..	8,750 14 6	11,634 1 10½
CLOSING BALANCE	..	2,215 11 11	1,994 0 3½
 GRAND TOTAL	..	10,966 10 5	13,628 2 2

(a) This includes Rs. 1,700 sent to the Allahabad Bank in fixed deposit.

Details of closing Balance in current account and fixed deposit:—

	C A.	F. D.
	Rs. a. p.	Rs. a. p.
Huthwa Fund	623 4 9	1,700 0 0
Darbhanga Fund	302 10 3	1,991 2 9
Mayurbhanj Fund	180 6 1½	681 5 0
General Fund	1,109 6 9½	..
 TOTAL	2,215 11 11	4,372 7 9

S. BAHDADUR
Honorary Treasurer

March 13, 1935

*His Excellency the President in introducing Prof. Heras,
lecturer of the evening, said:*

LADIES AND GENTLEMEN,

Prof. Heras, who has come here to address you this evening, is the founder and Director of the Indian Historical Research Institute of Bombay. His writings are authoritatively recognised as standard works on Indian History and he is one of the leaders of historical research in this country.

He is not a stranger to Bihar for he has represented our Society in Europe, has contributed to our Journal and has addressed us before.

Recently he was invited by the Government of Afghanistan to make an archaeological survey of that country, a specially valuable field of research, as Afghanistan was the gateway of India through which passed the successive cultural waves from Asia and from the Western countries, and I have great pleasure in calling on him to speak to you now regarding one phase of his investigations.

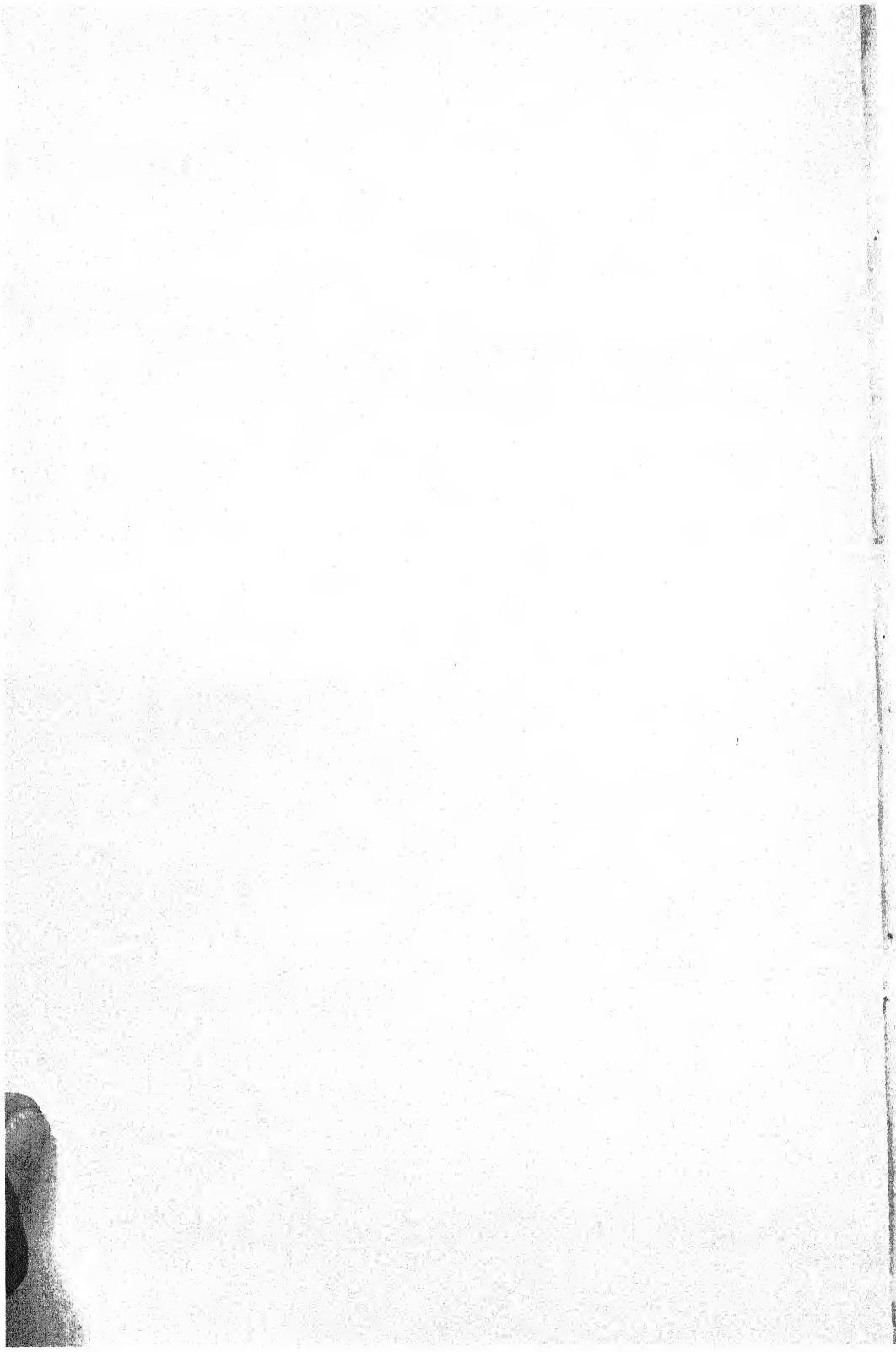
*At the close of the lecture His Excellency moved a vote of
thanks to the lecturer:*

LADIES AND GENTLEMEN,

I am sure that we have all enjoyed this evening's interesting and instructive lecture, and I ask you to record in the usual manner a vote of thanks to Prof. Heras for the pleasure he has given us.

*Transliteration of the Devanāgarī Alphabet adopted in
the Journal of the Bihar and Orissa Research
Society from 1925*

Devanāgarī	Roman	Devanāgarī	Roman
अ	a	त	t
आ	ā	थ	th
इ	i	द	d
ई	ī	ध	dh
उ	u	न	n
ऊ	ū	प	p
ऋ	r̥	भ	ph
ॠ	r̥̥	ब	b
়	l̥	ভ	bh
়ু	l̥̥	ম	m
়ুু	e	য	y
়ুুু	ai	ৰ	r̥
়ুুুু	o	ল	l
়ুুুুু	au	ব	v
়ুুুুুু	k	শ	s
়ুুুুুুু	kh	ষ	sh
়ুুুুুুুু	g	়	l̥
়ুুুুুুুু	gh	়ু	m̥
়ুুুুুুুুু	ñ	়ুু	m̥̥
়ুুুুুুুুুু	ch	়ুুুু	h̥
়ুুুুুুুুুু	chh	়ুুুুু	h̥̥
়ুুুুুুুুুুু	j	়ুুুুুু	-
়ুুুুুুুুুুু	jh	়ুুুুুুু	△
়ুুুুুুুুুুুু	ñ	়ুুুুুুু	▽
়ুুুুুুুুুুুু	t		
়ুুুুুুুুুুুু	th		
়ুুুুুুুুুুুু	d		
়ুুুুুুুুুুুু	dh		
়ুুুুুুুুুুুু	n		
়ুুুুুুুুুুুু	p		
়ুুুুুুুুুুুু	ph		
়ুুুুুুুুুুুু	b		
়ুুুুুুুুুুুু	bh		
়ুুুুুুুুুুুু	m		
়ুুুুুুুুুুুু	y		
়ুুুুুুুুুুুু	r̥		
়ুুুুুুুুুুুু	l		
়ুুুুুুুুুুুু	v		
়ুুুুুুুুুুুু	s		
়ুুুুুুুুুুুু	sh		
়ুুুুুুুুুুুু	l̥		
়ুুুুুুুুুুুু	m̥		
়ুুুুুুুুুুুু	h̥		
়ুুুুুুুুুুুু	h̥̥		
়ুুুুুুুুুুুু	-		
়ুুুুুুুুুুুু	△		
়ুুুুুুুুুুুু	▽		
		(Anusvāra)	
		(Anunāsika)	
		(Visarga)	
	x	(Jihvāmūliya)	h
	χ	(Upadbmāniya)	h̥
	:	(Avagraha)	-
	U	Udātta	△
	S	Svarita	▽
	A	Anudātta	

tē: ke: thi: se: mārālē: fā: 'with what did you beat ?'

(a) ke:, kāwān and kāwāni are used as adjectives also ; e. g.

ke: or kāwān ādīmī 'who man.'

ke: or kāwān mēfīrā:ru: 'who woman.'

kāwāni mēfīrā:ru: 'who woman.'

\$51. Reflexive Pronouns.

āpāne: and āpāna:

Genitive Adj. a:pān

This pronoun expresses a reflexive sense for emphasis and is used with all personal pronouns and with nouns without any change in form ; e. g.

ra:m āpāne: tā lāgē: gāile: a: si: ta: ke
or kē lāchumānka: sāge: cho:qī gāile:
'Ram himself went away to fight but left Sita with Lakshman.'

u āpāne: tā iñā: se or sē: cāli gāile:
ba:ki: ego: bādmā:s ke or kē: cho:qī
gāile: 'he himself went away from this place but left a rogue.'

tū: āpāne: tā co:grāwāla: a: fiāmāra:
ke or kē: co:ri: lāgāwāla: 'you yourself stole and attributed the theft to me.'

fiām āpāne: mū:i: ca:fie: ji: fi: to:
fiāra: se or sē ka: mātālāb 'whether I myself die or live what have you to do with me?'

u du:kī mānālē: a: āpāna: ke or kē
bu:ra: bfiāla: kāfīlē: 'he felt sorry and rebuked himself very much.'

(a) This pronoun also expresses the combined sense of 'you and I' sometimes ; e. g. bfiā:i: āpāna: se or sē ka: mātālāb 'my friend, what have we to do with it ?'

(b) The genitive which is declined like ordinary adjectives denotes the sense of 'own' when used with a noun or pronoun and of 'our' (yours and mine) when used absolutely ; e. g.

si:ra:j a:pən gāwā cho:vī dīfāle:
'Siraj left his own village.'

a:pən phe:vī kā:tā: hāmā:r kā:fē kā:tā: tā:ta:rā: 'cut your own tree, why do you cut mine?'

a:pən ghō:vāwā: kāfā: gāil: 'where is our horse gone?'

For the feminine gender a:pən and a:pəni both are used ; e. g.

a:pən ghō:vī: or a:pəni ghō:vī: 'our mare.'

Like a:pən, a:pāne: is also used as an adjective. It is used irrespective of gender ; e. g.

a:pāne: lāika: 'our son.'

a:pāne: lāiki: 'our daughter.'

\$52. Indefinite Pronouns.

āwār aurī:, āwāri:

This pronoun expresses the sense of 'more' 'other' (else) and is indeclinable :—

e. g.   āwār kā:ca:fī:
              aurī:kā:ca:fī: }   what more is
              āwāri:kā:ca:fī: }   required.

jō: rāuā: na: jā:ibi tā aurī: ke:
bā:jā:rē: jā:i: 'if you do not go, who else will go to the market?'

thō:re: adimi: a:il ba:vē: āwāri:lo:g
tā cali gāil 'some men have come others have gone away.'

āwār, aurī:, āwāri: and a:n are used as adjectives also. They, however, do not change for gender ; e. g.

auri: ga:i aifiē: sāni: 'some more cows will come.'

awār nu:n dā: 'give some more salt.' i: ba:t hām a:n adim i: se or sē na: kāfābi 'I won't tell this thing to other men.'

§53. ke:fū or kefū: means 'some one' or 'any one' and is indeclinable; e.g. ufiwā: ke:fū rāfē: ? 'was there any one ?'

ufiwā: ke:fū: na: rāfē: 'there was no body.'

ke:fū: ke or kē mati mārifā: 'do not beat any body.'

ke:fū: does not change even as an adjective; e.g. ke:fū: mārad or ke:fū: me:fra:rū: 'some man or woman.'

Like ka: kichu or kichu: or kuchu: refers to an inanimate thing. It means 'some thing' or 'any thing.' Its forms are same in direct and in oblique; e.g. kichu or kichu: or kuchu: kha:i līfāl ja:i: 'we will take some thing.'

§54. The pronoun sābfī or sābfīe: 'all' has one constant form for both genders and cases e.g. sābfī or sābfīe: kāfīl 'all said.' dir.

sābfī or sābfīe: ke or kē, sābfī or sābfīe: se or sē. obl.

sābfī or sābfīe: 'all or whole' as an adjective also does not change e.g.

sābfī or sābfīe: māradāni ke or kē bāla: wā: 'call all men.'

sābfī me:fra:rūn ke or kē bāfē:ji dā: 'send all the women.'

sābfī dunija: se or sē fāmāgra: kāwāno: kām nāikhe: 'I have nothing to do with the whole world.'

\$55. Compound pronouns.

The relative pronoun is combined with ke:fū: and sābfī and sābfī with ke:fū:; e.g. sābfī ke:fū:

'every one' j e: k e:f u: 'who ever' j e: s Δ b $\bar{f}$ i a:i l
 'all who came' s Δ b $\bar{f}$ i k e:f u: k e or k $\bar{e}$ b Δ l a:w Δ :
 'call all men.' s Δ b $\bar{f}$ i is also added to personal pronouns
 e.g. h Δ m s Δ b $\bar{f}$ i 'we all' r Δ u r $\bar{a}$: or r Δ u r $\bar{a}$: s Δ b $\bar{f}$ i
 'you (respected) all' u s Δ b $\bar{f}$ i 'they all.' l o:g is also
 added with t $\bar{u}$: or t u: (2nd pers. personal pronoun) e.g.
 t $\bar{u}$:l o:g or t u: l o:g 'you people.'

Δ w Δ r, Δ u r i: and Δ w Δ r i: are also combined with
 k e:f u:, s Δ b $\bar{f}$ i or l o:g. Δ w Δ r k e:f u:, Δ u r i:
 k e:f u: or Δ w Δ r i: k e:f u: 'any body else.' Δ w Δ r-
 s Δ b $\bar{f}$ i, Δ u r i: s Δ b $\bar{f}$ i, Δ w Δ r i: s Δ b $\bar{f}$ i 'all else.'
 Δ w Δ r l o:g, Δ u r i: l o:g, Δ w Δ r i: l o:g 'all else'
 or 'all other.'

Pronominal adjectives.

\$56. Bhojapuri has pronominal adjectives based on the demonstrative, relative, correlative and interrogative pronouns. These are of manner (quality), of quantity and number.

(a) Adjective of manner :—

Δ i s Δ n or Δ i s Δ n a: 'of this sort,'
 o i s Δ n 'of that sort' j Δ i s Δ n.....t Δ i s Δ n 'such as'
 k Δ i s Δ n 'of which sort.'

(b) Adjective of quantity and number :—

Δ t Δ n a:, e t Δ n a:, h Δ t Δ n a:, h e t Δ n a:
 'so much or so many' o t Δ n a: 'that much or so many'
 j Δ t Δ n a: or j e t Δ n a:.....t Δ t Δ n a: or t e t Δ n a:
 'as much as or as many as' k Δ t Δ n a: or k e t Δ n a:
 'how much or how many.'

\$57. The above adjectives change for case and gender as shown in chapt iii § 31.

(a) e.g. Δ i s Δ n or Δ i s Δ n a: d i n m e g f i a r
 s e b Δ f i a r $\bar{a}$: n a: n i k a l e: k e c a:f i: 'one should
 not go outside home, on such a day'; o i s Δ n i k i t a:
 b i p h e:r u d e:k h e:m e n a: a:i l i: 'never was a

book of that sort seen again'; *jaisan u hawe*: *taisan unukarlaika*: *hawe*: 'As he is so is his son;' *kaisan adimi*: *u hawe*: 'of which sort of man he is;' *kaisani mehra:ru*: *u hawe*: 'of which sort of woman she is?'

(b) e.g. *atana*:; *etana*:; *hatana*: or *hetana*: *ca:ur ta eke adimi ke ho:i*: 'so much rice will be sufficient for one man only.' *atana*:; *etana*:; *hatana*: or *hetana*: *rupaja*: *dflare*: *ke ta jagahi ca:fi*: 'There should be sufficient space to keep so many rupees.' *atani*:; *etani*:; *hatani*: or *hetani*: *ci: ni: se hamar ka:m na: cali*: 'so much sugar won't suffice me;' *otana*: *dhan kekagra*: *ba*: 'who has got so much wealth?' *ka*: *otana*: *adimi*: *ai:fe*: 'well, will so many men come?' *otani*: *kita:bi tama:gra*: *pas ba:te*: 'so many books, I have got;' *jatana*:; or *jetana*: *man kare*: *tatana*: or *tetana*: *kha*: 'eat as much as you like;' *jatana*: or *jetana*: *adimi*: *ai:fe*: *tatana*: or *tetana*: *adimi*: *ke itja:m kail ja:i*: 'we will make arrangement for so many men as many will come;' *kata:na*: or *ketana*: *gfi:wa raua*: *kha:ilfe*: 'how much ghee do you take?' *bara:ti mekata:na*: or *ketana*: *adimi*: *baye*: 'how many men are there in the marriage party?'

Emphatic forms.

\$58. The following are the emphatic forms of the pronoun.

	Inclusive	definitive
<i>ha:m</i>	<i>ha:m fi:u</i> :	<i>ha:m fi</i> :
<i>tū:</i>	<i>tū:fi:u</i> :	<i>tū:fi</i> :
<i>te:</i>	<i>te:fi:u</i> :	<i>te:fi</i>
<i>u:</i>	<i>u:fi:o</i> :	<i>u:fi:e</i> :
<i>i:</i>	<i>i:fi:o</i> :	<i>i:fi:e</i> :

CHAPTER VI.

Verbs.

§59. (a) The roots are either active or passive in sense, e.g. r^{as}o:i: b^an^atia: 'the food is being prepared; (passive). l^aiki: r^{as}o:i: b^an^a: w^ti:a: 'the girl prepares the food.' (active). The passive roots are all intransitive, the active roots are either transitive or intransitive. Roots have a simple (e.g. b^aith^al 'to sit') and a causal form (e.g. b^aitf^a:w^al 'to cause to sit'). All denominative roots are intransitive. e.g.

(b) The root of a verb may be obtained by cutting off -^al (e.g. s^ut^al 'to sleep'); -i^l (e.g. g^ail 'to go'); -w^al (e.g. k^he:w^al 'to row') as the case may be from the direct case of the verbal noun. Most of the roots end in consonants but a fairly large number of them end in a:. Those which end in other vowels are very few.

Tenses

§60. In Bhojapuri, we find indicative mood and the imperative mood. Besides, there is a conditional. The indicative merely expresses the action, present, past or future. Imperative denotes order with the second person and permission or approval with the others while conditional lays down a condition. We have indicative with reference to present, past and future and conditional with reference to past where the condition has not been satisfied.

The imperative is with reference to the present denoting immediate future and the future. Thus there are six tenses viz :—

1. Present Indicative
2. Past Indicative
3. Future Indicative

4. Imperative Present
  5. Future Imperative
  6. Past Conditional

Each of these is either simple or periphrastic. The latter are formed by combining the forms of the auxiliary verb with either (a) the imperfect participle or (b) the perfect participle. In effect thus there are eighteen tenses six simple and twelve periphrastic.

Auxiliary Verb.

The following are the forms of the auxiliary verb :—

(a) Present Indicative (Masculine)

sg. pl.

1st pers. -ba:n i: or -a:n i: -ba:n i:jä or -a:n i:jä

2nd pers. (respectful)

-ba:n i: or-a:n i: -ba:n i: or -a: n i:

2nd pers. tū: -ba:v A: or -a:r A: -ba:v A: or -a:r A:

2nd pers. t̄: -ba:y e: or -a:r e: -ba:y A:sA:or-a:r A:sA:

or -b a:γ a:s a n i o n
-a:r a:s a n i

3rd pers. (respectful)

-ba:n i: or -a:n i: -ba:n i: or -a:n i:

3rd pers. u -b a y e: or -a:r e: -b a: or -a:

3rd pers. u (menial)

-ba:t e: or -a:
-ba:v e:s^A or -a:re:s^V
or -b a:v e:s^A nior
-a:re:s^V anior

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rest differ in feminine gender. They are given below :—

Feminine

B.C.

pl.

2nd pers. tū : -ba : y.u : or -a : ru : -ba : y.u : or -a : r.u :

2nd pers. t ē : -ba : y e : or -a : r e : -ba : y u : s a or

-a : r u : s A o n

b a v u s A n j i

ORGANISATION

	sg.	pl.
3rd pers. u	-b a:y i: or -a:r i:	-b a: or -a:
3rd pers. u (menial)	-b i a: or -i a:	-b a:y i:s a or -a:r i:s a or -b a:y i:s a n i or -a:r i:s a n i

\$62.

Participles.

Imperfect Participle.

in Δ t (masc.)	d e:k h Δ t
in Δ t i (fem.)	d e:k h Δ t i

Perfect Participle

in Δ l e: (mas. & fem.)	d e:k h Δ l e:
--------------------------------	-----------------------

Conjugation of d e : k h Δ l — 'to see' Root 'd e : k h'

(1) Simple Tenses.

\$63. These are formed by adding various terminations (e.g., $\mathfrak{t}:$, $\Delta:$ etc.) to the root and without the help of the auxiliary. They are six in number.

\$64.

Present Indicative.

Masculine and Feminine

	sg.	pl.
1st pers.	- $\mathfrak{t}:$ (d e:k h $\mathfrak{t}:$)	- $\mathfrak{t}:$ j $\tilde{a}:$ (d e:k h $\mathfrak{t}:$ j $\tilde{a}:$)
2nd pers. (respectful)	- $\mathfrak{t}:$ (d e:k h $\mathfrak{t}:$)	- $\mathfrak{t}:$ (d e:k h $\mathfrak{t}:$)
2nd pers. t $\tilde{u}:$ - $\Delta:$ (d e:k h $\Delta:$)	- $\Delta:$ (d e:k h $\Delta:$)	
2nd pers. t $\tilde{e}:$ - u (d e:k h u)	- Δ s $\Delta:$ or - Δ s Δ n i (d e:k h Δ s $\Delta:$ or d e:k h Δ s Δ n i)	
3rd pers. (respectful) - $\mathfrak{t}:$ (d e:k h $\mathfrak{t}:$)	- $\mathfrak{t}:$ (d e:k h $\mathfrak{t}:$)	
3rd pers. u: - Δ s Δ (d e:k h Δ s Δ)	- $\mathfrak{o}$: (d e:k h o:)	
3rd pers. u: (menial) - o : (d e:k h o:)	- Δ s $\Delta:$ or - Δ s Δ n i (d e:k h Δ s $\Delta:$ or d e:k h Δ s Δ n i)	

This tense is no longer used in common speech and has been replaced by the Present Imperfect Indicative; e.g.
I go— h Δ m j a:t a:n i::.

The forms of the Present Indicative are also employed as the Present Conjunctive. The condition is shown by prefixing the sentence by some word meaning 'if' 'jō:' ; e.g. jō: h Δ m c o:r i: k Δ r f: t Δ k Δ f Δ : 'if I steal, then blame me.'

\$65.

Past Indicative.

Masculine

sg.	pl.
-----	-----

1st pers. - Δ l $\mathfrak{f}$:	(d e:k h Δ l $\mathfrak{f}$:)	- Δ l $\mathfrak{f}$:j $\mathfrak{z}$ (d e:k h Δ l $\mathfrak{f}$:j $\mathfrak{z}$)
---	---------------------------------------	--

2nd pers. (respectful) - Δ l $\mathfrak{f}$:	(d e:k h Δ l $\mathfrak{f}$:)	- Δ l $\mathfrak{f}$:
--	---------------------------------------	-------------------------------

2nd pers. t u: - Δ l Δ :	(d e:k h Δ l Δ :)	- Δ l Δ :
--	---------------------------------	-------------------------

2nd pers. t ē: - Δ l e:	(d e:k h Δ l e:)	- Δ l Δ s Δ : (d e:k h Δ l Δ s Δ :)
--------------------------------	-------------------------	---

3rd pers. (respectful) - Δ l $\mathfrak{f}$:	(d e:k h Δ l $\mathfrak{f}$:)	- Δ l $\mathfrak{f}$:
--	---------------------------------------	-------------------------------

3rd pers. u: - Δ l e: (d e:k h Δ l e:)	- Δ l (d e:k h Δ l)
--	-----------------------------------

3rd pers. u: (menial) - Δ l Δ s i	(d e:k h Δ l Δ s i)	- Δ l e:s Δ or - Δ l e:s Δ n i (d e:k h Δ l e:s Δ n i)
---	-----------------------------------	--

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rests differ in feminine gender. They are shown below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. t ū: -a l u:	-a l u: (d e:k h a l u:)
(d e:k h a l u:)	
2nd pers. t ē: -a l e:	-a l u:s a n i
(d e:k h a l e:)	(d e:k h a l u:s a n i)
3rd pers. u: -a l i: (d e:k h a l i:)	-a l (d e:k h a l)
3rd pers. u: (menial) -a l a s i	-a l i:s a n i
(d e:k h a l a s i)	(d e:k h a l i:s a n i)

(a) This tense refers to a momentary action which happened in the past e.g. j a b h a m u f ā:g a i l i:t a k u c h u n a: d e:k h a l i: 'when I went there I saw nothing.' If a continuous action in the past is meant, a root indicating continuous action is combined with one expressing momentary action e.g. h a m b a i t h a l i: 'I sat'; h a m b a i t h a l r a f l i: 'I remained seated.' The difference between this tense and the Present Perfect Indicative and the Past Perfect Indicative is chiefly that the effect of the last two lasts after the action while it does not last in the case of this tense.

(b) Used conjunctively this tense refers to a future action; e.g. j o:h a m b a j a:r ē:g a i l i:t a t o:f a r a:k f a:t i r a:m le:a:i b i 'If I go (lit. if I went) to the market, I shall bring mangoes for you.'

\$66

Future Indicative.

Masculine

sg.	pl.
1st pers. -a b i (d e:k h a b i)	-a b i j ā:(d e:k h a b i j ā:)
2nd pers. (respectful)	
-a b i (d e:k h a b i)	-a b i (d e:k h a b i)
2nd pers. t ū:	
-a b a:(d e:k h a b a:)	-a b a:(d e:k h a b a:)
or -i f i a:(d e:k h i f i a:)	or -i f i a:(d e:k h i f i a:)

2nd pers. t ē:

- Δ b e: (d e:k h Δ b e:) - Δ b Δ s Δ (d e:k h Δ b Δ s Δ)
or - Δ b Δ s Δ n i
(d e:k h Δ b Δ s Δ n i)
-i f ē: (d e:k h i f ē:) -i f ī s Δ (d e:k h i f ī s Δ) or
-i f ī s Δ n i (d e:k h i f ī s Δ n i)

3rd pers. (respectful)

- Δ b i (d e:k h Δ b i) - Δ b i (d e:k h Δ b i)

3rd pers. u: -i f ē:
(d e:k h i f ē:)

- 3rd pers. u: (menial) -i:
(d e:k h i:)
- i f ē: s Δ
(d e:k h i f ē: s Δ) or
-i f ī s Δ n i (d e:k h i f ī s Δ n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respecful) and 3rd pers. are the same in both masculine and feminine genders. The rest differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.

pl.

- 2nd pers. t ū: - Δ b u: - Δ b u: (d e:k h Δ b u:)
(d e:k h Δ b u:)
or -i f ī : (d e:k h i f ī :)

2nd pers. t ē:

- Δ b e: (d e:k h Δ b e:) - Δ b u:s Δ (d e:k h Δ b u:s Δ)
or - Δ b u:s Δ n i
(d e:k h Δ b u:s Δ n i)
or -i f ī e: (d e:k h i f ī e:) -i f ī s Δ (d e:k h i f ī s Δ)
or -i f ī s Δ n i
(d e:k h i f ī s Δ n i)

This tense simply refers to a future action; e.g. h Δ m m i t h a:i: k h a:i b i 'I shall eat sweetmeats.' As compared with this, the Future Imperfect Indicative refers to an action which will be in the process of being acted (Δ b t ū: Δ i b Δ : t Δ h Δ m k h a:t r Δ f ī b i 'when you come I shall be eating i.e. you will find me eating) and the Future Perfect Indicative refers to an

action which will have been completed (e.g. *j̄ a b tū: aibā: tā hām khāile: rāfābi* or *khāi cūkāl rāfābi* 'when you come I will have finished eating'). The simple Future Indicative, however, refers (in the case of continuous roots) to an action which will begin (*j̄ a b tū: aibā: tā hām khāibī* 'when you come I shall eat.' i.e. I shall begin eating after your arrival).

\$67

Present Conjunctive.

This tense has exactly the same forms as the Present Indicative (\$64). It is used in conditional clauses *jō: hām a:i: tā kāfīfā:* 'blame me if I come' or in clauses denoting purpose (e.g. *unfi aisan ba:t kāfāle: ki hām uñā: seorsē bha:gī ja:i:* 'he spoke in such a manner in order that I should go away from there.') A clause with this tense (as also every other conjunctive tense) is also preceded by some such word as *jō:* 'if' *j̄ a b* 'when' *ki* 'that' *jeñ mē:* 'so that.'

As compared with the Present Imperfect Conjunctive (e.g. *jō: hām de:k hāt ho:fī: tā hām akē: mā:rā:* 'beat me if I am looking') and Present Perfect Conjunctive (e.g. *jō: hām de:k hāle: ho:fī: tā hām akē: mā:rā:* 'beat me, if I have looked'), this tense denotes only Simple and Indefinite Conjunctive sense; e.g. *jō: hām de:k hī: tā mā:rā:* 'if I look, beat me' i.e. beat me even if I begin looking whether I am in the state of looking (Present Imperfect Conjunctive) or I have finished looking (Present Perfect Conjunctive.)

\$68.

Past Conjunctive.

Masculine

Sg.	Pl.
1st pers. -itī:(dē:khitī:) -itī:jā:(dē:khitī:jā)	
2nd pers. (respectful) -itī:(dē:khitī:)	-itī:(dē:khitī:)

	sg.	pl.
2nd pers.	t ū:-i t Δ :(d e:k h i t Δ :)	-i t Δ :(d e:k h i t Δ :)
2nd pers.	t ē:-i t e:(d e:k h i t e:)	-i t Δ s Δ :(d e:k h i t Δ s Δ :)
		-i t Δ s Δ n i(d e:k h i t Δ s Δ n i)
3rd pers. (respectful)		
	-i t $\ddot{I}$:(d e:k h i t $\ddot{I}$:)	-i t $\ddot{I}$ (d e:k h i t $\ddot{I}$:)
3rd pers. u:	-i t e:(d e:k h i t e:)	-i t(d e:k h i t)
	-i t Δ n i(d e:k h i t Δ n i)	
3rd pers. u: (menial)		
	-i t(d e:k h i t)	-i t e:s Δ (d e:k h i t e:s Δ)
		-i t e:s Δ n i(d e:k h i t e:s Δ n i)

The forms of 1st pers., and 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rests differ in feminine gender. They are shown below.

	Feminine	
	sg.	pl.
2nd pers.		
	t ū:-i t u:(d e:k h i t u:)	-i t u:(d e:k h i t u:)
2nd pers.		
	-t ē:-i t e:(d e:k h i t e:)	-i t u:s Δ (d e:k h i t u:s Δ)
		-i t u:s Δ n i(d e:k h i t u:s Δ n i)
3rd pers.		
	u:-i t i:(d e:k h i t i:)	-i t(d e:k h i t)
3rd pers. u: (menial)		
	-i t i(d e:k h i t i)	-i t i:s Δ (d e:k h i t i:s Δ)
		-i t i:s Δ n i(d e:k h i t i:s Δ n i)

This tense is based on the ancient Imperfect Participle like the periphrastic tenses but has the verbal terminations added to it and does not therefore require the help of the auxiliary. It denotes (in a conditional or purpose clause) an action which might have taken place in the past but which never came off; e. g. j o: h Δ m t Δ n i k i:

p^Afile: c^Al^Al r^Afiti: t^A ti:s^An p^Ar
g a:q i: mi:li ja:iti 'I would have got the train at
the station, if I had started a bit earlier.' tū: a^Ais^An
k a:m k^Arit^A: ki h^Am ufiā: se or sē bfiā:g i
j^Aiti: 'you should have acted in such a manner that I
should have escaped.'

Compared with Past Imperfect Conjunctive (e.g. jo:
tū: kha:t na: r^Afita: t^A h^Am be: pit^Alē:
na: cho:q iti: 'if you had not been eating—i.e. in
the process of eating, I would have beaten you') and
Past Perfect Conjunctive (e.g. jo: tū: i: a^Ap^Ane:
k^Aile: r^Afita: t^A thi:k na: bfiāill r^Afít
'if you yourself had done it—finished doing—it would not
have been right), this tense refers not to completion or
incompletion of an action but simply infers that it did not
take place in the past.

\$69.

Imperative.

This tense has the same forms as the Present Indicative. The subject in the case of the 2nd person is generally understood while in other cases it is generally expressed.

k^Ar u 'do' for menial and woman.

k^Ar^A: 'do' for uncle and brother.

k^Ar i: 'do' (r^Auā: respectful.)

k^Ar^A: (you) do.

u: k^Ar^As u 'let him do.'

The forms of this tense are distinguished from those of the Present Indicative and conjunctive by an emphatic intonation of the voice. Similarly questions are distinguished both from the imperative and other tenses e.g.
h^Am k^Ar i: 'should I do ?'

(2) Periphrastic Tenses.

\$70 These are formed by combining (a) the Imperfect Participle and (b) the Perfect Participle with the

various tenses of the auxiliary; e.g. h Δ m j a:t ba:ni: 'I go'. Very often the auxiliary is shortened and people speak j a:t a:n i: instead of j a:t b a:ni:

(a) Tenses with Imperfect Participle.

\$71 Compared with the Simple and Perfect tenses, these lay special emphasis on the continuity and incompleteness of an action present, past or future. They are five as shown below:—

Present Imperfect Indicative.

Masculine

sg.	pl.
-----	-----

1st pers.

-b a:n i:(d e:k h Δ t b a:n i:)	-b a:n i:j $\tilde{a}$: (d e:k h Δ t b a:n i:j $\tilde{a}$:)
-a;n i: (d e:k h Δ t a: n i:)	-a:n i:j $\tilde{a}$: (d e:k h Δ t a:n i:j $\tilde{a}$:)

2nd pers. (respectful)

-b a:n i:(d e:k h Δ t b a:n i:)	-b a:n i: (d e:k h Δ t b a:n i:)
-a:n i: (d e:k h Δ t a:n i:)	-a:n i: (d e:k h Δ t a:n i:)

2nd pers. t ū:

-b a: ∇ Δ :(d e:k h Δ t b a: ∇ Δ :)	-b a: ∇ Δ : (d e:k h Δ t b a: ∇ Δ :)
-a:r Δ : (d e:k h Δ t a:r Δ :)	-a:r Δ : (d e:k h Δ t a:r Δ :)

2nd pers. t ē:

-b a: ∇ e:(d e:k h Δ t b a: ∇ e:)	-b a: ∇ Δ s Δ (d e:k h Δ t b a: ∇ s Δ)
-a:r e: (d e:k h Δ t a:r e:)	-b a: ∇ Δ s Δ ni (d e:k h Δ t b a: ∇ s Δ ni)
	-a:r Δ :s Δ (d e:k h Δ t a:r Δ :s Δ)
	-a:r Δ :s Δ ni (d e:k h Δ t a:r Δ :s Δ ni)

3rd pers. u:

-b a : v i : (d e : k h Δ t b a : v i :) -b a : (d e : k h Δ t b a :)
-a : r i : (d e : k h Δ t a : r i) -a : (d e : k h Δ t a :)

3rd pers. u: (menial)

-i b a : (d e : k h Δ t i b a :)	-b a : v i : s Δ (d e : k h Δ t b a : v i : s Δ)
-b i a : (d e : k h Δ t b i a :)	-b a : y i : s Δ n i (d e : k h Δ t b a : y i : s Δ n i)
-i a : (d e : k h Δ t i a :)	-a : r i : s Δ (d e : k h Δ t a : r i : s Δ)
	-a : r i : s Δ n i (d e : k h Δ t a : r i : s Δ n i)

This refers to an action which is taking place in the present and has displaced the Present Indicative. It also refers to a future action about to take place; e.g. e : b a : r i : k Δ l k Δ t a : k e : j a : i : 'who will go to Calcutta this time'; e : b e : r i : h Δ m n u j a : t a : n i : 'this time I am going'.

\$72

Past Imperfect Indicative.

Masculine

sg.

pl.

1st pers.

-r Δ f Δ l $\bar{i}$: -r Δ f Δ l $\bar{i}$: j $\tilde{a}$:
(d e : k h Δ t r Δ f Δ l $\bar{i}$:) (d e : k h Δ t r Δ f Δ l $\bar{i}$: j $\tilde{a}$:)

2nd pers. (respectful)

-r Δ f Δ l $\bar{i}$: (d e : k h Δ t r Δ f Δ l $\bar{i}$:) -r Δ f Δ l $\bar{i}$:
(d e : k h Δ t r Δ f Δ l $\bar{i}$:) (d e : k h Δ t r Δ f Δ l $\bar{i}$:)

2nd pers. t $\bar{u}$: -r Δ f Δ l Δ :
(d e : k h Δ t r Δ f Δ l Δ :)

2nd pers. t $\tilde{e}$: -r Δ f Δ l Δ e:
(d e : k h Δ t r Δ f Δ l Δ e :) -r Δ f Δ l Δ : s Δ
(d e : k h Δ t r Δ f Δ l Δ : s Δ)

-r Δ f Δ l Δ : s Δ n i
(d e : k h Δ t r Δ f Δ l Δ : s Δ n i)

3rd pers. (respectful)

-r Δ f Δ l $\bar{i}$: -r Δ f Δ l $\bar{i}$:

(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l i :)	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l i :)
3rd pers. u: -r ḡ f i ḡ l e:	-r ḡ f i ḡ l
(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l e:)	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l)
3rd pers. u: (menial)	
-r ḡ f i ḡ l (d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l)	-r ḡ f i ḡ l e : s ḡ
-r ḡ f i ḡ e: (d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ e:)	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l e : s ḡ)
-r ḡ f i ḡ e: (d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ e:)	-r ḡ f i ḡ l e : s ḡ n i
	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l e : -
	s ḡ n i :)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rests, however differ in feminine gender. They are given below:—

Feminine	
sg.	pl.
2nd pers. t ū: -r ḡ f i ḡ l u:	-r ḡ f i ḡ l u:
(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l u:)	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l u:)
2nd pers. t ē: -r ḡ f i ḡ l e:	-r ḡ f i ḡ l u : s ḡ :
(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l e:)	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l u : s ḡ :)
	-r ḡ f i ḡ l u : s ḡ n i
	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l u : -
	s ḡ n i)
3rd pers. u: -r ḡ f i ḡ l i:	-r ḡ f i ḡ l
(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l i:)	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l)
3rd pers. (menial)	
-i ḡ f i ḡ e: (d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ e:)	-r ḡ f i ḡ l i : s ḡ
	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l i : s ḡ)
	-r ḡ f i ḡ l i : s ḡ n i
	(d e : k h ḡ t r ḡ f i ḡ l i : s ḡ n i)

This tense refers to an action not completed in the past; e.g. j ḡ b h ḡ m t o : f i ḡ r a g h ḡ r e : g ḡ l i l i : t ū : k h a : t r ḡ f i ḡ l a : ‘when I reached your house, you were eating’ i. e. action of eating was not completed at that time. It sometimes refers to an action which was going to happen but which was stopped some how; e. g.

hʌm o:kʌra: kə orkẽ pi:tʌt rʌfʌlɪ: bə:kɪ:
 tū: bʌca:i li:fɪlə: 'I was going to beat him (about
 to beat him) but you prevented me from doing so'.

\$73. Future Imperfect Indicative.

Masculine

sg.	pl.
1st pers. -rʌfiʌbi	-rʌfiʌbi jə:z
(d e:k hʌtrʌfiʌbi)	(d e:k hʌtrʌfiʌbi jə:z)
2nd. pers. (respectful)	
-rʌfiʌbi	-rʌfiʌbi
(d e:k hʌtrʌfiʌbi)	(d e:k hʌtrʌfiʌbi)
2nd pers. tū: -rʌfiʌba:	-rʌfiʌba:
(d e:k hʌtrʌfiʌba:)	(d e:k hʌtrʌfiʌba:)
2nd pers. tẽ: -rʌfiʌbe:	-rʌhʌba:sə
(d e:k hʌtrʌfiʌbe:)	(d e:k hʌtrʌfiʌba:sə)
	-rʌfiʌba:səni
	(d e:k hʌtrʌfiʌba:səni)
3rd pers. (respectful)	
-rʌfiʌbi	-rʌfiʌbi
(d e:k hʌtrʌfiʌbi)	(d e:k hʌtrʌfiʌbi)
3rd pers. u: -rʌfiifẽ	-rʌfi:i:
(d e:k hʌtrʌfiifẽ)	(d e:k hʌtrʌfi:i:)
3rd pers. u: (menial) -rʌfi:i:	-rʌfiifẽsə
(d e:k hʌtrʌfi:i:)	(d e:k hʌtrʌfiifẽsə)
	-rʌfiifẽsəni
	(d e:k hʌtrʌfiifẽsəni)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. are the same in both masculine and feminine genders. The rest, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tū: -rʌfiʌbu: -rʌfiʌbu:	
(d e:k hʌtrʌfiʌbu:)	(d e:k hʌtrʌfiʌbu:)

2nd pers. t ē: -r Δ f i A b e: -r Δ f i A b u : s Δ
 (d e : k h A t r Δ f i A b e:) (d e : k f i A t r Δ f i A b u : s Δ)
 -r Δ f i A b u : s Δ n i
 (d e : k h A t r Δ f i A b u : s Δ n i)

This tense refers to an action which will be in the state of duration at some particular future time; e.g. j A b t ū: A i b A: t A h A m k h a:t r Δ f i A b i 'I shall be eating when you come.'

\$74. Present Imperfect Conjunctive.

Masculine and Feminine

sg.

pl.

1st pers.

-h o : I: (d e : k h A t h o : I:)	-h o : I : j ā :
	(d e : k h A t h o : I : j ā :)
-h o : k h I: (d e : k h A t f i o : k h I:)	-h o : k h I : j ā :
	(d e : k h A t h o : k f i I : j ā :)

2nd pers. (respectful)

-h o : I: (d e : k h A t f i o : I:)	-f i o : I: (d e : k h A t f i o : I:)
-f i o : k f i I:	-f i o : k f i I:
(d e : k h A t f i o : k f i I:)	(d e : k h A t f i o : k f i I:)

2nd pers. t ū: -f i o : k f i A :
 (d e : k h A t f i o : k f i A :)

2nd pers. t ē: -f i o : k h u	-f i o : k h A :
(d e : k h A t f i o : k h u)	(d e : k h A t f i o : k h A :)

2nd pers. t ū: -f i o : k h A s u
 (d e : k h A t f i o : k h A s u)

-h o : k h A s u	-h o : k h A s A :
(d e : k h A t f i o : k h A s u)	(d e : k h A t f i o : k h A s A :)

3rd pers. (respectful) -h o : I:
 (d e : k h A t f i o : I:)

-h o : k h I:	-f i o : k h I:
(d e : k h A t f i o : k h I:)	(d e : k h A t f i o : k h I:)

3rd pers. u : -h o : k h A s u
 (d e : k h A t f i o : k h A s u)

3rd pers. u : (menial)	-h o : k h e :
(d e : k h A t f i o : k h e :)	(d e : k h A t f i o : k h e :)

-f i o : k h e :	-f i o : k h A s A :
------------------	----------------------

(d e : k h Δ t f i o : k h e :)   (d e : k h Δ t f i o : k h Δ s Δ)
     -h o : k h Δ s Δ n i
     (d e : k h Δ t h o : k h Δ -
     s Δ n i)

This tense refers to a continuous conditional action present, probable or improbable; e. g. j o : f i Δ m t o : f i Δ r a : k e d f i o : k h a : d e : t f i o : i : t Δ m Δ r i j a : i : 'I may die if I am (or were) deceiving you.'

\$75. Past Imperfect Conjunctionive.

Masculine

sg.

pl.

1st pers. -r Δ f i t $\bar{t}$:   -r Δ f i t $\bar{t}$: j $\bar{a}$:
 (d e : k h Δ t r Δ f i t $\bar{t}$:)   (d e : k h Δ t r Δ f i t $\bar{t}$: j $\bar{a}$:)

2nd pers. (respectful)

-r Δ f i t $\bar{t}$:   -r Δ f i t $\bar{t}$:
 (d e : k h Δ t r Δ f i t $\bar{t}$:)   (d e : k h Δ t r Δ f i t $\bar{t}$:)

2nd pers. t $\ddot{u}$: -r Δ f i t Δ :   -r Δ f i t Δ :
 (d e : k h Δ t r Δ f i t Δ :)   (d e : k h Δ t r Δ f i t Δ :)

2nd pers. t $\tilde{e}$: -r Δ f i t e :   -r Δ f i t Δ : s Δ
 (d e : k h Δ t r Δ f i t e :)   (d e : k h Δ t r Δ f i t Δ : s Δ)
     -r Δ f i t Δ : s Δ n i
     (d e : k h Δ t r Δ f i t Δ : s Δ n i)

3rd pers. (respectful) -r Δ f i t $\bar{t}$: -r Δ f i t $\bar{t}$:
 (d e : k h Δ t r Δ f i t $\bar{t}$:)   (d e : k h Δ t r Δ f i t $\bar{t}$:)

3rd pers. u : -r Δ f i t e :   -r Δ f i t
 (d e : k h Δ t r Δ f i t e :)   (d e : k h Δ t r Δ f i t)

3rd pers. u : (menial) -r Δ f i t -r Δ f i t e : s Δ
 (d e : k h Δ t r Δ f i t)   (d e : k h Δ t r Δ f i t e : s Δ)
     -r Δ f i t e : s Δ n i
     (d e : k h Δ t r Δ f i t e : s Δ n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rest, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tū: -rāfi tu: (de:k hātrāfi tu:)	-rāfi tu: (de:k hātrāfi tu:)
2nd pers. tē: -rāfi te: (de:k hātrāfi te:)	-rāfi tu:sΔ (de:k hātrāfi tu:sΔ)
	-rāfi tu:sΔni (de:k hātrāfi tu:sΔni)
3rd pers. u: -rāfi ti: (de:k hātrāfi ti:)	-rāfi ti: (de:k hātrāfi ti:)
3rd pers. u: (menial) -rāfi ti (de:k hātrāfi ti)	-rāfi ti:sΔ (de:k hātrāfi ti:sΔ)
	-rāfi ti:sΔni (de:k hātrāfi ti:sΔni)

This refers to a continuous action in the past which might have happened but which did not happen; e.g. jō: hām unuka: kē o:h għarri: de:k hātrāfi ti: ta:to:ħara: sē:jāru:r kħalle: rāfi ti: 'if I had been seeing him at that time then I would have told you.'

(b) Tenses with Perfect Participle.

§76. These lay emphasis on the completion of an action, whether it be in the present, past or future, having special reference to the effect of that action at the time of speaking or at the time referred to in the speech. They are five in number as shown below :—

Present Perfect Indicative (immediate).

Masculine

sg.	pl.
1st pers. -ali:fā: (de:k hāli:fā:)	-ali:fā:jā (de:k hāli:hā:jā:)
2nd pers. (respectful) -ali:fā:(de:k hāli:fā:)	-ali:fā:(de:k hāli:fā:)

2nd pers. tū: - Δ l Δ :fī a:	- Δ l Δ :fī a: (d e:k h Δ l Δ :fī a:)
2nd pers. tē: - Δ l e:fī a:	- Δ l Δ :fī a:s Δ (d e:k h Δ l e:fī a:s Δ)
	- Δ l Δ :fī a:s Δ nī (d e:k h Δ l Δ :fī a:s Δ nī)
3rd pers. (respectful) - Δ lī:fī $\tilde{a}$:	- Δ l i:fī $\tilde{a}$: (d e:k h Δ lī:fī $\tilde{a}$:)
3rd pers. u: - Δ l e:fī a:	- Δ l fī a: (d e:k h Δ l e:fī a:)
3rd pers. u: (menial)	
- Δ l Δ s i fī a:	- Δ l e:fī a:s Δ (d e:k h Δ l e:fī a:s Δ)
(d e:k h Δ l Δ s i fī a:)	- Δ l e:fī a:s Δ nī (d e:k h Δ l e:fī a:s Δ nī)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both, masculine and feminine genders. The rest, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tū: - Δ l u h a:	- Δ l u fī a: (d e:k h Δ l u fī a:)
(d e:k h Δ l u fī a:)	- Δ l u h a:s Δ (d e:k h Δ l u fī a:s Δ)
2nd pers. tē: - Δ l e:fī a:	- Δ l u fī a:s Δ nī (d e:k h Δ l u fī a:s Δ nī)
(d e:k h Δ l e:fī a:)	- Δ l h a: (d e:k h Δ l h a:)
3rd pers. u: - Δ l i:fī a:	- Δ l i:fī a:s Δ (d e:k h Δ l i:fī a:s Δ)
(d e:k h Δ l i:fī a:)	- Δ l i:fī a:s Δ nī (d e:k h Δ l i:fī a:s Δ nī)
3rd pers. u: (menial)	
- Δ l Δ s i fī a:	
(d e:k h Δ l Δ s i fī a:)	

\$77 Present Perfect Indicative (remote).

Masculine

sg.	pl.
1st pers. - Δ le:bā:nī:	- Δ le:bā:nī: $\ddot{\jmath}$ a:
(d e:k h Δ le:bā:nī:)	(d e:k h Δ le:bā:nī: $\ddot{\jmath}$ ā:)
2nd pers. (respectful)	
- Δ le:bā:nī:	- Δ le:bā:nī:
(d e:k h Δ le:bā:nī:)	(d e:k h Δ le:bā:nī:)
2nd pers. tū: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ ā: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ ā:	- Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ ā:sā:
(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ ā:)	(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ ā:sā:)
2nd pers. tē: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ e: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ ā:sā	- Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ ā:sānī
(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ e:)	(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ ā:sānī)
3rd pers. (respectful)	
- Δ le:bā:nī:	- Δ le:bā:nī:
(d e:k h Δ le:bā:nī:)	(d e:k h Δ le:bā:nī)
3rd pers. u: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ e: - Δ le:ba:	- Δ le:ba:
(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ e:)	(d e:k h Δ le:ba:)
3rd pers. (u:menial) - Δ le:ba: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ e:sā	- Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ e:sānī
(d e:k h Δ le:ba:)	(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ e:sānī)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rest, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. tū: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ u: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ u:	- Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ u:
(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ u:)	(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ u:)
2nd pers. tē: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ e: - Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ u:sā	- Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ u:sānī
(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ e:)	(d e:k h Δ le:bā: $\ddot{\gamma}$ u:sānī)

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY
JUNE 1935

CONTENTS

Leading Article

	PAGE
I. Report of Anthropological work in 1933-34. By <i>Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L.</i> ..	99

Notes of the Quarter

I. Annual Statement of accounts for the year 1934-35	104
--	-----

Appendix

I. Vārtikālāṅkāra of Prajñākara Gupta. By Ven. <i>Tripiṭakāchārya Rābula Sāṅkṛityāyana</i> ..	1
--	---

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

VOL. XXI]

1935

[PART II

Leading Article

REPORT OF ANTHROPOLOGICAL WORK IN 1933-34

By RAI BAHADUR SARAT CHANDRA ROY, M.A.

During the year 1933-34, besides continuing my ethnological investigations among some of the Chotā-Nāgpur tribes, I worked among the Mūndā-speaking Juangs of the Keonjhar State in Orīssā, and the Kōrku tribe in the Central Provinces. My monograph on the "Hil Bhuiyās of Orīssā" has now been published, and monographs on the "Kōrwās and Kōrkus" and the "Asurs and Birjiās", as also a "Comparative Vocabulary of the Mūndā (Austro-Asiatic) languages", besides a monograph on "Caste, Race and Religion in India" are in course of preparation.

The Kōrwās with their dark-brown skin, stunted stature, broad and flat noses and narrow foreheads, are perhaps the most primitive among the tribes of the Central hill-belt of India.

The measures that the Jashpur State is taking to make the wild Kōrwās tractable and amenable to civilisation are very interesting. By providing them with a standard type of huts and certain other facilities and concessions, a number of Hill Kōrwā families have been induced to come down from their rude shifting habitations on the hills and to give up their predatory habits and

precarious means of livelihood and take to settled agricultural life. The State authorities in building a standard type of huts for them have very wisely taken care to conform to the tribal custom which requires that in a Kōrwā's hut there must be a small side-door meant for the egress and ingress of a menstruant woman for she is not permitted to use the usual door of her hut during her monthly course. These Kōrwā families who have been either induced by the State authorities to come down from the hills and settle in small batches of half a dozen or more families in some upland (*dānṛ*) are now called *Dānṛ Kōrwā*, whereas the unreclaimed Kōrwās of the hills who still live on the inaccessible ridges of precipitous hills and cling to their old untamed ways of life are known as *Pāhāī-Kōrwās* (Hill Kōrwās) or *Erengā Kōrwās* (wild Kōrwās) and also *Dhanwārs* (Bow-men). Some of them also dwell in isolated huts, in small groups of two or three families, in clearances among the jungles. Their unusually long bows and their arrows hanging from their locks of matted hair mark them out from their neighbours.

Those Kōrwā families who have been driven by circumstances or prompted by a desire to rise in the social and economic scale to settle down as agriculturists or labourers in the plains villages in association with more civilised tribes and castes are known as *Dibari Kōrwās* or village Kōrwās.

A few Hinduised land-holding Kōrwā families, such as the Diwān family of Khuria and the Mānjhi family of Bāgāichā in the Jashpur State now lay claim to Chhatri or Rājput rank; but their pretensions are belied by their matrimonial alliances with the common Kōrwā families.

The Kōrwās are not however confined to the Jashpur and Surguja States alone, but are distributed over a large area.

The total population of the Kōrwā, according to the Census of 1931, was 42,064. Of this number the Central Provinces States account for 26,192 out of whom only 65 profess Christianity; 18,553 (9207 males and 9,346 females) were recorded as Hindus and only 7574 (3,644 males and 3,930 females) as adhering to their tribal religion. These are distributed as follows:—

Jashpur State:—11,674 including 7,686 (3,770 males and 3,916 females) recorded as Hindus; 3,923 (1,877

males plus 2,046 females) recorded as following the tribal religion; and 65 Christians.

Surguja State:—13,455 including 10,788 (5,398 males and 5,390 females) recorded as Hindus, and 2,667 (1,350 males and 1,317 females) as following their tribal religion.

Udaipur State:—976 (414 males and 562 females) following their tribal religion.

Sakti State:—74 (37 males and 37 females) recorded as Hindus.

Korea State:—5 (2 males and 3 females) recorded as Hindus, and 8 (3 males and 5 females) following their tribal religion.

In the British Districts of the Central Provinces, the Kōrwā population is only 384, namely 370 in the Bilaspur District and 14 in the Raipur District. Chōṭā Nāgpur has a Kōrwā population of 13,021 distributed as follows:—Ranchi District 1,495, Palāmau District 11,303, and the Singhbhum District 223. In the United Provinces there is a small Kōrwā population of 467, namely, 257 in the Benares District, 193 in the Mirzapur District, 22 in the Cawnpore District and 1 in the Rai Bareli District. It is in the hills of Jashpur and Surguja, however, that the most primitive Hill Kōrwās are still to be met with. And a comparative study of the village Kōrwās of the Rānchi District and the Wild Kōrwās of the Khurea hills of the Jashpur State is of great anthropological interest.

Most Kōrwās of the Jashpur and Surguja States (I met a number of Surguja Kōrwās in the State prison in Jashpurnagar and expect to see others in their native hills in Surguja during the next field-season) assert that they are the autochthones of those States which they now inhabit. But the more enlightened amongst them claim to have originally lived further to the west of the Surguja State. Thus I was told by some Hinduised Kōrwās of the Jashpur State that their ancestors came first to Surguja and then to the Jashpur State from Diakul Biṭkuli and Ratanpur Biṭkuli further to the west of Surguja and found the Jashpur country under the domination of a Rājā of the Dōm tribe whom they conquered and drove away.

The Khuria Pargana of Jashpur was then full of jungles which their ancestors partially cleared and of which they remained absolute masters till conquered by the ancestors of the present Rājā of Jashpur, some twelve generations ago. The Kōrwā ancestors of the present Manjhi family of Bāgāichā (within the Bāgāichā Police area of Jashpur) and of the present Dewan family of Khuria claim to have led the other Kōrwā families to their present habitat in the Jashpur State. Ambitious of rising in the social scale, the Manjhi family of Kakea now assert that they were in origin Rājputs of the *Haibo bāis* and the Dewan family of Khuria claim that they were in origin Rājputs of the *Bīgbel bāis*, and that the Kōrwās composed the rank and file of the army which their ancestors led against the then Dōm Rājā of Jashpur. After the victory was won, the Kōrwā soldiery demanded of the ancestors of the present Dewan and Manjhi families to give their daughters in marriage to them and to interdine with them. Their ancestors at first resisted, but, on penalty of death, had to submit, and in token of their submission to the demand, they were obliged to throw away the sacred thread (*janeu*) they had so long worn as an insignia of their Kshatriya or Rājput lineage. Since then, they say, they have been included among the Kōrwās. And now the Dewan family of Khuria are reckoned as Kōrwās of the totemistic *Hānsdā* (wild duck) clan and the Manjhi family of Kakea are reckoned as Kōrwās of the *Edgey* Clan and intermarry with Kōrwās of the *Murihar* and *Samat* Clans.

The Hill Kōrwā, however, has no pretensions to high birth. Though the name "Kōrwā", like the tribal names of most other branches of the Muṇḍā stock, is a variant of the term man (*bōr* in Kōrwā, '*baṛ*' in Santāli, '*bo*' or '*boṛo*' in the Hō language, '*Koro*' in Muāsi), a tradition among the Hill Kōrwās trace the origin of the tribe to certain scare-crows made of bamboos which are said to have been set up to frighten away wild animals from their fields by the first men who raised crops in Surguja. These dangling figures, it is said, were vivified by the Great Spirit to spare His votaries the trouble of continually reconstructing the scare-crows. The fear-inspiring scare-crows, thus turned into living human beings, were the first ancestors of the Kōrwās. A second tradition says that the

first ancestor of the tribe issued out of an ant-hill. Both these traditions have their analogues among some of the other tribes of the great Mūṇḍā race.

As the ethnology of the Kōrwās will form the subject-matter of a separate monograph I shall not deal further with it in this note.

The fact that the Kōrwās are found scattered all over the Central Hill-belt of India, from the western plateaus of the Vindhyan and Kymore ranges in the United Provinces through the highlands of the Central Provinces (both British Districts and Native States) to the Chōṭā-Nāgpur plateau which form the eastern end of this extensive hill-belt, goes to support the tradition still preserved among some of the principal tribes of Chōṭā-Nāgpur of their former occupation of the valleys of the Sōn, the Jumna and the Ganges.

Pushed back from those fertile plains by the gradual advance of the Āryan immigrants into those river-valleys, the ancestors of the various aboriginal tribes now inhabiting these extensive plateaus appear to have sought shelter there, and lived for centuries unmolested and cut off from contact with the outside world.

Notes of

BIHAR AND ORISSA

Annual Statement of Accounts

INCOME

Heads	Actuals			Budget	
	1934-35	Rs.	a.	p.	1934-35
Establishment	..	950	0	0	950
Mithila Pandit	..	1,403	0	0	1,403
Library	..	350	0	0	350
Printing Charges of Journal	..				
Government Subscription	..	2,000	0	0	2,000
Sale of Journal	..	337	1	0	200
Subscription	..	1,329	8	0	1,300
Postage recovered	..	24	4	0	10
Miscellaneous*	..	156	10	0	..
Darbhanga fund	..				
Sale of Mithila MSS. Vol. II	..	12	8	0	..
Total	..	6,562	15	0	
Opening Balance	..	4,010	9	2	
Grand Total	..	10,573	8	2	

* It includes

	Rs.	a.	p.
1. Telephone charges realized from Dr. Asheshov	..	103	10
2. Telephone rebate	..	2	0
3. Refund of excess in a cheque	..	1	0
4. Donation of K. B. S. Md. Ismail	..	50	0
Total	..	156	10

the Quarter

RESEARCH SOCIETY

for the year 1934-35

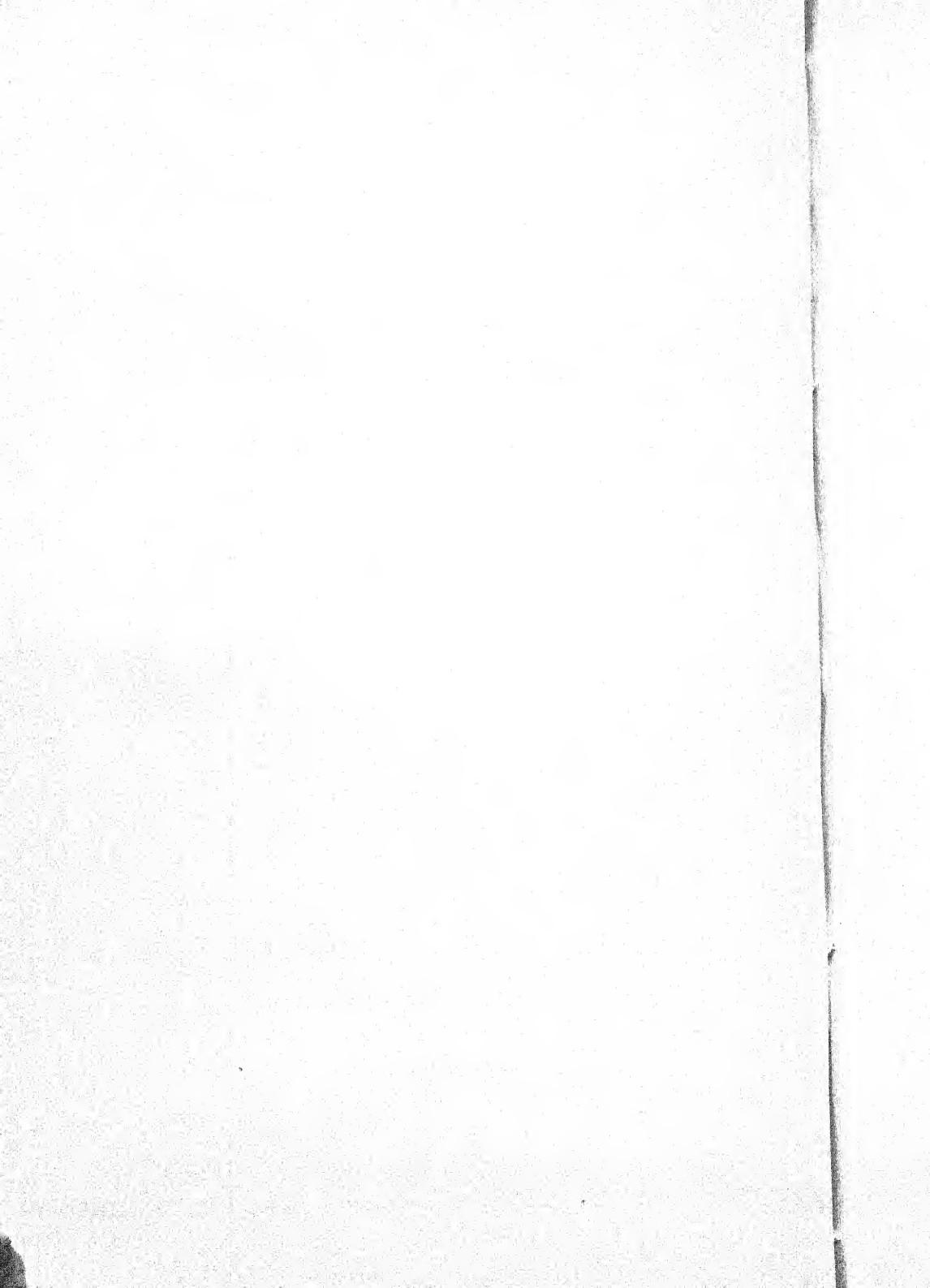
EXPENDITURE

Heads		Actuals			Budget
		1934-35			1934-35
		Rs.	a.	p.	Rs.
Establishment	.. ..	1,259	4	0	1,204
Provident Fund	.. ..	..	..	..	56
Mithila Pandit	.. ..	1,272	8	4	1,403
Provident Fund	.. ..	..	..	..	72
Library	.. ..	165	11	11	350
Printing charges of Journal	.. ..	1,321	10	0	2,200
Loan from Dbg. paid	.. ..	752	14	3	..
Telephone	.. ..	238	5	0	113
Postage	.. ..	265	11	6	250
Sationery	.. ..	45	3	0	60
Electrical Charges	.. ..	82	12	0	100
Miscellaneous*	.. ..	2,009	4	6	200
Darbhanga Fund	.. ..	..	..	..	..
Printing and postage	.. ..	1,437	12	9	..
Huthwa Fund	.. ..	399	7	3	..
Mayurbhanj Fund	.. ..	21	8	0	..
Total	.. ..	8,519	2	3	..
Closing Balance	.. ..	2,054	5	11	..
Grand Total	.. ..	10,573	8	2	..

* It includes

		Rs.	a.	p.
1. Transferred to F. D. Huthwa Fund	..	1,700	0	0
2. Actual Expenditure under the head	..	309	4	6
Total	..	2,009	4	6

S. BAHDUR
Honorary Treasurer

धर्मकीर्त्तेः प्रसाणवातिकस्य भाष्यं

वार्तिकालंकारः

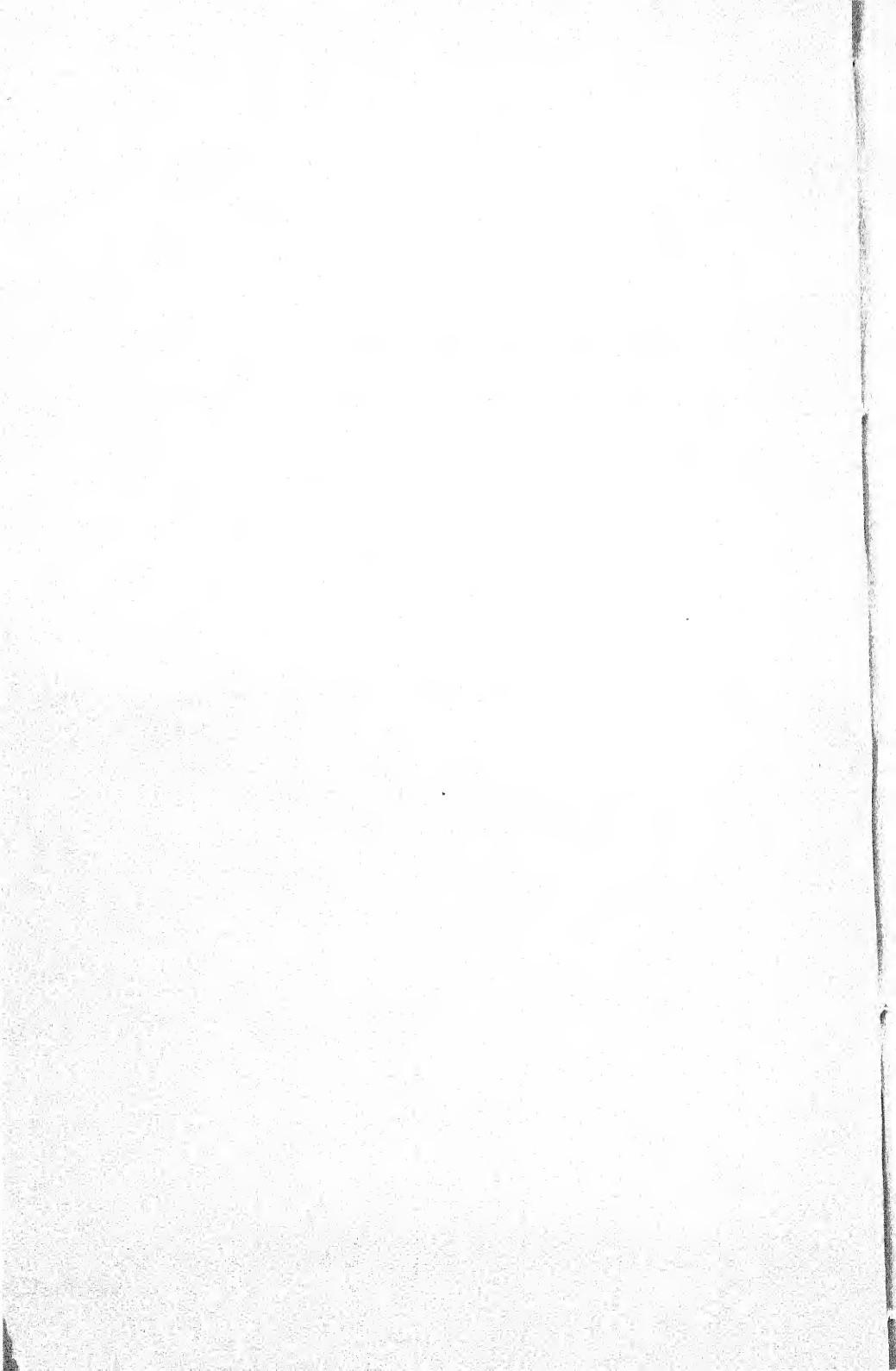
प्रज्ञाकरणस्य

त्रिपिटकाचार्येण राहुलसांकृत्यायनेन सम्पादितः

Edited by

REV. TRIPITAKĀCHĀRYA RĀHULA
SĀNKṚTYĀYANA*

* See J. B. O. R. S., XXI 42

वार्तिकालङ्कारः

(प्रत्यक्षपरिच्छेदः)

१३* विज्ञसिमात्रताविस्तरः

(c. 14b 4-7) तदूपसाक्षात्करणादर्थं एव तथा न कि ।

1b

तदाकारा यदा बुद्धिः साक्षात्क्रियते अर्थं एव तथेति व्यर्थादिर्थाकारा बुद्धिः । बुद्धयर्थाकारो हे (?) कृते ततोऽद्वे देशस्य प्रतिपत्तिः व्यापित्वादात्मनोऽद्वृरदेशकमेव सकलं । न च दूरदेश इति प्रतिपत्तिः स्यात् । न च तदाकारबुद्धिव्यतिरेकेणार्थं इति च ।

अर्थमन्त्र¹रेण तदाकारा बुद्धिः कृत इति चेत् ।

तनु बुद्धित एव तदाकारात्ताथर्नामिष्यते तत्किमयं विषयं । स्वमुखमिव नासङ्कान्तं प्रतिपत्तुं शक्यं । नायोरयदेशत्वात् मुखस्य संक्रन्तिर्दृष्ट्यादाविष्यते ॥

तैवमन्येषां दर्पणस्य चासंकान्तस्य (c. 15a) कथं प्रतिपत्तिः । तस्यापि बुद्धिदर्पणे सङ्क्रान्तत्वादिति चेत् ।² बुद्धिरपि तर्हि दुहे(:) दर्पणान्तरे चासंक्रान्तिरिव्यतां । बुद्धिरविदितैवास्तिति चेत् । आत्मापरोक्षेति व्यर्थं जगत् स्यात् । आत्मनोऽप्यभ (?) त्वे तेनार्थं एव वेद्यातां किमत्र धिया । करणमन्तरेण कथं पश्यतीति चेत् । चक्षुरादयः करणं । अन्तःकरणेन प्रयोजनमिति चेत् । अन्तरन्तःकरणेनापि प्रयोजनमित्यनवस्था । न चानुपकारकं करणं । तेरभिव्यज्यते । पुरुषश्वेषोदासीनस्यैवाभिव्यवतेरग्राहकत्वं । तस्मादर्थान्तरेणात्मना भवितव्यं ।

दर्पण इव तत्रापि विकारकारिणी तदाकारतेति चेत् । न दर्पणं प्रतीत्य तदाकारा बुद्धिस्पृजायते । तेन विकारोन्यथा कः स³क्रमार्थो यदि न विकारः । दर्पणेभिमुखाकारा भान्ता बुद्धिरुद्यवती । अत्रापि विषयाकारा बुद्धिर्ग्रान्तेव न परस्यार्थतो विषयप्रयञ्चः । प्रधानपुरुषमात्रात्मकत्वाज्जगतः । प्रधानात्मकत्वमपि तर्हि भान्तमेव जगतः घटाद्यात्मकवत् । तथा पुरुषात्मकत्वमपि । एतच्च विश्वात्मकप्रतिपादयिष्या⁴ मोऽन्यथा न सांख्यं प्रस्थानेन ।

* खण्डतोयं परिच्छेदः ३३० तमकारिकात आरम्भ्यते ।

तस्मादस्य शुद्धस्यानुभवस्य भ्राव्यन्तेनात्मना, येन कर्मकर्मप्रतिविभागो
नीलमिदं पीतमित्यादि कः ।

तनु श्रोत्रादिवृत्तिः (c. 15b) प्रत्यक्षं प्रमाणमित्युक्तं । उक्तमित्युक्तं
तु । तथापि ।

अनात्मभूतो भेदोस्य ज्ञापकानोपि हेतुपु ।

मित्रे कर्मण्यभिन्नस्य न भेदेन निर्यामकः ।

अस्य पुरावस्थाभिन्नस्य सर्वत्र कर्मणि नीलादौ न भेदेन नियामक इन्द्रियादि-
भेदः । स हि तस्य कारकत्वेन ज्ञापकत्वेन वा नियामकः स्यात् (1) कारकत्वेत
नियामको न युक्तस्तस्य नित्यस्यात् । सकारताप्रसंगाच्च । अनाकारत्वे स एव दोषः
स्वात्मन् एव वेदप्रतिष्ठगात् । अथ ज्ञापकत्वान्नियामकः ।¹ अपरिज्ञातेर्थं कर्थं
ज्ञापकः । ज्ञापकान्नियमज्ञानं नियमज्ञाने ज्ञापकमितीतरेतराशयदोषः । अ(1)लो-
कवज्ञापक इति चेत् । न (1) तेदामपि ज्ञाप्यत्वेऽपरेण ज्ञापकेन प्रयोजनसित्य-
नवस्या । न च सर्वज्ञालोको ज्ञापकः । आलोकेन वा ज्ञापिते किं चक्षुरादिभिः ।
तत्र वालोकभूता शब्दादीनामिति चेत् । तथाप्यसौ स्वबोधरूपः कर्थं वैत्ति ।
स्वरूपेऽपरस्थानामिति वक्ष्यामः । तस्माद्ब्रह्मादेवोऽस्यावगतिरित्यर्थं क्रियायाः
कर्मनियमः सिद्धा सा तद्वेदना ॥ यतः स्वरूपहेतौ तस्य सम्बेदनस्य । रूपस्य
नीलस्य पीतस्य चाधिगतिरिति नियमः । सापि गतिस्तत्साधनासिद्धा । तन्मात्रका-
देव नियमस्यास्य (c. 16a) भावात् । तथा चोक्तं ।

भावादेवास्य तद्भावो

न वेद्यसर्थस्य घटनासारूप्याद॑तः सम्बेदनस्य (1) यतः (—)

अर्थेन घटयत्येतां न हि स्वकावा [? न स्व भापा] र्थरूपतां ।

अर्थस्वभावविज्ञानस्य [? विज्ञान] भेदकोपि कथच्चन ।

तस्मा (त्) प्रसेयाधिगते: साधनं मेयरूपता ।

साधननन्यत्र तत्कर्म सदर्थो न प्रसिद्ध्यति ।

- तदाकारं हि सम्बेदनमर्थं व्यवस्थापयति । नीलमिति पीतञ्जलेति । यथा
चाकारयोगिता ज्ञानस्य तथोत्तरत्र प्रतिपादिष्यामः । अन्यत्र तु साधने तेन कर्मणा
22 स्वर्थो न¹⁰ प्रसिद्ध्यति सम्बित्तेः । तदाकारता वेत्यरित्यज्यते कथन्तस्य सम्बेदन-
मिति नियमः । साक्षात्करणादेव नियमो भविष्यतीति चेत् । किमिदं साक्षात्करण-
मर्थस्वरूपमर्थ सम्बेदनं । अथान्यदेव किञ्चित् ।

अर्थस्य साक्षात्करणं यदि रूपं सदिष्यते ।

साक्षात्कारि हि स्थानं कथमर्थस्य सम्भवेत् ।

अथ सम्बेदनस्यैव रूपं साक्षात्क्रिया मता ।

साक्षात्कृतः कर्थं साऽर्था [? सोऽर्थो] न हृच्यन्यस्यान्यरूपता ।

अन्यस्त्वेष्येष दोषस्तत्तावदेव निवारितः ।

तथा हि यदि साक्षात्करणमर्थस्य स्वभावो नीलादिसाधारण इति सर्वस्य सम्बेदितः सोऽर्थो भवेत् । साक्षात्क्रिया चार्थस्य न युक्ता ज्ञानधर्मत्वात् । अथ ज्ञान(c. 16b)धर्मोसाक्षात्कर्थविविषयः तेनार्थः सम्बेदित उच्यते । अर्थविषय इति को विषयोन्यः । अन्यसम्बेदनरूपत्वादिति चेत् । अर्थस्य सम्बेदनमिति किम् । अर्थ-रूपत्वात्सम्बेदनस्त्वयेति चेत् । (त)स्यैवार्थकारता सम्बेदनस्य । अथार्थात्सातत्त्वादर्थसम्बेदनं, तथासति चक्षुषो^२[? षा] विज्ञातत्त्वाच्यक्षुः सम्बेदनमिति प्राप्तम् । अर्थ पश्यति चक्षुरिति चेत् । अर्थ पश्यतीति कोर्थः । अर्थम्पश्यन्वृश्यते तेन पश्यतीत्युच्यते । केन पश्यति स्वरूपेण । यथैव तर्हि स्वरूपं सम्बेदनरूपेण पश्यति । तथार्थमर्थरूपेष्येत्पर्यर्थरूपतान्यस्य सा विज्ञानसम्बेदनरूपता सम्बेदनस्येति । तदाकारतेव सर्वज्ञस्य धारिका । नार्थः स्वभावो भेदको विज्ञानस्यार्थेन घटमिति ।

सा च तस्यात्मभूतैव^३ तेन नार्थान्तरं फलम् ।

अथलितरफलबादिलां हि सर्वं द्वुर्घटमिति । आत्मभूतैव सम्बेदनस्यार्थकारता प्रमाणं, सम्बेदनन्तरात्मभूतमेव फलं प्रमाणस्य । अर्थकारतानुभवव्यतिरेकेण नान्यार्थाविगतिः । नहि सुखाद्याकारतार्थस्य सम्बेदनं, तद्विशेषादर्थविविशेषानुभव-प्रसङ्गात् । अथ हेतुत्यार्थस्यानुभव इति चेत् । यद्यर्थकारता न (c. 17a) स्यात्मलुप्तमेव कैवल्यमनुभवेत् । अर्थरूपसम्बेदनमिति चेत् । नीले पीतसम्बेदनं करसान्न अवशि । दरस्परस्य दैलक्षण्यादित्यपि स्वपक्षोपधातः । अथ नीलयोरपि तथेति अलिप्तिष्ठपेषणेन । स्वरूपमेव तत्स्य न सम्बेदनव्यापार इति चेत् ।

अत्रोच्चते ।

दधानं तच्च तामात्मन्यर्थाधिगमनात्मना ।

सव्यापारमेऽ[? मि]वाभाति व्यापारेण स्वकर्मणो (ः१)

तद्वात्तदुच्चवस्थानादकारकमपि स्वयम् ।

नहि परमार्थतः कस्यचिक्त्वोपि व्यापारः । स्वरूपमेव पदा^४र्थनिनान्तस्य तथा भवतु तत्त्वेदिभिरव्यापारो धतो व्यापार उच्यते । न परमार्थतः । ज्ञानं च पुरुषस्य स्वार्थः । अर्थज्ञानवत् । ततः सुखज्ञानमनुत्यन्नं स्वर्थो न तु सुखज्ञानेन किंचित्क्रियत इति । एवं रूपाविज्ञानमपि स्वरूपेणैव स्वार्थः । न तु तेन ज्ञायते । अर्थात् तद्वृत्पत्तिमविति सशाप्तो व्यवहारः । एतावता किमर्थे व्यापारेण । न तर्हि अर्थसम्बेदनं फलम् । फलमपि । अंथकारं स[? र्थ॒]सम्बेदनमर्थ सम्बेदनमिति को विरोधः । कथन्तर्हि अर्थ सम्बेदीति भेदव्यवहारः । तामेव दधानमर्थभावतां वेत्तीति व्यप-

द्विश्यते । तथाहि चक्षुविज्ञानं पीतमपहाय यदा नीलादौ वर्तते तदा परित्यागो-
पादामलक्षणोन्निव्ययापार इव लक्ष्यते । यदा नीलसम्बेदनं नीलरूपमेव पीते न
पा (?) यात्रान्यस्य स्वरूपमन्यस्य भवतीति । तेन तत्पृथग्भूतं साक्षाद्व्यवस्थाप्यते ।
तद्व्यापारश्च सा चार्थं पत्तिरेव । परमार्थतस्य तददाकारमपरायरं विज्ञानमेव ।
न तत्र व्यापारव्यतिरेको (कः) ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदव्यापारकल्पना ।

अनादिवासनासङ्गात्र भावव्यक्तपूर्वकौ ।

स जातिपूर्वविज्ञानानुभवाहितवासना ।

व्यतिरेककल्पनावीजं केवलान्वपरम्परा ॥

(—) अन्तरश्लोकौ ।

ननु यदि तदाकारं ज्ञानं तेन जन्यते स एवार्थस्तत्र व्यापृतः स्यात् तु ज्ञानमर्थे
तत्कथं विज्ञानं गृह्णातीति^१ निश्चयः ।

अत्र समाधिः ।

यथा फ(ल)स्य हेतुनां सदृशात्मतयोद्भवाद् ।

हेतुरूपग्रहो लोके क्रियावत्त्वेषि कथ्यते ॥

तदथा पितृ[?तृ]सदृशः पुत्र उत्पत्तिमान् पितृ[?तृ]रूपं गृहणातीति
व्यपदिश्यते लोके विनापि ग्रहणव्यापारेण, तथा ज्ञानेषि व्यष्टदेव इति को
चिरोधः । तत्र तदाकारता दृष्टा इह तु कथं । इहापि दृष्टैव कामलोकादिति ।
तदाकारा ज्ञानादेव सा तदाकारता^२ नार्थादिति चोद्य । तदाकारा (c. 182)
तावत्तदाकारतोपलभ्यते भवन्ती । यदि वासनासामर्थ्यस्तित दर्शने कारणमनुभवा-
त्तदाकारता । अथादृष्टशुतपूर्वं प्रवर्तते तदा वासना सामर्थ्यभिवादन्यतस्तदाका-
रादिति वाक्यार्थः । तदाकारः करणम् । तथा हि(—)

वासनातो यदुव्भूतं तदैकस्यैव विद्यते ।

तत्रार्थस्य स्थितत्त्वे तु सर्वसाधारणोदयः ।

तस्मादर्थकारतैव साधनं ॥

आलोचनाक्षस^३म्बन्धविशेषणधियामतः ।

नेष्टं प्रामाण्यमेतेषां व्यवधानातिक्रियां प्रति ।

केचिदाहुरालोचनाज्ञानं प्रमाणं, ततः परं जात्यादिविज्ञानादस्तुनिव्य-
यात्मकं फलं । ततोपि प्रवर्तनं ततः प्राप्तिस्ततः सुखस्मिति । पूर्वपूर्वं प्रमाणमुत-
रोत्तरं फलस्मिति क्रमः । आकारबलादेव हि प्रतिनियतार्थव्यवस्था नान्यतः । आलो-
चनविज्ञानं हि यदि प्रतिनियतमाकारं नोपा^४ददीत कथमस्येदमालोचनस्मिति

स्यात् । अथापरमपि निश्चयादिविज्ञानमेव (?) मेव तत्त्वव्यपदेशलाभि पूर्वपूर्वं तु कारणमुत्तरोत्तरोत्पत्तावेव कारणं न प्रतिनियतार्थव्यवस्थायाः तदाकारतैव तु तत्र साधनं ।

सर्वेषामुपयोगेषी कारकाणां क्रियां प्रति ।

यदन्त्यं भेदकं तस्मात्तस्माधक(c. १४१४२)तमं मतम् ।

सा ध त क मं हि क र णं (पाणिनिः १।४।४२) तस्य च सर्वकारकोपयोगे¹²पि क्रियाणां कथं प्रकर्षः । नहि क्रियानिवृत्तनमेव । भावेषि तत्रानन्तर्य यस्य क्रियां प्रति तदेव साधकतमं । तथा हि । सत्त्वपीन्द्रियादिष्वद्वरदेशतादिना यदि प्रति-नियताकारता न प्रतिप्राप्यते न तदाकारार्थपरिच्छेदव्यवस्था । तदनन्तर-भासिनी सा क्रियेति तदेव करणं । नत्वद्वूरदेशतैव साधनं नेन्द्रियोपधातेऽद्वूर-देशतायामपि न नियतार्थव्यव्य¹³वस्था । अनुपधातस्तर्हि साधनं, नेदमप्यस्ति । यतः ।

अक्षस्यानुपधातो हि तदाकारविशेषतः ।

2b

सवेदनस्य विषयः ततः स व्यवधीयते ॥

तनु स एवाकारो व्यवधीयत इति प्राप्तमेतेन ह्याकारेण निश्चितोऽनुपधातः प्रतिनियतार्थव्यवस्थाहेतुः । नेदं साधीयः । यतः ।

आकारनियमः सिद्धो यदि सार्थव्यवस्थितिः ।

अकारणं शरः सिद्धेः प्राप्तं किमिति पोष्यते ।

नासिद्ध आकारनियमोऽक्षानुया¹तं साधयति । स चेत्प्रसिद्धा सैवार्थव्यवस्थितिः । व्यर्थ एवाक्षानुपधातः । न खलु सिद्धेऽप्यप्राप्तः साधयति कश्चित्, सिद्धस्य साधनासम्भवात् । ततः (c. १९२) सिद्धोपस्थानहारी किमपेक्ष्यते । तदाकारतायामपि निश्चयोपरः प्रतिनियतव्यवस्थामपेक्ष्य तत् (इ) ति चेत् । न (।) प्रत्यक्षप्रामाण्य-प्रस्तावात् । अभ्याससम्भवे हि प्रत्यक्षं प्रमाणं तदाकारमात्रादेव च तदा प्रवर्त्तन-निश्चयमन्तरेणापि । यदा तु त्रिश्चयापेक्षा तदानुभानं प्रमाणं । तस्याप्याकारमात्रादेव प्रवृत्तेः । नापरापेक्षा । तस्मादाकारान्नापरं क र णं तथाऽसाधारणमिति । तत्र ।

सर्वसामान्यहेतुत्वादक्षाणामस्ति नेदृशं ।

तद्भेदेषी ह्यभिन्नस्य तस्येदमिति तत्कमः ।

सर्वस्य हि नीलपीतादिविषयस्य सामान्येन हेतुत्वादक्षं न भेदकं । ननु नील-पीततदुभयादिविषयमन्यान्यक्षं भविष्यति, तदभिमुखता हि तत्रान्यैव, ततो धर्मभेदेऽक्षाणांमिति तद्भेदादेव भेदप्रति (?) प्रतिपत्तिरिति किमुच्यते सर्वसामान्यहेतुत्वादिति । तदसदा (त् । ३) भिमुखस्य विशेषणाकारभेदमन्तरेण प्रतिपत्तिभवत्वात् । तद्भेदेष्याकाररहितस्य अस्येदमाभिमुख्यं नीलपीतादिविषयमिति कुतः । नहि नीलादिविशेषप्रतिपत्तिभिमुख्यविशेषप्रतिपत्तिः, सा-

(c. 19d) चेदस्ति किमिदानीमाभिमुख्यप्रत्ययानेन । अथवा तदभेदेष्वभिन्नत्वेति तस्य नीलपीतादिवेदन् स्य भेदेयि अभिज्ञस्येन्द्रियस्य अस्येवं करणमिति क्रमः । आभिमुख्यविशेषाद्विशेषस्त्रं हि चेत् । नाभिमुख्यस्याकारणविशेषप्रतिपत्तिमन्तरेण विशेषणं [? षेण] प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्युक्तं । तत आकारविशेष एव प्रार्थनीयः । स चेदस्ति किमपरेण ।

नन्वाकारोप्यन्यस्येव न ज्ञानस्य, तस्यार्थतया प्रतिपत्तेः । जड़रूपतया हि स आकारः प्रतीयते वर्णसंस्थानात्मना । ज्ञानन्तु तद्विपर्ययेण दोषधरूपतया । आकारव्यतिरेकेण बोधरूपतयाः प्रत्यक्षमगम (क) त्वात् । नीलादिसुजादिकमन्तरेणापरस्य ज्ञानाकारस्यानुपलक्षणात् । परोक्षं तर्हि ज्ञानं । न चास्तीति प्राप्तं ।

तदसत् । तथा हि (—)

परोक्षं यदि तज्जनानं ज्ञानमित्येव तत्कुतः ।

परोक्षस्य स्वरूपे [? पं]कस्तस्य लक्षणितुं क्षमः ॥

यतोऽपरोक्षतार्थस्य तज्जानमिति चेन्मतम् ।

अर्थापरोक्षताज्ञानमस्तु तत्र परेण किम् ॥

स्थितेर्थे तु भवत्येषास्तित एव न भाविनी ।

ततोर्थे भवतीत्येतदनायासेन सिद्ध्यति ।

एतेनभावोपि प्रत्याख्यातः ।

न (c. 20a) चापरोक्षताव्यतिरेकेण नीलादिकोनुभवकालेनुभूयते । ततो नीलाद्याकारा सा ॥ नीलन्तु तस्या उपधानमन्यदेव । दर्शणमुखप्रतिविम्बवादि च मुखमित्याकार एवासौ न स्वयमर्थः । न तु दर्शणप्रतिविम्बमुखयोर्द्वयोरपि प्रतिपत्तिरिह तदाकारमन्तरेण^१ नार्थस्य । एतदुत्तरत्र प्रतिपाददिव्याभः । आस्तां तावदेतत् । जड़रूपता तु स्वयञ्चकाशतः (?) कर्थं शब्दोपादवियतुं । प्रतिभारापरोक्ष- ताथाः कश्चिदपरोक्षित यत इदमिति साध्यते । तदा वासना भविष्यति । वासनाबलायातोप [? य]माकारो विज्ञानस्य । न च वासनाबलादर्थः सम्भवति । तदभावप्रसङ्गात् । ननु वासनाबलायातोर्थशून्यो भवति स्वप्नाकारवत् ।

वासनाया विशेषप्रस्य कस्यचित्तत्र सम्भवः ।

येनार्थशून्यो न भवत्याकार (१) जाग्रदीक्षितः ॥

वासना हि तावदाकारस्य जनिकोपलभ्यते स्वप्नादिषु । तत एषोपि जाग्रदुपलब्धिविषयभावं गतस्तत एव तज्जातीयत्वात् ।

नन्वाकारस्त्वमेव तस्यारिद्धमर्थं एवासाविति प्रतिपत्तेः । (c. 20b) न (१) व्यभिचारात् । स्वप्नज्ञानाकारो हृचर्थं इतिप्रतीयत एव । पर्यालोचनतोऽन्यथा प्रतिपत्तिरिति चेत् । अत्रापि पर्यालोचनश्च काकैभक्षयते । वासनाविशेषस्तु जाग्रदवस्था-

कारः सा [? सो]र्थं इति वरं कल्पितं । स्वन्नादिप्रत्ययोपि न साकारस्तत्राप्यन्यस्य सम्बन्धवादिति चे (त) तदुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । अथार्थाकारता नायरोक्षः; अर्थं एव नीलादिकोरेकारः । सा तु वस्तुष्वसामर्थ्या (त) तथा लक्ष्यते दर्पणप्रतिविम्बवत् । अर्थप्रत्यासत्या हि दर्पणमनाकारवदिव लक्ष्यते । प्रदीपादिप्रभा^{१०}वद्वा । प्रदीप-प्रभा हृचनाकारापि घटादिसंक्रान्ता घटाद्याकारेव लक्ष्यते ।

तदसत्यं ।

मुखादिव्यतिरेकेपि दर्पणादिर्निरीक्ष्यते ।

न त्वाकारातिरेकेन [? ण] अपरोक्षत्वनिरीक्ष्यते ।

अपरोक्षता हि नीलाकारात्मभूतैव सर्वदा निरीक्ष्यते नान्यथा । तत्किमर्थं प्रत्यासत्यैवं प्रतिभासत्येवन्तु तैरेवेति किमत्र प्रमाणम् । भवतोपि कि प्रमाणमिति चेदभेदोपलब्धिः^{११} रेव । भान्तिरेवेयमिति चेन्न बाधकाभावात् । अर्थप्राप्तिरिति चेत् । न (।) प्राप्तेरप्याकारलक्षणत्वात् । नहि तदाकारतामन्तरेण प्राप्तिरस्तीति (c. 212) प्रतिपादयिष्यामः । यदि स तथाभूत आकारो न स्यान्न कश्चित्प्रति-नियतमर्थं व्यवस्थापयेत् । एतेन शेषं व्याख्यातं [।] विशेषणवि(ष)य(:) पुनः ।

अताद्रूपे न भेदोपि तद्वद मध्योपि पि वा ॥

आलोचनार्थसन्निकर्षादिः शो^{१२}षः । अर्थसन्निकर्षोपि नाका (र) मभिपत्य ज्ञायते । ततस्तेष (।) मपि क्रियां प्रत्यसाधकतमत्वं, व्यवधानात् । विशेषणविषां पुनस्तद्वाकारता । भावे विशेषणबुद्धिरेव न सिध्यति । तद्विशेष्यादि बुद्धित्वमिति । न तेषामपि करणत्वं प्रतिभावत्पूर्वका नाविशेषणबुद्धिविशेषणमेतदिति कथं ज्ञात्वयं । न हि विशेष्योपारुद्धरूपमन्तरेण विशेषणत्वं नाम^{१३}, नायि तदुपारुद्धरूप ग्रहणं विना विशेषणत्वग्रहणम् । तदाकारग्रहणे च विशेष्यमपि गृहीतमेवेति कथं ततो विशेष्यधीरपरासाध्या भवेत् । न हि तदैव गृहचमाणं तद्ग्राहकबुद्धिजनितग्राहकग्राहयं तत्कालेपि विशेषणस्य^{१४} प्रतिभासमिति चेत् । पूर्वन्तद-ग्रहणं व्यर्थं पूर्वमपि विशेष्यं प्रतिभासत इति न युक्तं साधनत्वाभावप्रसंगादेव । किञ्च विशेषणबुद्धिविशेषणे विशेष्ये तद्विद्विरिति विषयभेदः क्रियासाधनयोः प्राप्तः । भवतु को दोष इति चेत् ।

नेष्टो विषयच्छेदोपि क्रियासाधनयोर्द्वयोः (c. 21b) ।

एकार्थत्वे द्वयं व्यर्थं न च स्थात्कमभाविता ।

न खलु पलाशे परश्वादिकरणप्रवर्तनम् । न्यग्रो^{१५}धेच्छेदानिर्वत्संने एकार्थतायां ३२ पूर्ववत्प्रसंगः । व्यर्थता च द्वयोः । क्रमभावश्च सर्वसां तदर्थहेतुनां वियाप्तिरुद्धः । एकत्वे क्रमायोगात् । आवृत्ति-भेदात्कम इति चेत् । न (।) वृत्तिभेदस्य प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तमशक्यत्वात् । यदि तदेव ज्ञानमावर्तत इति चे (चैता) वता

वृत्तिसांप्रत्ययः स्यात् । न तदभिश्वस्वरूपग्राहिणां परस्परं क्रियासाधनभावः
ऋमभावेषि^१ पूच्छेषोत्तरस्य जनिक्रियैव क्रियते नाधिगतिः पूच्छविशेषात् । जनि-
क्रियापि नापरा तत्स्वरूपादिति प्रतिपादितमन्यत्र ।

नान्यसाधनभावः सन्तदभावेवयव यडगयोः ।

तद्वचवस्थाश्रयत्वेन साध्यसाधनसंस्थितिः ।

इत्यन्तरश्लोकः । नापि सञ्चिकर्षः प्रसारणं यतः ।

सर्वात्मनादिसम्बन्धं (:) कैश्चिदेवावगम्यते ।

धर्मः स नियमो न स्यात् सम्बन्धस्याविशेषतः ।

यदीन्द्रियार्थसञ्चिकर्षः प्रभाणं तस्य फलमर्थाधिगतिः स सञ्चिकर्षः संयोगः ।
संयुक्तसमवायः । संयुक्तसमवेतसमवायः । समवायः । समवेतसमवायः । संयुक्त-
विशेषणविशेष्य(C. 222)भावश्चेति । इन्द्रियस्य घटादिना, संयोगः । घटसम्बेतेन गुणेन
संयुक्तसमवायः । गुणत्वेन सितत्वादिना संयुक्तसम (वे) तसमवायः । श्रोत्रस्या-
काशात्मनः शब्देन समवायः । शब्दत्वेन समवेतसमवायः । प्रदेशे घटाभावेनेन्द्रि-
यस्य संयुक्तविशेषणविशेष्यभावः । तत्र यदि नाम संयुक्तेन सम्बन्धः । तस्य प्रहण-
मिति कुतः । अन्यथा धूमसम्बन्ध [? द्व]स्य वृक्षादिरपि प्रतिपत्तिः स्यात् । अथ समवाय-
सम्बन्धात्प्रतिपत्तिः । एवल्लर्ह एकार्थसमवायिनः स्पशादिरपि चक्षुषाऽपि प्रतिपत्तिः
स्यात् । समानदेशात्मने प्रत्यक्षं । यथा सन्तानस्य एकार्थसमवायिनः प्रति-
पत्तिस्तथा स्पशादिरपि । अचाक्षुषत्वादप्रतिपत्तिरिति चेत् । तदेवेदम्

एकार्थसमवायित्वात् कथमिति चेन्मते ।

तस्मान्न सर्वात्मनापि सम्बद्धः कैश्चिदेव धर्मः प्रतीयत इति न युक्तं । यदि
हि चक्षुरादिपरमाणवो वर्हिनिर्गत्यान्यदेशसंक्रान्त्यार्थग्रह०णनिमित्तं तत्संयोगे
तथा सति सर्वात्मना सम्बन्धादशेषरूपे प्रतिपत्तिरिति चक्रको घटादयोपि धर्माः
परिस्फुटं प्रतिभासेत्वा । वर्णवाचक न संस्थानमात्रस्य । तथा (c. 22 b)शेषजात्या-
द्यभिव्यक्तिः । द्वारादौ करणस्यासामर्थ्यमिति चेत् । अर्थसामर्थ्यमग्रहणमेव सर्व-
दास्तु । एवम्भूता सामग्री येनैवम्भूता प्रतिपत्तिरिति चेत् । न [।]ाभिश्वत्वात् ।

संस्थानस्य वर्णतः^२ ।

न हि वर्णतः संस्थानं भेदेनावधार्यते । अवधार्यते वर्णव्यतिरेकेणापि
समर्थ(१)कार इति चेत् । तत्रापि श्यामवर्णस्योपलभ्योपलभ्येः । अन्धकारस्या-
वस्तुत्वात् वर्णस्योपलभ्यस् (१) तदप्ययुक्तं । उपलभ्यमानस्यावस्तुत्वायोगात् ॥
आलोकेषि निमीलितलोचनस्य प्रतिपत्तेरि(ति) चेत् । न (१) तस्य आन्तत्वात् ।
न चैकस्य आन्तत्वे सर्वत्र आन्तिरित्यतिप्र०सङ्गात् । बाह्यार्थाभावप्रसङ्गात् ।
ततः पुनरिदमेव वक्तव्य । कविचित्प्रत्ययो आन्तः कश्चिन्नेति । तेनालोक एव

संस्थानग्रहणं नान्धकारे । निकट एव न दूरे । तेन सर्वात्मना ग्रहणमग्रहणम्बा
युक्तं । तस्य चार्थस्याभेदेषि भेदो यो ज्ञानस्य सम्बन्धः (?) नीलाद्याकारादेव ।
न बाह्याकारादिति । तस्मादाकारं एव प्रमाणं । अथ संस्थानादनाकारमपि
विज्ञानं प्रतिनियतार्थव्यवस्थाकारिता [? रीति] चेत् । अत्राह ।

(c. 23a) संस्काराच्चेदताद्रूप्ये न तस्याप्यव्यवस्थितिः ।

संस्कारो हि प्रतिनियतव्यवस्थापूर्वकः प्रतिनियतमर्थविषयं ज्ञानस्य कुर्यात् ।
स्वयं प्रतिनियतः । तद्यथा योऽर्थोनुभूतस्तथाभूता स्मृतिर्भवति न चार्थप्रतिनियतो-
नुभवः । आकारं चिना कुतः । तत्कर्थं ततः संस्कारप्रतिनियमो येन ततो नियतार्थ-
व्यवस्था ।¹⁰ इतरेतराश्रयणतोथ प्रसङ्गात् । सति प्रतिनियमेनुभवस्य संस्कार-
नियमः । संस्कारनियमे चानुभाननियम इति नैकोपि स्यात् । यदि साकारं ज्ञानं
प्रमाणं तदेव फलमिति क्रियाकरणयोरैवं प्रसक्तं । आकारस्याधिगमाव्यतिरेकात् ।
अत्राप्युच्यते ।

क्रियाकरणयोरैवक्यविरोध इति चेदसत् ।

धर्मभेदाभ्युपगमाद्वस्त्वभिन्नमितीच्यते ॥

एवं प्रकारा सर्वेव क्रियाकारकसंस्थितिः ।

भावे ह्यभिन्नाभिमते स्वव्यारोपेण वृत्तिः ।

यदि परमार्थतः क्रियाकरणयोरैवक्यव्ययुक्तियुच्यते तदयुक्तं । नहि कार-
कात्मिका क्रिया कारकात्मतां विश्वरुद्धिः । नहि व्यापारः पदार्थतो भिद्यते ॥ नोत्प-
तननिपत्तने पश्चातो व्य (वि) भिद्यते । तस्यैवापरापरदेश(c. 23b) सांगत्यु-
त्पत्तेस्तथा व्यपदेशवती । न च सा स्वरूपादपरा ।¹² न च स्वरूपेण तदैक्यमिवरुद्धयते ।
अथ व्यावहारिकी क्रिया विरोधिनी कारकैकत्वेन तदेतदिष्यत एव ॥ धर्मभेदाभ्यु-
पगमाद्विकल्पपरिनिष्ठितो हि धर्मभेदोऽभ्युपगम्यत एव । एवं प्रकारेव तु कल्पित-
भेदवती क्रियाकारकभेदव्यवस्था । तथा हि ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकत्वानैक्यकल्पने (।)

क्रियाकारकभेदेन व्यवहारो व्यवस्थितिः ॥

देवदत्तस्त्वावदेक¹³ एव प्रत्यभिन्नाबलाद्वयवस्थाप्यते । तस्य स्थानगमने
प्रदेशवृत्तिनी । ततस्तत्र क्रिययोर्भेदः कल्पयते । यो हि यस्मिन्नभिन्ने भिद्यते स
तस्माद्वयव्यतिरिच्यते । परमार्थतस्तु देवदत्त एव । अवस्थाभेदाद्वयतिरेकी भिद्यते ।
तेन भावेषु भिन्नाभिमतेष्वपि लोक एकत्वारोपेण प्रवर्तत इति । तदनुरोधा-
त्क्रियाकारकव्यवस्था न परमार्थतः । एवमाकारोपि न फलाधि¹⁴ गतिव्यापकः ।
अधिगतिस्तु सकलाकारव्यापिका । ततो भेदव्यवस्था प्रभितिप्रमाणयोः । पर-

मार्थतस्त्वाकार एव प्रकाशमानः प्रभितिः । तस्मादाकारः प्रभाणमथ [? र्थ] सम्बेदनं
फलमव्यतिरिक्तमेव फलं प्रभाणात्तो वा प्रभाणमिति । (C. 242) तथा चोक्तं ।
सव्यापार प्रतीतत्वात्रमार्ण फलमेव सत् ।

अथवा स्वसम्बित्तिः फलञ्चात्र । उभयाभासस्य विज्ञानस्य स्व सं^१बेदनतैव ३b
फलं । नन्वर्थसम्बेदनं फलमर्थर्थी लोक इति । अत्रोच्यते ।

लोकस्यार्थीर्थितायुक्ता यदानर्थस्य वेदनं ।

न जातु चिददृष्टेर्थे लोकस्यार्थित्वसम्भवः ।

श्रुतोपित्रि[? : पितृ]परम्परया दृष्ट एव ।

ननु नीलादिर्थः सम्बेद्यत एव । कथमसम्बिदर्थस्य । अत्र पर्यनुयोगः ।

काथ सम्बिद्यते चेदं प्रत्यक्षं प्रतिवेदनम् ॥

तदर्थवेदनं केन तादूप्याद्यभिचारि तत् ।

यदि प्रतिनियतसम्बेदनं प्रतिविदितम्वा तदा साकारज्ञानमेवार्थवेदनमिति
व्यपदेशमात्रमेव केवलं । नत्वर्थस्य वेदनं सिध्यति ।

अथ तादूप्यादेवार्थस्य वेदनन्तथाभूतमर्थमन्तरेण तादूप्यस्याभावात् । न ।
व्यभिचारात् केशमशकादिषु ॥

अथ सोनुभव (:) क्वास्य तदेवेदम्बिचार्यते ॥

यद्यर्थसम्बन्धो नास्ति तदा कोसावनुभवः अनुभूयमाननिष्ठत्वादनुभवस्य ।
कथं केशाद्यनुभवस्तैमिरिकस्य ।

ननु कश्चिद्वर्द्धनिष्ठ एव दृश्यते (C. 24b) तदेवेदम्बिचार्यते । दृश्यतामर्थ-
स्वेति च न दृश्यते । अर्थस्यादशनात् (।) यदि दोदयमात्रादर्थसम्बेदनं
चक्षुरोषि वेदनं तदिति प्राप्तं तत उत्पत्तेर्थथैवानुमानात्कार्यदर्शनादनुसीयतेर्थस्तथा
चक्षुरोषि तद्वेदनं तदेव तदाकारं कल्पतां । बहिर्देशाकारेण बहिरेव कल्प्यत इति
चेत् । किन्दर्पणमुखाकारेण तद्वेशस्य अर्थस्य कल्पना । ततः सकलमेवात्मस्य
अर्थवत्प्रतिविम्ब^३ रूपेण प्रतिभातीति कल्पनीयं ।

सरूपयन्ति तत् केन स्थूलाभासञ्च तेणवः ॥

अणव एव यदि विषयस्ततः स्थूलाभासविज्ञानमिति सारूप्याभावात्कथम्बिषयो
विज्ञानस्य । वृक्षादिपिण्डग्रहणवद् ग्राहत्वमेव (व) भवेत् । वर्णाकारतया सरूप-
यन्तीति चेत् । न । वर्णव्ययतिरेकेण संस्थानाभावात् । वर्णात्मकसंस्थानवस्त्रे
स्थूलतैव प्राप्ता ॥ अथ स्थूलता ग्रहणधर्मः ॥ वर्णस्तु ग्राहयधर्मः । चक्षुषु गृह्य-
माणेषु स्थूलमिति भवति (?) भवति व्यपदेशः । न स प्रत्येकं परमाणुषु । नीला-
दिता तु प्रत्येकमतोजसौ ग्राहयधर्मः । यद्येवन्तथा सान्तराणाभनन्तरस्वग्रहणाद-

(c. 25a) भान्तिरेव । नाविषयतयान्तरस्यापि प्रतिभासनादिति चेत् । सत्येवं सर्वं सामर्थ्योपाल्याविरहलक्षणं निरुपाल्यमिति भाव एवान्तरस्य । ततो निरन्तर-मेव वस्तु परिकल्पनीयं । निरन्तरस्यायोगादिति चेत् । नहि वस्तु सांदर्यवं युक्तं । विज्ञानवत् । निरवयवमेव वस्तिवति परमाणुप्रसिद्धिः । न । प्रतिबन्धाभावात् । प्रत्यक्षबाधि(त)त्वाच्च प्रतिज्ञाया एतद्युक्तं । प्रत्यक्षमन्तरे चानुभानाभावात् । स्थूलं सूक्ष्मोपचयरूपमेवेति चेत् । दत्तमत्रोत्तरं प्राप्तिति न पुनरुच्यते ॥

तत्रार्थरूपता तस्य सत्यार्थव्यभिचारिणा ।

तत्सम्बेदनभावस्य न समर्था प्रसाधने ॥

अर्थरूपता सत्यपि व्यभिचारिणी^१ ततो न भावनार्थसम्बेदनमिति सिद्ध्यति । नहि व्यभिचरन्नेव साधयत्यव्यभिचारार्थत्वात्साधनार्थस्य । व्यभिचारिणोपि साधनत्वे सर्वः सर्वस्य साधनम्भवेत् । अस्तित्वेन व्यवस्थानं साधनं । व्यभिचारस्तु कदाच्चिद्सौ नास्त्यपीति नास्तित्वं पाक्षिकमाक्षिपति । तदिदमस्तित्व-मितरच्चैकमेकत्र विरुद्धं । तस्मानीलादिरूपतामात्रादेव विज्ञानस्या(c. 25b) र्थसाधनता नेत्रे^२कान्तः । अपि च सम्बेदनानामर्थानाऽच्च सारूप्यन्न च तेषां परस्परसम्बे दनभावः । न हि सन्तानान्तरसम्बेदनसरूपमपि वेदकं वेद्यम्बवा ॥

तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि सम्बेद्यालक्षणं ।

सम्बेदां स्यात्समानार्थं विज्ञानं समनन्तरं ॥

यदि यत उत्पद्यते सरूपं च तेन तस्य वेदनं तदा तर्हि अनन्तरविज्ञानं तुल्य-विषयं विषयः स्थात् । यदा पूर्वकमपि नीलांकारमुत्तरमपि ततः समनन्तरा-दुद्यवत् । तदा पूर्वकस्य सरूपकर्त्वादुद्यकारणत्वाच्च विषयवत्वं प्रसक्तं । अथ यत उत्पत्तिमानीलादिक आकारः स तस्याकारवान् विषयः । समानविषय विज्ञाने तूपमाकारः स न समनन्तरादन्यथा नीलाकारसमनन्तरात्पीतविज्ञानं न स्थात् । ततो न स तेन भवति नीलाद्याकारः समनन्तरप्रत्यय(१)र्थत इति न तस्य विषेऽयत्वं । अपरे व्याचक्षते । नीलसमनन्तराद्यदा सविकल्पकं नीलाकार-मुदयमासादयति तस्य स पूर्वको विषयः स्यादाकारकारित्वात्स्य । तदप्य-सविष्यत एव स्मरणस्य सम्बेदनविषयत्वमेवा [? च]विज्ञायते च । तथा हि सकलो लोकः^{*} स्मरणादर्थवेदनं लक्ष्यते । अनुसरज्ञास्मात्साक्षादर्थान्निरीक्षते । (c. 26a) सकलमेव स्मरणमर्थानुभवे प्रवर्त्तमानमुपलक्ष्यते^{१०} यदा न स्मृतिविग्रमोषः । ततश्चा नुभवविषयत्वमस्येष्यते एव । न चाभ्युपगम एव दोषाय । किं च । निर्विषयमेत-त्स्मरणमस्य किं विषयचिन्तया । अत्र क्षमः । यद्भावनाबलास्येष्टा तमुपजायते पूर्वकानीलानुभवात्स्य स पूर्वको विषयः प्राप्तः । कथन्तस्य समनन्तरमिति

*इदं वाक्यं न भोटभाषान्तरे ।

चेत् । तादृशस्यापरस्य समानजातीयस्य सम्बेदनस्यान्तरालभा^{११}विनोऽभावात् । कथन्तज्जनकमिति चेत् । दत्तमत्रोत्तरं । व्यवहृतमपि जनकमिति प्रतिपादितमेतत् । अथवा विकल्पाकार एव भावनातः स्पष्टाकार एव भावनातः स्पष्टाकार-जनको विषयः स्यात् । ततस्तत आकारान्तरार्थस्य व्यवस्था । भावनाबलादेव समानजातीयादयमर्थकारो यज्जातीय इति न्यायादवतिष्ठत इति नार्थपरिकल्पनायां न्यायः^{१२} तस्मात्समनन्तर (र) विज्ञानमेव विषयः । एवन्तर्हि ॥

इदं दृष्टं श्रुतम्बेदमिति यत्रावसायधीः ।

स तस्यानुभवः सैव प्रत्यासर्त्तिव्वचार्यते ॥

दृश्यदर्शनयोर्येत तस्य तत्साधनम्भमतं ।

तयोः सम्बन्धमाश्रित्य (c. 26b) द्रष्टुरेप विनिश्चयः ॥

यदि निश्चयादर्थव्यवस्था निश्चयः किल नार्थादिन्यत्र । नहि समनन्तरप्रत्ययादयमिति निश्चयः (यः) । अपि त्वविषयोऽयं भावानुभवो न समनन्तर^{१३}प्रत्ययविषय इति । न हर्थानुभवमन्तरेणार्थं इति निश्चयो युक्तः । अनुभवानुसारित्वानिश्चयस्य ।

अत्रोच्यते । अनुभवान्नार्थव्यवस्था किन्तर्हि तदनुसारिणो निश्चयादिति । तदेतदायातमर्थं एकः पन्थानं न प्रतिपद्यते । तेनाकृष्यमाणो द्वितीय इति महद्दमुतं । तथा हि ।

साक्षादुत्पत्तिमानर्थात्प्रत्ययो यः स नेक्षते ।

तमर्थमपरस्तस्मान्यूनोपीत्यतिसाहसं^{१४} ॥ ५२ ॥

अनुभवानुसारी निश्चयस्ततो निश्चयादेवावगम्यतामर्थानुभवोसौ न स्वरूपमात्रस्येति । अन्यथा तथैव निश्चयो भवेदिति चेत् ।

तदेतदसत् । अर्थानुभव एव न ज्ञायते कस्येति कथमनुभवानुसारित्वं प्रसिद्ध्यति । कुतस्तर्हि निश्चय इति चेत् । अभ्यासादेवेति प्रतिपादितं । सोप्यभ्यासो-नुभवादेवेति कुतो विपरीतनिश्चयः । अयमप्यपरिहारः । यत एवं सति न कस्यचिद्विपरीतनिश्चयः स्याद् दृश्यते च । तस्मादयुक्तमेतत् ।

नन्वालोचनमात्रमविवेककारि ततो (c. 27a) निश्चयादेवार्थानर्थविवेकः । यद्येवं निश्चयोपि न विवेककारी स्यात् । नहि द्विचन्द्रप्रत्यय एकचन्द्रनिश्चयकारी । अथाभ्यासान्निश्चयो विवेकसाधनं । ना(न, अ)भ्यासस्याहेतुक्त्वात् । प्रतिनियतानुभवे हि तन्नियतोऽभ्यासः सत्यतां पालात् (?) । अर्थ इत्यपि निश्चयोर्थक्रियाकरित्वाभिप्राय एव । सा चार्थक्रिया प्रतिभासान्तरमेव । न च प्रतिभासात्प्रतिभासान्तरस्यानुदयः । तस्मान्न निश्चयादर्थव्यवस्था ।

यदप्युक्तं । अथ सोऽनुभवः क्वास्येति । तत्राप्युच्यते ।

आत्मा स तस्यानुभवः स च नान्यस्य कस्य चित् ।

प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वमपि तस्य तदात्मता ॥

स्वरूपस्य हि पदार्थानां कारणमन्तरेण नोत्पत्तिरिति कारणग्रहणो युक्तिमान् । तत एतदिति ।^१ क्वायमिति तु कः प्रश्नार्थः । तथा हि ।

क्वायमनुभव इत्युक्ते यदा प्रत्युच्यते पुनः ।

अर्थे तदापि प्रश्नः स्यात् सोर्थः क्वेत्यनवस्थितिः ।

क्रीडनकप्रश्न एवम्बिध इति चेत् । कल्पमात्पर्यवसानस्य दर्शनात् । तथा हि सोर्थः क्व भूमौ । सा क्व एवमेव दृश्यते इति न पुनः पर्यनुयोगः । यद्येवमन्धस्यादर्शानादनुभवोपि स्वरूपेवस्थित एवमेव दृश्यतामिति किमादारकल्पनँया । (c. 27b) अनेन षष्ठ्यर्थपर्यनुयोगोपि प्रत्युक्तः । तदाह ।

स च नान्यस्य कस्यचित् ।

कथं तर्हि प्रत्यक्षप्रतिवेद्योर्थो निराकर्तुं शब्दयः । तथा हि । प्रत्यक्षेण नीलं पश्यन्ति तदृन्तः । नार्थस्यादर्शानादित्युक्तं । तदाकारतैव प्रत्यक्षवेद्या न व्यतिरिक्तोर्थः । तदाकार एवं नील इति व्यवहृ [? हि] यते नान्यः । तस्मान्नीलात्मकोऽनुभवो नीलानुभवः स्प (?) शैनापुत्रकस्यशरीरमिति यथा । न हि षष्ठ्यर्थ इत्येव भेदः । यथा कथञ्चिदस्य भावात् । अथवा स कथं प्रत्यक्षोनुभवो यदि तस्यापरोनुभवो नास्ति । न स्वरूपगतेनावानुभवेन सुतरां प्रत्यक्षता । पररूपे प्रत्यक्षताऽयोगात् । नहि तद्वूपमन्यस्य । तथा चेत् । अन्य एव भवेत् । अथवाऽपरोक्षं विज्ञानं यस्यानुभवः । सोऽर्थो भविष्यति । यद्येवमात्मा स तस्यानुभवः । अन्यत्रावेद्यमानत्वात् । भवतु को दोष इति चेत् ।^५

स च नान्यस्य ।

यद्यात्माऽर्थस्य स्यादन्यस्यापि तथैव भवेदिति सर्वस्तद्दर्शी भवेत् । न चान्यस्य तथा ॥

ननु प्रत्यक्षेण वेद्यते नात्मना । न । तदेव रूपं (c. 28a) पृथग्द्यवस्थाप्य कल्पनया तथा व्यपदेशः । तस्मादनन्यसम्बद्धेयो नीलाद्यात्मैवानुभवः । अथवा यद्यर्थो नानुभूयते किमिदं बहिर्देशसम्बद्धतयाऽनुभवगोचरः । आत्मैवानुभूयते । चित्तमेवानुभूयते । कथं बहिर्देशता । स च नार्थस्य । ततोरौ कुतो बहिर्भूतः । अथवाऽत्मा स आत्मैवेदमर्थमिति भवतोप्यभ्युपगमात् । तस्य चानुभवः स च नार्थस्य अपि त्वात्मन एव तद्व्यतिरिक्तस्याभावात् । अथवा तत्स इति चेत् । न । प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वात् । यतस्तदात्मनैव प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वं नान्यथा ।

नन्वात्मवादः प्रसक्तः । न चिन्त्राकारसम्बेदनात् । अविद्यावशेनोत्पत्तिः सम्बेदनमेव तत् । नात्मवाद उपयोगी । निरात्मकत्वन्तु वा रागादिप्रशमानुकूलमिति न दोषः । एतदेवोत्तरेण दर्शयति ॥

नान्योनुभाव्यस्तेनास्ति तस्या नानुभवो परः ।

तस्यापि तुल्यचोद्यत्वात्स्वयं सैव प्रकाशते ॥

बुद्ध्या योनुभूयते स नास्ति परः । यथान्योनुभाव्यो नास्ति तथा निवेदितं । (c. 28 b) तस्यास्तर्हि परोऽनुभवो बुद्धेरस्तु । न (।) तत्रापि ग्राह्यग्राहकलक्षणाभावः । परं हि सम्बेदनस्वरूपेऽवस्थितं कथं परस्यानुभवः । साक्षात्करणादिकं प्रत्याख्यातं ॥ तस्यास्तर्हि प्रवेशे च तयोरेकत्वमेव स्थात् । तथा च स्वयं सैव प्रकाशते न ततः पर इति स्थितं ॥

कथन्तर्हि योगिनां परचित्तप्रतिपत्तिः । एतदुत्तरत्र प्रतिविधास्यते ॥ तस्मात्स्वयमेव स्वरूपप्रकाशकत्वात्तथा भवति । एवन्तर्हि स्वरूपानुभव इत्यस्तु कर्थं नीलानुभव इति ख्यातिः । अत्राह ॥

नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोनुभवश्रमः ।

नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोपि सन् ॥

नीलरूपत्वानीलानुभव (:) न तु नीलस्यापरोनुभवः । शुद्धस्यानुभवस्याभावात् । यो हि यदव्यतिरिक्तः स तद्वैष्णेयव्यवहारविषयः ।

तथा हि यदि शुद्धः स्यात्तथैवाद्यवसीयते ।

व्यतिरेकः स्वरूपेषि बृश्यते न ततस्तथा ।

नीलानुभव इति यथा ख्यातिस्तथैवासौ नीलस्वरूपतयाऽनुभवरूपतया भवतीति युक्तं । न च व्यतिरेकव्यपदेशमात्रकादेव भेदः । व्यतिरेकव्यपदेशो हि यथा कथञ्जिच्छ्रावा साधनादपि भवन्नपलभ्यत इति प्राक्प्रतिपादितं¹⁰

ननु नीलं कथमात्मरूपं प्रकाशयति । नहि प्रकाशय घटादयः (c. 292) प्रदीपदिना स्वप्रकाशकाः । आत्मनि किया विरुद्धयते । न हि सैवासिधारा तयैव चिछिद्यते ॥

अत्र परिहारः ।

प्रकाशमानस्तादात्म्यात्मवृपस्य प्रकाशकः ।

यथा प्रकाशोभिमतस्था धीरात्मवेदिनी ।

स्वात्मविनिक्रियाविरोध इति कुतः प्रभाणादवगतं । नहि दृष्टान्तमात्रादर्थस्य प्रसिद्धिः । समीहितस्य विपर्ययेषि दृष्टान्तस्य प्रदीपस्य¹¹ सम्भवात् । यदि घटः प्रदीपेन बाह्यात्मना प्रकाशयते । प्रदीपेषि तथा भूतेनापरेणेति न पर्यनुयोगः । न च घटोपि प्रदीपेन प्रकाशयते । अपि तु तथा भूतस्वैव तत उत्पत्तिः । अथ प्रदीपोप्यपरेण चक्षुरादिना प्रकाशयते । न । चक्षुरादिः (देः) सकलघटादिसाधारणत्वेषि चक्षुषि

च (स) त्यपि प्रदीपमरेक्षते प्रकाशकं घटस्तथा प्रदीपोपि स्यात् । अथ घट उत्पद्धतं एव तथा प्रकाशनन्तु तस्य^{१२} चक्षुरादिभिः ॥ एवन्तर्हि ।

अप्रकाशेषि वाहव्येर्थं यथा दीपात्प्रकाशनं ।

व्यपदेशस्य विषयशक्षुरादिरपीड्यतां (c. 29b) ।

यथा ततस्तथाभूतरूपोत्पत्तावपि प्रदीपात्प्रदीपाभिव्यक्तो घट इति व्यपदेशः । तथा चक्षुरादिकादपि तथोत्पत्त्यैव व्यपदेशः । अथ द्वयमपि प्रकाशकं घटादेः, प्रदीपादेस्त्वेकमेव । एवन्तर्हि ।

एकं कस्यचिदन्यस्य द्वयमेव प्रकाशकं ।

यथा सम्भवतोन्यस्य नैकमप्य^{१३}स्तु का क्षतिः ॥

अत्यन्तमशक्तस्य द्वयमपरस्यैकमन्यस्य नैकमपीति वस्तुस्वभाव एष इति का वात्र क्षतिः ॥ अथ स्वात्मनि क्रियाविरोध इत्युच्यते ।

यदा स्वरूपन्ततस्य तदा कैव विरोधिता ।

स्वरूपेण विरोधे हि सर्वमेव प्रलीयते ॥

नहि स्वेनैव रूपेण कस्यचिद्विरोधः, तथा चेत् न किञ्चिद् भवेत् स्वेन रूपेणेति सकलमस्तंगतं भवेत् ॥ छेदस्तु पुनर्विशिष्टोत्पादनं न च तेनैव तस्योत्पाद^{१४}नं । अयमेवार्थः स्वात्मनि क्रियाविरोध इति । अप्रकाशरूपन्तु तस्य स्वरूपं न तेनैव विरुद्ध्यते । कुतस्तदिति वक्तव्यं स्वहेतोस्तथा भूतादिति । यदि स हेतुशर्वास्ति तदा युक्तमभवेत् । नान्यथेति न्यायः । तत इदम्बरेण वक्तव्यं स्वप्रकाशकत्वमेव न 4b दृश्यते । तत्र चोत्तरमुक्तमेव सर्वस्य स्वरूपेण प्रकाशनादिति । पुनरप्युच्यते ॥

तस्याश्चार्थान्तरे वेद्ये दुर्घटौ(c. 30a)वेद्यवेदकौ ॥

अर्थान्तरभूता बुद्धिः^{१५} स्वप्रकाशाद् यथा वा भवेत् । यदि स्वप्रकाशा स्वरूपेण प्रकाशते ततोन्योर्थस्तथा प्रकाशयत इति । नाप्रकाशे तस्मिन् व्यपदेशस्तथा भवेत् । प्रकाशते चेत्सोपि तथैव प्रकाशते तदैवेति कर्थं तस्य परेण प्रकाशनं । नहि तदा विशेषः प्रकाशप्रकाशक्योः । क्रमेण तदृशापारात्प्रतिपत्तिविशेषस्तस्येति चेत् । तथा हि ।

दृश्यमाने प्रदीपादौ विशेषस्तस्य गम्यते ।

ततस्तयोर्द्वयोस्तत्वं तथोत्पादो न किम्मतः ॥

विशेषः प्रकाशत इति । स्वेनैव रूपेण तस्य प्रकाशनं ततः स्वरूपस्यैव तथा प्रकाशनं । ततः स्वप्रकाशनमेवान्तेषि । अथ स्वयं प्रकाशत इति न प्रतीयते । व्यवहार एवम्भूतो न भवति तत एव उच्यते ।

नन्वनुभवानुरूपो व्यवहारः प्रमाणयितव्यो न सर्वः । अथ सर्वं एव व्यवहारः

प्रमाणं तथा सति न किञ्चित्प्रतिवादिबोधनाय वक्तव्यं । तस्माद्यथा प्रतीयते तथाभ्युपगमः ।

ननु सम्बेदनन्नाम न परोक्षं युक्तं तथा^१ सम्बेदं न सर्वदा तथेति न्यायः । सम्बेदास्य परोक्षतापि युक्ता । यदि तु सर्वदा सम्बिदितमेव, ज्ञानार्थयोर्भेदो (c. 30b) न गम्यते ।

तद्युक्तं ।

सम्बेदतातिरेकेण न नीलादि प्रतीयते ।

असम्बेदे प्रतीतिश्वेतदभावे कथम्भवेत् ॥

असम्बेदमेव प्रतिपश्यमिति व्याहृतं । तथा चायमर्थः स्यादप्रतीतं प्रतीतमिति । अथाप्रतीयमानं प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रतीयते । तदप्यस्त् । प्रतीयमानताव्याप्तिरेकेण नार्थः पर इति पक्षो न तु प्रत्यक्षप्रतीतं तत्त्वेति । अनुमानप्रतीतिरपि स्वरूपे प्रत्यक्षप्रतीतिरेव ग्राहये ।

ननु ततः परोपि तत्रार्थोस्ति परेण दृश्यमानोऽन्यथा वा । न । प्रतीत्यभावादप्रतीयमानमस्तीति कुत एतत् । अनुमानेनैव प्रतीयत इति चेत् । अनुमानतैव तर्हि न स्यादर्थास्य साक्षात्करणात् । असाक्षात्करणेनैति चेत् । किमिदं तच्च नास्ति तच्चास्तीति युक्तं । असाक्षात्करणं प्रतीतिरिति कोर्थः । स्वरूपं चेत्प्रतिपन्नं तदेव साक्षात्करणं न चेदप्रति[? तीत]मेवेति न्यायः^२ ॥

स्वरूपेण प्रतीतञ्चेत्साक्षात्करणमेव तत् ।

स्वरूपेणप्रतीतञ्चेत्सर्वथास्याऽप्रतीतता ॥

स्वरूपेण प्रतीतेषि तदसाक्षात्कृतं यदि ।

(c. 31a) नीलस्पस्य सम्बितेभेदस्तर्हि कथम्भवेत् ॥

प्रतीतिभेदाद् भेदो हि नीलादेरेकरूपता ।

भिन्नेन्यस्मिन्कथम्भेदस्तदन्यस्य प्रमाणितः ॥

तत्संसर्गात्थात्वञ्चेदपरोक्षः कुतो भवेत् ।

तदेकताप्रपन्नस्य ततो भेदः कुतो मतः ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदोत्पादादिको न सन् ।

न हि प्रत्यक्षसम्बित्तिरन्वयव्यतिरेकयोः ॥

अनुमानतप्रतीतिश्वेतानुमाध्यक्षपूर्विका ।

तदभावेनुमाभावे भवेदन्धपरम्परा ॥

व्याप्यस्यापि हि तदभावो व्यापकेन विना कथं ।

अप्रतीतं कथमाम तदा व्यापकमुच्यते ॥

यदि हि तदा प्रतीयते प्रतीत्य तद्गतमेव कथमर्थता ॥ अथ न प्रतीयते कथं व्यापकताप्रतीतिः । व्यापकत्वेन प्राक् प्रतीतिभिति चेत् । किमिदानीमनुमानेन । एतत्कालता न प्रतिपन्ना ततोनुमानं न व्यर्थं^१ कथन्तर्हि व्यापकताप्रतीतिः ।

प्रागिदानीं प्रतीतिर्थं कथं व्यापकतागतिः ।

प्रतीतिमात्रकन्तच्चेत्कथं व्याप्तन्तदुच्यते ।

धूमाकारा प्रतीतिर्हि न विना पावकं यदि ।

पावकप्रत्ययोप्येष विना पावकभिष्ठते ॥

पावककायो धूमः कथं प्रतीतिमात्रं ।

तदसत् । तथा हि ।

सति पावककार्यत्वे धूमादेवर्हित्यरूपता ।

वाह्यत्वे च प्रसिद्धे स्यात्स्य पावककार्यता ।

तदिदभितरेतराश्यणमव्यवस्थितवस्तुकमनुपन्यसनीयमेव (c. 31b) । अनेन प्रत्यभिर्ज्ञानमवज्ञातं । य आह प्रत्य भिज्ञा बलादेव विज्ञानमात्रता निराक्रियते । तथा हि ।

यदि सम्बेदनान्तस्थः प्रत्यभिज्ञा किमर्थिका ।

अथासम्बेदनोर्थात्मा कथं विज्ञप्तिमात्रता ॥

नहि मध्यसत्तार्थस्य प्रत्यभिज्ञाया प्रतीयमाना सम्बेदनान्तद्गतापरोक्षतया प्रतीतेरिति । तदसत् । तथा हि । परोक्षतयापि प्रतीतिः प्रतीत्यन्तर्गतत्वमेव वस्तुनः प्रतीत्यन्तर्गतस्याप्रतीतेरिति चेत् (त)प्रतिपादितं । अप्रतीत्य मध्यसत्तामन्तरेण कथं^२ प्रत्यभिज्ञेति चेत् । पूर्वपरयोः समानजातीयत्वप्रतीतिमात्रकादेव दृष्टा, तथैव भविष्यति किमपरेण, लून पुनर्जातकेशनखप्रत्यभिज्ञावत् । अथ तत्र सत्यादिविषयः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः । जातिरेवेकेति प्रतीयतां ततो व्यक्तेरेकता न सिध्यति । न च जातिरपि मध्ये विद्यते । प्रमाणाभावात् । प्रत्यभिज्ञा प्रमाणभिति चेत् । न । स्वरूपमात्रमेव पूर्वपरं प्रत्यभिज्ञाया निबन्धनभिति तदेवालम्बनं प्रत्यभिज्ञायाः । न च तदेव प्रत्यभिज्ञानं मध्यरूपालम्बनं, मध्यरूपस्यावेदनात् । न खलु परोक्षमदृष्टमालम्बते । दृष्टत्वे च तदपरोक्षत्वाद्विज्ञानमेव । ननु परोक्षं चेत्कथं विज्ञानं यस्यामवस्थाया (c. 32a)मस्ति तस्यामपरोक्षमेव । इदानीमतीततया परोक्षत्वेषि न विज्ञानत्वहनिः । यदि स्यादार्थस्याव्यर्थत्वहनिः स्यात् । अर्थस्याप्यतीतत्वेष्यत्वहनिः स्यादिति चेत् । न तर्हि मध्यसत्तायामर्थत्वं तस्या अप्यतीतत्वात् । अतीतत्वेषि परोक्षतया^३मर्थत्वं नापैति विरोधाभावात् । सम्बेदनत्वं त्वस्मिन्दितस्य कथमिति चेत् । अर्थत्वमपि तर्हि कथमनर्थक्रियाकारिणः । न

हृचस्मिवदितमर्थक्रियाकरणसमर्थं । अनुमानेन तस्य वेदनं प्रत्याख्यातां । अन्येन सध्ये वेदने तदेव विज्ञातत्वं न चान्येन विदितत्वं प्रत्यभिज्ञायते । ततस्तेन सहैकता नास्ति । प्रत्यभिज्ञात एकस्वाप्रसिद्धेः । अनुमानाकारद्वच वासनाबलादुपत्पत्तेरेक एव विज्ञानात्मना । ततो वासनात^{११} एव सकल आकारः परिस्फुटप्रतिभासोपि ॥

ननु वासनाया एकरूपत्वादकारभेदो विज्ञानानां कथं । वासनाभेदाद् भेद इति चेत् । यदि वासना नीलपीताद्यनन्तभेदा विज्ञानस्य जनिका तदाकारतया वाहृचस्थाप्याद्वच को भेदः । वासनेति हि नामभास्रभेद ।

तदस्त् ।

वा स ना पूर्वविज्ञानशुत्रिका शक्तिरुच्यते ।

तस्या अमूर्तताभावात् कथमर्थसमानता ॥

वासनेति हि पूर्वे (T. 32b) विज्ञानजनितां शक्तिसमानत^{१२}न्ति वासनास्वरूपविदः । अर्थस्तु पुनर्मूर्त्तरूपः सदोपद्रवदायी ।

नन्वर्थोपि सम्बिदितावस्थायामेवोपद्रुतहेतुर्न सदा । ततो वासनाबलादुदयभावी प्रतिभास उपद्रुतहेतुर्थो वेति कोनयोर्भेदः ।

तदस्त् ।

अविशेषेपि बाह्यस्य स्पष्टत्वादर्थवेषतः ।

भावनाया विशेषेण नार्थस्य प्रतिभासनं ॥

भावनाबलाधातत्त्वे हि विपरीतवासनाविनिवृत्तौ स्व (१) भीष्टवासनासमागमसमयेऽनभी^{१३}ष्टविनिवृत्तिरिष्टस्य च प्राप्तिरिति महानेष भेदः । ततो बुद्धिरूपवासनाश्रृत एव सकले भेदावभासः ।

ननु वासनाया एकविज्ञानात्मभूतत्वात्प्रबोधके सति सकलवासनाप्रबोध्या [? धा] दनन्तप्रतिभासविज्ञानोदयः स्यादिति महदसमञ्जसं । बाह्याभ्युगमे तु न दोषः । य एव सञ्चिहितोर्धः स एव दृश्यते । ना (न । अ) सञ्चिहितस्थापि दर्शनाभ्युपगमात् । तथा हि ।

विप्रमोषः स्मृतेरिष्टः कैश्चिं^{१४} तु विपरीतचित् ।

असत्त्व्यातिः परेरर्थैः सर्वं सर्वंत्र विद्यते ॥

येषान्तावत्सर्वं सर्वंत्र विद्यते तेषां समान एव दोषः । असत्त्व्यातावपि सकलासत्प्रतिभासनप्रसङ्गः । यस्य तु स्मृतिविप्रमोषः (c. 33a 1-6) तस्याप्यनेकदर्शनं पूर्वं कस्पानशानेकदर्शनं समानमेतद्वि ज्ञा न वा दे पीति न दोषवान् । विज्ञानं वा पूर्ववृत्तं स्मर्य-तार्थो वेति को भेदः ॥ विपरीतस्यातिरपि पूर्ववृष्टे^{१५} प्रवर्त्ततामन्यथा वा^{१५} किञ्च वा सर्वंत्रेति समानः पर्यन्तयोगः पुनरपि तत्र स एव वासनानियमो वक्तव्य इति समानं । न च समनन्तरविज्ञानात्मभूता वासनेष्यते । पट्टप्रकाशः पूर्वात्मप्रतिभासो हि वासना (१)

तथा भूतात्मसम्बितिजनकत्वाद्विना कुतः ।
प्रबोधकस्य सद्भावे धियां जन्म यथायथं ।
नीलपीतादिनिर्भा (सं) सङ्गतानामितीक्ष्यते ॥

इदि[?द] मेवाक्षेप्तये पूर्वविज्ञानमभिमतेतरप्रतिभासं पाटवादिप्रकाराविष्टं
ततस्तदनन्तरं कालान्तरे वा तथा भूतम्बितज्ञानमुद्यवत् । जाग्रद्वृष्टं स्वप्नं प्रतिभासं
जनयति यथा । व्यवहितात्कथमुत्पत्तिरिति चेत् । दृष्टाः स्मृतिः स्वप्नविज्ञानादयो
व्यवहितादपीति न दृष्टे (C. 34 a 3-7)* इनिष्टज्ञाम् ।

ननु नासौ जन (य) त्यथ प्रणिधानादेस्तदेव प्रतिभाति । न । अतीतस्य
प्रतिभासाभावात् । अतीतमपि प्रतिभासमानं दृष्टमिति चेत् । अस्तप्रतिभासं त
इति कोर्थः । तदाकारा प्रतीतिरित्यमेव । तस्मादनुभवात्स्मृतिरुदयमासादयन्ती
तस्यैव ज्ञाक्षितविशेषमावेदयति । स ज्ञाक्षितविशेषो वा स नेति व्यपदेश्यः । अयच्च
कार्यकारणभाव एवम्भूत उपलब्ध एव । ततो न वासनास्तित्वे पूर्वविज्ञानभेदे
च प्रमाणाभावोऽनादिवासनाभावस्य पदार्थातिवावदेव सिद्धः ।

कार्यकारणसन्तानो नादिवर्ध्यो यथोक्तिः³
तथा विज्ञानसन्तानो नादिः किमिति नेष्टते ।
वासनाभेदे किञ्चिमित्तमिति चेत् । (C. 34b) तदस्त् ।
अस्येव वासनाभेदस्तत्त्वमित्तस्य सम्भवात् ।
ज्ञानभेदो निमित्तं हि तस्य भेदस्ततः पुनः ॥

पूर्वप्रवृत्तज्ञानभेद एव वासनाभेदनिबन्धनं, ज्ञानभेदोपि तत एव वासना-
भेदादिति को दोषः । नवेवमितरेतराश्रयणदोषस्तदसद्यातः ।

न सैव वासना तेन जन्या तस्यैव कारणं ।
ज्ञानस्य येन दोषोयमितरेतरसंश्रयः ॥
अपि त्वन्या वासनान्यविज्ञानहेतुरन्यः प्रत्ययोन्यवासनाहेतुः पूर्ववासना-
भेदज्ञितः । ततो नेतरेतराश्रयदोषः । अन्यथार्थदर्शनेति समानमेतत् । तथा हि ।
अर्थभेदो निमित्तं चेत् तस्य भेदः कथं पुनः ।

ज्ञानभेदेन भेदे हि प्रापदन्योन्यसंश्रयः ।
न खल्वर्थभेदोप्यनिमित्त एव ज्ञानभेदनिबन्धनन्तस्यां योगात् । ज्ञानभेदो
निमित्तमितीतरेतराश्रयदोषः । अन्यभेद एवार्थभेदस्य निमित्तमिति सुतरामसङ्गतं ।
अथान्योन्यभेदोन्यस्यार्थ (भे) दस्य निबन्धनमिति सोप्यन्यस्येति वासनायामपि
समानमेतत् ।

नन्वर्थभेदः प्रतिभासमानो भिन्नः [?न]त्ति विज्ञानमिति युक्तमेतत् । वासना

* C. 33 a 6-34 a 3 पृष्ठयोः भोट ग्रन्थे प्रमादतो लब्धो भाग ४५-४६
पृष्ठयोरत्रोपलभ्यते ।

तु कथमिति कः परिहारः । यदि वासनापि प्रतिभासतेर्थेवदर्थे एव सेति नाममात्र-कमेऽव भिद्यते । तत्र वासनामात्रप्राहके (c. 35a) व्याप्रियमाणा ग्राहकभेदमेव जनयेत् । न तु ग्राहचरस्य । तथा हृचनुभवादुत्पन्ना वासना स्मृतिमात्रमेव जनयन्ती दृश्यते । अत्र परिहारः ।

पूर्वविज्ञानमेवात्र वासनेत्युदितं पुरा ।

तत्तदाकारविज्ञानं जनयेद् भेदकं न किं ॥

यथा हि गृह्यलावन्धः स्त्यनितां गतिमादवत् ।

अभावेष्यात्मनो दृष्टस्तद्रूपगतिकारणम् ॥

वासनाभेदतो भेदोऽग्राहचाकारोपि दृश्यते ।

अभावेषि पदार्थानां कामशोकभयादिषु ॥

अथ तत्रापि देशकालान्यथात्मकं बाह्यमेवालम्बनं सर्वविज्ञानानां साल-म्बनस्त्वात् । यद्यपि तदा तत्र न प्राप्यते तदैव तत्रैव माभूदन्यदान्यत्र तु नास्तीति किमत्र प्रमाणं । तथा हि घटो यत्र यदा नोपलभ्यते तदा तत्र नास्ति न तु सर्वत्र । अत्रोच्यते ।

इहोपलभ्यमानस्य कथं देशादिनान्यता ।

नीलादित्वेन दृश्यस्य किमन्याकारतास्ति वः ।

यद्यन्यदेशोप्यन्यदेशतयोपलभ्यते नीलाकारोपि तथेति समानसेतत् । अन्याकारे प्रमाणाभावादन्यथा नेति परिहारेन्यदेशोत्तिसमानः परिहारः । आकारे नास्ति बाधनं देशे तु बाधा तेन स एव (c. 35b) देशयोगो नास्ति न त्वाकारः । तत्र तर्हि निरालम्बनं ततः सर्वं सालम्बनमित्यसिद्धं ।

ननु सालम्बनत्वं तत्रापि यतः ।

देशावेद्याति^१रेकेण न योगः कश्चिद्दीक्ष्यते ।

तयोरालम्बनत्वे च ज्ञानानालम्बनता कर्य ॥

देशतदावेद्याकार एव तत्र प्रतिभाति तयोश्च स(१)ल(म्बन)त्वे किमनालम्बनं रूपं । नहि योगोन्यथेऽपरस्तयोरिति सालम्बनमेव सकलमित्वज्ञानमिति ।

यदि योपि (हि) सालम्बः कथं प्राप्तिस्तथैव न ।

अप्राप्तावपि सालम्बमिति स्यादसमञ्जसं ॥

यदि नास्ति प्राप्तिस्तथापि सालम्बमित्परीतल्यातिरिपि तर्हि नास्त्येव^२ति । अभ्युपगमविरोधः । अपि च । यथा विपरीतल्यातिस्तथा सर्वमेव भवतु किमन्यथा कल्पनयेत्यादर्शितमेवैतदिति नोच्यते फुनः । बाधकप्रत्ययाभावाद्वयमिति चेत् । बाधकप्रत्ययाभावोपि विपरीतल्यातिरेवेति न सत्याबाधकता । यत्र च कालान्यता तत्र वासनाया एव व्यापारः प्रतीयते नार्थस्य, पूर्वानुभवादेव तदाकारता नावि-

द्यमानार्थकारप्रतिभासनम् ।¹¹ अथ क्षणिकस्मिन्नज्ञानं कथं वास्यवासकभावस्तत्र ।

अनुत्पन्नं न वास्येत् अतीतोपि न वासकः ॥

सहितयोरपि परस्परमस्मन्द्वान्न (c. 36a) वास्यवासकभावः । तदस्त् ।

कार्यकारणभावविशेष एव वास्यवासकभाव इति प्रतिपादनात् । क्षणिकानामेव च स विद्यते न नित्यानामिति । क्षणिकस्त्वादिति विपरीतसाधनमेतत् । ततश्च ।

स्मृतौ ग्राहकभेदोन्यो न ग्राह्याकारर्वज्जितः¹² ।

अर्थस्तत्र न सत्त्वेन तत्र सन्निहितः पुरः ॥

क्षणिकेषु च चित्तेषु विनाशे च निरन्वये ।

वास्यवासकयोरर्थे न नित्यस्वे तु कल्प्यते ॥

पूर्वक्षणोदभवन्नेव विशिष्टो जायते क्षणः ।

ततः कालान्तरे तस्मादन्यत्कार्यं विजायते ।

वास्यवासकभावोयं नापरं कार्यकारणात् ॥

विनश्यता हि वास्येत् पूर्वेणोत्तरमुद्भवत् ।

अवस्थिता न वास्यन्ते भावाभावैरवस्थितैः ।

नित्य¹³स्य ह्यविकारस्त्वात्कार्यकारणताक्रमः ।

अवस्थितो न पूर्वस्माद्वासनासङ्गमहृति ॥

पूर्ववद्वासना तस्य न स्यादेवाविशेषतः ।

भद्रनुरे पूर्वसादृश्याद्भिन्नत्वाच्चास्ति वासना ॥

तच्चानुरूप्यमस्त्येव क्षणिकत्वेषि चेतसां ।

पूर्वज्ञानात्तदोत्पन्नादुत्तरस्योदयो न किं ॥

नेष्यते क्षण एवासौ कार्यमुत्पदयेत्परं ।

तेनोत्पद्य विनष्टत्वेष्यस्त्यारम्भः क्षणं स्थितेः ॥

निरन्वयविनाशित्वेष्यानुरूप¹⁴ प्यस्य का क्षतिः ।

न तदीयोस्ति किञ्चिच्चेद्वर्म उत्तरबुद्धिषु ।

न समानपरामर्शप्रत्ययादेकरूपता ।

यदि (c. 36b) स्यादानुरूप्याच्च गोधियो वासना यदा ।

हस्तिबुद्धिर्भवेत्तत्र वैलक्षण्यान्न वासना ।

अन्यथा व्यवधानेषि वासना पूर्वदाढर्यतः ॥

दृढमावर्जकं ज्ञानं व्यवधानेषि कायञ्चत् ।

गजज्ञानाद् गजज्ञानं पूर्वबीजात्प्रवर्त्तते ।

मध्ये विलक्षणं ज्ञानं जायते वासनान्तरात् ।

न चै¹⁵कज्ञाननाशेन विनष्टः सर्ववासनाः ।

कुसुमस्य विनाशो हि राग उत्पद्यतां कुतः ।
 बीजाङ्कुरादि नालादेस्तद्वि (द्व) लक्षणतः कथं ।
 तेषि तज्जनिता एव क्रमात्कार्यस्य कारकाः ।
 महिष्यादिधियामेतत्कस्मादेव न विद्यते ।
 तत्र सर्वाभ्य एताभ्यः सर्वकारं समुत्थितं ।
 ज्ञानमेकक्षणेनैव विनाशं गन्तुभर्हति ।
 तदाश्रयविनाशेषपि शक्तेः स्यादाश्रयोपरः ।
 न च क्षणिक^{१६} ता हानिः शक्तेऽरव्यतिरेकतः । ५८
 वासनानां प्रवाहस्तु नैव ज्ञानप्रवाहवत् ॥
 इष्यते वासनाविदिभः शक्तिरूपा हि वासना ।
 वासनातश्च तज्ज्ञानं भवेत्तेभ्यश्च वासना ।
 कुर्यातां तुल्यमेवैतेऽन्योन्यन्तु (हि) कदाचन ।
 विलक्षणोपि हेतुर्यदास्ति शक्त्यन्तरात्मकः ।
 ततो विलक्षणाद्वेतोः फलमन्यद्विलक्षणं ।
 तस्मात्सम्बृतिसत्येयाच्यतिरेकेण कल्पिताः ।
 न वस्तुत्वे न तस्याः किं कार्यमन्यदसम्भविति ॥
 यस्य त्वत्स्थितो ज्ञाता ज्ञानाभ्यासश्च सम्मतः ।
 न तस्य वासनाधारो नाप्यसौ वासना मता ॥
 कुसुमे बीजपूरादेः यल्लक्षाद्युपसिध्यति ।
 (c. 372) तद्वूपस्यैव संक्रान्तिः कले तस्येति वासना ।
 युक्त्योपपत्रां हि सर्तीं प्रकल्प्य यद्वासनामर्थनिराक्रियेयं ।
 तथापि बाह्याभिनिवेश एष जगद्ग्रहग्रस्तमिदं समस्तं ॥०॥
 तस्माद्विभक्त आकारः सकलो वासनावलात् ।
 बहिरर्थत्वरहितस्ततो^२ नालम्बना मतिः ॥
 अत एव सर्वे प्रत्यया अनालम्बनाः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययविदिति प्रमा-
 णस्य परिशुद्धिः । तथा हीदेवानालम्बनत्वं यदात्माकारवेदनत्वं ।
 ननु सकलप्रत्ययपक्षीकरणे न दृष्टान्तं इति कथमनुमानं । ना (न । अ) र्थाप-
 रिज्ञानात् (।)
 प्रमाणफलमेतद्वि प्रमाणपेक्षसाधने ।
 दृष्टान्तस्य हृचतः सिद्धेः सर्वं इत्यादियुक्तिमत् ।
 विवादास्पदीभूतजाग्रत्प्रत्यया एव पक्षीकृताः । स्वप्नप्रत्ययांनान्तु
 भावनान्वयव्यतिरेकानुविधानात्सिद्धमेव निरालम्बनत्वं दृष्टान्तीक्रियते । कथं

व्याप्तिसिद्धिः । यज्जातीयो यतः सिद्धइति न्यायात् । अन्यथा सकलकार्यकारणभावाभाव एव भवेत्प्रभाणभावात् । अन्यथाव्यतिरेकानुविधानमेव हेतुफलयोस्तत्त्वमात्रते तद्भेदः [? चिदः] ।

आदराभ्याससंसर्गं जाग्रद्दृष्टं हि दृश्यते ।

स्वप्ने ततो परं ज्ञानं तथैवेति प्रतीयतां ॥

ननु न प्रत्यपत्वादनालम्बनत्वं स्वप्नप्रत्ययानाम्, पि तु बाधकसद्भावात्
(c. 37b) । तथा हि ।

स्वप्नदृष्टं पुनर्जग्रीदशनेन न दृश्यते ।

तेनान्यदा तदैवान्यैस्तदनालम्बनं ततः ।

बाधकप्रत्ययस्तस्यालम्बनश्चे (अचे) ति वारयन् (1)

अनालम्बनताज्ञानं करोत्यत्र सुनिश्चितं ॥

न चेवं स्वप्नज्ञानवद्वाधको जाग्रत्प्रत्यये । तत्कथं तद्वृष्टात्मः ।

नैतदस्ति । बाधकप्रत्ययो हि कथन्तस्य विषयापहारकमः । नहि ज्ञानस्यार्थप्रत्ययनं व्यापारोऽडकुरादीनामिव । कस्तर्हि । ज्ञापनव्यापार एव । तथा च नास्य विषयोस्तीति परेण ज्ञापयितव्यं । अभावञ्चात्पुलविद्वरेव ज्ञापयति । एकः प्रतिषधेतुरिति वचनात् । विरोधस्याप्यनुपलविद्यैव साधनात् । ततस्तत्प्रसेयशून्यतावबोध एव बाधकेन करणीयः । तद्भावश्चान्यभाव एवेति तदन्यालम्बनतत्वबाधकत्वं । तच्च जाग्रत्प्रत्ययेषि सकलं सम्भवि ।

ननु जाग्रत्प्रत्ययेनैव भवति नैतदेवमिति, तत्कथं स बाधितः ।

ननु नैतदेवमेतदेवमिति फलमसत्येद्देव नि (?) तरयोः ततः कथं फलतो व्यवस्था न सम्बेदनात् । फलेन हि व्यवस्था प्रमाणाभावात्सम्बृतिसदेव । सम्बेदनमन्तरेण कथं फलमिति चेत् । असम्बेदने सम्बेदनात् । ततः फलमिवार्थसम्बेदनमपि स्वसम्बेदनमात्रमेव । ततस्तत्त्वार्थसम्बेदनमिति व्यवस्था । तथा हि ।

अर्थं सम्बेदने ज्ञाते तदनन्तरतो भवत् ।

(C. 38a) फलन्तस्य भवेदेवं गमकज्ञान्यथा तु तत् ।

तस्मादिदमेव तस्य बाधकं यदन्यरूपग्राहकत्वं तच्च सर्वप्रत्ययापेक्षया प्रत्ययान्तराणां ।

ननु जाग्रत्प्रत्ययार्थः सम्बादी तत्कथन्तस्यान्येनाग्रहणं । स्वप्नप्रत्ययानामपि तदन्यस्वप्नप्रत्ययग्रहणादविसम्बादनमेव, तत्कथं बाध्यतां । जाग्रत्प्रत्ययेन बाध्यतामिति चेत् । जाग्रत्प्रत्ययोपि तेनेति समानमेतत् । निद्रोपहते मनसि तस्य भाव इति न बाधकत्वं । यथोपहते चक्षुषिं न केशादिदर्शनं तद्विषयस्य बाधकमिति ।

तदस्त् ।

सि(मि) द्वेनोपहतं चेतः केनेदं संप्रतीयतां ।

न तावत्तदवस्थायामिदमेवं प्रतीयते ।

स्वयं प्रत्येति व्यर्थितो दा ।

ननु स्वप्नेषि विद्यते सर्वमेतत् । तथा हि (।)

स्वयन्तमात्मानं प्रत्येति प्रबुद्धं पुनरेति चेत् ।

स्वप्नेषि तत्केन कृतो विभागो भवतोदितः ।

स्वप्नेषि प्रबोधादिव्यवहारो दृश्यते । ततोऽयमपि प्रबोधादिव्यवहारो
जलक्षणत्वेनेक्षणात् कथं संप्रत्ययकृतः (:) ॥ अथ संप्रत्ययसम्बेदनादेवं स्वप्नेष्येव-
मिति समानमेतत् । अथ स्वप्नेषि स्वप्ने एष इति कवाचित्संप्रत्ययस्ततो नैवं ।
संप्रत्ययस्तदिति किं न संप्रत्ययोस्ति । ततः सत्यता (c. 38b) भवतु । अतएवा-
नवरित्थितः स्वप्न इति चेत् । अयमप्यनवस्थित एवैश्वर्यादीनामनवस्थानादेव । सहेतु-
कमिहानव स्थानं^{१०} अहेतुकं स्वप्न इति चेत् । तथा हि । ज्ञाटित्येव स्वप्नवृष्टं
नश्यति ॥ वासनादाशाढ्यमेतत्प्रत्यवर्थ एवं साध्यितुं शक्यः । तथा हि ।

प्रियादिदृष्टिरत्रापि ज्ञाटित्येव विनश्यति ।

तत्स्वप्ने पि भवत्येव दिनं संततदर्शनं ॥

ननु स्वप्नास्वप्नप्रत्यययोव्यवेक्षणाधनं ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणम्बेति द्वयी
कल्पना । यदि प्रमाणं तदा सालम्बनं तदिति तेनानेकान्तः । अथ न प्रमाणान्तवा
न पक्षदृष्टान्तप्रसिद्धिरि^{११}ति कथमनुभानावतारः । कथं निरालम्बनत्वप्रसिद्धिः ।

तदसत् । प्रमाणमेव तदिति न दोषः । न च सालम्बनं सकर्लं प्रमाणमनुभानस्य
सालम्बनत्वाभावात् । अनालम्बनत्वेषीह व्यवहाराविसम्बादापेक्षया प्रमाणत्वात् ।
भेदश्च यस्या [? द्य] पि तयोः सिद्धः स्वप्नेतररविज्ञानयोस्तथापि न तत्साधकं प्रमाणं
सालम्बनमिति न सर्वसालम्बनत्वप्रसङ्गः ।

लौकिकप्रतिपत्त्यैव ततो भेदे प्र^{१२}साधिते ॥

साध्यदृष्टान्तचित्तेयं प्रतिभाससमाश्रयात् ॥

लोके तावदियं (दं) स्वप्नविज्ञानमिदं जाप्रत इति विभागः प्रतीयते । * ततस्त-
दाश्रयेण साध्यसाधनव्यवहारः । ततः परचाच्चादि (c. 39a) परामृशतो न किञ्चिच्चदन्न
विभागकरणमुपलक्ष्यत इति साध्यत्वमेवं तथा सति कः परस्य दोषः । यदि च
दोष एवं स्यात् वेदभासाध्यसाधनेषि दोषो भवेत् । तथा हि ।

वेदो धर्मी कथन्तस्य लौकिकाद्वचनाद्विवेक^{१३} इति पर्यनुयुक्तेन किञ्चक्तव्यं ।

* तत्स्वप्नदर्शना—इति बहिःपंक्ति पाठः ।

यद्यप्रमाणं लौकिकवचनसदृशमिति कथन्तस्य विवेकेन धर्मित्वं । अथ प्रमाणत्वं प्रसाध्य विवेकं कथयेत् तथा सति कि साधनोपन्यासस्य फलं । तत एव तच्चोद्यं कथं परिहृत्व्यं । नत्वन्यत एवम्बिरचनानुपूर्वीविवेषदेवस्य प्रबन्धभेदसिद्धिः । नान्येषामपि परस्परस्य तथा भेदसिद्धेः । अथास्ति तावदेष प्रबन्धः किमय^{१४}स्वेव तत् नेति विचार्यमाणो यदि प्रमाणं भविष्यति वेद एवान्यथा नानेन प्रयोजनमिति परित्यक्ष्यामः । एवं तर्हि समानमिदमिति परित्यक्ष्यामः । एवत्तर्हि समानमिदमन्नापि प्रत्ययस्तावदीक्षयते ।

स्वप्नप्रसिद्धिरसमातिकि भिन्ना नो वेति कल्पने ।

पा [? वा] धा भविष्यति परं तथा द्रक्ष्याम इत्यपि ॥

यदि पश्चाद्विचार्यमाणं आप्तज्ञानमन्यद्वा परस्परं परमार्थतो भिन्नमभिन्नम्बेति भवेत्तथा^{१५} ग्रहीष्यामः । तत्र यदि परामृद्यमाणेन भेदे प्रमाणं किमप्यस्तीत्यभेदं प्रतिपत्स्यामहे । ततः क इवात्र विरोधः । पूर्वं भेदग्राहकमप्रमाणमिति चेत् । भवतु को दोषः । (c. 39b)पक्षादिप्रविभागो न भवेदिति चेत् । मा भूदिवानीं 6a कि नो विघटितं । इदमेव यद्यप्रमाणत्वमभेदसाधनस्य । एवं तर्हि ।

यत्साधारणधर्मित्वप्रतिपत्तिस्तथा सति ।

प्रमाणन्न भ^{१६}वेदन्यदप्येवं द्वारकं परं ॥

वेदलक्षणप्रमाणाप्रमाणासाधारणधर्मित्रिति (पत्रि) प्रप्रमाणमेव स्यात्पश्चात्प्रमाण-त्वसाधनेननिवर्त्तनात् । ततो धर्मिसाधनस्याप्रमाणत्वात्तद्वारेण प्रामाण्यसाधन-मप्यप्रमाणं भवेदिति न वेदप्रामाण्यप्रसिद्धिः । ततः सकल एव साध्यसाधनव्यवहारो विशीर्येत । अथ धर्मिणः साधारणस्य ग्रहणेषि न तद्ग्राहकमप्रमाणं प्रामाण्यस्या^१ धिक्षस्य तत्रैव साधनात् । यदि तत्प्रमेयोन्माननं परेण स्यात् स्यादप्रामाणं ।

तदप्यसत् । यतः ।

प्रमाणत्वं हि तस्यैव स्वरूपं धर्मिणो यदा ।

तस्य तत्परिहारेण ग्रहणेषि कथं प्रमा ॥

प्रमाणस्वरूपं हि वेद वचनं तस्य तद्विपर्ययग्रहणे तद्विपर्ययप्रमेयोन्मूलने परेण कृते कथमप्रमाणता न भवेत् । नहि स्वरूपेणैव कस्यचिदाधिक्षयं । अगृहीते तदाधिक्षयं व्यवहार इति चेत् । अग्रहणे कथं प्रमाणता (।) कस्यचिद्वृपस्य ग्रहणादिति चेत् । न । भेदाभावात् । व्यतिरिक्तधर्माभ्युपगमान्नैवञ्चेत् । न । अनवस्थाप्रसङ्गात् ।

व्यतिरिक्तो यदा धर्मस् (।)

तेन योगः पुनस्तेनेत्यनन्तो धर्मविप्लवः ॥

तद्युक्तत्वं (c. 40a) तयोरेव स्वरूपं यदि सम्मतं ।
 प्रमाणत्वं तथा प्राप्तमस्माकं का विरोधिता ॥
 भेदेनापि गृहीतस्य^३ समारोपस्य भावतः ।
 परामशादिभेदस्य प्रतिपत्तिः किमप्रमा ॥
 अथापि स्याद् भवतोऽभेदं प्रतियतः कर्थं विवेकेन पक्षीकरणादिविभागेन
 साधनप्रवर्तनं ।

तदसत् । परप्रत्ययादेक्षयेदमनुवादमात्रकं स्वयमपि पूर्वाभ्यासेन साधन-
 प्रयोग इति न किञ्चिदवद्यां ।

ममाप्य (ए) व्रमसीदिति परः प्रतिपाद्यते ।
 स्वप्नादिवाधधीवच्चेत् सकलः प्रत्ययो^५ न किं ।
 सालम्बनः प्रसाध्येत प्रत्ययत्वात्परैररपि ॥
 यथा निरालम्बनाः सर्वप्रत्ययाः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदिति तथा साल-
 म्बनाः सर्वप्रत्ययाः स्वप्नबाधकप्रत्ययवदेव । अत्रोच्यते ।

प्रत्ययत्वविशेषे स्वप्नप्रत्ययतः परः ।
 प्रत्ययोन्यो निरालम्ब इति किं प्रतिसाधनं ॥
 यथा स्वप्नप्रत्ययत्वाविशेषाद्वाधकप्रमाणपरिनिश्चितनिरालम्बनत्वप्रतिबन्धा-
 दनालम्बनत्वसाऽधनं तथा यदि सालम्बनत्वमपि ततो विरुद्धाव्यभिचारीति
 नैकस्यापि प्रसिद्धिरिति तदेव निरालम्बनत्वं ॥ न च सालम्बनत्वे साध्ये प्रतिबन्धः ।
अनुपलम्बभास्त् (द्व)प्रयोरपि निरालम्बनत्वं । तथा हि ।

यथास्वरूपरिवन्मात्रादपरस्याप्रवेदनं (c. 40b)।
 स्वप्नादिप्रत्यये जाग्रत्प्रत्ययेषि तथेष्यते ॥
 नहि जाग्रत्प्रतिभाससम्बिदितमपि परेण वेद्याते । प्रत्ययान्तरस्यैव तथा
 वेदनादित्यु^४क्तमेव तत् । तत्राप्यालम्बनमस्त्वयेति चेत् । तस्मादर्थक्रिया न भवति ।
 यदि नामार्थक्रियाकारि न भवति प्रतीयमानं त्वस्त्येव । न हथेकस्याभावेऽपरं न
 भवति । नहि धूमाभावादग्निर्न भवति । सर्वदाऽभावार्तिकशुकराशिवज्ञ भवत्ये
 वेति चेत् । एवर्त्ताहि तदर्थक्रियाकारि न भवति किंशुकराशिवत् । स्वेनरूपेणास्तु ।
 किंशुकराशिः स्वेन रूपेणार्थक्रियाकारी भवतु न स्वप्नोपलब्धः । नहि स्वप्नमुक्तं
 पुष्टिकृत् । अथ रूपमेव तत्तथाविधं तेन नेति चेत् । न । स्वरूपसम्बेदनाद्विज्ञानमेव
 तदिति सूक्तं । अथ स्वरूपत्वे को विरोधः । वासनाबलभावितं स्वप्रतीतस्वञ्च ।
 अन्य एव तादृशो भविष्यतीति चेत् । नामकरणमात्रकमेतत् । भवतोपि किञ्चेति
 चेत् । ना(न) अ) नन्तरकारणाधीनस्य प्रतिपादनात् । तेन ज्ञानमेव तत् । तथा^५च ।
 तस्याश्चार्थान्तरे वेद्ये दुर्घटौ वेद्यवेदकौ ॥

नहि तदर्थान्तरं तस्या एव भवति रूपं । ततोऽप्रवेशे न वेदनं । प्रवेशे नार्थान्तरं ।
ननु यदि बुद्धिस्वरूपमेव तत्स्य स्वसम्बिदितेन नीलादिना भवितव्यं । कथं परेणापि
वेदनं (।) न । भान्तिरेषा तैमिरिकद्वयद्विचर्चदर्शनवत् । तत्राप्यन्यत्र वेति चेत् ।
तथा हि (—)

अभूत्तः प्रत्ययो यद्वदर्थानां वेदको मतः ।

(c. 41a) साधा॑रणानां भ्रान्तोपि तथार्थस्यैव वेदकः ॥

यथा साधारणत्वेन प्रतीयमानो भ्रान्ताभिमत्प्रत्ययार्थस्तथेतरोपि । तद-
युक्तं ।

साधारणत्वमर्थस्य न प्रत्यक्षतयेक्ष्यते ।

प्रत्यक्षासम्भवादत्र नानुमानं न वेदनं ॥

न तावत्प्रत्यक्षेण परवेदनसाधारणता प्रतीयते । अन्यथा लिङ्गमन्तरेणैव
सकलप्रतीतिवेदनप्रसङ्गः । अथ परेणापि प्रतीयमानं तादृशमेव¹⁰ तत् । ततः सैव
तस्य साधारणतेति चेत् । यथा भयतप्रतीयते तथा परेणापरेणापि योग्यदेशस्थितेन
प्रतीयत इति हि लोकप्रतीतिः । न । तैमिरिककेशादिषु स्वप्नदृष्टेषु चैव
प्रतीतेरभावात् । तत्रापि भवत्येवेति चेत् । इदमेव रूपं स्वप्नावस्थायामपि
ततस्तस्मान्तवादसावपि बाह्य एव । न । भावनादावात्मप्रतिभास एव तादृशो
न तु पस्त्रास्तीति लोकस्य प्रतीतिः¹¹ एवं एतदवस्थानीति समानं । परमार्थतस्तु
स्वरूपप्रतिभासमात्रकमुभयत्रापीति न सालम्बनता ।

ननु स्वप्ने व्याकुलस्वस्यत्वनिर्वर्त्य सकलं तत् कथं समानता प्रत्ययानां ।

तदसत् ।

नीलादिप्रतिभासेभ्यः कान्या व्याकुलतेक्ष्यते ।

साप्यभ्यासबलायाता ततः कथमियं स्थितिः ॥

नीलपीता (c. 41b) दिप्रतिभास एव केवलः कुतोऽपरा तत्र व्याकुलताऽप्य-
त्वापनतिश्च ॥ स्वप्ने प्रयत्नमन्तरेण भावो वृक्षादिस्था¹²ने झटित्येव तद्रागादेरिति
चेत् । ननु प्रयत्नमन्तरेण भाव इति केवल परिगृहीतं, कार्यभाविना प्रत्ययेन कार्य-
मेव कारणभाविना तु कारणं । इदमतो भवतीति क्रमः । इदमन्तरेणोदमित्यपि क्रम
इत्यध्यवसायः । न प्रत्यक्षमत्र नानुमानं । आकुलमेतदित्यपि न केनचिद्वैद्यते । भाव-
नाविशेषाच्च निराकुलतादिभावः स्वप्नेषि । तथा जाग्रदवस्थायामपि । अरिष्टा¹³
दावाकुलतादर्शनं । अरिष्टातो दोषादेव तदिति चेत् । न । अरिष्टानरिष्टयोर्व-
शेषाभावात् । तत्राप्यपरेण विवेककारिणा भवितव्यं । तत्राप्यपरेणेति नैवं भूतोस्ति
यतो विवेकः । अयमेव विवेक इति चेत् । न । स्वरूपनिष्ठि(ष्ठ) तामात्रत्वावस्य ।

नहि स्वरूपनिष्ठस्य परसम्बोदनं । स्वरूपमात्रबोदनं त्वाकुलानाकुलसमानं । दीर्घ कालानुवन्धिव्यभिचाररहितमनाकु^१लमिति चेत् । न । प्रत्यक्षेण दीर्घकालानुवन्धाप्रहणात् । ततः परो विकल्प एवावश्यिते । तेन च नार्थप्रतिपत्तिः । ततोपि न व्यवस्था तस्यापि स्वरूपे प्रत्यक्षत्वात् । वस्त्वनुभवेन जनितो विकल्पः संवादीति (c. 42a) चेत् । न । प्रतिबन्धाप्रहणात् । यदा वस्त्वनुभवो न तदा विकल्पः, स यदा न तदानुभव इति कुतोऽत्र सत्पार्थग्रहणं । विकल्पेनेति चेत् । अयमपि न प्रमाणम् । तस्यापि प्रतिबन्धसापेक्षत्वाद^२ परो विकल्प इत्यनवस्था । एवन्तर्हि वासनव्यापि कथं सम्बन्धप्रहणं । न । परमार्थतस्यापीति पक्ष एवायमिति प्रतिपादितं । 6b

कार्यकारणभावावस्था वासनाभ्युपगम्यते (1)

बाह्यार्थवादिभिर्वाह्यं न तु विज्ञानवादिभिः ॥

वासनाजन्यतामन्तरेणापि विज्ञानमात्रकमेतदिति प्रतिपादितमेवेति न दोषः । ननु वासना भाविता न जाग्रद्विज्ञाने प्रतीयते । स्वप्नादस्थायां न स्वप्नप्रति(भा) सनमिति समानमेतत् । उत्थितस्य भवति । जाग्रदवस्थायां तु न तथेति चेत् । तदपि किञ्चित् । तथाहि ।

उक्तमेतत्प्रबोधो हि स्वप्नेषि प्रतिवेदितः ।

ततः प्रबोधावस्था या न स्वप्नादभिन्नलक्षणा ॥

प्रबुद्धोमिति स्वप्नेषि भवत्येव । ततः कथं प्रबोधप्रतिभासतो व्यवस्था । अन्येन प्रबोधेन सापि स्वप्नस्त्वसापादितेति चेत् । इय(न)तु न केनचिदपीति । अतएव पदार्थव्यवस्था यद्यपि न तथा तथापि तत्समानत्वान्न प्रत्ययस्थानं । अनुभानकालभाविनो हि धूमस्य नाग्निपूर्वकत्वसिद्धेरनुभान^३कत्वमपि तु तल्लक्षणेन । एवमस्य अपि जाग्रदवस्थाया (c. 42b) स्तल्लक्षणत्वादेव तदूपता ॥

ननु न तत्र भावनाव्यापार उपलभ्यते जाग्रदवस्थायां कथं स्वप्नकल्पना ॥ तवाह ।

भावनाव्यवधानो(ने)पि भवत्येवावभासनं ।

न [? पूर्व] दृष्टं यथा वृद्धावस्थाया उ(मु)पलभ्यते ॥

जन्मान्तरादिदृष्टस्य मरणस्वापसम्भवे ।

जन्मान्तरोदयः स्वप्न इति किं न प्रतीयते ॥

यथा रजनीस्वापः तथा मरणरजन्यामपि ।

दिने दिने दर्शनमत्र चित्रं ।^४

स्वापप्रबोधात् न तथा किमेतत् ।

पूर्वस्य यद्दर्शनमेष हेतुः ।

पदार्थदृष्टिरिति साम्यमेव ॥

पूर्वविनदृष्टं यथा रजनीस्वप्नदर्शनस्य हेतुस्था पूर्वपूर्वविनदृष्टमपररजनी-
व्यवहृतदिनस्वप्नदर्शनमेवेति महतीयं स्वप्नपरंपरा ॥ अपूर्वस्यापि दर्शनमिति
चेत्, स्वप्नाभिमतेष्वेवमेवेति सब्दं समानं ।

गमनागमनं स्वप्ने यथान्यान्योपलभ्मक्त् ।

गमनागमनं जाग्रत्स्वप्नेषि न किमिष्यते ॥

व्यवहाराभावादिति^४चेत् अनेनैवानुमानेन विदुषां व्यवहार इति किञ्च पर्याप्तं ।
यथा कार्यकारणव्यवहार आनुमानिकः तथायमपीति समानं । क्षणिकत्वे च न
व्यवहार इति किं तेन न भवितव्यं । तदपि नेति चेत् । एतत्रतिपादयिष्यामः ।

ननु निद्रोपधातात्स्वप्नदर्शनमलत्या (ग), त्वमिति युक्तं । ननु परिस्फुरन्नेवासौ
कथं स्वप्नः । प्रारम्भे तु (c. 43a) स्वप्नत्वं नोपपद्यते । तदेव तस्य प्रतिभासस्य
कारणञ्चेत् । न । भावनाविशेषात्प्रतिभास^५विज्ञेषदृष्टेः । समानोपस्वापप्रारम्भे
कश्चित्कथञ्चिच्चत् स्वप्नदर्शी भवति ॥ तदभावेऽभावादिति चेत् । भवतु
निमित्तमात्रत्वं तथापि न तस्य प्रतिभासविशेषकारणत्वं । अयमपि स्वापानन्तरमेव
प्रतिभासः ततः समानता स्वप्नेन । प्रबोधे (१)भवतीति चेत् । न । प्रतिभास-
व्यतिरेकेण प्रबोधाभावात् । प्रबुद्ध इति प्रत्ययात् प्रबोध इति चेत् । न । स्वप्नेषि स
प्रत्यय इत्युक्तं । तस्मात्स्वप्नेतरयोर्विशेषः । ततो यो विशेषदृश्नात् सालम्बननिरा-
लम्बनत्वमेवमाह तस्य तद्विशिष्टत्वमसिद्धमिति दूषणं । नत्वदानीं सालम्बनस्व-
सिद्धिः प्राप्ता जाग्रत्प्रत्ययाविशेषादिति विपर्ययसिद्धिः । न । विपरीतादिल्लयातेर-
भावप्रसङ्गात् जाग्रत्प्रत्ययदेव तथा चाभ्युपगमबाधः । किञ्च ।

बाधकप्रत्ययो व्यक्तः प्रत्ययत्वादिहेतुना ।

विधातुं नान्यथा शक्यो नानुमा व्यक्तबाधिका ॥

बाधकप्रत्ययो हृशनुपलब्धिलक्षणो विपर्ययोपलब्धिरूपः प्रत्यक्षरूपो नानु-
मानेन प्रत्ययत्वादिना बाधितुं शक्यः । यदि धूमादग्न्यनुमाने पश्चाद्विपर्यये
प्रत्यक्षवृत्तिः किमनुमानं प्रमाणं ॥

ननु प्रत्यक्षवृत्तावपि यदि (c. 43b) द्विचन्द्रविषयेनुमानं बाधकं
किन्ततप्रत्यक्षमिति समानो न्यायः । न । तत्रापि प्रत्यक्षस्यैव बाधकत्वं । पूर्वमेकस्य
दर्शनात् । अन्यथानुमानमेव न स्यात् ।

ननु प्रत्यक्षमनुमानपूर्वकं । यदि तु स्यात् । अनुमानमेव तत्रापि बाधकमिति
भवेदनुमानबाधायां प्रत्यक्षमप्रमाणम् । तथा च पैरस्पर व्याघातान्ध किञ्चिच्च भवेत् ।
ततः प्रत्यक्षमूलमनुमानं । न त्वनुमानमूलं प्रत्यक्षं ।

तन्वनुमानमूलमेव प्रत्यक्षमपि व्यवस्थितं । तथा

नानुमानं विना व्यक्तं प्रथमं संप्रवर्तकं ।

अनुमानेन सम्बन्धग्रहणेस्मात्प्रवर्तनात् ॥

अनुमानेन हि सम्बन्धग्रहणेऽर्थक्रियया प्रत्यक्षस्य प्रवर्तकस्वं ततोऽनुमानात्प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रत्यक्षादानुमानमिति समानं परस्परबाधनं । यद्येवमितरेतराश्रयणदोष एव स्याज्ञ तु प्रामाण्यमेकस्थापि । उक्तमेतत्स्वरूपस्य स्वतो गतिः । प्रामाण्यव्यवहारेण व्यतिरिक्ते प्रवृत्तिविषयेथात्मनि । तच्चानादिव्यवहारानुभान् परस्परया । तच्च सम्बद्धादत्रभाणं सम्बादश्च भाविनि । भाविनि चेत् (त) सम्वेदनमेव । ततः कथमर्थविषयं प्रामाण्यं ॥ अनुमानमपि स्वरूपविषये प्रत्यक्षमन्तरेणव चेत् । न । तत्र तस्य (c. 44a) प्रत्यक्षतैवेति । ततोनुसानेन न प्रत्यक्षव्यतिरिक्ते बाध्यते । तस्यानुमानविषयत्वात् । परोक्षत्वा^{१०} तस्य । कथं परोक्षे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति चेत् । प्रवर्तकस्वेन । ग्रहणम् चेदप्रवर्तकमेव भवेत् । तथा हि ।

यद्यसावेव पूर्वस्मिन् प्रत्यक्षे प्रतिभासिनः ।

प्रवर्तते किमर्थं स प्राप्त एव स्वरूपतः ॥

अर्थक्रियार्थिनो वृत्तिर्न सा तर्हि प्रकाशिता ॥

प्रकाशमानतायां हि पुनः स्यादप्रवर्तनम् ॥

प्रकाशितार्थक्रियपि प्राप्य(त)र्थं संप्रवर्तते ।

प्राप्तेरप्रतिभासत्वाद्वृत्तिरप्रतिभासिते ॥

तत्र चानुभाने च बा^{११}ध्यते यदि सुतरामस्मत्समीहितसिद्धिः । तथा हि । व्यतिरिक्तेऽज्ञेयनुमानेन प्रवर्त्यते प्रत्यक्षं । स च परोक्षत्वादानुमानस्य विषय इति तत्रैवानुभानेन बाधा प्रत्यक्षस्य । तत्र चानुभानबाधायामनुभानमेवानुभानेन बाधितं भवेत् । तच्चान्धपरस्परायात्मनुभानं । तस्यानुभानेन बाधने प्रत्यक्षेण वा न कदाचित्क्षर्तिः । प्रत्यक्षतस्मुत्थोपि नानुमानयोस्तेनानुभानेन बाधा न प्रत्यक्षेण॑ति न्याय एषः ।

ननु प्रत्यक्षमपि द्विचन्द्रविषयमेकचन्द्रावभासिना तदुत्तरकालभाविनान्येन वा बाध्यत एव । तस्या प्रत्यक्षत्वादिति चेत् । कस्माद्बाध्यमानत्वात् । परस्परपरिहारेणावस्थितयोः कथं (c. 44b) बाध्यबाधकभावः । एवमेतदिति चेत् । द्व्योरपि बाध्यबाधकभाव इति । न । प्रापकत्वादेकस्य बाधकत्वमेव । तथा हृचेकत्राभिप्रेतप्रापकत्वं नापरस्य । एवन्तर्हि तदेव पारस्पर्येणानुभानस्य बाध्य^{१२}त्वमायातं । ततो निरालम्बनाः सर्वं एव प्रत्ययाः स्वप्नप्रत्ययवदिति कोर्थः स्वरूपालम्बनाः । तत्र च प्रत्यक्षतस्मुत्थोपि चानुभानमनुपलब्धिरूपं । तच्च नानुभानेनान्येन वा बाधितुं शक्यम् । व्यतिरिक्तालम्बनसाधनं तु न प्रत्यक्षं नापि तदुत्थापित-

मनुमानमन्थपरस्परायातत्वात् । तत्र चानुमानं प्रत्यक्षं वा भवति बाधकमित्येकान्ते
एवः ॥ ततः सर्वे सालम्बना जाग्रत्प्रत्ययवदिति^{१४} न प्रतिप्रभाणममूलत्वात् ।
स्वप्नादीनां सालम्बनत्ववादिका बुद्धिरनालम्बना । तथा सति तद्वृष्टान्तेन कथं
सालम्बनत्वसिद्धिः ॥

ननु च निरालम्बनत्वं प्रत्ययान्तरगतं तदन या बुद्ध्यासाध्यते । तच्च व्यति-
रिक्तं । ततोन्योपि प्रत्ययो व्यतिरिक्तसाध्यविषय एव प्रत्ययत्वादिति कथ-
मप्रतिप्रभाणम् । यदि नाम प्रत्यक्षपूर्वकत्वादस्याव्यतिरिक्तालम्बनत्वं ।
तद्विपर्ययबुद्धेस्तु विपर्ययश्चत्तायाः किमायातम्^{१५} येन सापि तथेष्यते । न चासौ 72
व्यतिरेकं साधयति, व्यवहारमात्रप्रसाधनात् । अपरं (c. 45a) व्यतिरिक्ततेरालम्बनं
सम्बाद्यति । स च सम्बादस्तदनुभवाभिनिवेशी तत्काल एव । ततो नेदानीन्त-
दत्र प्रतिभाति भयि । अहन्तु स्वाकारपर्यवसितैवेति तदात्मानमनालम्बनमेव प्रति-
पादयति ततो नानया सालम्बनया परापि सालम्बना साध्यते ॥

ननु यदि तद्वृणं न विषयीकरोति कथमनया त^१त्साधितम् ॥ तत्र सम्बादा-
दित्युक्तं । सम्बादाद्विषयीकृतमिति ज्ञायते । अत एवाह ॥

अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ।

विभक्तलक्षणाश्राहकाकारविस्तवा ॥

तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न संचोद्यग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥

अवेद्य एव वस्तुनि वेदकाकारा केशादौ प्राप्ये, न हि तत्र केशादौ प्राप्ये बुद्धि-
वदिका तस्यासत्वात् । भान्तैस्तु प्राप्य वेदिकैति प्रतीयते ॥ अतश्च प्रतीयते
यत्प्रवर्तत्वं । तत्रेदानीं प्रवृत्तानां यत्र प्राप्तिर्नास्ति तत्रानालम्बनत्वं स्फुटमेव ।
तेनापरमनालम्बनं साध्यते । समानरूपोपलक्षणाद्विलक्षणस्यानुपलक्षणात् ॥
सालम्बनत्वन्तु न किञ्चिदुपलक्षितं ततः कथं तत्समानत्वात्सर्वसालम्बनत्व-
प्रसिद्धिः । नहि प्राप्य रूपप्रतिभासि तदुपलक्षितं प्रवृत्तेरेवान्यथा तस्य प्रतिभास-
नादप्रवर्तत्वं स्थार्दित्युक्तं^{१६} । प्रतिभासितेषि पुनः प्रतिभासनार्थं प्रवर्तत (c. 45b)
इति चेत् । पुनः प्रतिभासमानत्वन्तर्हि न प्रतिभासितं । तस्यापि प्रतिभासमानत्वेन
प्रवर्ततेत्यनवस्था । पुनः प्रतिभासनन्त्वं किमर्थं । अर्थार्थं ग्रहणार्थमेवेति चेत् । तदर्थं
तर्हि प्रवर्तते । तच्चाप्रतिभासितमेव । तस्मादप्रतिभासमान एव सर्वत्र विषय-
त्वमित्यनालम्बनं सकलं सम्वेदनमिति कथन्ततो विपर्ययसाधनं । कथन्तर्हि-
विषयीकृते^{१७} प्रवर्तते ॥

तदस्त् ।

विषयीकृतेषि हि(?) कथं प्रवर्त्तनमितीरितं ।

कार्यकारणभावोयमेवमेव व्यवस्थितः ।

स्वसम्बेदनप्रतिपत्तेः प्रतिपत्त्यनन्तरम्भवति स्वहेतुसामर्थ्यादहेतुतो वा ।
यथा दृष्टं तथाभ्युपगम्यतास्त एवोक्तं (—) निर्वापाराः सर्वधर्मा इति ॥
अथवा व्यतिरिक्तस्य पूर्वमप्रतिपत्तेः प्राप्यस्य षड्चाच्च भेदप्रमाणभावात्कर्थं
व्यतिरिक्तप्रतीतिः । एतेतार्थक्रियापि सह कार्यकारणभावः प्रसक्तः । पूर्वा-
परयोर्भेदाप्रतीतेः समानकालस्य चाजन्यत्वात् स्वरूपमेवार्थक्रिया सा च स्वने-
प्यस्तीति समानं । ततो बुद्धिरवेद्यवेदकाकारैव । विभक्तलक्षणौ ग्राहच्छ्राह-
काकारौ विष्लब्द एव ततः । ततः स्वरूपमात्रस्वेदनाद्वयरो विकल्प एव केवलमुद्देति
पूर्वानुबोधात् । ततस्तथा व्यवस्था न परमार्थतस्तत्र तथात्वं । तथा हि केशज्ञाने
सति पूर्वानुस्मरणादेवं भूतप्रतिभासानन्तरं प्राप्तिरासीत् । ततो विकल्पो
(c. 46a) ग्राहच्छ्राहकोलेखनोत्पत्तिमान् । सोपि स्वरूपे ग्राहच्छ्राहकरूपरहित
एवापरेण तथा व्यवस्थाप्यते । न तस्यापि स्वतो व्यवस्था ।

सम्बेदनेन बाह्यत्वमतोर्थस्य न सिध्यति ।

सम्बेदनाद्विर्भवि स एव न तु सिध्यति ॥

यदि सम्बेद्यते नीलं कथं बाह्यं तदुच्यते ।

त चेत्सम्बेद्यते नीलं कथम्बाह्यं तदुच्यते ॥

अन्येन वेदने तेन कथम्बाह्यन्तदुच्यते ।

अन्येन वेदने तेन तेनेयेषानव॑स्थितिः ।

अन्येन वेदनञ्चैतत्कुतोऽवसितमात्मना ।

तत्कार्यदर्शनान्वैतत्कार्यत्वस्याप्रसिद्धितः ॥

तहि कार्यकारणभावः प्रसिध्यतीति निवेदितमेतत् । अनुमानस्य सामान्य-
विषयत्वस्य वर्णनात् ।

स एव दृश्यतेन्येनेत्येतदेव न सिध्यति ।

यथा च रोमहर्षीदिकार्यदृष्टेस्तदेकता ॥

तथा सुखादेरेकत्वं तत एव प्रसिध्यति ॥

अन्यदेव सुखन्तस्य ग्राह्यमप्यन्यदस्तु तत् ।

देशभेदात्सुखादीनामन्यत्वमिति चेन्मतिः^८ ॥

एकत्वे देशभेदोपि कथं सिध्यति तत्वतः ।

तत एव सुखादन्यरोमहर्षादियो न किं ॥

अन्यत्वाद्रोमहर्षिः सुखस्य यदि भिन्नता ।

अन्यत्वे ग्राह्यमप्यन्यदिति कस्मान्न गृह्यते ॥

रोमहर्षादियोप्यस्मत्सम्बिदन्तर्गता यदि ॥
 कथन्ते भ्योन्यसत्तादिप्रतिभासगतिः स्फुटा ॥
 अस्मात्सुखं विनाप्यस्य रोमहर्षादियो यदि ।
 अस्मद्ग्राह्यमिवनाप्यस्य रोमहर्षादियो न कि ॥
 कालभेदेन तत्रापि यदि भेदः (C. 46b) समिष्यते ।⁹
 अभिन्नस्य स्वरूपेण कालभित्किङ्करिष्यति ।
 अभेदोप्यस्तु तत्रापि परोक्षो न भवेदसौ ।
 सम्बितिपरिहारेण स्थितमेकं कथञ्च तत् ॥
 यदि तदेकसेवाथाप्यनुवर्त्तते कथमस्य परोक्षता । परस्परसम्बेदनपरिहारेण
 च व्यवस्थितं कथमेकभिति चिन्त्यमेवैतत् । यदि च साधारणार्थं प्रतिभाति त्वया
 दृष्टं न वेति किमिति प्रश्नः ॥ प्रमाणान्तरसम्बादार्थं ॥ यदि प्रत्यक्षान्न प्रत्येति
 वचनादिपि नै¹⁰ च प्रत्येष्यति । तदपि स्वप्रतिभासमेव सूच्यति त्वत्प्रतिभासितं
 मम प्रतिभातीति तेनापि वृथैव ज्ञातव्यं । तत इतरेतराश्रयदोषः । यच्च प्रत्यक्षेण
 न प्रतिपन्नं तत् कथं वचनात्प्रत्येतव्यं । नहि प्रत्यक्षेषु परोपदेशो गरीयान् । किञ्च ।
 प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वे वचनस्य प्रमाणता ।
 वचनस्य प्रमाणत्वे प्रत्यक्षस्येत्यसम्बिदः ॥
 परस्परसहायत्वं न तैमिरिकयोर्द्वयोः ।
 न प्रत्येकमसामध्ये¹¹ समुदायस्य तद्यतः ।
 तस्माच्चक्षुरादिका[? क] रणाधीनस्वसम्बेदनत्वाद्विज्ञानमेव नीलादिकभित्य-
 वेद्यवेदकाकारा बुद्धिरूपा बुद्धिः । तथैव कृतव्यवस्थेयं बुद्धिः । तथैव वेद-
 नादिति परभार्थः । ततः स्वसम्बेदनमेव फलमर्थं इति च निश्चयस्तत्रैव । नार्थ-
 सम्बेदनन्नामास्तीति । ततो यदुक्तं न ग्राह्यस्य स्वरूपग्राहकत्वे दृष्टान्तः कश्चि-
 दस्तीति । तत्र विपर्ययाभावेऽनुपलब्धिसाधिते कथमदृष्टान्तता (C. 47a) ।
 शशविषाणादि¹² रनुपलभ्यमानो दृष्टान्तः प्रत्यक्षप्रसिद्धे वा किं दृष्टान्तेन । ततो
 यदि शक्ष्यामो विस्पष्टं स्वाङ्गग्राह्यनिवारणम् । तदा शुद्ध एव ते पक्षो विशेषणरहित
 एव ग्राह्यनिवारणो भवेत् । तस्य च पक्षस्य प्रत्यक्षेण बाधनं । यतः प्रत्यक्षादेः
 प्रत्ययर्वर्गस्य बाह्यमेवालम्बनमवशिष्यते । स्वाङ्गग्राह्यनिवारणात् इति यदुक्तं
 परेण, तदसङ्गात् । प्रत्यक्षस्य बाह्यविषयत्वाभावस्य प्रतिपादनात् स्वनिश्चयेनैव
 तेषां जापत्र¹³ त्यानां बाधकरहितत्वेनावलम्बनत्वमिति चेत् । न ।
 स्वनिश्चित्तवसेतेषां स्वाङ्ग एव समीक्ष्यते ।
 निश्चयो बहिरर्थे तु नासावनवभासिते ॥
 प्रतिभासस्मरणातिरेकेण न निश्चयो नाम । न तावत्प्रतिभासनमर्थस्य प्रति-

भासाभावे च न समरणं । ततोऽपरस्य निश्चयस्याभावात् निश्चयो बहिरर्थं इति वचनमात्रकमेवैतदिति व्यर्थं ।

*दुष्टज्ञानगृहीतेर्थे प्रतिषेधो हि गृह्यते ।
अगृहीतग्रहग्राहनिषेऽधः किञ्च युक्तिमान् ॥
गृहीतमात्राधे तु स्वपक्षस्या॑स्त्यसिद्धता ।
अगृहीतस्य सत्वन्तु भवता कथमुच्यते ।
अप्रसि॒द्धोभयार्थस्यावाच्यमन्यतरस्य वा ॥
भेदेन पूर्वग्रहणात्पश्चात्तत्त्वनिरूपते [?पणे] ।
न भेदः परमार्थेन ततः किम्वा विश्वद्यते ॥
विशेषणविशेष्यत्वं व्यावृत्तिपरिकल्पितं ।
कार्यकृद्वौद्वराद्वान्ते न गतं श्रुतिगोचरं ॥
चक्षु॑श्श्रोत्रोश्च यज्ञानं (c. 47b) विशेषणविशेष्ययोः ।
तन्निरालम्बनत्वेन स्ववागवादो न कस्यचित् ॥
सम्भवोस्ति प्रभेदस्य विशेषणविशेष्ययोः ।
ततो निरूपणा किञ्च प्रतिज्ञातार्थस्य शोभना ॥
अपि च ।
निरालम्बनता नाम न किञ्चिद्वस्तु गम्यते ।
तेनैतद्वच्चतिरेकादौ प्रश्नो नैवोपपत्तिमान् ॥
यद्यवस्तु कथन्त्वस्माँस्त्वंबोधयितुमिच्छसि ।
बुध्यसे वा स्वबुध्या त्वं कल्पयित्वाथ साध्यते ।
असतः कल्पना कीदृक् विलष्टौ वस्तु प्रस॑६ज्यते ।
कथमिष्टमभावे चेद्वस्तु सोपीति वक्ष्यते ॥†

उक्तमेतद्वच्चतिरेकादौ लेपेण विशेषणविशेष्यभावो निरालम्बनत्व-
कल्पितबाह्यालम्बनभेदेन पृथगिव व्यवस्थाप्यते । तथाभूतस्वरूपबोधनाय न

7b

* श्लोकवार्तिके एताः कारिका: २२५ पृष्ठे । परं तत्र 'अगृहीतग्रहग्राह—', 'अगृहीतस्य सत्वं तु—'इत्यर्थद्वयं, 'भेदेन पूर्वग्रहणात्—' 'विशेषणविशेष्यत्वं—' इति श्लोकद्वयं च नास्ति ।

^१ श्लोकवार्तिके स्वपक्षोऽपि न सिद्धतीति पाठः ।

^२ „ अप्रसिद्धोभयत्वं वेतिपाठः ।

^३ „ वक्तृश्रोत्रोरिति पाठः ।

† श्लोकवार्तिके २२६ पृ.

परमार्थतो भेदः प्रतिपाद्यतेऽभेदप्रतिपादनस्य वस्तुत्वात् । अवस्तुनि कल्पना कथमिति चेत् । अत एव । अन्यथा

वस्तुनः कल्पना कीदृक् तथाऽवस्तु¹ प्रसञ्जते ।

अभावे कल्पनावृत्तिं च वस्तु स विद्यते ॥

*अथ प्रत्यय इत्येष कर्मभावादि वा भवेत् ।

भावादिषु विरोधः स्यात्कर्मं चेत्सिद्धसाधनं ।

कर्म न उच्यते प्रत्यय इत्येष धर्मिरूपोऽन्यः कर्मव्युत्पत्या वा स्यात् प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः । अथवा प्रतीतिः प्रत्ययः । प्रत्याय्यति प्रत्याय्यतेऽनेनेति वा प्रत्यय इति । भावकर्तृकरणरूपता वा स्यात् सर्वभेतदनुपपन्नं । यदि प्रतीतिः प्रत्ययः (c. 48a) सा प्रत्याय्येन विना न भवति । एवं कर्त्रादिकमषि । ततश्च प्रत्यय इति बाह्यार्थप्रेक्षः । निरालम्बन इति तदभाव इति परस्परविरोधिता ।

तदस्त् । यदि प्रतीतिः प्रत्ययः सा स्वात्मनिष्ठाऽज्येन विना न भवतीति कुत एतत् । अन्यस्य तस्यामदर्शनात् । स्वरूपमेव च तत्र प्रत्यायं भविष्यति किमन्येन । तथा च प्रतिपादितं । प्रत्याय्यति प्रत्याय्यतेऽनेनात्मेवेति किम्बिरोधगतभवत् । कर्म चेत् कर्मत्वं नाम नावगम्यते । स्वरूपेण हि नीलादिकं प्रतिभासते न तु तस्यापरा कर्मता नाम । यद्यसावन्येन कर्त्रा स्वव्यापारेणार्थमान उपलभ्येत तदेवालम्बनमन्यस्य तच्च निराक्रियते यदि कथं सिद्धसाधनम् । कित्वसावर्थमान एव न सिद्ध्यति । ततः कथं कर्मतया तस्यालम्बनभावः । स्वरूपेण तदा लभ्यते चेदिदमिदानीं सिद्धसाधनम् ।

नन्वालम्ब्यमान आत्मना । अहं नीलं प्रत्येमीति प्रतीयते । तदस्त् ।

अहमित्यपि यत् ज्ञा⁴नन्तच्छरीरेन्द्रियात्मवित् ।

अहं काणः सुखी गौरः समानाधारवेदनात् ।

न हीन्द्रियादिभ्योऽपरभात्मानमहं प्रत्यालम्बनत्वेनोपलभासमहे ।

येन प्रेरणमेतेषां स आत्मा चेदनन्यवित् ।

स्वस्वभावोदयादेषां ग्रमाणं नापरं क्वचित् ।

उदयश्च यतो दृष्टः स एव प्रेरको यदि ।

(c. 48b) अन्योन्यप्रत्ययत्वेन प्रेरकात्ते परस्परम् ।

समुदायात्तदन्यस्य समुदायस्य सम्भवे⁵ (।)

कार्यकारणभावेन व्यवहारः प्रवर्तते ॥

* श्लोकवार्तिके २२६ पृ. ।

बुद्धिरूपविवेकेन प्रेरकं नान्यदीप्स्यते ।
 पूर्वपूर्वस्तथा भूताभ्यासो वा प्रेरकः क्वचित् ॥
 सुखेन्द्रियाकारबुद्धेर्यदि बुद्धचन्तरोदयः ।
 नीलाद्याकारतां प्राप्तः तत्कुतः कर्मकर्तृता ॥
 समानकालहेतौ वा व्यापारो न परस्परं ।
 ततः कर्मादिभावानां न भाव उपपतिमान् ।

यदुक्तं

प्रत्य॑स्य हि रूपादेन्निरालम्बनतेष्यते ।
 स्वविज्ञानात्मकत्वेन किञ्चिन्नालम्बते ह्यसौ ॥*
 तदत्यन्तमस्त् । यतः ।
 प्रत्ययस्य न रूपादेन्निरालम्बनतेष्यते ।
 स्वबोधरूपव्यावृत्तः स्वाङ्गमालम्बते ह्यसौ ॥
 व्यतिरिक्तालम्बनत्वेन तु निरालम्बनता विज्ञानात्मकत्वेनैव सुतरामिति
 प्रतिपादितम् । यत्पुनरस्य चापि ।
 कर्तृत्वे करणत्वे वा पक्षत्वं शब्दयोरपि (।)
 तन्निरालम्बनत्वेन पक्षाभावः प्रसज्यत (।) इति ।*
 तदत्तिसुभाषितं । यतः ।^१ ताभ्यामपि किल प्रत्याव्यते निरालम्बनप्रत्यय-
 शब्दाभ्यां ततः तयोरपि प्रत्ययत्वं । तदनालम्बनत्वेन कश्चित्प्रत्यक्षः शब्द-
 गतमात्रकमेव केवलं ।
 अन्योन्यालम्बनं तत्र व्यावृत्तिः शब्दगोचरः ।
 तस्य सम्बादितामात्रात् पक्षत्वं न विरुद्ध्यते ।
 नहि शब्दगोचर एव पक्षः । साधनविषयत्वात्स्य । साधनञ्च प्रत्यक्ष-
 लक्षणोऽनुपलम्भः । तेन (c. 49a) स्वाकारालम्बनता साध्या सा पक्षः ।^१ कथं
 पक्षाभावः । प्रत्यय इति चात्र ज्ञानं प्रकरणादवगतं तत्कर्थं शब्दद्वारकदृष्णणा-
 वसरः । नहि यावद्बुद्धत्पत्त्या विषयीक्रियते स शब्दप्रतिपाद्योपि तु प्रकरणायात
 एवान्यथा न शब्दादर्थगतिः । सामान्यशब्दानामपि प्रकरणाद्विशेषवृत्तितोपलभ्यते,
 सैन्धवमानयेति यथा । भोजनबेलायां लवणस्यैव प्रतीतिः । इदमप्येकसद्वारेणैव
 गतं । यदाह ।

* श्लोकवार्तिके प्रत्याव्यस्येति पाठः ।

* श्लोकवार्तिके २२७ पृष्ठे ।

प्रत्यायेन च वाक्येन^१ विना कर्त्तास्य सम्भवः ।
 प्रत्यये तन्निमित्ते वा बंधः स्ववचनेन ते ।*
 यदि न प्रत्यायप[?य]ति किञ्चिद्प्रत्यायते वा न तेन कथमसौ तथा,
 प्रत्ययविषयाभावे वा किञ्चिष्ठया प्रतीतिरिति ॥ यतः ।

प्रत्यायेन हि भिन्नेन विना कर्त्तादिसम्भवः ।
 प्रत्यये तन्निमित्ते च बाधः स्ववचनात्कर्थ ।
 कल्पितः कर्मकर्त्तादिः परमार्थो न विद्यते ।
 आत्मानमात्मनैवात्मा निहन्तीति निरुच्यते ॥
 अब्राह्मणिमित्तौ च^२ प्रत्ययशब्दार्थो न स्ववचनबाधः ॥
 अथापि रूढिरूपेण प्रत्ययः स्यात्तथापितु ।

^३कर्त्तादिकं वस्तुनः सिद्धं प्रत्ययोन्यस्य वस्तुनः ॥*
 रूढिरूपलाङ्गिप्रतीतिनिरपेक्षः प्रत्ययशब्दो व्यतिरिक्तस्यैव वस्तुनः सिद्धः
 प्रत्यय इति । ततः सिद्धमेव लोकप्रसिद्धया ब्राह्मणिषयस्त्वं । नहि लोकप्रसिद्ध-
 मन्यथा शक्यविधानं ।

तदस्त् ।

लोकप्रसिद्धिमात्रेण न वस्तुनां व्यवस्थितिः ।

(c. 49b) विचारकस्य लोक^४स्य वस्तुसिद्धौ निमित्तता ।

सम्बोदनातिरेकेण लोकः को वार्थसिद्धये ।

सम्बोदनस्य लोकत्वे तदनालभ्वनीकृतां ॥

सम्बोदनं विना लोको यदि तत्त्वं विवेचयेत् ।

विवेचयेत्: सर्वेभी जनात्मानः शिलादयः ॥

यदद्युच्यते ।

तमभ्युपेत्य पक्षशब्देत् अभ्युपेतं विरुद्ध्यते ।

विशेष्य (स्याऽ) प्रसिद्धिश्च तवास्माकमतादूशो ॥†

तादूशो वस्त्वन्तरप्रत्यायके तवासिद्धिर्विशेष्य^५ प्रत्ययेऽस्माकमन्यथाभूते । तथा ।

आत्मधर्मस्वतन्त्रत्वकल्पने पि तथा भवेत् (।)

न च प्रत्ययमात्रत्वं किञ्चिदस्य (स्त्य) निरूपणादि ति ।†

* श्लोकवार्तिके वाक्येनेत्यत्र भिन्नेनेति, बन्ध इत्यत्र बाध इति पाठः ।

* श्लोकवार्तिके २२७ पृष्ठे ।

^३ श्लोकवार्तिके ग्राहकं वस्तु सिद्धं नः इति पाठः ।

† श्लोकवार्तिके २२८ पृष्ठे ।

तथा हि । यदि व्यतिरिक्तसाधनत्वमभ्युपगम्य प्रत्ययः पक्षीक्रियते स तथाभूतो धर्मी न भवतः सिद्धः । नहि बौ द्व श्वेतमभ्युपगमः । अथ विपर्ययाभ्यु- पगमोऽव्यतिरिक्तसाधनत्वं तथासति प्रतिवादिनामस्माकमसिद्धः । न हच- व्यतिरिक्तसाधनः प्रत्ययोरस्माभिरभ्युपगतः¹³, एवमात्मधर्मत्वं बौ द्वा ना- मसिद्धं । स्वतन्त्रत्वं च मी मां स का नां । न च प्रत्ययमात्रमस्ति । यस्य धर्मित्व- सुभयपक्षव्यतिरेकेण निरूपयितुमशक्यत्वादिति ॥ तद्याकथञ्चिन्मुखमस्ती- त्युक्तं । यतः उक्तमेतत् ।

विवादपदभूतस्यावश्यमेवाप्रसिद्धता ।

प्रसिद्धिस्तस्य चेज्ञाता साधनं कस्य साधनम् ।

य एव हि व्यतिरिक्तसाधनधर्मः प्रत्ययस्य धर्मिणो (c. 502) विशेषणस्त्वेनासिद्धं¹⁴ इति तदसिद्धिद्वारेण विशेष्यासिद्धच्छुद्भावनार्थं भवता स एव विवादास्पदीभूतः भवता साध्यः, तेन च विशेषणस्त्वेनासिद्धत्वमिष्यत एव धर्मिणः । साधनकाले यदि तु स एव सिद्धः किमिदानीं सिद्धोपस्थायिना साधनेन । न त्वसिद्धविशेषणः पक्षो दृष्ट एव यथा सां रुद्धं प्रति विनाशी शब्द इति ।

तदसत् । यतः ।

सांख्यंप्रत्ययं पक्षस्य दृष्टत्वं विनिवारितम् ।

नहि दृष्टा¹⁵ त्तसिद्धेऽर्थं पक्षेऽसिद्धविशेषणः ।

अप्रसिद्धोर्थंदृष्टात्ते विनाशो हेतुदृष्टता ।

अनैकान्तिकता वा स्यादेतोर्वा स्याद्विरुद्धता ॥

82

यदि पक्षे न सिद्धो निरास इति दोषः । तदसत् । तत एव साध्यते । ततोऽप्र- सिद्धविशेषणस्त्वमेव पक्षस्यादोषः कथमसौ दोषः नहि स्वरूपमेव दोषः । अथ दृष्टात्तेऽसिद्धिस्तदा दृष्टान्तदोषो हेतुदोषो वेति न पक्षदोषता ।

न चात्मधर्मताऽसिद्धौ धर्मानप्रत्ययो भवेत् ।

न ह्याकाशगृणासिद्धौ¹⁶ शब्दो धर्मी न सिद्धच्छति ॥

श्रोत्रप्रहणमात्रज्ञेव तस्य धर्मित्वं । अन्यथा न कश्चिद्धर्मी भवेत्प्रति बायुपक्षिप्तस्य धर्मस्य सर्वत्रासिद्धत्वात् । तस्मादयमदोष एवेति यत्किञ्चिद्देतत् । तत एवापरमपि परोदितमयुक्तं ।

शब्दार्थमात्ररूपेण यथान्येषां निरूपणं ।

तथापि भवतो न स्याद्वाद्यमेदमनिच्छत इति ॥*

*श्लोकवार्तिके २२८-२२९ पृष्ठे ।

वाचकाद्वान्तरेभ्यश्च भेदानभ्युपगमा(c. 50b) इस्य च वादिनः शब्दार्थ-
मात्रकरूपेणापि निरूपणमशक्यं सामान्यानभ्युपगमेन धर्मादिविकल्पने सति पर-
वादिना तेन प्रत्यवस्थानुभास्यमिति ।

तदसत् । प्रत्यय इत्यविशेषणं शब्दार्थमात्रं, विज्ञानमिति योर्थः प्रति-
भासनमिति यस्य पर्यायः तस्य सिद्धत्वात् । असदेतत् । द्विचन्द्रादिप्रत्ययेन्यत्र च
यत्प्रत्ययत्वं । तदेकाकारपरामर्षविषयसिद्धमेव । तस्य तु पुनः किन्तत्वमित्यपरं
स्कलं विचार्यत्वात्साध्यमध्यमध्यासीनमसिद्धमिति किमयुक्तं । अत्रासिद्धता
पश्चादाक्षिण्य निराकरिष्यते । अन्यदुच्यते तावत् ।

निरालम्बनता चेह सर्वथा यदि साध्यते ।

विशेषणप्रसिद्धिः स्याद् दृष्टान्तश्च न विद्यते । *

सर्व एव प्रत्ययो निरालम्बनः साध्यः । को दृष्टान्तस्तत्र । अथ जाग्रत्प्र-
त्ययस्तथाप्यसिद्ध एव दृष्टान्तः । स्वप्नप्रत्ययस्यापि सालम्बनत्वात्कथञ्चि-
त्तकालान्यकालवस्त्वालम्बनत्वात् । अथ तत्कालालम्बनाभावः । तदा

केनचिच्चेत्प्रकारेण निरालम्बनतोच्यते⁴ (।)

रसज्ञानस्य रूपादिशून्यत्वात्सिद्धसाधनम् ॥†

यथा यस्य यद्वालम्बनन्तत्कालमन्यकालादि वा तथा तत्सालम्बनमभ्युप-
गम्तव्यं । तथाप्यनालम्बनत्वे रसज्ञानमपि (c. 51a) रूपेणानालम्बनमिति प्राप्तं
तच्छेष्यत एवेति सिद्धसाधनं ।

अथ बुद्धिर्यदाकारा तदालम्बनवारणम् ।

स्वाकारस्याभ्युपेतत्वात्तदभावो विरुद्ध्यते ॥†

ग्राहकाङ्गो हि ज्ञानस्य नार्थकारता । किन्तर्हि ज्ञानाकारतैवेति भवताम-
भ्युपगमः । तत्रेदार्ती ज्ञानस्य ग्राहयाभावः प्रसक्तोऽनिष्टश्च । तत्र ग्राहयात्म-
नालम्बयैन भाव्यं अथ बाहुद्यन्तरालम्बनं ।

तदसत् ।

बाह्यानालम्बनत्वेषि बाह्य इत्यग्रहो यदि ।

स्तम्भादौ नैव तद्बुद्धिरित्येवं सिद्धसाधनम् ॥

यत्रापि बहिर्घट इति बुद्धिस्तत्रापि न घट एवालम्बनं । अपि तु बहिर्विषय
एव । तत्सामानाधिकरण्यात् घटे तथा प्रत्ययः ।

अथ स्तम्भादिरूपेण निरालम्बनतोच्यते ॥

सर्वेदनस्य दृष्टत्वात्द्विरोधः प्रसज्यते ॥

* श्लोकवार्ताके २२८-२२९ पृष्ठे ।

† श्लोकवार्ताके २२९-२३० पृष्ठ्योः ।

द्विचन्द्रादिषु तुल्यचेदिन्द्रियाप्राप्तिरो हि सः ॥

तत्रानालम्बनोक्तिः स्यान्नार्थसम्बन्धभावतः ।*

इन्द्रियेण चक्षुरादिना प्राप्तं गृहणाति बुद्धिरिति निरालम्बनतोच्यते । हि-
चन्द्रादिबुद्देः । न तु तदालम्बनमेव । एकचन्द्रप्रतिपत्तिरासीदस्य प्रागिति तेन
सम्प्रयोगेण इन्द्रियेण द्वयस्येत्यनालम्बना । न तु सर्वदाऽर्थं एव नास्ति । एकचन्द्र-
दर्शने सति तद्विपर्यये नालम्बनत्वमिति कारणमनालम्बनत्वप्रतिपत्तेः । एतदेव
दर्शयति ।

सर्ववार्थेन्द्रियाणां नः संयोगः सदसत्तया ।

(c. ५।b) सम्बन्धतौ विद्यमानायां सदसद्ग्राह्यतास्थितिः ।

भव्यस्तिवन्द्रियादीनामभावाद् ग्रहणादुते ।

नालम्बनत्वहेतुः स्यान्निषेधो[? ध:]तेन[?] युज्यते ॥

निरालम्बनः प्रत्यया इति । तदेतदलीककल्पनामलमलीमसञ्चेतः परेण
साद (?) ज्ञानमाविष्कृतमिति महती मोहस्य महीयस्ता । तथा हि (—)

निरालम्बनशब्दस्य स्वाङ्गालम्बाभिधेयता ।

प्रसिद्धा चेत्प्रभागेन दूषणं दूषणं कथम् ॥

परकल्पितबाह्ययाह्यत्रालम्बननिषेधेन स्वांगालम्बन एवायं शब्दः प्रयुक्त
इति प्रकरणादितः प्रतीतिः । अन्यथा शब्दादन्यप्रतीत्यभावात् । तत्र शब्दादय-
मर्थः^१ प्रतीयते लोके कथमस्य निरूपणमशक्यं ।

ननु न तस्यापि वाचकाद्वाद्यान्तराच्च भेद इति कथं शब्दार्थमात्रस्य धर्मि-
त्वमित्युक्तं ।

सत्यमुक्तमयुक्तत्त्वक्तमिति किंतेन । नेदमिदानीमेवाद्वृत्तमायातंयतो भेदो
न स्यादविषय तु भिन्न एव प्रत्ययान्तरेभ्यः परस्परञ्च । तत्र घटशब्दादन्यः प्रत्ययो-
न्यश्च घटः शब्दादित्यादि । शब्दाश्च गृहीतमेवार्थं प्राक् स्मरणविषयतामुप-
नयन्ति । तत्र ये ते प्रत्यया नीलाद्यालम्बनत्वेन भवतः^२ प्रतीतिषोचरास्ते निरा-
लम्बना इति परमावबोधयतः किमयुक्तं । यदि कश्चिदनिनकमेव धूमं प्रत्येति
स किमेवं न वक्तव्यः, त्वयाऽन्तिनित्वेन यः प्रतीयते धूमः स तथा न भवतीति ।
कुतो वा दोषसम्भावना वक्तुः (c. ५।a) । अथ सामिनित्वेन पूर्वदृष्टेन स
बोधयेत्तं शक्य इह इतु कथं । इहापि निरालम्बनं तैमि(रि)कज्ञानं सिद्धमेव
बाह्यस्यासम्भवात् । तत्रापि गगनमालम्बनमिति चेत् । यथा तर्हि केशालम्बने

*इलोकवार्तिके २२९-२३० पृष्ठयोः ।

†भवत इति भोट भाषान्तरे ।

‡निषेधोतो न—इति है. पुस्तके ।

गगनमालम्बनं¹⁰ तथा गगनालम्बनेषि अन्यदेव । प्रतिभासमानस्यालम्बनत्वा-भावात् । प्रतिभासमानमेव गगनप्रत्यये आलम्बनमिति चेत् । इहाप्यस्त [?सु] केशप्रत्यये सर्वत्र विपरीतस्थातिस्मृतिसंप्रसोषः । लौकिकत्वादिकल्पना न वा क्वचिदिति एकान्त एषः ॥

अथ सालम्बनमेकचन्द्रज्ञानमुपलब्धवतो द्विचन्द्रविज्ञानं निरालम्बनमिति युक्तं । एकचन्द्रविज्ञानन्तु कथं । तदपि तज्जातीयत्वादिति प्रतिपादितं । बाधि¹¹तत्त्वादिति चेत् । तत्रापि बाधितत्वमिति प्रतिपादितम् । न चाप्रतिभासमानमालम्बनमिति प्रतिपादयिष्यामः । ज्ञानत्वञ्च नीलादेः प्रतिपादयिष्यते । यथा च केशादिज्ञानमाकाशादीनामालम्बनं तथा नीलरूपं ज्ञानं पीतमधुरादिना सालम्बनमिति प्राप्तं । कथं रसाद्यनालम्बनत्वेन सिद्धसाधनं रूपज्ञानस्य । अथ रश्मितप्तोषरमन्तरेण न भवति जलज्ञानं रसादिकमन्तरेणापि किम्भवति रूपविज्ञानं । भवति च सत्यजले तप्तोषरमन्तरेणापि जलज्ञानं । विशेषस्तत्रेति चेत् । (c. 52b) परस्परस्य विशेषाद् द्वयमप्यनालम्बनमन्यथा चेति प्राप्तं । भवतु द्वयमपि सालम्बनमिति चेत् । यदि प्रतिभासमानेन रश्मितप्तोषरमित्यादि न वक्तव्यम् । अप्रतिभासमानमालम्बनं कारणत्वेनेति चेत् । वासना भविष्यतीति सिद्धमस्मत्समीहितं । प्रतिभासमानमेव तर्हि भवतु किमन्येनेति चेत्¹² । प्रत्यक्षानुमानयोर्भवाभावप्रसङ्गात् । प्रतिभासमाने सकलं प्रत्यक्षमेव ।

भ्रान्ताभ्रान्तविभागश्च न स्याललोकप्रसिद्धिभाक् ।

स्वरूपे सर्वमभ्रान्तं पररूपे विपर्ययः ।

प्राप्ते: सालम्बनत्वञ्चेत् प्राप्तिज्ञास्तीति साधितं ।

मरीचिकाजलभ्रान्तेः प्राप्तिः स्यादपि तद् भवेत् ।

सर्वदा नास्ति सर्वत्र सर्वदा नेति दृश्यते ॥

अविनष्टेषु भवेदेव विनाशी स कथम्भवेत् ।

प्रत्यभिज्ञानिररस्तैव तत¹⁴: सर्वं समजसम् ।

तत्सात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतीते सकलमनालम्बनं । उक्तः शेषः ॥

एवं परपरिकल्पितं विशेषणमनूद्य । यदि तन्निराक्रियते क इवात्र दोषः । अनेनेवमपि निराकृतं । यदाह ।

वहिर्भावाप्रसिद्धत्वात्तेनानालम्बना मतिः ।

कथञ्च साध्यते नैव पक्षो हि ज्ञायते यदा ॥*

तथा हि (—)

* श्लोकवार्तिके २३०—२३१ पृ.

यथार्थं (न्य) बोधनाशक्तेन्नप्रिसिद्धे विशेषणे ॥
 पक्षसिद्धिस्तथैव स्याद्विशेषणविशेषं^{१५} णे ॥
 नाप्रसिद्धे पदार्थे हि वाक्यार्थः संप्रतीयते ।
 तत्पूर्वकत्वात्पक्षश्च वाक्यार्थः स्थापयिष्यते ॥*

मत्वर्थस्य साध्यत्वमिति स्थापयिष्यत इति ।

तदेतदिसदेव । (c. ५३२) येनैव बाह्यमालम्बनमसिद्धं परमार्थतः । परेण केवलमभ्युप गतं । तत एव निषिद्धते । भान्तिनिरासाय साधनप्रवृत्तेरित्येतत्पश्चात्प्रतिपादयिष्यते । प्रमाणप्रसिद्धस्य तु कथमभावः साध्यः स्यात् । प्रमाणस्य बाधनद्वारेण^{१६} ति चेत् । न । प्रमाणस्य प्रमाणेन बाधनायामनाश्वासेन प्रमाणतो-च्छेदप्रसङ्गात् । न विरुद्धावधिचारी नाम सम्भवतीति प्रतिपादयिष्यामः । 8b देशकालादौ दृष्टस्यान्यत्र निषेध इति चेत् । न प्रागभावात् ।

नहि देशान्तरादौ यदृष्टमन्यत्र कल्पयते ।

भान्त्यभावेन तत्रास्य वृक्षभावस्य साधनं ।

अथ कुताइच्चच्छास्त्रादन्यतो वा प्रमाणाभावादन्यत्र कल्पना । नहि भान्त्यो न दृश्यन्ते । एवन्तर्हाँ

प्रमाणदृष्टे या भान्ति^१देशादौ क्वचिदेव सा ।

निवर्त्यते प्रमाणेन भान्तावेव तु काङ्क्षमा ॥

या हि कदाचिदभान्तिः सा निवर्त्यते । या तु पुनरसन्ती सा किञ्चिवर्त्यितव्या । तज्जिवर्त्तने भग्नान् पुरुषकारः ।

ननु साऽन्यत्र बाधकप्रमाणोपदर्शनेन निवर्त्यते । यदा तु सदा भान्तिरेव सा कथमिवर्त्यितव्या । बाधकाभावाच्च कथं सा आन्तिरित्युच्यते ।

तदप्यसत् । यतो बाधको नाम नास्त्येव । तथा हि

बाधकः किन्तदुच्छेदी किम्वा ग्राह्यस्य हानिकृत् ।

ग्राह्याभावे ज्ञापको वा त्रयः पक्षाः परः कुतः ॥

यदि बाधको बाध्य (c. ५३३) प्रत्ययाभावं करोति तदालम्बस्य वा । तदा तज्जातमजातं वा ।

अजातस्य कथन्तेन तस्याभावो विधीयतां ।

न जातु खरशृङ्गस्य ध्वंसः केनचिदाहितः ॥

जातस्यापि न भावस्य तथाभावो विधीयते ।

तदस्तिहेतोः तन्नास्ति बाधकादिति साहसम् ।

*इलोकवार्तिके २३०-२३१ पृ.

यथ [?दि] जातोसौ भावः केन तस्याभावः क्रियते । दैवरक्ताः किंशुकः क एनानधुना रञ्जयति ।

अथ जातः कारणात्था सति यथा जातः तथास्ति कर्थं विनाशावेशः । तथा सति तदेव नष्टं तदेव सदिति महदसमञ्जसं । अथ यथा न जातस्तथा विनाशयते । तथा सति ।

अन्यरूपेण जातस्य यद्यन्येन विनाशयता ।

नीलादेरन्यपीतादिरूपेणास्तु विनाशयता ॥

न च तस्य तद्रूपमिति त एव दैवरक्ताः । तेन च
स्वरूपेणासौ पश्चाद्वि (वि)नाशयतेऽथ सर्वदा ।
यदि पश्चाद्विनाशयते पूर्वं तद्रूपता भवेत् ।
तेन रूपेण जातस्य कर्थं पश्चाद्विनाशयते ।
तदैव तेन रूपेण जातं पश्चाद्विनाशयते ।
पश्चात्तद्रूपनास्ति त्वे दैवरक्तः स किंशुकः ।
पूर्वमेवास्यनाश (श्च) कारणादेव तत्था ।
नाशकेन परं कार्यं किमस्येति निरूप्यताम् ।

एतदालम्बनविनाशेषि समानं । तथा हि ।

यथा स जातस्तेनास्य रूपेण न विनाशनं ।

यथा न जातस्तेनापि न रूपेण विनाशनं ।

व्यर्थकत्वादशक्यत्वात्प्रभाणेनप्रतीतिः ।

अस्यार्थस्य कथन्न स्यात्कल्पनाऽपि सचेतसाम् ॥

अथालम्बनाभावं ज्ञापयति बाधकः ।

तदप्यसत् (c. 542) ।*

यदा न दृश्यते भावोऽदर्शनन्तस्य बाधकं ।

तदा भावाप्रसिद्धौ च नाभावः सविशेषणः ।

विशेषणाप्रसिद्धौ च बोधशक्तिः कथम्भव [?वेत्] ।

विशेषणमथान्यः (स्यात्) सिद्धमत्रानुवादवत् ।

भावरूपं हि तत्तत्र नाभावस्य विशेषणम् ।

तदेवान्यत्र नास्तीति यद्येवं प्रतिपाद्यते ।

*गङ्ग-छे द्वृक्षे-सू-दे मथोङ्ग-ग्युर्-व । दे-छे मेद-पर् तोंग्स् म-यिन् ॥

(यदा स दृश्यते भावो नाभाव प्रत्ययस्तदा ।) इत्यधिकः पाठो भोटभाषांतरे ।

तथैव प्रतिपन्नस्य निषेधोस्य किमर्थकः ।
 अन्यथा प्रतिपन्नस्य तथा॑पि न निषेधनं ।
 प्रागुक्तमेतदेवेति न पुनः पुनरुच्यते ।
 न दृश्यते यदा भावः तदा न स्यान्निषेधनं ।
 स्मृत्याव्याकृत्य तत्रास्य क्रियते चेन्निषेधनं ।
 स्मृत्यानुरूपग्रहणे न कथञ्चन्निषेधनं ।
 स्मृत्या स्वरूपग्रहणे नाभावस्य विशेषणम् ।
 अथ स्मृतो विकल्पे वा यदेव प्रतिभासते ।
 तत्तावन्मात्रमेवास्ति बाह्यरूपं न विद्यते ।

एवं तर्हि

लोकप्रतीतावन्यव यद्वाह्यमिति भासते ।
 तत्तावन्मात्रमेवास्ति॒ न तु तत्तत्त्वमीक्ष्यते ।
 प्रतीतिमात्रमालम्बो न तु तद्वाह्यमीक्ष्यते ।
 स्वप्नादिप्रत्ययेभ्योस्य विशेषग्रहणन्नहि ।
 प्रतीतिमात्राकादस्य वासना च न निर्मितान् (१)
 न विशेषपरिच्छेद इत्यनालम्बना मतिः ।
 कथन्तर्हि॒ बाध्यबाधकभावप्रतीतिः ।
 प्रतीयमानस्यैकत्वं भाविनारोप्य तत्र च ।
 बाधकप्रत्ययापाते तन्मध्ये बाधकस्थितिः ।
 बाधको यदि नायं स्यादेवमेव भवेदयम् ।
 अविच्छिन्न(C. ५४b)स्ततश्छेदकारणस्वाधको मताः ।

तथा हि॑ कालान्तरस्थायिता सकलस्य भावस्य । तत्कालसध्य एव यदा॒
 यरस्वरूपनिरूपणापरः प्रत्ययो भवति । तदा तेन विच्छिन्नं पूर्वकमालम्बनं
 प्रत्ययो बाध्यवसायविषयः । तेन स बाधको व्यवस्थाप्यते । तथा हि॒ (२)
 स्वयं न स्यात्तदाऽविच्छिन्नमेव पूर्वकविज्ञानालम्बनं भवेदन्यकालवत् । ततो
 ज्ञव्यव्यतिरेकाभ्यां बाधकेन विच्छिन्नमिति गम्यते । एवं विनाशयविनाशकभाव
 आलम्बयआ (म्ब्या) लम्बनभावश्च ।३ तथा हि॑ ।

परोक्षे भाविनामर्थे विनिश्चित्य घटादिके ।

तदाकारोदयञ्ज्ञानन्तदालम्बनतास्थितिः ।

तथा

स्वच्छं स्फटिकवज्ज्ञानं यो यस्तत्रापचीयते ।

तं तमाकारमासाद्य तच्चकास्ति तथा तथा ।

५(अ) परोक्षस्तावदस्तीति (कु) तश्चिचागमादनुमानतो बावसितः स्वच्छञ्च विज्ञानं । यदि न स्यादयमर्थः परिप्लवेनैव केवलं किमस्ति किमत्र नास्तीति । परिदृष्टे चारात्मनि प्लवमान इव तीरमासाद्य स्थिरीभ० वर्ति तेन तदालम्बनमिति व्यवस्थाप्यते । तथा हि ।

चिन्ताव्यापूतचेतस्कः प्लवमानेन चेतसा ।

इदं तदा दृष्टमिति पूर्वदृष्टे स्थिरीभवेत् ।

दृष्टश्रुतविस्मृतं हि विकल्पयन् किं किं दृष्टं तत्र प्रपञ्चकथायां श्रुतम्वेति पर्यन्वेषणपरो यदा यथाश्रुतादिकमभिमुखीकरोति तदाभिमुखीकृते स्थिररत्नेन तत्र प्लवमानतापरित्यागानिमित्तमालम्बनतया(c. ५५a) व्यवस्थापयतीति लोकव्यवहारः ।

तत्त्वमेव किमेवं चेत्^{११} न भवत्यस्य वस्तुनः ।

न प्रत्यक्षानुमानाभ्यामप्रतीतेरवस्तुता ।

न तावत्परोक्षस्य सत्ता प्रत्यक्षेण प्रतीयते । तदभावादनुमानमपि नेति क्रमः । सति परोक्षप्रतीतौ सद्भावे तदालम्बनता प्रत्यक्षस्य सिध्येत् । नालम्बनतायाऽन्त्र प्रत्यक्षस्य वस्तुसम्बद्धं सिध्यति । ततोऽनुमानं तत्प्रतिबद्धवस्तुलिङ्गोदयादस्तु गमयति ततोऽनुमानप्रसिद्धवस्तुविषयत्वालम्बनं प्रत्यक्षं ततो वस्तुसम्बद्धोऽनुमानस्य । ततो वस्तुगतिरिति चक्रकम्भव्यवस्थापि भवेदिति न वस्तुप्रतिपत्तिसम्भवः ॥

एवमप्रतिपन्ने हि वस्तुन्युपगमः परं ।

प्रमाणरूपाविज्ञानात्पूर्वसम्बन्धति वस्तु (?) सम्भवात् ।

तत्प्रतीत्यनुसारेण विशेषणविशेष्यता ।

मया प्राक् प्रत्यपादीदं तद्वपामर्थवर्णनात् ।

त्वया वा पुनराभ्युपेत् स तथा नास्ति तत्त्वतः ।

एवं निरूपणायाऽचेत् स तथा नास्ति तत्त्वतः ।

नास्त्येव तत्र को दो^{१२}षो यतः पर्यनुयुज्यते ॥

बाध्यबाधकभावश्चेत् प्रतीत्योः परपूर्व्योः ।

स्वप्रतीतौ कस्य दोषो येन पर्यनुयुज्यते (।)

आत्मानमेव किं कश्चिदनुयुञ्जन् प्रवेद्यते ॥

आन्तिरेव क्रमस्तस्मान्नामोपमात्वयोगभाक् ।

आन्तित्वे वासिते (c. ५५b) तत्र कारणान्वेषणे किं ॥

परोपि प्रतिपाद्येत यदेव स्वपरिस्पृष्टं ।

तदा सोपि नवक्त्येव कुतो मे आन्तिरीदृशी ।

यदा हि आन्तिसम्भवे स्वयं परामर्शवतः पुन^{१४}रसौ निवर्त्तते नेदं रजत-
मिति तदा किमात्मनः पर्यनुयोगं कश्चित्करोति (—) कथमहमप्रतिपन्ने रजते
तद्विशेषमभावं प्रतिपाद्ये विशेषणे चाप्रसिद्धे कथन्तद्विशेषणे चाप्रसिद्धे कथ-
न्तद्विशेषणं परोक्षं जानीयां । येन मम पक्षदोषो न भवेत् । परप्रतिपादनेष्वेद-
मेव ॥

ननु तत्र सत्यरजतदर्शने सम्भवति आन्तिरिह पुनर्न विज्ञच्छ दृष्टमिति
कुतो आन्तिः^{१५} एतदुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । अषि च । आन्तिश्चेत्परमार्थेन
कथञ्चिच्छदवगता किमिदानीं आन्तिकारणान्वेषणप्रयासेन । यदि कारणं नास्ति
आन्तिरेव न भवेत् ।

नैतदस्ति ।

कारणे सति न भान्तिः परमार्थेष्वि कारणम् ।

सकारणत्वाद् भान्तिश्चेत्तदापीष्टं विहन्यते ॥

न कारणमस्तीत्येव आन्तिः । अन्यथा सब्द्वा भवेद् भवतो आन्तिः । अभा-
न्तादपि पर्यनुयोगेन भवितव्य^{१०}सेव कुत इव आन्तिः । तथाप्रतीतोरिति चेत् ।
आन्तावपि *[n (c. 3246,7) मानसेत् । अआन्तिपूर्विका आन्तिश्चेत् । यदि 92
कथञ्चिच्छदभान्तिर्नामि नास्त्येव कारणाभावात्किञ्च आन्त्या भवितव्यम् । भवतु कथं
प्रत्येतव्या । अआन्तिविपर्ययेन (ण) हि आन्तिरिति व्यवस्थाप्यते । समानभितरत्रापि
आन्तिविपर्ययेणाप्यआन्तिरिति । (c. 33b) अथ विधिरूपेण आन्तिर्न तु
आन्तिविपर्ययेण ॥ आन्तिस्तु बाधके सति । ततो विपर्ययादेवाआन्तिरिति ।

तदप्यसत् ।

विधि रू^१ पेण यद् दृष्टं तदेव हि तथेयते (।)

न बाह्यविधिरस्तीति भान्तिस्तत्रेति निश्चयः ॥

अथ यत्र कारणं सा आन्तिरिति नोच्यते । या आन्तिः सा कारणस्विना
न भवतीति । एवन्तर्हि सविशेषणो हेतुः ।

भान्तिकारणसद्भावाद् भान्तिर्भवति नान्यथा ।

ज्ञाते च भान्तरूपत्वे तत्कारणविनिश्चयः ।

सविशेषणे हि हेतौ आन्तिः प्रथमं ज्ञातव्या । पुनः सापि आन्तिः कारणा-
दिति । अनवस्था । तस्माद्येन रूपेण सा आन्तिस्तद्रूपविज्ञानादेव व्यवस्था^{११}कारणं
भवतु मा वाभूत् । स्वरूपेण हि भावो भवति न कारणरूपेण । तत्स्वरूपं कुत इति

* इतोऽग्रे बन्धनीस्थः पाठः (c. 3246-3423) पृष्ठयोः स्थापितः प्रमादेन ।

चेत् । किमनेन । इयमपि आन्तिस्वरूपप्रतिपत्तिर्भान्तिर्भ भवतीति कुतः । यथेयं प्रतिपक्षा तथा यदीयमपि भवतु को दोषः । पूर्वविका न आन्तिरिति चेत् । तदप्यसद् ।

रजतप्रतिपत्तिः स्यात् शुक्तिकाप्रत्ययक्षये ।
शुक्तिकाप्रत्ययस्यापि यद्यन्यः क्षयकारकः ॥
ततः किं सत्यता तस्य प्रत्ययस्य भवेत्सुनः ।
रजतग्राहणः किम्वाऽ द्वयं नास्तीति नेक्षयते ।

अथापि (c. 3421-3) सत्यता क्वापि प्रतीता यदि तदभवेत् ।
तत्रावष्टम्भसद्भावादितरत्र विपर्ययः ॥
बाधकप्रत्यये हि स्यादितरत्र विपर्ययः ।
बाधको यदि नास्त्येव तद्विपर्ययप्रत्यये ॥
विपर्ययस्यासद्भावं कस्तदा प्रतिपादयेत् ।

अत्रोच्यते ।

यदि विपर्ययवित्तिरथान्यथा कथमिवाभवनस्य विनिश्चयः ।
अनुपलविधकृतोथ विनिश्चयः किमपरेण विनिश्चयकारिणा ।
विपर्ययोपलविधश्चेत्स्यासिद्धिनिरुच्यते ।
स्वसम्बन्नमात्रमेवास्तु बाह्यस्यासम्बद्धा ततः ।]

तस्मादनुपलविधरेव बाधकं प्रमाणं नापरमिति न्यायः । सा चात्राप्यस्तीति.
कथं सालम्बनच्छानभिति । ततोऽवेद्यवेदकान्नाबुद्धिः ॥

यत्पुनरुक्तं मत्वर्थनिरातः साध्यत इति तदप्यत्यन्तमयुक्तं ।
(c. 56a) मत्वर्थाभाव एवात्र साध्यते परमार्थतः ।
निरालम्बन (त्व) साध्यमन्यथा न भवेत्तदा ।

निरालम्बनं विज्ञानभिति । आलम्बनत्वस्याभावः । साधयितुं प्रस्तुतो येन कथन्तस्य स एव साध्य इत्युपरि निक्षिप्यते । इच्छया हि विषयीकृतः पक्षः स कथमन्यथा क्रियेत । यो यः साधयितुमिष्ठः स एव पक्षः । अथ स तथाभूतः साधयितुमशक्यः । तथा सति हेतुदोष एवासौ न पक्षदोषः । अभाववत्स्वेन साधने मत्वर्थ एव ।

ननु पारमार्थिकमत्वर्थसाध्यतायां प्रमाणमस्ति । कल्पितस्य धर्मिधर्मभावस्याश्रयणात् । अन्यव्यावृत्तिद्वारेण स्वभावभूतः एव धर्मो व्यतिरेकेण व्यवस्थाप्योर्ज्ञवत्तया कल्पयते तत्र यद्यपि नामायं संबृत्या व्यवहारः तथापि न तावता क्षतिः ।

ग ज नि भी ल ने न तावदयं व्यवहारः प्रवर्त्यतां । पुनरयमपि निरुप्यमाणो विश्वे-
र्यं एव ।

ननु केयं स मृतिः । यदि वस्तु तदेव वक्तव्यम् । किन्तत्र नामान्तरेण ।
अथ नास्ति किञ्चित्तदा सम्बृतिरिति किञ्चामान्तरेण ।

सत्याभासः परन्तत्र न तत्त्वं परमार्थं ।

विचार्यमाऽ जशून्यत्वे स मृतिः सेति गीयते ॥

तत्त्वसम्बरणात्सम्बृतिः । प्रतिभासमानं हि रूपमसदिति न तावता युक्तं ।
विचार्यमाणतायां पुनरसत्वादभावनिश्चयः । ततः परमार्थप्रिक्षया संबृतिरुच्यते ।
संबृत्यास्तीति (c. ५६) आन्तजनपेशयास्तीति । न च अन्तस्य बाधकोदय इति
सत्यतयाऽभिभानात्संबृतिसत्यन्तदुच्यते । तत इदमपि वक्तुमेव ।

अभावे भ्रान्तता केयं भावश्चेद भ्रान्तता कथम् ।

अतत्त्वभासो^४ भ्रान्तिश्चेदतत्त्वे सम्बृतिर्वै किम् ॥

अतत्त्वे सत्यता नो चेत्सत्याभासो भवेत्वं कि ।

ततः संबृतिसत्यत्वं सत्याभासत्वमित्यपि ॥

वच्चनोक्तिः कथन्तस्यान्तालावकासावादिवत् ॥

यस्य सत्यावभासित्वमसत्येष्यसमञ्जसं ।

तस्यावभासित्वकथने (भवेत्) कैव वच्चना ।

तस्मात्पराशयाज्ञाने स्वात्मोत्कर्पाभिधित्सया ।

प्रलापः केवलन्तस्मादन्या नास्त्येववच्चना ॥

तदास्तान्तावदेतत् । अन्यदुच्यते । यदत्रैव पौरेणोक्तं ।

पर्युदासे निषेधे वा व्यतिरिक्तस्य वस्तुनः ।

प्रमेयत्वाद्यभेदेन जगतः सिद्धसाधनम् ।*

प्रमेयत्वेन व्यतिरिक्ततैव नास्ति सम्बेदनात्सर्वस्य जगतः । व्यतिरिक्त-
स्यालम्बनस्याभावात् । सिद्धमेव साधनं ॥

यदि चात्यन्तभिन्नेन निरालम्बनतोच्यते ।

कथञ्चिच्चच्चेत् विरुद्धेत प्राकृपक्षः कलिपतेन ते ।*

वस्त्वाद्याकारभेदेन धीर्निरालम्बनेष्यते ॥

ग्राहकाच्चेदभिन्नत्वं शक्तिभेदो विसु^५ध्यते ।

निरालम्बनवुद्धेश्च यद्युत्पत्तिः प्रसाद्यते ।

दृष्टत्वात्सेष्यतेऽस्मभिर्बहिर्हचग्राह्यविवर्जिता ।

* श्लोकवार्तिके २३१-३२ पृ० ।

सम्यक्त्वं पुनरेतस्यास्त्वं नेच्छसि कथञ्चन ।
 आत्मांशेऽवसिता हयेषा मृगतृष्णाम्बुद्धिवत् ।
 चैत्यादिप्रत्ययानात्म्न निरालम्बनता यदि ।
 धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया धिया ।
 ततो विषयनानात्वात्प्रतियोग्यनिराकृते: ।
 रूपात्त्राल (स्व) नप्राप्तिः सती (c. ५७a) केन निवार्यते ।
 यदि प्रत्ययशब्दोपि प्रत्ययत्वेन गृह्यते ।
 सम्बित्यालम्बनत्वञ्च वार्यते सिद्धसाधनम् ।
 बुद्ध्युत्पादनशक्तिश्चेद्वार्या साध्यत्र सिद्ध्यति ।
 साधनस्य प्रयोगे हि बोधकत्वाद्विना न ते ।
 न चाभिधास्त्यसम्बद्धादृते भेदाच्च नास्त्यसौ ।
 न चासौ तद्वात्म्येद बोधयन्त्या धिया विना ।
 प्राशिनकैर्माण्डृहीते च वाक्ये सावयवे पृथक् ।
 पक्षे हेतौ सदृष्टान्ते वादिनि प्रतिवादिनि ।
 साधनस्य प्रयोगः स्यात्तदुपत्येष्यते यदि ।
 पूर्वाभ्युपगमेनैव प्रतिज्ञां वाध्यते ^{१२} तदा ।*

इति सकलं यत्किञ्चिदेतत् ॥ यतः (—)

विज्ञानाद्वचितिरिक्तेन निरालम्बनमुच्यते ।
 न च नीलादिको बोधात्तद्वर्तीपि ततोऽपृथक् ।
 यद्यपि ज्ञेयवादिनाऽस्य धर्मेण तद्वस्त्वमभे ^(?d)स्तथापि ज्ञानत्वस्याभावा-
 द्वचितिरक्त एवासौ । नहि मनुष्यत्वयोर्गेष्य ब्राह्मणादव्यतिरिक्तो भवति चण्डालः ।
 ततो विज्ञानमप्यत्र व्यतिरेकिणालम्बनेन न सालम्बनमिति ज्ञानत्वरहितेनेति
 प्रकरणाद् गतिः ।^{१३} प्रमेयत्वञ्च यद्यव्यतिरिक्तं प्रमेयात्तो विज्ञानादस्य भेद ७b
 इति कुतः सिद्धसाधनं ।

प्रमेयत्वादभेदश्चेत् सम्बेदनतदन्ययोः ।
 सम्बेदनात्तदन्यत्वं नास्त्येव ज्ञानमेव तत् ।
 अत्यन्तभिज्ञापेक्षायामनालम्बनसाधने ।
 सिद्धसाधनता कस्मादबोधत्वेऽतिरिक्तता ॥
 यदि केनचिदप्याकारेण भेदः सर्वदा भेद एव भिज्ञाभिज्ञस्य (c. ५७b)
 द्रष्टुमशक्यत्वात्तो भिज्ञस्यात्पन्तं भेद एव तदालम्बनत्वे स्वांगालम्बनत्वमेव^१

* इलोकवार्ताके पृ० २३२-३४ वच्चितपाठभेदोपि ।

केवलततः कथं सिद्धसाधनता । ज्ञानाकारतया चाभेदे ग्राह्यस्य भवत्ववान्तरभेदः,
तथापि तद्व्यतिरिक्तालम्बनमेव ।

बोधरूपस्य सद्भावे द्वयोः सालम्बनं कथं ।

द्वयोरपि न बोधत्वे तदस्ति सुखदुःखयोः ॥

ग्राह्यग्राहकभेदश्चेत् कथम्बोधादभिन्नयोः ।

सितनीलादिभेदश्च न कस्याभेदनास्तिता ॥

सुखदुःखादिभेदेयं यथा बोधात्मनोरपि ।

सितनीलादिभेदोपि न न ग्राह्येतरात्मवित् ।

यथा^२ सुखदुःखयोः तत्वमेदो बोधत्वादभेदेवि तथा सितसातात्मतयापि भेदे
को विरोधः । ग्राह्यग्राहकाकारात्मता तु न प्रतिभात्येव । नहि सितसातादि-
व्यतिरेकेण ग्राहकादिता प्रतिभासमानोपलभ्यते ॥

तस्माद् ग्राहकादिव्यपदेशो दुरात्मभिः स्वमनीषिकाविप्रणष्टरूपाक्षिप्तः ।

निरालम्बनबुद्धेश्च यद्युत्पत्तिः प्रसाध्यते ।

स एव पक्षः प्राक्पक्षात्कथम्भेदेन दर्शितः ।

सर्वा बुद्धिनिरालम्बा^३ सर्वोत्पत्तिमती तथा ।

नानयोः साधने भेदः कथन्धर्मो न साध्यते ।

धर्मभूतैव साध्येयं साधनोत्थितया धिया ।

बुद्धौ सालम्बनत्वं स्यान्निरालम्बतया क्षतम् ।

यदाहि यदा निरालम्बना सर्वा बुद्धिरूपवती साध्यते । तदार्थतो निरा-
लम्बनत्वैव धर्मभूता साध्यते । (c. ५८२) तथा सति सालम्बनता आन्तिवशाद-
भ्युपगम्यमाना निराक्रियत एव । कथं साधनोपन्यासो व्यर्थः । प्रत्ययशब्दे तु
प्रत्ययशब्दो न वर्तत एव प्रकरणादित्रिप्रतिपादितं । ततः सिद्धसाधनता कथ-
मसम्बेदनात्मस्वाच्छब्दस्येति । बुद्धचृत्पादनशक्तिः निषेधस्तु नाभिप्रेत एव । येन
साधनव्यर्थता भवेत् । नहि बुद्धिरेव नोत्पत्तिमती । निरालम्बनवादस्यायमर्थः ।

ननु यदि बुद्धिरूपवत्यपि निरालम्बना किन्तयोत्पन्नयापि । अथ साल-
म्बना तदा तयैवानैकान्तिकत्वं (।)

तदप्यस्त् ।

अन्यापोहस्य साध्यत्वात् व्यावृत्तिः परवच्चिते ।

कियते साधनेनेति व्यर्थकं साधनं कथम्^४ ।

निरालम्बना सकला बुद्धिरिति प्रमाणेन केनचित्प्रतिपत्तव्य एषोऽर्थः ।
कथमन्यथा साधनोपन्यासः । ततश्च साधनानिरालम्बनबुद्धरपि निरालम्बन-

तैव साध्यते । तस्या निरालम्बनत्वे कथं निरालम्बनत्वसिद्धिः । नानुमानस्य सम्बादेन प्रामाण्यात् न सालम्बनत्वेन । सालम्बनता नास्तीति कथं सम्बादः । आलम्बनस्यानुपलब्धिः । नास्तीति बुद्धेः कथं सम्बादो यदि बृशयानुपलब्धया पश्चात्तदासौ पदार्थो नोप०लभ्यते ॥ एवञ्चेदनालम्बनापि बुद्धिस्तत्त्वनिश्चय-निबन्धनम् । ततोन्यापोहबोधक एव साधनप्रयोगो नाबोधकः । (c. ५८b) ततोन्यापोहेषि शब्दार्थे सम्बन्धोस्येव पदार्थानां । भेदोषि काल्पनिकः । पश्चात्त्व साधयतः संवृत्त्या भवत्येव भेदग्रहणविषयः । वादिप्रतिवादिनोभेदग्रहणं कि प्रथम-मेव विशीर्यते । तदपि च पश्चात्स्वन्वदेव निरालम्बनत्वदा च निर्वृत्ते काये किमिदानीमसिद्धतादिचोद०ना करिष्यति । अपि च । प्रतिपादितमेव तत्पुरस्तादिति किमनेन चोदितेन ।

स्त्रीशूद्रविस्मापनमेव दुष्टैस्तत्वानभिज्ञैर्गदितम्वराकैर्(:)

न तत्त्वबोधस्य पुनः पुरस्तादयुक्तियोगि प्रलयं प्रयाति ॥

तस्मादभ्युपगम्यापि भेदप्रपञ्चपक्षादिकं ग ज नि मी ल ने न पुनः परामर्शं प्रक्रमेण तवभावसाधनेन दोषः ।

नन्वहं स्वप्रतिभासमेव केवलं प्रतिपद्ये । इति प्रतिपादयन्परप्रतिपत्ता बाध्यते परेण^९ तदा प्रतीयत एव । ततः कथं स्वांगालम्बना सिध्यति बुद्धिः ।

तदस्त् । परेण प्रतीयते इति नात्र प्रमाणमिति प्रतिपादितं । प्राशिन कानामपि स्वांगमात्रकादपरत्र नास्ति प्रतीतिः । इति निरालम्बनवचनादस्यैव प्रतीतिस्ततः कुतः प्रमाणादेषा तव प्रतीतिर्भेदग्रहणमन्तरेण प्राशिन का नां न साधनवृत्तिरिति । अथ ये भेदप्रतीतिमन्तो न भवन्ति ते न प्राशिनका इति ॥

तदस्त् ।

ये तत्वं प्रतियन्त्यत्र तेषां प्राशिनकर्ता^{१०} न चेत् ।

अतत्ववेदिनां नैव प्राशिनकर्त्त्वेधिकारिता ॥

अथैकपक्षपातेन प्राशिनकर्त्त्वं न विद्यते ।

पक्षपातविनिर्मुक्तः कुत एव भविष्यति ॥

परस्परविरुद्धं हि द्वयम्बोद्धुमसांप्रतम् ।

एकैकबोधादेकत्र पक्षपातस्य सम्भवः ॥

(c. ५९a) ततः प्राशिनकयोरेव परस्परविरुद्धयोः ।

विवादे प्राशिनकरन्यैर्भाव्यमित्यनवस्थितिः ॥

वादिनः प्राशिनकर्त्त्वञ्चेदितरेतरसंश्रयः ।

तयोरपि यतो नून^{१०} पक्षपातः स्वपक्षिणि ॥

तस्मात्प्रमाणपातत्वे नियताभ्युपगम्यता ।
 यत्तु प्रागभ्युपगतं तद्विरोधि तदस्य ते ।
 प्राशिनकानां यदा पक्षवादिप्रतिवादिषु भेदबुद्धिः ।
 तथापि यद्यसौ वादिवचनाद्विपर्येति प्रमाणबलायातान्न तत्र तैविरोद्धव्यम् ।
 स्वबुद्ध्या निरूपयतां तेषां यदि तत्परिशुद्धं भवति कस्तत्रानभ्युपगमे हेतुः । ततः
 पृष्ठबाध्युपगमेन यथा कथञ्चिद्वस्य वाचा ।

तन्वनेन प्रमाणब्र^{११}लेनापि पूर्वस्येति किमिदमनलसम्पुच्छैरुच्यते ॥

यत्र सत्याभिमानोस्ति सा निरालम्बना मतिः ।

इति पक्षे विरोधः किन्ततस्त्यत्वमनिच्छतः ।

अथापि स्यात् ।

“धर्मा*धर्मादिबोधे च नासिद्धे परमार्थतः ।

शिव्यात्मनोऽच धर्मदिरुपदेशोऽवकल्पते ।

तदनुष्ठानतो बुद्धैरिष्टो भेदः स्फुटञ्च तैः ।

सूत्रात्तरेभ्युपेतत्वाद् भवेदागमवाधनम् ।

सर्वलोकप्रसिद्ध्या च भवेतपक्ष^१स्य वाधनम् ।

कृत्स्नसाधन^{१२} बुद्धिश्च यदि मिथ्येष्यते ततः ।

सर्वाभावो यथेष्टम्ब्वा न्यूनताऽपि द्युभिर्वीयते ।

तेषां सालम्बनत्वे वा तैरनेकान्तिको भवेत् ॥

तदन्यस्य प्रतिज्ञा चेत् तदन्यप्रत्ययो मृषा ।

(c. ५९b) पक्षा^२द्युनन्तगमनाऽन्तस्य पक्षादिता नहि ।

तन्मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वं पूर्वं न सिध्यति ।

साध्य^३साधनविज्ञानमेदो नहि तदा भवेत् ।

यावद्यावत्प्रतिज्ञैव^४ न्तदन्यस्येतिभास्य[? ष्य]ते ।

तावत्तावत्परेषां स्यान्मिथ्यात्वा^५दाद्यवाधनम् ॥

* श्लोकवार्तिके पृ. २३४— ।

† ibid मुद्रिते ग्रंथे—न्यूनत्व

^१ ibid मुद्रिते ग्रंथे—नन्तगमना ।

^२ श्लोकवार्तिके पक्षवाधोत्तरे ध्रुवमिति पाठः ।

^३ श्लोकवार्तिके पक्षाद्येत्यमर्थोनास्ति ।

^४ श्लोकवार्तिके स्तम्भादि साधनज्ञानेति पाठः ।

^५ श्लोकवार्तिके यावद्यावत्प्रतिज्ञैयं नदन्यस्य प्रतीयते इति पाठः ।

^६ श्लोकवार्तिके दन्य वाधनमिति पाठः ।

विरुद्धाव्यभि^{१४}चारित्वं बाधो नाप्यनुमानतः ।
 इत्थं सर्वेषु पक्षेषु वक्तव्यं प्रतिसाधनं ।
 बाह्यार्थालम्बना बुद्धिरिति सम्यक्त्वधीरियम् ।
 बाधकापेतबुद्धित्वाद्यथा स्वप्नादिवाधधीः ।
 सापि मिथ्येति चेद्ग्रूयात्स्वप्नादीनामबाधने ।
 त स्याऽन्साधम्यदृष्टान्तो भवतः साधनेधुना ॥
 विज्ञानास्तित्वभिन्नत्वक्षणिकत्वादिधीस्तथा ।
 सत्या^१ चेदभ्युपेयेत तदानैकान्तिको भवेत् ॥
 तन्मिथ्याप्रतिपैत्तौ वा पक्षवाखः प्रसज्यते ।
 तथा^{१५} च बद्धमुक्तादिव्यवस्था न प्रकल्पते ।
 ततश्च मोक्षयत्नस्य वैफल्यं वः प्रसज्यते ॥”†
 तदेतदसत् । यतः ।
 अथत्वं [? तत्वं] यद्यभिप्रेत्य संसारिप्रत्ययः स्थितः ।
 धर्माधिर्मादिचिन्तेयन्तदेतन्न समञ्जसम् ॥
 अतत्वेषीष्टतादित्वं बालक्रीडावदिष्यते ।
 तत इष्टप्रसिद्ध्यर्थं धर्मो नैवोपदिश्यते ॥
 इष्टसाधनस्य धर्मत्वमिति भेदमसौ संसारी निश्चिनोत्येव तस्य भेदवासना-
 नपगमात् । यदा च तस्य मुक्तता तदा न केनचिदपि तस्य प्रयोजनम् । नहि बा॑ल-
 क्रीडाविषयेष्टसिद्ध्यर्थं परमार्थवित्त्रवर्त्तते (।) यतः ।
 प्रवर्त्तते जनः सर्वस्तत्र यत्रास्ति तत्त्ववा: [? धीः] ।
 रागाच्छोभन (c. 602) बुद्धचा कि विरूपायां न वर्तनं ।
 तस्मादत्त्वेषि नृणां तत्त्वबुद्धचा प्रवर्त्तनं ।
 तस्य तस्योपदेशः कि न (?) कृत्वा गजनिमीलनं ।
 अनेन तत्रानुष्ठानमविरोधीति साधितम् ।
 तदभिप्रायसूत्रान्तकथितैः का विरोधिता ।
 अतत्ववित्प्रतीत्या च बाधने सिद्धसाधनम् ।
 सर्वानालम्बनत्वस्य तं प्रत्यनुपदेशनम् ।

* ibid मुद्रिते ग्रंथे—तस्मात्सा ।

^१ श्लोकवार्तिके सम्यक् चेति पाठः ।

^२ श्लोकवार्तिके सम्युपपत्तौ चेति पाठः ।

† श्लोकवार्तिके २३६ पृष्ठ ।

कृत्सनसा॑ धनबुद्धिश्च तस्यानालम्बनाद्विना ।
 यदा तु बोध्यते तत्त्वं सर्वभावेष्यदुष्टता ।
 इष्ट एव तदाभावः सर्वस्यालम्बनात्मनः ।
 तत्साधनमनालम्बं ततस्तच्चेत्र सिध्यति ।
 अविसम्बादिता तेन साध्यानालम्बनास्तिता ।
 तस्य साध्यस्य दृष्टत्वात्तेनानेकान्तता कुतः ।
 तदन्यस्य प्रतिज्ञानं सत्येव सूपगम्यते ।
 तदन्यप्रत्ययस्यापि न मिथ्यात्वञ्च नेष्यते ।
 तन्मिथ्यापूर्वको दोषः कथमिष्टाप्रसिद्धितः ।
 तदन्यस्य प्रतिज्ञायामनवस्था न विद्यते ।
 यत्र सत्याऽभिमानोस्ति तदनालम्बनं मतं (।)
 निरालम्बनतात्यत्वसम्बादेपि निरूपिता ।
 प्रतिसाधनमित्यञ्च कथं शक्यनिदशनम् ।
 बाधकापेतबुद्धिश्चमसिद्धिमिति साधितम् ।
 स्वप्नादिवाधीः सत्यानुपलम्बेन साधिता ।
 तदुत्थितानुमानस्य बाधकत्वादसिद्धता ।
 बाधकापेतबुद्धिश्च हेतोः सालम्बसाधने ।
 क्षणिकत्वादिबुद्ध्यायदनैकान्तिकचोदनम् ।
 तदयुक्तं यतो ज्ञानं क्षणिकं वाह्यवर्जितं ।

(c. 60b) विज्ञानरूपक्षणिकत्वसिध्या साल(म्ब)नासौ क्षणिकत्वबुद्धिः ।⁴
ततोऽनिरालम्बनता सवाह्या न सिध्यतीत्यर्थतया हि पक्षः ।

बाह्यालम्बनाः प्रत्यया न भवन्ति स्वप्नबुद्धिवत् । इति विशिष्य पक्षः
कृतः । क्षणिकत्वादिबुद्ध्या नेकान्त इति चेत् । न, क्षणिकत्वं यो गा चा र दर्शने
विज्ञानात्मभूतमेव साध्यं ततो विज्ञानात्मसालम्बनता दृष्टान्तेन तथा भूत सा-
लम्बनतैव भेदवत् । अथ व्यतिरिक्तमालम्बनं तावत्सद्वा । न व्यतिरिक्तालम्बना
क्षणिकत्वं बुद्धिः । तथा हि ।

प्रत्यक्षमनुमानम्बा क्षणिकत्वादिवेदनं⁵ (।)

नानुमानं तदन्येन सालम्बनतया स्थितं ।

अविसम्बादिता मात्रान्न सालम्बनता विदाम् ॥

अविसम्बादो हि योनुमानेन स प्रत्ययान्तरेण व्यवहितः । ततः प्रत्ययान्तरं
तथा भूतमुत्पादयदनुमानं प्रमाणम् । न स्वाकारमात्रग्रहणात् । प्रत्ययान्तरञ्च

प्रत्यक्षमेव । साक्षात्करणे हि वस्तुग्रहणाभिमानः । तच्च साक्षात्करणं ज्ञान-
रूपस्य क्षणिकस्य स्वरूपं सम्बेदनेनैव न तदात्मभूतं तदन्यसम्बेदनेन ग्रहीतुं-
शक्यम् । अथ स एव स्वसम्बेदनपूर्णो न सिध्यति प्रतिप्रमाणे सति ।

तद्वृपे वेद्यमाने हि यदान्यन्तं प्रवेद्यते ।
तदा स्वरूपसम्बिर्ति को वारयितुमर्हति ।
अवेदनेन विज्ञिश्चेत्किं न सर्वेण वेदनं ।
तथा न दृष्टमितिचेदन्यथापि किमीक्ष्यते ।

अर्थापत्तेः (c. 61a) क्षयादेवं यथा दृष्टन्तयेष्यतां ।

आत्मानुभविता दृष्टस्तस्य दृष्टिः कुतो मता ।

स्ववेदनेन चेदेतन्नीलादावपि नाधिकम् ।

आत्मनो द्रव्यता नैव साधिष्ठा यदि मीयते ।

नीलादेरपि नीलत्ववृत्तिवेदनतो न किम् ।

यथैवात्मनो^१ द्रव्यरूपतान्या सम्बित्या वेद्यते तथा नीलादेरपि किञ्चाभ्युप-
गम्यते । नीलस्यापि स्वबोधरूपतान्या द्रव्यरूपतान्या भविष्यति । आत्मवत्स्व-
बोधरूपा नीलादयोपि । अथोभयरूपता वौ छ स्यासिद्धा (।) सा मी मां स क-
स्याप्यसिद्धेः समानैव । न हयेकमुभयरूपं नाममात्रकेण शक्यम् ।

एकरूपम्भवेदकमिति मानं प्रवर्तते ।
अनेकरूपमेकञ्चेत्सर्वमेकं प्रसज्यते ।
वेद्यवेदकमेकञ्चेन्नीलादि न किमिष्यते ।
आत्मनी^२ले भवेतां हि तदैके वेद्यवेदके ।
भिन्नदेशतया नो चेत् भिन्नरूपतया न किं ।
रूपभेदेन भेदो हि प्रसिद्धः सार्वलौकिकः ।
देशभेदेन भेदो हि रूपाभेदे कथं भवेत् ।
तथा च सति देशादिभेदः स्याद्यापिभेदकः ।

तस्मात्स्वसम्बेदनमन्तरेण वेदनमेव न सिध्यतीति सकलमनालम्बनमेव वेदनम् ।

बद्धमुक्तादिभेदोपि नैवास्ति परमार्थतः ।

भेदो हि नावभायेव सर्ववत्र समदर्शनां ।

मोक्षादियत्नोपि न पारमार्थिकीं स्थितिनदधानः क्वचिदस्ति लोके ।

वैयर्थ्यचिन्त्ना यदि तत्र युक्तिभाक् शब्दस्य शृंगेषि न किम्बिधेया ॥

यथा स पारमार्थिको न भवति यत्स्तथा भेदोपि (c. 61b) बद्धमुक्ता-
दिज्जिति समानमेतत् । किञ्च्च ।

विकल्प्योत्पद्माना च ज्ञानास्तित्वादिधीर्घा ।
 वहिरादिविवेकस्तु नाविकल्पकसाधनः ॥
 विकल्पयज्ञेव ब्रह्मान्तरं साधारणमवासनानिमित्तादिकं व्यवस्थापयति ।
 अविकल्पकेन तु साक्षात्करण^{१०}रूपेण स्वरूपमेव प्रतीयते, न पररूपमिति पुरः
 प्रतिपादितमेतत् तत् एतश्चिराकृतम् ॥

* विकल्पयोत्पद्माना च ज्ञानास्तित्वादिधीर्घदि ।
 मृषेष्टा न च दृष्टात्र प्रमाणान्तरतो गतिः ।
 प्रमाणाभावतस्तेन ज्ञानास्तित्वादि दुर्लभम् ।
 विकल्परूपां किल वहिरर्थरूपमेव । ब्रोधोर्थपित्तिगम्यः । सा चार्थपित्ति-
 विकल्परूपा वौ द्व स्य च न विकल्पकं प्रमाणमिति ज्ञानाद्यस्तिता प्रमाणा-
 भावादवशीर्घेत (१)

तदसदेतत् ॥^{११} यतः ।
 अन्याभावे विकल्पस्य प्रामाण्यं यदि युक्तिमत् ॥
 विकल्पस्य प्रमाणस्वन्न युक्तमिति युक्तिमत् ॥
 यदा तु न विकल्पस्य न चान्यस्य प्रमाणता ।
 तदा विशीर्घमाणेषि सर्वस्मिन्कोपराध्यतु ॥
 व्यवहारो न चेदेवं सम्बूत्या केन वार्यते ।
 नन्वविकल्प एव सम्बूतिः सा चेद्व्यवहारनिमित्तं ततः स एव परमार्थः,
 व्यवहाराविसम्बादात् ।

तदप्ययुक्तम् ।
 अविभावितरूपस्य प्रतिभासस्य सम्भवे ।
 अविसम्बादितात्यातिवासनासङ्गभाविना ।
 कलधौ^{१२}तादिमानेन यदि कामलिनिद्वये ।
 परस्पराविसम्बादः का तत्र परमार्थता ।
 एतत्तु वक्ष्यामः ।
 सर्वञ्चाप्यस्मदादीनां मिथ्याज्ञानं विकल्पनात् ।
 (c. 62a) सान्निध्यविप्रकृष्टत्वे सत्वादि न च दुर्लभम् ॥^{१३}
 इदं सन्निधानम्भगवतः । ततो देशनार्थमस्य विपर्ययश्वैतयोः । इदं सदिदमसदिति

* श्लोकवार्तिके ।

† श्लोकवार्तिके सत्वा सत्वे च दुर्लभे इति पाठः ।

‡ श्लोकवार्तिके पृष्ठ २३७ ।

किल दुर्लभमसत्यस्वादेतस्ताधकस्यविकल्पात्मनः । तदेतद्वासनाबलनियमादसदपि परमार्थतः सदेव ॥

बौद्धदर्शन^{*} एकस्मिन्¹³ पक्षपातोपि युज्यते ।

मृषात्वे च (हि) बुद्धीनां वाधो नैवोपलभ्यते ॥

वासनायासत्था भावाद्वाधके सैव कारणम् ।

भ्रान्तत्त्वस्य कथम्बित्तिरसति प्रतिवक्तरि ।

प्रतिपादितमेतत्प्राक् न पुनः पुनरुच्यते ।

यदि वासनाबलादेव परवशस्य प्राणिनो भवतः सत्यासत्यावभासौ । तौ च बाधितुमशक्यो किमिदानीम्बिवादेन वादिबोधनेन वा । यदि तस्य वासना प्रबोधाभिमुखी स्वयमेव (व) प्रतिपत्त्यते । अथ न वच¹⁴नशतादपि ।

तदसत् ।

वासनायाः प्रबोधोयं यथानेनाभवन्मम ।

तथास्यापीति विज्ञाय वचनं वर्तयेत्परः ॥

ततो यदुक्तं ।

मृषात्वं यदि बुद्धेश्च वाधः किञ्चोपलभ्यते ।

वाधाद्विनापि तच्चेत्स्याद्वच्यवस्थाऽ न प्रकल्पते ।

प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रज्ञाने मृषा भवेत् ।

स्वप्नादिवुद्धिरस्माकं तत्र भेदोपि किङ्कृतः ।

न चान्यः प्रतियोग्यस्ति जाग्रज्ञानस्य शोभनः ।

यदृशनेन मिथ्यात्वं स्तम्भादिप्रत्ययो व्रजेत्¹⁵ ।

स्वप्नादिप्रतियोगित्वं सर्वलोकप्रसिद्धिः ।

(c. 62b) तदीयधर्मवैधम्याद्वाधकप्रत्ययो यथा ।†

तदपि पराकृतम् । यद्यपि वासनाप्रबोध एव सर्वस्य भवश्ववबोधो व्यामोहो वा तथापि परावबोधाय वचनं प्रबर्त्ययितव्यमेव । तथा हि स एव वासनाप्रबोधोनेन प्रकारेण मम जात आसीदन्यस्याप्येवमेव भविष्यतीत्यवबोधाय वचन 10b प्रवृत्तिः । प्रतिनियतवासनाप्रबोधार्थं । तथाभूतवासनाप्र¹⁶बोधार्थितामवधार्ये । ततो न व्यर्थता । ततो यदि बुद्धेमृषात्वं किञ्च बाधोपलब्धिः । तथाभूतवासना-

* इलोकवार्तिके बौद्ध-दर्शन. एकस्मिन्यक्षपातो न युज्यते इत्युक्तस्य खंडन-मिदम् ।

† इलोकवार्तिके पृ. २३७—वाधः, स्याद्वच्यवस्था, प्रत्ययो—इति पाठान्तरेण ।

प्रबोधाभावात् । कथन्तर्हि मृषार्थत्वपरिज्ञानं वासनाप्रतिबद्धत्वज्ञानादेव । द्विविधं हि मृषार्थत्वमसदर्थत्वं विसम्बादित्वञ्च । विसम्बादित्वं विपरीतवासना-प्रबोधतोऽविषयर्यासवासनाप्रबोधतद्वच सम्बादित्वमिति ।

ननु सम्बादित्वेदस्ति कथमसदर्थत्वं । अविसम्बादाकारस्यापि वासनाप्रति-बद्धत्वात् । न विसम्बादित्वमिति भासे^१ प्यर्थान्वयव्यतिरेकानुविधानमस्ति । एतदेवास-दर्थत्वं (१) ततः स्वप्नादिप्रत्ययसमानत्वादसम् [? सद] यथा । नहिं बाधकप्रत्य-यात्स्वप्नादिप्रत्ययानामसदर्थता, येत तदभावात् जाग्रत्प्रत्ययसमत्वं भवेत् ।

वासनाप्रतिबद्धत्वे कथमेतदिभज्यते ।

इदं सम्बादि न परं नैकत्रास्ति विहृद्धता ।

तदसत् ।

वासनाप्रतिबंधेषि यथा नीलादिमेदिता ।

स्वप्नादित्वं संयोगस्त्वं सम्बादादि तथा न किम् ॥

यत्समानं कथश्चित्किं सर्वथा^२ तत्समानता ।

(c. 63a) मनुष्यत्वे समानो(ने)*पि ब्राह्मणेतरता कथम् ।

यथार्थप्रतिबद्धत्वे सर्वासम्बादभाङ्ग न वित् ।

तथा विपर्ययेष्येतत्किमकस्मादसम्भवि ॥

वासना प्रतिबद्धोर्थविदां नास्त्येव सर्वथा ।

अर्थप्रतिविवेशो हि सर्वासामेव दृश्यते ॥

तदसत् ।

यथासौ दृश्यतेर्थार्थीं तथैव यदि विद्यते ।

प्राप्तिरस्तु सदार्थानां बाधकः प्रत्ययः कथम् ॥

अलौकिकत्वादुभयात्मयोगात्समृतिप्रमोदा(पा) द्विपरीतवित्तेः ।

सबाधकत्वं^३ न तथार्थसत्त्वं ततः स सम्बादतया न योगः ॥

अलौकिकोसावर्थसत्त्यादप्रत्ययाद्यगोचरत्वात् । अथवा तस्य सत्त्वस्यास-त्वञ्च । ततो दृश्यतेर्पि बाध्यतेर्पि । अथवा स्मर्यमाणोऽसमर्थो देशान्तरस्यः प्रत्यक्षतया प्रतिभाति न तत्रस्थ एव । ततोऽप्राप्तिसत्त्वं (१) एवं विपरीतत्वात्-पर्य योजनीयम् । तदेतदप्रमाणवृत्तम् ।

नादृष्टपूर्व्यसर्पेस्य रज्वां सर्पमतिः क्वचित् ।

पूर्वदृष्टच्यनुसारित्वात् हेतुवासिना कथम् ॥

पूर्वदर्शनमन्तरेण हि न भवति रज्ज्वां सर्पबुद्धिः । पूर्वदर्शनादिदम्बेद-नमत्रार्थो नास्तीति सकललोकनिश्चयः । अन्यथा सकलकार्यकारणभावोच्छेद-

* श्लोकवार्तिके पृ० २३८ ।

एव । प्रतिभासमात्रेणास् [?श] क्यग्रहणात् । प्रतिभासमात्रे हि स्वसम्बेदनमेव केवलं हेतुरहितमिति प्रतिपादितं । तस्मात्तशिश्चयादेव कार्यकारणभावः । नात्र विपरीतादिस्थातिग्रहप्रतीतिः । (c. 63b) अथापि स्यादेषापि विपरीतादिस्थातिरेव नात्रार्थो विद्यत इति ।

विपरीतादिवित्तिश्चेत्पूर्वविद्धेतुता भवेत् ।
 प्रतीतिरथापि ततस्तथैवेति प्रतीयताम् ।
 अर्थस्य प्राप्तिरन्यत्र ततो नालौकिकादिता ।
 सर्वत्रार्थस्य न प्राप्तिरिति पूर्वं प्रसाधितम् ।
 निश्चयादर्थ इत्येवं नेति चेत्तन्न सङ्गतम् ।
 निश्चयोऽलौकिकाद्येपि बाह्योर्थ इति किन्त सः ।
 अर्थेष्यनर्थ इति तु निश्चयस्याप्रवृत्तिः ।
 अनर्थनिश्चयस्यास्य तेनानैकान्तितास्ति न ।
 वासनामूलताज्ञानमर्थता^१ स न बाधनम् ।
 तेन जाग्रद्विद्यो नास्ति प्रतियोगित्वसम्भवः ।
 पूर्वदर्शनतो ज्ञानं तदप्यस्तु तदन्यतः ।
 अनादिवासनासङ्गजनितं सर्ववेदनम् ।
 निरालम्बनवादोयमत एव विराजते ।
 अत एवेदमपि निरस्तम् ।

(योगिपत्यक्षम्—)

“योगिनां जायते बुद्धिः बाधिका प्रतियोगिनी ।
 जाग्रत्स्तम्भादिबुद्धीनां ततः स्वप्नादिकल्पना^२ ॥
 प्राप्तानान्तामवस्थाच्च सर्वप्राणभूतामपि ।
 बाधोयम्भविता तेन सिद्धा सप्रतियोगिता”*^३
 अवश्यं हि प्रमाणपरिशुद्धार्थभावनाबलात् योगिनां प्रमाणभूतप्रत्यक्षं ज्ञान-
 मुद्देति. विपर्यबाधकम् । तेन (—)
 “इह जन्मनि केषाच्चिन्न तावदुपलभ्यते ॥
 तामवस्थां^४ गतानान्तु न विद्यः किम्भविष्यती” † (II)

* श्लोकवार्तिके पृ० २३८ । † ibid तत्रैव ।

^१ श्लोकवार्तिके स्वप्नादि तुत्यतेति पाठः ।

^२ श्लोकवार्तिके योग्यवस्थामिति पाठः ।

(—) ति निरस्तम् । यतो विदितमेव भावनायाः सामर्थ्यम् । ततोऽवश्यमेव स प्रत्ययो भावीति कस्मान्न विद्धः । तत इदमत्यन्तासम्बद्धमेव । यदुच्यते—

“योगिनां चास्मदीयानां त्वदुक्तप्रतियोगिनी ।

(c. 642) त्वदुक्तं विपरीता वा वाधवुद्दिर्भविष्यती † (॥) ”

(—) ति ॥ यतः ।

अप्रमाणबलायातभावनावलभाविनी ।

येषां ते योगिनो वृद्धिः किञ्च शोकादिविष्टुताः ।

ईदृक्^१त्वे योगिवुद्दीनां दृष्टान्तोस्तीति साधितम् ।

दृष्टान्तो युष्मदीयानां न कश्चिदपिविद्यते ।

तत (:) स्तम्भादिवुद्दीनां भवेत्सप्रतियोगिता ।

वाध्यत्वं वापि वुद्दित्त्वान्मृगतृष्णादिवुद्दिवत् ।

उक्त

इष्टं सप्रतियोगित्वं मृगतृष्णादिवुद्दिभिः—

तदात्मना च वाध्यत्वं ग्राहयान्तरतयापि चेत् ॥

जात्युत्तरमिदं प्राह नैवं वाधकता स्थितिः ॥

वाधकत्वविवक्षा हि निर्मूलोच्छेदकारणी ।

यथाकथञ्चद्वदतस्तदेतजात्तद्यजृमिभतं ।

नहि प्रतियोगित्वमात्रं विवक्षितमपि तु वाधकप्रतियोगित्वं । तेन प्रतियोगित्वमात्रं साधनमसम्बद्धत्वं ।

वाध ^२कैश्चाप्यनैकान्तस्तदन्यत्वव्यवृत्तं ।

बुद्धादिप्रत्ययान्त्वसाधकप्रत्ययो मृषा ।

अत्राप्यन्तर [? प्युत्तर]मस्माभिः पूर्वमेव निरूपितं ।

बुद्धादिप्रत्ययः सर्वः स्वाङ्गमात्रावलम्ब^३नः ॥

व्यवहारप्रसिद्धिस्तु यथा तदभिधास्यते ।

मिथ्याधीप्रतियोगित्वं स्वप्नादाविव ते भवेत् ।

इति पूर्वमेव विहितं नोतरं पुनरुच्यते ।

तथाहि ।

† श्लोकवार्तिके पृ० २३८ ।

^१ ईदृक्तवे इत्यादि ग्राहयन्तर तयापि चेत्यन्तं श्लोकवार्तिको (पृष्ठ २४० श्लोक ९५—९८) आनुवादेन सह निराकरणपरम् ।

^२ वाधकैश्चापीति, मिथ्याधीप्रतियोगित्वमित्यर्थद्वयं श्लोकवार्तिको (पृ० २४० श्लो० ९९) कत अनुभेद खाण्डेतम् ।

मिथ्यात्वे सर्वबुद्धीनां तारतम्यादिभावतः ।
 बाध्यबाधकभावोर्यं वासनातारतम्यतः ।
 यथा मिथ्यात्वभावेषि वाहयभावानुरोधतः ।
 बाध्यबाधकभावोर्यं भवतामविगानतः ।
 तत्र (T. 64b) विपरीतादिख्यातित्वादसौ । इहापि वासनादावर्धभावाभावाभ्य^{११} बाध्यबाधकभाव इति न दोषः ।

ननु बुद्ध स्य भगवतो बुद्धिर्योगित्वरागादिक्षयनिमित्तवती तस्य च विशेष्य-
 बाधनाद्विरुद्धः । तथा हि ।

रागादिक्षययोनित्वनिमित्तादिगतस्तथा ।
 यावान्विशेषदृष्टःस्यात्सर्ववाधाद्विरुद्धता ॥*

स्तम्भादिप्रत्ययबाधके बुद्धादिज्ञाने यावन्तो विशेषा रागादिक्षयनिमि-
 त्तस्त्वादयस्तेषां बाधनाद्विरुद्धतापि हेतोर्भवेत् । तथा हि मिथ्याधीप्रतियोगित्वं
 यदैव स्व^{१२}ज्ञादिज्ञानानां साध्यतं । तदा ताथागतमपि ज्ञानं प्रतियोगित्वान्मिथ्या-
 प्रसक्तम् । स्वप्नबाधकस्तम्भादिज्ञानवदेव । अत्रोच्यते ।

यदि विशेषविरुद्धतया क्षतिर्ननु न हेतुरिहास्ति तदुत्थितः ।
 निखिलहेतुपराक्रमरोधिनी न हि न सा सकलेन विरुद्धता ।

यथा स्वप्नबुद्धिर्मिथ्यास्तम्भादिबुद्धिप्रतियोगिनीति साध्यते । तथा प्रति-
 योगिबुद्धिप्रतियोगित्वमपि बुद्धित्वात्स्वप्नबुद्धिवदेव । एवं यथा धूमो^{१३}र्गिन
 साध्यति । तथा इहेवानीमग्न्यस्तम्भवमपि साध्यतीति न हेतुरेव कदिच्चत्साध्य-
 साधनः स्यात् (१) किं च । बुद्धित्वात्प्रतियोगित्वमात्रमेव साध्यति । न विशेष-
 प्रतियोगित्वं (c. 65a) । तथा यथा कृतकर्त्तवमनित्यत्वं साध्यति शब्दस्य
 तथाकाशगुणत्वविपर्ययमपि साध्यतीति प्राप्तं । न चाकाशगुणत्वमपि शास्त्राङ्गी-
 करणात्साध्यम् । इष्टः सा ध्य इति वक्ष्यते । तस्मान्न विशेषविरुद्धता हेतुदृष्णम् ॥¹²

ननु (—)

महा^{१४} जनस्य चाबाधादिदानीन्तनबुद्धिवत् ।

वाच्योज्ञमानबाधो वा यदि वा प्रतिसाधनम् ।†

महाजनबाध्यबुद्धचभावादिदानीन्तनबाधकबुद्धिवत् स्तम्भादिबुद्धिः सत्या

* श्लोकवार्तिके (पृ० २४०) क्षययोगित्व—निमित्ताधिगति—विशेष इष्टश्चेत्—
 सर्वभावात् इति पाठभेदेन् ।

† श्लोकवार्तिके (पृ० २४०) दिवानीं वाध बुद्धि वदिति पाठान्तरेण ।

विवादास्पदीभूतस्तम्भादिबुद्धिरबाध्या. तद्विषयत्वेन महाजनस्य बाधकबुद्धा(ध्य)-
नुत्पादात्स्वप्नादिवाधकबुद्धिवत् ।

तदप्रतिरूपं । तथाहि ।

प्रतिवन्धविनाभूता दृष्टिमावप्रसाधनात् ।

इष्टा स्यात्साध्यसिद्धिश्चेत् तदे इ [?वं] युक्तमुत्तरम् ।

न च स्वप्न^१बाधबुद्धिरबाध्या परमार्थतः । प्रत्यक्षस्यैव बाधकस्य दर्श-
नात्संबृत्या त्वबाध्यस्वं स्तम्भादिबुद्धेरपि न काचिक्षः क्षतिः ।

असत्याया तर्हि कथम्बाधः स्वप्नादिवद्धिया ।

तारतम्यस्य सद्भावादिति पूर्वविवेदितम् ।

किञ्च ।

जाग्रद्विद्विन सत्यत्वाद्वाधते स्वप्नदर्शनं ।

तत् ज्ञेयानुपलब्धित्वात्तच्चासत्यस्य नास्ति किम् ।

प्रतिपादितमेतन् (—) न बाधको नाम स्वाननसत्यतया बाधकोऽपि तु तदनु-
पलब्धितः (c. 65b) । सा चानुपलब्धिरूपता विषययोपलब्धिरूपतयैव ।
सा च स्वांगसम्बेदनत्वेषि न परिहीयते । तथाहि ।

मेयान्तरं स्वरूपं वा लब्धो सौ तद्वियर्थयः ।

ततो जाग्रद्धिया बाध्या स्वांगेषि स्थितया परा ।

नन्चियमपि यदि आन्तिः तदा किमवष्टम्भादसौ बाध्या स्वप्नबुद्धिः ।

तदप्यसत् । (—)

निर्वृत्ते साधनार्थे स्यात्स्वप्नदृष्टिसमानता ।

बाध्यवाधकभावेन तदा किन्तः प्रयोजनं ।

नन्वपरमुच्यते ।

पूर्वसाधनदोपाश्च सन्धेयासत्यस्य चाधुना ।

साध्यभेदादवाध्यात्वाद्वेतोर्लोभयसिद्धता ॥*

बोधनं बुध्यति बुध्यते वानेनेति विकल्पाः । तत्र च पूर्ववद्वेषाः साध्याभेदेन
प्रतिज्ञार्थेकदेशत्वेनाबाध्यत्वात्प्रत्ययत्वस्य हेतोर्लोभयसिद्धता ॥

ननु प्रत्ययविशेषो धर्मी सामान्यं साधनमिति न प्रतिज्ञार्थेकदेशात् ।

तदाह ।

सामान्यं प्रत्ययत्वञ्च भिन्नाभिन्न विद्यते ।^१

* श्लोकवार्तिके (पृ० २४१) साध्याभेदाद वाच्यत्वादिति पाठान्तरेण ।

भवतोत्यन्तभिन्नञ्च प्रत्यक्षेपि^१ न किञ्चन ।

सारूप्या व्यनिवृत्तौ च नेत्येतद् गमयिष्यते ।

तस्मान्न हेतुः सामान्यमस्ति सिद्धं द्वयोरपि ॥*

न धुक्तमेतद्यतः । (—)

सामान्यं प्रत्ययत्वञ्च भिन्नाभिन्नं मतं हि नः ।

व्यावृत्या समभावस्तु तया नेतीति वेद्यते ॥

तत् एव परा सर्वगयोगात्प्रत्ययः प्रत्यय इत्यर्थस्य हेतुता पारम्पर्येण वस्तु सम्बन्धात् ॥ प्रत्यय (c. 66a) इति कोर्थः^२ सम्बेदनसामात्मरूपसम्बन्धितमात्रं । ततोऽसिद्धमेतद् (—)

विशेषयोश्च हेतुत्वं पक्षतत्त्वसंस्थयोः ।

तस्या [? नस्या]दन्वयहीनत्वादतद्वर्मतयापि चे (II)*

—दिति था (वा,) न च (—)

न चार्थहीना तद्वुद्धिहेतुत्वेन भविष्यति ।

आश्रयासिद्धता चोक्ता विशेष्यस्याप्रसिद्धिः ।

तथा हेतोर्बिवरुद्धत्वं दृष्टान्ते साध्यहीनता ।

विशेषणाप्रसिद्धचर्यविकल्पेनैव बोधिता ॥*

सर्वमेतत्प्रागेव^३ परिकृतं । तस्मादसदेतत् । तत् एतदनवदं सर्वे प्रत्यया निराल(म्ब)नाः प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्यवत् । तेन निरालम्बनत्वं सर्वप्रत्ययानां ॥

तदन्यसम्बिदो(S)भावात्स्वसम्बितफलमिष्यते ॥ (३३०)

स्वसम्बेदनमेव फलं । विज्ञानं स्वमुद्यथत्वरूपमेवाभासयति नार्थम् । अर्थ-प्रतिपादने तस्य सामर्थ्याभावात् । अदर्शनाच्चार्थप्रतिपादनस्य । अत्रोच्यते ।

यदि बाह्योनुभूयेत को “दोषो नैव कश्चन ।

इदमेव किमुर्कं स्यात्स बाह्योर्थोनुभूयेत ॥ (३३१)

किमनया सूक्ष्मेक्षिकया बाह्यनानुभूयत एव । अस्य प्रयासस्य कि फलं ।

यथा लोकव्यवहारतया[? रस्तथा]स्तु । न चानालम्बनत्वप्रतिपादनेऽन्यथा

^१ श्लोकवार्तिके मन्यक्षे पीति पाठः ।

^२ श्लोकवार्तिके साधुप्यान्यन्विवृत्ति च नेत्येतत्साधयिष्यते इति पाठान्तरेण ।

* श्लोकवार्तिके पृष्ठ २४१—२४२ ।

व्यवहारो न च व्यवहारादपरमिह फलमस्ति ।

तदप्यसदेव ।

यदि व्यवहृतिः साध्या व्यवहारो यथा तथा ।

वेदस्यापौरुषेयत्वे प्रयासः किफलस्तव ।

न खलु^१ यदनादिव्यवहारोर्थकृतः । पौरुषेयत्वेतरतया सिद्धो येन (c. 66 b) तदभावेन तद् भवेत् । अथ स एव विचार्य क्रियमाणः सदर्थः । तथा सति विचार्यतामपरमपि । अथ पौरुषेयत्वे प्रामाण्यमेव न स्यादेतदपरस्यापि समानम् । अपौरुषेयत्वेषि प्रामाण्याभावात् । किञ्च ।

यदा बाह्यग्रहाभावसदा रागादि हीयते ।

* भावनाबलतो वृत्तेस्तदभावे विर्ययात्^२ (॥)

तत्त्वनिरूपणे हि रागादिदोषक्षयः । स च परः पुरुषार्थं इति प्रतिपादितं । ततस्तत्त्वं निरूप्यते । बाह्यार्थस्यानुभवो नास्ति । तथा हि । बाह्यार्थोनुभूयत इति कोर्थः । किमनुभूतिप्रवेशासद्भावादनुभूयत इति व्यपदेशोर्थप्रवेशादेव । तत इदमाह ।

यदि बुद्धिस्तदाकारा सास्त्याकारनिवेशिनी ।

सा बाह्याद्यन्तो वेति विचारमिदमर्हति ॥ (३३२)

तदार्थकारा बुद्धिरिति कोर्थः । नीलाद्याकारा । नन्विदमिदानीम्बिचार्यते । तदाकारेति कुतः । ततस्तदाकारा बुद्धिरिति परिज्ञानार्थं स पुनर्द्विष्टव्यः । तत्रापि दर्शने तदाकारात्वेत्यनवस्था । अथ निराकारेण दृश्यते । तदा तदेव दर्शनं किमाकारपरिकल्पनेन । अथ तदाकारेति तत्त्विरूपणाकारात्तदर्शनाकारेति । तदा तदेवोच्यते । तत्त्विरूपणन्तदर्शनमिति कोर्थ^३: । अथ द्वयमपि दृश्यते । तथा सति स्वरूपेण द्वयं दृश्यते । ततः परस्परं ग्रहणं न वा कस्यचिदिति स्वसम्बेदनमेव द्वयमिति प्रतिपादितं । (c. 67a) अथ बाह्यचं विनाऽयमेव न भवति । एवन्तर्हि दुर्द्विविना प्ररोक्षता न भवतीति प्राप्तम् । अथ दृश्यत एवापरोक्षता (।) तथा सति परं परिकल्पनीयं (—) तदाकारा बुद्धिरपि दृश्यत एव किमपरपरिकल्पः । यतः ।

द^४ शीनोपाधिरहितस्याग्रहणात्तद् ग्रहे ग्रहात् ।

दर्शनं नीलनिर्भासं नाथो बाह्योस्ति केवल (:) ॥ (३३३)

यदेव दृश्यते तदेवाभ्युपगम्यते । तथा हि प्रतिभासात्तद्वग्नतमेव नीलमवभासते नापरं । ततः प्रतिभासव्यतिरेकेण न प्रभाणं । ततो नाभ्युपगमः । अथ प्रतिभासात्तद्वग्नतन्तम् प्रतिभासते प्रतिभासस्यान्तरत्वान्नीलादेवच बहिरवभासनात् ।^५ न व्यतिरिक्तस्य भावे तस्य प्रतिभासनं स्वरूपेणापरोक्षेण तस्य प्रतिभासनात् । तथा हि ।

व्यतिरिक्तस्य सद्भावे न नीलस्यापरोक्षता ।
स्वरूपेणापरोक्षत्वात् तस्यान्यापरोक्षता ॥

यथैव हि ग्राहकाकारः स्वरूपेणापरोक्षो न ग्राहकान्तरभावात्तथा तेन समनाकालोपि नीलादिकः । यथा च चक्षुरादिकाद् ग्राहकाकारः^{१३} तथा तत्समानाकारोपि, तदन्वयव्यतिरेकलक्षणत्वात्कार्यकारणभावस्य । न पूर्वार्थसद्भावो इन्द्रस्य प्रभाणतोऽवसीयते । प्रत्यक्षस्य पूर्वार्थयोरप्रवृत्तेः । अथ पूर्वमप्यसौ नास्तीति कथं प्रतीयते । पश्चात् ग्राहकाकारोपि कस्मान्न पूर्वं परिकल्प्यते बुद्धिर्वा सुखादयो वा । अथ (c. 67b) नित्यस्वादात्मन एवमेवेति चेत् ।^{१४} अपरोक्षतापि तर्हि ग्रामेवास्तीति किं न परिकल्प्यते । विरोधादिति चेत् । न हृच्छ्रतीयमानापरोक्षता युक्ता । अर्थस्तद्वच्चितिरिक्तोऽप्रतीयमानोपि युक्तः । व्यतिरिक्त इति केन प्रतिपन्नं । अत एव कदाचिद् भवेदिति सन्वेद्होदना । अपरोक्षतापि कस्मान्नैवभिति चेत् । अपरोक्षत्वप्रसङ्गात् । नान्यस्याप^{१५}रोक्षत्वात् (इ) यमपरोक्षेति कल्पना स्यात् । शुक्लतादिवत् । शुक्लता यद्यपि एकस्य ॥ १b घटादेन भवति द्रव्यान्तरस्य भवत्येव । ततोऽपरोक्षताव्यतिरेकेण नापरो नीलादिः ।

ननु यदा पदार्थस्य शुक्लतापैति किमसावन्यत्र गच्छति । ना (न । अ) परोक्षतापि नापरगतान्यत्र गन्त्री । एवन्तर्हि तदव्यतिरेकादर्थस्यापि तदभावादभावः । अव्यतिरेक एव न निश्चित इति चेत् । अग्नेरपि तहर्चभावेऽग्निरूपाभावो न सिद्ध एव । तद्वच्चितिरेकेणादर्शनादिति चेत् । नाव्यतिरेकस्यासिद्धत्वात् । तद्वच्चितिरेकेणादर्शनादिति समानं सर्वं । तस्मादसदेवापरोक्षताव्यतिरिक्तम् । अनुमानमपि नापरोक्षताव्यतिरेकं साधयति । यदा परोक्षावस्थायामपि साधयति ततो नीलमास्त एव यत्प्रवृत्तप्रतिपत्त्ये । न तत्र पूर्वरूपानुसारेण प्रतिपत्तिभावात् । स्मरणन्तदनुभवानुसारि स चानुभवोऽपरोक्षरूपस्यैव । न च पूर्थग- (c. 68a) परोक्षस्वप्तामवस्थाप्य नीलादिःस्मरणविषयः । इह कथं प्रतिपत्तिरिति चेत् । नेहापि तथा भूतभेवाध्यारोप्यते । यदि पूर्विकामपरोक्षरूपतां परित्यजति । नीलरूपतामपि तदव्यतिरेकात्परित्यजेदेव नहि विभागेन स्मरणम् । स्मरणमनुसानं न भवत्यधिकस्य प्रतिपत्तेरिति चेत् । नाधिकस्य प्रतिपत्तौ कारणाभावात् । कथन्तदधिकस्य प्रतिपत्तिरिति चेत् । नाभावात् । कथं प्रभाणम्^{१६} प्रथममेव व्याप्तिसिद्धे । यदा धूमग्नेरूपमासादयन्तं पश्यति परापरदेशाग्निसम्बन्धेन । तदैवमस्य प्रतिपत्तिः । यत्र यत्रायभूपनीयते तत्र धूमं जनयति । नैकदेशोऽन्यवेशसम्बद्ध । ततो यद्यन्यत्रापि भवत्यग्निस्तत्रापि जनयत्येव । तेन धूमदेशोऽन्यवेशसम्बद्ध । ततो यद्यन्यत्रापि भवत्यग्निस्तत्रापि जनयत्येव । यस्य तर्हि शक्यत्वात् । ततोऽधिकधूमदर्शनादधिकपाकप्रति^{१७}पत्तिः । यस्य तर्हि

पूर्वकं पावकविषयमध्यारोपं विनेव स[?झ]टिति धूमदर्शनात्प्रतिपत्तिस्तस्य कथम् । तस्यायि सामान्यप्रतिपत्तिबन्धमत्तरेणाप्रतिपत्तेः । तथा हि (—) यदि नाम ग्रटिति प्रतिपत्तिस्तथापि यदानुयुज्यते । यदि नामोत धूमः कस्माद्विजिनः । एवमेव दृष्टत्वादिति । तेन वक्तव्यं (—) तच्च दर्शनं न परमार्थतोऽपि तु (c. 68b) दर्शनाद्यारोपयोरेकत्वाद्वयवसायात् । न च दृश्यमानादिनावर्तिरेण विकल्पेत दर्शनार्थी न प्रवत्तेत् । दर्शनार्थिनो नोपदिशेत् । नहि दृश्यमानतामप्रतियन् दर्शनार्थी भवति । योस्ति स प्रतीयत इति चेत् । यदि दर्शनेन सम्बन्धो न गृहीतः कथमस्तित्वभावात्रप्रतिपत्तेः प्रवत्तकः । तस्माद् दृश्यमानतामेव प्रतिपद्यमानः तदर्थी नान्यथा । नहि नीलादितामनवगच्छेस्तदर्थी दृष्टः । तस्मादनुमानमन्यद्वा विकल्पकं विज्ञानं दृश्यमानताव्यतिरेकेण^१ न नीलादितामवगच्छति । कथन्तर्हि परोक्षविषयमनुमानं । पूर्वस्यापरोक्षत्वस्याध्यारोपात् । कथमतस्तत्राग्निरिति प्रतिपत्तिः । अध्यारोपस्य तथाभावात्पूर्वदृष्टमरीचिकाविषयजलवत् । यत्राध्यारोप्यते स परो वहनेरिति चेत् । न (।) तस्य स्वरूपेणाप्रतिपत्तेः । तदेव तस्य रूपमिति चेत् । अपरोक्षमेव तदिति कथम्परोक्षता । स्वरूपप्रतिपत्तिरेव हि परोक्षता^२ परेण प्रतिपत्ति रिति चेत् । सैवापरोक्षतेत्यपरिहारः । परेण प्रतिपत्तिरिति च प्रतिबन्धबलादध्यारोप एव । ततः परप्रतिपत्तिरिति मिथ्या । बाह्यस्य परोक्षस्य प्रतिपत्तिर्युक्तापि तस्य स्वयमपि पश्चाद्दर्शनादेकत्वाध्यारोपादिदन्तत्वरोक्षमासीदिति परप्रतिपत्तौ चेत्तदपि नास्ति । इयं सा परप्रतिपत्तिः । ग्रागासीत्परोक्षेति । (c. 69a) तस्मादस्त्यरो^३क्षं नाम । तस्माद्विज्ञानो गा(?) विरहितस्याग्रहणमेव । कथं व्यतिरेकगतिरथस्य । यदि नार्थोस्ति सम्बेदनव्यतिरिक्तः कुतो नीलपीतादिप्रतिभासभेदः । चक्षुरादिकादेव केशप्रतिभासवत् । ननूपघातबलात्केशादिप्रतिभासनं । उपघात इति कुतः । केशादिप्रतिभासनादिति चेत् । नीलादिप्रतिभासनादिति प्रकल्पयताम् । नन्देकरूपता स्यात्केशादिवदेव नानादेशेषि न नानानीलादिता यथा भ्रमति चक्षुषि भ्रमति तथा किम् नीलादिकं । यदि च चक्षुविज्ञानकारणमिष्यते । बाह्यं ततः किम् नीलादिकम् । यथा रूपग्रहणे चक्षुः कारणम् । तथादान्तरग्रहणे ततः परं । ततो बाह्यार्थसिद्धिः । सम्बन्धप्रतिनियमादिति ।

अत्रोच्यते । (—)

कस्यचित्किञ्चिदेवान्तर्वर्त्सनायाः प्रबोधकं ।

ततो धियाम्बिनियमो न बाह्यार्थव्यपेत्यया ॥ (३३४)

उक्तसे (व) न बाह्या^४थः सिद्धति प्रत्यक्षतः । कार्यव्यतिरिक्तं (त) विकल्पयते । कार्यव्यतिरेके च वरं चक्षुरेव कलिपतं । अर्थान्तरकल्पनातो वरं दृष्टमेव

चक्षुरादिकं तद्विशिष्टमिति कल्पना । तदपि परोपरोधादुच्यते । वरं समनन्तर-
प्रत्ययस्यैव विशेषकल्पना । शरीरभूषि कारणञ्चेत् । न । शरीरप्रतिभासव्याप्ति-
रेकेण तस्थाभावात् । तत्प्रतिभासे सतीति चेत् । तथापि विज्ञानादेव (c. 69b)
विज्ञानं समानकाल¹¹ ता च शरीरप्रतिभासेन इत्यादि प्रतिभासस्येति न
कारणता । तथा हि ।

यथा रो(रा)गादिकल्पानां कालादिनियमः स्फुटः ।

प्रबोधकस्य नियमाद्विना वा तत्प्रबोधकैः ।

तथा नीलादिनियतप्रतिभाससमागमः ।

रागादयो हि प्रतिनियतदेशकालावस्थाभाविनः प्रबोधकप्रत्ययवशात् ।
न तु तेषामालम्बननियमो व्यभिचारात् । कथमनादिचिन्ताप्रतिभासानाञ्च
नियमः प्रबोध¹² के सत्यन्यथा च । न च बाह्यस्यैव प्रबोधकस्वं चिन्ताप्रतिभासेनापि
चिन्तान्तरवासना प्रबोधात् । असामर्थ्येन यथाभोगसम्भवे । न ह्याभोगस्य क्वचि-
त्प्रक्षपातः । आभोगसमानस्वेषि कस्यचित् पठल्पस्य प्रतिभासादभ्यासादितो वा
स्वप्नादिप्रत्ययानां च कः प्रतिनियमहेतुः । तदा जन्मान्तरादिदृष्टं बाह्यस्यैव नियम-
हेतुरिति चेत् । न । सर्वस्य दृष्टत्वात्तकाले चाभावां¹³ सत्कालनियमे को हेतुः ।

देशादिनियतं बाह्यं प्रतिभासनियामकं ।

यदि तदेशबाह्यस्याभावे न नियमः कुः ।

यदि तत्र बाह्योऽर्थो न स्यात् तदा वा तत्कालदेशनियतप्रतिभासः कुतः
अथ तत्कालतादिकमन्तरेणापि नियमः पूर्वार्थदर्शनात् । किमिदानीमर्थेन पूर्व-
प्रतिभासादेव नियमसम्भवात् । तथा हि ।

अर्थशून्योऽवभासो हि माभूदित्यर्थकल्पना ।

पूर्वार्थदिव ति¹⁴ यमे प्रतिभासेन किं कुतम् ॥

इदानीमत्रार्थमन्तरेण न प्रतिभासनन्तस्य युक्तम् । प्रतिभासनस्य पूर्वसेव
विशुद्धत्वात् न तत्प्रतिभासः (c. 70a) । न ह्यविद्यमान इहेदानीं प्रतिभासत इति
बाह्यार्थः कल्पयते । यदि त्वविद्यमानोपर्यः पूर्वदेशकालदृष्ट इह प्रतिभाति ।
प्रतिभास एव पूर्वकालादिः प्रतिभासतां किमर्थकल्पनया । बाह्यार्थवादिभिरपि
प्रतिभासस्याभ्युपगमात् । तथा तत्र बा¹⁵ह्यार्थ एव प्रतिभातीह त्वयोगान्न प्रतिभास
इति चेत् । तत्र योग इति कुतः । सम्बादादिति चेत् । ननु सम्बादोप्यपरसम्बादात्किञ्च
युक्तः । ततः सम्बादादयरः सम्बाद इति सम्बादप्रतिभासपरम्परैव युक्ता ।

ननु यो हि जनित्वा प्रध्वंसते स मिथ्याप्रत्ययो यथा नेदं रजतमिति । अयन्तु
सम्भादिः स्वपरिनिश्चितः कथम्बिपर्यस्तः ।

तदस्त् ।

वासनाया दृढत्वेन प्रध्वंसो नास्त्य ^{१६} नत्तरम् ।

यथा रागादिकल्पानां वासनाबलभाविनाम् ॥

122

वासनाबलाभाव्यर्थेन एव रागादिविकल्प्यः । तथा बाह्यरहितः । तथाप्यसौ न नष्टलोचनेषि क्षटिति विघटते । तथा स्वप्नव्याख्याप्रबन्धः कथं विदिष्य न विघटते । वासना दाचंतः । तथाहि (—) स एव पूर्वपाठक उत्थायोत्थाय पुनः पुनः स्वप्ने व्याख्यायते । तस्मान्न बाह्यारथव्यपेक्षो नियमः । तथाहि ।

स्वप्नदृष्टन्त्वयं किञ्चिज्जाग्रतो नानुवर्तते ।

अवस्था तादृशी तस्य^१ बालकस्येव मूत्रणम् ॥

बालकस्य मूत्रावस्था स्वप्नवृष्टा जाग्रदवस्थायामप्यनुवर्त्तनी न तरणाद्य-
वस्थायां । प्रतिपादितश्चार्थकियाव्यभिचारः (c. 70b) प्रागिति न पुनः प्रपञ्चः ॥

तस्माद्विद्वरूपमस्येकं यदेवमनुभूयते ।

स्मर्यते चोभयाकारस्यास्य सम्बेदनं फलं ॥ (३३५)

द्विरूपमिति बोधाकारं नीलाकारज्ञच व्यतिरेकस्यावेदनादेकं । अपोद्धा (?) -
रपरिकल्पन्या द्विरूपं । कुत एतत् । यस्मादेवमनु (भू) यते^२ स्मर्यते च । तत उभया-
कारादपरस्य सम्बेदनस्थाभावादर्थस्य सम्बेदनं । फलमित्युपसंहारः । नन्वर्थ-
सम्बेदनतया प्रतीयते कथं स्वसम्बेदनं ।

अत्रोच्यते ।

यदा निष्पत्रतद्भाव इष्टोनिष्टोपि वापरः ।

विज्ञाप्तिहेतुविषयस्तस्याश्चानुभवस्था ॥ (३३६)

तदा हेतोनिष्पत्रतद्भावस्याऽभावादनुभवस्येव सम्बेदनं नीलात्मस्वाद्य-
तस्तस्यास्तर्थैव^३ नीलादित्वेनैवानुभव इति स्वसम्बेदनमेतत्परमार्थतो नार्थसम्बेद-
नम् । अर्थस्त्वेनानुभवेषि स्वप्नसम्बेदनवत् । यदि वाऽर्थसम्बेदनमेव फलम् । यतः ॥

यदा सविषयं ज्ञानं ज्ञानाङ्गश्चोर्थव्यविधिते ।

तदा य आत्मानुभवः स एवार्थविनिश्चयः ॥ (३३७)

यः पुनरपरं बाह्यं न कल्पयति ज्ञानाङ्गं एव बाह्यतया तेनावसीयते ।

तदा य एवात्मनो ज्ञानाकारस्यानुभवः तथैव^४ वासनानियमादर्थ इति निश्चयस्तदा
निश्चयबलादर्थसम्बेदनं फलमिति व्यवस्थायते । तदा विज्ञानवादेष्यर्थसम्बेदनं

फलं । तदा ग्राह्याकारः प्रसेवं । ग्राहकाकारः प्रभाणं तत्सम्बेदन(c. 71a)फलं । अथवा स एवार्थं इति प्रतीयते । तस्य च सम्बेदनत्वात्सम्बेदनमेव फलम् । अपि च । बाह्यमर्थमभ्युपगच्छतामपि स्वसम्बेदनमेव फलं । यतः ॥

यदीष्टाकार आत्मा ५स्यादन्यथा वानुभूयते ।

इष्टोऽनिष्टोपि वा तेन भवत्यर्थः प्रवेदितः ॥ (३३८)

नहि सम्बेदनस्यान्यथात्वे वस्त्वन्यथेति (वक्तुं) शक्यम् । तस्मात्सम्बेदनानुसारे इण्वार्थव्यवस्थिते । तदभिन्नोगक्षेमस्त्वाद्वाह्यवेदनं स्वसम्बेदनमेव । तेनोपचारात् बाह्यवेदनमुच्यते । अतः ॥ यदीष्टाकार आत्मास्य ज्ञानस्य अन्यथा चानुभूतेर्थः । इष्टोनिष्टो वा । इष्टाकारेणानिष्टाकारेणापीष्टस्तदा तेन भवत्यर्थः^० प्रवेदितो मुख्यवृत्त्याऽन्यथानुपचार एव । तस्मात्सम्बेदनमेव फलं बाह्येष्यर्थं इति दर्शयति ।

नन्वसत्यत्वर्थसम्बेदनमेव युक्तम् । तस्य भावादसति त्वगत्या स्वसम्बेदनं युक्तं ।

तदसत् । (—)

विद्यमाने पि बाह्येर्थं यथानुभवएव सः ।

निश्चितात्मा स्वरूपेण नानेकात्मत्वदोषतः ॥ (३३९)

नहि विज्ञानवादेपि स्वसम्बेदनं मण[?] न] साभ्युपगम्यतेऽपि तु तस्यैव सम्बन्धे । अगत्यात्वडगीकरणे बाह्य^० एवार्थः किमनडलीकृतः । यतः ।

यदि बाह्यं न विद्येत कस्य सम्बेदनमभवेत् ।

अर्थगत्या स्वरूपस्य बाह्यं यस्य नः किम्मतं ॥ (३४०)

सादृश्यगतिः । तत्समात्वरूपसम्बेदनमेव दृश्यत इति वक्तव्यं (c. 71b) नागतिः । तत्र यदि बाह्येष्यर्थं स्वसम्बेदनमेव दृश्यते तदेव भवतु । अर्थसम्बेदनन्तु न युक्तमिति परित्यज्यते । स्वरूपेण हि वित्तीनां भिन्नत्वात्प्रतिपुरुषं नानाकारवेदनं युक्तं । न त्वर्थस्य नानाकारवेदनं स्वरूपेणानेकात्मताप्रसङ्गात् । नानाप्रतिपत्त्यसम्बेद्यमानोप्येक एवार्थं इति बाह्यदर्शसमतम् । तत एकस्य नानारूपसम्बेदनमयुक्तम् । नानारूप एवार्थं इति चेत् । न ।

अभ्युपायेपि भेदेन न स्यादनुभवो द्वयोः ॥

एकस्मिन्नेवार्थं द्वयोरनुभव इति न स्यात् । स्वाकारपरिसमाप्तत्वात् । यस्याकारान्तरभावित्य प्रतिभासेत तदा स्यादेकत्वगतिः^० (।) अथवा न स्यादनुभवो द्वयोरिति वस्त्वर्थः । अथवा भेदेनैकंपर्यवसानेन न स्यादनुभवः सर्वस्यानेकाकारानुभवप्रसङ्गात् ॥

अदृष्टावरणान्नो चेन्न नामार्थवशा गतिः ॥ (३४१)

यद्यदृष्टमावरणमिति न द्वयदर्शनं दृष्टेनैव तर्हि एकत्वप्रतिपत्तिर्वारितेति कुत् एकत्वे प्रमाणं तिमिरवच्चादृष्टमभवेत् । चन्द्रद्वयमेव तत्रैकदर्शनं द्वितीयदर्शनं नस्यादृष्टेन वारणादे^{१०}षापि कल्पना भवेत् । ततस्तिभिरसमानत्वादृष्टस्य नार्थवशा गतिः । अदृष्टस्तेनैव बाह्यार्थवशान्यं विज्ञानं जन्यत इति किञ्चाभ्युपगम्यते । अथादृष्टमर्थयोग्यदेशावस्थितार्थप्रतिपत्तिवारणे कथं समर्थमिति वक्तव्यं ॥

(c. 72a) तमनेकात्मकं भावमेकात्मस्त्वेन दर्शयेत् ।

तददृष्टं कथमत्राम भवेदर्थस्य वेदकम् (।) (३४२)

—इति संग्रहः ॥

अपि च ।

अभ्यासबलभावित्वमिष्टानिष्टार्थस^{११}मिवदः ।

दृश्यते दृष्टसाध्यत्वं कथमत्रावगम्यते ।

तदेवादृष्टमितिचेत्सिद्धेव समीहितं ॥

वासनाबलसम्भूतं सर्वमेवेति सिद्धितः ।

ननु नार्थं इष्टानिष्टत्यावभासते । अथाकार एव कल्पना एव तथा भवन्ति ॥
अत्रोच्यते ।

इष्टानिष्टावभासिन्यः कल्पना नात्मधीर्यदि ।

अरिष्टादावसन्त्वानां^{१२} हृष्टन्तव्यापि चेतसां । (३४३)

अरिष्टेन गृहीतनामक्षबुद्धिरप्यन्यथा दृष्टा । तस्माद^{१३} सदेतत् ।

तस्मात्प्रत्ययः (मे)ये^३ वाह्योपि युक्तं स्वानुभवःफलं ।

यतः स्वभावोस्य यथा तथैवार्थविनिश्चयः ॥ (३४४)

अतो बाह्येष्यर्थे स्वसम्बेदनमेव फलम् । नार्थसम्बेदनं तस्य स्वसम्बेदनार्थप्रवेशात् । अत्रापि फले विषयाकारतैव प्रमाणम् । यदाहाचार्यः । (—)

“यदा तु बाह्य एवार्थः प्रमेयस्तदा विषयाकारतैवास्य प्रमाणम् । तथाहि । ज्ञानं स्वसम्बेद्यमपि स्वरूपमनपेक्ष्यर्थभासतैवास्य प्र^{१४}माणम् । यस्मात्तोर्थस्तेन मीयते । यथाहृष्टस्थ्याकारः शुभादित्वेन प्रतिभाति निविशते तद्गूपः स विषयः प्रतीयते । यावदाकारमेदेन प्रमाणप्रमेयस्त्वमुपचर्यते ।”

^१ अनिष्टादावसन्धानं—इति हे. पुस्तके । ^२ इष्टं—इति हे. पुस्तके

^३ तस्मात्प्रमेयबाह्येषि—इति हे. पुस्तके ।

नन्वव्यतिरेकाद् ग्राहकाकारोपि कस्मान्न प्रमाणं । अत्रोच्यते ।

तदार्थभासतैवास्य (c. 72b) प्रमाणन्न तु सन्नपि ।

ग्राहकात्माऽपरार्थत्वाद्बाहोष्येष्वपेत्य*ते ॥ (३४५)

नहि तदन्यरूपा बाह्यार्थस्थितिः । अप^१रार्थत्वात् । नहि स्वसम्बेदनं परार्थं व्यवस्थापयति । आकारव्यतिरे(के)ण सर्वत्र समानत्वात् ।

12b

यस्माद्यथा निविष्टो सावर्थात्मा प्रत्यये तथा ।

निश्चयोत्ते निविष्टोसांविमिति

आकारव्यशेन हि । अर्थं एवं नीलादिकः स्वाकारेण निविष्ट इति प्रत्ययः । ते (? ना) र्थाकार एवार्थकल्पनानिमित्तं ततः स एव प्रमाणम् । एवत्तर्हि अर्थवेदनमेव फलं किमिदार्तीं स्वसम्बेदनेन ।

असदेतद्यतः (—) तदर्थकल्पनमात्मसम्बेदनानुरूपमेव ।^१ तदेवाहाऽन्म-सम्बद्धः । यतः

आत्मसम्बिदः (1) (३४६)

इत्यर्थसम्बिन्दस्यैवष्टा यतोर्थात्मा न दृश्यते ।

यतो ५ (वृ) इयमानन्न प्रत्यक्षस्य प्रमेयं । कथं हि परोक्षेऽर्थे प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिः प्रत्यक्षस्य च फलव्यवस्था प्रस्तुता तस्मात्स्वरूपप्रत्यक्षत्वादर्थस्यासम्बेदनात्स्व-सम्बेदनं फलम् ।

तस्या बुद्धिनिवेश्यार्थः+ साधनन्तस्य सा क्रिया । (३४७)

तेन हि सा क्रियतेऽतस्तस्य सा फलं तत्क्रमेण तस्याः प्रथं नात् । एवत्तर्हि बाह्यर्थे प्रमाणामाकारः सम्बेदनन्तु स्वरूपे फलं प्रवृत्तमिति विषयभेदः ।

तदसत् । यतः ।

[यथा निविशते सोऽर्थः तथा हि स प्रकाशते ।]

(अर्थस्थितेस्तदात्मत्वात्) स्वविदप्यर्थविन्मताऽ॑ (1) (३४८)

स्वविदे (वे)यं परमार्थतः । व्यवहारतोऽर्थवित् । ततो व्यवहारापेक्षयाऽर्थं एव फलं । (c. 73a) अर्थं एव प्रमाणमिति कुतो चिष्यभेदः परमार्थपेक्षयापि स्वरूपे द्वयमपि । तथापि कुतः । एतदेवाह ।

तस्माद्विषयभेदोपि न

* ष्वपेक्षते—इति है. पुस्तके ।

+ एवेत्यधिकः पाठः स. पुस्तके ।

॒ पादव्यत्यासोऽत्र स. पुस्तके ।

स्वसम्बेदनं तहि बाह्येऽथे फलः^३ (१) प्रमेये कस्माशोक्तमित्याह ।

स्वसम्बेदनं फलम् (२)

उक्तं स्वभावचिन्तायां तादात्म्यादर्थसम्बिदः* । (३४९)

परमार्थप्रक्षया स्वसम्बेदनमेतदर्थसम्बेदनमपि । यदि नाम तदर्थसम्बेदनमनि-
रुपितसम्बेदनस्वरूपस्य निरूपणायान्तु स्वसम्बेदनमेव ।

ननु यदि स्वरूपेणार्थस्थानबासनं ज्ञानमेव स्वेन रूपेण प्रतिभाति कथमर्थस्य
प्रमेयता । तादृशत्वादर्थस्येति चेत् । तादृश इति^४ कथं ज्ञायते । नानाकारा हि
विज्ञप्तय इति चोक्तं ।

अत्रोच्यते ।

तथावभासमानस्य तादृशोन्यादृशोपि वा ।

ज्ञानस्य हेतुरथोपीत्यर्थस्येष्टा प्रमेयता । (३५०)

यत्त्वपि जलावभासि विज्ञानमुपजायते जलमन्तरेणैव तथापि भरीचिकाः
समाश्रित्योदयवतः कथञ्चिच्चार्थंहेतुतामाश्रित्याथर्थालम्बनमुच्यते ।

ननु यदि हेतुत्वादेवालम्बनता वासनाहेतुकमेवमुक्तं । न हि सा न हेतुः ।
दृष्टशक्तिश्च वासना तदाकारजनने । तथा च प्रतिपादितं भवतैव । यदि तु तदा-
कारता तथा भूतार्थमन्तरेण न भवेत् । युक्तमर्थसम्बेदनं अन्यथा तु ।

यथाकथञ्चित्स्यार्थरूपं युक्तचावभासिनः ।

अर्थग्रहःकथं सत्यं न जानेहमपीदृशम् ॥ (३५१)

सन्निहितमर्थमन्तरेणापि यद्यतदाकारता तदा तस्य तावदर्थस्य न ग्रहणम् ।
अन्यदेशदृष्टस्य (c. 73b) ग्रहणमिति चेत् । अन्यदेशोपि^५ यदि तदा नास्ति कथं
प्रतिभासः । यत्रास्ति तत्र प्रतिभास इति चेत् । यदि क्वापि नास्ति क उपायः ।
प्रतिभासादेव ज्ञायते । अवश्यं क्वापीति प्रतिभासोऽर्थमन्तरेण न दृष्टः इति प्रतिबन्धा-
देवं गतिः । एवं तर्हि स न दृष्टः कथं प्रतिभाति । सोपि जन्मान्तरादौ दृष्ट एवेति
चेत् । न । नियमाभावात् । अदृष्टोपि प्रतिभास इष्यते । एवन्तर्हि ।

अदृष्टोपि हि देशादावर्थेऽन्यत्रावभासते ।

यदि सर्वन्तदा सर्वः सर्वदर्शी प्रसक्तिमान् ।

अदृष्टस्यापि देशान्तरादौ व्यवस्थितस्य प्रतिभासने सर्वः सर्वदर्शी प्रसक्तः ।
अवस्थाविशेषमन्तरेण न प्रतिभाति । तिमिरादौ प्रतिभातीति चेत् । न । तिमि-

* पादव्यत्यासोऽत्र स. पुस्तके ।

रस्य सर्वसाधारणत्वात्सर्वप्रतिभासनप्रसङ्गः । किञ्च । तिमिर (र) दर्शनविद्यात्-
कृत् । तदेव किन्दर्शनहेतुः । दर्शनहेतुत्वे सकलदर्शनप्रसङ्गः । यदेव दृश्यते^१ यदेव
दृश्यते तस्यैव जनयतीति चेत् । अविद्यमानस्यैव तर्हि दृश्यते । तदेवाविद्यमान-
दर्शनं जनयतु । अर्थमन्तरेण दर्शनन्न दृष्टमिति चेत् । अर्थयोग्यदेशावस्थानमन्तरे-
णापि न दृष्टं । अनेनैव व्यभिचार इति चेत् । समानसुभयस्यापि । स एवार्थ इति
चेत् । नार्थत्वस्याभावात् । एवंभूत एवार्थ इति चेत् । सर्वत्र चैव भूतः । अलौ-
कत्वे सर्वमलौकिकं । नहि दर्शनव्यतिरेकेणापरो विशेष इति प्रतिपादितम् (१)^०
प्राप्तिरिति चेत् । तदपि दर्शनमेव । अनेन दर्शनादि व्याख्यातम् ।

यथैव प्रथमं ज्ञानं तस्य प्राप्तिमपेक्षते ।

तत्प्राप्त्यापि पुनः प्राप्तिरपेक्षेत्यनवस्थितिः ।

(c. 74a) कस्यचित्तु यदीष्येत स्वत एवाप्तिरूपता ।

प्रथमस्यापि तद्भाव इति सर्वसमानता ॥

प्राप्तेरथापि पूर्वेण प्राप्तिरूपेण सत्यता ।

अन्योन्याश्रय (मि) त्येका सत्यर्थे नोभयस्य तत् ॥

अर्थकारणशुद्धत्वात् ज्ञान^{१०} स्यास्ति सत्यता ।

तज्ज्ञानस्यापि सत्यत्वं तत्कारणविशुद्धिः ।

एवं परंपरापेक्षादनवस्था प्रसज्यते ।

वासनाबलभावित्वं मृगतृष्णाजलेस्ति तम् (त्) ।

ततःसकलमेवन्तदिति कल्प्यमनाकुलं ।

अनादिवासनासङ्गप्रतिबद्धप्रवृत्तयः ।

यस्य नीलादयस्तस्य न दोषो नाम दृश्यते ।

ननु वासनाप्रतिबन्धोपि स्वसम्बेदनज्ञानात्मनि कथं ।

स्वरूपात्प्रतिबद्धस्वेदपरः केन^{११} गृह्यते ।

स्वरूपमेव स यदि नाममात्रं कृतम्भवेत् ।

यदि स्वरूपव्यतिरिच्यमानात्मा प्रतिबन्धो यत्र च स तदा पृथग्भूतप्रहणेन
स्वसम्बेदनं । न चेत्पृथग्भावः सम्बन्धसम्बन्धिनावेव तर्हि न स्त इति न सम्बन्धप्रहण-
सम्भवः ।

तदप्यसत् । यतः ।

वासनाप्रतिबन्धोयं सुखेनैव प्रतीयते ।

स्मरणं पूर्वविज्ञानप्रतिबद्धं प्रतीयते ।

स्मरणमुपजायमानमेवात्मनोऽनु^{१२} भवत्रप्रतिबन्धं प्रतिपादयति तदव्यवसायवशादेव-
मुच्यते । अस्मरणे तर्हि कथं वासनाप्रतिबद्धस्वप्रतीतिः । तथाहि ।

दृष्टमेतन्मयेत्येवं स्मरणं वेदने सति ।
न त्वस्मरणमात्मानं निवेदयति कस्यचित् ॥

(c. 74 b) स्मरणेव दृष्टमेतदिति निरूपयत्यन्यथा दृष्टत्वस्य निरूपयितुमशब्दय-
त्वात् । अस्मरणस्मेवदेने तु न इश्वानानुसारित्वप्रतीतिः ततस्तद्वासनाप्रति^१बद्धमिति
कथं प्रतीतिः तत्रापि दृष्टमिति प्रतीतेः । स्मरणेन सहैकोऽन्यत्य तस्यापि प्रतीतेरन्यथा
व्यवहारायोगात् । स्मर्यमाणदृश्यमानयोरेकतया प्रतीतिः । ततः सकलं वासनाप्रति-
बद्धमेव । अथ स्मर्यमाणदृश्यमानयोरेकताप्रतिपत्तिभर्निता । न । बाधकाभावात् ।

एतदेव स्मरामीति पूर्वदर्शनमत्र मे ।
न (हि) बाधकमत्रास्ति तत्र स्मृत्या सहैकता ।

अथ स्मरणाकारेण पूर्वरूपन् गृह्णयते । तथा सति पूर्वपरयोः कथमेवप्रती-
तिरतोऽद्वैतमेव । तथासति सुतरां सम्बेदनात्मता । अपिच । बाह्ये वस्तुनि
कार्यकारणभावनियमस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तथाहि ।

बाह्यस्यादर्शानात्पूर्वं कथम्बिज्ञानकार्यता (।)
विज्ञानस्य तु दृष्टत्वाद्युक्ता विज्ञानकार्यता ।

तथा (—)
देशकाला^२ द्यवस्थातस्तत्कार्यस्यान्यथोदयात् ।
कार्यकारणभावस्य नियमो नोपपत्तिमान् ।

सम्बेदनपक्षे तु सम्बेदनं पूर्वसम्बेदनादेवोपजायते । यद्यपि नामाग्निमन्त्रेरेण
भवति धूमस्तथापि धूमवासनातो भाव इति नाहेतुको जनप्रतिभासश्च । भशक-
वर्त्तिमृगतृष्णिकाधूमजलवत् । बाह्यमेव वासनाबलाद् भवति चेत् । इव्यत एवैत-
द्वाह्यवासनाबलायातस्वाक्षाममात्रमेव कृतं स्यात्तच्च लोकेनैव (c. 75 a)
कस्त्वात्र पुरुषकारः ।

ननु वासनाकार्यत्वेन न प्रतिभाति कथम्बासनाकार्यता । अकस्माद्भूमार्द्दिन
प्रतियतः किं बाधककार्यत्वं प्रतिभाति । पर्यालोचयतो भवतीति चेत् । वासना-
कार्यत्वेषि समानं । जन्मान्तरादिवासनाप्रबोधस्यापि सम्भवात् । बृद्धस्य बालकी^३-
डास्वप्नसम्भववत् । ततश्च (—)

जन्मान्तरादिदृष्टस्य प्रतिभास इतीरितं ।
वासनाबलभाव्ये वावभास इति निर्णयः ।
ततश्च पूर्वपूर्वस्य विज्ञानस्यावभासनं ।
सर्वत्र बाह्यं विज्ञानाद्वाह्यमेवोपपादितम् ।

अनादिवासनासङ्गविधेयीकृतचेतसाम् ।
 विविध (:) प्रतिभासोयमेकत्र स्वप्नदर्शनाम् ।
 कार्यत्वात्सकलं कार्यं वासनाबलसम्भवं ।
 कुम्भकारादिकार्यम्वा स्वप्नदर्शनकार्यवत् ।
 प्रधानमीश्वरः कर्म यदन्यदपि कल्प्यते ।
 वासनासङ्गसमूढचेतः प्रस्यन्द एव सः ।
 प्रधानानां प्रधानं तत् ईश्वराणां तथेश्वरं ।
 सर्वस्य जगतः कर्त्ता देवता वासना परा ।
 असमञ्जसवृत्तस्य सहोद्रेगप्रवर्तनं ।
 अन्यथा जगतः कर्त्ता प्रेक्षापूर्वक्रियः कथम् ।
 स्वातन्त्र्यै^० वर्त्तमानस्य शक्तस्य परिजानतः ।
 असमञ्जसवृत्तित्वं यदि कः केन शिक्षयताम् ।
 उपदेशस्य दाता चेत्स एव स्वान्यजन्मनः ।
 स्वयं कर्ता विरूपं यः तस्य का न्यायवादिता ।
 असमञ्जसभावाय विधाता चेत्समञ्जसं ।
प्रख्या[? क्षा] लनादमेध्यस्य दूरमस्पर्शनम्वरम् ।
 अशक्यमन्यथाकर्तुमत्र (c. 75b) शक्तिः कथम्मता ।
 वासनाबलतः सोपि तस्मा^१देवं प्रवर्तते ।
 इति प्रधानेश्वरकर्तृ वादनद्यः सदा शीघ्रवहा: प्रवृत्ता (:) ।
 विशन्त्य एवाद्वयतां प्रयांति तद्वासनामेयसमुद्रमेव ।
 वासनैव वरं मूढाः सदुपायेन मेध्यतां ( )
 तत एव समस्तस्य वांछितस्य प्रसिद्धयः ।
 तस्मादर्थग्रहः कथमिति नाहं प्रष्टव्यस्तवभिप्रायपर्यन्तनयनार्थमेतवहन्तु
 पुनरीदृशज्ञ भवतः सर्वथा समर्थयितुं शक्तः ।
 अतिदुर्मित्रितं यातु कः समर्थयितुं क्षमः ।
 अत्यन्तभूमिभीजस्य कर्षकः किं करिष्यति ।
 ननु यदि प्राद्यग्राहकाकारता नास्ति कथन्तथाव्यवहारः । अयमपि भवतो
 व्याभोह एव ( ) नहि प्राद्यग्रादिव्यवहारोपि सम्बिदितः । सम्बिदितस्वरूपे निम-
 ज्जनात् । तदात्मक एव व्यवहार इत्यर्थः । तथा हि ।
 अविभागोपि बुद्धचात्मा विपर्यासि^२ तदर्शनैः ।
 ग्राहग्राहकसम्बितिमेदवानिव लक्ष्यते । (३५२)

मन्त्राद्युपलुताद्वाणां यथा मृत्शकलादयः ।
अन्यथैवावभासन्ते तद्वूपरहिता अपि । (३५३)

अविभागो बुद्ध्यात्मेति स्वसम्बेदनप्रसिद्धमेतत् । तथा च प्रतिपादितम् । विषय (र्थं) स्वदर्शनस्तु ग्राह्यादिरूपेण गृह्यते । न । अपि तु लक्ष्यते । परेण सद भावेषि दृश्यत इति विष्य^{१०} यस्मारोप्य तथा व्यवहारः । दर्शनमेतदिदानीं भय, बाह्यं तु परेण दृष्टमासीदेव । एतत्पुनरसौ न विचारयति (—) परेण यद्वृष्टं तत्प्रया दृष्टमिति कथम् । (c. 76a) नहि परोप्येवं जानाति । तस्यापि तद्वस्तुस्वेदनवेदासाधारणम् । अथ सोपि भया दृष्टमित्यनुभानादेव जानाति । तथा सतीतरेतराश्रय^{११} दोषः । कार्यदर्शनभावादिति चेत् । नैकत्वप्रतिपत्त्यप्रसङ्गात् । नहि धूमादग्निर्जयायमानो भहानसस्थ एव ज्ञायते । अन्यत्वाद् धूमस्येति चेत् । रोमाञ्चादिकार्यस्यान्यत्वादपरः परस्य ग्राह्याकारः । किञ्च । सम्बेदनाद्वै-माञ्चादयो नार्थात् । दर्शनयोश्च त दर्शनेन मिश्रीभावप्रतिपत्तिरन्यथा तान-मान^{१२} मपेक्ष्येत । नहि प्रत्यक्षेऽनुभानं प्रवर्तते ।

ननु रूपमेव प्रत्यक्षं परदृश्यता तु तत्राप्रत्यक्षादतोऽनुभानमिति चेत् । ननु परदृश्यता तत्रास्तीत्यत्रापि नैव प्रमाणम् । अत्र एव संदेह इति चेत् । एवत्तर्हि पीतरूपतापि नीलरूपतया दृश्यमाने किञ्च सद्वेहविषयः । पश्चादुपलस्यमानेनौ वह्निरूप^{१३} तास्तीति कुतः । पश्चादुपलस्यमादेव । अत्र तु परदृश्यतायां पश्चादपि नोपलम्भः (१) ननु परदृश्यमानताऽनवगमे व्यवहार एव नास्ति (१) न (१) सदृश्यमात्रेण व्यवहारप्रसिद्धे । एकत्वमन्तरेण तु व्यवहारो नेत्येतत्कुतः ।

ननु यद्यनुभानं प्रवर्तते परोक्षे । एकत्वेषि (c. 76b) प्रवर्तते न चेत्सदृशेषि कथम् । सत्य^{१४} मेतत्सदृशोपि कुतोऽनुभानं । केवलं दृश्यविकल्प्यार्थेकीकरणमात्रेण व्यवहारमात्रमेतत् । परमार्थतस्तु स्वरूपमात्रालम्बनमेवानुभानम् । परोक्षविषयता b13 कथमिति चेत् । न ।

ज्ञानं परोक्षविषयं कथमस्तु युक्तं, तत्रावभाति यदि कैव परोक्षता या ।

मुग्धा वभासनमथापि परोक्षतार्थस्तेन प्रतीतिरिति वाग्विधिरेष शुद्धः ।

ततः सम्बादनात्स्थ प्रतीतिरिति चेन्मतम् ।

प्राप्तिररत्तीति तत्तत्र प्राप्तिकाले सदुच्यताम् ॥

पूर्वन्तु तस्य सद्भावः केन मानेन गम्यताम् ।

तद्भावेन विना सैव प्रतिपन्नम्भवेत्तदा ॥

भाविवस्त्वनुभावे कथमस्ति प्रतीतता ।

सर्वत्र भाविरूपस्य प्रतीतिरिति निश्चयः ।

द्वयोरपि प्रतीतिश्चेद्वर्त्तमानभविष्यतोः ।
 एकरूपप्रतीतित्वं कथम्भाविभविष्यतोः ।
 तस्मान्नापरमार्थेन प्रतीतिरनुमानतः ।
 परोक्षश्चेद् घटो नास्ति कथं पैश्चात्रीयते ।
 तदेवोदययोगश्चेत्कथं स्यात्कारणम्बिना ।
 दृष्टत्वादेवमेवेति कोत्र पर्यन्तुयोगभाक् ।
 दृष्टत्वात्पूर्वसद्भावः कस्मादस्य न कल्प्यते ।
 न तथा दृश्यते तेन न तथा परिकल्प्यते ।
 तथापि परिदृश्यस्य नानुमानन्तर्थैव तत् ।
 अस्तीति ज्ञायतां केन परेणेत्यसदुत्तरं ।

यतः (।)

परोपि परविज्ञातमिति नैवावगच्छति (।)
 अनुमानेन तस्यापि ज्ञातावन्योन्यसंश्रयः ।
 परसाधारणास्तित्वे ज्ञाते स्तीति तदुच्यते ।
 तदस्तित्वे (c. 77a) नुमानस्य प्रतिबन्धात्प्रमाणता ॥
 तस्मात्प्रत्यक्षतोस्तित्वे ज्ञाते तत्रानुमा भवेत् ।
 अनुमानेन चास्तित्वे ज्ञाते व्यक्तस्य तदग्रहः ।
 अन्योन्यसंश्रयादेवमेकस्यापि न सम्भवः ।
 अन्योन्यसंश्रयं किञ्चिदन्यत्रापि न दृश्यते ।

—तस्मादनादि तथाभूतानुमानपरम्पराप्रवृत्तमनुमानमाथित्य बहिरर्थं-
 कल्पनायां ग्राहयग्राहकसम्वेदनकल्पनाप्रवृत्तेः ग्राहयादिकल्पना. परंभार्थं:
 सम्वेदनमेवाविभागमिति स्थितं कुत एष भवतः प्रबोध इति चेत् । मन्त्राद्युपकृत-
 दर्शनानां मृच्छकलादीनां तद्वपरहितानामपि सर्पादिश्चरणे प्रतिभासनात् । ते हि
 परेरदृश्यमपि दृश्यतथा व्यवहरन्ति । यावदेषामव्युत्पत्तिः । यदि तु यत्स्वरूपं यत्त-
 थैव तत्प्रत्यक्षतो वेदाते । नहयुत्पत्तिमत्पद्मन् । प्रत्यक्षमपि व्युत्पत्तिमपेक्ष्य तथेति
 चेत् । नानुमानस्य सामर्थ्यदर्शनात् । प्रत्यक्षस्यैव सामर्थ्यमिति चेत् । नानुमानस्य
 प्रामाण्याप्रसङ्गात् । भवतु प्रत्यक्षमेव तदिति चेत् । तदेव तर्हि वासनाबलायात्-
 मव्यक्तस्यापीति न प(र)मार्थः । अपि च विर्ययेष्यनुमानमस्त्येव तत्कथमनु-
 मानद्वयम्भवेत् । उभयपक्षे भवत्विति चेत् । न (।) प्रतिपुरुषं भावव्यवस्था-
 (c. 77b) प्रसङ्गात् । भवतु को दोष इति चेत् । तदेव स्वसम्वेदनमायात् ।
 परस्परामिश्रणेनासाधारणत्वात्^१ (।) तस्मात्परस्तथा न प्रतिपद्यते तथापि

साधारणत्वेन प्रतीतिः । अथैदेव कुतः । परो न प्रतिपत्तिमानिति । अनुमाने-
नेति चेत् । विषयेषि तर्हि प्रवर्ततामनुमानं । विषयेनुमानमसदिति चेत् ।
कथं । एकत्वेन प्रतिबन्धाग्रहणात् । सादृश्येष्यनुमानं कृतार्थमेव । इह तु पुनर-
दर्शनानुरूपा क्रिया दृश्यमाना नियमेनादर्शनमनुमापयति । एतच्च पर एवाभ्यु-
पग्म छति ।

तथैवादर्शनात्तेषामनुपलुत्तेवत्साम् * ।

दूरे यथा वा मरुषु महानल्पोपि दृश्यते । (३५४)

यद्यसावर्थः परेणापि दृश्यत इति । एवं परस्याप्यभ्युपगमः । तथा महा-
नेवायमिति प्रतिपत्त्या तदर्थितयोपसर्पणं साधारणमिति कृत्वा तस्मादन्यथा-
नुमाने परित्यजत्येव तां दृष्टिमित्यनुमानं सकलं सकलजनप्रसिद्धं । पराभ्यु-
पगमेन तु तत्त्वदर्शनां । अथवा^१ यदेव प्रतीयते यथा तादृशादर्थकल्पने कोऽवसरः ।
अनुमानमिति स्वाकारमात्रपर्यवसाने सति प्रत्यक्षमेव ॥

ननु ब्राह्मोपयत्र दृश्यमानोऽदृश्यमानो वास्तीति व्यवहारिणाम्भवत्येव प्रतीतिः ।
भवतु सापि स्वात्मन्येव निमग्ना यावत्प्रत्यक्षाभिमता । स्वात्मनिमग्नेति नापरं
प्रतीतिबहिर्भूतं वस्तिवति विश्वयः । (c.78a) किञ्च तादृशादर्थकल्पने कोऽवसरः ।
बलादेव यथा स्वप्ने । कथन्तर्हि^२ भेयमानफलस्थितिः ।

अत्रोच्यते ।

+यथानुदर्शनं चेयं भेयमानफलस्थितिः ।

क्रियते विद्यमानापि प्राण्यप्राहकसम्बिदां ॥ (३५५)

तवेव प्रतीयमानं वस्तु तत्रास्तीति प्रतीतिविषयतया ग्राहचं । स्वसम्बेदन-
रूपं परातपेक्षमिति । प्राहकं स्वयमेव तथाभावात्प्रतीतरूपं सम्बिदिति ।
विकल्पनानुभवादुपज्ञायमानेन व्यवस्थाप्यते व्यवहारतः । अनुदर्शनं दर्शनानुरूपो
विकल्पः ।^३ अविद्यमानापि ।

अविद्यमानाप्तिके विषये ग्राहचप्राहकसम्बिदां ।

अथवाऽविद्य (म) नप्रहणेन साधारणादौ ग्राहचादीनामिति । शेष उक्त
एवान्यैः । तस्मात्सम्बिदेव परमार्थतो न त्रयम् ।

नन्वात्मपरिणामं एव सकल इति कस्मादविद्यमानता । यदि नाम तस्य
तत्त्वादप्रच्युतस्य ते भेदपरिणामाः ।

* चक्षुषाम् इति है. पुस्तके ।

† यथार्थ—इति है. पुस्तके ।

तवाह ।

अन्यथैकस्य भावस्य नानारूपाघभासिनः ।

सत्यं कथं स्युराका^{११}(रा)स्तदेकत्वस्य हानितः । (३५६)

—यद्येकः कथनाना प्रकाशते । नाना चेत्प्रकाशते तदेकता हीयते । यतः ।

* अन्यस्यान्यत्वहानेश्च नाभेदोऽहु[?स्त] पदर्शनात् ।

† रूपात् भेदे हि पश्यन्ती धीरभेदं व्यवस्थिति ॥ (३५७)

अन्यस्याप्येतदेव तत्त्वं । यदभेदप्रतिभासनं नाम । (c.78b) अन्यस्याप्यन्य-
थात्वं नास्येव । नेष्यते एवेति चेत् । एवन्तर्हि रूपभेदप्रतिभासने सति कथमभे-
दाभ्युपगमः । यदि ना^{१२}भ भवता नेष्यते भेदः स तु पुनरप्रतिभासमानेषि कथ-
मभ्युपगत्व्यः । रूपाभेददर्शने हि सत्यभ्युपगमः साधुः । यदि सर्वं एव ते भेदाः
प्रकाशरूपाः सर्वेषां सत्यता । अथाप्रकाशरूपाः कथमप्रकाशाः प्रकाशादभिशाः ।
प्रकाशत्वे[? त्व आ]त्मवत्सर्वं एव सत्या भवेयुः । आत्मवदेव । प्रकाशरूपतेव चात्मनो
रूपं ततः सर्वं एवात्मानः स्युः । तत^{१३}: परिणामयक्षक्षयः । अथ बहुत्वं भांतिः ।
तथा सति न किञ्चिदिति प्राप्तं सकलमेव शून्यम्भवेत् । भ्रान्तिरपि नामात्मव्यति-
रेकेण नैवास्ति । किम्वा आन्तिरिति नामकरणेन । अभावे आन्तेः सर्वमेतत्प्र
भविष्यतीति न तत्त्वं [? त्वतः] भेदः । ततोऽतस्वाभासनिमित्तवादभ्रान्तिरिति
व्यवस्थाप्यते ।

नास्यास्ति भ्रान्तिता यावन्निवर्त्यत्वं नसिध्यति (१)

निवर्त्यत्वे च विज्ञाते भ्रान्तिरेवेति गम्यते^{१४} ।

भ्रान्तिनिश्चयमासाद्य प्रवर्त्तेत निवृत्तये ।

ततो निवृत्तिरित्येच्चक्रं केन गा [? ग] स्यते ।

तस्मात् ।

भावा येन निरूप्यन्ते तद्रूपनास्ति तत्त्वतः ।

यस्मादेकमनेकञ्च इरूपं तेषाम् विद्यते ॥ (३५८)

एकं न विद्यतेनेकत्वेन प्रतिभासनात् । असम्बेदनञ्च न प्रतिभातीति
सम्बेदनात्मना तेन भाव्यम् । स्वसम्बेदने चानेकत्वाप्रतीतेः । अथ त्रात्मगतत्वा(तु)

* अन्यस्या इति हे. पुस्तके ।

† रूपाभेदेषि पश्यन्ती धीरभेदव्यवस्थितिः ।—हे. पुस्तके ।

‡ एकं वा इति हे. पुस्तके ।

प्रतीयन्ते^{१५} तदन्तर्गतस्त्वं (c. 79a) न प्रतीयत इति तदपि न शक्यम्बवकुमित्युक्तं । अथवा यस्सादेकं चित्राकारमनेकञ्च न विद्यत एव । कथन्तहि भेदप्रतिभासः ॥ न भेदः प्रतिभातीति प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते च । अथवा सकलमेव भेदरूपमन्यथा च भावनाबलादवभासत इत्यस्त्वं स (?) शक्यन्ते हि भावयतो विपरीतभावनया निवर्त्यथित्यशक्यनिवर्त्तनता नास्तीति निश्चयाद^{१६} सत्यम् ।

41a

ननु ।

साधर्म्यदर्शनाल्लोके भ्रान्तिन्मोपजायते ।

आतदात्मनि तादात्म्यव्यवसायेन नेह तत् ॥ (३५९)

अदर्शनाजगत्यस्मिन्नेकस्यापि तदात्मनः ॥

अत्रोच्यते । न साधर्म्यदर्शनादेश्वर्णितः ।

अस्तीयमपि यात्वन्तरूपसबसमुद्भवा । (३६०)

दोषोद्भवा प्रकृत्या सा विततप्रतिभासिनी ।

अनपेक्षितसाधर्म्यहगादिस्तैभिरादिवत् ॥ (३६१)

न खलु तिमिरतिरस्कृतदर्शनानां मशकमक्षिकादयो दर्शनान्तरबलाऽ-
दुष्प्रायन्तेऽपित्वान्तरादेव तिमिरकारणात् ।

ननु तिमिरादप्युपजायमानं वस्तु बलादेव न भावनाबलात् । आन्तरकार-
णत्वमात्रन्तु विवक्षितं । सर्वस्यापि त्वान्तरं कारणं वासनैव । स्वप्नादिप्रत्यय-
वत् (१) सा वासना यथा कथञ्चित्प्रबोधवती स्वानुरूपप्रत्ययप्रसवहेतुः । तत्र
च पूर्वपूर्वमेव दर्शनं साधर्म्यदर्शनं । आदौ किं दृष्टं येनेयं भ्रान्तिः । दर्शने कथं
तस्य दर्शनमिति वक्तव्यम्^{१७} । ततस्तु समानत्वादप्रान्तिरेव सका[?सक]ल ।
(c. 79b) अथान्यथा दर्शनं कथं सकला भ्रान्तिः । साधर्म्यदर्शनादिति । न ।
भ्रान्तिपरम्परैवेयं । नात्रादिरस्तीति प्रतिपादितं (१) तस्मादनादिरप्यपसद्वा-
सनापरिक(f) ल्प(त): संसारः । कथं प्रमाणादिव्यवस्था स्वात्मनीति
चेत ।

अत्रोच्यते ।

तत्र बुद्धेऽपरिच्छेदो ग्राहकाकारसम्मतः ।

तादात्म्यादात्मविच्चस्य स तस्याः साधनं मतं* । (३६२)

तदेव साध्यं तदेव साधनं सैव^{१८} सिद्धिः ।

* ततः—इति हे. पुस्तके ।

तत्रात्मविषये माने यथा रागादिवेदनम् ।

इर्यं सर्वत्र संयोज्या मेयमानफलस्थितिः ॥ (३६३)

अर्थादियो हि भावनावशादुपज्ञायमानाः स्वसम्बेदनरूपा इति प्रतिपादितं (१) अर्थादिसम्बेदनञ्च प्रत्यक्षं प्रमाणं (१) तत्राव्यतिरिक्त (१) एव प्रमाणप्रमेय-प्रमितिव्यवस्था । यदुच्यते ।

“चतसूपु चैवस्मिवधासु तत्वं परिसमाप्यते (—) प्रमाता प्रमेयं प्रमाणं प्रमितिरिति” * (१)

तदसत् एकं त्रैव सर्वपरिसमाप्तेः । ननु सुखादौ यदि नामाव्यतिरेकः । पीतादौ व्यतिरेक इति चेत् । न । इयमेव सर्वत्र योज्या मेयमानफलस्थितिः ॥

यथा अर्थादिसम्बेदने तथा नीलादिसम्बेदनेषि । नीलाकारं अर्थाकारसिति वा भवतु कोऽन्योऽविशेषः । द्व्योरपि स्वरूपेण वेदनात् । ततो नीलसुखशरीर-वेदनं स्वरूपेणैव सकलं न पररूपेण । स्वरूपेण चेत् ।^५ सर्वं सुसम्बेदनमेव । ननु (c. 802) नीलादिसम्बेदनेनात्मभूतो प्राहकाकारः सुखादिवत्तत्कथं ते दृष्टान्तः । सुखादीनां कथं, स्वप्रकाशात्मकत्वात् आत्मवत् । कथं प्रकाशात्मता नाम । अपरोक्ष-रूपता, यथैवं ।

तत्राप्यनुभवात्मत्वात् योग्या स्वात्मसम्बिदि ।

इति सा योग्यता मानमात्मा मेयः फलं व्यवित् ॥ (३६४)

[प्राहकाकारसंख्याता परिच्छेदात्मनात्मनि ।

सा योग्यतैति च प्रोक्तं प्रमाणं स्वात्मवेदनं ॥३६५॥†]

तेषि नीलादयोऽपरोक्षरूपत्वादनुभवात्मकाः । ततः सुखादिवदेव स्वसम्बिदि योज्याः । नहि तेषि नीलादयः पररूपेणापरोक्षाः ।

ननु चक्षुरादिवलानीलादीनामपरोक्षता । न (१) स्वरूपेणवापरोक्षत्वात् । नहि यतः चक्षुः प्रसृतं ततोऽपरोक्षं नीलं चक्षुः प्रसृतमपि कदाचिन्नापरोक्षयति । अप्र-सृतत्त्वेष्यपरोक्षत्वसम्भवात् । तथा हि ।

रागादिसम्बवे रूपमन्यथैवाभासते ।

चक्षुषः प्रसृतत्त्वेषि स्वरूपानवभा(स)नात् ॥

* वात्सयायनीये न्यायभाष्ये १।१।१ (पृष्ठे १) स्वल्पभेदेन ।

† अयं पाठो है. पुस्तके विद्यते परमत्र मूलं व्याख्या च न दृश्यते ।

चिन्त्यमत् ।

यदि चक्षुरादिकस्याभिमुखीकरणेषि स्वरूपेण विषयस्थानवभासनं कथमसावपरोक्षः । स्वरूपावभासन [न्तु वासनामन्तरेण चक्षुरादिप्रतिबद्धं न परस्परापेक्षया]मेवापरोक्षता । अथ भावनावशादद्यं दोषश्चक्षुषः (१) तदाह ।

यदिभावनया चक्षुरादिकस्यान्यथा गतिः ।

भावनावलतःसर्वं नीलादेरवभासनं ।

भावना हि वासनाऽपरनामिका चक्षुराद्यायातप्रतिभासस्य हेतुः । (c. 80b) तदा वासनावलभावितः एकं [?व]नीलादिप्रतिभासाः ।

नन्वन्यथा प्रतिभासनं वासनाहेतुः । स्वरूपप्रतिभासनन्तु वासनामन्तरेणेति चक्षुरादिप्रतिबद्धं न परस्परापेक्षया । सर्वेषामन्यस्त्वात् । ततो नेकप्रतिभासेन ज्ञायते किं स्वरूपमिति प्रतिभासः प्रसाराण । न चेद्यचमिचारी कुल आश्वासः । तस्मात् ।

प्रतिभासः समस्तोपि भावनाभावनिर्मितः ।

स्वरूपाभिमतादन्यप्रतिभासश्च रूपवत् ।

बाध्यबाधकभावस्तु प्रत्युक्त एव । तस्मात्स्वस्वेदनमेव फलं बाह्येष्यते, तदाकारः प्रमाणम् ।

ननु साकारं विज्ञानमिति न युक्तं । तथा हि ।

यदि दर्पणवत्स्वच्छमुपधानोपरागतः ।

तदावभासनं प्राप्तं चक्षुरादिर्द्दिनं चेष्यते ॥

यावत्सन्निहितं सर्वं दर्पणे त(त)प्रकाशते ।

ततःसर्वस्य रूपादेरवभासः प्रसज्यते ॥

अथ दर्पणवच्छक्षुरवभासस्य कारणम् ।

तत्संक्रा^{१०}न्तस्य दृष्टिःस्यादनृते दर्पणादिवत् ॥

ततो न ज्ञायते रूपं कीदृक्किं परिमाणकम् ।

वर्णस्यापि विपर्यासः काचाङ्गपटलादिवत् ॥

गोलकादथ निष्क्रम्य रूपादिवनिपातिनः ।

ज्ञायन्ते निजरूपेषु ग्राहका महदादिषु ॥

विशिष्टं जायते रूपं प्रदीपालोकसङ्गवात् ।

यदि स्वरूपसम्बित्तिः प्रदीपालोकसङ्गवत् ।

न स्यात्त्रापि चान्यस्य व्यापारादनवस्थितिः^{११} ।

अथ स्वरूपसम्बित्तिः तदा ते रस्मयःकथम् ।

तस्मादर्थे स्थिते ज्ञानं (c. 81a) तदाकारं प्रवर्त्तते तस्मादुत्पादमात्राच्चेत्सर्वकारं प्रसज्यते ॥

यत एव तदुत्पत्तिः तदाकारं भवेद्यदि ।
 चक्षुराकारतापि स्याज्जायते चित्ततोपि यत् ॥
 अत्रोच्यते ।
 सर्वमेव तु विज्ञानं विषयेभ्यः समुद्भवत् ।
 तदर्थस्यापि हेतुत्वे कथंचिद्विषयाकृतिः ॥ (३६६)
 नहि यत्र एवोत्पद्यते^{१२} तदाकारमेव भवति । तथा हि ।
 यथैवाहारकालादेहेतुत्वेऽप्यजन्मनि ।
 पित्रोस्तदेकस्याकारं धत्ते नान्यस्य क (स्य) चिन् ॥ (३६७)
 नहि पित्रोद्वयोरपि समानाकारता धत्ते । तत उत्पद्यमानः स्वतः । अपि तु
 कस्यचिदेव । तस्मादथविवार्थाकारमिति । तथाहि ।

दूरदेशस्थितादृक्षात्तदाकारं हि जायते ।
 विज्ञानं नेन्द्रियाकारमिति दृष्टमिदं सदा ॥
 तद्देतुत्वेन तुल्ये^{१३}पि तदर्थीर्थिषये भतम् ।
 विषयत्वं तदन्येन तदभावे न तद्भवेत् ॥ (३६८)
 न हेतुतया विषयोऽपि तु तदाकारविज्ञानहेतुतया । हेतुतया विष-
 यत्वे चक्षुरादीनामपि विषयत्वं । तदाकारतया मरीचिकादिजलज्ञानस्यवेशं
 जलमपि भवेत् विषयः । नहचाकारमन्तरेण बोधरूपं विज्ञानं सम्बेद्यमानमन्यथा
 वा तदाकारविषयव्यवस्थापने समर्थं प्रतीतेतारावस्थयोरयो^{१४}गादिति प्रति-
 पादितम् । यदि तप्रतीयते (c. 81b) किमपरेण व्यर्थकत्वात् । अथ न प्रतीयते
 तदापि अशक्ततरिति । न हच्यप्रतीयमानं प्रतीतिविषयः । प्रतीयमानञ्चेत्सैव तस्य
 तदूपताप्रतीतिः । व्यतिरिक्ता च क्रिया न युक्तेति शतशः प्रतिपादितम् ।
 ननु चाकारः प्रमाणं स्वसम्बेदनं कलमिति साकारसद्वौ स्यात् (।) तदेव
 तु कथं सिद्ध्यति । उक्तमन्त्र । अपि च ।

विषयज्ञानतज्ज्ञानविशेषाद् बुद्धिरूपता ।
 —विषये रूपादौ यज्ञानन्तर्दर्थस्वाभासं, विषयज्ञाने तु यज्ञानं तदर्थनुरूप-
 ज्ञानाभासं । स्वाभासञ्च । अन्यथा यदि विषयज्ञानमर्थाकारमेव स्यात् । स्वाकारमेव । 14b
 वा विषयज्ञानज्ञानमपि तदविशिष्टं स्यात् । विषये यत् ज्ञानं तदर्थस्वाभासमिति
 साध्यं । उत्तरो हेतुः । अन्यथेत्यादिबाधकं प्रमाणम् । कीदृशं मम ज्ञानमासीदिति
 यदा पर्यालोचयति^{१५} तदार्थप्रतिभासमेव स्मरणेन व्यवहरति नान्यथा । यद्यच
 ग्रथाधिमोक्षेण विषयीकृते तथा भवति यथा गौरित्यविमोक्षेण विषयीक्रियमाणः
 शावलेयः । तथाहि ।

एवम्भूतोऽवभासो न . ज्ञानेऽर्थस्तु कीदृशः ।

इत्यर्थस्य परित्यागाज्ज्ञानस्यार्थाविनिश्चयः ।

यदि केनचिन्नियुज्यते कथमसावर्थ इति भवता ज्ञातं तदाऽर्थप्रतिभासस्तादृशो-
अर्थस्तत्रास्ति न वा, तादृशोऽन्यथा वेति न निश्चय इति प्रत्युत्तरयति ।¹ ततोर्थ-
परित्यागी प्रतिभास एव ज्ञानं । (c. 82a) एकर्वे त्वर्थस्य तत्रैव निश्चयः तत्रैवा
निश्चय इति कर्थं । निश्चयानिश्चययोर्बारोधात् । अर्थस्तु न प्रतिभासे निश्चयः ।
नार्थान्तरभेद इति तत एवं ततः प्रतिभास इत्येतावत्तत्र प्रतिभाति । तदपरन्तु नेत्रवर्थ
एव स निश्चयद्वच । भागद्वयभावादिति । तदेतदुत्तरत्र वस्थ्यते । अपि च ।

अ(न)र्थास्ति^{*}कारशंका स्यादप्यर्थवति चेतसि ।

अतीतार्थग्रहे सिद्धेऽद्विरूपप्रतिभासे चेदने ॥ (३६९)

यदाह । न ज्ञानं प्रतिभासते स्वसम्बेदनाभावात् । नापि स्मर्थतेऽर्थस्यैव
सर्वत्र स्मरणात् । तत्र यथार्थोपपत्या ज्ञानेऽर्थस्य[? :] परिकल्प्यते (१) ज्ञानं
तथा स्मरणानुपपत्यापि न सम्बिदितं ज्ञानमस्ति न च तस्याकारता ततो द्विरूपं
ज्ञानमिति प्रत्यक्षबाधः प्रतिज्ञायाः ।

सन्दिग्धे हेतुवचनाद्वयस्तो हेतोरनाश्रयः ।

दृष्टान्ते च प्रतिबन्धग्रहणे हेतुवृत्तिः ।

न चैतदस्ति । सर्वं त्रार्थाकारस्य विवादास्पदत्वात् इति चेत् । अयुक्तं (१)
यतो यत्रार्थोस्ति तत्र नासो ज्ञानस्याकार इति स्यादपि शका । अनर्थवति तु चेतसि
केशादौ पीताद्यवभासे च सिद्धमेव द्वयाकारत्वं सम्बेदनञ्च । तत्र परोक्षं विज्ञान-
मित्येतदेव प्रत्यक्षबाधितं । ततस्तद्वद्वृष्टान्तद्वृष्टया प्रतिबन्धग्रहणम् । ततस्य तस्य
तथाभूतः प्रतिभास इति तद्वारायातो निश्चयः कथमर्थं भवेत् । सर्वत्र च विज्ञाने
एवमेव निश्चय इति साकारस्त्वसिद्धिः । स एव प्रतिभासस्त्वनिश्चयस्वभावो
विषयज्ञाने (c. 82b)त(ज) ज्ञानस्य स्वभावः । अथ कदाचित्तत्राप्यर्थं एवास्ति
यदि न व्यक्तिर्जातिरेव भविष्यति ।

अत्रोच्यते ।

नीलाद्याभासभेदित्वान्नार्थी जातिरतद्वती ।

सा चानित्या न जातिः स्यान्नित्या वा जनिका कथम् ॥ (३७०)

* हे. पुस्तके अनर्थाकार-इति ।

† द्विरूपत्वात्म—इति हे. पुस्तके ।

—नहि नीलादिरूपा जातिर्वर्णण्डिकारक्षून्यत्वात् । हेतुस्वेननित्यस्वाच्छ
व सा जातिः ॥ अथ नित्या न जनिका नित्यस्य जनैकत्वाभावादिति प्रतिपादितं ॥

नामादिर्कं निषिद्धं प्राक् नायमर्थवतां क्रमः ।

इच्छामात्रानुबन्धित्वादर्थशक्तिर्न सिध्यति ॥ (३७१)

सकलमप्येतत्प्रागेव प्रतिपादितमिति न प्रपञ्चयते ।

स्मृतिश्चेष्टग्रिवधं ज्ञानं तस्याश्चानुभवाद्भूवः ।

स चार्थाकाररहितः सेदानीन्तद्वती कथम् ॥ (३७२)

अनुभवादुत्पद्यमाना स्मृतिरस्थमन्तरेण भवन्ती कथं नीलादिकारा । अथा-
थदिव स्मृतिस्तदाकारा । तदाह ।

नार्थाद्भावस्तदाऽभावात्^४स्यादर्थानुभवेषि सः ॥

यद्यर्थात्साक्षात्स्मृतिस्तदा तथैवार्थेन भवितव्यं । न च तदस्ति । अथर्थाद्वय-
हितादपि भवति तदाकारा स्मृतिः अनुभवोपि तथैव चेदिति । यथा च तथा
प्रतिपादितमेव । इहापि प्रतिपाद्यते ।

आकारः स च नार्थस्य स्पष्टाकारविवेकतः । (३७३)

स्पष्टाकारश्चार्थस्तदनुभवेन गृहीतः । स च यद्यर्थस्याकारस्तथाभूतेनैव
तेन भाव्यम् । अथ स्मृत्या प्रतीयमान(१)र्थात्था प्रतिभाविति (१) एवं तर्हि-
अनुभवेन प्रतीयमानस्त्वात्स्पष्टतेति नार्थस्यासावाकारता (१)

(c. 832) व्यतिरिक्तन्तमाकारं प्रतीयादपरस्तथा ।

नित्यमात्मनि सम्बन्धे प्रतीयात्कथितं न च* ॥ (३७४)

यद्यसावर्थः परोपि प्रतीयात् । अथात्मसम्बद्ध एवासौ न परस्य प्रतिभासते ।
आत्मसम्बद्ध इति कोर्थः । किमात्मकार्योऽथ तदात्मा । यदि कार्यस्तदा परस्य
प्रतिभात्येव । नहि कार्यस्त्वे साधारणस्त्वमपैति । अथ तदात्मा (१) तथा सति
सम्बेदनात्मकस्त्वमेव । तादात्म्ये^५ च नित्यमात्मनि सम्बद्ध एव नान्यथा । तथा
च कथितमपि न प्रतीयात् । अथ प्रत्येति तदाऽन्यथापि प्रतीयात् । तथा हि(—)
बाह्यं रूपादिकं कथितमपि प्रतीयते परेणाकथितमपि । अथ कथितं यत्प्रतीयते
तदन्यदेव । एवन्तर्हि ।

एकैकेनापि सम्बन्धे प्रतिसन्धिः† न युज्यते ।

* हे. पुस्तके नित्यमात्मनीत्यर्द्ध दृश्यते, व्याख्यानमप्यस्यास्ति । वार्तिकालंकार
भीटभाषान्तरेऽपि न दृश्यते ।

† अनुसन्धानं—इत्यधिकः पाठः ।

कीदृशः प्रतिसन्धिरित्याह ।

एकार्थाभिनिवेशात्मा

एकमिदमिति न प्रतीतिर्भवेत् । तस्य पृथक्त्वात् । कयोः प्रतिसन्धिरित्याह ।

प्रवक्तृश्रोतुचेत्सोः । (३७५)

नानाभूतार्थग्रहणप्रवृत्तत्वात्तच्चेत्सोः ।

तदेकव्यवहारश्चेत् सादृश्यादतदाभयोः ।

भिन्नात्मार्थः कथं ग्राहत्वदा स्याद्वोरनर्थिका ॥ (३७६)

सादृश्येन हि य एकव्यवहारः स दृष्टयोरेव नान्यथा (।) न च परदृश्यदर्शनं कदाचिदपि तत्थं (? तत्कथं) व्यवहार एकत्वेन । अत्र हि परस्परविविक्तार्थप्रतिभासनमेव । अथ सादृश्यम्बस्तु (c. 83b) भूतं ततस्तदनुसारेणैकमेतदिति प्रतीयात् । एव-न्तर्हि । अकथि¹⁰तेषि स्वप्रतीत्यनुसारेण परस्यापि प्रतीयात् । यदापि परो न कथयति । मयाप्येवं प्रतिपन्नमिति । तदात्वसत्यं कथयति । तदा कथं प्रतिपत्तिरर्थमन्तरेणैव । एवमेव दृश्यत इति चेत् । तदा तर्हि स्यादर्नर्थका बुद्धिः । यथा परप्रतिभासमन्तरेणैव परप्रतिभासावासायिनी धीस्तर्थार्थप्रतिभासनमन्तरेणाकारान्यादिति सिद्धभाकारवत्त्वं ज्ञानस्य । यदि नाम पर्यालोचनया ब्रा¹¹धकप्रमाणबलग्राहा कस्य चित्साकारता ज्ञानस्य स्मृत्यादिकस्य । सर्वस्य तु कुतो भवतीत्याह ।

तच्चानुभवविज्ञानमुभयाङ्गावलम्बिना ।

एकाकारविरोषेण तत् ज्ञानेनानुबध्यते ॥ (३७७)

अनुभवविज्ञानमस्मृतिरूपं नीलादिविषयं द्वितीयेन तद्विश्येण स्मरणरूपेणानुबध्यते अनुभीयते परामृश्यते । किम्भूतेनोभयाङ्गावलम्बिना । नीलप्रतिभासं ज्ञानं ममासीदिति । न तु यथाभूतं ।¹² तदर्थपित्या निश्चीयते परः । केवलं तथा भूतमनुसरति कश्चित् । न चार्थपित्तिलौकिकस्य कस्यचिद्विद्यवती । नहि लोक एवं प्रत्येति (—) येनार्थो दृष्टस्तेन मम बुद्धिरपरास्तीति ।

नहि बुद्धेः स्वरूपस्य सार्थपित्तिनिरूपिता ।

सुनिद्वर्धार्थं हि तद्वूपं न निर्दर्शयितुं क्षमम् ।

न रूपाद्य (c. 84a) वभासनव्यतिरेकेणापराकारां बुद्धिमर्थापत्याऽन्येन वा कश्चिच्चन्नि रूपयितुं क्षमः । बोधरूपतया निरूपणमिति चेत् । ननु तदेव बोधरूपं न ज्ञायते । नहि प्रत्ययभेदाङ्गात्वर्थभेदः । न च प्रत्ययार्थस्य भेदः ।

केनोपज्ञ (?) श्च नार्थस्य भेदो नामोपगम्यते ।

अर्थभेदे कथन्तेन तस्य व्याख्या प्रवर्त्तताम् ॥

तस्मान्नीलादिव्यतिरेकेण बोधो बुद्धिरिति न मिल्यते । तस्यैव तु नीलादेः स्वभावभूतधर्मभेदो नैव सूच्यते । नीलस्य नीलविषया वा बुद्धिरिति (।) तेन नीलविषया बुद्धिर्मासी¹⁴ दित्यनुसरणे तदाकारतानुसरणमेव । तथा हि ।

नीलाद्वयतिरेकेण विषयि ज्ञानमीप्स्यते ।

ज्ञानपृष्ठेन भेदस्तु कल्पनाशिलिपिनिर्मितः ।

यदि तर्हि नीलादेरेव स्वभावो भेदेन बुद्धिरिति निर्दिश्यते । नीलादिकमेव तर्हि केवलं न बुद्धिर्मासी । यथा न परव्यतिरेकेण शुक्लस्त्वादिकं ततो बुद्धिरेव न परमार्थ इत्यायातं । इष्यते बाह्योर्थः पारमार्थिक इति ।

तदेत (द) सत् ।¹⁵ तथा हि ।

152

क्वचित्किञ्चित्समाश्रित्य कस्य चित्स्यान्निरक्षिया ।

यत्प्रमाणप्रसिद्धं स्यात्तद्वारान्यनिरक्षिया ।

यदि प्रमाणप्रसिद्धोर्थस्तदा तद्व्यतिरेकेणापरा बुद्धिर्स्तीति बुद्धिः परित्यज्यते । अथ बुद्धिः प्रपाणप्रसिद्धा तदर्थः । तत्र तावद्बुद्धिर्थस्य व्यवस्थापनमिति न बुद्धिर्थवता परित्यक्तुं शक्या । बुद्धिमत्ता तु (c. 84b) स्वसम्बद्धनिष्ठत्वाद्वा बुद्धिर्थोपायसाध्या । ततोर्थमन्तरेणापि शक्याभ्युपगमना¹ । ततो बुद्धिमङ्गोकृत्यतद्व्यतिरिक्तार्थपरित्यागः । अथार्थोपि स्वसम्बद्धनसाध्यः (।) तथा सति सम्बद्धेवनमेव तद्व्यतिरिक्तार्थः । अर्थश्चापरिदृष्टोप्यस्तीति तस्यानुपलम्भात् परित्यागः । बुद्धिस्तु न तथेत्यपरित्याज्या । किञ्च ।

न शुक्लाद्वयतिरेकेण द्रव्यमित्यव्यगीषति ।

न बुद्धेरतिरेकेण तथार्थ इति भीयताम् ॥

तथा हि ।

क्षणिकत्वं न नीलादिव्यतिरेकि कथञ्चन ।

तथापि क्षणिकं त्वस्य नाभावः परिदीपितः ॥

तस्मान्नीलाद्याकारैव बुद्धिस्तथावसीयमानत्वत्प्रत्ययान्तरेण तेन चोभयाङ्गमपरित्यागान्नालम्ब्यत एव बुद्धिः तत्कर्थं न द्वयाकारा । अथवा बुद्धेरेकाकारविशेषणावलम्ब्यते द्वितीयेन ज्ञानेन । एकेनाकारेणावलम्ब्यत इतर्थः । किंभूतेनेनेनाकाररेणेति. तदाह ।

उभयाङ्गावलम्बिना ।

उभयाङ्गव्यापिना । तत एवोभयाङ्गाकल्पना । परमार्थतस्तु तावाकारौ तदेकाकारानुप्रविष्टावेवेति । तेन व्याप्तौ भवतः । तौ पुनराकारौ बोधरूपता नीलाकारता च । पूर्वद्वृ[? त्र] व्याख्याने ।

एकाकारविज्ञेषेण एकाकाराधिकेनेति ज्ञातव्यं । यदि नाम द्वचाकारतया व्यवस्थाप्यते तथापि कथं द्वचाकारं । अत्रोच्यते ।

अन्यथा ह्यतदाकारं कथं ज्ञानेधिरोहति ।

यदि तदाकारमात्मानं^४ स्वसम्बेदनेन नानुभवेत् । (C. 852) कथन्तदाकारतया ज्ञानं स्मरणेधिरोहेत् । अधिरोहणन्तदाकारताजननं [? नकं] । तदधिरोहतीति कुतः । तथैव प्रतिपत्तेः ।

एकाकारोत्तरं ज्ञानं तथाद्युक्तस्मुत्तरं । (३७८)

अवश्यमेतदुपगत्वयं । तथा हि उत्तरमुत्तरं । एकैकेनाकारेणाधिक-भविकं भवति नान्यथा । तथा हि । पूर्वकेण नीलं गृहीतं तदुत्तरेण नीलज्ञानं तदुत्तरेण नीलज्ञानज्ञानं । तदुत्तरेणापि तदधिकमिति निश्चिनोति । तदेतदन्यथा न स्यात् । एतदेवोदाहरणेन प्रतिपादयति ॥

तस्यार्थरूपेणाकारावात्माकारच कश्चन ।*

द्वितीयस्य तृतीयेन ज्ञानेन हि विभाव्यते† ।^२ (३७९)

द्वितीयं ज्ञानं पूर्वविज्ञानद्वयाकारं स्वाकारञ्च विभाव्यते । तृतीयेन चतुर्थेन तदेवोभयमेकाकाराधिकमिति यावद् गणयितुं स्मर्तुम्बा शक्नोति । अथ ज्ञानं केवलमेव द्वितीये क्षणे ज्ञायते । ततु ज्ञानमर्थेव्याप्रि (?पृ) तस्वात्सम्बद्धमत्सत्र स्मरणे सति तस्यार्थस्य नान्तरीयकत्वात्स्मरणमित्यतोऽन्यथा ज्ञानं स्मर्तुमशक्यमिति तथा स्मर्यते । तस्तद्वचापृत्वेन तदाकारमिति संकलनं भ्रान्त्या तदाकारताप्रतीतिः । अत्रोच्यते ।

अर्थकार्यतया ज्ञानस्मृतावर्थस्मृतेर्यदि ।

भ्रान्त्या संकलनं ज्योतिर्मनस्कारेषि सा भवेत् ॥ (३८०)

भ्रान्तिरिति सम्बन्धः । यद्यर्थस्य कार्यमित्वज्ञानमथायर्थे कार्यं व्यापारो यस्येति ज्ञानस्मृतौ नियमेनार्थस्मरणं । अतस्तदेव (C. 85b) मूढमतिसन्तानस्य तथा भवति प्रतिपत्तिः । एवन्तर्हि ज्योतिर्मनस्कारेषि तथा प्रतीतिः स्यात् । यथा विषयकार्यता विज्ञानस्य तथालोकार्यतापि भनस्कारकार्यतापि तेन द्वयसंकलनेनापि प्रतीयेत । नहि कार्यत्वे किंचिद्विशेषः । अथ विषये व्यापृतत्वात्संकलनं

* हे. पुस्तके—‘तस्यानुरूपेणाकारो वान्याकारश्च कश्चन ।’

† विविच्यते—इति हे. पुस्तके ।

मनस्कारे तत्राव्याप्ति [? पृष्ठा] तत्त्वात् दा तहर्थालोकेषि समान एव व्यापारो न हथालोकमपहाय रूपे व्याप्तियते ।

तदसदेतत् । तस्माद्यथाऽलोकप्रतिभासमिति न भवति. तथा रूपप्रतिभासमिति न स्यात् । अथालोको विषय एवान्तर्गतत्त्वाद्बूपप्रतिभासनिश्चयेनैव गतः । ना (न । आ)लोकस्थ प्रकाशकत्वेन विषयत्त्वाभावात्कथं तत्र व्यापारः । अथ प्रकाशकोप्यालोको रूप^१निपतितत्त्वाद्बूपमेव सम्पद्यत इति विषयः । तथा सति ज्ञानमपि प्रकाशकं रूपनिपतितत्त्वाद्बूपमेवेति साकारालोकवत् विज्ञानमपि साकारं । यथा न रूपेण विनाऽलोको ग्रहीतुं शक्यः । तथा विज्ञानमपि । नहि रूपादिकं प्रकाशयस्विना विज्ञानस्मभास्तीति कश्चिज्जानाति । तस्माद्बूपाद्याकारमेव विज्ञानं कार्यतया तु तथा प्रतिपत्तौ ।

सर्वेषामपि कार्याणां कारणैः स्यात्तथा ग्रहः ॥^{१०}

कुलालादिविवेकेन न स्मर्येत घटस्ततः ॥ (३८१)

तेनापि कार्योपि घटादिः स्वकारणविवेकेन न स्मर्येत । (c. 86a) अथार्थकृतः कश्चिद्वितिशयो ज्ञाते विद्यते येन ज्ञानस्मरणेऽर्थो वि(पि)स्मर्यते । ज्ञानग्रहणे चार्थग्रहः । केवलस्य ज्ञानस्य न ग्रहणस्मरणे । घटादिस्तु केवलोपि गृह्यते तेनानादिकञ्च । तदपि स्वपक्षबाधनाय । तथा हि ।

यस्माद्वितिशयाज्ञानमर्थसंसर्गभाजनं ।

सा^{११}रूप्यात्तत्किमन्यत्त्वाद् दृष्टश्चयमलादिषु ॥ (३८२)

यदि तत्त्वं विज्ञानस्य नायकारता तदार्थग्रहणेनैव सह विज्ञानं गृह्यते स्मर्यते चेति कोयं नियमः । तदर्थन्तर्गतन्तु नियमेन तद्ग्रहणेनैव गृह्यत इति भवति नियमः । तस्मादर्थस्वरूपमेव विज्ञानमर्थग्रहणनान्तरीयकग्रहणं तत्स्मरणनान्तरीयकस्मरणञ्च । यमलक्योरेकग्रहणेन तदन्यप्रतिभासः सोम्यमिति^{१२} स्मरणञ्च । इयामबृक्षाकारतया च बृक्षग्रहणाभिमानः । यदि त्वाद्यं विज्ञानस्मनुभूय रूपं ग्राहकाकारमेव. तथा द्वितीयमपि । तदाह ।

आद्यानुभयरूपत्वे ह्येकरूपे व्यवस्थितं ।

द्वितीयं व्यतिरिच्येत न परामर्शचेतसा ॥ (३८३)

परामर्शचेतसा हि द्वितीयं प्रथम (पद्) व्यतिरेकेण न व्यवस्थाप्येत द्वितीय-परामर्शचेतसा यतः तदपि तदाद्यानुभयरूपत्वे सति एकरूप (c. 86b) एव व्यवस्थितं^{१३} भवेद् ग्राहकाकार एवेति यावत् । ततः कुतो विवेकावसायः । तस्माद्विषयाकारमेव विज्ञानं. तत एव ।

अर्थसंकलनाश्लेषा धीर्द्वितीयावलम्बते ।

नीलादिरूपेण ध्रियं भासमानां पुरस्ततः ॥ (३८४)

ततोर्थकारत्वात् द्वितीया धीः पुरः पूर्वविकार्थेयमवलम्बतेर्थसंकलनमा-
शिलब्धतीर्ति अर्थसंकलनाश्लेषा । आशिलब्धतीर्त्याश्लेषा । अर्थसंकलनेन चाश्लेषो
यस्याः^{१४} सा धीः द्वितीयावलम्बत इत्यर्थः । यदि तु तदाकारता न स्यात्केवलाना-
मप्यालस्मिता ।

न तु केवलामप्यवलम्बत एव तथा हि । न जाने को मया दृष्टस्तदेति
ग्राहकमेव स्मरन्ति ।

तदप्यसत् ।

ग्राहये शंस [? संश] यतस्तत्र ग्राहकेष्यस्ति संशयः ।

सामान्येन ग्रहे तवाद्येष्येष नयः समः ।

सामान्येन ग्राहकस्य स्मरणे ग्राहयस्यापि समान एव न्यायः ।
तथाहि । कोपि मया दृष्ट^{१५} इति दृश्यमानसामान्याकारेणैव स्मरणं । यदि च १५b
ग्राहकस्य स्वरूपमेव स्मर्यते ग्राहयस्यापाररहितम् । तदा तदेव तस्य रूपं न ग्राहय-
सञ्चिधानेऽन्यदासीत् । ततस्तु स्मर्यमाणस्यान्येन रूपेणाग्राहकेण कथं
पश्चात्तथाभूतस्यैव ग्राहकता । अथ तत्वेन स्मरणे ग्राहयसञ्चिष्टमेव रूपं तदा
कथं केवलस्य स्मरणं । तस्मात्तदारुद्धमेवास्य रूपं न शक्यविवेचनमिति । एकमेव
रूपाद्यात्मता, यदि च न द्विस्पृता विज्ञानस्य तदा नीलाकारसाद्यमेव (c. 872)
स्यान्नोत्तरोत्तराणि । तदाहा चार्यः^१ न चोत्तरोत्तराणि ज्ञानानि पूर्वपूर्वज्ञानवि-
षयाभासानि स्युत्स्तस्याविषयत्वात् । यस्मात् ।

अन्यथा ह्याद्यमेवैकं संयोजयेतार्थसम्भवात् ।

ज्ञानेनाहृष्टसम्बन्धं पूर्वार्थिनोत्तरोत्तरं ॥ (३८५)

नहि उत्तरोत्तरस्य ज्ञानात्मनः पूर्वज्ञानविषयता । अविषयश्च कथमा-
लस्यते । यदात्वर्थकारता प्रथमस्य तदा द्वितीयस्यापि । तत उत्पन्नस्य तदर्थकार-
सम्बेदनाकारता । तथा हि ।

तदर्थकारविज्ञानाज्ञानज्ञानोदयेसति ।

तदाकारतया योगो दूरवृक्षाद्यथोदिते ॥

अथ ज्ञानभन्यथा स्मर्तुमशक्यं । अर्थसहितमेव स्मर्यते । तदारुद्धतैव तद्वच्छ-
पृततालक्षणा तस्य स्वभाव इति । ततः सार्थकस्य स्मरणं । घटादीनानु^२ पुनः
केवलोपि स्वभावो न तेनानादिसहित एव । विषयस्तु विज्ञानसहित एवोपलभ्यते ।
तेन तथाभूतस्यैव स्मरणं । न तु घटादीनां (।)

तदप्यसत् । यतः ।

द्वयोर्विवेकग्रहणे साहित्यमिति युक्तिमत् ।

नीलाकारातिरेकेण न च ज्ञाननिरूपणं ॥

अथादिरूपस्त्वेनेति न सिद्धमिदमेव वः ॥

नहि सुखादि रूपं विज्ञानमिति प्रसिद्धिर्भवतां । सुखादीनाम्बिषयत्वात् ।
यथा च न सुखादिव्यतिरेकेणापरं विज्ञानं तथा नीलादिव्यतिरेकेणापि । (c. 87b)
बहिर्वेशस्त्वात्प्रमेयतैव नीलादीनामिति चेत् । न । बहिरपि सुखादीनां प्रमेयत्वाभ्युप-
गमात् । न च तयोः सम्बेदने बहिरत्तरिति परमार्थतो युक्तं । न ग्राहकता सुखादीनां
नीलादिषु । तदभावेषि तथैव प्रतिभासनात् । यच्च यदन्तरेणापि भवति न तत्स्तक्षतं.
भवति च नीलादि ग्रीष्मन्तरेण सुखादिमिति । ततः स्वरूपविद्योषकृतमेव
नीलादिग्रहणं तदभावेषि भावादिति प्रतिपादितं । तस्मान्न नीलाद्यपरोक्षता-
मन्तरेण नीलादिग्राहकनिरूपणमिति सिद्धमाकारद्वितयं । अनुभवनीलाद्याकारतया ।
अपि च भवतु ग्राहकाकारो परस्तथापि ।

सकृतसम्बेद्यमानस्य नियमेन धिया सह ।

विषयस्य ततोऽन्यन्त्वं केनाकारेण^a सिध्यति ॥ (३८६)

विषयस्य हि नीलादेर्थिया सह सकृदेव सम्बेदनं । धिया सह न पृथक् । ततः
सम्बेदनादपरो विषय इति कथं । तथाभूतमेव सम्बेदनमिति स्यात् विवेचयितु-
मशक्यमिति प्रतिपादितं । भेदावभासनं भवतीति चेत् ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येते ता [? न्दा] विवाद्ये ॥

तद्यथा चन्द्रद्वयदर्शनमेकमे (ए) व चन्द्रमसि भेददर्शनमेवमात्मन्यपि विज्ञानस्य ।
न^b तु विषय एकत्रापि भेददर्शनं युक्तं विज्ञानाकारस्य भेदात् । तदात्मनि तु कथं ।
नहि तदेवान्यथा । कथं हि स्वरूपं तेनैव (c. 88a) पररूपेण गम्यते तस्याप्रति-
पत्तिप्रसङ्गात् ।

न सदेतत् । यतः ।

यदि स्वरूपं प्रत्येतुमन्यथा नैव शक्यते ।

पररूपन्तु सुतरां तथापि हि न शक्यते ॥

यदि स्वरूपमन्यथा प्रत्येतुं त शक्यं पररूपन्तु स्वरूपेणापि प्रत्येतुं न शक्य-
मिति स्वरूपवत्पररूपमपि न शक्यमेवेति ग्राहत् । तस्मादयमर्थः । स्वसम्बेदने
सति न भेदः प्रत्येतुं शक्यः स्वरूपस्य । यदि तु पुनरेकमेव चित्राकारं विज्ञानं स्याच्छ-
क्यं स्वसम्बेदनेन प्रत्येकमन्यथा योगात् । ततो द्विचन्द्रदर्शनस्यापि यथैकता न
स्यात् तद्यत्येतुं शक्यं स्वपराभ्यामशक्यत्वादिति प्रतिपादितं । तस्मादुत्तरकाल-
भाविना चिकल्पेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति^c द्वयभेदकल्पना न प्रत्यक्षा प्रतीतिः ।

अयमेवार्थो भेदश्च आत्तविज्ञानेरित्यादिना दर्शितः । चन्द्रद्वयभिमतमेवाद्वयमेक-
विज्ञानान्तर्गतस्वात् । एवन्तर्हि नीलपीताद्योरपि सहदृश्यमानयोरेकचित्राकाराता
ह्यभ्युपगत्वा । एवमेतत्सम्बेदनरूपस्य चित्राकारस्य तत्राप्येकस्वात् । यदि तु
भेदो दृश्यते तदैवमभ्युपगत्व्य ।

सम्बित्तिनियमो नास्ति भिन्नयो^{१०}नीलपीतयोः । (३८७)

अयमेव भेदहेतुर्युद्धु त भिन्नयोगक्षेमता । चन्द्रद्वयप्रतिभासस्य तु (c. 88b)
भिन्नयोगक्षेमस्त्वाभावादेकतैव ।

ननु विरुद्धधर्माध्यासात्कथमेकस्वात् । अयमेव हि भेदो विरुद्धधर्माध्यासो नाम
यः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणश्चात्र विरोधः ।

नैतदस्ति ।

नित्यस्तेतरयोरेव विरोधः स तथाविधः ।

प्रतीत्यनुप्रवेशेन द्वयोर्नास्ति विरो^{११}धिता ।

एकप्रतीतीयनुप्रवेशादेव न तयोर्विवरोधः । एतदेव तस्य रूपं यदविप्रयुक्तं
नाम । न च तेनैव तद्विरुद्ध्यते । तस्मादेकमेव तस्याकारमिति कल्पनयोद्यते ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां । तसेवान्वयव्यतिरेकाभावं परमार्थतो नास्तीति दर्शयति ।

नार्थोऽसम्बेदनः कश्चिदनर्थस्यापि वेदनं ।

दृष्टुं सम्बेद्यमानन्ततयोर्नास्ति विरोधिता ॥ (३८८)

अन्वयव्यति^{१२}रेकित्वादेकमेव नीलसम्बेदनमन्योन्यव्यतिरेकेणादर्शनात् ।

तथा हि ।

नार्थोऽसम्बेदनो दृष्टोऽनर्थं न च वेदनं ।

सदाऽवियोगादेकन्तदर्थसम्बेदनं ततः ॥

भेदेन विनियोगार्थं भेदविद् भेदमिच्छति ।

स चेन्नास्ति ततो भेदाभेदयोऽकैव भिन्नता ॥

तस्मादत्र भेद इति नाममात्रमेव परेण विधातव्यं । न परस्य काचित्क्षतिः ।

हेयोपादे^{१३}यविभागश्चेत्तत्र नास्ति किमीदृशा भेदेन ।

कथन्तर्हि नीलमानयेति पीतस्यानयनं न क्रियते । तदा तस्य पीतस्याप्रतिभा-
सनमेव तेन नानीयते । यत्तु पुनरवियुक्तं नीलं तत्तु चोदितमेव । ज्ञाननिवेदिशि च
वियुक्तं । न तदन्यथा (c. 89a)नेतुं शब्दं । भेदव्यवहार स्त्वन्वयव्यतिरेका-
भ्यामतात्विक एवेति प्रतिपादितं ।

तस्मादर्थस्य दुव्वर्वारं ज्ञानकालाव^{१४}भासिनः ।

ज्ञानादव्यतिरेकित्वं

अभिज्ञयोगक्षेमत्वादेकत्वमर्थस्य ज्ञानेन दुव्वर्वारं नहि वारथितुं शक्यमिति साकारं ज्ञानं सिद्धं । एवत्तर्हि ज्ञानमेव केवलं दृश्यते नार्थः । तस्यापि दर्शने नीलाद्याकारदृश्यसम्बेदनं तस्यापि ज्ञानकालावभासने पुनरर्थस्यादर्शनमित्याकारात्तराक्षेपेऽनवस्थानादसमञ्जसम्भवेत् ॥^{१५}

162

अत्र परिहारः ।

हेतुभेदानुमा भवेत् । (३८९)

नीलाकारं ज्ञानं दृष्टवतः केनचिदत्र हेतुना भवितव्यमिति तदनुरूपो हेतु-रत्नुभीयते न तु साक्षादसौ प्रतीतिविषयः । पूर्वोक्तविरोधदोषात् । कथमत्यन्ता-परिदृष्टस्यानुमानमपीति चेत् । तदाह ।

अभावादक्षयुद्धीनां सत्स्वप्यन्येषु हेतुषु ।

सामान्यतोदृष्टमनुमानव्यतिरेकमात्रप्रवर्तितं तथाहि । चक्षुरालोकमनस्कारेषु^१ सत्स्वपि न भवति । स्तम्भशून्याभिमते स्तम्भाकारमक्षविज्ञानमन्यत्र झटित्येव भवति ततो ज्ञायतेज्येन केन चिदत्रवस्तुना भवितव्यं । यदभावादन्यत्राभावः । स तथा भूतोर्थः प्रमेयो बाह्यो दर्शनोपाधिरहित एव ज्ञायमानः । स तर्हि कथं प्रत्यक्षस्य विषयः । (c. 89b) तदाकारस्यप्रत्यक्षविषयस्त्वादन्या गतिश्रास्तीत्युपचाराद्विषयता । एवं तर्हि बाह्य एवार्थः प्रमेयः । न सम्वेदनमात्रमिति । नात्र स्थितपक्षतेर्ति दर्शयति ।

नियमं यदि न ब्रूयातप्रत्ययात्समनन्तरात् । (३९०)

किमाकारभेदजनकोऽन्योर्थः परिकल्पनीयोऽथ समनन्तरप्रत्ययविशेष एव कश्चित् । तत्रात्यन्तापरिदृष्टार्थकल्पना न साध्यी गत्यन्तराभावादेवं परिकल्पना । यदा तु परिदृष्टपूर्वदर्शनसामन्यदिवायभाकार उपपक्षस्तदार्थकल्पनादैयर्थ्यं । दृष्टानुसारेण च कल्पना भावति नान्यथा । न दृश्यदृष्टं कल्पयितुं शक्यं । दर्शनानुसारिण्यो हि कल्पना दृष्टा इत्यन्यथाकल्पनमशक्यं ।

न तु च बाह्योर्थो दृष्ट एवाकारजनकः । यथा पिण्डाकारता वृक्षमन्तरेण न भवति । न तत्रापि वृक्ष एव जनक इति केन दृश्यते । न । तेनैव तस्याज्ञानाकारत्वात् । अन्येन नरेण दृश्यत इत्यत्र विचारितः तेनैव । पश्चाद्दृश्यत इति चेत् । यदि नाम तेन पश्चाद्दृश्यते पूर्वमस्तीति कुरुतः । पश्चाद्दृश्यनावेति चेत् । यदि

नाम पश्चादुपलभ्यते पश्चादेव भवतु । नहि सोपलिथः पूर्वत्र व्याप्रियते । सा ह्युपलिथज्ञानिकारस्यैव नार्थस्य । ततस्त्राप्यर्थोस्तीति पश्चादुपलब्ध्या निश्चयः । तत्रापि पश्चादित्यपर्यवसानादप्रतिपत्तिरेव । तस्मादर्थस्यादर्शना (c. 90a) द्वासनाप्रतिबद्धत्वस्य च प्रागेव साधितत्वात्समनन्तरप्रत्ययशक्तिरेव कैल्पनीया नियमहेतुः सूक्ष्मेकिकाक्रमेण । यदि तु कश्चिदेवं न व्युत्पन्नस्तस्य हेतुभेदानुभानाद् बाह्यप्रमेयत्वं ॥

ननु बाह्यार्थमन्तरेण कार्यकारणभावः कथं ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च । तथाहि ।

बाह्यार्थमन्तरेण स्यात्कार्यकारणता विदाम् ।

तासाऽच्च नियमाभावान्न कार्यज्ञ च कारणम् ।

तथाहि ।

नीलावभासात्पीताभं ततो नीलावभासवत् ।

एवमन्योन्यहेतुत्वं कार्यकारणयोः कथं ।

नीलावभासविज्ञानानन्तरं पीतावभासं यदा भवति विज्ञानं तदा पीतावभासव्यतिरेकेण पीतस्याभावानीलावभासमेव तस्य कारणज्ञ पीतं । न च तत्र नियमः । ततः पीतावभासादपि नीलावभासः । अन्योन्यहेतुर्मुखितविरुद्धा [? छ.] स्यात् । कथं हि कार्यकारणयोरन्योन्यहेतुता । बाह्यार्थत्वे तु नीलमेव तत्र कारणं । पीतप्रतिभासस्तु समनन्तरप्रत्यय एव । समनन्तरप्रत्ययशक्तिरिभेदाद्विभव्यमानो नैकतामान्मोति । येनानियमो भवेत् । अथवा बोधरूपतायां समनन्तरप्रत्ययस्य व्यापारः । आकारे तु नीलादेव तत्र च नियमान्न दोषः यदि बोधरूपव्ययतोषि बोधरूपता नीलादव्ययतोषि तदाकारता भवेदनियमः ।

ननु शुक्लादपि शङ्खादेः पीताकारतोपलभ्यते सूक्ष्मादपि (c. 90b) महाकारता । ततोऽत्राप्यनियम एव ।

नैतदस्ति । यतः ।

भ्रान्तसन्ततिभावित्वात्त्रेदमसमञ्जसं ।

अभ्रान्तप्रतिषेधे तु नियमान्नपरा गतिः ।

भ्रान्तेऽर्दसमञ्जसदर्शनं तदप्रामाणिकमेवेति न तेन व्यभिचारः । तथा बीजादंकुरस्य जैन्मेष्यते न विपर्ययेण (1)

विज्ञानवादिनान्तु न बीजादिप्रतिभासादपरं बीजादिकं ततो बीजप्रतिभासादकुरस्य ततोषि बीजप्रतिभासस्येति न नियमः । तथा च व्यवहारोच्छेदः । ज्ञाप्यज्ञापकभावश्च दूरोत्सारित एव । धूमादग्निरस्तीति साध्यते । परोक्षश्चानुमेयः ।

न च बाह्योग्निरग्निप्रतिभासश्च ज्ञानात्मकस्त्वादपरोक्ष एव । न च परप्रतिभासः साध्यते तत्र व्यभिचारात् । भावितः स्वप्रतिभासस्यैवानुभानमिति चेत् । न (१) नियमाभावात् । तस्माद्वाह्यार्थवाद एव साधीयात् ।

अत्रोच्यते ।

बीजाद्भूकुरजन्माग्नेधूमात्सिद्धिरितीहशी ।

बाह्यार्थश्रियणीयापि कारकज्ञापकस्थितिः ॥ (३९१)

सापि तद्रूपनिर्भासास्तथानियतसङ्गमाः ।

बुद्धीराश्रित्य कल्पेत यदि किं वा विरुद्ध्यते ॥ (३९२)

प्रतिभासेनैवाच प्रयोजनं नाथेन । अप्रतिभासमानस्य सतोष्यसदविशेषात् ।
तथाहि । उपलब्धः सत्तोच्यते । तथाहि ।

अन्तरेणापि बाह्यत्वं प्रतिभासो न दुष्यति ।

विना तु प्रतिभासेन बाह्यं बाह्यं^{१०} सदा (c. 912) भवेत् ।

प्रतिभासो हि बाह्यमन्तरेण भवतीति प्रतिपादितं । प्रतिभासमन्तरेण बाह्यमसदेवानुपलब्धेः । ततो बीजप्रतिभासाद्भूकुरप्रतिभास इति कार्यकारणभावे को विरोधः ।

केवलेन तर्हि नाड्बूकुरप्रतिभासेन भवितव्यं । केवलप्रतिभासे हि बीजप्रतिभासाभावे (५) भावादहेतुका स्यात् । बाह्यार्थवादिनान्तु नाहेतुकता । सुप्रतिभासमानस्यापि बीजस्य भावात् । तथा हि ।

बाह्यस्याप्रतिभासेपि बाह्यता नाव^{११}हीयते ।

विजानता तु नास्त्येव यदा न प्रतिभासनं ।

अथ परप्रतिभासस्तत्रास्ति ततो नाहेतुकता । न. नियमाभावात् । न च परप्रतिभासात्स्वप्नप्रतिभासोदयः । तदपि समानं (१)यतः ।

यदि कस्यचिदप्येष नैवाच्यः प्रतिभासते ।

तदस्तित्वे प्रमाणं कि येन तद्देतुकोऽड्बूकुरः ।

सर्वं सामर्थ्योपाल्यालक्षणं हि नि रुपा स्य । पश्चाद्वर्णनावस्तीति चेत् । उक्तमुत्तरं । कार्यतो ज्ञायतेऽस्तीति चेत् ।

कार्यकारणभावे^{१२}हि सिद्धेः सत्तास्य गम्यते ।

सिद्धायान्तस्य सत्तायां कार्यकारणता भवेत् ।

तत इतरेतराश्रयदोषादसिद्धिरेव । अर्थेकस्त्वारोपादसावपि दृष्ट एव ।

ननु विज्ञानेष्यारोपः केन वार्यते । विज्ञानस्याभावात् कथमारोपो बाह्येषि समानमेतत् । बाह्यमप्यारोपादेवास्तीति व्यवहित्यते । तथा च । प्रतिभासोपि सम्बूत्यास्त्येव । न ह्यनुभानकालभाविनो बाह्यस्यारोपादपरमस्तित्वं । (c. 91b) एवञ्चासा^१वारोपो यदि कश्चिदत्र भवेत् भवेदग्निर्दृश्यमानः । एवञ्च यदि कश्चिदत्र भवेत् भवेदेव प्रतिभासः । अर्थः सप्रतिभास इति चेत् । अन्योऽर्थं इति समानमेतत् । तत्राप्येकत्वं न परमार्थतः । विज्ञा न वा दे पि तैमिरिकद्युष्टिविद्वदर्शनवदेव च व्यवहारोऽन्यत्र च । तस्माद्विज्ञानवादेषि तद्रूपनियतप्रतिभाससङ्गमाद्वुद्धीराश्रित्य यदि कर्यकारणभावः को विरोधः । बाह्यार्थवादे^२ तु विरोध इति प्रतिपादितं प्रमाणाभावात् । किञ्चच ।

यदि बाह्यं भवेन्नित्यं पश्चादेव प्रतीयतां ।
पूर्वं प्रतीतौ सर्वस्य सर्वकारप्रतीतीता ।

यदि बाह्यमग्न्यादिकं नित्यं तस्यैकाकारा प्रतीतिः प्रागेवेति किमर्थमनुभानात्प्रवर्तते । अथानुभानेन स्वरूपं न प्रतिपत्तमेव तथा सति कथमस्य सत्त्वप्रतीतिः । पररूपेण प्रतीतिविज्ञानस्वरूपस्यापि समानैव । अर्थकल्पना दृश्यविकल्पार्थं^३ । १६b कीकरणेन प्रवृत्ता तदध्यारोपयति । किन्तेनाध्यारोपितेन । अन्यथा तदभावे पश्चाद्वर्थो विच्छिन्नोदयो भवेत् । कथन्तमन्तरेण विच्छिन्नस्य भावः । यद्यविच्छेदकल्पन्याया प्रयोजनं वासना मध्ये भविष्यति । तथापि विच्छेद एव वासनायाः । तद्रूपतात्भावादिति चेत् । अर्थेष्येवमभ्युपगम्यमानेन तद्रूपता (।) नहि दृष्टमवृष्टेन समानं शब्दं प्रत्येतुं । (c. 92a) आरोपमात्रमेव तु केवलं । तद्विज्ञानवादिनामपि समानम् ।

ननु विजातीयविज्ञानात्मिका वासना मध्यर्वतीनी कथन्तवा तदविच्छिन्नं ।

यथा लाक्षावसेकस्य विजातीयान्तरोदये (।)
लाक्षाफलेनाविच्छेदो लोकस्याभिमतं तथा ॥
अन्तराले विजातीयविज्ञानचयसम्भवो (।)
तद्वा (वा) सनानुगमादेव न विच्छेदो भविष्यति ॥

तथा लाक्षारसावसेकोऽन्तरालपातिषु बीजाडकुरपत्रनाडादिषु शक्तिविशेषं फलानुसेयमादधानो न विच्छिन्नं जनयतीति लोके व्यपदिश्यते । तथा पूर्वकोपि पावकप्रतिभासः परं पावकप्रतिभासमन्तरालपातिषु विजातीयप्रतिभासेषु स्वशक्तिमप्यप्तस्तदार्घ्यं इवाविच्छिन्नमेव फलं जनयतीति व्यपदिश्यतां अध्यवसीयतां वा । तेन स एव पूर्वकः प्रतिभासो जनयति पावकप्रतिभासं न धूमप्रतिभासः । तत्र यथा बाह्यार्थवादिनोऽग्निप्रतिभासात्पात्त्वात् कल्पयन्ति पूर्वमग्निरासीदिति^४ । तथा विज्ञानवादिनो वासनासीदिति नानयोविशेषः ।

धूमप्रतिभासादपि धूमवासना परिकल्प्यते वासनायाश्च कारणत्वं प्रसाधितं ततु बाह्यस्थ कारणतावदुभयपत्तिमान् । प्रतिपादितञ्चैतत् ।

अनग्निजन्यो धूमः स्यात्कर्त्यार्थकारणे गतिः ।

तस्य कारणातायाम्बा कुत एकान्ततो गतिः ॥ (३९३)

यदि धूमवासनात एव प्रतिभासः स एव धूमः स एककार्यकारणभावाभावः । (c. 92b) न हयन्ने धूमस्तदा भवेत् । स्ववासनाप्रतिबद्धस्वात् । अथाग्निप्रतिभासोपि तट्टासनाप्रबोधानुगृह्णत्वेन धूमप्रतिभासकारणत्वात्कारणं । तथासति धूमोपि कारणमग्नेः । कारणतायाऽच्च कुत एकान्ततो गतिर्थ्यभिचारात् ।

अत्रोच्यते ।

तत्रापि धूमाभासा धीः प्रबोधपटुवासनां ।

गमयेदग्निर्भासां विषमेव न पावकं ॥ (३९४)

धूमाभासा हि बुद्धिरग्निवासनाप्रतिबद्धा ततः सा वासनानुभीष्यते सा वासना प्रबोधाभिमुखत्वादग्निप्रतिभासं जनयतीति पावकप्रतिभासप्राप्त्या प्रमाणम् । तद्यथा वाट्यार्थवादिनामग्निरनुभितोऽग्निप्रतिभासमग्न्यन्तरम्बा तत एव सामग्र्यधीनाग्निप्राप्तिः । एवं वासनाधीनो धूमभाव्यग्निप्रतिभासः । परोक्षेतरयोः पावकयोरेकत्वमेवेति चेत् । न (१) प्रमाणाभावात् । वासनाबलादेव एकत्वमिति । वासनैव परमार्थं एका न वस्तिवति प्रतिपादितं । अपि च बाह्यपर्यार्थं लाग्निरनुभीष्यते । अपि तु भावी प्रतिभास एव । तदर्थत्वात्प्राणिनां । न हयप्रतिभासमानेनाग्निना कस्यचित्प्रयोजनं । प्रतिभासान्वितायाऽच्च भावी प्रतिभासो भवत्वनुभीष्यानेन । किमग्न्यन्तुमानमिति चेत् । एवमेव दृष्टस्वात् ।

दृष्टत्वादिदमेवेति (c. 93a) नायुक्तमिदमीक्ष्यते ।

बाह्ये त्वर्थं न सम्बादोऽन च दर्शनसम्भवः ।

प्रतिभासेनैव भाविनाऽनुभीष्यमानेन सकलं समञ्जसं ॥ बाह्ये तु स्वप्नस्यापि न सम्भवः । तथा हि ।

तथा भाव्यर्थसम्बितिरनुभानास्तुनिरिच्छता ।

वर्तमानार्थवित्तिस्तु नास्तीति प्रतिपादितं ।

अन्यथा भाव्यर्थपेक्षया न कश्चित्प्रवर्तते । अथ वर्तमानभाविनोरेकतामवसाय प्रवर्तते । तथा सति भाव्यर्थवित्तिरेवासौ न प्रवर्तमानवित्तिः । प्राप्त्या हि वेदनसंत्यतानुभीष्यते । ततो वर्तमानरूपस्याप्राप्तेभाविनश्च विपर्ययादावि(व)

विषयमेव प्रमाणं । वर्तमानभावस्तु सन्धिं तत्रासत्यः । प्रत्यक्षमपि भाविन्द्रेव प्रमाणं । तथा च प्रतिपादितं ।

ततो यदुकर्तं भविष्यञ्चैषोऽथः न ज्ञानकालेस्तीति तन्निराकृतं । भविष्यता विना न भवतीति तत्संप्रयोगजं प्रत्यक्षं प्रमाणं (१) । तत इहमपि प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानो^१पलम्बनत्वादिति तस्मात्प्रत्यक्षानुभान्योर्भाविष्यत्वात्तदन्वयध्यतिरेकानुविधानभावात्प्रमाणता । परमार्थतः सकलं स्वरूपविषयमेव । व्यवहारतोऽर्थविषयता । स भाव्यर्थः प्राप्तिविषय इति तस्यैवार्थकिं (या) कारित्वादर्थत्वं । यदि व्यवहारोऽडग्नीक्रियते ऽर्थविषयतैव प्राप्ता । स च (c. 93b) वर्तमान एवार्थं इति किञ्चभाविष्यता प्रतिपादयते ।^{१०}

अत्रोच्यते ।

त्रिविधो व्यवहारोयमव्युत्पन्नादिभेदतः ।
तदाश्रयेण सकलमिदं युक्तमिवेक्षयते ॥

अव्युत्पन्नानां व्यवहारो वर्तमानार्थविषयं प्रत्यक्षं । व्युत्पन्ना (नां) भाविष्यता । अतिव्युत्पन्नानां प्रतिभासमात्रविषयमेव । तद्यद्यव्युत्पन्नजनपेक्षयाऽर्थविषयता वर्तमाने चार्थे सिद्धं साध्यते । एवमेव वयमप्यास्म । तस्मा^{११}द्वूपप्रतिभासं विज्ञानमग्निवासनपेव गमयति । सा च वासना भाविप्रतिभासेकतया प्रतीयमाना तद्वूपप्रतिभासे प्रवर्त्तितेति स एव भाविप्रतिभासो गम्यते भाव्यग्निव द्वा हृत्य र्थं वा दि मते । ततः परमार्थतः प्रतिभास एव विषयः ।

ननु यदि पश्चादपि अनन्तः प्रतिभासो भवति न तत्रार्थत्वं ।

अर्थं एवार्थिता लोके प्रतिभासे^{१२} त्वर्नर्थिता ।

नहि स्वप्नसुखाद्यर्थं लौकिकः कश्चिद्दीप्त्यते ॥

तदस्त् । यतः ।

वासनादादर्थमासाद्य यदि नाप्रतिसन्धिमत् ।

तत्स्वप्नसुखं स्याद्वा तत्र काक्षतिरस्ति वः ॥

यत्र वासनाविशेषत एव विघटनं तत्स्वप्नसुखमेव न भवति । विज्ञा न वा दिनाभ्यपि स्वप्नेतरविभागोस्त्वयेव वासनाविशेषात् । यथा स्वप्न एव प्रबुद्धेतरविभागः । स्वप्नविशेषे^{१३} एव (c. 94a) वा भवतु । तत्रार्थर्थिता भविष्यति । अविदर्थानां कात्र वः क्षतिः । परमार्थतो विदश्च चूडोत्तमरत्नालंकाराणां तु सोक्षकामानां बालकीडावत् । अनभिमतमेव सकलं सुखमिति प्रवर्त्तनाभावासक्तिः सिद्धसाध्यतैव । तथा हि ।

मोक्षकामाः क्षमावन्तो न संसारसुखार्थिनः ।

वृत्तिर्दर्शे ततस्तेषां तद्वचावृत्तिप्रसिद्धये^{१४} ।

172

बालोडीडामिव सकलमेव संसारसुखार्थं धर्मसाधनमूलश्यतां मोक्षाक्षिप्तं प्रेक्षावतां संसारव्यवहारविडम्बनाव्यावर्त्तनाय धर्मे प्रवर्त्तनं । ततः सांव्यवहारिकं प्रतिभासविषयमेव प्रमाणं । यदि तहि वासनाप्रतिबद्ध एव पावकादिप्रतिभासः स च सजातीयवासनाप्रतिबद्ध एव ततो धूमप्रतिभासात्तद्वासनैव गम्यतां । कथ-मग्निवासनागतिः । यतः ।

वासनाः खलु यद्यूप^१प्रतिभासप्रवर्तिताः ।

तद्यूपप्रतिभासस्य हेतुर्नान्यावभासने ।

नाग्निवासना धूमप्रतिभासं जनयति । धूमवासनयैव तस्य जन्यत्वात् । ततो नान्यजन्यमन्यङ्गमयत्यजनकं ।

अत्रोच्यते ।

तद्योग्यवासनागवर्भं एव धूमावभासिनीं ।

व्यनक्ति चित्तसन्तानो विय धूमोग्नितस्ततः ॥ (३५)

वित्तादेव सकलसंसारप्रपञ्चोदयः । ततोग्निप्रतिभासजननयोग्यवासना-सनाथचित्तसन्तानादग्निं प्रतिभासः । स च सन्तानो धूमप्रतिभासं जनयति धूमवासना प्रबोधकचित्तान्तरो (c. 94b) पस्कारतः । ततो धूमवासना धूमाभासस्योपादान-कारणमस्ति वासनासहकारिणी । अग्निप्रतिभासत्यापि भाविनः पावकवासनो-पादानकारणं धूमप्रतिभासः । प्रबोधकत्वात्सहकारिकारणं धूमवासना च । तत एकसामग्र्यधीनत्वाद् गम्यगमकभावः पावकतत्कार्यधूमयोरिति समञ्जसं ।

नन्वेकसामग्र्यधीनत्वेन गमकत्वे समानकालयोरेव गम्यगमकभावोनागतस्य न गतिर्व्यभिचारादिति ।

सदितरदेतत् । यतः ।

अनागतस्य गम्यत्वं सर्ववैव(प्र) साधितं ।

धूमादग्निरपि प्राप्यो गम्यते लक्षणेन कि ॥

भाविन एव प्रमाणविषयता । यदि हि धूमादग्निस्तदैवास्तीति गम्यते । न तु पश्चाद् भविष्यति तदा प्रमाणं न किञ्चिद् भवेत्^{१५} (।) नहि तत्कालभाविना तस्य बहुनना प्रयोजनं । भाविनः सचेह एवेति चेत् । कथं प्रमाणं (।) अर्थदर्श-नात्प्रमाणम् (।) नहि प्रमाणेन प्रति(प) त्तुरेव कालान्तरेणो दर्शनीयः ।

ननु तेन दृष्टेनाप्यर्थक्रिया न क्रियत इत्यनर्थं एवासौ । भाविनोऽर्थक्रिया-सम्भवात् असामाप्यचारारादर्थक्रियाकारी । कारणे कार्योपचारात् । यद्येवं विज्ञ-नवादिनामपि तत्काले वासनामगम्यतास्त्पेव । अर्थक्रियाकारित्वाभावात्^(१) क्रिन्तयेति चेत् । अर्थेषि समानमेतत् । भाव्यर्थद्वारार्थक्रियाकारित्वा (c. 95a) तत्प्राप्यर्थकारितेति वासनाप्यामपि समानमेतत् । अर्थेषि तत्काले वासनामात्रगम्य एव । अर्थेण गम्यते चेत् । वासनाप्यर्थेन गम्यत एव । नहि वासनाप्यामपि परस्य व्यथाहारतो न गतिः । तस्मात्समानमनुभावानं बाह्यार्थविज्ञप्तिमात्रादिनोः । तस्माद्विज्ञप्तिमात्रमेव युक्तं ॥०॥

कथन्तर्हि बाह्येष्यर्थे आचार्येण द्विरूपता विज्ञानस्योक्ता विज्ञा न वा द एव युक्तः ।

अत्रोच्यते ।

अस्त्वेष विदुषाम्वादो बाह्यं त्वाश्रित्य वर्णर्यते ।

द्वैरूप्यं सह सम्बन्धित्वात्तच्च(स्य)सिध्यति ॥ (३९६)

बाह्यार्थभ्युपगमेन परापेक्षया द्विरूपता (भ)वन्मते, विदुषान्तु विज्ञा न वा द एव । सम्बन्धियमो हि भिन्नयोन्न युक्त इति प्रतिपादितं । यदि च निराकारं भवेद्विज्ञान तदाकारोऽन्य एव तदा ग्राहकाकारः पृथगेव गृह्येत कदाचित् । गृह्यत एव नीलव्यतिरेकेण पीते स एवाकारः । तदेव नीलं सुखाकारेण तदेव दुःखाकारेणेति चेत् । न.

स एव ग्राहकाकारः पीताद्योपि स एव यः ।

पूर्वं दृष्ट इदं ज्ञानं प्रत्यक्षमनुभावं कि ।

तदा प्रत्यक्षं, पूर्वपरभावे प्रत्यक्षस्थावृत्तेः । तदभावेनानुभावमिति न प्रभाणवि-षयः पौर्वार्थिः । कथन्तर्हि । अन्वयव्यतिरेकग्रहणासमर्थत्वात् प्रत्यक्षस्य अन्य-त्राप्यगम्यादावनुभावं नं । (c. 95b) न सामान्यविषयत्वादनुभावस्य एकपरामर्शविषय-मेकमभित्रेत्यानुभावं यथाव्यक्त्यन्तरेण सह महानसेतरप्रदेशवर्तिनी । एकत्वमारोप्य स एवाग्निरिति साध्यते । न. परमार्थं एकत्वमेव । एवमत्रापि स एव ग्राहका-कारस्तदेव च नीलमध्यापि तद्व्यतिरेकेणास्त इति सन्तानमेवमभ्युपगम्य ग्राह्य-ग्राहकयोर्भेदः साध्यते बोधरूपनीलाकारयोव्वर्वा । ततो वस्तुनि न भेदोऽपि तु प्रज्ञप्तिसति सामान्येन सन्ताने । परमार्थसत्यन्तु स्वलक्षणमपेक्ष्य सहोपलमभ-नियम एव । ततोऽभेद एव परमार्थः । यदि च निराकारं विज्ञानं तदा तदेव शुद्धं सर्वदा भवेत् न पटुमन्दाविलादिरूपं । अन्यथापि च भवति । तथा हि ।

ज्ञानसिन्द्रियसेदेन पटुमन्दाविलादिकम् ।

प्रतिभासभिदामर्थे विभ्रदेकत्र^१हश्यते ॥ (३९७)

कथसेकत्रैवार्थे नानाकारता । यतः ।

अर्थस्याभिन्नरूपपत्त्वादेकरूपं भवेन्मनः ।

सर्वं तदर्थमर्थाच्चेत्स्य नास्ति तदा भु[?म]ता ॥ (३९८)

यदि निराकारम्बिज्ञानं तदार्थं एव ग्राह्यः प्रतिभाति चैकाकार एव ततः
प्रतिभाति स चैकाकार एव ततः प्रतिभासस्य भेदो न स्यात् । नार्थस्य नानाकार-
तेति प्रतिपादितं ।

नन्वर्थकारतायामपि (c. 96a)नानाकार^१ता कथन्तदैकाकारेणैव ज्ञानाकारे-
णापि वाच्यं । ततो नानाकारता दोषस्तदवस्थ एव । न दोषो यतः ।

अर्थाश्रयेणोद्भवतस्तद्रूपमनुकुर्वतः ।

तस्य केनचिदङ्गेन* परतोपि भिदा भवेत् ॥ (३९९)

तदाकारतोदयप्रसङ्गेऽर्थादन्यतोपि तदाकारता यथा चन्द्राकारतायां तिमि-
रादिबलात् द्वयाकारता ॥

तथा ह्याश्रित्य पितरं तद्रूपोपि सु^१तः पितुः ।

भेदं केनचिदङ्गेन कुतश्चिद्वलम्बते ॥ (४००)

नहि सुतः पितुः सहग उत्पदामानो मातुः परमप्याकारं न धत्ते । इन्द्रिय-
भदेन भेदसेव दर्शयति ।

मयूरचन्द्रकाकारं नीललोहितभास्वरं ।

संपश्यन्ति प्रदीपादेः मरण्डलं मन्दचल्लुषः ॥ (४०१)

नीलाद्याकारभेदभिन्नं भास्वरं सपरिवेषं प्रदीपं पश्यन्ति तिमिरम^१न्दीकृत-
नयनशक्तयः । अथ तथाभूतसेव सत्यतः प्रदीपरूपं तदा ।

तस्य तद्रूपाद्यरूपपत्त्वे का प्रसन्नेक्षणेऽक्षमा ।

प्रसन्नेक्षणोपि पश्येत् । यदि वा सोपि प्रसन्ने क्षण एव नोपहतेन्द्रियः । यतः ।

भूतञ्च परयस्तदर्शी कथञ्चोपहतेन्द्रियः । (४०२)

असत्यदर्शनादर्शनमुपहतमुच्यते । सत्यदर्शनेष्युपघातकल्पनायां सकलस्त-
म्भा^१दिवदर्शनेष्युपहतलोचनाः कल्पनीयाः । तथा हि न तावस्वरूपेण दर्शन-

* दर्शन—इति है. पुस्तके ।

शब्दतेरुपधातः प्रत्यक्षतः प्रतीयते ततोऽनुभाना (c. 96b) त्कल्पनीयः । शक्तिश्च यथा कार्यदर्शनेन कर्म्यते । यथा कार्योपधातेनोपधातकल्पना तस्याः । कार्यं च दर्शनं । तच्च सत्यदर्शनमन्यद्वा । सत्यदर्शनेषि कल्पनेनानुपधातो वा^{१५} नाम् प्रथम् १७b तमप्यन्यादृशं पश्यतीत्युपहतेन्द्रियः । तथा सति ॥

शोधितं तिमिरेणास्य व्यक्तं चक्षुरतीन्द्रियं ।

पश्यतोऽव्या[?वा] ह्यदृश्यर्थे तदव्यक्तं कथं पुनः । (४०३)

यो हि अन्यादृश्यमणि पश्यति स कथमन्यदृश्यमस्पष्टं पश्येत् । नहयेच दृश्यते । यो हि स्त्रक्षममन्यदृश्यं परिस्फुटरं पश्यतीति दृष्टं न चैवमतो न भूतदर्शीति युक्तं । नन्वभूतं दृश्यते चेति^१ व्याहतं ।

दृश्यमानमभूतञ्चेत्कथमभूतस्य भू(त)ता ।

न दृष्टिं विरह्यान्यद् भूताभूतनिबन्धनं ।

दृष्टमभूतमिति व्यवस्थायां भूतमेव नाम नास्तीति प्राप्तस्मिन्शेषाभावात् । न दृष्टनुपपन्नं नाम ।

तदसत् ।

येन रूपेण यद्दृश्यन्ततेनैवोपगम्यते ।

अन्यथा दृश्यमा(न)न्तु गम्येत कथमन्यथा ।

इन्द्रियविकारतिमिराद्वयव्यतिरेकातुविधायितयोपलभ्यमानं तदपरका^२णोप-पादितजन्मकं सम्बेदनस्वभावाननुस्यूतमिति न युक्तं । तिमिरादिविकारारानुविधानमेव च साध्यम् । तथापि बाह्यत्वाभ्युपगमे वचनमात्रकं । तथा हि ।

आलोकाद्वयनस्कारादन्यस्यैकस्य (c. 97a) गम्यते ।

शक्तिर्हेतुरुत्तो नान्योऽहेतुश्च विषयः कथं ॥ (४०४)

आलोकादिव्यतिरिक्तस्य प्रदीपस्येव परमुपलभ्यते शक्तिर्घ मण्डलस्य ततो नापरस्य हेतुताभावाद्विषयता । नाहेतुव्विषय इति प्रतिपादितं । प्रति-भासनादेव विषय इति न युक्तं । प्रतिभासस्य भ्रान्तस्यापि सम्भवात् । स्वरूपेण प्रतिभासमानं स्वसम्बेदनम् विषयः स्यात् । अन्यत्र प्रतिभासमानेन स्वसम्बेदनमिति चेत् । स्वेन रूपेण प्रति-भासमानं कथमन्यत्र प्रतिभातीति युक्तं । यत्र हि प्रतिभास^३ते तस्यापि प्रति-भासनेऽन्यत्रानवस्था । स्वप्रतिभासने तद्वेवान्यस्यापि स्वरूपप्रतिभासनात् स्वसम्बेदनमेव । परस्परप्रतिभासने नीलादीनामपि परस्परप्रतिभासनात्सम्बेदनतैव । नीलादीनामपि सम्बेदननिवेशिनां सम्बेदन(१)र्थभावनैर्वेति तद्रूपो हेतुरन्वयव्य-

तिरेकावधृतसामर्थ्यो विषयः । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यविधारणं मयूरचन्द्रकस्य । ततो नास्य विषयता । सम्बेदनासीनरूपव्यतिरेकेण व्यवस्थापनासम्भवात् । स्तम्भादीनान्तु जाग्रदुपलब्धानामन्येन ज्ञानान्तरेण दर्शनाव्यतिरेकव्यवस्था तत्कार्यभूदाहृदर्शनाच्च । अत्रापि समानतिमिरोप पूर्वैरूपलम्भ इति चेत् । न. तेषामपि समानत्वात् । नहि आन्त्युपलब्धस्याग्नेर्भूमिभेदवाहः कार्यमुपलभ्यते । ततो द्वयस्यापि^५ आन्तता । अथ सोग्निरदाहक एव । न. तथा प्रतीत्यभावात् । अतथा भूतस्य तथा प्रतीतिभृत्तिरेव । लोकव्यवहारा(c. 97b)पेक्षया भ्रान्ततेति चेत् । अर्थत्वमपि लोकव्यवहारायेक्षमेव । स्वरूपप्रतिभासानात्सर्वं एव तथेति न विवेको युक्तः । तस्मादर्थक्रियाकार्यर्थोऽन्यो नेति न्यायः । सर्वं एवार्थः किञ्चेति चेत् । सर्वमेव सम्बेदनमिति किञ्चेष्यते । सम्बेदनता^६ च (?) च स्वसम्बेदनमेव सकलमिति कथमर्थता । परोक्षं सम्बेदनमिति चेत् । न. प्रमाणाभावात् । असम्बेदनं कथमिति चेत् । न. दृष्टस्वात् । अर्थेनापि सम्बेद्यमानं दृश्यत इति चेत् । किमत्रप्रमाणं । भवतोपि किमिति चेत् । असम्बेदनमेवापरस्य ।

ननु प्रकाशकाभावे कथमप्रकाशकस्य घटस्येव प्रकाशनमिति चेत् । न. प्रकाशतायाः सिद्धस्वाभावात् त् । प्रदीपवदेव । घटस्य कथमिति चेत् । समर्थकारेवस्थानात् । तत्र रूपमस्तीति कुलः । एकसामग्रचधीनस्पर्शादर्शनादग्नेन च निशाचरादिना । परस्मार्थतस्तु नैवमिति । असमत्सभीहितमेतत् । तस्मात्प्रदीपवत्स्वसम्बेदनमेव सकलं । तैमिरिकदृष्टाकारः । अपि च । यदि तस्य सामर्थ्यं चन्द्रकस्य वित्रपटवदेकदेशस्य प्रदीपरहितस्यापि दर्शनप्रसङ्गः । तथा हि ।^७

स एव यदि वा हेतुः किं प्रदीपमपेक्षते ।

विततरूपस्य तदेकदेशो विनायेकदेशान्तरेण गृह्यते । तथैव हेतुरिति चेत् । न. रूपान्तरापेक्षयैव नीलादि गृह्यते । एवमुभयस्य हेतुरुचं कल्प्यते ।

दीपमात्रेण सङ्घावादुभयत्रापि कारणं । (४०५)

तदेशपिधानेपि दीपमात्रसद्भावाद् भवतीति नोभयकारणा तदृष्टिः । (c. 98a) अथ तत्पिधानुमेवाज्ञक्षयमन्योदयादिति चेत्^८ । तदेव तर्हि तस्योदय इति नाप्रकाशरूपता । दृष्टिस्तत्र व्याप्रियते तेनास्वसम्बेदनमित्यसङ्गतं । बृष्टेः समानकालतया तत्र व्यापाराभावात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तु तद्रूपव्यापारे तदेव जनितं प्रदीपेन प्रभावदिति स्यात् । यथा वा प्रदीपो निजहेतुः सप्रभः तथा चकुरपि पुरः परिस्फुरद्रूपसमन्वितमिति न दोषः । प्रदीपादृचतिरिक्तं^९ प्रभेति चेत् । अस्तु व्यतिरेकः किन्तु न प्रदीपप्रकाश्या प्रभा प्रदीपवदेवेति प्राप्तं । तस्माच्चक्षूरूपव्यतिरिक्तमपरमिह विज्ञानं प्रमाणाभावादसत् । तदेव तु द्वयं

स्वरूपसम्बेदनाधिष्ठितम् । (१) सम्बेदनमिति तथाभूतसम्बेदनकारणमपरं परिकल्प्यतामिति सिद्धिरूपा बुद्धिः । यदि चार्थ एव पुरोबर्तीं साकार एव विज्ञानग्राह्यः तदार्थः स्वरूपेण गृह्यत इति ॥

द्रू^१रासन्नादिभेदेन व्यक्ताव्यक्तं न युज्यते ।

तत्स्यादालोकभेदाच्च तत्पिधानापिधानयोः । (४०६)

तुल्या दृष्टिरदृष्टिवर्वा

अर्थः खलु दर्शनविषयसीमानमतिक्रम्य वर्तमानः स्वकारणपरम्परोपयादितात्यस्वभावपरित्यागानियतस्वभावसङ्गमात्मवृल्पत एवावभासते । कथमस्य द्वारासम्भाविदेशतायामिति प्रतिभासनभेदो येन व्यक्तेतरस्वभावताप्रसङ्गः । दृश्यते चासावतो न (c. 98b) बा^१हृच्छेवाकारवता स्वभावपरिग्रहेणावभासि । नहि नियताविफलरूपावभासने भेदभासनं तदूपभेदप्रसङ्गात् । प्रतिभासमानं हि पुरो रूपमर्थं एव तल्लक्षणस्त्वादर्थस्य । ततस्तद्भेदेऽर्थभेद एवाविफलः । न च भेदे ऽर्थस्य व्यक्तादिव्यपदेशः । नार्थान्तरप्रतिभासनेऽन्यदव्यक्तं नाम । तस्य च तदेव रूपं तच्च व्यक्तभेद ।

स्तर्यैव तत्स्वरूपञ्चेत्पररूपं कथन्तथा ।

ताद्रूप्ये^१ण प्रतीतेश्चेद्रूपभेदे कथं नु सा ॥

अभेदेन प्रतीतौ हि प्रतीतेरस्तुभिन्नता ।

अभेदे ग्राह्यरूपस्य पुनर्भेदः कथं मतः ॥

तस्मादेव हि द्वारासन्नादिभेदालोकस्यालोकिनस्य वा भेदाद्वयक्तेतरभेद इति न सङ्गतम् । स्वरूपप्रतिभासनेतरविकल्पानातिवृत्तिः । आलोकभेदेष्य यदि स्वरूपेणावभासते कथमव्यक्तं नावभासते तथामि कथमिति न किञ्चिद्देतत् ।^{१५} आलोकभेदे हि सोपरस्तत्र गृह्यतामर्थस्तु कथमव्यक्तादिरूपः । अथ द्वारदेश- १८२ व्यवधानान्मन्दर्शनं । यदि द्वारदेशव्यवहितन्तदापि हि तत्त्वान्न दृश्यत एव. तथा पिहितं ततः परिस्फुटमेव दृश्यतामिति कुतो भेदः ॥

सूक्ष्मेहांशः[? सूक्ष्मांशः]स्तस्य कश्चन ।

आलोकेन न मन्देन दृश्यतेऽतो भिदा यदि । (४०७)

द्वारदेशतया हि सूक्ष्मांश एव व्यवधीयते न स्थबीयानाकारः । सूक्ष्मस्तु व्यवहितो द्वारदेशतया न दृश्यत एव । (c. 99a) नन्वसाववयव्येक एव^१ महिम्नावस्थितः । ततः सकल एव परिदृष्ट इति कथमस्पष्टग्रहः । अथ न भवत्येकस्तदा सकल-सूक्ष्मतेति प्रतीतिरेव न भवेत् । भवन्ती वा परिस्फुटपरमाणुरूपग्राहिणी स्यात् । तदेव दर्शयति ।

एकत्वे त्वस्य* बाह्यस्य दृश्यादृश्यभिदा कुतः ।

अनेकत्वेऽणुशो भिन्ने दृश्यादृश्यभिदा कुतः । (४०८)

नन्वेकस्याप्यवयविनः सूक्ष्मावयवयोगात्तद्रहणेऽपरिष्कृताकारता(, अ)-
व्यथान्यथाभावः ।

तदस्त् । यतः (१)

नीलं पीँतं विना ग्राह्यं कि तदस्फुटमुच्यते ।

अन्यस्याग्रहणेन्यस्य स्वरूपग्रहणं स्फुटम् ॥

नन्वनेकत्वे तदन्यग्रहणं तदन्यस्याग्रहणभित्यपरिस्फुटता ।

तदप्ययुक्तं । तत्रापि समानत्वात् । यदन्यग्रहणे परिस्फुटं तत्किमन्यरूपमथ-
सम्बेदनस्य । यद्यर्थस्य तदन्यग्रहणेपि तदेवेति कथमपरिस्फुटता । अथ ततः सोत्य-
त्तिभती तदा तर्हि नार्थस्यासाचिति कथमर्थग्रहः । तदापि सा तथा भवन्ती वस्तुन
एव रूपमिति चेत् । वस्तुरूपतायां परेणापि तथैव वृश्येत । अदर्शने परेण प्रति-
पत्तिरेव साऽसाधारणत्वादिति प्रतिपादितम् । तथा हि । प्रतीतिरेव मम व्यामलिन-
रूपोदितेति जनः प्रतिपत्तिमानयोपचारादेवं प्रतीतिः ॥ व्यामलिनार्थदर्शनात्प्रतीति-
रपि तथाभूता व्यपदिश्यते यथा दण्डसङ्खगात्पुरुष एव दण्डव्यपदेशभाक् ।

(c. 99b) तदप्यस्त् । यतः-

मम व्यामलिनं चक्षुस्तद्वदर्शनसंगमात् ।

तत्कार्यदर्शनादेव व्यपदेशस्तथास्तु सः ॥

दृष्टेस्तु कार्यन्नास्त्यन्यत् न हर्थः तस्यकार्यतास्ति (१)

तथा समागमादेव यदि नीलादिसोच्यतां ।

कथं कमेयं दृष्टिर्हि न कदाचित्त्वयेव्यते ।

तस्मादस्पष्टता दृष्टे सर्वलोकप्रतीतिः ॥

निश्चयो हि न सर्वोपामकस्माद् आन्त उच्यते ।

तहि व्यवहारमस्त्वलितमादधानो व्यवसायोऽन्यथा संभाव्यते । ततः स्वय-
मर्थप्रतिभासेन बुद्धिभेदो युक्तः ।

मान्यपाटवभेदेन भासो बुद्धिभिदा यदि ।

भिन्नेन्यस्मिन्नभिन्नस्य कुतो भेदेन भासनं । (४०९)

अपरः प्राह । आलोकस्य बाह्यस्यैव मान्यपाटवभेदबुद्धिभेद एकस्मिन्नर्थे
न तु बुद्धिस्वभावभेदः, स्वत इति नासावाकारश्चेत्सः । तदनुपर्यन्तः । यतः ।

* हे. पुस्तके—एकत्वेर्थस्य ।

अर्थस्य प्रतिभासः स्याच्च दि भासा समन्वितः ।

अन्येन सहिताभासे न स्यान्मन्दावभासिता ॥

परस्परव्यादृतालोकरूपप्रतिभासे हि तयोरेव तथावभासनमिति नास्पद्ध-
रूपप्रतिभासः । न खल्वन्यस्मिन् स्वरूपावभासवति तदपरः तथा भवति ।
भवत्येव कुसुमभरागवस्त्रान्तरितवस्तुप्रतिभासवदिति चेत् । न । तत्रापि समा-
नत्वात् । स्वरूपेण प्रतिभासनेन रक्ततावभासः । तदेव तस्य रूपमिति तथाव-
भासनाभ्युपगमे तस्याप्यालोकमन्दतया तदेव रूपमिति सकलस्य तथावभा-
सनात्कुतो बुद्धिभेदः । तस्मादालोकभेदेषि न भेदावभासः । अपि च ।

मन्दन्तदपि तेजः किमावृत्तेरिह सा न किं ।

तनुत्त्वात्तंजसोऽप्येतद् (c. 100a) न्यत्राप्यस्य तानवं ॥ (४१०)

यदि तेजो दबीयसि देशे रजसाऽवृतमिति मन्दं तदाकाराहेशमपि मन्दमेव
तत्रापि रजसा तिरस्करणसम्भवात् । न खलु व्यापि न भस्वद्बृहूयमानमिह नास्ति (१)
तदस्तित्वेषि तनुत्त्वाद्रजसोऽनावरणकारणता । दबीयसि तु देशे तदन्तरालायतत्वे
न रजसो भूयस्त्वं । स एव गो धा श श क न्या यः । तेजसोपि तत्र भयस्त्वमेव ।
निकटे तु^१ यथा रजस्तानवन्तथा तेजसोपीति किमेवमुक्तेन ।

अत्यासन्ने च सुव्यक्तन्तेजस्तस्यापरिस्फुटम्* ।

यदि रजस्तनुत्वेनालोकस्यामन्दतायां स्फुटप्रतिभासस्तदात्यासन्नतायां
रजस्तनुत्तमस्वादतिपरिस्फुटम्भवेत् । तत्र शक्त्यभावादिन्द्रियस्येति चेत् ।
सर्वथाऽदर्शनमेव प्रसक्तमित्युक्तं ।

तत्राप्यद्वृष्टमाश्रित्य भवेद्वृपान्तरं यदि । (४११)

अन्योन्यावरणन्तेषां स्यात्तेजोविहितिस्ततः ॥

अदृष्टसङ्गितमचेतनं पदार्थमा॑श्रित्य रूपान्तरमेव तत्रोत्पन्नं तेन तत्तेज आवृतं
विहितमिति न तदपरस्य दर्शनं । एवं सति सर्वेण तदेकमेव दृश्येत नापरं । तस्या-
वृतत्वादालोकस्य । द्वयसपि च दृश्यते निकटे तदावरणं नास्त्येव तस्य पृष्ठतस्था-
नात् । नैकदेशस्यैव दर्शनात् । नहि द्वारदेशवर्तिन (१) निकटदेशावस्थितस्य पृष्ठ-
तस्तदुपलभ्यते रूपमपरिस्फुटाभिमतं । भ्रान्तिरसाविति चेत् । पदार्थतत्त्वदर्शनदर्शनां
कुतो^{१०} भ्रान्तिसम्भवः । देशाभ्रान्तिरस्यावित्यस्य वृक्षशिरःसंसृष्टतादर्शनवत् ।

(c. 100b) तत्र देशोप्यसत्तत्र दृश्येत यदि वस्तु तत् ।

तत्र कालेष्यसत्तत्र किञ्च दर्शनसङ्गतम् ॥

* हे. पुस्तके—तस्यादतिस्फुटम् ।

तत्काले ऽविद्यमानस्य यदि स्यात् दृष्टिरागतं ।
सर्वर्थदर्शिनः सर्वं इति तच्च न दृश्यते ॥
अदृष्टसङ्गमादेतद्यदि सर्वं समर्थयेत ।
परेणापि ततः सर्वो दृष्टतो दर्शनोदयः ॥

यदाहि परदर्शनदृष्टणाय भवता किञ्चिदुच्यते । तदा परोपि सकलमेत^१ द्व भ-
वतो दूषणं प्रतिभाति न समर्थनं । तथा भूतादृष्टसामर्थ्यदिवेति भवत एवायं दोष
इति शक्त एव बहुतुं । यथा च विद्यमानबारणमदृष्टतः तथा ऽविद्यमानमपदर्शन-
मपि । ततो ऽविद्यमानमेव भवतो दूषणं प्रतिभाति । विद्यमानमपि न समर्थनं तथा
प्रादिनकप्रपञ्चस्यापीति न किञ्चित्स्य वादी भवेत् ।

दृश्यते यद्यथा वस्तु तत्थैवानुगम्यताम् ।
अस्फुटावरणत्स्य पृष्ठतो नेति ग^२म्यताम् ।

कस्यचिदपि पृष्ठतस्तदावरणमिति पुरोर्वत्तिनावरणेनाविहितस्वादेकमेव
स्फुटरूपमावरणं सर्वं पश्येत्स्या वा वरणे तु सकृदेव द्वरदेशव्यवस्थितोपि स्फु-
टेतरलक्षणं द्वयमपि पश्येदिति प्राप्तं सकृदेवेत्याह ।

तत्रैकमेव दृश्येत तस्यानावरणे सकृत् । (४१२)
पश्येत्सफुटास्फुटं रूपम्

अथाप्युच्येत । एक एव दृश्यते परदर्शनस्यादृष्टेन वारणे सतीति चेत् । अत्रो-
च्यते । यदि तत् ।

एको दृष्टेनावरणेन* (१)

न दृश्य^३त इति वाक्यशेषः । तदश्युक्तं ।

अर्थान्तर्थौ न येन (C. 1012) स्तस्तद्वृष्टं करोति कि । (४१३)

अदृष्टं हि नामेदं धर्मधर्मलक्षणं । अकस्मादर्थान्तर्थोपनिपातेन तस्य तेन प्रत्य-
क्षतः । तत्कथमनर्थेतरत्वाभावेपि द्वरादर्शनस्यास्पष्टदर्शनस्य वा दृष्टकृतस्वं ।
एतदपि करोतीति चेत् । दत्तमत्रोत्तरं । सर्वमेव दूषणमसमर्थनं न तस्वतो भवे-
दिति । साधूक्तमपि न भवताऽवगम्यते ऽवृष्टबलादिति ।

तस्मात्सम्बिद्युथाहेतुजायमा(ना)ऽर्थसंश्रयात् ।

प्रतिभासभिदां धत्ते शेषाः क्र(कु)मतिदुर्णियाः ॥ (४१४)

किञ्च्च ।

* हे. पुस्तके—दृष्टेन वारणे ।

ज्ञानशब्दप्रदीपानां प्रत्यक्षस्येतरस्य वा (१) ।

जनकस्ये न पूर्वेषां क्षणिकानां विनाशतः ॥ (४१५)

व्यक्तिः कुरोऽसतां ज्ञानात्

ताविद्यमानस्य स्वरूपेण दर्शनं । हेतुत्वेन च ज्ञानात्पूर्वस्त्वं । पूर्वस्त्वे च क्षणिक-
तया न ज्ञानकालेस्तिता । अथ यदैवास्ति तदैव प्रहणं हेतुभावमन्तरेणापि । समान-
कालतयैव वा^{१०} हेतुत्वापि ।

तदस्त् । ज्ञानस्य य उपकारको न भवति तस्य ।

अन्यस्यानुपकारिणा ।

व्यक्तो व्यज्येत् सर्वार्थः

न समानकालस्य हेतुता तथा अतीतेः । असम्बद्धप्रहणे च सर्वमेव गृह्णयेत् ।

तद्वेतोन्नियमो यदि ॥ (४१६)

न सर्वप्रहणन्त देतुनियतस्त्वाद् ग्राह्यग्राहकयोः । ईदृशो ग्राहकश्चक्षुषा निय-
मितो येन प्रतिनियतमेव गृह्णाति । (c. 101b) ग्राह्यम्बा येन तेनैव गृह्णयते ।
अथवोभयम^{१०} पीति परः । तदयुक्तं । यतः ।

नैषापि कल्पना ज्ञाने

न प्रतिनियतग्रहणमन्या कल्पनया । हेतुनियमो हि पदार्थानां स्वरूपे कार्य-
कारणे च । न तावस्त्वरूपे । स्वरूपप्रतिनियमे हि कारणतः स्वरूपमेव तयोस्तथा
भूतं यदवभासते । ततः स्वरूपावभासनमेव प्रसक्तं तत्पूर्वकारणाधीनं न परस्परा-
धीनमिति न परस्परं ग्राह्यग्राहकभावः । समानकालोदयात् । यदधीना हि त^{११}- 18b
योग्राह्यग्राहकता तस्यैव तौ ग्राह्यग्राहकाविति युक्तं ।* न च संविदितस्त्व-
रूपादपरा ग्राह्यग्राहकता । कथन्तर्हि (—) ग्राहकोहं ग्राह्यं ममेदमिति प्रतीतिः ।
न । तदपरस्य सम्बन्धस्याप्रतिभासनात्कल्पनामाप्येवनादिवासनाधीनमेतत् । तथा
चोक्तं । “सव्यापारमिवाभातीति” । तस्मात्स्य रूपस्य स्वहेतुनियमान्न ग्राह्यग्रा-
हकभावः । अथ कार्यकरणे स्वहेतुनियमः । तदापि यदि ताभ्यां प्रतिनियमस्य
कार्यात्मनो जननं कर्थमि-व ग्राह्यग्राहकभावः । सहकारिभाव एव भवेत् । न च
तावता ग्राह्यग्राहकभावः । तस्मान्न हेतुतो ग्राह्यग्राहकभावः । अथवा. नैषापि
कल्पना ज्ञाने । । यदा ज्ञानं ग्राह्यं ज्ञानान्तरस्य प्रत्यक्षस्यार्थस्य वा तदा किं द्वयोर्जा-

* स्फुटमस्फुटम्बा दूरासन्नवर्तिना च सर्वेण—इति पंक्तौ त्रुटिर्णोशो
बहुपंक्तिं लभ्यते ।

नयोः समानकालता । हेतोश्च ग्राह्यग्राहकोदयः । न च द्वयोः समानकालतेष्यते । समानकालतायाम्बा तदन्येनापि समानकालेन तदन्येनापीति. अपर्यन्ततैव ज्ञानान्मभवेत् । अर्थस्यांपि तदा ग्रहणम्भवेत् । न चेष्यते । (c. 102a) न च प्रथमं ग्राह्यमस्तपश्चाद् ग्राह्यं भवति तद्वृपस्याप्रतिपत्तिप्रसङ्गत् । ग्राह्यरूपमेव प्रागपीति चेत् । प्रागपि ग्रहणप्रसङ्गः । भवतु को दोष इति चेत् । न । प्रागपि ग्राहकप्रसङ्गात् । यदि च चक्षुरादिसामग्रीवसा [? शा] दुद्यस्तस्य ज्ञानमेव ग्राह्यकारः स्थात् नार्थता । तथाप्यर्थस्वे ग्राहकाकारोपि भवेत् । अथार्थस्य प्रागभावाद् ग्राहकस्य चान्यधाभावान्नैवं । न प्रागभावः परिगृह्यत इत्युक्तं । कल्पनायां सर्वकल्पनाप्रसङ्ग इति च । कथन्तर्यक्तिकल्पना । अर्थदर्शनापेक्षयेति प्रतिपादितं । अत एवाह ।

ज्ञानन्त्वर्थविभासतः ।

तं व्यनक्तीति कथ्येत तदभावेपि तत्कृतं ॥ (४१७)

तदाकारावभासनात् । अविद्यमानोप्यर्थः प्रतिभातीति भवेद्वधपदेशः । अर्थेन दृश्यमानोर्थः स्वयञ्चनुभासनतः प्रतीतोस्तीति व्यवस्थितावर्थस्य ततस्तदाकारज्ञानोत्पत्तौ स गृहीत इति युक्तं । तदभावेत्तुत्पत्तं आन्तज्ञानमिति (?) व्यवस्था । न तु पुनः परमार्थतो ज्ञुभानमस्ति ।

प्रत्यक्षपूर्वकं सर्वमनुभानं प्रवर्तते । प्रत्यक्षस्यानुभानापेक्षा यद्यन्योन्यसमाध्यः । न यावदनुभानं प्रभाणं तावच्च प्रत्यक्षं प्रभाणीभवति बाह्येऽयम् । न च प्रत्यक्षप्रामाण्यासम्भवेऽनुभानन्तत्पूर्वकस्वादन्यथार्थपरम्परा भवेत् । (c. 102b) तस्मात्परमार्थतः स्वरूपमेव सम्बेदनस्य सम्बिदितं नार्थः । तथाप्यभ्युपगम्योच्यते । नहि^५ सर्वं तत्वत एव व्यवस्थाप्यते । ततः पूर्वमर्थे सति यदाकारं विज्ञानं जायते स ग्राह्यः ।

नाकारयति चान्योर्धेऽनुपकारात्सहोदितः ।

सहोदितोर्थात्मा स्वहेतोः तथैवोत्पत्त इति तदुपकाराभावात् ज्ञानस्य नासौ ग्राह्यस्तदाकारज्ञाननानात् । ततः ।

व्यक्तोऽनाकारयन् ज्ञानं स्वाकारेण कथम्भवेत् । (४१८)

परोक्षार्थात्मा तदाकारज्ञानजनकतया वस्तुतः स्वरूपेणाविवितस्वभाव इति तदाकारैरज्ञानसम्बेदनादेव तस्य वेदनमिति युक्तं । तेन व्यक्ततत्वं । स्वरूपेण प्रतिभासने तु स्वहेतुसामर्थ्यान्न समानकालता विना परेण तस्य किञ्चिद्विति तदेवनं । यदि परन्तदुपरोधमात्रादेव । भवतु ज्ञानादीनामस्तरां ज्ञानकाले स्वरूपेणा-

वेदने ततस्तत्र सामर्थ्यात्तदाकारज्ञानकल्पनापि । यः पुनः स्थिरो वज्रोपलादिको-
र्थस्तस्य स्वरूपवेदनं कथमनुपन्नं ।

तदपि यत्किंचिच्चदेतत् । यतः ।

वज्रोपलादिरप्यर्थः स्थिरो योर्थानपेक्षणात् ।

सकृत्सर्वस्य जनयेत् ज्ञानानि जगतः स्वयम् ॥ (४१९)

कालकलावता न व्यापी हि नित्यः स्थिर इति चोक्तः । यदि च तस्य एव स्वभाव-
स्तदा तदाकारसर्वस्वदीकारसम्बेदने न सर्पयवसानः स परिगृहीत इति
(१) एकज्ञानकाल एव परिसमाप्त (c. 103a) इति न नित्यता भवेत् । न. तदैव
परिसमाप्तं नित्यं नाम । सकलकालकलावलोकने च न काँलदैर्घ्यं । युगपच्च
श्रीज्ञादिकः कालः स्यात् । ज्ञानकर्त्तव्यप्रयमेव दोषः । ननु ऋमभाविकालकला-
नामकमेण कथं प्रहणम् । अग्रहणे तर्हि न कालव्याप्तिरस्येति कथं नित्यता ।
तस्माद्यद्यसावेकस्तथैव सकृत् गृह्णयेत् । अथापरकारणापेक्षया परापरसम्बेदनजनने
ऋम इति ।

तदप्ययुक्तमनपेक्षत्वात् । न ह्येकरूपं स्वकारणादुत्पन्नं तदभावे परम-
पेक्षयते । अथ पश्चादपरा दृश्यमानता भवति । या. पश्चादेव विषयः । तदा तर्हि
न नित्यस्त्वमित्याह ।

ऋमाद्वन्ति तान्यस्य सहकार्युपकारतः ।

आद्वः प्रतिक्षयां भेदं स दोषोत्रापि पूर्ववृत्तं ॥ (४२०)

यदि सहकारिचक्षुराद्युपकारक्तमेण तानि विज्ञानानि ऋमभावीनि । तथा
सति ज्ञानानां ऋमभावे तददृश्यतापि ऋमभाविनी । नहि दृश्यता ज्ञानमन्तरेण,
बस्तुनः स्वसम्बेदनप्रसङ्गात् । ज्ञानसमानकालभाविनी च दृश्यता न पूर्वपिररूपात्^{१०}
ज्ञानस्य तथाभावात् । ततो ज्ञानवदेव प्रतिक्षणं भेद इति । पूर्वपूर्वस्वसन्तान-
भाविकारणाधीनान्यथा वा । ततः पूर्ववदन्नापि दोषः । अथ चक्षुरादिकारणोप-
निपातमविच्छिन्नमेव । ततस्तदविच्छेदादविच्छेदसम्भविनी (c. 103b)
ग्राह्यतैकैव ततो नित्यता वज्रोपलादेः ।

नेतदस्ति ।

वज्रोपलादौ विच्छेदमन्तरेण प्रमादयः ।

सर्वंथा नेति केनायमविच्छेदः प्रतीयतां ।

यदप्यविच्छेदस्तदापि पर्यव^{११}सानावधिप्रतीतिप्रसङ्ग इत्युक्तं । तस्मा-
द्वज्रोपलावावपि समानमेव । तस्मादविद्यमानानां शब्दादीनां कारणभूतानां

सम्बेदनासङ्गतेर्विषयाकारं विज्ञानमिति सिद्धं । आ चा ये णापि प्रतिपादितं ।
स्मृतेरुत्तरकालश्च नह्यसाविभाविते ।

तदाह (—)

स्मृतेरुच द्विरूपसिद्धेति ।

१४. आत्मसंवेदनप्रत्यक्षम्

अथापि स्थात् । सम्बेद्यसम्बेदकरूपतया द्विरूपतया न विषयाकारतेति
ग्रन्थार्थः । तदयुक्तं ।

विषयज्ञानतज्ज्ञानवि^{१२}शेषाद् बुद्धिरूपतेति प्रकृतं ।

तत्र च विषयाकारता प्रकृता साध्यितुं । कथं पुनर्जायिते द्विरूपम्बद्यज्ञानमिति
प्रक्रमात् । तत्रापि द्वचाभासं हि विज्ञानं स्वाभासं विषयाभासञ्च । तत्र विषयतायामेव
महत्यास्था । यतः ।

सम्बेदनस्य तादात्म्ये न विवादोस्ति कस्यचित् ।

तस्यार्थरूपताऽसिद्धा सापि सिद्ध्यति संस्मृतेः ॥ (४२१)

ननु च स्वसम्बेदनेऽपि विवाद एव ।

नैतदस्ति । सम्बेदनमात्राभिप्रायादेवमुच्यते । स्वसंवेदनन्तु साध्यमिति
यु^{१३}कर्तमेवत् । तथा च ।

स्वसंवेद्यता चेति पश्चात्सा साध्यिष्यते ।

ततः स्वसम्बेदनव्यतिरिक्तसम्बेदनात्मस्त्वेन विवाद इत्ययमत्रार्थः । (C. 104a)
तस्यत्वर्थाकारतायां विवादस्त्वसिद्धेः । सापि तदाकारता सम्यक्स्मृतेर्विभागेन
स्मृतेः सिद्ध्यति ।

ननु निराकारतायामपि स्मृतिर्विभागवत्युपश्वेत । तत्कथमनैकान्तिकाद्वै-
तोरर्थस्य सिद्धिः ।

नैतदस्ति । यतः ।

परस्परस्य भेदेन स्मृतिरत्र विवक्षिता ।

स्पष्टभेदेपि^{१४} नाना सा चेति हेतुत्वमुच्यते ॥

भेदेनाननुभूतेस्मिन्नविभक्ते स्वगोचरैः ।

एवमेतन्न खल्वेवमिति सा स्यान्न भेदिनो । (४२२)

न चानुभवमात्रेण कश्चिद् भेदो विवेचकः ।

विवेकिनी न चास्पष्टे भेदे धीर्यमलादिवत् ॥ (४२३)

यदि तत्सम्बेदनं न प्रतिनिधित्स्पष्टनीलाकारो रागवशात् विभक्तमुप-
जायते । तदा न विवेकेन समर्थ्येत् । अथ कश्चित्सामग्रीविशेषाद् भेदोऽवश्यस्मावी
तत एव भेदवती स्मृतिः । तदयुक्तं^{१५} (१) यतो नार्थनुभवमात्राद्विशेषः सामग्री
प्रभावोन्नीयमा (ना) त्वा स्मृतैश्चिद्बन्धनं स्पष्टभेदाभावात् । न चास्पष्टभेदादेव विवेक-
िनी यमलकादिषु स्मृतिः । अथ विषयोपि तत्रानुभूत इति स्मर्यते । तदव्यभिचारा-
दतः स्वयमभिश्वसपि तदभेदादेव भेदेन स्मृतैव्यवधयः । यमलकयोरपि यदा विलक्षण-
दण्डादियोगस्तदा भवत्येव विशेषोपलक्षणम् । यथैवं विषयबलात्कल्प्यते इनुभव-
स्तथा (c. 104b) स्म^{१६}र्थमाणादपीति ततो विज्ञानस्मरणमिति व्यवहारः ।

192

तदस्त् ।

विषयाकारता^१भावे विषयस्मरणं कथं ।

अतीतस्य हि नार्थस्य स आकारः परीयते ॥

प्रत्युत्पन्ने हि तस्मिँस्तत्कथं स्मरणमुच्यते ।

स्मरणस्य स आकारो यदि कि सम्बिदा न वा ।

अनुभवादाकारवतः स्मृतिर्खदयमासादवन्ती तदाकारेति युक्तं । तथाहि ।

स्मृतिरर्थाद्यादि भवेत् सर्वत्राप्यविशेषतः ।

द्वौरादित्त्वेषि वस्तुनां स्मृतैरुदयन्नेक्षते ॥

अनुभूतिमथाश्रित्य हेतुरस्ति स एव नः ।

अर्थाभावेष्यनुभवात् स्मृतेरुद्यस्ममवात् ॥

यदि साकारता ज्ञानस्य न भवेत् । कथतदाकारता स्मृतेः । तथाहि । विज्ञानं
स्मरणप्रत्ययेनालभ्य (म्ब्य) मानान्नाकारव्यतिरिक्तमालम्ब्यते अतियोगयोगिनापि ।

यस्य यथाधिमुक्त्या विषयीकरणं तथैव तदिति भन्तव्यं । तस्मात्स्मृतेरुपमरुपता
प्रसिद्धतीति युक्तं स्वसम्बेदनञ्च । तथा चा चा यः । स्वसम्बेद्यता च वा । आह
च (—)

द्वैरुप्यसाधनेनापि प्रायः सिद्धं स्ववेदनं ।

स्वरूपभूताभासस्य तदा सम्बेदने^१ ज्ञाणात् ॥ (४२४)

ननु सर्वेणैव द्वैरुप्यसाधने न स्वसम्बेदनं प्रसिद्धं । किमुच्यते प्राय इति ।

नैतदस्ति । मुख्यतो द्वैरुप्यसाधने द्वैरुप्यप्रसिद्धरानुषङ्गिकी पुनः स्वसम्बेदनतापि । यतः स्वरूपभूत आभासस्तदा प्रतीयते । न च स्वसम्बेदनादन्यतः प्रतीतिः ।

ननु स्वसंवेदनमित्यात्मनो ग्राहकं ततश्च तदेव ग्राह्यं ग्राहकञ्चेति । न
(c. 105a) चैवभात्मकतयां दृष्टान्तः करिष्यदस्ति । येन ततः सिद्धिः । प्रदीप-
पादिवत्प्रकाश्यप्रकाशकभाव इति चेत् । न. ग्रदीपादीनामपरप्रकाशकनिरपेक्षत्वा-
प्रकाश्यरूपता नास्त्येव । कुतः प्रकाश्यप्रकाशकतया दृष्टान्तता ।

ग्राह्यता तु यदा तेषां तदाप्यग्राहकं भवेत् ।

बुद्ध्यक्षयोर्न च स्वात्मवेदनं निश्चितं द्वयोः ।

तस्मात्स्वस्मवेदनशाश्व नास्त्येव ।

ननु चात्मा ग्राहकरूपो ग्राह्यश्चेतीव्यते भवद्भिः

तदप्यसत् । यतः ।

धर्मभेदेन तत्रापि^१ शक्या [? ग्राह्य] ग्राहकरूपता ।

ग्राह्यत्वं द्रव्यरूपेण ग्राहकत्वं ततोन्यथा ।

द्रव्यान्तरासाधारणेनात्मस्त्वेन ग्राहकता । द्रव्यत्वेन तु साधारणेन ग्राह्येति
युक्तं । भवतस्तु सर्वमेतदसमञ्जसं । न च परप्रसिद्धिप्रावेद दृष्टान्तः । स्व-
प्रतिपत्तावुपायत्वाभावात् ।

तदेतदसत् ।

ग्राह्यग्राहकभावो हि नैवास्ति परमार्थतः ।

अपरप्रत्ययं रूपमतद्वाचावृत्तिस्तथा ।

यत्र हि परस्य प्रकाशकत्वं न प्रतीयते^२ तदेवात्मानं प्रकाशयतीति व्यपवि-
श्यते । परप्रकाश्यव्यावृत्तत्वात् । तथा च प्रतिभासमाने रु[?दी]पादौ न परस्य
प्रकाशकता तथा प्रतिपादितमत एव प्रदीपस्य दृष्टान्तता ।

चक्षुषिव्यापृतेप्यर्थस्तामिक्षे न प्रतीयते ।

प्रदीपसंज्ञिधेस्तस्य (c. 105b) प्रत्ययात्तप्रकाशता ।

दीपादयो नैवमिति ततः स्वात्मप्रकाशकाः ।

न चाक्षं ग्राहकं तत्र स्वरूपेण प्रकाशनात् ।

सुखादयोपि नैवामी परस्मेदनोदयाः ।

आत्मना तु सुखादीनां ग्राह्यत्वे वाह्यता भवेत् ।

समवायसमावेशात्तदेव स्यात्स्ववेदनं ।

समवाये प्रमाणञ्च नेत्येतत्प्रतिपादितं ।

ननु ग्राह्यतयाभिमतानां रूपादीनां स्वस्मवेदनाभ्युपगमे रूपादिकमहृमिति

प्रत्ययो भवेत् आत्मनीव । तथाहुं सुखमिति भवेत् ।

नैतदसत् । यस्मात् ।

गौरः श्यामोहमित्येवं प्रत्ययो दृश्यते न किं ।

तथापि ग्राह्यतास्त्येव रूपादीनां शरीरिणां ॥

रूपादयो हि शरीरसमवायिनोहमिति प्रत्ययेन गृह्यन्ते । न च ते भवन्ते स्वसम्बेदनाः ।

ननु रूपमहमिति न दृश्यते तेन ग्राह्यता न तु स्वसम्बेद्यता ।

तदप्यसत् ।

तद्भावेषि न दृष्टस्य न तदूपनिबद्धता ।

गौरादयो न रूपत्वव्यतिरेकव्यवस्थिताः ।

यद्यमहं प्रत्ययो न ग्राह्ये भवेत् रूपे गौरादौ न भवेत् । न च रूपमहमिति भवति । तस्मात् ग्राह्यतानिबन्धनो हं प्रत्ययो नापि ग्राह्यताविरोधी । अथा-तमसम्बन्धादुपचारादहं गौर इति प्रत्ययः । मम रूपमिति व्यतिरेकदर्शनात् ।

ननु भेदाभावान्मम (c. 106a) गौर इति न भवति । मम रूपमिति तु भवति किमत्र निबन्धनं (1) तस्मादयं प्रत्ययो निनिबन्धन एव । ततोऽहमिति व्यावृत्तेष्व रूपादीनामस्वसम्बेदनताप्रसिद्धिः । न चाहं गौर इत्युपचरितवृत्ति परस्परं मुख्यस्याभावात् । न च मम मुखादिकं ममेति¹⁰ प्रत्ययस्य किञ्चिदालम्बनं । भेदरूपमुपलब्धिगोचरः शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यथा । तथा हि-

शिलापुत्रकशब्दस्य दृश्यते ग्रावाच्यता ।

शरीरशब्दवाच्यत्वं तस्यैव पुनरीक्ष्यते ।

तथा ममेति शब्दस्य शरीरं वाच्यतां गतं ।

पुनः (ना) रूपादिशब्दस्य नापरं संप्रतीयते ।

सुतरामपि निरूप्यमाणमहमिति प्रत्ययस्यापरमालम्बनं शरीरगतरूपा-देवपरं नोपलभ्यते । तेन मम मुख¹¹मिति शरीरसम्बन्ध एवानादिवासनायरि-कल्पविशेषतो वा प्रत्ययः । यथा तर्हि शरीररूपादिषु भवत्यहं प्रत्ययः स्वसम्बेद-नात् । य[? त]था कुडचादिष्वपि भवेदहं कुडचमिति । यथा पुरोर्वात्तित्वं कुडचस्य शरीरापेक्षया तथा कुडचापेक्षया शरीरस्यापि स्यात् । न भवति । तस्मात् स्वसम्बेदनता कुडचादीनां ।

अत्रोच्यते ।

यथा इस्ववेदनत्वेषि न कुडचादावहं कृतिः ।

तथा स्ववेदनत्वेषि न कुडचादावहं कृतिः । 12

(c. 106b) यथा वा वासनासङ्गात् कुडचादेरशरीरता ।

नियतादेव संस्कारात्तथाहं कारवज्जनं ।

यथा कुड्यशरीरयोः प्रतिनियतचासनासामर्थ्यात्परस्परं भेदस्तथाहंकार-
विषयतेतरभावोपि । तस्मादर्थग्राहकव्यापारविषयत्त्वायोगदेव स्वसम्बेदनता ।
अस्ति चात्र दृष्टान्तः । यस्यापरोधिष्ठाता नास्ति तस्य स्वतंत्रतया प्रतीतिः । नास्ति
च सम्बेदने कुड्यादीनां कश्चिददिष्ठाता^{१३} ततः स्वतन्त्रं सम्बेदनमिति सिद्धः
स्वसम्बेदनभावः । चक्षुषस्तु ग्राहकस्त्रं न रूपादितया ग्राहयत्वात् । न खलु कारका
द्वयञ्जकस्य कश्चिद्विशेषं इति । प्रतिपादयिष्यते च । तस्मात् व्यतिरिक्तापेक्षया-
प्रकाशाऽभावः कारकभाव एव । प्रकाशयता तु स्वत एवेति युक्तं । तथेव दर्शना-
त्मयैव स्मरणादिति न्याय एषः । अपि च ।

अनित्यसङ्गमात् कुड्ये नाहडकारस्य सम्भवः ।

नित्यमेवानुबन्धेन^{१४} शरीरे तस्य संयतिः ।

तस्मादहंकारस्य नित्यानुबन्धः कारणमिति न कुड्यादौ भवत्यहंकार इति
विभागः । न चाहडकारात्स्वसम्बेदनं । परानपेक्षयेदनस्य तथा स्थितेः । अथ ग्राहका-
कारण तस्य वेदनं ।

तदप्यस्त् । यतः ।

चक्षुराद्यतिरेकेण तदाकाराप्रवेदनात् ।

ग्राहयरूपादृशं ते सर्वे दृश्यन्ते (C. 107a) बाह्यवादिभिः ।

न च तद्व्यतिरेकेण सुखादेरूपलम्बनं ।

तेनाऽनपेक्षसम्बिवृत्वात्सर्वमेव स्ववेदनम् ।

न खलु शरीरेतरभूतरूपादिव्यतिरेकेणापरमुपलभ्यते यस्य ग्राहकता भवेत् ।
सुखादयोपि शरीरव्यतिरेकेण न विभाव्यन्ते । न च ते विभाव्यमाना अपि ग्राहकाः
स्वरूपमात्रपर्यवसानात् । सुखादिके च ग्राहयतया अपि भेदो भवेत् । भवत्येवा-
भिलासा [? षा]दिभेदेपि रूपादित्वेन भासनादिति चेत् । न (—) विरूपा^{१५}-
दिभेदेन प्रतिभासनेर्थरूपताभावात् । नहि परस्परविरोधं रूपमेकस्य युक्तं ।
ग्राहकापेक्षया न विरोधं इत्यपि न वाच्यं । अपेक्षाया अयोगात् । नहि ग्राहकान्तरा-
पेक्षया तदन्यद् भवति । ग्राहकस्य कारणस्वप्रसङ्गात् । तेन विरूपादिरूपता विद्य-
मानैव प्रकाशयते चेत् । यदि तर्हि विद्यमानैव प्रकाशयते कथम्पश्चाद्बाध्यते पर्या-
लोचनेनेति य^{१६} त्विज्ञिच्छेतत् । अर्थं सर्वमप्येतदुपन्यस्तं ग्राहयमेव । ग्राहिका तु 19b
बुद्धिरपराऽर्थापित्या तदेव वेद्यते । तदपेक्षमस्य सम्बेदनं । ततः स्मरणादप्युत्तर-
कालन्तथाभूतैवाऽसौ प्रतीयते ।

तदप्ययुक्तं ।

नैवालोको विजानाति ग्राह्यरूपान्तरं विदं ।

अर्थापित्या तदाकारस्पष्टता वा (c. 107b) प्रतीतिः ।

न खलु रूपसुखादिव्यतिरिक्ताकारवती बुद्धिरथापित्या लोकेन व्यवहारवता प्रतीयते बुद्धिर्मास्तीति । विभावित^१ग्राह्याकारातिरेके प्रतिनियताकारबुद्धिरूपं विकल्प्य जालमेव केवलमुपरि वंभ्रमीति लोकस्य । अथ सूत्तरस्यैव पदार्थात्मनो देशादिनियमेन व्यवस्थितस्य प्रतिनियतरूपविभावनं । ननु बुद्धिरेवं रूपात्रमेयप्रकाशनमात्रमेव तस्यारूपमिति । न रूपादिवतप्रतिनिय(त)रूपविभावनं ।

तदप्यसत् ।

अविभावितरूपाणामपि ग्राहकता यदि ।

विषाणस्य शशादोनामपि ग्राहकता न किं ।

तेषान्तथा प्रतीतेश्चेद्बुद्धेरप्यप्रतीतता ।

बुद्धिर्मास्तीति पुनर्नरूपादेः परात्मवित् ।

रूपादिविशेष एव प्रकाशकान्तःप्रदेशी स्वभावभूतधर्मभेदमादाय तथा व्यपदिश्यते । रूपादिकं हि परोक्षापरोक्षसाधारणं, प्रकाशमानरूपता तु रूपविशेषतया सजातीयादपि रूपाद्वयावृत्ता । ततो व्यावृत्तिभेदाद्वर्मभेदः । तेन रूपादेव्बुद्धिरिति व्यपदेशाध्य^२वसायवृत्तिः । तस्मात्सम्बेदनकाले स्मरणकाले च नापरा बुद्धिविभाव्यत इति सिद्धं स्ववेदनं रूपाद्वयाकारतयेति सिद्धान्तः ।

तेनेदमपि निराकृतं भवति ।

ग्राह्यग्राहकयोरैव तदेकस्य प्रतीतिः ।

नियमेनापरस्यापि प्रतीतिरथवान्यथा ।

(c. 108a) एकप्रतीत्या परस्यापि पराप्रतीत्या चापरस्यापीति प्राप्तम् । प्रतीयत एव हि रूपादिरूपता प्रकाशरूपता च कस्मान्न सन्देहः ।

यदप्युक्तं । ग्राहकमेव स्मरन्ति कोपि मया दृष्ट आसीत् इति स्मरणात् ।

तदसद्यतः । तत्र विशेषे ग्राहके सन्देह एव । सामान्ये तु ग्राहचेपि न सन्देहः ।

ममेति च देहसम्बन्धित्वन्दर्शयति लोकः । तस्यापि देहस्य स्वप्रकाशत्वमेव नापरप्रकार इति । एतच्चोक्तमेव । अथापि परस्याभिप्रायः ।

सत्यमेतन्न रूपादिव्यतिरेकात्परापि धीः ।

तथापि न स्वसम्बन्धित्वस्यां ग्रहणमन्यतः ।

तदप्यसत् । यतः ।

वियाऽतद्रूपया ज्ञाने निरुद्गेनुभवः कुतः ।
स्वच्छ रूपं न साधन्ती*त्युत्सन्नोनुभवोर्थिनः ॥ (४२५)

यदि तदुत्तरकालभाविन्यापरया बुद्ध्याऽतदाकारयाऽर्थापित्यादिरूपया ज्ञानमिष्यते तदा तत्पूर्वकं वेदनं निरुद्गं । क्षणिका हि सा न बुद्ध्यन्तरकालमास्त इत्यभ्युपगमात् । ततो निरुद्गेत्परसम्बेदनकाले पूर्वीकेऽनुभवे कुतो भवः । स्वरूपस्यासम्बेदनाद् प्राहृष्टस्य चक्षूरूपाभावात् सकल एवोत्तीवेदनुभवः । न हृष्टस्वरूपं शक्यमनुभवितुं । स्वरूपानुभवस्य सर्वव्याप्तानुभवत्वात् । स्वरूपञ्चाविद्यमानस्य पूर्वानुभवस्य नास्तीति नानुभवः । पूर्वस्योत्तरानुभवेन । स्वरूपस्य चानुभवो (c. 108b) नेष्यते । न चेष्यते । तस्य विषयाकाररहितस्त्वात् । विषयाकाररहितं-त्वे वा स्वसम्बेदनानुपगमात् । अनवस्थाप्रसङ्गाविति प्रतिपादिष्यते ।

अपि च । बुद्धिरन्येनानुभूयत इति न सदेतत् । यतः ।

बहिर्मुखच्छ तज्ज्ञानं भात्यर्थप्रतिभासवत् ।
बुद्धेश्च ग्राहिका बुद्धिर्नित्यमन्तर्मुखात्मनि ॥ (४२६)

यदि बुद्धेर्गाहिका बुद्धिरपरा तदा बहिर्मुखावभासिनी भवेद्वूपादिबुद्धिवत् । न हृष्टयेनान्यद् गृहृथमाणमबहिर्भविन प्रत्येतुं शक्यं । बुद्धिरपि सर्वदान्तरस्व-नाभासंते । अथवात्मीयतया । बुद्धेरत्तर्भावावसानं ।

स्मरणेनापि बुद्धेः स्याद् ग्रहणेन्तञ्चकासनं ।

स्मरणेनापि यदात्मीया बुद्धिरालम्ब्यते तदपि बहिरवभासिनी स्यात् । अथ सा कालभेदादेवमवभासतेऽत्रापि स्वरूपभेदादेवमिति किं नेष्यते । न च व्यतिरिक्ताकारतयाऽनवभासमानं ग्राहकादन्यदिति । शक्यमवसानं । तस्मादान्तरस्वे वानुभवेनभूयमाना बुद्धिः स्वसम्बेदनः रूपैवेति युक्तं । समानदेशतया तथानुभव इति चेत् । न । समानदेशमपि स्वरूपभेदेनैव गृहृयते । संसर्गाविभागस्तु प्रत्याख्यात एव । तस्माद्यस्य बुद्ध्यन्तरेण बुद्धिर्गृहृयते तस्य सा बहिष्ठेनवेति न्यायः । अपि च ।

यो यस्य विषयाभासस्तं वेत्ति न तदित्यपि^{१०} (।)

प्राप्तं

यस्य हि विषयस्य योवभासः ज्ञानसशिष्यिष्टस्तस्त्विषयाभासि ज्ञानमर्थं न वेत्ति । स्वरूपभू^{११}तार्थाभासासम्बेदनात् । स्वसम्बेदनेन हि विषया(का)रानु-

* हे. पुस्तके—सा वेत्ती ।

भवे तत्त्वतः सोप्यर्थेनुभूतो भवेत् । अयमेवार्थाविग्रहः । पादपादेरिव (c. 109a) पिण्डाकाररप्हः । अस्वसम्बेदने तु सर्वमसमञ्जसं संपन्नः ।

कः सम्बेदनान्यस्ताद्रूप्यादिति चेन्मतं ॥ (४२७)

तद्रूपोत्पच्यते धीश्वेत्तदेवार्थस्य वेदनं ।

तद्रूपवेदनाभावे न भवेदर्थवेदनं ।

स्वसम्बेदनन्तमाभूदपरं । न हि तदभावे तन्न^१भवति । नहि स्वसम्बेदनाभावे नीलमनीलं तथा न बुद्धिरबुद्धिः । अयवेदने बुद्धिर्बुद्धिं स्वसम्बेदने । अर्थरूपता च स्ववेदनलक्षणं न स्वसम्बेदनं । आत्मनोपि बुद्धिस्त्वप्रसङ्गात् । तस्मादात्मनि स्थिता तदाकारा स्वसम्बेदनमन्तरेणापि बुद्धिरेव । यदि तर्हि स्वसम्बेदनमन्तरेणापि पूर्वर्थाकारमात्रादन्यथा वा तदा

प्राप्तं सम्बेदनं सर्वसदृशानां परस्परं ।

अस्वसम्बेदने हि तदाकार^{१३}तामात्रमविश्यते । तदा चार्थबुद्ध्योरविशेष एव तदाकारमात्रेण बुद्धित्वे तस्यापि तत्प्राप्तमतोऽर्थोप्यर्थान्तररूपो बुद्धिरेव बुद्धिलक्षणात् । अर्थत्वान्वेति चेत् । किमिदमर्थत्वं । अबुद्धिस्त्वचेत् । अबुद्धिस्त्वमर्थं सतीति । एकस्याप्यप्रसिद्धिः । तस्मात्स्वसम्बेदनतैव । यदि परं बुद्धिस्त्वमिति न्यायः । अर्थात्मव्यवस्थितत्वं समवायसम्बन्धेनान्यथा वा ।

तदप्यसत् ।

आत्म^{१४} स्वत्त्वेषि बुद्धित्वे प्रयत्नादेः परस्परं ।

सारूप्याद्बुद्धिता प्राप्ता आत्मस्थत्वस्य वित्कथम् ।

प्रयत्नादीनामपि परस्परं सरूपस्य (c. 109b) सम्बेदनस्त्वप्रसङ्गः । केन वात्मस्थितत्वमवधार्यते, बुद्धच्यन्तरेण ।

ननु बुद्धित्वमेव नावधार्यते । तत्कथं बुद्धच्यन्तरेणेत्युच्यते । आत्मस्थितत्वे द्वयोर्बुद्ध्योः कथं परस्परेण ग्रहणं समानदेशतया भेदाभावात् । अथ भेदः^{१५} प्रतीयते । तदात्मनोपि भेदप्रतीतिरिति न्ययेतत्परं विभिन्नं । न ह्यात्मनोऽप्रतीतौ तत्रस्थिता प्रतीयते । अप्रतीयभानश्चात्मा कथम्बुद्ध्याकारतया बुद्ध्या प्रतीयते (1) नहि बुद्ध्या प्रतीयमाना रूपादयोपि आत्मस्थितया प्रतीतर्व्विषयाः । अनात्मस्थत्वातेषामिति चेत् । ननु व्याप्यात्मा कथमतस्थत्वमिति । तत्रासमवायादिति चेत् । कथमसमवायः । तत्राप्रतिपत्तेरिति चेत् । बुद्धिरपि तर्हि नैवात्मनि प्रतीयते तद्वच्यति^{१६}रेकेणात्मनः प्रतीतेरभावात् । ननु प्रतीतिस्तावदियं क्रियारूपा विद्यते (1) तस्याः कर्त्रा वश्येव भवितव्यं नाकर्तृका क्रियास्ति ॥

ननु यतोसावुपजायते चक्षुरादेः स एव कर्ता तेषां करणस्त्वादिति चेत् । किम-
र्थेन कर्त्रा परिकल्पितेन तेषामेव कर्तृत्वश्च चायेन कर्त्रा विनाइकारणस्त्वमेषां ।
यदिदं शरीरमेव कर्तृं किमन्येन । शरीरास्तर्गता तर्हि बुद्धिरन्तर्मुखावभासिनी
प्रतीयते । अत एव परबुद्धिरस्यथा न प्रतीयते । शरीरकवेशभतानामपि तर्हि
केषाच्चिद्भूद्धित्वं ततोऽस्वसम्बेदनरूपादिभिः समानता । ततः प्राप्तं सम्बेदनं
सर्वसदृशानां परस्परमिति । (c. 110a) तस्मात्स्ववेदनादेवर्थरूपव्याखृतिः ।

बुद्धिस्वरूपा तद्विच्छेत्

न सर्वं स्वरूपमर्थवेदनं । अपितु बुद्धित्वे सति बुद्धिगतं सारूप्यमर्थवेदनं ।
न वेदनमात्रं । नापि^{१८} सारूप्यमात्रं । वेदनमात्रे वेदनमेव भवेन्नार्थवेदनं । 20a
सारूप्यमात्रेऽर्थानामपि परस्परं वेदनप्रसङ्ग इति ।

तदेवत्वसत् । यतः ।

नेदानीं वित्सरूपिका । (४२८)

सरूपता यदि सम्बेदनलक्षणं तदार्थोपि सरूपः सम्बेदनं प्राप्त इत्यत्रोत्तरं
बुद्धिरिति । तत्रोक्तमेव । परस्परवेदने तेषामपि बुद्धिता प्रसक्ता । सम्बेदनं
प्रसक्तमिति येनोक्तं बुद्धिस्वरूपमिति तेषामिति तेनोक्तमेव ।^१ तत्र तदेवदनं कथमुत्तरं
विशेषाभावात् । यतः ।

सम्बेदनं बुद्धिरिति नानयोर्भिन्नवाच्यता ।

ततः परो विशेष एवाभिधातव्यः । स च सारूप्यादपरः ।

ननु सरूपाणामर्थानां परस्परमग्राहकता दृश्यते (१) ग्राहकञ्च रूपं बुद्धिः ।
यद्येवं ग्राहकरूपं नादृश्यं बुद्धिः । ग्राहकरूपतायाः सादृश्यमात्रेण रूपादीनामपि
ग्राहकत्वाद्बुद्धित्वप्रसङ्गः । अग्राहकत्वाच्चेत् । ननु ग्राहकत्वे व्यवस्थिते कस्य-
चिदग्राहकत्वमपरस्य तद्विषययादवस्थाप्यते तदेव तु नावस्थितं ।

अथ रूपादिव्यतिरिक्तं ग्राहकं । ननु रूपादिसरूपमस्वसम्बेदनं कथं रूपादि
(c. 110b) व्यतिरिक्तं । न च तत्कल्प(न)यां प्रमाणं । ग्राहथतान्यथार्थस्य
नेति चेत् । यथा दृश्यते तथैवास्तीति किमपरेण । तस्मात्स्वरूपसम्बेदनमेव
विशेषः । तथा च सति यतो विशेषाद्भूपादिकादर्थाद्वयाद्युत्तता तदेव बुद्धित्व-
मिति न सारूप्याद्भूद्धित्वं । बुद्धित्वे स्वसम्बेदनलक्षणे यत्सारूप्यन्तद्वेदनमिति
वेदन लक्षणमेव बुद्धित्वं न सारूप्यलक्षणं । किमर्थन्तर्हि सारूप्यमित्यते प्रामाण्यं ।
तत्कृतनियतसम्बेदनहेतुरिति सारूप्यं तद्विषयते । ततः सारूप्यशाम बुद्धित्वे सतीति
बुद्धित्वस्य स्वसम्बेदनलक्षणस्य विशेष एव । न तदपरं सारूप्यं ॥ बुद्धिस्वरूपमि
तर्हि सारूप्यविशेष एव न ततः परमिति प्राप्तम् । सत्यमेतत्^२ तथापि स्वसम्बेदन-

मात्रानुबढ़ूं सारूप्यं न सारूप्यमात्रभावि स्वसम्बेदनम्बाहृचार्थवादिनः । अपि च.

स्वयं सोनुभवस्तस्या न स सारूप्यकारणं ।

नहि स्वसम्बेदनस्य सारूप्यं कारणं । स्वरूपञ्चेदपरप्रत्ययं साक्षाद्वगम्यते किमत्र सारूप्येण । यद्यपरेणास्य सारूप्यं तदेव [? तदिदं] विदितमन्यदा नेति । नेदमेव विकल्प्यते । गतोदके कः खलु सेतुबन्ध इति हि न्यायः । किमिदाऽनें सारूप्येणेत्यपि न वाच्यं । यतः ।

क्रियाकर्मव्यवस्थायास्तल्लोके स्यान्त्रिवन्धनं । (४२९)

व्यतिरिक्तविषयसम्बेदनरूपतानेन व्यवस्थाप्यते । सारूप्यतोऽन्यथा न भवतीति । (c. 111a) नीलस्य कर्मणः सम्बिन्दिः पीतस्येवेति क्रियाकर्मप्रतिनियमार्थमिष्टते । न तत्रद्वाहृचार्थवादिनां नीलादिकां बाहृचं स्वसम्बेदनमतः सारूप्यभावाद्वयवस्थाप्यते । अन्यथा लोके न बाहृचार्थनीलादिताव्यवस्था । यतः ।

स्व॑भावभूततद्रूपसम्बिद्वारोपविभवात् ।

नीलादेरनुभूताख्या नानुभूतेः परात्मनः ॥ (४३०)

स्वभावभूतं स्वसम्बेदनस्य यन्नीलादिलूपतत्त्वस्य सम्बिदं बाहृये नीलादिके विलक्षेनानादिवासनाप्रवाहृवाहिनाऽपरोप्य नीलादिकस्यानुभूताख्या । न तु ततः परात्मा नीलादिकः कथञ्चित्वदनुभवगोचरः । स्वसम्बेदनरूपानुभव एव तु तस्यानुभव उपचारात् । यतः ।

परसम्बेदनेपर्यस्तद्रूपाऽन्यो यदेक्ष्यते ।

मया विज्ञात एवायं व्यवहारः प्रवर्तते ॥

तल्लक्षणापरवेदने हि विदितमेवायमस्माकमिति हि लोके व्यवहारोऽत एव लोक इत्याह । परमार्थतस्तु स्वसम्बेदनमेव केवलं ।

यियो नीलादिरूपत्त्वे बाह्योर्थः किंप्रमाणकः ।

यियो नीलादिरूपत्त्वे स तस्यानुभवः कर्थ ॥ (४३१)

यदि सम्बेदनमेव नीलाकारमात्मप्रकाशकं बाह्योर्थः किं प्रमाणमादाय॑ विदितो भवेत् । नहि तत्र प्रत्यक्षं तस्य स्वसम्बेदनमात्र एव पर्यवसानात् । न च ततः परं नीलमाभासते नीलाकारद्वयाप्रवेदनात् । अथ तदर्थस्य (c. 111b) रूपं तदा सम्बेदनमन्येन रूपेण विदितमविदितम्बा भवेत् ॥ यद्यविदितं स तस्यानुभवः कर्थ । स्वरूपेणाज्ञातमस्य सम्बेदनमिति कर्थं संगच्छते । विदितञ्चेत् । तथापि समानकालमन्यथा वा वेद्यमानं कथम्बेदनमन्यस्य तदेवात्मी॑यं रूपमावेदितमाभ्यामिति । कर्थं परस्परं सम्बेदसम्बेदकभावः । परोक्षत्वे तु नीलादेस्तद्रूपवेदनात्तत्रज्ञप्ति-

रिति भवेद्वच्चवहारोनेनेहमज्ञायीति । साक्षात् वेदने नेवृ(श)योः परस्परप्रति-
बद्धं संवेदनमिति । न प्रसारां किञ्चित् । तस्मादसम्बिदितं स्वयमन्येन सम्बिदितेन ज्ञायते इति वरमेतदेव ।

ननु न सम्बेदनात्मस्त्वं स्वसम्बेदनमात्रकमपि तु सारुप्ये सतीति युक्तं ।
न । सारुप्यमा^{१०} त्रात्सम्बेदनस्त्वासिद्धे । स्वसम्बेदनस्त्वे सति चेत् । यद्येवं स्व-
सम्बेदनात्मस्त्वमेवास्तु किं सारुप्येण । यदि सारुप्यम् स्यात्किञ्च सम्बेदनं । भवत्येवेति
चेत् । किमिदार्थं सारुप्येण । यदि सारुप्यमन्तरेणापि भवति । भवेदेव किन्तु
तदप्यस्तीत्युच्यते सारुप्यादेवनमिति ।

तैतदस्ति । यतः ।

यदा सम्बेदनात्मस्त्वं न सारुप्यनिबन्धनं ।
सिद्धान्ततत्त्वत एवास्थ किमर्थेनोपनीयते ॥ (४३२)

स्वरूपमेव तत्स्य ये^{११} न सम्बेदनात्मता ।

अपरमपि तत्स्वरूपं स्वत एव । ततः सारुप्यात्सम्बेदनमिति कः सम्बन्धो
यदि तत्स्वरूपं न भवेत् (१) किं स्वसम्बेदनात्मता (c. 112a) जाता सत्यप्यथ
गच्छेत् । तस्मात्सिद्धान्ततत्त्वत एव रूपं किमपरेण । तदर्थसम्बेदनम् भवेदिति चेत् ।
नेदमपि युक्तं । यदि नामात्मीयं रूपमन्यसरूपम्बेति तदेव वेतु । कथमर्थत्वेन
सम्बेदितो भवेत् । इति किमर्थेन सङ्गतम^{१२} पनीयते । अर्थस्य सम्बेदनमिति
मीयते । नहचर्यः स्वसम्बेदनेऽनुभवेद्य येन सम्बिदितो भवेदिति नार्थेदेवनशास्त्रम् ।
अपि च । यदि सारुप्यनिबन्धनं तदा महानर्थः । यतः ।

सर्वात्मना हि सारुप्ये ज्ञानमज्ञानतां ब्रजेत् ।

साम्ये केनचिदड्डगेन स्यात्सर्वं सर्ववेदनं (४३३)

सर्वात्मना हि सारुप्यं सकलभेदापगमे स्यात् । तदा चार्थ एवासावपरार्थव्यक्तिवत् । कथन्त (ज्) ज्ञानं । ज्ञानत्वेनाधिकर्त्वेन सर्वात्म^{१३} ना साम्यम्भवेत् । अथ केनचिदड्डगेन भेदोपि तदा सर्वं सर्ववेदनं भवेत् सकलस्य केनचिदड्डगेन समानत्वानपगमात् । बोधाकारतां परित्यज्यान्ये सर्वेण समानतया सम्बेदनमिति चेत् । सकलज्ञानसम्बेदनस्त्वप्रसङ्गः । यत उत्पद्यते तदेव सम्बेदनमिति चेत् । यदि नाम तत उत्पद्यते तथाप्यसम्बेद्यमितिच कुत एतत् । तदूपसम्बेदनात्मस्वयं न तु तत उत्पत्तेः । न च यमलक्योः परस्परमुत्पादोत्पादकभावः । अथ चैकवेदने परस्यापि वेदनव्यवहारः । यदि च यत उत्पत्तिः सरूपता च तस्य वेदनं (c. 112b) तदा ॥

तथा नीलादिरूपत्वान्नीलाद्यनुभवो मतः ।

तथाऽनुभवरूपत्वात्मात्मुल्योप्यनुभवो भवेत् ॥ (४३४)

बोधकरूपतथा सम्बेदनेन समानता नीलादिल्पतयापि नीलादिता ततो
नीलादिवेदनवदनुभवेदनमपि । अथ नीलादिकमप्युपबाधकमस्तीति नीलाद्य^{१४}
नुभवः । अनुभवेनाप्युपबाधकेन च भवितव्यमित्यपि कल्प्यते ।

तदप्यसत् । यतः ।

केशादिग्रतिभासानान्नोपधानस्य कल्पना ।

व्यतिरिक्तोपधानस्य कल्पनन्न च युक्तिमत् ॥

नहि तैमिरिकोपलब्धे केशोपधानसे केशोपधानकल्पनायाभादरः । तत्र पूर्वं
दृष्टं केशादीति चेत् सर्वव्याधमेव प्रकारः परिकल्पताम् । यथा नीलाकारदर्श-
नाशीलकल्पना तज्जातीयतया तथो^{१५} पधानमन्तरेणापीति स्यात् । न च विरुद्धा-
व्यभिचारितर्थकल्पनायां प्रतिबन्धप्रहणाभावाभित्यानुभेयत्वादर्थस्य । पूर्वदर्शनस्य
च जनकर्तव्यदर्शनान्न च क्वचिद्वर्दधेदर्शनं सर्वव्याधिवाहसम्भवात् । समनन्तरस्यार्थ-
कारतायां क । उपधार्यकः । न । व्यवहितर्यापि लाक्षारसादेष्वपधानस्य दर्शनादिति
प्रतिपादितसङ्कृत् । अथापि स्यात् ।

20b

नानुभूतोनुभव इत्यर्थवत्तद्विनिश्चयः ।

तस्माददोष इति चेत्^१ नार्थेष्यस्येष सर्वदा ॥ (४३५)

(c. 113a) यदि नानुभवोऽनुभूत इति निश्चयो यथार्थोऽनुभूत इति लोकस्य ।
ततो निश्चयस्य दर्शनकारणस्य दर्शनादर्थानुभवोयं नानुभवस्येति गम्यतां ।
यदात्मनुभवस्यापि स्यात्स्यादेव तथा निश्चयः ।

अत्रोच्यते ।

नहि कारणमित्येव कार्यस्य जनकं सदा ।

सहकारिणमासाद्य कारणं कारकं भवेत् ।

तदेव दर्शयति ।

नार्थेष्यस्येष सर्वदा ।

न हयर्थेष्य निश्चयो भवति^{१६} क्वचिद् भवति दर्शनात् । अथवा सर्वदार्थे ना-
स्येवायं निश्चयोऽनुभवात्मभूतस्येवाकारस्य निश्चयविषयत्वात् । उपचारात्मर्थेति
चेत् । न (।) उपचारकल्पनायोगात् ॥

न क्वचिद् दृश्यते अर्थत्मा केनचिन्मुख्यवृत्तिः ।

तदभावे कुतो जातमुपचारस्य कल्पनम् ॥

तस्मादयस्मर्थ इति निश्चयोऽनादिवासनावलावलब्दी नानुभवमात्रजनितः ।
स्वप्ने च तास्ति दर्शनमर्थस्य तथापि भवत्यर्थं इति निश्चयः । तस्मादनर्थानुभवेषि

निश्चयाभावस्तदभावेषि भाव इति न निश्चयस्यैकान्तिकता । ततः कथन्तत्त्वव्यवस्था ।

कर्समाद्वानुभवे नास्ति सति सत्तानिवन्धने ॥

अनुभवे हि सर्वमनुभवनिबन्धनमस्ति । तथायि न निश्चय इति कथमेतत् । कथञ्चिद्ग्रन्थ भवति सहकारीवैकल्यादिति चेत् । न तर्हि निश्चयादनुभवव्यवस्था । अनुभूतेष्यभावादिति यत्किञ्चिच्चेतत् । अनुभवव्यवस्था तु तदाकारतयेति न वाधितोनुभवोनुभवस्य (c. 113b) । नहि कारणान्तराभावनिबन्धो निश्चया-भावोनुभवाभावं व्यवस्थापयितुं क्षमः ॥ कारणान्तरमेव नास्तीति तथा गम्येत नत्वानुभवाभावः ।

अपि चेदं यदाभाति दृश्यमाने सितादिके । (४३६)

(S) प्रयन्तत् सिताद्यभिव्यक्तिरूपं सम्वेदनं स्फुटम्^१ ॥

तत्किं सिताद्यभिव्यक्तेः पररूपमथात्मनः ॥ (४३७)

नहर्थसद्भावमात्रकमेवार्थदर्शनमवश्यमर्थदर्शनेनार्थमात्रकादधिकेन भवित-
व्यम्^२ यदि तदधिकं प्रतिभासमानादहिस्तदप्यर्थरूपमेव कथमर्थदर्शनं ।
तस्मादवभासमानेन तेन भवितव्यं । यच्च तदा भाति दृश्यमाने सितादिके ।
परिस्फुटं सम्वेदनं । तत्सिताद्यभिव्यक्तेः परं वा भवेदपरावाऽभिकल्पने [? ल्प्यते]
यासौ सिताद्यभिव्यक्तिर्भवतोभिमता ।

पररूपेऽप्रकाशायां व्यक्तौ व्यक्तं कर्थं सितं ।

नहर्थनभिव्यक्तेन कश्चिदभिव्यज्यते यदेव तदभिव्यक्तिरूपं द्वातं सम्बिदितं^३
सैवाभिव्यक्तिरन्या तु परोक्षा चक्षुरादिसंस्थानीया (1) भवतु न साभिव्यक्तिर्तं च
चक्षुरादिव्यतिरिक्तासौ प्रमाणेन प्रतीयते । चक्षुरादिभात्रत एव समीहितसिद्धेः ।

सैवाभिव्यक्तिरप्रत्यक्षा नापरेति चेत् । यदि नामप्रत्यक्षा व्यक्तिरूपमात्रा
सैवोत्पत्ता तु कथमर्थः प्रकाशितः । नहर्थस्योत्पत्तावर्थस्य किञ्चित् । (c. 114a)
अर्थेऽसाधित चेत् । अर्थ इति कः सम्बन्धः । अर्थं पश्यतीति चेत् । न दर्शनम् प्रतीयते
कथं^४ पश्यतीति । अर्थस्य कर्मभावश्चेत् । केयं कर्मता नाम । यद्वर्थमात्रादधिका सा
प्रतीयते । तस्यामप्यपरा प्रतीतिः । ततः कर्मता । सापि प्रतीयते । ततः पुनः कर्म-
तीति नानवस्थातो मुक्तिः । तस्मात्

ज्ञानं व्यक्तिर्न सा व्यक्तेत्यव्यक्तमस्तिलं जगत् ॥ (४३८)

^१ रङ्ग-बृशिन् रिण्-प-गृसल्-व नि । सूक्येस-प॒ शूनड-व इदि गङ्ग-यिन् ।—
(स्वभाववेदनद्योतं किमिदमुत्पत्तिभासकं 1) इत्यधिकः भोट पु० ।

नहर्थस्य प्रदीपादिव प्रभास्वररूपमात्रोत्पत्तिरपि तु ज्ञानरूपा व्यक्तिः सा च यद्यप्रत्यक्षा तत्कथमर्थो व्यक्ततः । स्वरूपेण व्यक्तश्चेत् । सर्वस्य व्यक्तताप्रसङ्गः । स्वविशेषादिति चेत्^० वर्थसन्धत् ज्ञानं । तथैव व्यक्तता चेत् । केनेवं प्रतीयते । व्यक्त्यन्तरेणोति चेत् । न. यतः ।

व्यक्ते व्यक्त्यन्तरव्यक्तावपि दोषप्रसङ्गतः ।

येन तदपि व्यक्त्यन्तरच्च प्रतीयते इति स्वरूपमेव पूर्वव्यक्तेव्यक्तं । तस्याप्यन्येन व्यक्तिर्थं प्रतीयते इति व्यक्त्यन्तरानुगमादनवस्था । तस्मात्स्वरूपमेव प्रतीयमानमभिव्यक्तिसुक्तमेव प्रतीयते । अन्यथाभिव्यक्तमेतदिति न स्यात्प्रतीतिः । यतः ।

दृष्टुच्चा चाज्ञातसम्बन्धमिविशिनष्टु तथा कथम् । (४३९)

दृष्टोर्थं इति दृष्टिविशेषणता प्रतीयते । न च विशेषणग्रहणे (c. 114b) विशेषणविशिष्टविशेषघ्रहः । ननु गौरिति विशेषणग्रहणादेव किं गोत्वमपरं दृश्यते । न. गोत्वस्यागोव्यावृत्तिरूपत्वात् । न च प्रतीतिरप्रतीतिव्यावृत्तिरूपा भवतेर्थ्यते । तथा सत्यर्थस्य स्वसम्बेदनत्वप्रसङ्गः । व्यतिरिक्ता च भवता प्रतीतिरिष्यते । सा चाप्रतिपद्मा कथं प्रती (f) त (:) इति व्यवहारनिबन्धनं । कथं तर्हि व्यतिरिक्तप्रतीत्यप्रतीतौ प्रतीत इति भवतोपि व्यवहारः । नहि भवतापि प्रतीतिरर्थस्च तद्विरिक्तः प्रतीयते इत्यभ्युपगम्यते । यथोपचारादेव भवति तथा प्रतिपादितमिति न दोषः । तस्माद् द्वयोरदर्शनात्र विशिष्टप्रतीतिः । अत्र च ।

यस्माद् द्वयोरेकगतौ न द्वितीयस्य दर्शनम् ॥

नार्थप्रतीतिकाले दर्शनप्रतीतिर्न्म प्रतीतिः प्रतीतिकालेऽर्थस्येति कथं विशिष्टताप्रतीतिः । ततः कथमेतदिति युक्तमेतत् ॥

द्वयोः संसृष्ट॑यो द्वृष्टौ स्याद् दृष्ट्यमिति निश्चयः ॥ (४४०)

दृष्टमिति हि निश्चयोपि संसृष्टनिश्चय एव ततस्तथाभूतानुभवादेवानेन भवितव्यं । भवन्मत्येति न भवतो न्यायः अस्माकान्तु प्रबलवासनापवनप्रेर्यमाणात्मनोन्यत्रार्थपादप्रतिच्छायाऽन्यतो निश्चयपाण्डुपत्रपात इति निश्चयमात्रकादेव तत्त्वव्यवस्थितयः । तेनार्थप्रत्ययो नास्ति । न च नायमर्थ (c. 115a) इति । निश्चयप्रसवः तस्मादसन्मतं भवत इति^१ न्यायः । अथ ।

सरूपं दर्शनं यस्य दृश्यतेन्येन चेतसा ।

दृष्टाख्या तत्र चेत्सिद्धं सारूप्यं स्यात्स्ववेदनम् ॥ (४४१)

स्थादेत् । (१) नार्थस्वरूपात्मवेदनादृष्टोऽर्थं इति व्यवसायोपि तु तथा भूत-स्थेव सम्बवेदनान्तरेण वेदनात् । यथा दण्डीति दण्डयुक्तस्य पुरुषस्य तद्व्यतिरिक्तत-न तथा भूतस्य सम्बवेदनेन परिग्रहे व्यवसायः । न विशेषणविशेष्यभूतार्थप्रहृणं स्वसम्बवेदनेन क्वचिद्बुपलब्धभित्यभिग्रायः । तदयन्म्भवतां^{१२} स्वपश्चर्यैवोपघातः । तथा हि ।

विशेषणविशेष्यत्वं द्वयोर्न्वं परमार्थतः ।

कदाचित्कस्यचित्कशिचिद्विशेष्यादितया मतः ॥

न खलु पारमार्थिको विशेषणविशेष्यभावः । कदाचिद्विशेष्यापि विशेष-णस्वेन प्रतीतिः । ततो बुद्धिरेव सा तथा भूता प्रतीयते । सा च स्वसम्बवेदनरूपवेति सिद्धं स्वसम्बवेदनं । यतः । सिद्धं सारुप्येऽस्य स्वरूपस्य वेदनं । अर्थस्तथा भूतो ना-स्त्वेव । बुद्धिरपि^{१३} यदि न स्वसम्बविता तदार्थश्चाविशेषणविशेष्यभूतः प्रती-यते इति प्राप्तं ॥

यद्यात्मरूपन्नो वेत्ति पररूपस्य वित्कथम् ॥

यथात्मरूपं न वेत्ति पररूपमेव तहि वेत्ति । तस्य च न विशेषणविशेष्यभाव इति कथन्तद्विशिष्टताप्रतीतिः । अथ तद्रूपन्दर्शनमूर्यज्ञं न तु स्वरूपसम्बवेदनं । परेण-पुनस्तत्र पण (?) तस्य (c. 115b) दशने सति दृष्टाख्या न तु दृष्टिविशेषणस्य प्रथमं श्रहणे पुनरन्येन तद्विष्टशेषणस्वस्य कथं प्रतीतिः । अथ पश्चात्प्रतीयते तेनायमदोष इति ।

तदसम्यक् (१) यतः (१)

तद्रूपवेदने तस्य पश्चादन्येन चेतसा ।

तद्रूपतैवतस्यास्त नन्तमेव(?)विशिष्टता ॥

मेयो हि दृष्टचित्तविशिष्ट एव स्वप्रतीतिकाले विदितः । तदुत्तरकाले तद्रूपवेदने तद्रूपतैवास्तु न तु तथा तस्य स्वविशिष्टवेदनं ।

अन्यथा विदितं पूर्वमन्यथा वेदतेन्यदा ।

यदि कस्यात्र सत्यत्वं^{१४}भिति नेदं प्रतीयते ॥

212

अथापि स्याद्यद्यपि प्रथममर्दशनं विशेषणस्य तथापि पश्चादर्शने को विरोधः ।

तदव्यस्त् । यतः ।

यद्यसंसृष्टयोर्दृष्टिविशेषणविशेष्ययोः ।

विशेषणविशेष्यत्वं तदा नैव प्रतीयते ॥

नहि सदा केचन (?) केवल योर्दर्शनमात्रां द्विषेषणविशेषता शक्या प्रत्येतुं ।
अपि च ।

सारूप्याद्वेदनाख्या च प्रागेव प्रतिपादिता । (४४२)

नहि सारूप्यमात्रोदये^१ तद्वेदनं । सरूपमेतदिति परेण वेदनमसम्भवि ।
तथा हि ।

दृष्ट्योरेव सारूप्यग्रहोर्थच्च न हृष्टवान् ।

प्राक् कथन्दर्शनेनास्य सारूप्यं सो व्य(ध्य)वस्थिति ॥ (४४३)

सारूप्यमपि नेच्छेद्यः तस्य नोभयदर्शनं ।

तदार्थो ज्ञानमिति च ज्ञानं चेति गता कथा (४४४)

नहि केवलदर्शने सारूप्यप्रतीतिः । अनेन सदृशमिति प्रतीतेः । अतीताना-
गतयोश्चार्थदर्शनयोरेसहप्रतीतेः (c. 116a)^२ नैवं प्रतीतिः । तदध्याहारेषि
ज्ञानमेव नार्थप्रतीतिः । पुनस्तथाप्यस्वस्मेदनेऽनवस्थादोष उक्त एव । यस्तु
सारूप्यमपि नेच्छाति तस्यार्थो न प्रतीयेत । तदारोपस्यासम्भवात् । पश्चा(द)
दर्शनमर्थविलक्षणेन रूपेण प्रतीयमानं न तद्रूपतया तदित्यारोप्यते । तद्रूपतान-
भ्युपगमात् । स्वरूपेण च प्रतीयमानं पदार्थान्तरमेव ततः कोर्थः किञ्चिज्ञातं
केनेति गता कथेयमति तूष्णीमासितव्यं । दृश्यते चेत् ।

ननु चार्थतया समुपलभ्यन्ते स्तम्भादयः । नहि दृष्टेऽनुपपन्नज्ञाम । इत्तमत्रोत्तरं ।
यदि दृष्टं स्वरूपेण दृष्टमिति तस्मात्पररूपं दृश्यमाने सितादिके यदाभाति तद्यदि
स्यात् तदा व्यक्तं सितादिकं न स्यात् ।

अथ स्वरूपं न तर्हि स्वयमेव प्रकाशते (।)

यत्तस्यामप्रकाशायामर्थः स्यादप्रकाशितः । (४४५)

स्वरूपमेव यदि^३ तदभिव्यक्तेज्ञानरूपायास्तदा स्वयमेव तत्प्रकाशते परस्य
प्रकाशकस्याभावात् । अथ न स्वरूपेण प्रकाशते तदा तद्रूपाप्रकाशनेऽर्थः स्याद-
प्रकाशितः । प्रतिभासमानरूपाप्रकाशने नार्थः प्रकाशते नाम । अत्र हि परोक्षस्थार्थः ।
यदेतद् ग्राह्यस्पष्टाकारप्रतिभासमेतत् बुद्धेः परोक्षतायां प्रतिभासमानस्य परोक्षता
ततः (c. 116b) प्रतिभासमान स्पष्टरूपाप्रकाशनमेव । तथा सति । अनुमा-
नज्ञानवदर्थः परोक्ष एव भवेत् । अनुमानेषि स्पष्टप्रतिभासपरोक्षतयैव परोक्षता ।
तस्याप्यनुभासनज्ञानस्य यद्यस्पष्ट आकारो न प्रकाशते तदापि नार्थप्रतिपत्तिभवेत् ।
तस्मादनात्मवेदने सर्वार्थादर्शनमेवेति स्थितमेतत्सम्बेदनम्बिज्ञानमिति ॥

एतेनात्मवित्पक्षे सर्वार्थादर्शनेन ये ।

अप्रत्यक्षांधियं प्राहुस्त्रोपि निर्वर्णिण्यतोत्तरा इति (। ४४६)

न्यायः पूर्वक एवात्र यदि स्वाङ्गाप्रवेदनम् ।

अवेदिका भवेद्विरर्थस्य स्वस्य चात्मनः ॥

नार्थस्य वेदिका प्रतिभासस्य परोक्षत्वात्, नात्मनोऽनभ्युपगमात् । किञ्चच ।
सुखदुःखरागदोषादयः स्वसम्बिकिता एवोपजायन्ते ते च बोधस्वभावा एव ततो
बुद्धेरप्रत्यक्षा प्रत्यक्षवाधिता कथमभ्युपगमयोचरः । अथ न बुद्धिस्वभावा-
स्तदसत् ।

आश्रयालम्बनाभ्यासभेदाद् भिन्नप्रवृत्तयः ।

सुखतुष्ट्यै९भिलाषादिभेदा दुद्धय एव ताः ॥ (४४७)

चक्षुरादिजनितं परस्परविभिन्नमेव सुखं रूपादिविषयञ्च । तथा भ्यासात्स-
मानचक्षुरादिविषयत्वे, पदुतरोदिता । आलम्बनादिजनितं च विज्ञानमेव न
विषयादिकं । यदि (c. 1172) विषयोपि विज्ञानसामग्रीत एवोदयमासादयेहत्त
एैतस्मै जलाञ्जलिः । ततोमीषां परोक्षताभ्युपगमे उद्यक्षबाधनं । यतः ।

प्रत्यक्षात्(त्त)द्विविक्तञ्च नान्यतिक्षिद्विभाव्यते ।

यत्(ज)ज्ञानं ग्राहकस्याविभाव्यतायां प्रत्यक्षत्वेनेव स्वसम्बेदनमुच्यते
इत्यस्तुदुक्षतमेतत् । अथान्येन विज्ञानेन वेदनमेषामभ्युपगम्यते । तथा च सति ।

तथासति परोप्येनां भुज्ञीतान्येन विद्यदि ॥ (४४८)

अन्येन हि विज्ञानेन परसन्तानर्वात्नोपि सुखादयो वै९द्यन्ते । ततः परसुखादि-
वेदनेपि सुखितादिकं भवेत् । नहि ग्राह्यताऽप्यन्येन वेदने सम्बेदने स्वपरसुखयोः
कश्चिद्विशेषः । आत्मीयसुखवेदने सुखितेति चेत् । न (।) परकीयस्याप्यालहा-
दात्मकत्वात् । न परकीयो वहिनरवाहकञ्चन्दनम्बा परकीयमनआलहा-
दकं । अथ ।

मनस्विनो यथात्मीयमाहलादयति चन्दनं ।

परकीयस्य किन्तत्स्वं दहनात्मकमेव तत् ।

अमनस्व॑०नि का वार्ता तस्यात्मीयः सुखोदयः ।

पर(स्य)सुखसम्बित्तावेकमेव प्रकल्प्यतां ।

यदात्मीयमनुपन्नं तदास्य सुखिता न किं ।

स्वसुखेन सुखित्वञ्चेन्न स्वरूपाविभेदतः ।

दूरत्वात्स्य रूपस्य वेदने कैव दूरता ।

असंस्पर्शादिनेकञ्चेत् संस्पर्शे स्यात्त्ववेदनं ।

^९ बृदे-सदुग्-जदोद-प (=सुख-दुःखभिलाषादि) —इति भोटभाषान्तरे ।

सवर्तिमना हि संस्पर्शः स्वसम्बेदनलक्षणः ।

एकदेशेन संस्पर्शे न तत्स्यादन्यवेदनं ॥

(c. ११७b) यदि स^{११}वर्तिमनात्मनि शरीरे चानुप्रवेशः सुखादेः स्वसम्बेदनात्मशरीरं वा प्राप्तं । सम्बिदिते साक्षादन्यथा चानुप्रवेशः । सवर्तिमना वेदकस्य स्वसम्बेदनमेव प्राप्तं । सम्बेदनस्यैवं लक्षणस्त्वात् । परसुखमपि यद्यनुप्रवेशोत् भवेदेव स्वसंबेदनं अन्यथा तद्वेदनायोगात् । अथाननुप्रवेशोपि सुखवेदनमविभागान्न भवति । विभागस्य सम्भवात्^{१२} को विभागः । तज्जा तत्प्रतिभासा सुखबुद्धिं न्ययथा कथञ्जित् । परसुखवेदने तु न ततः परसुखानुत्पन्ना साक्षालिङ्गात् एवोत्पन्ना न विषयादसावनुभासेन परसुखसम्बेदनात् । तद्वूपप्रतिभासप्रत्यक्षतत्त्वं आत्मसम्बेदनमिति विभागः । अत्राह ।

तज्जा तत्प्रतिभासा वा यदि धीर्वेति नापरा ।

स्वालम्बना न सान्यस्याप्यस्त्यवश्यमिदं द्वयम् ॥ (४४९)

अन्योपि परसुखमालम्बमानस्तस्त्वरूपमेव गृहणाति ततस्तप्त्र^{१३}तिभाति-भासिताऽभ्युपगमादेव प्रसिद्धा । ततो लिङ्गदर्शनं चक्षुरादिसमानमिति तज्जत्त्वमेवापतितमर्थत इति द्वयमिति न विशेषः ।

अथ नोदपद्यते तस्माच्च च तत्प्रतिभासिनी ।

सा धीर्विर्विषया प्राप्ता सामान्यञ्च तद्यहे ॥ (४५०)

न गृह्णत इति प्रोक्तं न च तद्वस्तु किञ्चन ।

अभ्युपगमः प्रमाणबलावलम्बी न भवति । तेनायमेव परमाणः । (c. ११८a) लिङ्गाद्वयप्रतिभासादयन्त्युपलभ्यते बुद्धिर्वी[? र्जा]र्थान्नापि त^{१४}तप्रतिभासिनी । एवन्तर्हि विषयलक्षणस्याभावान्न परसुखादिकं विषय इति न विषयाकारोत्सौ परसुखसम्बेदनावभासी सामान्यमवभासते । तत्रानुभासस्य सामान्यविषयस्त्वादिति चेत् । न । सामान्यस्य व्यक्त्यग्रहे ग्रहणाभावादिति प्रतिपादितम् । सामान्यस्य व्यक्त्यन्यदाकारशून्यस्त्वादिति च । बुद्धिरपि तर्हि तदाकारशून्यैव । ततो द्रव्याकारोत्सौ न स्यादिति चेत् ।

तदपत् ।^{१५}

उपधानानुरागो हि धियां नासम्भधी (वी) मतः ।

भावनाबलतो बुद्धिस्तदाकारेति लोकवित् ।

अत एवाह ॥

तस्मादथैवमासोत्सौ नान्यस्तस्या धियस्ततः । (४५१)

सिद्धे प्रत्यक्षभावात्मविदो

बुद्धिस्वाभावता यामाकारस्य प्रत्यक्षतात्मवेदनञ्च प्रसिद्धं । यदि नामानु-
मानं परसुखस्वभावे । तदन्यथाकारे तु स्वसम्बेदनमेव । तदधि परसुखस्यैव
रूपमिति चेत् । न. परेणावेदनात् । परप्रत्यौयेन बाध्यमानं कथन्तस्य रूपं नहि
तस्य व्यवधानादिसम्भवः । व्यवहितञ्च कथमात्मीयं सुखम् । तेन तत्सम्बन्धितया
वेदनादिति चेत् । न. परस्य सम्बन्धिता प्रतीत्यभावात् । 21b

परेणाविदितं रूपं तवास्तीति वदन्नसौ ।

राजशासनसोपानप्रक्रमेणोपरिस्थितः ॥

न परोपि विचारयस्तद सम्बेदनमेवम्भूतमस्तीति निश्चिनोति । (c. 118b)
ममैव प्रतीतिरेषा नास्य प्रतीतिरियमिति प्रतीतेः । अथ परोपि तदेव रूपमवग-
च्छति । तथपि न सुखभोगी, प्रत्यक्षेण हि सुखोपभोगात् नानुभानेन । अत्रोच्यते ।

गृह्णाति तत्पुनर्

नात्यक्षमिति चेत् एष कुतो भेदः समर्थयोः ॥ (४५२)

प्रत्यक्षं हि स्वरूपसाक्षात्करणमेवेति प्रतिपादितं । ततः समानाकारयोरेष एव
भेदो न युक्तः । (1) कारणभेदादभेद इति चेत् । स्वरूपगत एव तर्हि भेदो यदि नाम
कारणमन्तरेणोपर्यत्तिरिति कारणभेदोऽभ्युपगम्य ते । भेदस्तु स्वरूपगत एव युक्तः ।
साक्षात्करणन्तु स्वरूपं ह्योरपीति न कारणभेदो युक्तः । दृश्यते चेत् । स्वरूप-
भेदोपर्यभ्युपगम्यतां । ततः समानाकारता न युक्ता । अथ कारणभेदाद् बोधरूपता
विशेषेषि प्रत्यक्षत्वात् ।

अदृष्टैकार्थयोगादेः सम्बिदो नियमो यदि ।

सर्वथान्यो न गृहणीयात्सम्बद्धभेदोप्योदितः ॥ (४५३)

अथापि स्याद्वृष्टवशादाकाराभेदेषि प्रत्यक्षेतरस्वनियमः । तथाद्ययोगादे-
कार्थसमवायतश्च । तथाहि । आत्मीयं सुखमात्मीयान्नसमितिं समवेतं परकीयन्तु न
तथा । तेन परसुखवेदनेन सुखित्वं । यद्याकारभेदमन्तरेण साक्षात्करणसम्भवादपि
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षतालक्षणे नियमः । तदा प्रत्यक्षतायामपि प्रत्यक्षताऽप्रत्यक्षतानियम
(c. 119a) इति प्राप्तम् ॥ तथा च सति किमन्यभेदादिपरिकल्पनया । अदृष्टयोगा
देकमेव वस्तु तथान्यथा^१ च भविष्यति । सुखमेव दुर्लादिकमिश्रितं । ततो न भेदो
युक्तः । एतदप्यवृष्टभेदादेवेति चेत् । भवतु स्वसम्बेदनमाकारभेदोपि तथास्तु । तत
एव सर्वथाऽन्यो न गृहणीयात् । समानार्थतायामपि सम्बद्धभेदोप्योदित एव ।
चक्षुरादिकमपि स्पष्टभेदादेव परिकल्पते । तथाहि ।

प्रथमं स्पष्टतादृष्टिरतः प्रत्यक्षतास्थितिः ।

न प्रत्यक्षान्मया दृष्टमस्पष्टमिदमीक्षितम् ।

स्पष्टतामेव लोकः प्रथमं प्रतिपत्त्या विषयीकुर्व्वाणः प्रत्यक्षताभवगच्छति ।
यताः । सत्यपि चक्षुरादिकारणत्वे यदि वैशादप्रतिभासिताया नाशगच्छति । किमपि
मयाऽस्पष्टमेव दृष्टन्न न प्रत्यक्षेयं प्रतिपत्तिरिति लोकस्येयमेकवाक्यता ।
अथेद्वियजत्वे प्रत्यक्षता स्पष्टतायाभिति वदेत् ॥ तथाहि ।

स्पष्टत्वाद् ग्रहणं सम्यक् इन्द्रियात्सन्निधानवित् ।

तस्य द्वयस्यासद्भावाद् द्वयस्याप्तिः कथञ्चन ।

यद्वेव खलु सन्निहितत्वेन स्पष्टतया प्रतीतेः^६ विषयः स एव प्रत्यक्षसम्भतो
लोकस्य, न चेन्द्रियात् विना सन्निधानप्रतीतिः । तदङ्गविकलत्वादप्रत्यक्षता भवेत् ।

तदेतदसत् । यतः ।

न सन्निधानेतरते प्रत्यक्षेतरकारणम् ।

अन्यथा दूरदृष्टस्य (c. 119b) गृह्णैर्नात्यक्षता भवेत् ॥

तथाहि । कश्चिद्दूरदर्शी पुरुषः । कश्चिदन्यथा । ततः किन्तयोः सम्बेदनस्य
प्रत्यक्षेतरते । अथापि स्यात्तदेव तस्य विस्पष्टमदूरभिति गीयते ।

दृष्टिशक्तिमपेक्षयैव दूरादूरव्य^७वस्थितिः ।

यो हि यत्स्पष्टतया द्रष्टुमलम् । तदेव तस्यादूरभिति चेत् । यद्येवं

स्पष्टदृष्टस्य सर्वस्य यद्यदूरत्वमुच्यते ।

तदभावेस्य दूरत्वमिन्द्रियनान्यकारणम् ॥

तस्मात्समानस्पष्टावभासयोरिन्द्रियमतोविज्ञानयोर्ब्रं प्रत्यक्षेतरताव्यवस्थितिः-
रिति न्यायोपेतमेतत् । सर्वथा परसुखवेदनेषि साक्षात्करणेन सुखितो भवेत् ।
असाक्षात्करणे च साकारतया स्वसम्बेदनमेव ।

येषाच्च योगिनोन्यस्य प्रत्यक्षेण सुखादिकं ।

विदन्ति तुल्यानुभवास्तद्वत्तेषि स्युरातुराः ॥ (४५४)

येषां लोकायत मीमांसकानां योगिनः सन्ति कणादादीनां ते निय-
मेन प्रत्यक्षेण परसुखादिकं विदन्तीति (१) तेषि योगिनो रागादियोगिनो भवेयुः ।
वा(स)र्वस्तु प्रपञ्चः कृत एव न पुनः क्रियते । अथ

विषयेन्द्रियसम्पाताभावात्तेषां तदुद्भवः ।

नोदेति तयोरिति चेत् ।

अथ यस्येन्द्रियविषयसन्धिपां ते सुखादिकमुद्देति स एव सुखीत्यादिव्यपदेश-

मर्हति । न च योगिन (ः) सत्र्यादिविषयसभिकषात्सुखाद्युदयः ततस्तस्य न तथात्मं ।
तस्य हि तत्सुखादिकं यदिन्द्रियविषयजनितं (c. 120a) ।

तदप्यसत् । यतः ।

न वै दुःखसमुद्भवौ ॥ (४५५)

दुःखासम्बेदनं किन्तु दुःखज्ञानसमुद्भवः ।

[दुःखोपकारयोहैर्तुर्नहि दुःखाद्यवेदने ॥४५६॥^१

तथाहि । परस्थरस्पर्शनेन्द्रियसङ्गमाद्युपजातं सुखं स्त्रीयुंसयोः किञ्च साधारणं रोमाञ्चादिकमुपजनयति । तथा चेऽत्साधारणप्रतीततैव भवेत् । तस्मात्सम्बेदने सति सुखिता नान्यथा । न चोदयमात्रं चक्षुरादिसंयोगो वा नास्तीति समानं सुखता द्वयोरपि भवेदस्वसम्बेदने । तस्य तत्र भावना नास्तीति चेत् । न । भावनायाः सुखोदयमात्रे व्यापारस्तच्छोत्पन्नं सुखमिति तुल्यानुभवौ स्यातां ॥ तब कथमयस्मिन्बभाग इति चेत् । आह ।

भासमानं स्वरूपेण पीडा दुःखं स्वयं यदा ।

न तदालम्बनं ज्ञानं^{११} तत्तदेव प्रसञ्जते ॥ (४५७)

यस्य स्वसम्बेदनं सुखं स सुखी । यस्य तु सम्बेदनाल्परेण योगिनः परसुखाद्यालम्बनमात्रकं तस्य योगिनो न रागादियोगिता । तेन ते योगिनः तद्दुःखादिना नातुराः । अग्न्यादावनुभवे कथमातुरादितेति चेत् । योगिनान्तु तदभावात् । अन्येषां कम्भवतीति चेत् । न । बाह्यादीनां तथैव सम्बेद्यस्वात् । सुखादिकन्तु यस्त्व सम्बेदनेत^{१२}करोति न तदन्येनेति न तुल्यानुभवाः भवन्ति तद्विदः ॥

भिन्ने ज्ञानस्य सर्वस्य तेनालम्बनवेदने ।

अर्थसाहृप्यमालम्ब आत्मवित्तिः स्वयं स्फुटः ॥ (४५८)

तदाकाराधानसमर्थं (c. 120b) सम्बेदनस्थालम्बनम् । आत्मसूखपन्तु स्वप्रकाशं वेदनं अतः अर्थस्य स्वसम्बेदनमातुरीकरोति न तदाकारोपधानमात्रात् । को विशेषस्तयोरिति चेत् । न कश्चित्परमार्थतः । न हि सु^३खस्य तदाकारस्य च कश्चिद्विशेषः । केवलमात्मा न वपुः (ः) तेन मन्यमानो दुःख्यहमिति व्यवस्थति (।) योगी तु न तथेति न तथास्य सुखिता । तस्माद्विज्ञानं स्वसम्बेदनमेवान्यथा सुखादिविभागासम्भवः ॥

ननु च प्रज्ञादयोपि भावनाविशेषादेव । न च तेषां विलक्षणस्त्वं प्रतिभासमान-

^१ सुदृग्-वसुड-ल-ल-सोग्-स्म्योड्-मिन्-प्र॒ । गदुड्-दड्-फन्-ज्दोग्-र्घु-म-यिन् । इति भोटभाषान्तरे इधिकः ।

दर्थत् । न चासावर्थः प्रज्ञादिस्वभावः । तत्र भावनाया अप्रवृत्तेः । नहि
तत्रार्थ^१स्य भावनाभिसंस्कारिका । तस्मादर्थव्यतिरिक्ता परा प्रज्ञा न सा
साकारा ॥

न तु प्रज्ञादयो न विज्ञानस्वभावास्ततस्तदनाकारतायामर्पि न विज्ञानमनाकारं ।
तदसत् ।

तत्प्रविचयः प्रज्ञा कथन्तस्वाग्रहेषि सा ।

अथग्रहेष्यनाकारा सा चेद्ज्ञानमप्यतः ।

यदि तदर्थविज्ञेषग्राहिण्यपि प्रज्ञा निराकारा विज्ञान(म)पर्यग्राहि किञ्च
निराकारं । निराकारस्तु तदपीति चेत् ॥ (c. 121a)

[अपि चेन्नास्ति प्रत्यक्षं धीर्हि लिंगादृ व्यवस्थिति ।

तेषीन्द्रियार्था धीरथ मानसं प्राक् प्रसज्ज्यताम् ॥४५७॥]^१

कार्यकारणसामग्र्यचामस्यां सम्बन्धिनापरं ।^२

सामर्था[?र्था]दर्शनात्तत्र नेन्द्रियं व्यभिचारतः ॥ (४६०)

22a

तत्त्वं लिङ्गास्तकारिकमेव मनस्कारपर्यन्तं । अन्यस्य सम्बन्धिताभावात् ।
अर्थापित्तिरपि सम्बन्धिदर्शनादेवान्यथा नोपपद्धत इति तस्यावृत्तेः । तत्र तावशेषेद्विषयं
व्यभिचारतः । अव्यभिचारि हि लिङ्गात् चेन्द्रियसम्बन्धया नो घटते कारणस्येताभ्यु-
पगमात् । समर्थता चाऽदृष्टकार्यस्य न निश्चीयते । तथार्थः । तस्यापि एव व्यभिचारतः ।

(अर्थोपि)* धीमनस्कारौ ज्ञानं तौ च न सिध्यतः ।

विषयोसिद्धत्वादलिङ्गता । साध्या हि सा । मनस्कारस्तु सैव पूर्वा धीः । सा
चोदयकाले न सिद्धान्यदा कथं सिध्येत् । यतः ॥

नाप्रसिद्धस्य लिङ्गत्वं

प्रसिद्धेन हि लिङ्गेन भवितव्यमन्यथा लिङ्गत्वे सर्वमेव लिङ्गामिति सर्वं
सर्वस्य सिध्येत् ॥ अथापि स्यादर्थस्तात्तद्वचक्तः प्रत्यक्षप्रसिद्ध एव । अन्यथा यो^२
नामास्तीति व्यवहरोपि न स्यादित्यर्थमूकं जगत्स्यात् । न च व्यक्तोऽर्थोऽर्थ-
सत्तामात्रादन्यथा सर्वव्यक्तिप्रसङ्गेन सर्वं सर्वदर्शित्वप्रसङ्गः । (c. 121b)

^१ गृहन्-यड् भृगीन्-सुम्-सेद्-पस्-न । ब्लो नि तैग्स-लस् तोंग्स-पर्
जयुर् । देयड् द्वड्-पो दोन्-नम् ब्लो । यड्-न यिद्-ब्येद् स्ड-मर् जयुर् ॥

* भोटभाषान्तरतः ।

तस्मात्स्वतो व्यक्तत्त्वमर्थस्य सा बुद्धिः । अत एवाह । नह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद्
बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुभानादवगच्छतीति ।

अत्रोत्तरं ।

व्यक्तिरथस्य चेन्मता । (४६१)

लिङ्गं तदेव न ज्ञानं व्यक्तोर्थोन्मत्त वर्णिण्टः ।

व्यक्तावननुभूतायां तद्वयक्तत्त्वाविनिश्चयात् ॥ (४६२)

यदि व्यक्ते^३लिङ्गमथापि व्यक्तोऽर्थः सर्वथा व्यक्तत्त्वनुभवे न प्रयोजनं ।
व्यक्तयनुभवपुरस्सरत्त्वाद्वयक्तानुभवस्य एकदा स्वतन्त्रा व्यक्तिरनुभीयतेऽन्यवा
विशेषणभूता । सर्वथानुभवेन भवितव्यं प्रत्यक्षतः । अनुभानेनानुभवेऽनवस्था ।
सा चार्थस्य व्यक्तिः प्रत्यक्षा, बुद्धिरपि प्रत्यक्षैव । तस्मात्परोक्षतया व्यक्तेरर्थः
परोक्षएव भवेत् । ततो न लिङ्गम् । अथ कर्मतया प्रतिभासमानोऽर्थो ग्राहयतापर-
नामिकलिङ्ग^४ (।) नहि कर्मता क्रियामन्तरेण भवति । बुद्धिद्वय क्रिया । तदाह
सा बहिर्देशसम्बद्धः (?) प्रत्यक्षमुपलक्ष्यते ।

तत्रोच्यते ।

क्रियाकृते विशेषे हि कर्मता नान्यथा कवचित् ।

क्रियाकृतो विशेषश्चेत् क्रियामानेनुभवेत् ॥

यदि कर्मता नाम क्रियाकृतो विशेषः क्रियामानेवानुभीयताम् । न बुद्धि-
क्रियानुभानं । न चान्या काचित्क्रिया पदार्थरूपात् । तथा हि ।

कर्मस्था वा क्रियोच्येत कर्तृस्था वा (c. 122a) परा न हि ॥

क^५र्त्तस्था कर्तृतो नान्या कर्मस्था नास्ति कर्मतः ।

ततो न दर्शनं दृश्यमानादन्यतो वा परं । अथ ग्राहयतयाऽर्थं एव वेदते बुद्धिस्तु
ग्राहकतयैव । एवं हि प्रतीतिर्मया बुद्ध्यानुगृहीतोऽर्थं इति ।

तदप्यसत् ।

कारणस्वं तदा बुद्धेः ग्रहणन्तु ततः परं ।

तदेवास्तु परा बुद्धिः किमर्थमुपकल्पते ॥

दर्शनं परमार्थाच्चेत् गृह्येत द्वयस्पता ।

अर्थार्थस्यैव कश्चित्स विशेषी व्यक्तिरिष्यते ॥

क्रिया कुतः^६ तदा ।

नानुत्पादव्ययवतो विशेषोऽर्थस्य कश्चन ॥ (४६३)

नहि बुद्ध्या गृहयमानोऽर्थं उत्पत्तिमान् तदाङ्गीक्षयते । सिद्धोपस्थायी हि

प्राहुकप्रत्ययः । यथास्तीति प्रहणमात्रमेव बुद्ध्या क्रियते । न च गृहणमाण एव विशिष्टो भवति । अन्यरूपग्रहणे भ्रान्तता भवेत् । तद्रूपग्रहणे च पूर्वापररूपता-प्रहणप्रसङ्गः ।

दीपादयो घटादीनां स्वकालासङ्गतौ यथा ।

व्यञ्जकाज्ञानमप्येवं तुल्यन्तत्रापि चोदनं ।

यदि यथाविधोर्थः' तथाभूत एव प्रदीपेनाभिव्यज्यते तेनापि सकलकलाभ्यापकस्वभावव्यञ्जकेन भाव्यमन्यथा भ्रान्तिमात्रकं । अथ ग्रहणकालेऽन्यथार्थं उत्पद्यते । तदा ।

तदिष्टौ वा प्रतिज्ञानं ज्ञानभङ्गः प्रसज्यते ।

यद्यसावबोधरूपव्यावृत्त एवोत्पत्तिमान् स्वसम्बेदनमेव ज्ञानसमानकालतया क्षणिकमिति (c. 122b) किमपरार्थपरिकल्पनया । ननु ग्राहकस्वेन बुद्धिः प्रतीयते प्राहृष्टतयाऽर्थः इति प्रतिपादितं । सत्यं प्रतिपादितं यद्यर्थं विचलितरूपे भवेत् । यदा तु तथाभूत एवोदयवान् तदा स एव तथा भूतउत्पत्तिमानिति बुवन्नेवं कथमर्थस्य ग्राहृष्टतां परां ब्रूयात् । मया बुद्ध्या गृहीत इति च व्यपदेशो न किञ्चित्प्रतीत्योत्पादमात्रादपरं प्रतिपादयति । तदाह । सर्वं एव वस्तुसम्बन्धे जनस्यैवोपयोगविशेषवशात् । कार्यकारणभावलेशविशेषतोन्यत्यथा व्यवस्थापन्तेऽवस्थाविशेषस्थापनार्थं । न तु व्यपदेशावेव वस्तुसिद्धिरन्यथापि तस्योपपत्तेः । तथा हि ।

अर्थोयं पूर्वमप्यासीन्निजकारणभावितः ।

ततोस्य दृष्टिर्जातियमिदानीन्तत्र वंस्तुनि ।

न प्रत्यक्षानुमानाभ्यामस्यार्थस्य प्रतीतता ।

तल्लोकव्यवहारोयं परमर्थपरंपरा ।

अपि चार्थस्य विशेषं एव यदि किञ्चिद् ग्राहृष्टता तदा ।

स च ज्ञातोऽथवाज्ञातो भवेज्ञातः०स्य लिङ्गता । (४६४)

यदि ज्ञाने परिच्छिन्ने ज्ञातो साविति तत्कुतः ॥

ज्ञातत्वेन परिच्छित्तिर्थं तद्रूपमेव तत् ।

अपर्थक्यपरा बुद्धिस्तद्विशेषस्तथोच्यताम् ।

ज्ञातत्वेन परिच्छिन्नमपि तद्गमकं कथम् ॥ (४६५)

ज्ञातोर्थं इतिज्ञानानो ज्ञानमित्यवगच्छति ।

अर्थं इत्येवं जानानस्तदर्थस्त्वस्य वेदिता ॥

तद्रूपवेदनेर्थानां ताद्रूप्यस्य व्यवस्थितिः ।

शुक्ल (त्व) वेदनेर्थस्य किं शौकल्यम्^{११} परं ततः ॥

(c. 123a) इत्युक्तमेवैतत् । अथ दृष्टिरपरैव तदा दृष्ट इति न परिच्छेदः । तदाह ।

अट्टुहृष्टयोन्येन हृष्टाहृष्टा न हि कवित् ।

यदि दृष्टादपरा दृष्टिरदृष्टा कथं दृष्टरूपपरिच्छेदः । अन्यथान्यदृष्टेषि दृष्टव्यवहारोऽन्येनाद्यं दृष्ट इति यथा मया दृष्ट इत्यर्थदर्शनमात्रावर्थविशेषस्य दृष्टिस्तत्य दर्शनात् । तथा स विशेषोऽन्यदृष्टावपि नियतभावीति भवेदन्यदृष्ट-मेतदिति । अथैष एवासौ न भवति विशेषस्तेन परदृष्टविशेषादर्शनादात्म दृष्टदर्शनाच्च । स्वदृष्ट इत्येव प्रतीतिः ।

तदप्यसत् । यतः ।

विशेषः सोन्यहृष्टावप्यस्तोति स्यात्स्वधीगतिः ॥ (४६६)

यद्यपि विशेषा बहवस्तथापि तेषां स्वसम्बेदनत्वाभावात्तरपि दृष्टरैव भवितव्यम् । ततः स्वपरधीगतिः स्यात् । तस्मात्स्वसम्बेदनेन भवितव्यम् । दृष्टस्त्वेन । अथ सोप्यन्येन दृश्यते सम्बेदनेत तथा सति तत्रापि दृष्टतेत्यनवस्था । अथैकमेव दृष्टस्त्वत्था सति स विशेषोन्यदृष्टावपि स एव स्वधीगतिरैव स्यात् । यदा भावात्परस्य दृष्टस्त्वं परेण प्रतीयते तदात्मदृश्यस्त्वाभावेषि परदृष्टस्त्व- (c. 123b) दर्शनात् स्वधीगतिर्भवेत् । नहि तस्य दृष्टत्वस्य स्वपरापेक्षया विशेषः । अथ स्वयमपि दृष्टस्वमस्त्येव ततः स्वधीगतिः । न । स्वदृष्टपरदृष्टयो-विवशेषाभावात् । स्वदृष्टस्त्वं स्वदृष्टिसम्बन्धप्रतीतौ ज्ञायते । तदप्रतीतौ तु^{१२} स्वदृष्टमित्येव कुतः । तस्मात्स्वयमदृष्टेषि परेण दृष्टताप्रतीतौ स्वधीगतिर्भवत् । अथ य एव दृष्टस्त्वं प्रतिपद्यते तस्य स्वधीगतिसम्भवेषि न दोषः । नहन्त्र काचित् क्षतिः । मा भूत् क्षतिस्तथापि वस्तुतस्त्वमेवं न भवतीति क्षतिरैव । तथा हि ।

प्रतीयते(ह्य)ऽदृष्टस्त्वं ममान्यस्येति वा कुतः ।

न (हि)तत्र परापेक्षा केनचिद्विनिवार्यते ।

स्वसम्बेदनभावेतु विनिवार्या भवेदियं ।

स्वसम्बेदनमन्यस्य सम्बेद्य^{१३}मिति साहसं ॥

एतदेव स्व स म्वे द नं यदन्यागोचरस्त्वे सति प्रकाशनश्चाम ।^{१४}

22b

तस्मादनुमितिर्बुद्धेः स्वधर्मनिरपेक्षिणः ।

केवलान्नार्थधर्मात्मकः स्वधर्मः स्वयियो परः । (४६७)

यः प्रत्यक्षो धियो हेतुः

बुद्धचाश्रितेन हि केन चित् स्वबुद्धेरनुमानं । साधारणस्य हि विषयादिधर्मस्य साधारणानुभेदस्य प्रतिपादनमेव । तस्मादात्मधर्मेणात्मबुद्धेरनुमापकेन भवितव्यम् । स्वधर्मश्च नापरो बुद्धिरस्ति । बुद्धिरेव यदि परं स्वधर्मः । सा चाप्रत्यक्षा कथमनुभापिका भवेत् । अथ सुखादयो (c. 124a) बुद्धिसमानसामग्रीजन्मानः तैबुद्धिरनुमानमात्मधर्मत्वात्तेषां । अत्राह ।

तुल्यकारणजन्मनः (१)

तस्य भेदः कुतो बुद्धेर्व्यभिचार्यन्यजश्च सः ॥ (४६८)

यदि विषयक्रियादिसामग्रीजन्मितं सुखादि सम्बेदनस्वभावमेव सकलमिति प्रतिपादितं । अथ दृष्टे विषये सुखमुत्पत्तिमदतः स्वबुद्धिरनुमानं तदपि सुखं परस्य^१ न भवतीति कुतः । परस्य सुखं परेण कथं प्रत्येतुं शक्यं ।

अस्वसम्बेदनत्वे हि विभागोयं कथम्भवेत् ।

भयादेवरपि रोमाङ्गच उपजायत एव हि ॥

यदि सुखादयः स्वसम्बेदनत्वेनावदित्थिताः परसम्बन्धिनः तदा न प्रतीयन्त इति युक्तत्वम् । अन्यथा तु परसम्बन्धितां को निवारयेत् । मम रोमाङ्गचजनकास्ततो ममैवेति चेत् । एतदपि कुतः । न ह परयोगिन्न जनयति सुखं । सम्बेद्यमानो हि सुखाद्यात्मा जनयति रोमाङ्गचादिकं स्वसम्बन्धा(द)न्यथा वेति क्वेदं मुष्ययोगि । स्वेन सुखेन रोमाङ्गचादिजने प्रसिद्धे स्वसम्बन्धिताप्रतीतिः । स्वसम्बन्धिताप्रतीतौ तेन जननमितीतरेतराश्यदोषः । अपि च । बुद्धिन्वयव्यतिरेकानुविधायी तत्कारणानुविधायी वा बुद्धिरनुमापको भवेत् ॥ तत्र ।

रूपादोन् पञ्च विषयानिन्द्रियाण्युपलक्षणम् ॥

मुक्त्वा न कार्यमपरं तस्याः समुपलम्बते ॥ (४६९)

बुद्धिसमानसामग्रीजन्मान इन्द्रियादयो बुद्धिर्वैत्तरा^२ ॥

तत्रात्यक्षं द्वयं पञ्चस्वर्थेष्वेकोपि नेत्र्यते ।

(c. 124b) रूपदर्शनतो जातो यो न्यथाव्यस्तसम्भवः ॥ (४७०)

द्वयसत्यक्षमितीन्द्रियमुपलम्बनञ्च पञ्चस्वर्थेष्वेकोपि रूपादिषु तथाभूतो नेत्र्यते । यो रूपदर्शनादुपजातः । नहि रूपादयो रूपदर्शनतो जायन्ते कारणान्तरादुपजातत्वात् । रूपदर्शनजातत्वे तु तत्त्वमेव तथानुभवेत् । तथा हि ।

रूपदर्शनमर्थनां सर्वेषामेव सम्भवेत् ।
प्रतिप्राणि५ विभिन्नं स्यात्तथार्थोपि तदुद्भवात् ॥

यथा रूपदर्शनं प्रतिप्राणि भिद्यते तथा रूपादयोपि । तयोर्यदि(—)
सर्वं एवोपलभ्येरन् तद्विशेषावधारणे ।
नानावभासितज्ञानं प्रतिप्राणि प्रसक्तिमत् ।
प्रतिदिघ(?) मुपलम्भे तु ज्ञानतैव स्ववेदने ॥

यदि सर्वं एव प्रतिप्राणि विभिन्नस्त्वभावा रूपादयः सर्वेरुपलभ्येरन्ननेक-
रूपाभ्युपलम्भो युगपद् भवेत् । न चास्ति तथा तद्वयन्तावदपक्ष ए६व । अथ स्व-
दर्शनजनितमेव रूपादिकमुपलभ्यते तथा सति परेणासम्बेदनादर्थतैव हीयेत
स्वसम्बेदनाभ्युपगमे ॥ अथ परेणोपलभ्यते तथा सति तज्जनितेन तस्यापरेण
विशेषण भवितव्यस् । सोपि परेणोपलभ्यते तस्याप्यपरेणोत्यनवस्था । तस्मात्स्ववेदनेना
स्वसम्बेदनेन च यदेवमप्रतीतं तल्लिङ्गमित्यतिसाहस्रम् । न खल्पप्रतीतस्य
लिङ्गता । ततश्च लिङ्गंलक्षणाभावादनुमानेन (c. 1252) प्रतीयतेबुद्धिरि-
त्यसदेतत् । भवतु नामार्थस्यान्यस्य वा प्रतीतिस्त्वया सति ।

[तथैव यदविज्ञातं लिंगमित्यतिसाहस्रम् ।]१
विद्यमानेपि लिङ्गोत्तेन सार्द्धमपश्यतः । (४७१)

कर्थं प्रतीतिलिङ्गं हि नाहृष्टस्य प्रकाशकम् ॥

दृष्टस्यैवाग्ने: स्वप्रसवेन धूमादिनानुमाननान्यथा । न खलु दृष्टस्य प्राक्
पावकस्य धूमोनुमापको दृष्टो दृष्टः ॥

तत एवास्य लिङ्गात्माकृ प्रसिद्धेरुपवर्णणे । (४७२)

दृष्टान्तान्तरसाध्यन्तवै२ तस्यापीत्यनवस्थितिः ।

न हृष्णनुमानं दृष्टान्तं प्रत्याच्छ्वे । तथा सत्यनुमानमेव न स्यात्प्रत्यक्षवत् ।
प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरसम्भीत्यनुमानस्त्वेऽस्यापि समानं । तस्मात्तदपि दृष्टान्तं-
साधकमनुमानं दृष्टान्तान्तरात्तदपि तदन्तरादित्यनवस्था नाम प्रतिपत्तिः । अथा-
र्थापित्या तत्साधनं न कस्यचिदेवं प्रतीतिः । नहर्थं एव न घटते यदि प्रतीतिर्भं
स्यादिति कस्य चित्प्रतीतिः । प्रतीतोर्थो३ नोपपद्यते यदि प्रतीतिर्भं स्यादिति चेत् ।
केयं प्रतीतता नाम । प्रतीत्या विषयीकृतत्वञ्चेत् । ननु प्रतीतेरप्रतीतौ तदेव
प्रतीत्या विषयीकृतत्वं चिन्त्यम् । पुरोर्वत्तिता चेत् । न । पुरोर्वत्तिता पि कथम-
प्रतीता प्रतीतिं साधयेत् । प्रतीता चेत् तत्राप्यपरा पुरोर्वत्तितेर्ति तत्रानवस्थोक्तैव ।
तस्मात्पुरोर्वत्तितान्यो बाधकः प्रकारः प्रतीतिसिद्धौ न लिङ्गम् ।

१ दे-ल्तरू शेस-मेद् गड़ यिन्-ते । तंग-स-शेस-व्य-व बब-छोल् यिन् ।

इत्यर्थस्य विं०यः सिद्धिः नार्थात्तस्याः कथञ्चन । (४७३)

(c. 125b) तदप्रसिद्धावर्थस्य स्वयमेवा प्रसिद्धितः ।

बुद्धेरर्थसिद्धिरबुद्धिकार्थसिद्धौ सर्वः सर्वदर्शी भवेत् । यदि बुद्धिरात्मानं वस्तुनि सव्यापारं पश्यति तदार्थः प्रतीत इति भवेन्यथा न किञ्चित्प्रतिपन्नमिति स्यात् । स्वयमेव वा सर्वं प्रतीयते । तस्मान्नार्थाद्बुद्धिप्रसिद्धिः । पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् ॥

प्रत्यक्षात्र धियं दृष्टा तस्याशचेष्टाभिवादिकं । (४७४)

परं^{११} चित्तानुमानञ्च न स्यादात्मन्यदर्शनात् ॥

सम्बन्धस्य ॥ यदि प्रत्यक्षेणात्मनि बुद्धितसम्बन्धिनोः कथञ्चित्प्रतीतिस्तदा तत्सम्बद्धलिङ्गादर्शनात्परत्रापि बुद्धेरनुमानस्मभवेत् अन्यथा न युक्तं । परेण दृष्टोर्थ इत्यनुमानञ्चेत् । स्वदृष्टस्य कुतः प्रतीतिः । अनुमानत एवेति चेत् (१) तदाप्यपरो दृष्टान्त इत्यनवस्था । प्रत्यक्षेणैव प्रतीयत इति चेत् । ननु प्रत्यक्षमर्थं नीलादिकं प्रत्येति कथं दृष्टं^{१२} त्वं । स्वसम्बन्धितामपि प्रत्येतीति चेत् । स्वसम्बन्धिता र्त्तिं दृष्टस्वं तच्चेत्प्रतीयते (१) आत्मनि तेन स्वसम्बद्धनप्रतिपन्नः स्यात् । तस्य परेण प्रतिपत्तावनवस्था । तत्रापि दृष्टाता तथैव प्रतीतिविषय इति । ततोर्थे दृष्टः । प्रतीतिदृष्टा प्रतीतिप्रतीतीतिरितिरित्यादि । यदा च प्रतीतिं प्रत्येति तदा न दृष्टातां, प्रतीतिरेव दृश्या तदा भवेत् । तस्माद्विषयमात्रमेव प्रतीयते न दृष्टाता नामेति नार्थापतिस्तवं । अर्था पते^{१३} रूप्त्वानं । अपि च । (c. 126a)

मनोबुद्धावर्थोपि नास्ति कस्य लिङ्गता* (१) (४७५)

नहि तस्य प्रत्यक्षता येन तत्रार्थस्य लिङ्गता (१) नहि स्मरणमेव प्रत्यक्षं । ततो मनो बुद्धावर्थलिङ्गप्रसिद्धितः कथमनुमानमित्युपस्कारः । वअ तत्राप्यर्थ एव जात्यादिकः प्रतिभाति ततोनुमानं (१) दत्तमत्रोत्तरम् । न च प्रमाणान्तदिति कथमर्थः प्रतिभासते । प्रतिभासमानो दृश्यते सत्यो सत्यो^{१४} वेति यदि परं विवाद इति चेत् । केयमसत्यता नाम । या विसम्बादिता । न. तद्रूपे विसम्बादभावात् । तेन रूपेणावश्यमेव सत्येन भाव्यं । असत्यव्यवहारादसत्यमिति चेत् । कोयं व्यवहारः । प्रमाणं चेत् । प्रमाणेन प्रतिपन्नं कथमसत्यं । असत्यतयैव प्रतिपन्नञ्चेत् । न. असत्यतायान्तद्रूपव्यतिरेकेणाप्रतीतेः । स्वरूपमात्रकमेव प्रतीयते न परा^{१५} र्थक्रियेत्यपि न सङ्गतं । तथा सति स्वसम्बद्धनप्रसङ्गात् । परेण वेद्याते चेत् । 232 न । स्मरणस्य दृष्टातायामभिनिवेशात् । पूर्वरूपता च नास्येति न प्रतीतिरस्य ।

*यिद्-क्यि ब्लो-ल दोन्-म्यि र्तग्स् । रब-तु-ग्रु-प्य योह-मिन्-फियर (=मनसो धियामर्थलिङ्गप्रसिद्धेरभावतः ।) —इति भोटभाषान्तरे पाठः ।

अथैतदपि विषयीकरोति । न तर्हि स्मरणं । स्वसम्बेदनन्तु प्रत्यक्षमन्त्रेति युक्तं । तथा हि प्रतीतिर [?॒] समेयमेवमिति व्यवहारः । प्रमेयरहिता प्रतीतिरेवासत्यता (c. 126b) । नालौकिकादित्वं, तथा व्यवहाराभावात् । अपि च बुद्ध्यन्तरेणार्थापत्यार्थेन वा ।^१

प्रकाशिता कथम्वा स्यात् बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेण वः ।

बुद्ध्यो हि परस्परं प्रकाशिकाः कथं । यतः ॥

अप्रकाशात्मनोः सा स्याद् व्यड्गव्यव्यञ्जकताकुतः ॥ (४७६)

न हथप्रकाशात्मनोः परस्परेणान्यथा वा व्यड्गव्यव्यञ्जकताभावो युक्तः ।

प्रकाशेन हि प्रदीपात्मना पटाद्योऽप्रकाशाः प्रकाश्यन्ते नान्यथा ॥

विषयस्य कथं व्यक्तिः प्रकाशोरूपसंक्रमात् ।

प्रकाशो हि स्वयन्तदर्थस्य संक्रमात्प्रकाशनं तद्यथा प्रदीपप्रभादौ संक्रान्तस्य घटादेः प्रकाशं नम् ॥

स च प्रकाशस्तद्रूपः स्वयमेव प्रकाशते ॥ (४७७)

यथा तर्हि घटस्यान्यदूपसन्यत्रभायास्तथान्यद्विज्ञानस्य रूपसन्यदूपादीनां ।

तदेतदसत् ।

भवत्येवन्तथाप्यस्य सम्बिद्वाहयप्रदीपवत् ।

नहि सम्बेदनाभावे द्योत्पद्योतकतागतिः ॥

यद्यपि नामान्यता विज्ञानविषयोस्तथापि प्रदीपवदेव स्वप्रकाशेन विज्ञानात्मना भवितव्यम् । अथ तद्वदेव विज्ञानान्तरबाह्यता ।

तद्वसत् ।

यदि स्वस्माद्विभिन्नेन विज्ञानेनास्यवेदनम् ।

तत्सधर्मतयैवास्या वाह्यत्वमपि सम्बिदः ॥

अथास्य नास्ति वाह्यत्वं स्वसम्बेदनता न किम् ।

व्यतिरिक्तेन (c. 127a) तस्यापि नालोकेन प्रकाशनं ।

अत एवाह ॥

तथाभ्युपगमे बुद्धेः बुद्धौ बुद्धिः स्ववेदिका ।

सिद्धान्यथा तुल्यधर्मो विषयोपि धिया सह ॥ (४७८)

यदि प्रकाशायां स्वयं बुद्धौ बुद्धेः संक्रमात् प्रकाशा बुद्धिर्बुद्ध्या स्ववेदिका तर्हि बुद्धिरन्यथा । बुद्धेरन्यप्रकाशायां तुल्यधर्मत्वात्सरूपतया विषयोपि प्रकाशको बुद्धेः स्यात् ॥

इति प्रकाशरूपा नः स्वयं धीः संप्रकाशते ।

अन्योस्यां रूपसंक्रान्त्यां प्रकाशः सन्प्रकाशते ॥ (४७९)

एवमेव प्रकाशप्रकाशकभावो रूपबुद्ध्योः । यद्गुर्तैकं स्वप्रकाशमन्यस्य तद्बूपत्योत्पत्तिः ।

ननु भवतु स्वप्रकाशा बुद्धिरेकान्या तु प्रकाश्या सादृश्यसम्भवात् । यथा पितृ-रूपं गृहणातीति । तदाह ।

सादृश्येषि हि धारन्या प्रकाश्या न तया मता ।

स्वयं प्रकाशनादर्थस्तुपैरण प्रकाशते ॥ (४८०)

अप्रकाशस्य हि प्रकाशनमन्येन प्रकाशस्यैव । साधमन्यमात्रात् । अप्रकाशस्यापि न परमार्थतः प्रकाशः । कथमर्थः प्रकाशते । अर्थस्तद्बूपेण प्रकाश (क) रूपेण प्रकाशते नत्वन्येन प्रकाशते । बुद्ध्या च स्वप्रकाशस्वं द्वयोरपि समानमतो न प्रकाश्य-प्रकाशकभावो ।

यथा प्रदीपयोर्दीपघटयोश्च तदाश्रयः ।

ठवड्यम्यठ्यञ्जकभावेन व्यवहारः (c. 127b) प्रतन्यते । (४८१)

नहि^६ प्रदीपयोः सारूप्योत्पत्तिसम्भवेषि परस्परं प्रकाशप्रकाशकभावः ।

दीपघटयोस्तर्हि कथम् । प्रदीपसामग्रीतो घटस्तद्वूप उत्पद्यतेऽतः सोषि स्व-प्रकाश एव प्रकाशयते नान्यथा । तथान्वयव्यतिरेकपरिकल्पितापोद्धारतस्तथा व्यवहारो न परमार्थत इत्यलं प्रसङ्गेन ।

विषयेन्द्रियमात्रेण न दृष्टमिति निश्चयः ।

तस्माद्यतोयं तस्यापि वाच्यमन्यस्य दर्शनम् ॥ (४८२)

यदि विषयेन्द्रियमात्रत एव दृष्ट इति^७ निश्चयो भवेत् । सकलमेव दृष्टमिति निश्चयेत । दृष्टमेव दृष्टमिति निश्चयेत इति चेत् । किमिदं दृष्टव्याप्तम् । यत्र दर्शनमुत्पन्नं । किमिदं दर्शनमिति । तदेव पर्यनुयक्तं । यत्राभिमुखं चक्षुरादिकं । चक्षुरभिमुखमिति कथं प्रतीयते । तत्रापि दृष्टत्वेन व्यवहारः कथमित्यनवस्था । अथ दर्शनोत्पत्तिमात्रतो निश्चयः । नानुभूतस्वेन निश्चयात् । न चानुभवमात्रादननुभूत इति निश्चयः । नहि शुक्लताननुभवे शुक्ल इति निश्चयः । तस्माद्वादनुभवानुसारी निश्चयस्तथाभूतेनवानुभवेन भवितव्यमिति निश्चयो युक्तः ॥

स्मृतेरप्यात्मवित्सिद्धा ज्ञानस्यान्येन वेदने ।

दीर्घादिग्रहणश्च स्याद्बहुत्त्वानवस्थितेः (c. 128a) ॥ (४८३)

न केवलं विषयज्ञानत् (ज्) ज्ञानविशेषात् स्वसम्बेदनं । स्मृतेरपि तत्सिद्ध्यति ।
ननु स्मृतेरनुभवमात्रं सिद्ध्यति न स्वसम्बेदनम् । अन्येनापि सम्बेदने स्मृतिं
यूक्तैव ।

तदनुत्तरं । अन्येन वेदने ज्ञानस्य दीर्घादिग्रहणम् स्यात् । बहुमात्रानवस्था-
नात् । यथा हरस्वद्वयनिरन्तरप्रयोगे तदनवस्थाने नानवस्थितमवस्थितेन सह-
कर्त्वेन प्रतीयत इति प्राक् प्रतिपादितम् । दीर्घप्लृतमात्रादेग्रहणम् स्यादेव । एकैक-
मात्राग्रहणे न दीर्घादिग्रहणं । नापि समुदायः प्रतीयते । पूर्वपरिसङ्गकलनेन प्रतीति-
रिति चेत् । न । तस्यापि प्रतीतविषयस्वा^{१०}त् ।

ननु प्रतीत एव दीर्घादिलक्षणोर्थः प्रतीतः किन्तु दीर्घादिलक्षणोर्थो न प्रतीतः ।
ततः क्रमद्वयमिव मात्राद्वये तदिति प्रतीयते । नापरो दीर्घः ।

ननु यस्यापि स्वसम्बिदिता बुद्धिसत्यापि कथन्दीर्घादिग्रहणं । तदाकारैक-
बुद्धिसम्बेदने दीर्घवेदनवस्थाय । अस्वसम्बेदनविदितोपि तर्हि तदाकारैकबुद्धि-
वेदनमस्त्येव । केवलमस्यया बुद्ध्या । न चानयोरवस्थयोर्विशेष^{११} स्तथाहि ।

अन्येन वेद्यते वेद्यं वेद्यत्वाद्वद्याबाह्यवत् ।

ततो बुद्धिरपि प्राप्ता वेद्यत्वादन्यवेदिका ।^{१२}

तदस्त् । यत् (c. 128b) एवमपि स्यात् ।

अन्येन व्यज्यते व्यञ्जयं व्यञ्जयत्वाद्वद्यटवस्तुवत् ।

ततोन्यद्योत्यता प्राप्ता प्रदीपस्यापि सांप्रतं ।

उक्तञ्चात्र किञ्चित् । यदन्यया बुद्ध्या पूर्विका बुद्धिवेदेत । तदान्यतदा-
कारबुद्ध्यवेदनाद्विषयस्य च तदाभावादवेदनमेवेति । उत्स्रोनुभवोर्थित इति
प्रतिपा^{१२}दितं । अथापि स्यादनवस्थानमेव नास्ति मात्राणां । ततो न दीर्घाद्व-
भणम् ।

? ५. शब्दनित्यत्वनिरासः

तदप्यस्त् । यत् (:) ।

अवस्थितावक्रमायां सकृदाभासनान्मतौ ।

वरणः स्यादक्रमो (s) दीर्घः

न हृचवस्थितम्^{१३} क्रमेण प्रतीयमानं दीर्घम्भवति । कालक्रमेण प्रतीयमाने
दीर्घमिति व्यवस्थानात् । क्रमोपि मात्राणामस्त्येव नान्यावस्थायां दीर्घ इत्यादि-
प्रतिपत्तिः । तदा च क्रमः प्रतीयमानो नान्यथैवासौ पूर्विकाया बुद्धेः । अर्थेकैवाऽसौ
पूर्वपरिभागाद्विषीणी ।

तदप्यसत् । तथा हि ।

क्रमवानक्रमं कथं । (४८४)

उपकुर्यादसंशिलयन्वणोभागः परस्परं (१)

पूर्वांपरो हि वर्णभागः पर^{१४}स्परमनवस्थायित्वेनासङ्गतः । कथमेकां बुद्धिसुपकुर्वते । विषयाग्रहणं हि बुद्धिविषयमेवे च बुद्धिभेदोपीति नैका बुद्धिरिति कथं क्रमप्रतीतिः । तथा चाह । नहि ।

अक्रमेण ग्रहादन्त्यक्रमवद्धीश्च नो भवेत् । (४८५)

तज्जातेर्थे बुद्धिमुपलभते । ज्ञातेत्वनुमानादवगच्छति । यथा चासावर्थज्ञानानुसारेण कल्प्यते तथा तद्भेदवस्थ्यपि (c. 129a) । तथाहि । लोको व्यपदिशतीदानीं मम बुद्धिस्तप्तमा । अथैक एवासावर्थात्मा दीर्घादिकः प्र^{१५}तीयते । दीर्घादिहर्चेकं एव प्रथमसुत्पद्यते । ततो दीर्घस्यैकस्यैव प्रतिपत्तौ दीर्घा बुद्धिरप्येकैव ।

तदप्यसत् । यतः ।

आन्त्यपूर्वस्थितादूर्ध्वं वर्तमानो ध्वनिर्भवेत् ।

कश्चिच (द) यद्योक एवासौ वर्णात्मा तदा प्रथमबुद्ध्यैव प्रतिपश्च इति कालक्षेपो न स्यात् । पूर्वभागवर्णे चांत्यबुद्ध्यापि प्रतीयेत दीर्घादिः । अथापरापरभागप्रतीत्या दीर्घादिप्रतिपत्तिः । तदा एको दीर्घ इति न स्यात् । अथ पू^{१६}व्वर्षो- 23b प्यनुवर्त्ततेऽपरस्यापि च प्रतिपत्तिः । तथा सति वर्द्धमानता ध्वनेः स्यात् । पूर्वस्यान्वयादपरस्य च सम्भवात् । अन्त्यावस्थायाज्ञासौ दीर्घ इति प्रत्येयः । तदा चाक्रमं ग्रहणमिति क्रमवदिति न स्यात् । पूर्वप्रिक्षया क्रम इति चेत्त्र । पूर्वापरबुद्ध्योरन्यत्वात् । अथ प्रथमसुत्पद्मा बुद्धिरेकैवास्ते ।

तदप्ययुक्तम् ॥

धियः स्वयञ्च न स्थानं तदूर्ध्वविषयास्थितेः ॥ (४८६)

त हृचनुपचितध्वनिरूपचितध्वनिकालमास्ते । तथा चेदपरः पुनरूपच्य इति सैवानवस्था । अथ विषयानवस्थानेपि स्वयमेवावतिष्ठते तदापि ।

स्थानं स्वयञ्च नरयेत्सा पश्चादप्यविशेषतः ॥

(c. 129b) यदि विषयग्रहणमन्तरेणापि तदग्रहणरूपा बुद्धिरवतिष्ठेत न कदाचिन्नश्येत । इत्यतिदीर्घता भवेत् ॥ अथ विषयग्रहणभावो विषयाभावे तदा न दीर्घग्राहिका भवेत् । भागमात्रस्य ग्रहणात् । अथैक एव वर्णात्माऽक्रमउत्पन्नः कालान्तरस्थायी । तदयुक्तं ॥

दोषोयं सकृदुत्पन्नाक्रमवण्णस्थितावपि । (४८७)

यदि सकुदृतपश्चः किञ्चन्तमपि कालमास्ते सर्वदा तिष्ठेत् । पश्चादप्यविशेषादिति । किञ्चच ॥

सकुदृतलोद्भवाद्रुचर्थः स्याद्यत्रश्चोत्तरोत्तरः ।

येनैव प्रयत्नेन प्रथमं रूपं निर्वाच्ततं तेनैव परोषि भागस्तदव्यतिरेकादिति तस्मादपरस्य व्यर्थतैव ॥

व्यक्तावप्येष वरणानां दोषः समनुषज्यते । (४८८)

सदृश्यं तेन सर्वस्य व्यवतत्त्वाद्यत्नान्तरस्मनर्थकं ॥ तस्मान्नेकबुद्ध्याद्य दीर्घाद्यवानां ग्रहणम् । अनेकबुद्धिग्रहणमुपगत्यम् ।

तदा च ।

अनेकया तद्ग्रहणे या(८)न्त्या धीः सानुभूयते ।

न दीर्घाहिका सा च तत्र स्याद्वीर्धधीस्मृतिः । (४८९)

यदा नैकया बुद्ध्याद्य दीर्घवयवानां ग्रहणं तदान्त्या बुद्धिबुद्ध्यतरेणानुभूयते । सा च दीर्घाहिका ततः । कर्थं वीर्धधीस्मरणं । नाननुभूतस्मरणम् । अन्त्या ध^४ बुद्धिबुद्ध्यतरेणानुभूयते । पूर्वबुद्धीनान्तदव्यवहितत्वान्नानुभवः । अन्त्या च दीर्घग्रहणव्यापृता । ततो दीर्घाद्विधीस्मरणमपि न भवेत् अथापि स्यात् (C. 130a) पृथक् पृथक् बुद्धीनां बुद्ध्यन्तरेर्ग्रहणं ततः सर्वाः स्मर्यन्त इति दीर्घधीस्मृतिः ।

तदप्ययुक्तं । यतः ।

पृथक् पृथक् च बुद्धीनां सम्बितौ तु ध्वनिः श्रुताः ।

अविच्छिन्नाभता न स्याद् घटनञ्च निराकृतम् । (४९०)

बुद्धिग्राहिकाभिर्बुद्धिभिः शब्दभागबुद्धीनां व्यवधानादविच्छेदप्रतीतिश्च स्यात् । न हि विच्छिन्नमविच्छिन्नं प्रत्येतुं शक्यं । संघटनेन प्रतीतिरिति चेत् । अत्राह ।

घटनञ्च निराकृतम् ।

अन्यत्रापि समानन्तद्वर्णयोर्वा सकृच्छ्रुतिरित्यादिना ।

अपि च ।

विच्छिन्नं शृणवतोप्यस्य यद्यविच्छिन्नविधमः ।

हस्तद्वयोच्चारणेष्विपि स्यादविच्छिन्नविधमः । (४९१)

हस्तदृष्ट्यस्य निरन्तरमुच्चारणशास्तीति । विच्छेदादेकबुद्धेरभावः^९ । यदि तु मात्राणामपि स एव विच्छेदस्तथाप्यविच्छेदाभिमानः । स इह हस्तदृष्ट्योच्चारणेष्विपि समानोन्यस्य इति कस्मान्न दृष्टः ।

न चात्र विच्छेदप्रतीतित्वेषि विच्छेद एव । न तु विभ्रमः इत्ययमेव पक्षः
क्षमः । किञ्चच ॥

विच्छिन्ने दर्शने चाक्षादविच्छिन्नाधिरोपणं ।

न स्यात्सर्वाक्षबुद्धीनां वितथत्वप्रसङ्गतः । (४९२)

यद्यथमविच्छेदप्रत्यययोर्विभ्रम एव तदाक्षजो वा भवेन्मानसो वा । यदीन्द्रियजः
सर्वाक्षबुद्धीनां वितथत्वमभवेत् । तथा हि ।

सर्वान्तया हि वरणात्मा निमेषतुलितस्थितिः ।

स च क्रमादनेकाश्च (c. 13ob) सम्बन्धेन न तिष्ठति । (४९३)

एकाणवत्ययकालश्च कालोत्पीयान् क्षणो मतः ।

बुद्धिश्च क्षणिका तस्मात्कमाड्हरण्णान्पूर्वते । (४९४)

इति वरणेषु रूपादावविच्छिन्नावभासिनी ।

विच्छिन्नाप्यन्यया बुद्धिः सर्वा स्याद्वितथार्थिका । (४९५)

क्रमेण हि सकलवर्णप्रतीपत्तिः (१) क्षणिका बुद्धिरपरप्रबन्धवद्वैषण
वर्णप्रहणात् । रूपादयोपि जन्मभाजः क्रमादेव । ततः तत्रापि यदीन्द्रिय-
मलातचक्रवद् आन्तं प्रत्ययं जनयेत् । न विच्छिन्नान्तता भवेत् । अथ मानसो
विभ्रमः । तदान्यो दोषः । तथा हि ।

घटनं यच्च भावानामन्यत्रेन्द्रियविभ्रमात् ।

भेदालक्षणविभ्रान्तं स्मरणान्तद्विकल्पकं । (४९६)

तस्य स्पष्टावभासित्वं जल्पसंसर्गिणः कुतः ।

मानसो हि विष्लवः स्पष्टतामिक्रम्य वर्तमान एव स्पष्टो भवतीत्यसत्य-
मेवेत् ।

स्पष्टाकारञ्च वर्णाद्याकारं विज्ञानमिष्यते (१) तत्कथमसौ मानसी भास्ति-
रिति युक्तं । जन्य संसर्गणो हि न स्पष्टतासम्भवो न विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टा-
र्थावभासितेत्युक्तं । तथा ।

नाक्षप्रहेस्ति शब्दानां योजनेति विवेचितम् । (४९७)

अथ (—)

विच्छिन्नं पश्यतोप्यक्षैर्घटये^{१०} द्यादि कल्पना ॥

अर्थस्य तत्सम्बन्धत्वेश्च सततं भासमानयोः । (४९८)

बाधकेऽसति सन्न्याये विच्छिन्न इति तत्कृतः ।

नाविच्छिन्नं प्रतिभासमानं विच्छिन्नमिति कल्पनीयं । न खलु प्रत्यक्षमन्यथा कल्पनामर्हति (c. 131a) । कल्पनाया एवासत्यकल्पनं युक्तं प्रत्यक्षबा धितस्त्वात् । तस्मादसदेतत् । अथ स्वसम्बोदनं नास्तीति बुद्धचन्तरसम्बोदनाभ्युपगमे न च युगपद् बुद्धिसम्भवः । तेन बुद्धचन्तरेण व्यव^१धानाद्विच्छिन्नं दर्शनमिति । अत्राह ।

बुद्धीनां शक्तिनियमादिति चेत्स कुतो मतः (४९९)

युगपद्बुद्धच्छष्टज्ञेत् तदेवेदं विचार्यते ।

शक्तिनियमे हि बुद्धीनां युगपदसम्भवः । स एव तु शक्तिनियमः कुतोवसात्यव्यः । अथ युगपद्बुद्धचर्दर्शनाच्छक्तिनियमः । विच्छिन्नं तर्हि दर्शनं नास्त्यदर्शनस्य तत्रापि सम्भवात् । अथ दर्शनं तत्र न प्रभाणं । युगपदर्शनं अथ तर्हि कथं प्रभाणम् ।

विच्छिन्नबुद्धच्छुत्पाद^२ स्य योऽभावस्याप्रसाधकः ।

स एवानुपलभ्यः किं यौगपदस्य साधकः ।

तत्र किमविच्छिन्नदर्शनाद्युगपद्गृह्णत्पादः प्रत्ययानामथायौगपददर्शनाद्विच्छिन्न दर्शनं कल्प्यतामिति विचार्यमेतत् ।

नन् युगपद् बुद्धचर्दर्शनमस्त्वयेव । नहि निष्येष्यदर्शने [? व्यर्थे] भावि-भूतरूपदर्शनमुपलभ्यते युगपद् क्रमेणैव दर्शनात् । आगमोप्यतित भवतः । तथाह्युक्तं (—) “अस्थानमनवकाशो यदप्यव्वर्चिर^३मे ह्वे चित्ते समुत्पद्येयातां ।”

तदसत् ।

तासां समानजातीये सामर्थ्यनियमो भवेत् । (५००)

तथाहि ।

तथाहि सम्यक् लक्ष्यन्ते विकल्पाः क्रमभाविनः ।

बुद्धीनां हि शक्तिनियमः समानजातीयविज्ञानोत्पादनायेक्षया न सामर्थ्येन ।

चक्षुरादिविज्ञानानि समानजातीयं चक्षुरादिविज्ञानमेव (c. 131b) नोत्पादयन्ति न पुनः स^४कलमेव । तत्र यदि प्राह्यग्राहकरूपं द्वयमुत्पादयेदसमा-नजातीये को विरोधः ।

?६०. प्रत्यभिज्ञानिरासः

नन् विकल्पोपि स्पष्टावभासी प्रत्यभिज्ञानास्यप्रत्यक्षप्रत्ययः परेरिष्यते । इष्यतां न तु तथा । तथाहि ।

एतेन यः समक्षेर्थे प्रत्यभिज्ञानकल्पनां । (५०१)

स्पष्टावभासां प्रत्यक्षां कल्पयेत् सोपि वारितः ॥

इन्द्रियविज्ञानस्य पूर्वार्थरूपग्रहणसर्वस्याभावात्कल्पने च स्पष्टाव- 242
भासक्ती प्रत्यक्षमिति यो मन्यते प्रत्यक्षतया सोपि वारितः । तथाहि । न कल्पना
स्पष्टावभासा तस्याः कुतः प्रत्यक्षता । न स्पष्टावभासिस्त्वेषि प्रमाणता व्यभि-
चारात् । तथा हि ॥

केशगोलकदीपादावपि स्पष्टावभासनात् । (५०२)

प्रतीतभेदे प्रत्यक्षा धीः कथन्तादृशी भवेत् ॥

अध्यक्षस्य तत्र बाधितत्वादनध्यक्षता । केन बाध्यतेऽन्तरा विच्छेदेन । इहापि
पूर्वार्थरूपाप्रतिभास॑नलक्षणो विच्छे(दो)स्त्वेव ॥

तस्माच्च प्रत्यभिज्ञानाद्वरण्णाद्येकत्वनिश्चयः । (५०३)

प्रमाणत्वाभावादतो य आह ।

मात्राभेदेषि वर्णनामेकत्वं प्रत्यभिज्ञया ।

प्रतीयते ततः केन दीघदिवरग्रहो भवेत् ।

तस्यापि वचनमात्रकमेतत्र प्रमाणां प्रत्यभिज्ञति प्रतिपादनात् । अपि च । न
प्रत्यक्षमक्षजं प्रत्य(भि)ज्ञा । तथाहि ।

पूर्वानुभूतस्मरणात्तद्वर्त्तरोपणाद्विना ।

स एवायमिति ज्ञानं नास्ति तच्चाक्षजे कुतः ॥ (५०४)

न पूर्वानुभूतमत्तरेण (C. 132a) स्मरणं न स्मरणमन्तरेण स एवायमित्येवं
रूपं प्रत्यभिज्ञानं । पूर्वानुभूतैकत्वप्रहणल्पा हि प्रत्यभिज्ञे द्वानीमनुभूयमानस्य ।
न च स्मरणमन्तरेण पूर्वरूपताग्रहः । न च स्मरणविषयोर्थः प्रत्यक्षगोचरोऽन्यथा
सकलमेव पूर्वानुभूतं प्रत्यक्षमिति किमिदमक्षव्यापारेण । अथ कदाचित्पूर्ववृष्टं
मृतनष्टमपि स्यादत द्वानीमक्षव्यापारोपेक्षयते । यद्येवमक्षव्यापारं रस्तत्रैवास्तु
किन्तहेशगमनेन । योग्यदेशातां विना नाक्षं समर्थमिति चेत् । यद्येवं देशान्तरदृष्टे
इह प्रत्यभिज्ञानाभावश्च । नहि देशान्तरसम्बन्धे रूपं योग्यदेशावस्थापि । उभय-
देशसम्बन्धयेमेव तेन स एव योग्यदेशस्तोयमदोषः । एवं ताह स्मरणमन्तरे-
णैव कस्माच्च तया[? तथा] प्रतीयते । तत्सम्बन्धस्यापगमान्न प्रतीतिः । स्मरणेषि
ताहि कथं स एवायमिति स्यात्⁴ । व्यपगतस्यापि स्मरणमित्यदोषः । न प्रमाण-
मप्रत्यभिज्ञा । सम्बन्धोपगतो न सम्बन्धीति चेत् । तस्य तर्हि पूर्वदेशकालसम्बन्धा-
भावे । द्वानीन्तनमेव रूपमिति भेद एव पूर्वार्थयोः । अतः स एवायमिति

प्रतीतिर्थं भेदः । ननु सैव केन प्रतीतिरिति विचार्यमिदमेव । नहि प्रतीतिमात्रं प्रमाणमन्यथा किं प्रत्यक्षस्त्वसाधननिर्वच्येन । पूर्वकालादिसम्बन्धे चाप्रतीयमाने यदि^१ नित्यत्वमुच्यते सर्ववदार्थानामेव नित्यता भवेत् तदोत्तरात्म-सत्तामपि ।

इदानीन्तनह्येण प्रतीतावपि (c. 132b) नित्यता ।

यदि तत्क्षणसम्भूते कर्मादिव न नित्यता ।

यद्यथि तस्य पूर्वता नोत्पन्ना तथाप्यस्थेव । अनुत्पन्ना कथमस्ति विनष्टा कथमस्तीति समानं चोद्यम् । न च प्रागभावप्रध्वसाभावयोर्विवशेषः । प्रध्वस्तं समर्थते । प्रागभूतमपि सम्भवानुमाने प्रतीयते । भावितया प्रतीयते न पूर्वतया ।

ननु भावित (य) । प्रतीयत इति भाविप्रत्यक्षं भविष्यतीत्यर्थः । तेन तदा नास्ति पश्चाद् भविष्यतीति । इहापि भूततया प्रतीयते प्रत्यक्षसम्भूद्विति नेदानीमस्तीति (१) भवतु कथमिदानीमर्थ्यस्ति । इदानीमपि प्रतीतेरिदानीमस्तीति । मध्येत्तर्ह्यस्तीति कथं । इदानीमेव दर्शनात् । नहि पूर्वमसदिदानीमुपलभ्यते । न तर्हि प्रत्यक्षमेतत् । न चानुमानं मध्य तस्य पूर्वास्तितया सम्बन्धाग्रहणात् । निरन्तरदर्शने सम्बन्धे ग्रहणमिति चेत् । न. निरन्तरदर्शने प्रमाणाभावात् । नहि (—) निरन्तरं भम दर्शनमिति स्मरणादपरं प्रमाणं । इयमेव प्रत्यभिज्ञेति चेत् । न. प्रमाणस्त्वस्य चिन्त्यत्वात् । अविसम्बादात्प्रमाणमिति चेत् । न. नित्यतायामविसम्बादाभावात् । तस्मादयमविसम्बादोर्थक्रियामात्रे तादृशा च पदार्थेन तादृशी क्रियतेर्थक्रिया । न तेनैव । प्रमाणाभावात् । अन्यथा सर्ववदार्थक्रियासम्बद्धं इति तदेवार्थक्रियानुभूयेत् । अभावादर्थक्रियाया इति चेत् । कथमिदानीमर्थक्रियासम्बद्धेतरयोर्न (c. 133a) भेदः । पश्चात्त्रैवार्थक्रियानुभूयत इति न सङ्गतम् । अनवस्थाप्रसङ्गात् । यतः । तत्रापि परोऽर्थक्रियाऽविसम्बादोऽभ्युपग्रहणत्वाप्यपर इति न व्यवतिष्ठेत् । तस्मादप्रमाणमेव प्रत्यभिज्ञेति स्थितमेतत् ।

तस्माद्यच्चवहितस्त्वान्मात्राग्रहणस्य नैरन्तर्याभावात् दीर्घादिग्रहणं ।

१७. स्वमते बुद्धचुत्पादः

अथ युगपद्विज्ञानसम्भव इव्यते तदप्ययुक्तं । यतः ।

न चार्थज्ञानसम्बित्योर्युगपत्सम्भवो भतः ।

लक्ष्यते प्रतिभासो वा नार्थार्थज्ञानयोः पृथक् ॥ (५०५)

युगपद्विज्ञाना ना नुत्य त्ति मे न सो लिङ्गगमिति (न्या० सू० ११११६) वचनात् । न चार्थाविभासि ज्ञानसर्थवच केवलः प्रतिभासमान उपलभ्यते ।

स्वसम्बिदितरूपत^{१०}या बाह्य एव नीलादिग्रतिभास उपलभ्यते । नापरमपि तत्र । अर्थेकाकारतया तयोरनुपलक्षणं । यथा सुखातासम्बित्योः (१)

तदप्यसत् (१) यतः ।

न हार्थाभासि विज्ञानमर्थो बाह्यश्च केवलः ।
एकाकारभूतिग्राहो भेदाभावप्रसङ्गतः ॥ (५०६)

यदि सुखादीनान्तन्मतेश्चैकाकारता तदा तत्राप्यभेद एव । न भेदाभास-
मन्तरेण भेदः । अर्थसम्बेदनमेव केवलमिति युक्तं तथा^१ नीलादिग्रिति च ।
तस्मात्सुखादिनीलादिव्यतिरिक्तमपरमिह जगति सम्बेदनं नास्तीति (c. 133b)
सुखादिवत्सम्बेदनं नीलादिकमपीति युक्त एव निर्णयः ।

अथ यदि नाम सम्बेदनमपरमिह न लक्ष्यते परिस्फुटेन भेदेन । तथापि तद-
स्त्येव । यथाहि रूपादौ नियत आलोकः ।

तदप्यसत् । तथाहि ।

सूपलदयेण भेदेन यौ सम्बिच्छौ न लक्षितौ ।
अर्थार्थप्रत्ययो पश्चात् स्मर्येते तौ पृथक् कथम् ॥ (५०७)

आलोकोपि यदि किमपि भेदग्राहकमस्य नास्ति प्रमाणं नास्त्येव पृथक् ।
भेदोपलक्षणे हि सम्बेदनेन चिन्तयेत भेदः । न च तथा तस्मान्न पृथक् सम्बेदनं नीलात् ।
आलोकस्तु कदाचित्केवल उपलभ्यते । रूपं वा कैश्चित् । ततश्च यथा केवलं
रूपं केवल आलोकः सालोकं रूपं तथा केवलं विज्ञानं केवलो^{१३}र्थः समं वेदनोर्थं
इति स्यात् । प्रतिभासद्वयं भवेत् ॥

क्रमेणानुभवोत्पादेत्यर्थार्थं भनसोरयं ।

प्रतिभासस्य नानात्वचोदयदोषो दुरुद्धरः ॥ (५०८)

यथा युगपत्सम्बेदनाभ्युपगमे अर्थार्थप्रतिभासद्वयप्रसङ्ग इति दुरुद्धरो दोषः ।
तथा क्रमेणापि । तथाहि (—)

अर्थसम्बेदनं तावत्तोर्थाभासवेदनं (१)

नहि सम्बेदनं शुद्धं भवेदर्थस्य वेदनं ॥ (५०९)

अर्थवेऽदनं हि वेदनान्तरेण वेद्यमानमर्थस्य वेदनरूपतयैव वेदितव्यम् । तथा
द्विरथाविभासनप्रसङ्गः । अन्यथा तदर्थस्य वेदनमिति कथं वेदनान्तरं वेदयेत् । तस्मा-
दुत्तरकालमप्यर्थाविभासेन भाव्यं । न चैवं । तथाहि ।

(c. 134a) (एवं हि) नीलाद्याकार एकं एकं च वेदनं ।

लक्ष्यते न तु नीलाभे वेदने वेदनं परं ॥ (५१०)

अत्र विचार्यते । किं युगपञ्जानपक्ष एव दोषः किम्वा क्रमज्ञानपक्षे^{१५} । यदि युगपत् । तदसत् । युगपञ्च द्वयं सम्बेदते नीलाकारः सम्बेदनञ्च । तथा च प्रतिपादितं । अथ क्रमेण (१) तदापि न सम्बेदनमात्रं पश्चाललक्ष्यते । स्मरणेन सनीलस्त्वैवोपलक्षणात् । तदयम्बोषः । न दोषः । अयमस्यार्थः । नीलाद्याकार एकः सम्बेदनेन । एकञ्च सम्बेदनं नीलाकारेण । न तु नीलाभे सम्बेदने । सम्बेदनमपरमर्थव्यतिरिक्तं लक्ष्यामः । अथवा नीलाद्याका^{१०}र एक एकञ्च सम्बेदनं सुखादिस्त्रयं सम्बेदयामो नापरं सुखादिसम्बेदने ग्राहकं । तत्राप्यपरमित्यनन्ताकारसम्बेदनानुभवः ।

इदानीं प्रकृतमेवानुबन्धाति ।

ज्ञानान्तरेणानुभवो भवेत्तत्रापि च सृष्टिः ।

दृष्टा तद्वेदनं केन तस्याप्यन्येन चेदिमां ॥ (५११)

मालां ज्ञानविदां कीयं जनयत्यनुबन्धिनीम् ।

यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणानुभवः । स कथं ज्ञातव्यः । तत्रापि^{१६} स्मृतिवृद्धेति । 24b सम्बेदनन्तरहि ज्ञानान्तरेणेति तत्रापि स्मृतिरेव प्रमाणम् । तदा वेमां मालां ज्ञान-तद्वेदनानां को हेतुरनुबन्धवतर्तीं जनयेत् ।

पूर्वा धीः सैव चेन्न स्यात्संचारो विषयान्तरे । (५१२)

(c. 134b) पूर्वपूर्वा बुद्धिरेवोत्तरोत्तरया ग्राहया न नीलादिका विषय इति तदग्रहणम् स्यादेव । यतः ।

तां ग्राह्यलक्षणप्राप्तामासनां जनिकां वियं ।

अगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं गृहीयादपरं कथम् । (५१३)

यदि बुद्धिः स्वसम्बेदनरूपासत्यं गृहणीयात्तते यथा सन्निहितस्यार्थस्य प्रणिमिति विषयसंचारो भवेत् ॥ यदा तु बुद्धिबुद्ध्यन्तरेण गृह्यते तदा तां ग्राह्य-लक्षणप्राप्तां सतीमगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं पूर्विकां बुद्धिं कथश्चीलादिकं गृहणीयात् । नहि प्रत्यासन्नमात्मसम्बद्धस्वेन ग्राह्यं सुवत्त्वा परग्रहणे सामर्थ्ययोगः ॥ अथ बाह्योर्थः सन्निहितः सविवन्धक इति विषयान्तरसञ्चारांरः ।

तदसत् । यतः ।

आत्मनि ज्ञानज्ञानने स्वभावे नियताङ्गतां ।

को नामान्यो विवधीयाद्विरङ्गेऽन्तरङ्गिकाम् । (५१४)

बाह्यः सन्निहितोप्यर्थः तां विषयं हि न प्रभुः ।
धियं नानुभवे करिच्चदन्यथार्थस्य सन्निधौ । (५१५)

तथा च स्मरणम् स्यात् । अथ विषयकाभावे भवेत् ।

तदसत्यं । यतः ।

न च सन्निहितार्थास्ति दशा काचिदतो धियः ।
उत्सम्भूला स्मृतिरप्युत्सन्नेत्युज्ज्वलं मतम् । (५१६)

अर्थ इत्येव स्मर्येत नानुभूत इति । अथार्थापित्यानुभूतोऽर्थः स्वानुभवं कल्पयेत् ।

तदप्यसत् । अर्थानुभव एव यदा सन्ततो जातस्तदा नार्थापित्तिरपि । अर्थापित्तिरपि स्मर्यते तदापरार्थापित्तिरिति संवानवस्था । तस्मादनुभूतोऽनुभवः स्मर्यते नान्यथा । ततोऽर्थकृतव्याधातानानुभवो न च स्मरणं । न च सत्तामात्रकादर्थानुभवः । इन्द्रियसम्बन्धात् सोपि कुतो ज्ञातव्यः । अपरेन्द्रियसम्बन्धादित्यनवस्था ।

अतीतादिविकल्प (१) नां येषां नार्थस्य सन्निधिः ।

सञ्चारकारणाभावादुत्सीदेऽर्थचिन्तनं (c. १३५२) ॥ (५१७)

अतीतादिविकल्पानां नेन्द्रियसम्बन्धोऽतः कथम् नुभूतस्वनिश्चयः । ततोर्थचिन्तना न स्यात् । चिन्तनाचिन्तनानवस्था भवेत् । अथ सत्राप्यर्थं एव देशकालान्यथात्मको भवेत् । तदा ताहि तेन सर्वदा व्याधातकुता भवितव्यं । तथा च संचारो न भवेदेव । तेनैवापकृतत्वात् । इन्द्रियविज्ञाने हि सन्निहित एवार्थो व्याधातकारी । ततः कराचित् बुद्धितद्वनानां प्रबन्धविच्छेदो भवेत्कवाचिदन्यथा । चिन्तनासन्ताने तु व्यवहृतोप्यर्थो विषयत्वात्सर्वदा व्याधातकारीति सत्रार्थं एव वेदेत् । न सम्बेदनं ममेति सम्बेदनस्मरणम् स्यात् । अथ न व्याधातकारी तथा सति चिन्ताचिन्तनादिसन्तानवेदनमेवार्थचिन्तमुत्सीदेदेव । अथापि स्यात् । शक्तिरस्ति का चिद्यात्मविज्ञानं जनयति (१) तस्याः क्षये क्लेषणोपजाते विषयान्तरे भवेत्सञ्चार इति ।

तदप्ययुक्तं । यतः ।

आत्मविज्ञानं जनने शक्तिसंक्षयतः शनैः ।

विषयान्तरसंचारो यदि सैवार्थधीः कुतः । (५१८)

यदि शक्तिविकलापूर्वबुद्धिर्बुद्धिप्रहणं प्रति शक्तिविरहे साप्यर्थघीर्विषयान्तरसञ्चारवतीतवेनाभिमता न भवेत् ।

*शक्तं हि जनकं नाशकं
तस्माच्छक्तिक्षये पूर्वं धियो नार्थान्तरसञ्चारः । यतः ।
नहि धीः प्राग्निया विना ।

किं कारणं ।

अन्यार्थासक्तिविगुणे ज्ञाने” ज्ञानोदयागतेः । (५१९)

यदि तु पूर्वबुद्धे: कारणत्वं न स्यादर्थान्तराशक्तिवैगुण्येष्युदयो भवेत् बुद्धच-
न्तरस्य । नह्यकारणस्य वैगुण्यमवैगुण्यम्वा वाच्यायातमितरद्वा विदधीत ।
तस्मात्पूर्वबुद्धिः कारणमेव । तदशक्तत्वादर्थधीरपि न स्यादेवेति सुतरां विषया-
न्तरसञ्चाराभावः । यस्य तर्हि. आ ल य वि ज्ञा नं सकलप्रवृत्तिविज्ञानजनकम्^१ (१)
तस्य पूर्वविज्ञानकारणत्वं नास्ति (१) तत एव सङ्केतालयविज्ञानात्प्रवृत्तिविज्ञानो-
दयात् । ततोस्माकमपि न तत्कारणं (१) पूर्वप्रवृत्तिविज्ञानकारणत्वे तु तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधायिकार्यमिति न स्यादालयविज्ञानस्य कारणत्वं । अत्रोच्यते ।

सङ्केतालयविज्ञानातीयजातावप्येकेन पटीयसा ।

चित्तेनाहितवैगुण्यादात्यात्रान्यसम्भवः । (५२०)

यस्यांप्यालयविज्ञानं कारणान्तस्यापि । यतः । कदाचित् सङ्केतालय-
विज्ञानोदयेपि (c. 136a) पुनरालयाभ्यान्यसम्भव एकेन पटीयसा पूर्वकप्रवृ-
त्तिविज्ञानेनार्थान्तराशक्तिविगुणाहितवैगुण्यादतः (१) अत (१) स एव तत्रापि स मन्त
र प्रत्ययः । तत एव तर्हि विगुणादिविज्ञानोदयानुदयौ किमालयविज्ञानेन । आस्ता-
मियमालय^{१०} विज्ञानचित्ता । वासनाधारतया वा परिकल्पितन्तदिति न दोषः ।
यदि तु पूर्वविज्ञानस्य कारणता नेष्यते तदा ।

नापेक्षितान्यथा साम्यं मनोवृत्तेभर्नोन्तरं ।

पूर्वविकाया हि मनोवृत्तेभर्नोन्तरं साम्यमपेक्षेत यदि सा कारणमकारणस्या-
पेक्षणीयतायोगात् । तस्मादपेक्ष्यस्वात्कारणमेवासाविति युक्तिः^{११} मानेव निर्णयः ।

अपि च ।

मनोज्ञानक्रमोत्पत्तिरप्यपेक्षाप्रसाधनं ॥ (५२१)

मनोविज्ञानस्य हि समनन्तरप्रत्ययमात्रमेव हेतुः । तस्या हेतुतायामहेतुकत्वात्
युगपदुदयो भवेत् । तस्मात्पूर्वविज्ञानकारणमेवोन्तरं विज्ञानमिति पूर्वविज्ञान-
शक्त्यभावे न किञ्चिद् भवेत् ।

* सूडर-प्रिय ब्लौ नि नुस-सद्न । दोन्-ल उपो-व मि-ज्युर-न्ते । (=पूर्व
धीशक्तिनाशे हि नार्थे संक्रमणं भवेत् ।) —इति भोटभाषान्तरे पाठः ।

एकत्वान्मनसोन्यस्मिन्सक्तस्यान्या(S)गतेर्थेदि ।

ज्ञानान्तरस्यानुदयो न कदाचित्सहोदयात् ॥ (५२२)

यद्येकत्वं मनसस्तस्य चैकत्र गतावन्यत्रागतिरिति पूर्वकं विज्ञानमकारणमेव ।

तदप्युक्तं । यतस्तदपि मनःपूर्वकं विज्ञानमेव न तदपरं प्रमाणप्रसिद्धं ।

(c. 136b) युगपद्विज्ञानानुदयेन हि तत्साध्यते स च पूर्वविज्ञानान्याशक्तिविगुणत्वादेव¹³ सहोदयश्च कदाचिदुपलब्धः ।

समवृत्तौ न तुल्यत्वात्सर्वदान्यागतिर्भवेत् ।

यस्य तु मनस एकत्वकृतो विज्ञानान्तरानुदयस्तस्य समवृत्तौ चान्पदा च सर्वदानुदयः स्यात् ।

अस्माकन्तु समवृत्ताबुद्योऽन्यदा चानुदय इति नहि किञ्चिद्वचाहतं ।

नन्वन्तरेण मनः कथं क्रमः । विज्ञानवैशुष्यादिति प्रतिपादि¹⁴तं ।

जन्म चात्ममनोयोगमात्रजानां सकृद् भवेत् ॥ (५२३)

न हि तत्र विषयान्तरगतिरस्ति । यतः । क्रमो भवेत् । सुखादिबुद्धीनामात्मन संयोगमात्रत्वात् इति प्रतिपादितं ।

अर्थेकत्वान्मनस एकैव बुद्धिक्रिया भवेत् ।

तवस्त् । यतः ।

एकैव चेत्क्रियैकः स्यात्किन्दीपोनेकदर्शनः ।

यथैव प्रदीप एको¹⁵प्यनेकदर्शनजनकः । तथा मनोपि । तथानेकद्रष्टुवशाद् 252
त्राप्यनेकप्रात्यवशादिति समानम् । न च मनसः कारणत्वं विज्ञानस्यैव वासना-
नियमात् । तथात्वं मनसस्तु नित्यत्वात् ।

क्रमेणापि न शक्तं स्यात्पश्चादप्यविशेषतः ॥^१ (५२४)

नहि नित्यस्य विशेषाधानं ॥ कुतश्चिद्विशेषस्य तत्त्वान्यथाभ्यासयोगात् ।
यतस् (१)

तदात्मा न विशेषः स्यादन्यश्चेत्स्य किम्भवेत् ।

तत्सम्बन्धेपि तस्यासौ नैव स्यादेकल्पता ॥

[तदुक्तौ देह पुरुषावध संस्कारतो यदि ।

नियमः सकृतः पश्चाद्बुद्धेश्चेदस्तु सम्मतं ॥५२५॥]^१

¹ जद-लुस् सक्येस्-बृ बृशद्-प यिन् । गल्-ते जु-ब्येद-लस् डे-म्-न । देन्पियस्
गड-लस् ब्लो-ब्जिद-लस् । शे-न यिन् मोद् ज्वोद्-प ब्जिद् ॥

(c. १३७a) अनेन देहपुरुषावुक्तां । योपि मन्यते देहपुरुषोरेकत्वादेकैव क्रिया । तदप्यनेनैव गतं । किं दीपोनेकदर्शनः ।

ऋणेणापि न शक्तिरविशेषादिति । अथ विशेषः । तदा विज्ञानमेव शक्तयति-शयसमन्वितं तत्क्रमकारणमिति वृथा देहपुरुषयोः कारणत्वोपगमः । “संस्कारतो यदि(१) नियमः स कुतः पश्चात् बुद्धेश्चेदस्तु सम्मतं ।” संस्कारोपि स्थित एव ।^१ततो न नियमः । अथ पश्चाद्बुद्धत्तिमान् स कुतः । ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च संस्कार इति बुद्धेरेव संस्कारः । यद्येवं सम्मतमेवैतदस्माकं बुद्धिजनितः संस्कारो वासनापरनामा ततो नियमः पूर्वबुद्धेरेवान्यत्र प्रमाणाभावात् । नहि बुद्धिमन्तरेणान्यावासना नाम । अथापि स्यात् (—) ज्ञानात्मरजननमेव केवलं न ग्राह्यता तेन जनिकापि बुद्धिपूर्विकाबुद्धिरग्राह्यतो विषयान्तरसञ्चारः ।

तदसत्यं । यतो (—)

न ग्राह्यताया जननाज्ञननं ग्राह्यलक्षणं ।

ग्राह्ये हि पदार्थे ज्ञानजननमेव ग्राह्यलक्षणम् ।

यतो

अग्राहाणं नहि तेजोस्ति न च सौ (क्षम्या)*द्यनङ्गके† ॥ (५२६)

नालोकः कथञ्चिद्विज्ञानं जनयत्यग्राह्यतया । ग्राह्यं हि सकलमेव दृष्टं (c. १३७b) । अथालोकः सावयवत्त्वात्परभागादिना जनकोपि न ग्राह्यः । नानङ्गास्य विज्ञानस्याङ्गाभावात् । आलोको हि साङ्ग इति तथा^१ युक्तः ।

ग्राह्यताशक्तिहानिः स्यान्नान्यस्य जननात्मनः ।

तदयुक्तं । यतः

ग्राह्यताया न खल्वन्यज्ञननं ग्राह्यलक्षणे । (५२७)

साक्षाअग्राहन्यथा बुद्धे रूपादिरूपकारकः ॥

पारम्पर्येण हि ग्राह्यमप्यग्राह्यतया भवेदुपकारकं बुद्धेः । साक्षात् नान्यथेति जनिका ग्राह्यैव बुद्धिः ।

ग्राह्यतालक्षणादन्यस्तद्वावनियमोस्य कः । (५२८)

बुद्धेरपि तदस्तीति सापि तत्त्वे व्यवस्थितेर् (।)

(—) अनन्तरश्लोकः ।

*अयं दुर्दृश्यः पाठो हे. पुस्तकादुपलभ्यते ।

†द्यनंशके—इति हे. पुस्तके ।

तस्मान्नाग्राह्या बुद्धिः । यस्मात् ।

ग्राह्यपादानसम्बित्ति चेतसो ग्राहलक्षणम् । (५२९)

चेतसो हि ग्राहिण विज्ञाते तदुपादानभावः । सम्वेदनता च ग्राह्यता नापर-
मत्र सूक्ष्मतादिकमिति नाग्राह्यता । यद्युपादानभाव एव ग्राह्यता स चोपादानभावः
स्वबुद्धेरेव । अन्यथा परबुद्धेरपि सम्वेदनप्रसङ्गः । परचित्ताग्रहणन्त्वनुपादान-
भावात् । रूपस्य चाग्रहणं दूरसूक्ष्मादिभावादिन्द्रियस्य ग्राहिविज्ञानां नुपादानादिति
विषयविभागः । (c. 138a) यदि तु बुद्धेरप्यग्राह्यता सापि चक्षुरादिवदेव ।
ग्राह्या न भवेत् । अथार्थापत्या प्रतीयते बुद्धिस्तेन स्मरणम् ।

तदयुक्तं । सर्वदात्त्वापत्तेरसम्भवात् ॥

यदा स्तम्भघटादीनां सत्त्वरं गणयेदयं ।

प्रपञ्चमतिबाहुल्यं नाथार्थपत्युदयस्ततः ॥

नहि त्वरितं गणयतोस्यार्थापत्तेरव्ययः । अथार्थापत्तिरपि तत्र व्यापारवती
त. व्यापारप्रतीतेः ।

न' चार्थापत्तिसद्भावो वेद्यते व्यवहारिभिः ।

अर्थादिर्यविदोवेयं जायेतोभयतोथवा ॥

न तावदर्थादिर्याद्विद्विधि सर्वधीप्रतिपद्भवेत् ।

अर्थवित्तेरपि ममेत्येवं नैवार्थधीर्णति (:) ॥

उभयस्मादपि गतिन्नाति एव प्रसिद्ध्यति ।

स्ववेदनादेव तस्मादात्मसम्वेदनस्थितिः ॥

अथदिव यदि सम्वेदनं गम्यते सम्वेदनमात्रं गम्येत नात्मसम्वेदनम् ॥ अथा
थंसम्वेदनात् ।

ननु तदेऽवार्थसम्वेदनमर्थापत्यावगम्यते । तत एव कथमर्थापत्तिरित-
रेतराश्रयदोषात् । यतो दृष्टोऽयोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यदृष्टार्थपरिकल्पनमर्थापत्तिः ।
न चार्थसम्बवेदनं दृष्टमिति कुतोर्थापत्तिः । न चोभयस्य दर्शनमत एव । न हच्येकस्य
दर्शनमुभयदर्शनं तस्मात्स्वसम्वेदनमेव वेदनमन्यथाऽसङ्घेः । (c. 138b) अतः
परेण बुद्ध्यन्तरेण प्रत्यक्षात्मना वेद्यत इत्युपगतं ।^१ तत्र सकलपूर्वबुद्धिग्रहणेन
न विषयान्तरसंचारः । यद्युपादानतया बुद्धेवेवनमसूक्ष्मादितया च रूपादेः । तदा
योगिनां परबुद्धिसूक्ष्मादिरूपादिवेदनं कथं । न दोष एव । यतः ॥

रूपादेः च मनश्चैवमविशुद्धियं प्रति ।

ग्राहलक्षणचिन्तेयमचिन्त्या योगिनाङ्गतिः ॥ (५३०)

दूरसूक्ष्मादिपरचित्तवेदनं हि कथं योगिनाभिति न चिन्त्यत एवेवानीमेतत् ।
अव्याहृदर्शनापेक्षया ग्राहयलक्षणमिदमुक्तमस्माभिः । परिशुद्धबुद्धिसन्ततयस्तु
योगीश्वराः कथभिति किमनेन चिन्तितनेत्यास्तामेतत् । यथा चेदन्तथा चिन्तितमेव
लेशतः । नन्वात्मीया बुद्धिर्यदि गृह्यते सर्वं गृह्यते ति कुत एतत् । न गृह्यत
इति तु विषयान्तरसञ्चारादेव गम्यते । तदपि न युक्तिमत् । यतः ।

तत्र सूक्ष्मादिभावेन ग्राह्यमग्राह्यतां ब्रजेत्

रूपादिबुद्धेः किं^{११} जातं पश्चाद्यत् प्राङ् न विद्यते ॥ (५३१)

न खलु तस्याः सूक्ष्मदूरादिभावो यः प्राङ् नासीत् । असम्भवेषि विशेषस्य
यदि ग्रहणविभागस्य तर्हि न सहेतुक इति न विभागवान्भवेत् ।

सति स्वधीग्रहे तस्मात् सैवानन्तरहेतुतः ।

चेतसो ग्राह्यता सैव ततो नार्थान्तरे गतिः । (५३२)

(—) अनन्तरश्लोकः ॥

ननु हेतुतं ग्राह्यते ति (c. 139a) न युक्तमेतत् अनेकशक्तिस्त्वाद्
भावानां । ततोन्या ग्राह्यश्च^{१२} वित्यर्थपगता विषयान्तरसञ्चारकारणेन्या च
जननमात्रशक्तिर्थत्प्रभावादुत्तरज्ञानोदयोर्थविषयः । अनेकशक्तिता च भावानाम-
नेककार्यजननादेवावधार्यते । अन्यथा नानेककार्यप्रसवस्तदपि यत् किञ्चिद्यतः ।

नानैकशक्त्यभावेषि भावो नानैककार्यकृत् ।

प्रकृत्यैवेति गदितं

प्रकृतिरेषा भावानां कारणपराधीनजन्मनां पर्यनुयोगमर्ह^{१३} ति (१) कथ-
मेतदिति । स्वकारणादुदयमासादयतां प्रतिनियमेन कस्तस्य निषेद्धा । अन्यथा
सापि शक्तिरीढ़ी कुतः (१) इति न पर्यनुयोगान्मुक्तिः । स्वकारणाच्चेत् तत्क-
मिदानीमनया प्रकृत्यैव परिसमाप्तिरस्तु किमर्थान्तरकल्पनया । ननु स्वकारणा-
धीना शक्तिरियमिति लोकस्य प्रतीतिः । अस्तीयं प्रतीतिर्घट्यतिरिक्तशक्तिप्र-
तीतिः । स्वभावभूतर्थमभेदारोप^{१४} मात्रेण प्रतीतेः । कथमेतदिति चेत् । शक्ता-
वप्यपरशक्तिप्रत्ययदर्शनात् । तथा हि ।

शक्तियोगात्पदार्थश्चेत् कारणं कार्यजन्मनि ।

शक्तो [?क्ताव]पि कुतः शक्तिरिति किन्न विकल्प्यते ॥

तस्मात्कल्पनामात्रमेव शक्तिरन्यापोहेन व्यवस्थाप्यमानन्तवात् ।

ननु शक्तिमन्तरेण नानाभूता भावा एकतः कथम्भवन्ति । (c. 139b)

शक्तिभेदे सति भवन्तीति युक्तं । अत्राह ।

नानैकस्मा^{१५} न चेद्भवेत् । (५३३)

न किञ्चिदेकमेकस्मात्साप्ताप्यथाः कार्यसम्भवः ।

एकं स्यादपि सामश्योरित्युक्तं तदनेककृत् । (५३४)

सामग्रीसम्भवे हि प्रायशः कार्याणां सम्भवः किञ्चिदेकमेकस्मादुत्पत्तिभूत् । तथानेकमनेकस्मादनेकञ्चकेस्मात् । यादृश्येव यस्य सामग्री तत एव तदेकमनेकम्बा भवेत् । एष प्रायशः प्रपञ्चः । तथाहि । स्वकारणादेवस्थु^{१६} तस्मनेकमेकम्बा भवति । येनैकमनेकस्मात् कार्यं जनयति । न शक्तिभेदतः कवचिद्गुप्युच्यते । शक्तयोर्पि तत उपकारभागिन्यः तस्य ता इति व्यपदेशवस्थ्यः । न हृचन्यथा शक्तयः । पदार्थान्तरभूता हि तदाभाः स्युः । पदार्थान्तररस्वे च तथा दर्शनप्रसङ्गः । अथवा न किञ्चिदवस्ति यदेकमेकस्मात्साप्ताप्यथाः एवानेककार्योदयः । कथन्तहर्यनेकमेकस्मादित्युच्यते । सामग्रीव्यान्तरभूतमेकमने^१ कं कार्यं जनयतीति तथा व्यपदेशः । यदा प्रदीप एक एवानेकस्य दर्शनस्य जनकः । अनेकपुरुषानेकसमन्तरसामग्रीसङ्गात्त्वात् । यथा चैकस्यानेकशक्तियोगस्तथानेककार्योगोपि तस्मादनेककार्यत्वमनेकशक्तिताम्बिनापि । एवन्तर्हि यथैकमनेककार्यं तथैकापि बुद्धिः स्वविषयां च बुद्धिं परार्थविषयाऽच्च जनयिष्यति (१) तत्र (c. 140a) कदाचिद्दुद्धिविषयं बुद्धिः कदाचिदर्थविषयेति विषयान्तरसंचारः । न । विशेषाभावादुभयं सर्वदा जनयेत् । जन(य)त्येवेति चेत् । तत्र यतः । तदा ।

अर्थं पूर्वच्च विज्ञानं गृहीयाद्यादि धीः परा ।

पूर्वापरार्थभासित्वाच्चिन्नतादावेकचेतसि । (५३५)

अभिलापद्युयं नेष्टं स्याद्(द)ष्ट्रक्रमसक्रमं ।

द्विद्विरेकच्च भासेत भासनादात्मद्विद्वोः । (५३६)

यदि वा द्वयं पूर्वबुद्धिग्राहि रूपाद्यर्थग्राहि चोत्पत्तिमत्तदा पूर्वबुद्धिर्थस्य परस्य^३ चार्थस्य प्रतिभासनादभिलापद्युयं यत्क्रमवदुपलभ्यते तदक्रमं प्रतिभासेत् । नहि बुद्धिरथग्रहणस्तां चिता प्रतिभासते । तद्वृपत्वात्तस्याः । अर्थग्रहणप्रतिभासे चार्थ एव प्रतिभासित इति । पूर्वापराभिलापद्युयं प्रतिभासेत् । तथैकमेव द्विद्विरभासेत् । अर्थस्यानस्तद्वृद्धेच्च प्रतिभासनात् । पूर्वन्तावत्स्वयं प्रतिभासित परचात्तद्वृद्धिप्रतिभासने ततो द्विप्रतिभासनं । अथार्थप्रतिभासानन्तरं बुद्धिं गृहच्यते । न बुद्धिः प्रत्यक्षेण स्वेन परेण वा गृहच्यते । अर्थापत्त्यापि तर्हि यदि प्रतिभासते । तदापि भासनामात्मद्विद्वोरिति स एव प्रसङ्गः । अथ कालान्तरेर्थापत्तिर्व्व हि तस्मान्तरानेकार्यप्रहणक्रमकाले कश्चिदर्थापत्तिमनुभवति ।

तैतदस्ति ।

सामर्थ्यात्प्रतिपत्तिश्चेत्सर्वदा स्यान्न वान्यदा ।

ततोथपत्तिसम्बितौ शतकृत्वो हि॑भासनं ।

अथ यदा स्वबुद्धोः संगणयति तदा कालान्तरेऽर्थपत्त्वद्युदयः (c. 140b) ।

तदापि न तदा किञ्चित् दृष्टमस्ति यतो भवेत् ।

अर्थापत्तिरतीतत्वादर्थापत्तिकृतस्तदा ।

अतीतमर्थदर्शनं कथं ततोऽर्थपत्तिसम्भवः । कालान्तरेषि समर्थमाणादर्थापत्तिरिति चेत् । स्मरणस्यैवार्थापत्त्यावगमो नानुभवस्य । तत्रापि स्यादभिलापद्वयम् द्विरवभासनञ्च । अथानुभूतं न स्म॑र्यते (1) ततोनुभवगतिरिति चेत् । तत्र ।

अनुभूतं मयेत्येव स्मरणस्य प्रवर्तने ।

बुद्धिरासीन्ममेत्येवमर्थापत्तेसम्भवः ।

यद् स्मरामि पूर्वसम्बेदनस्येति स्मरणमेव प्रथमस्वबुद्धो प्रवर्तते । तदा न पूर्वमर्थापत्तिर्वापि पश्चादिति कुतः स्मरणसम्भवः । यदाप्यर्थस्य स्मरणं तदापि स्मरणस्यानुभवस्य चानुमानमिति स्मरणानुभवार्थाकारयोर्युग्मपत्त्रिति॑भास-प्रसङ्गः । तथा च स्मरणकालेषि स्पष्टार्थाकारवेदनप्रसङ्गः । अथास्पष्टाकार-द्वयवेदनं तदापि न दृष्टमेवत्यपरिहारः । अथ यस्य यदेष्यते तदा तस्यार्थापत्तिर्यतः स्मरामि ततोनुभूतं यतः यतः स्मरणं ततोनुभव इति वा । एवन्तर्हि॑य यतोनुभवस्त-तोनुभव इति स्यात् वाचो युक्तिः । तथा यतः स्मरणमत्तः स्मरणमिति मह-त्रमाणकौशलं । इच्छांचानुभूते जायते । न चानुभवः कदाचिद्वननुभूत इति कथ-मिच्छ्यार्थापत्तिहृदियात् । तस्माद्वसदेव बुद्धचन्तरेण बुद्धिवेदनम् ॥

अथ (—)

विषयान्तरसञ्चारे यद्यन्त्यं नानुभूयते ।

परानुभूतिवत्सर्वानिनुभूतिः प्रसज्यते ॥ (५३७)

विषयान्तरसञ्चारणकाले हि (c. 141a) यद्यन्यं विषयान्तरसंचारकाल-त्पूर्वविज्ञानं विज्ञानप्रबन्धस्य । तदा सर्वानिनुभूतिः परानुभूतव॑द भवेत् । अननुभूतानुभवस्यानुभूतत्त्वाभावात्परानुभूतवत् । ततोऽन्त्याननुभवात्पूर्वकाननु-भूतिर्यावदादिभूतस्या । पि यथा परानुभवेषि तदनुभूत एव स्यादेनानुभूतत्वा-दन्येनाननुभवः । तथा स्वयमनुभूतेषि ततु पुनरर्थस्य स्वरूपं परापेक्षयापि तथेति कथमनुभवः ।

ननु परानुभवे स्वयमनुभवे स्वयमनुभवात्परस्यानुभवो यथा व्यव¹⁰स्थाप्यते तथा परेणाननुभवे स्वस्यानुभव इति व्यवस्थाप्यतां ।

तवसत् । व्यवस्थाप्यतां यदि प्रमाणमस्ति । यथा तु परेणानुभूतं नात्मप्रत्यक्षं न च परस्येति व्यवस्थापयितुं शक्यम् । तथात्मप्रत्यक्षाभिमतमपि नात्मनः परस्येति वा व्यवस्थापानामर्हति ।

नन्वर्थः स्वरूपेण प्रतीयते तत्कथमप्रत्यक्षता । नहृचन्यस्मिन्द्वप्रतीयमानेज्य^{११}बुद्धीतं नाम ।

सत्यं प्रतीयते । स्वयमेव प्रतीयतां । आत्मना प्रतीयते सोपि स्वयमेव प्रतीयतां । ततः स्वसम्बेदनमेव । अथात्मा कर्तृतया प्रतीयते (१) न (१) शरीरव्यतिरेकेणात्माभावात् । शरीरस्य कर्तृता (c. 141b) चेत् । न. शरीरस्यापि कर्मत्वात् । यस्माद्वस्त्वसम्बेदनं शरीरादीनां । स्वसम्बेदनत्वे वाऽविवाद एव । बुद्धेरसम्बेदनमिति^{१२} चेत् । आत्मनः स्वसम्बेदने तेनार्थानुभवे तावता पर्याप्तमिति व्यर्थका बुद्धिः । तत एवाह ।

आत्मानुभूतं प्रत्यक्षं नानुभूतं परैर्यादि ।

आत्मानुभूतिःसा सिद्धा कुतो येनैवमुच्यते । (५३८)

आत्मनोनुभूतिरस्तीति कुतः । अन्येनानुभूतौ परात्मासौ न भवतीति कुतः । स्वसम्बेदनेनानुभवे स्वसम्बेदनसिद्धिरेवेत्यविवाद एव । तस्माद्^{१३}स्वसम्बेदने सव्वर्णानुभूतिप्रसङ्गः ।

ननु चक्षुरादिकेनाननुभूतेषि चक्षुरादिनानानुभूतमिति भवति व्यवहारः । तथात्मसम्बेदनेनानुभवेषि किञ्चेष्यते ।

अन्नोच्यते ।

व्यक्तिहेत्वप्रसिद्धिःस्याश्च व्यक्तेव्यक्तिमिच्छतः ।

व्यक्तयसिद्धावपि व्यक्तं यदि व्यक्तमिदं जगत् ॥ (५३९)

व्यक्तिहेत्वो हि चक्षुरादिवस्त्वेषामसिद्धावपि नाव्यक्तता^{१४}र्थस्य व्यक्तिव्यक्तत्वात् । अस्मच्चक्षुर्व्यक्तमिति कथमस्मत्सम्बेदनजनकर्त्वादस्मच्चक्षुरिति व्यपदेशः । सम्बेदनस्य तु स्वसम्बेदनादेवास्मत्वं । तस्यापि सम्बेदनस्यास्वसम्बेदनेनात्मसम्बन्धित्वेन किञ्चित्प्रतिपन्नमिति स्वरूपमात्रेण व्यक्तत्वे सकलं व्यक्तं जगज्जायेतेत्यतिसङ्ग्रहसङ्गः ।

ननु यत्र व्यक्तिरत्पन्ना तद्वचक्तमिति कथ^{१५}मतिप्रसङ्गः (c. 142a) ।

व्यक्तेहस्तयमात्रेण व्यक्तं यदि तदाश्रितं (१)

अस्य व्यक्तेरितीदन्तु न सम्बन्धविनाकृतं ॥

तस्मात्स्वरूपमात्रेण सर्वस्य व्यक्तता भवेत् ।

अथ तद्रूप एवार्थः स्वसम्बेदनमुच्यतां ॥

प्रमाणवार्तिकाजङ्गरे प्रत्यक्षपरिच्छेदे द्वितीयः* ॥

* प्रमाणवार्तिकारिकाया अयमेव तृतीयः परिच्छेदः ।

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY
SEPTEMBER 1935

CONTENTS

Leading Articles

	<i>PAGE</i>
I. Munda Tongues Finno-Ugrian. <i>By W. F. de Hevesy</i>	107
II. Astronomical Evidence on the Age of the Vedas. <i>By Gorakh Prasad, D.Sc.</i>	121
III. Location of Dantapura. <i>By Professor S. Lévi</i>	137
IV. Some Old Accounts of Bhagalpur. <i>By Prof. K. K. Basu, M.A., Bhagalpur</i>	139
V. Early Signed Coins of India (Additions and Corrections). <i>By K. P. Jayaswal</i>	191

Reviews and Notices of Books

By Dr. A. Banerji-Sastri

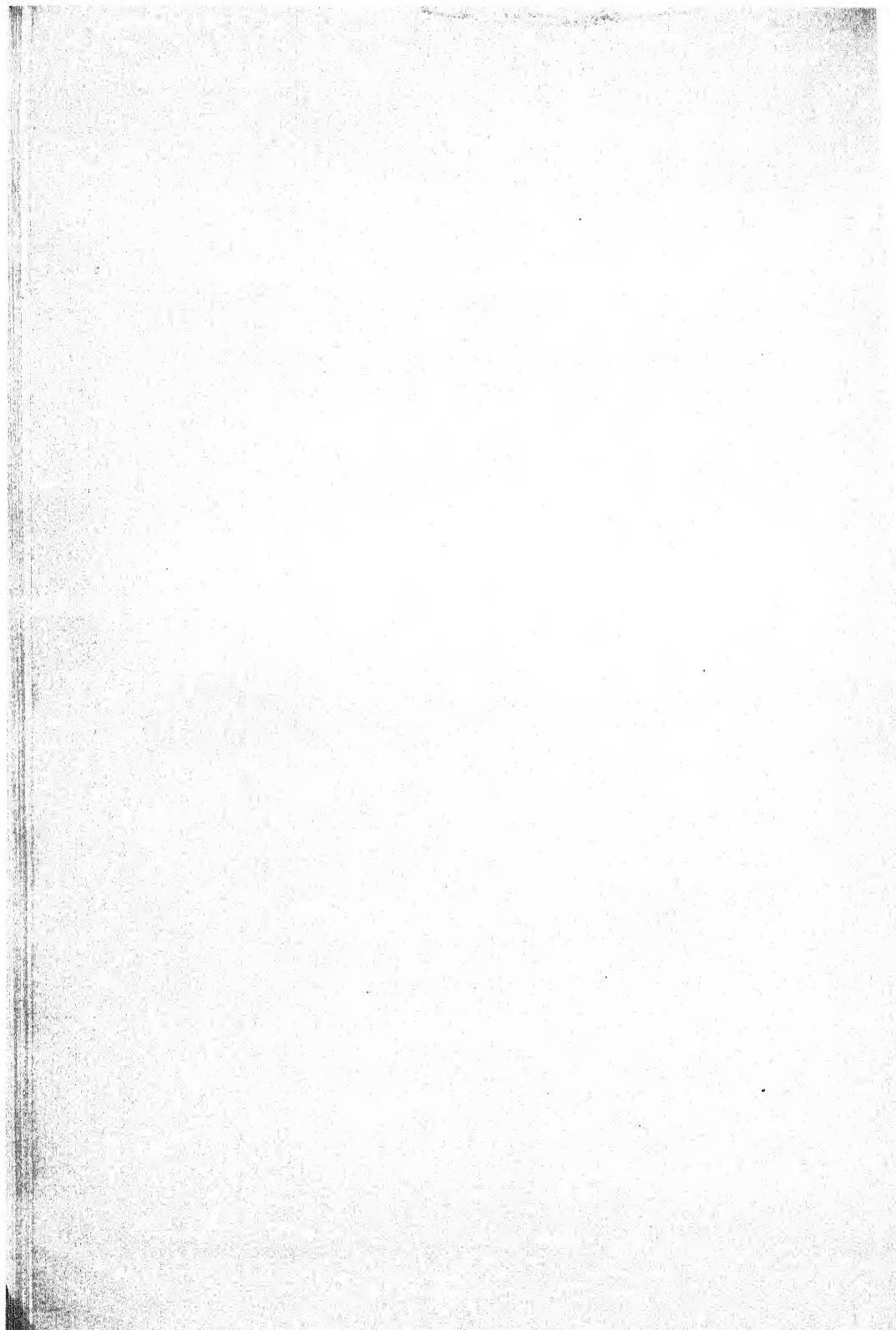
I. The Mahābhārata.—For the First Time Critically Edited. <i>By Vishnu S. Sukthankar. Ādiparvan: Fascicule 7. Vol. I. Poona Bhandarkar Oriental Research Institute 1933</i>	194
II. Rigveda Brāhmaṇas.—The Aitareya and Kausītakī Brāhmaṇas of the Rigveda Translated from the original Sanskrit. <i>By Arthur Berriedale Keith, D.C.L., D.Litt. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1920</i>	195

Notes of the Quarter

I. Proceedings of the Meeting of the Council held on the 4th August, 1935	198
List of Members of the Bihar and Orissa Research Society on 31st December, 1934	200

Appendix

I. A Dialect of Bhojapuri. <i>By Uday Narain Tiwari, M.A.</i>	57
--	----

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

VOL. XXI]

1935

[PART III

Leading Articles

MUNDA TONGUES FINNO-UGRIAN

By W. F. DE HEVESY

In my previous paper (*B. & O. R. S. Journal*, No. XX, Pts. III-IV) I have demonstrated that no parentage whatever is proved between the Munda languages and those of Further East, viz., those of the Mon-Khmer family. The question then arises: Where do the Munda languages belong? In my opinion, to the Ugrian sub-division of the Finno-Ugrian branch of the so-called Uralian stock¹. Before giving my reasons for expressing such a thought, I may be permitted to recall something about the said stock.

A primeval language—the very one which in scientific parlance is termed Uralian—which originated in all probability westwards of the Ural, i.e. on European soil, was split up, presumably during the fifth millennium B.C., in the Samoyed languages spoken

¹ The Ugrian stock was formerly connected with the Altaian, and mention of an "Uralo-Altaic" family was frequent. Actually, and in spite of the last desperate attempt of Professor Sauvageot (*Recherches sur le Vocabulaire des Langues Ouralo-Altaïques*. Paris, 1930), the question may be considered as definitely settled: No connection whatever exists between them. See especially Professor Shirokogoroff, *Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural-Altaic Hypothesis*. Péiping, 1931.

at present in the Arctic regions only, and into the Finno-Ugrian ones.

The latter branch was again divided, probably during the fourth millennium, into the Finnic and into the Ugrian. To the Finnic, which for us has the lesser interest, belong the languages spoken on the Baltic Sea, such as *Finnish* itself and all its dialects, e.g. Estonian, further the language of the *Lapps*, those nomads living in the north-eastern parts of Norway as well as in some northern sections of Finland and Russia; then in the centre of Russia the *Syrjänian* and *Votyak* languages, spoken in the former government of Perm, along the rivers Kama and Viatka; *Tcheremiss*, especially on the left bank of the knee of the Volga; and *Mordvinian* spoken to the west and east of the southern waters of the Volga. The total number of speakers of all these languages is approximately about 6 million.

More important for us is the Ugrian branch, so called after a legendary country, Jugria, a country already mentioned by Arabian historians, and where the mother-tongue is presumed to have been spoken. From this tongue the first one to be separated, probably during the third millennium, was the *Magyar* or Hungarian—spoken actually by about ten million people in the Carpathian basin, and especially on the Danube;—then the *Vogulian* south-east from the end of the Ural range; and the *Ostjak* further to the east, on the banks of the Ob, Irtich and some smaller Siberian rivers. In spite of the fact that only about 5,000 Vogulian and 20,000 Ostjak-speaking people still exist, these languages have been very extensively studied.

I think that the Munda languages have to range between these Siberian languages and the Magyar; in other words, during the third millennium they left the common stock only after Magyar. The distance is not a proof against such a supposition, as the distance between Magyar and Ostjak, which with Vogul are the most closely related, is not much more than between the Danube and India. A possible reason for the migration of the tribes dwelling at the time in the Russian steppes has also been discovered recently. It was the fame of the high culture and wealth of ancient pre-Aryan India, wealth being at all times the strongest attraction for migra-

tions. That the fame of the Indus Valley's (Mohenjo-Daro) culture must have penetrated very far, is attested by the stones and metals found there, some of which, as for example amazonite had its home on the Ural, while others, e.g. jade originated from Central Asia.

That some intercourse between Ugrians and Mundas must have taken place, is now admitted also by *Father Schmidt*. But whilst he thinks that this happened somewhere outside of India, a migration to India itself seems to me, for the above stated reasons, more likely.—Prominent scholars are studying at present the archeological, anthropological and ethnological side of the question; thus we must not despair of seeing at a not very distant date more clearly into the whole matter.

The most correct way to compare languages is to discover the legitimate variations among the compared tongues; but this, owing to the paucity of lexicographical material, is as yet hardly possible for the Munda group. Nevertheless many interesting facts may be found. Apart from Santali and Mundari, the most widely distributed languages of the group, there are fifteen others belonging to the same family. Eighty per cent of the approximately 3 million people speaking Munda languages use dialects differing but slightly from each other. Danish scholars have given to this group—11 languages in all—the name *Kherwari*. I myself in my first article demonstrate how little can be relied on mere lexicographical arguments while comparing languages; an exception, however, is made for words in which three consonants follow each other in the same order, and which besides are words expressing simple ideas. In such a case the mathematical probability that the words originally belonged to one and the same language is, in the case of Santali with its 15 consonants, 3375 to 1. In my book *Finnisch-Ugrisches aus Indien* (Vienna, 1932. Manz-Verlag) are to be found numerous examples of Finno-Ugrian words used in Munda. On account of the little space at my disposal here only a few instances are given².

² Unless otherwise stated the Munda words are invariably Santali words, written according to the orthography in *Campbell's Dictionary*; the Hungarian words are written according to the *Etymological Dictionary of the Hungarian Academy*, by Gombocz and Melich.

beret' (Mundari *birid*) to awake~Ostj. *veret*—*borňga* magpie ~Ostj. *worňga*, (Sam. *värriga*) crow—*capadok'* to be thrown~Magy. *csapódik*—*ciribiri* in very small pieces~Magy. *csírbiri*—*coran* to overflow~Magy. *csorog*, *csoronkol*—*keröt* to turn~Ostj. *kerot*—*kudam* the back~Ostj. *xatemtem* to move backwards, (Tsch. *kodem* to leave behind)—*lajuni lajun* slow~Ostj. *lašigam*, (Magy. *lassu*)—*lapordan* flat wide piece of ground~Magy. *lapor*—*musnä* fine cloth~Vog. *mäsnä*, (Magy. *mez*)—*pader* a tree (with leaves and berries like a mountain ash-tree)~Ostj. *padar* mountain ash-tree—*parak'* to carve (wood)~Magy. *farag*, (Md. *perkse*)—*peter* to roll, to card~Magy. *peder*, (Ostj. *piter*)—*pisiń pisiń* little ~Magy. *piciny*—*raput'* to burst~Magy. *reped*—*roskot'* to rattle ~Magy. *reszket*—*sarkao* to move quickly~Magy. *serken*, (Sam. *serkua*)—*serali* a kind of coot~Magy. *siraily*, *seraly* sea-gull—*siwiń siwiń* lean, thin~Magy. *sovány*, (Md. *tšoviné*)—*sokot*, *sokto* close, compact~Syrj. *cokit*, (Magy. *sok*)—*tepet'* to stop up~Wotj. *tupata*, (Magy. *tapad*)—*turtę* to invent stories~Ostj. *tort*, (Magy. *történet* story, history).

The existence of many three-consonantic words undoubtedly enhance the value of the comparisons between words with two consonants. Munda words for which FU equivalents can be found easily are among others *ac'* self; *alo* no, not; *anji* elder sister; *apa* (*apu*, *apo*) father; *ari* much, many, more; *anu*, *unu*, many kinds; *bana* bear (see Lp. *boena* dog); *bađ* (Mundari *baid*) flood; *berel* fresh, raw (wound); *bir* forest; *boń boń* extended to full length; *burnu* (Savara *baro*, *burnu*) mountain; *car car* stinging, smarting; *carki* mane; *cipa* twitching; *coro* the sound of running water; *dak'* (Savara *dan*, *da*) water, (see Sam. *daga*, *jaga*); *det' det'* small (child); *enec'* to dance while singing; *enga* mother; *era* wife, spouse (as a person to be respected); *esel* fair, light coloured; *gij gij* (*gaj gaj*) hot and steamy; *goso* to dry, to wither; *hako* (Mundari *haiko*, *hai*; Bhumiij *hai*; Kurku *kako*) fish, (see Ostj. *xnik*, Magy. *kel*); *hoř* man, human being, (see Finn. *koir*, *kor*); *burum burum* glowing ashes, (see Vog. *xilem*); *idi* heel; *isi* to cook, to be inflamed; *jel* (Kurku *jilu*; Gadaba *seli*) flesh, flesh meat; *jbar*, the liquor dripping from malt on account of fermentation; *kadhao*, *kadhian* to take out with the hand; *kaka* uncle, father's brother; *kalaiya* a

kind of small raven, (see Sam. *kuleä* raven); *kaṭa* leg and foot from the knee down; *khac'* as, when, (see Ostj. *xos'*); *khok'* to cough; Nahali *kol* wife; *kos kos* to pull together tightly; *kotko* fat; *ku* (in comp.) moon; *kul* to send; *lak'* to chop wood; *laplapa* (*leplepe*, *lablab*) broad and flat; *laṇḍbu* to lie under; *lebet'* to tread with the foot; *lep' lep'* flapping the wings; *liloj* bad; *mas mas* feverish, suffering; *men* (Kurku *mand*) to speak; *muc'* ant, (see Ostj. *muši*); *muṅga* cudgel, bludgeon; *nel*, *neł*, to see; Mundari *ńi* (Santali *ji*, Kurku *nic'*, *nec'*) to open; *ńir* to run; *nırą* raw, rough; *nuruc'* slender; *ok'* to burn (while cooking); *ol* to spend the night lying down, to sleep; *ondok'* (in comp.) to give; *pala* frost; *pasi* (Mundari *basi*) piece of iron (on a plough); *paṭet* to dam a flow of water, (see Ostj. *pat* fish weir); Nahali *peñg* head; *piñu* small like the ears, unadorned like the ears (see Ostj. *pit* ear); *podra* rotten; Savara *poira*, *posi* (Kurku *pohara*) youth, child; *pusri* a pimple; *ras ras* to quake, to shiver (fever); *ripripi* to flutter with the wings (birds of prey); *rikä* to make; *ro* to sing (in cooking); *runda* a kind of wild cat, (see Vog. *runt*, *ränt*, *ranta* kitten); *sar* grass or reeds for making arrows; *seya* rotten (containing pus); *siń* (Kherwari *sing*) sun, (see Ostj. *sing*); *sund* mouth, orifice, opening; *tak* season, proper time for sowing, (see Finn. *tauke* the spring crop); *tele* young louse of the kind *Pediculus capitidis*; *thela* to shove, to push; *thele thele* abundantly, overflowingly; *toř* squirrel, (see Sam. *täre*); *tol* to tie together; *toyo* jackal, (see Ostj. *toyo* a shaggy dog); *tuka* nest, (see Ostj. *toxat*); *ujuk'* to fall (rain); *umdhbi* to be drowsy; *up'* (Kurku *hub*) hair; *uru* abscess; *uṭet'* to earn a living, (see Ostj. *ut* to live).

The position of words in a Munda sentence is the same as in FU, the genitive accusative and adjective forms are placed before.

Moreover it is to be noticed that in Munda there exists the characteristic Uralian alternance. Not only are vowels changed according as to whether nearby or distant objects are meant, but the consonants too show the same change as in Finn. and Lp. : besides the surd *sap'* "to catch" there is also a sonant *sabénae* "I shall catch him;" besides *get'* "to cut," *gedok'* "to cut oneself," etc.

The difference between animate and inanimate in FU is even more common in Munda, and often the grammatical

treatment of such words is different. According to the Mundas all things are animate which have an internal substance, a soul, thus the sun and lightning; inanimate are for example trees, as also the human soul, because this latter does not possess an inner substance. Up to now the unexplained differences in the formation of Magy. words such as *tyuk* hen, with the plural *tyukok* as against *lyuk* hole, with the plural *lyukak*, *sas* eagle with the plural *sasok* as against *vas* iron with the plural *vasak*, *villámot* accusative of *villám* lightning as against *villámat* accusative of *villám* my villa, and even *ki napon* "on which day" of the older writings instead of the more common *mi napon*, may perhaps be explained in this way.

In Munda the plural is formed mostly with *-ko* (*-ku*, *-ki*): the same as in Magy. (see there originally *angyal**ko*, *utuk**ku*, etc.). Even the former reduplication of the plural suffix, as in *lovakok*, *urakok*, etc., is also found in Santali, where e.g., for *onko*, *enko* (Pl. 3P.) we also find *onkoko*, *enkoko*, just as in Magy. there were *önök* and *önökök*. A dual form does not exist in all Munda languages; where it does exist (*-kin*), it reminds us of Ostj. (*-gen*).

The Munda indefinite pronouns, which like the FU are at the same time demonstratives as well as interrogatives, are *k_s* and *m_s*. Thus, for example, Ost. and Vog. *mati*, *mät*, *met* "some one, any one" correspond exactly to Kherwari *mit'*, *met'*; Santali *ki* "who" to Magy. *ki*, etc.

The Munda *a* (*o*, *u*), and *e* (*i*) corresponding to the Magy. demonstrative pronouns have a very important function in the former language. Only by suffixing *a* to the root it is shown that something really follows; e.g., *cok'*, kiss (in general), to kiss, from which we have the verb *cok'a*, and *cok'aea* denotes "he kisses her (him, it)"; in a similar manner Magy. forms *csókolja* from *csök* kiss (with the frequentative *-l*).

A thorough FU phenomenon is the strong utilization of emphatic particles. They characterize the Munda languages in a peculiar manner. Moreover we find often the same emphatica. So the Munda *-tet'*, (see *ac'* self and *ac'tet'* idem) corresponds entirely to the Magy. *tet*. In this language the suffix of the Perfectum, *-tt* has been

retracted on the said emphaticum *-tet*; in some Munda languages the suffix of the Perfectum is still *-tet'*, *-ted*. In Munda the emphatic *se* is very frequently used as an encouraging particle, just the same as *-sze* in Magy. (e.g., *nesze* instead of *ne* "take"). More often we find *ge*, an emphatic particle which along with Lapp., Md., etc., also appears to Magy., as in *engem* "me" (acc. of *én* "I"), *téged* "thee" (acc. of *te* "thou"). The Magy. word *igen* "yes", which according to Simonyi formerly had an initial *b*, is in Santali *hē ge*, *hē gen*. Strikingly similar is in both languages the function of the emphatic particle Munda *-ak* (*-uk*, *-ek*) and Magy. *-ik*, *-ék* (whereby it should be remarked that *-ik* once had the form *-ék*). Here as well there they form: (1) nouns from verbal roots; (2) reflexive verbs from verbal roots; (3) ordinal numbers; (4) they serve to strengthen the superlative form; (5) suffixed to proper names they have a possessive meaning: as from Magy. *János*, John, we have *Jánosek* meaning "the family of John, the people belonging to John," so also from the Munda proper name *Pāndu* we have Santali *Pānduak'* and Asuri *Pānduek'* meaning "the family, the people of Pāndu."

The 1 Pers. Pronoun of the original FU **m̥n* is in Gadaba *min̥gu*, *nīng*, and in Savara *nēn*. The pronoun in the Kherwar languages reminds us of Magy. *én* (acc. *engem*), because with the exception of Santali *iñ*, *én* it is *ing*, *eng* throughout. The "mouillage" of the *n* of the genitive (see *enyém*) occurs also in the genitive in Munda.—The 2 Pers. Pr. reminds us of Ostj. (*no*, *ne*, *neñ*) and Vog. (*ne*, *nü*). Nahali has *ne*, *na*; Kharia, *nom*, *am*; Gadaba, *nom*, *mam*; Savara, *aman*; Juang, *amande*, *ande*; the Kherwar languages have *am* (suffixed forms *-m*, *-me*) throughout.—In the 3 Pers. as we know, Finn. has *hän*, whereas Magy. has only more *ön*. In Munda it is similar: Korwa *hani*, Asuri *huni*, *bini*, Turi *bini*; the Kherwar languages only *uni* (*un-i*), *ani*, *ini*. "Self", as has already been explained, is in Munda *ac'*, exactly the same as in FU.—The plural of the 1 person, *bo*, *bu* (general in Kherwari), has a parallel in the bilabial spirant *b* of the Vog. conjugation with an object. But an exclusive form of this pronoun is also found in the Munda languages: *le*; it points out that the others are with the speaker. It is certainly not without interest that in Ostj. and Vog. *le* means "with".—The plural of the 2 Pers. is in most of the Munda lang-

uages *pe*, i.e., possibly the numeral 3 (*pe, npe*); only Nahali forms it by suffixing *-ku* to the singular form (*ne, na*).—The 3 Pers. Pl. has as its fundamental element *ko* (*ku, ki*)³ as we have already seen; the pronoun itself appears in various forms, such as *ako, oko*, and then *onko, enko, honku*, etc. (see Magy. *önök*). This *ako* really signifies “some, a few.”⁴

Finally we should mention the dual, in which many Munda languages suffix *-n* on the plural form (*bon, bun*; then *pen*); Ostj. and Vog. show the same peculiarity with their *min, nin* or *men, nen*. An exclusive form of the dual is also remarkable, *lañg* “I and thou.” On account of the very frequent change *ng~k* we must ask ourselves the question: is this *lañg* not the same as the *-lak* which is to be found in Magy. in conjugations with the object in the 2 Person? There, as we know, *vár* means “to wait,” whereas *várlak* “I await thee,” etc.

With regard to the formation of the possessive case, it should be noted that while in the 1 and 2 Pers. S. it is formed by suffixing the abbreviated personal pronoun, in the 3 Pers. Santali, for example, adds *-t* and Mundari. *-te*. This is identical to Ostj. and Vog. Just as in Ostj. from *enga* “mother” we have *engat* “his mother,” so from Santali *enga ..mother* we have *engat* (Mundari *engate*).—The Magy. possessive suffix *-ja* also exists in Munda; as the Magy. forms from *bárom* “three” *báromja* “the three of them”, so we find in Mundari from *bisi* (Santali *isi*) “twenty”: *bisiya (isiya)* “the twenty of them.”—On both sides family names are used with personal suffixes. A Santal will not say *apa* “father,” but *apāñg* “my father.”⁵

The comparative suffix *-mp, *-mb is admittedly lost in Ostj. and Vog. In the Munda languages too we do not come across it; in Magy., on the contrary, we have *-nyi*, *-szorors* and *-kor*, expressing order of quantity like in Munda.—The Magy. superlative prefix *leg-* also exists. In Santali from *bolo*, “in” *lag bolo* “quite in

³ According to Sten Konow the original for was *ki*.

⁴ In Kurku, the Munda language situated furthest west, the 1 Pers. Pl. is *bung* (see Ostj. *moñ, meñ*). The 3 Pears. S. in the same language is *diç* (*di* and the possessive *c*); in the plural *diku*. See for the singular Vog., *tä*; for the plural Ostj. *tix*.

⁵ Instead of the expected *apāñ*; i.e., here we have an exception before us.

the interior" is formed exactly in the same way as in Magy. from *hele* "in" we have *legbele*. Furthermore, both in Munda and FU the formation of feminine names is identical; from *Santal* "a Santal (m.)" we have *Santalni* "a Santal (f.)", just as we have from Vogul, *Vogulni*.—Moreover we have an analogy for the *nomen caritativum negativum*. Many FU languages use, as we know, the suffix *-tam*, *-tön* in order to form it; e.g., Finn. *ääne* "melody" and *äänetön* "voiceless." In such cases in Santali the word *tan*, *ton* "need, want" follows.

As far as the verb is concerned, Magy. Ostj. and Vog., as *distinct from other FU languages*, are known not to possess, just like Munda, negative forms, whereas this is a special characteristic of the Dravidian tongues.

The conjugation "with object", a characteristic of the Munda languages, is also one of the FU ones. The most developed exists in Mord. and corresponds exactly to Santali or Mundari, i.e. we find forms like, from *dal* to strike (an Aryan loan), *daltekko-ac* "he has struck them."

The sequence of suffixes is exactly the same as in Magy., i.e. "root + voice + mood + tense + copula + pronominal subjects and objects" (Hoffmann); see Magy. *futtatbattalak*, i.e., *fut+tat+bat+t+a+lak*, "to run + to let + to be able + have [past part.] + I + thee," "I have been able to let you run."

In the formation of substantives from nominal roots Santali makes use of many FU suffixes⁶. Even the Magy. *-más* "similar, like" is to be found there. In the formation of substantives from verbal roots Santali leads us to determine that the Magy. causative suffix *-asz* goes back to *asz* "dryness, drought." The formation of nouns from verbal roots is carried out in an analogous manner; there too I could show 7 common suffixes. In forming verbs from verbal roots I refer to the 10 common suffixes given in my book; even that very common Munda reflexive suffix *-ao*, *-au* is derived from there; the Vog. says *vou* "to call" and *vouou* "to be called." Finally, innumerable compound verbal suffixes in Magy. seem to be partly of Mundá and partly of Indo-Aryan origin.

⁶ Further material may be found in my book *Finnisch-Ugrisches aus Indien*.

In forming cases, many locative, ablative and lative suffixes similar to Magy. suffixes, are seen. Among these are found, besides the *bele* mentioned already, among others, -on, -re, -té (-töl), -nié (-nál) -lag, and perhaps also mögé (*meg*). -int "in the direction" has admittedly been derived from an original form *énté; in Santali this form is still met with. Mészöly has derived Magy. -val "with" from an Ostj. -ate; Santali has the same, from *hati* "elephant" (IA) we have *hatiate* "with the elephant" (Savara -bate).

After all these remarkable similarities let us now examine the morphological differences. That Munda possesses exclusive and inclusive forms for the personal pronouns is of little consequence, because all the languages of the Munda family do not possess them. More important is the use of *infixes*, since these are entirely foreign to FU, but peculiar to the languages of Further India (e.g., to Mon-Khmer). Apart from the fact that the use of infixes has not yet been proved for all Munda languages, such as for Kurku, isolated in the west, infixes do not have the same importance in Munda; e.g., it is possible to conceive of word-formation in Santali without the use of infixes, but not so in the Mon-Khmer languages. Hoffmann even reminds us of cases⁷ where Munda uses infixes only when "earnestly or carefully spoken," otherwise suffixes are used. We know that in parts of India inhabited by the Mundas the same peculiar type of stone adxes has been found as in Further India, an evidence that they have developed on a foreign stratum. It is easy to conceive that this stratum has had an influence not only on the loan words but also on the grammatical structure of the language. Therefore the infixation in Munda would be of a later date.—For Father Schmidt the fact that Santali possesses a *k* and a *t* infix, whilst Mon-Khmer and other languages do not possess them, constitutes a proof, that infixation was at the very origin of Munda tongues. I think that it proves rather the contrary. Infixes were, just as prefixes and suffixes, of course, at their origin independent words. (See here also the double infix *mn* in Khmer, and infix which in Munda is not to be found.)

⁷ Hoffmann, Mundari Grammar, p. 180.

Consequently a *k* and *t* infix in Santali may prove rather that the two words which became finally infixes, did not exist in the Mon-Khmer languages, i.e. that *only the processus of infigation became common, but the original word-stems were not*. It is anyhow a pity, that Father Schmidt did not remember these simple facts, because then he would never have expressed, and what is worse, continued recently to uphold the absurd theory, that the Munda vocabulary, e.g. the Santali, was formed for a great part by prefigation. For the same two hundred words he quotes in his book as instances, *more than hundred different prefixes appear*. This alone makes his theory *a priori* definitely improbable. The Rev. Bodding, the greatest authority on Santali thinks, that prefixes do not exist in Santali not in any case at all, excepted a few Aryan ones in loan words, as *be*, *ne*, *nir*, etc., and I fully agree with him.

Lexicologically a difference is found specially in the cardinal numbers from 2 to 4; these are the same as among the Mon-Khmer peoples, and then as among the Jakun, a tribe at the southern end of Malacca. On the contrary it is probable that the numerals 5, 7 and 9 are FU (Ostj.). And perhaps 20 is also derived from the same source. Lastly the FU ordinal suffix *-mt corresponds to Munda *mit'*.—May I be permitted to recall, that languages change easily the numerals; the Finno-Ugrian and the Samoyed ones belong both to the Uralian family and their numerals are absolutely different.

Cacuminal sounds, a peculiarity of Munda languages, are also met with in certain FU language, as for instance in Ostj. (*fš*, *š*). The original FU language knew the aspirated *k*-, *g*- as also *p*-, *b*-, *t*- and *d*- initial sounds of Munda. (This is stated on the authority of Wychmann.)

Of all FU languages it is known that in Magy. alone the medial *t* (*d*) becomes a spirant. It is a remarkable fact that in those Santali words which correspond to similar Magy. words (see e.g. *viz*, *úsz*, *kéz*), these medials always are cacuminal sounds.

In certain cases it seems that in Munda there is an *m* where in FU there is an *ń* or *n* (examples are in Mundari *mail* tip of an arrow, Kurku *mad* read, Santali *mái* girl, *melot'* to wet the lips with the tongue, -*ma* suffix of the optative conditional, etc.).

For a long time it was thought that certain glottal stops, (in Santali *c'*, *k'*, *p'*, *t'*), were peculiar to the Munda languages. Gjerdmann has recently proved that such sounds are far more common than was formerly believed.

Of the vowel sounds we are told by Paasonen for Ostj. and by Bodding for Santali, that there are 24.—In a similar manner to the old Magy. forms, which as we know ended in either *u* or *i* (*kereku* instead of the present form *kerék*, *bodu* instead of *bad*, *bérci* instead of *bérc*, etc.), we find in a vocabulary of the Kurku language compiled in 1848 by Hodgson, the forms *kuretu* (falcon), *butu* (pea), *duju* (parrot) instead of the modern (Santali) *kuret'*, *but'*, *doc'*, and so on; further we have *singi* (sun) in place of the present form (Mundari, Ho *sing*), etc.

Even though clarity and complete certainty may be arrived at only after further researches into the history of the languages, yet it may be affirmed today, that there is a very great degree of probability, that the Munda languages belong to the Ugrian branch of the Finno-Ugrian (Uralian) linguistic stock.

As a connecting link between the Ugrian and the Mundas we have also their creation myths. Among the Voguls man originally was a swan, and it is the same among the Mundas. The earth was created when the Heavenly Father made an animal bring a lump of earth from the sea; in the Munda myth it is identical. Among both the peoples there was a primitive destruction by fire, at the end of which the Heavenly Father sent bailiffs to earth to see if all human beings were destroyed. In both myths there were two who were saved at the intercession of a woman. We see then that the similarity extends even to the details.

Santals when asked about their name and caste, usually apply the title *máñhi* to themselves (Sten Konow). Vogulians and Ostjaks design themselves with same term; the folk-name *magyar*, in its original form *magyeri*, *mogyeri* is besides considered to be a composite of this vogulian *máñhi* and the turk *eri* man.

Sabar is an old national appellation of the Ostjak's; and also the Magyar's appear in history, on the north-slopes of the Caucasus, in the Vth Century of our era under the same name. *Sabar* is also

an old name of the Munda peoples.⁸

It is not doubted that the Mundas were already settled in India when the Aryans invaded the country somewhere about 1200 B.C. The Ugrians split up into different dialects towards the beginning of the third millennium. There is therefore no difficulty with regard to the date. The incitement to the exodus might have been among other things, as already said, the news of the civilization of the Indus Valley; that the fame of the wealth and splendour of this civilization must have spread far and wide we see from the lithic and metal finds of Mohenjo-daro coming from far-away places.

The fact that a Finno-Ugrian language has been found in India puts, as I tried to show in a lecture delivered at the Paris „Société Asiatique”, four distinct problems before us.

First, the reopening of the debate concerning the relationship of the Magyars, i.e., the Hungarians, with India. This problem once made much ink flow. At present the Hungarian scholars are of opinion that not the slightest such bond exists. Of course it cannot be doubted that some ethnic mass of Magyar tongue, the actual Hungarians of Europe, was politically organized by a Turk (Hun) aristocracy. But it will be necessary to see whether in this organization there might not have been two Finno-Ugrian components instead of only one. The fact that the hitherto unknown origin of many Magyar words can be retraced to Indo-Aryan (and not to Iranian!) sources, and more than that, *also to Munda sources*, seems to support such a theory.

The second question which arises has reference to Dravidian. It is known that already Max Müller, Caldwell and others, and recently O. Schrader, recognizing Finno-Ugrian words in Dravidian languages, thought that a parentage must exist between them. To me their totally different morphology seems to exclude any such possibility. Words common to both could thus be simply loan words made by Dravidian to Munda. Besides Dravidians must be much older Indians than the Mundas.

The third problem is that of the relationship between Finno-Ugrian and Indo-Aryan languages. Until now only loan words from

⁸ See further re my book "Finisch-Ugrisches aus Indien" pp. 353.

the latter were looked for. In future it would be a good plan not only to look for borrowings from Indo-Aryan languages in Finn-Ugrian, but also in a contrary direction. Thus among other things it might be advantageous to examine expressions connected with water, as for example of Sanskrit *jālām* fish-net, Hindi *takbtā* ship's plank, *mañjhi* (boatman (in Sindhi presumably also "hero")), *pāl* dike, ditch, dam; then names of trees and plants, such as Hindi *padal* mountain ash-tree, *nim* the *Melia Azadirachta* Linn., *sana* a kind of flax (*Crotalaria juncea* Linn.), *saru* the taro plant; and names of animals, such as Bengali *pangash* *Silurus sagittalis* (see Ostj. *penkaš* pike); *kuttā* dog, *sābar* a kind of deer, etc.

The fourth question which presents itself is to ascertain how far, the influence of the Finno-Ugrian immigrants extended towards the east. It seems not entirely excluded that studies here would lead to some surprising results. To give an instance, the name for "iron" in Uralian, i.e., in Samoyed *basa*, *baza*, *vese* (iron), in Mgy. *vas*, *vos*, *vus* (accus. *vasa-t*), in Mord. *viskä* (iron, wire), in Finn *vaske* (copper), in Vog. *-beš* (in compositions like *atbeš*, "lead"), in Votj. *-ves* (*azves*, "silver," *uzves*, "tin, lead"), etc., seem to exist also in south-eastern Asia; not to mention Dravidian *wootz*, one finds in Mundari *basi* (in *kana basi*, the iron hook, fastenings staple to plough), in Santali *pasī*; Mon uses *pasī* for iron, Old Javanese *vesi*, Malay *basi*, Battak *bosi*, the people in Timor *besi*, and on some islands even forms with the final *-e* appear, like *oase*, *uwase*.

The case is similar for words expressing "spinning" and "weaving"; the Finno-Ugrian words for these appear both in Munda (*uń*, *buń* and *teń*, as well as in some Mon-Khmer languages.

Summing up, it must be strongly advocated that, as a first step for further studies, dictionaries of the still neglected Munda languages should be compiled, above all of the isolated Kurku language.

ASTRONOMICAL EVIDENCE ON THE AGE OF THE VEDAS

By GORAKH PRASAD, D.Sc.

There are a number of references in Vedic literature which are very important from a chronological point of view.

1. One of the most definite of these is the passage in the Śatapatha Brāhmaṇa¹ which states that the Kṛttikās "do not move away from the eastern quarter, whilst the other asterisms do move from the eastern quarter."² Now there is no doubt that the Kṛttikās are the cluster of stars known as the Pleiades,³ and all are agreed that the passage refers to the direction the Kṛttikās and other stars have at the moment of their rising.⁴ Further, the above passage is given in a rule for the orientation of fire-altars. There should not be any doubt, therefore, that the exact eastern direction must have been intended when the east was referred to. This is all the more certain on account of the particular mention that the other asterisms rise in a direction different from the east. This gives us a means of ascertaining the age when this rule of orientation probably originated, because, as is well known, a particular star will rise due east only for a short period, and it would gradually deviate more and more from this direction as time passes, and would rise in the east again only after the lapse of about 13,000 years. This is due to the phenomenon known as the precession of the equinoxes. The date when the above rule of orientation was valid is therefore calculable, and turns out to be⁵ B.C. 2500.

¹ ii. 1, 2, 3.

² Eggeling's translation (*The Sacred Books of the East*, xii)

³ *Vedic Index*, i. 415.

⁴ Dikshit, I. A. xxiv, 245, followed by others. The only other meaning assigned to this passage which the author has come across is by Dīnāñtha Culaita, *Vedakāla-nirṇaya*, Indore, who derives the date B. C. 300,000 on his interpretation! A portion of this book, which is in Hindi, has been reproduced by Makode in I. H. Q. ix (1933), 923.

⁵ Dikshit, I. A. xxiv, 245-46, obtains the date B. C. 3000, but the rate of precession used by him for the purpose is not quite correct. B. C. 2500 is

The question whether this is the date of the Śatapatha Brāhmaṇa, or whether the Śatapatha was merely reproducing some earlier tradition in giving this rule is more difficult to answer. Dikshit⁶ considers this passage to be more or less contemporaneous with the rest of the book, and he is sure that this passage must have been composed when the Kṛttikās rose in the east, because they are spoken of in the present tense to rise in the east. The argument is perhaps not quite convincing by itself, but it must be remembered that a similar date is obtained by other lines of argument, as will be shown presently, and it becomes difficult to believe that the Brāhmaṇas are in every case recording ancient tradition. Before proceeding further with these, however, we would take up the objections which have been raised against the above arguments.

Macdonell and Keith⁷ have epitomized the objections as follows:—

The statement of the Śatapatha Brāhmaṇa is untrustworthy because (i) the Baudhāyana Śrauta Sūtra⁸ has a similar notice, coupled with another, which, according to Barth,⁹ would only be true somewhere in or after the sixth century A.D. and (ii) the same passage, in the Mādhyandina recension,¹⁰ states that the number of the Kṛttikās is greater than that of the stars in any of the other Nakṣatras, which consist of one, two, three, or four stars, or which according to the Kāṇva recension¹¹ have four stars. Macdonell and Keith assert further that it is not possible to put much faith in this assertion, for Hasta later has five stars, and its name (with reference to the fingers) suggests five,¹² and that number is possibly referred to in the R̥gveda.¹³

These objections do not appear to be valid. The passage in nearer the truth. See also Kaye: *Hindu Astronomy* (Memoirs of the Archaeological Survey of India, No. 18, 1924).

⁶ *Ibid.* 246.

⁷ *Vedic Index*, i, 427.

⁸ xviii, 5.

⁹ See Caland, *Über das rituelle Sūtra des Baudhāyana*, 37-39.

¹⁰ Satapatha Brāhmaṇa, ii, 1, 2, 2.

¹¹ See Eggeling, *Sacred Books of the East*, xii, 282, note 2.

¹² Cf. Weber, *Naxatra*, ii, 368, 381.

¹³ i, 105, 10.

the Baudhāyana Śrauta Sūtra referred to is this:

"Here should the Śālā, whose supporting beams point east, be measured out. The Kṛttikās do not move from the eastern quarter. In a line with their appearance it should be measured, that is one possibility. In a line with the appearance of Śroṇa, that is another; between Citrā and Svātī is another."

The first alternative here is evidently the rule given in the Śatapatha Brāhmaṇa. As this rule could not be applied throughout the year on account of the fact that for seven or eight months the Kṛttikās would rise when they are invisible on account of sunlight or twilight, the Baudhāyana Śrauta Sūtra added two alternatives. Holding the Śatapatha in high esteem, and being ignorant of precession, it must have naturally taken it for granted that the Kṛttikās rose in the east, and therefore must have chosen for the two other alternatives bright stars which rose at the same point of the horizon as the Kṛttikās. The passage, therefore, gives us the valuable information that in the time of the Baudhāyana Śrauta Sūtra Śroṇa rose at the same point of the horizon as the Kṛttikās, enabling us to infer the date B. C. 1330 for the Baudhāyana Śrauta Sūtra.¹⁴ The third alternative also fits in with this date. As the Sūtra literature is more recent than the Brāhmaṇas,¹⁵ B. C. 1330 for the Baudhāyana Śrauta Sūtra is quite in harmony with B. C. 2500 deduced above for the Śatapatha Brāhmaṇa.

We see, therefore, that the alternative orientation rules in the Baudhāyana Śrauta Sūtra do not prove the Śatapatha Brāhmaṇa to be untrustworthy. Neither does the statement about the number of the stars in the different Nakṣatras prove it in any way to be less trustworthy, because the main statement, that the Kṛttikās contain more stars than any other Nakṣatra is certainly true; and even about the maximum number of stars in the other Nakṣatras we have no right to assert that the Śatapatha is wrong. We do not know in fact how many stars the constellation Hasta was supposed to contain in those days; the corresponding Chinese Sieu contained only four stars.¹⁶ Any way, to damn the astronomical evidence of the Śata-

¹⁴ A paper on this subject by me would soon appear in the J. R. A. S.

¹⁵ Macdonell, *A History of Sanskrit Literature* (1900), 35.

¹⁶ Whitney, *Oriental and Linguistic Studies*, ii, 353

patha as untrustworthy on the basis of a name or the mention in the Vedas of five bulls¹⁷ (which may have absolutely no astronomical significance after all) seems entirely unjust.

It must be remembered that Barth himself holds that the statement in the Śatapatha must be based on a real observation made when the Kṛttikās rose approximately in the east.¹⁸

Winternitz¹⁹ takes the passage in the Śatapatha Brāhmaṇa to mean that the Kṛttikās "remain visible in the eastern region for a considerable time—during several hours—every night, which was the case about B. C. 1100," and holds that this interpretation of the passage is proved to be the correct one by the corresponding passage from the Baudhāyana Śrauta Sūtra.

But this interpretation is certainly not the correct one, because then any star whatsoever which is north of the equator would do. Why should the Śatapatha Brāhmaṇa have mentioned that the other Nakṣatras move away from the eastern quarter, and why should the Baudhāyana Śrauta Sūtra have taken pains to mention a point between Citrā and Svāti? Svāti by itself would have been enough. Dozens of other stars would have been equally suitable. Again, the inference of Winternitz "which was the case about 1100 B. C." is positively misleading. Absolutely no date can be inferred from the statement. For his interpretation any date between B. C. 2000 and A. D. 11,000 would do!

Finally, stress has been laid,²⁰ though not exactly in connection with orientation, on the fact that the Hindu astronomers of the Vedic period cannot be deemed to have been very accurate observers, since they made no precise determination of the number of days in the year, which even in the Jyotiṣa they do not determine more precisely than as 366 days, and even the Sūrya Siddhānta does not know the precession of the equinoxes. But even if these allegations be true,²¹ it does not follow that the much simpler

¹⁷ See Griffith, *The Hymns of the Rigveda*, i, 179; Grassmann, *Rigveda-übersetzung*, ii, 106.

¹⁸ *Ibid.*, 38.

¹⁹ A *History of Indian Literature*, translated by Mrs. Ketkar, i, 298. The interpretation of Winternitz has also been criticised by Sen-Gupta, I. H. Q., x (1934), 539.

²⁰ Macdonell and Keith, *Vedic Index*, i, 423-24.

²¹ See Bārhaspatyah (Choṭe Lāl), *Jyotiṣa Vedāṅga* (1907), 19, where he

process of determining the east could not be carried out with a fair degree of accuracy. If a person always observes from a fixed point²² (as probably the ancients did to conform with the worship rituals) and the horizon is at a distance of more than a mile, as it generally is in India, the direction of the sun or a bright star at the moment of rising can be noted to at least within half a degree without any instruments.²³ Now there is no doubt that the point of the horizon where the sun rose was observed, for there is an accurate description of the motion of this point in the Kauśitaki Brāhmaṇa,²⁴ how it moves towards the south, seems to stop there for a few days and then moves towards the north. If the extreme northern and southern points of the horizon where the sun rose were observed and the middle point was found by practical geometry,²⁵ or by counting the number of days, or even by estimation, the east must have been determined to within a few degrees.²⁶

We see, therefore, that there is no valid reason for looking upon the passage in the Śatapatha Brāhmaṇa with distrust and we may rely on the date B. C. 2500 as approximately correct for Brahmanical literature.

2. The lists of the Nakṣatras given in the Yajurveda Samhitās²⁷ and the Brāhmaṇas²⁸ all begin with the Kṛtikās. Naturally, there must have been some reason for it. This becomes

convincingly demonstrates that the year of 366 days was deliberately chosen for a special purpose. Also the Surya Siddhānta knew precession (iii, 9) in a form which was sufficient for its own days, but, being ignorant of the law of gravitation, it could not predict what would happen in the distant future.

²² A change of 30 feet would not matter. It would produce a difference of less than one-third of a degree if the horizon is at a distance of one mile, and correspondingly less if the horizon is more distant.

²³ The diameter of the moon is about half a degree.

²⁴ xix, 2, 3.

²⁵ The priests had a good knowledge of elementary practical geometry in the time of the Sulva Sūtras. See Thibaut, *The Pandit*, Old Series, ix and x, (1874-5), or Datta, *Science of the Sulba*, Calcutta, 1932. As this knowledge could not have suddenly sprung up, it is very probable that some of the methods were discovered earlier.

²⁶ An error of one degree in the determination of the east would produce an error of about 175 years in the deduced date, the place of observation being supposed to be in latitude 24 degrees.

²⁷ Taittirīya Samhitā, iv, 4, 10, 1-3; Maitrāyani Samhitā, ii, 13, 20; Kāṭhaka Samhitā, xxxix, 13.

²⁸ Taittirīya Brāhmaṇa, i, 5, 1; also iii, 1, 4, 1 et seq. See also Atharvaveda, xix, 7, 1 et seq.

all the more evident when we consider that many things which in other countries were fixed arbitrarily were based on scientific principles in India. Thus, for example, the alphabet was so based.²⁹ Again the arrangement of the R̄gveda is in accordance with a system and not haphazard.³⁰ Then, the calendar was less arbitrary³¹ than even the present European calendar; the months were strictly regulated by the moon and the year by the sun. Now the later lists of the Nakṣatras begin with Aśvinī, and it is certain that the cause of this was the coincidence of the vernal equinox with the beginning of Aśvinī³² at the time the change was made (in the sixth century A. D.). The probability, therefore, is that originally the Kṛttikās were also chosen because the vernal equinox was then almost coincident with them. Weber³³ is of this very opinion.

If the vernal equinox coincided with the Kṛttikās, they would have risen exactly in the east. So this is in entire agreement with the passage in the Śatapatha Brāhmaṇa discussed above and gives the same date, viz., B. C. 2500 for the time when the list of the Nakṣatras was drawn up.³⁴

Some scholars³⁵ believe that the Kṛttikās were placed at the head of the Nakṣatras simply by accident, or because they were so conspicuous. They urge the following points against the assumption that the Kṛttikās were coincident with the vernal equinox:—

(i) The recognition of the coincidence of an equinoctial point and the Kṛttikās would involve³⁶ "the assumption that the sun and not the moon, was then regarded as connected with the Nakṣatras." It is easy to see that no such assumption is involved. We have only to assume that the sun also, in addition to the moon, was connected with the Nakṣatras. Now there is evidence regarding the sun's connection with the Nakṣatras. As pointed out by

²⁹ See Macdonell, *A History of Sanskrit Literature*, 17.

³⁰ Macdonell, *A History of Sanskrit Literature* 41-45.

³¹ Whitney, *Oriental and Linguistic Studies*, ii, 345.

³² Cf. Colebrook *Essays*, ii, 246; Weber, *Indische Studien*, x, 234.

³³ *Naxatra*, ii, 362-364; *Indische Studien*, x, 235; *Indian Literature*, 2, n.2, etc.

³⁴ See Weber, *loc cit.*; Bühler, I. A., xxiii, 245, n. 20; Tilak, *Orion*, 40 et seq.

³⁵ Thibaut, I. A., xxiv, 96; Oldenberg, Z. D. M. G., xlviii, 631; xlix, 473;

1, 451-52; *Göttingen Nachrichten*, 1909, 564; Keith, J. R. A. S., 1909, 1103; Barth in Caland's *Ueber das rituelle Sūtra des Baudhāyana*, 37-39.

³⁶ Macdonell and Keith, *Vedic Index*, i, 421.

Jacobi,³⁷ the distinction of the two sets of Deva and Yama Nakṣatras in the Taittirīya Brāhmaṇa³⁸ supports this view.³⁹

Also, in the Taittirīya Brāhmaṇa⁴⁰ instructions are given for locating the position of the sun amongst the stars by observation, which naturally involves the connection of the sun with the Nakṣatras.

(ii) Thibaut⁴¹ points out that in Vedic literature the equinoxes are never mentioned, and Tilak's argument that *vīsuvat* means the equinox has no authority behind it; the importance attached to the equinoxes in later times was due to Greek influence; longitudes were measured in the Jyotiṣa Vedāṅga (twelfth century B. C., see below) from a solstice and not from an equinox, and the inference that because the later list of the Nakṣatras begins from an equinox, the old one did likewise is without any solid foundation.

It is difficult to say what weight should be attached to these negative arguments, but it must be borne in mind that Jacobi and Tilak have given arguments (see below) to prove that the list of the Nakṣatras starting from the Kṛttikās is a revised list, and the Kṛttikās were deliberately placed at the head on account of their coincidence with an equinox, and Bühler⁴² believes that "they [Jacobi and Tilak] have made good their main proposition, viz., that the Kṛttikā-series is not the oldest arrangement of the Nakṣatras known to the Hindus, but that the latter once had an older one, which placed Mṛgśiras at the vernal equinox."

(iii) Whitney⁴³ and Thibaut⁴⁴ both maintain that even if the Kṛttikās were chosen to head the list of the Nakṣatras because of their connection with the vernal equinox, it might be that they were not coincident with the equinox, but were not far from it. The Jyotiṣa Vedāṅga states the winter solstice to occur when the sun was in the first point of Śravīṣṭhā. So at that time the Kṛttikās were about 18 degrees away from the vernal equinox.

³⁷ Z. D. M. G., I. 72.

³⁸ i, 5, 2, 8.

³⁹ For another view see Oldenberg, Z. D. M. G., xxlviii 631.

⁴⁰ i, 5, 2, 1. Quoted by Tilak, Orion, 18.

⁴¹ I. A., xxiv, 96.

⁴² I. A., xxiii, 239.

⁴³ Oriental and Linguistic Studies, ii, 383.

⁴⁴ I. A., xxiv, 97.

Whitney and Thibaut consider this to be near enough for the purpose, and therefore would not regard the list of Nakṣatras as necessarily older than the epoch of the Jyotiṣa Vedāṅga. As the sequel would show, the epoch of the Jyotiṣa Vedāṅga is somewhere near the 12th century B. C., which date Whitney and Thibaut regard as uncertain by about a thousand years (see below). It has been argued, therefore, that the Brāhmaṇas might not be older than B. C. 800-600.⁴⁵

The argument really comes to this that there is just a chance that even if the Kṛttikās were connected with the equinox, all the errors might have combined in such a way that what normally would indicate a date of B. C. 2500 might have been after all only a date of B. C. 700 or so. Although such a combination of all the unfavourable circumstances on one side is extremely improbable, it cannot be said to be impossible when considered by itself. But we must remember that in B. C. 700 the Kṛttikās rose 11 degrees away from the east point, and in this state of affairs the idea of orienting fire altars by the Kṛttikās could hardly have arisen.

3. The date deduced from the mention of the Kṛttikās rising in the east and their heading the list of the Nakṣatras is confirmed by quite independent testimony in another way. In the marriage ritual⁴⁶ there is mention of the practice of pointing out to the bride the pole-star as a symbol of constancy. As this is enjoined in all the principal Gṛhya Sūtras, it was obviously a usage prevailing all over India and therefore not one of recent origin.⁴⁷ The word used for the star is "dhruva" which means "the immovable." This leaves little doubt that it must have referred to a pole-star. Now another consequence of the precession of the equinoxes referred to before is that a pole-star does not exist in every age. The custom, therefore, gives us a means of determining roughly the date when the practice originated. In order to appreciate fully the points involved in the problem, it must be remembered that the mathematical point known as the north pole of the heavens

⁴⁵ Macdonell and Keith, *Vedic Index*, 424.

⁴⁶ Pāraskara Gṛhya Sūtra, i, 8, 19; Āpastamba G. S., ii, 6, 12; Hiranya Keśi G. S., i, 22, 14; Mānavā G. S., i, 14, 9; Baudhāyana G. S., i, 5, 13; Gobhila G. S., ii, 3, 8.

⁴⁷ Jacobi, J. R. A. S., 1910, 461.

moves in a circle amongst the stars, and whenever it is near enough to a fairly bright star, we call that star the pole star. Now it so happens that the third magnitude⁴⁸ star Alpha Draconis was nearest the mathematical pole about the year B. C. 2780.⁴⁹ For about 250 years on either side of this date it might be taken to have been sufficiently near to the pole to have been called the pole-star. From B. C. 2000 to A. D. 500 there was no star as bright as even the fifth magnitude near enough to the mathematical pole to be called the pole-star.⁵⁰ In fact, the best conditions for the existence of a pole star in this period occurred⁵¹ about B. C. 1300, but then the nearest amongst all the stars of magnitude five or brighter was at a distance of about 5 degrees. This star must have been seen to move in the course of a night through a distance of about 10 degrees. This movement could not have escaped notice in a place like the Gangetic plain, where the pole is at a distance of only about 25 degrees from the horizon. It is clear, therefore, that if we exclude the very faintest stars, viz., those just visible to the eye, there is no alternative but to concur with Jacobi⁵² that the marriage custom referred to must have originated about B. C. 2780, when there was a real pole-star. It must be noticed that this is in conformity with the dates deduced from other considerations.

The opponents⁵³ of this view maintain that the custom, which is first mentioned only in the Grhya Sūtras, might not be really old, because the marriage ritual requirements would be satisfied by any star of some magnitude which was approximately polar. This does not appear to be reasonable, because a very faint star or a star not quite near the pole could never have attracted sufficient attention to have been picked out as a "dhruva" and pointed out as a symbol of constancy.

It may be mentioned that for several thousand years before B. C. 2780 there was no bright star near enough to the pole to be

⁴⁸ The brightest stars are called first magnitude stars, and the faintest, viz., those just visible to the naked eye, are called sixth magnitude stars.

⁴⁹ Jacobi, I. A., xxiii, 157.

⁵⁰ A reference to any good star atlas, with the path of the pole marked on it, will make this evident.

⁵¹ Jacobi, I. A., xxiii, 157.

⁵² I. A., xxiii, 157; J. R. A. S., 1910, 461.

⁵³ Macdonell and Keith, *Vedic Index*, i, 427.

recognised as a pole-star.⁵⁴

OTHER REFERENCES—There are several other references to astronomical phenomena which have been pressed into service for chronological purposes, but unfortunately all of them are more or less incomplete and each one of them has been interpreted in two different ways, one group of scholars consisting of Weber, Jacobi, Bühler, Barth, Winternitz, Poussin,⁵⁵ Tilak, Dikshit and others deriving dates from B. C. 2000 to B. C. 6000, whilst the other group of scholars, which includes Whitney, Oldenberg, Thibaut, Keith and others, see no great antiquity in the passages.

These are briefly as follows:—

(i) In the time of the Brāhmaṇas the month of Phālguna must have been regarded as the beginning of the year, because the full moon in Phālguna is called the "mouth" of the year in many places.⁵⁶ The difficulty in utilising this statement for chronological purposes lies in the fact that we do not know definitely with what season the year commenced. Jacobi⁵⁷ holds that one of the three alternative methods of beginning the year was to reckon it from the winter solstice, because this was undoubtedly the practice later⁵⁸ and the custom must have been an old one. The date derived on this basis is about B. C. 4000. Tilak⁵⁹ agrees with Jacobi in this; but Oldenberg⁶⁰ and Thibaut⁶¹ hold that Phālguna must have been regarded as "the mouth of the year" because it was the first month of the spring season⁶² when the year is divided into the three Cāturmāṣya⁶³ seasons in accordance with one of the three alternative systems prevalent in ancient times, and that this is consistent with

⁵⁴ See, for example, F. R. Moulton, *An Introduction to Astronomy*, Map I.

⁵⁵ Louis de la Vallée Poussin, *Le Védisme*, Paris, 1909; quoted in J. R. A. S., 1909, 721.

⁵⁶ Taittiriya Samhitā, vii, 4, 8, 1-2; Pañcavimśa Brāhmaṇa, v, 9, 9; etc.

⁵⁷ I. A., xxiii, 156; Z. D. M. G., ii, 223; 1, 72-81.

⁵⁸ The winter solstice was also the beginning of the lustrum and the first year of it in the calendar of the Jyotiṣa Vedāṅga. See Jyotiṣa Vedāṅga, Yajurveda recension, 5.

⁵⁹ Orion, 27.

⁶⁰ Z. D. M. G. xlvi, 630 et seq.; xlix, 475-76; 1, 453-57.

⁶¹ I. A., xxiv, 86.

⁶² See Weber, *Naxatra*, ii, 329 et seq., and cf. Satapatha Brāhmaṇa, i, 6, 3, 36; Kausītaki Brāhmaṇa, v, 1. There are other notices to the like effect, see *Vedic Index*, i, 425, for full references.

⁶³ Taittiriya Samhitā, i, 6, 10, 3; Taittiriya Brāhmaṇa, i, 4, 9, 5; ii, 2, 2, 2; etc.

the statement of the Kauśitaki Brāhmaṇa⁶⁴ that the winter solstice coincided with the new moon in Māgha, which is also found in the Jyotiṣa.⁶⁵ Although it is not certain to which particular date of the solar year the beginning of the spring season really corresponded, Thibaut takes it to be about February 7 on the strength of the seasons as they are found in Northern India. The date derived on this assumption would be about the twelfth century B. C.

Nor is this all. The passages in the Taittirīya Saṃhitā⁶⁶ and the Tāndya Brāhmaṇa⁶⁷ where the date of consecration of the Gavām-ayana sacrifice is given, and Phālguna is called the mouth of the year, mention for the consecration two alternative dates—the Caitra full moon and a date four days before the full moon, without specifying which particular full moon is meant.

Tilak⁶⁸ and Jacobi⁶⁹ assume that the three possible dates of consecration represent the beginning of the year as acknowledged in three different times. In every case the year must have commenced with the winter solstice, and therefore Tilak and Jacobi both hold that the second alternative, namely the full moon in Caitra, was a relic of older times when the beginning of the year (winter solstice) coincided with the full moon in Caitra, about B. C. 6000. Tilak further holds, with the Mimāṃsākāras,⁷⁰ that the last alternative mentioned, viz., four days before the full moon must refer to the full moon in Māgha. The coincidence of the winter solstice with the full moon in Māgha agrees with the vernal equinox coinciding with the Kṛttikās and therefore gives a date about B. C. 2500.

But Thibaut holds that these alternative beginnings have no such meaning, and that they were simultaneously in vogue.⁷¹

It seems impossible to decide definitely from the available material what the truth is. When the dates derived are so very divergent, and there is reason on each side, the only safe conclusion seems to be that the material is not of any chronological use.

⁶⁴ xix, 2, 3.

⁶⁵ Yajurveda recension, 5-6.

⁶⁶ vii, 4, 8, 1.

⁶⁷ v, 9.

⁶⁸ *Orion*, chapter iv.

⁶⁹ I. A., xxiii, 156.

⁷⁰ Jaimini, vi, 5, 30-37, and others; see *Orion*, 52 et seq.

⁷¹ I. A., xxiv, 94.

(ii) Another acknowledged beginning of the year was the month of Mārgaśīrṣa, also called Āgrahāyaṇa⁷² (belonging to the commencement of the year). But this also does not give us any definite information, because we do not know where the sun was with respect to the solstice (or equinox) in the month of Mārgaśīrṣa. Jacobi⁷³ and Tilak⁷⁴ hold that the sun must then have been in the autumnal equinox, because this is in conformity with the winter solstice occurring about the time of the Phālguna full moon (equivalent to about B. C. 4000, see above), whereas Thibaut⁷⁵ takes it to correspond with the beginning of the third of the Cāturmāsyā seasons, when the year is divided into these four-monthly seasons in accordance with another of the three alternative methods. He also maintains that Jacobi's objection that there was no likelihood of the year ever having begun with the last season is not of much force.

(iii) Jacobi⁷⁶ points out that the study of the Vedas was directed to commence when the grass appeared, i.e., with the first month of the rainy season. Pāraskara Grhya Sūtra⁷⁷ fixes the full moon day in Śrāvāṇa, the first rainy month in North India in B. C. 2000, for the *upākarāṇa* ceremony. But in Gobhila Grhya Sūtra⁷⁸ the same ceremony is fixed for the full moon in Prauṣṭhapada (the early name of Bhādrapada), though at the same time the opening of the schools on the full moon day in Śrāvāṇa is well known. The former, therefore, must have been a tradition of the ancient times when Bhādrapada was really the first month of the rainy season, which was the case about B. C. 4000. Whitney⁷⁹ and others object to it, pointing out that there might have been no connection between rains and learning, but Bühler⁸⁰ agrees with Jacobi.

(iv) There is a passage in the Rgveda⁸¹ which, according to

⁷² Thibaut, I. A., xxiv, 94-95; Weber, ii, 332 et seq.

⁷³ I. A., xxiii, 156.

⁷⁴ Orion, 62 et seq.

⁷⁵ I. A., xxiv, 94-95.

⁷⁶ I. A., xxiii, 155.

⁷⁷ ii, 10.

⁷⁸ iii, 3.

⁷⁹ J. A. O. S., xvi, 84 et seq.

⁸⁰ I. A., xiii, 242 et seq.

⁸¹ vii, 103, 9.

Jacobi,⁸² shows that in R̄gvedic times the year commenced with the rains, which begin in North India at the time of the summer solstice. This is confirmed to some extent by the fact that the year is called *varṣa* or *abda* (i.e., rain-giving). Also, Jacobi infers from another passage in the R̄gveda⁸³ that the year commenced when the sun was in Phālguni. These passages therefore confirm the arguments given above to show that in Vedic times the winter solstice occurred near the full moon in Phālguna, from which a date about B. C. 4000 was deduced. But Jacobi translates *dvādaśa* in the first passage as "the twelfth (month)," instead of "that which consists of twelve parts," i.e., "the year," as others⁸⁴ have done, and though Jacobi claims that this meaning is better for the reasons advanced by him on grammatical grounds, and also on account of the year being called *varṣa* and *abda*, not much reliance can be placed on the argument, as it hinges completely on the translation of one word in a way about which there is no unanimity.

(v) The Kauśītaki Brāhmaṇa⁸⁵ states explicitly that the winter solstice occurred at the new moon in Māgha. This would have been very valuable from a chronological point of view, but for the fact that we do not know how the month was reckoned—whether it ended with a new moon (*amānta* system), or with a full moon (*pūrṇimānta* system). The commentators⁸⁶ believed that the month ended with the full moon and therefore the new moon of Māgha must be the new moon preceding the full moon in the Nakṣatra Maghā. But there is reason for supposing that the *amānta* system was more generally in vogue, because the bright half of the month was called the former half, and the dark half the latter.⁸⁷ With the *amānta* system the new moon of Māgha would mean the new moon after the full moon in Maghā, and the winter solstice at this time would imply a date about 1900 years earlier than the time of the Jyotiṣa Vedāṅga, i.e., a date about B. C.

⁸² I. A., xxiii, 154.

⁸³ x, 85, 13.

⁸⁴ Kaegi and Geldner, Grassmann, and others.

⁸⁵ xix, 3. This was first noticed by Weber, *Nakṣatra*, ii, 345 et seq.

⁸⁶ Vināyaka on the Kauśītaki Brāhmaṇa, loc. cit.; Ānartiyā on Sāṅkhayana Srauta Sūtra, xiii, 19, 1.

⁸⁷ See *Vedic Index*, ii, 158, where full references are given.

3100.⁸⁸ With the *pūrnimānta* system, on the other hand, the new moon in Māgha would mean what ordinarily was called the new moon in Pausa (the previous month),⁸⁹ and the datum becomes the same as that of the Jyotiṣa Vedāṅga, the deduced date being about B. C. 1200. The *pūrnimānta* system is held by some to be the more probable of the two, because of what the commentators say. Also, Thibaut points out that in the time of the Kauśitaki Brāhmaṇa the term *amāvāsyā* might not have been used in the strict sense of the *titbi* which ended with conjunction, in which sense it was used later. The months might have begun then with a new moon, and the new moon of Māgha might have been the new moon with which Māgha began, i.e., the new moon preceding the full moon in Maghā. But even if we accept this interpretation, we need not suppose that the Kauśitaki Brāhmaṇa and the Jyotiṣa Vedāṅga belong exactly to the same period. The statement of the Jyotiṣa Vedāṅga is quite definite. The solstice occurred when the sun was at the beginning of that twenty-seventh part of the ecliptic which was called Śraviṣṭhā. The statement in the Kauśitaki Brāhmaṇa, on the other hand, is such that it could not have been exactly true for more than one year. Because, if the winter solstice occurred exactly at the new moon of Māgha in any year, it could not occur at the new moon of Māgha in the succeeding years: it would occur next year about eleven days after this date, and about twenty-two days after the new moon of Māgha in the year after that. Then, on account of the intercalation of a month, the solstice would occur three days after the new moon in Māgha in the next year, then fourteen days after that, and so on. It follows that the statement is only roughly true, and in their desire to put the solstice on a new moon day (on account of its religious importance), the Kauśitaki Brāhmaṇa might have mentioned the new moon of Māgha, even though on an average the phenomenon happened some days later. Moreover, the date of the Jyotiṣa Vedāṅga has been held to be uncertain by about a thousand years,⁹⁰ so the date of the Kauśitaki

⁸⁸ The Kauśitaki Brāhmaṇa is, according to Keith (H. O. S. xxv, 47-48); almost contemporaneous with, or slightly older than, the Satapatha Brāhmaṇa. But the passage itself might be older than the rest of the Kauśitaki Brāhmaṇa.

⁸⁹ cf. Thibaut, I. A., xxiv, 89.

⁹⁰ Whitney, *Oriental and Linguistic Studies*, ii, 384; Thibaut, I. A., xxiv, 98, etc. A thousand years is undoubtedly an over-estimate.

Brāhmaṇa on the strength of the evidence under discussion might be regarded as uncertain by at least the same amount.⁹¹ Also we do not know the relative dates of the Śatapatha and the Kauśitaki Brāhmaṇas for certain, and none of them was composed in its entirety at one time. So this record in the Kauśitaki Brāhmaṇa is in no way in conflict with the dates deduced above from records in the Śatapatha Brāhmaṇa and other books.

(vi) The Jyotiṣa Vedāṅga gives the position of the winter solstice as coincident with the first point of Śravīṣṭhā.⁹² This is sufficient to calculate the date of the observations recorded in the Jyotiṣa Vedāṅga. There is a slight uncertainty as to exactly which point in the heavens was meant by the first point of Śravīṣṭhā; so various dates have been arrived at by various scholars—B. C. 1181 by Jones,⁹³ and also by Pratt,⁹⁴ B. C. 1391 by Davis⁹⁵ and Colebrooke,⁹⁶ and more or less similar dates by others. Choṭe Lāl⁹⁷ is certain that the date of the observations in the Jyotiṣa Vedāṅga is

⁹¹ The following calculation shows that the date of this passage of the Kauśitaki Brāhmaṇa might be only B. C. 2000, even if we assume that there is no uncertainty and the solstice occurred exactly at the new moon which followed the full moon of Taiṣa:—

The full moon of Taiṣa means the full moon which occurred (on an average) when the moon was near Tisya.

Assume that the longitude of Tisya was α . Then the sun at the moment under consideration had the longitude $\alpha + 180^\circ$.

In the period from the new moon to the next new moon the sun must have advanced by about $13\frac{1}{2}^\circ$, and, therefore, its longitude must have become $\alpha + 180^\circ + 13\frac{1}{2}^\circ$.

It was a solstice then. Hence it must have been then 90° behind the vernal equinox, i.e.,

$$\alpha + 270^\circ + 13\frac{1}{2}^\circ = 360^\circ,$$

$$\text{or } \alpha - 76\frac{1}{2}^\circ = 0.$$

Assume now that the longitude of the Kṛttikās was β . Then the vernal equinox must have been β behind the Kṛttikās, which is the same $\beta - (\alpha - 76\frac{1}{2}^\circ)$ behind the Kṛttikās. Now $\alpha - \beta$ does not depend on precession, and its value is $68\frac{3}{4}^\circ$ nearly. Substituting this value, we find that the equinox was about $7\frac{3}{4}^\circ$ behind the Kṛttikās. As $7\frac{3}{4}^\circ$ corresponds to about 566 years the indicated period is so many years after the date (B. C. 2500) when the vernal equinox was at the Kṛttikās, or roughly B. C. 2000.

The calculation is quite right, but as Tisya is not very bright, we cannot assert as certain that the full moon in Taiṣa meant the full moon nearest Tisya, on which the whole calculation depends.

⁹² Yajurveda recension, 7.

⁹³ *Asiatic Researches*, ii, 393.

⁹⁴ J. A. S. B., xxxi, 49.

⁹⁵ *Asiatic Researches*, ii, 268; v, 288.

⁹⁶ *Essays*, i, 109-10.

⁹⁷ *Jyotiṣa Vedāṅga*, Allahabad, 83.

the winter solstice of B.C. 1098, but he relies on certain highly controversial evidence regarding the position of the planet Jupiter at that time. We might not be able to find the exact date, but it is clear from these investigations that the twelfth century B.C. cannot be far from the epoch of the observations of the Jyotiṣa. As admittedly the Jyotiṣa is a later production than the Brāhmaṇas,⁹⁸ this confirms in a way the dates deduced above on other grounds.

* * * * *

To sum up, if we exclude the possibility of every astronomical notice in Vedic literature being a record of ancient tradition, which is extremely unlikely, we can say that there is strong astronomical evidence that the Vedas are older than B.C. 2500. They might be as old as B.C. 4000. There is some support for this date, but it is not convincing. However, there is no evidence against it.

⁹⁸ Thibaut, *Astronomie Astrologie und Mathemetik*, 19-20.

LOCATION OF DANTAPURA

By PROFESSOR S. LEVI

[In connection with the location of *Dantapura* of Kaliṅga, well-known in the Buddhist literature, we are familiar with the identification with 'Palur' as proposed by Prof. Lévi.¹ The Professor showed me in Paris, last July, a passage in the work of the French scholar Anquetil Duperron² (*Zend Avesta*, i, Preliminary Discourse) that he travelled in Orissa and passed through 'Paloor.' The description of the journey is so complete that with its help we should easily locate and discover the ruins of Palur. A translation of the passage in question by Professor Lévi himself is published below. We shall be obliged if gentlemen in Orissa would give attention to the problem and let us have their result. The place must be near the Chilka lake and on the old route from Mālūd. The word *Choki* (*chauki*) means a staging place.—K. P. J.]

[Extract from Duperron]

"I left Jagrenat on the 7th (June 1757) and found, 3 cosses from that city, a Choki near the Chilka the water of which is brakish, and which falls into the sea. I travelled along this river to Manikpatan which lies 8 cosses from Jagrenat, without encountering in this last town, neither houses nor trees. Two cosses before Manikpatan is a pond of soft water. This town has a Fauzdar who resides at Malood. I spent the night in the Dargah of Saied Sarabdurraman Madina.

"On the 8th I crossed the Chilka in a place where it was very wide. Half of the river was fordable; I spent the rest in an embarkation consisting of two balloons joined together, as on the river of Balasor. On the other side of the river is found a cistern

¹ J. A., Janvier—Mars 1925, pp. 46-57: Paloura—Dantapura.

² "Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre, contenant les Idées Théologiques, Physiques et Morales de ce Législateur.... Traduit en François sur l'Original Zend." Par M. Anquetil Du Perron, 3 vols. in 4°, Paris, 1771.

of stone. The ground up to Malood is all of sand; only two wells are found, one three cosses, the other six cosses from Manikpatan, and shrubs, the grains of which, inclosed in a pistil decorated with white leaves, spreads a very sweet perfume. I went down the Chilka, the bed of which was full of buffaloes leaving the hills on the left. One cosse after Malood, I met a Choki and arrived in that city around 4 o'clock. The Fauzdar came out of his fort to welcome me.

"I departed from Malood on the 9th. Beyond that town, the ground is always sandy; the way lies along the hills which are above one-half cosse. At three cosses one finds a Choki which marks the boundary of the Katck Province and of the dependencies of Bengal. After that, one passes a pond of salt water and several pits full of common water. One cosse from this Choki is Paloor, the first "Aldée" depending of Ganjam, with a Choki, and a pond of soft water. The way is afterwards very bad, amidst hills of sand. Several of my sepoys, feeling their native country near, abandoned me in that place. Two cosses from Paloor, I met a small Pagoda, standing alone amid the sands, that from afar resembled a pine-apple. The sailors see it from the high and call it the White Pagoda. I saw, in the lower room of Pagoda a stone 3 or 4 feet wide, within it a Thakur resembling that of the Pagoda of Tirvikarey. I engraved my name on the wall of the Pagoda which looks to the West. One cosse from there, I passed a large Cari, and some steps further, I almost got drowned in mud. While springing over a small ditch, my house stumbled, and sank into mud. I had mud up to the thighs; the hardship was afterwards to get my horse off. Then the sun that was very hot soon dried me. I found, after that, land sown with paddies and grain, and large ponds of salt which is prepared in this way. They shape heaps of salt ground drawn from the Caris and put them in pits. The salt settles and when rain has penetrated the heaps of earth and filled the hollows, the salt detached by water appears on the surface where it is gathered with rakes.

"One cosse from the preceding Cari is Ganjam, first city depending on the Subah of Dakan. There begins the Telugu (or Talenga) language."

SOME OLD ACCOUNTS OF BHAGALPUR

By PROF. K. K. BASU, M.A., BHAGALPUR

The present work incorporates selection of reports some of which either lie buried in the archives of the District Officer of Bhagalpur or are scattered over the rapidly decaying blue-books and journals that are quite beyond the reach of the general public. It is to be admitted that the writer lays no claim to originality; he merely attempts to put together in a readable form and under one cover a mass of information that may help the picturing of a state of affairs that has long passed away. These documents bear witness to the enterprise and enthusiasm of the pioneer surveyors who revealed to us by their labours the old history of the country—a service on whose effects time can never efface the writing.

The first record in these selections is the journal kept by Capt. W. S. Sherwill, who made a geographical and statistical survey of the Bhagalpur district, south of the Ganges between the years 1846 and 1850. The second document is the report of J. J. Pemberton, who was engaged in the survey work of the district north of the Ganges during the years when Sherwill was occupied with his work.

With a scrupulous attention to accuracy in detail, the aforesaid officers made a close investigation and a deep study of the places within their field of operation and embodied these observations in a self-contained monograph entitled, "The Geographical and Statistical report of the district of Bhaugulpoor," printed at the Bengal Secretariat Press in 1869. The publication, in question, is now out of print and scarcely available. Sherwill's report also appeared in the Journal of Asiatic Society of Bengal, 1851, and his "General remarks on the revenue survey of the Bhaugulpoor district" in the same journal for 1862.

The journals of Sherwill and Pemberton, are next in importance to Francis Buchanon's, whose statistical survey of Bhagalpur (1810-1811) is a reflex of the actual state of affairs then existing, throw-

ing as much light as possible on the archaeological, historical, ethnological and geological interest of the places he visited. Thanks to the patient research of the delightful writer and ex-civilian Mr. C. E. A. W. Oldham, Buchanon's work has been published by the authorities of the Bihar and Orissa Research Society and thus placed within the reach of the public.

Capt. Sherwill and Pemberton's journals, it may be remarked, are a mine of useful information relating to geological, botanical and mineralogical details, population, castes, professions, number of towns and villages, live-stock, and manufactures of the district. Instead of making a fresh copy of the full text and saving much time and trouble thereby, we have, in our work made important selections of the journal and our volume contains the essence of the information contained in Sherwill and Pemberton's reports.

The third document contained in the present work is the report made by G. Loch, the Collector of Bhagalpur on February 24, 1852. Loch's report embraces the northern portion of the district (Perganas Chye, Nursingpoor Koorah and Mulnee Gopal), and his object of visiting the country was to commence, and if possible to complete the butwarrah of Talooka Seah and two other mahals. But his later transfer to Moorshedabad compelled him to return to the station without completing the duty.

After Loch, the next report that has here been embodied is that of the District Officer E. F. Lantour, dated May 10, 1855. Lantour visited the interior of the district and was absent from the sunder station for six weeks, the number of miles traversed by him exceeded 256, yet such was the extent of the district that he only visited about a quarter of it, and his tour did not extend to the Damin-i-Koh and the other eastern parganas, including Umbar and Sultanabad and neither did he cross the Ganges to visit the northern parganas (Chye, Nursingpoor Koorah). It was his intention to have proceeded through the Damin-i-Koh to Rajmahal, but he was obliged to return to the station to relieve an officer (Chapman) whose services had been placed at the disposal of the Railway Commissioner.

The fifth and the last report is that of George Dickinson, the Collector of Bhagalpur, dated August 31, 1794. It contains the

observations on the state of the roads in the Bhagalpur district viz., from the sudder station to Soory and from the former westward to the banks of the River Kiul—a distance of one hundred and seventy-four miles from one extremity to the other. Chronologically, the report of Dickinson should have topped the list of the reports contained in this work, but this priority of position the report has lost on account of the subject-matter. Dealing only with the roads and not the general condition of the district, it comes next to those that deals with subjects ethnical, mineralogical, topographical and the like.

Something now need be said about the formation of the district. Since its inception, the district of Bhagalpur has undergone various changes. After the grant of the Diwani, the district was very big in size, situated to the east of Sarkar Monghyr, Subeh Bihar, and comprehending a large tract to the south of the Ganges. Towards the beginning of the 19th century, at the time when Buchanon visited it, the district comprised an area of 8255 square miles. Most of the present districts of Monghyr and the Sontal parganas were then included in Bhagalpur, of course, with the reservations mentioned below. The Supaul and the northern part of Madhipura subdivision now under Bhagalpur district were then included in the Tirhoot and Purnea districts. The parganas Balia, Bhusari, Naipur, Imdapur and Mulki forming the present Begusarai sub-division of Monghyr were then under Tirhoot: parganas Bisthazari, Amarthu and Maldah included later in the Jamni sub-division of Monghyr and pargana Selimabad in the Sadar sub-division of the same district were under the district of Bihar: pargana Sarath-Deoghur under the Deoghur sub-division of the modern Sontal Parganas and Kundabit Karaya and Pabbia, comprising the Jamtara sub-division of the Sontal parganas were then in Birbhum.

In 1832, a re-shuffling took place when there was established a Deputy Collectorship for Monghyr, under the jurisdiction of the Magistrate of Bhagalpur.

Some six years later, some additions to the district of Bhagalpur were effected, when the three parganas north of the Ganges viz., Naredigar, Mulnee Gopal and Nursingpoor Koorah were taken out of Tirhoot and added to Bhagalpur.

In 1855, the addition of areas so far made to Bhagalpur was counterbalanced by the falling off of an area on the east called the Sontal Parganas under the provisions of the Act XXXVII of 1855 amended by Act X of 1857. Thus the civil and criminal jurisdiction of the parganas viz., Teliagurhi, Jamuni, Chitauliya, Kankjol, Bahadurpur, Akbarnagar, Imayatnagar, Mukrain, Sultangunj, Umbar, Sultanabad, Godda, Umlu Motiya, Passay, Hendweh, Muniari and Belputta were transferred to the Sontal Parganas.

In 1864 the jurisdiction of Bhagalpur had an extention with the additions made to it on the north of the Ganges and the areas so taken formerly belonged to Monghyr and Purnea.

In 1874, pargana Kharakpur was transferred from Bhagalpur to Monghyr.

The district when surveyed by Sherwill comprised 7,801.04 square miles as against 4226 square miles of our times; its length, then, was 168 miles, and an average width south of the Ganges 112 miles and north of the Ganges 20, as against 140 miles in length and from 14 to 45 miles in breadth as at present.

Rennell's *Map of the South-east part of Babar* drawn in 1773 portrays the district of Bhagalpur and is the earliest of its kind so far known. Next comes, the map drawn by Francis Buchanon in 1811, reproduced on enlarged scale and published in the Journal of Buchanon by the Journal Bihar and Orissa Research Society. W. S. Sherwill's map of district "Bhaugulpoor" on 4 miles=1 inch scale and published in 1852 and his map of the *Rajmabal Hills or Damin-i-Koh* on a scale of 2 miles=1 inch and published in 1855 are the third of the series and preserved in the Collectorate Record Room, Bhagalpur. The survey of Bhagalpur done under the Superintendence of Major J. Macdonald, officiating Deputy Surveyor General, assisted by Cap. W. J. Stewart, Deputy Superintendent of Survey and M. David, Assistant Surveyor was shown in a map drawn on a scale of 6 inches to a mile which was published under the direction of Lt.-Col. J. C. Gore, Surveyor General of India in 1902. This map deals with the civil station (Bhagalpur) city and environments in the years 1866-67 and 1869 and 1870. There is another map of the Bhagalpur town and its suburbs drawn in 1824, 1st Nov., by one Gopinath with the places and sites indicated in Persian script.

These maps are a wonderfully revealing study with regard to changes in the configuration of the alluvial areas caused by the constant shifting of the River Ganges to the north of Bhagalpur. In 1810 Buchanon noticed "the Jamuni," a branch of the Ganges, just to the north of the city, the main stream flowing further to the north. In 1824, the two streams united together on the north of the city. In the second half of the nineteenth century the main stream receded further north as in 1810, leaving "the Jamuni" to continue its own course just by the city, and in between these two streams were low *Dearab* lands under cultivation.

A word about the spelling of "Bhagalpur" will not be out of place here and may even be interesting reading for some. The old records of the 18th century used the form "Boglipore," and those of the 19th Century "Bhaugulpoor" and "Bhaugulpore." The word "pargana" again has also been variously spelt in the records, as "pergunnah" and "perghunna." But we have in our introduction adopted the system of spelling as accepted by Hunter and Mr. Oldham.

The value of these documents is but too apparent to require elucidation. The old record scattered over the dusty and worm-eaten bound volumes kept in the archives of the District offices provide ample materials for the local and parochial history, which if properly compiled and collected would help the historian in his task of writing a provincial history. To bring them to light and preserve them from the greedy and devouring jaws of oblivion is the primary object of this work.

In conclusion it may be remarked that the prefatory note has got no official character attached to it.

CAPT. SHERWILL'S REPORT

The district of Bhaugulpoor, comprising 7,801.04 square miles of territory, is situated in the fertile valley of the Ganges, which river divides the district into two unequal portions, the larger portion lying to the south of the river.

.... The length of the district is 168 miles....; the average width south of the Ganges is 112 miles and north of the Ganges it has an average of 20 miles.

South of the Ganges; area, 6,102.07¹ square miles. Thirty-three Pergunnahs—Akbernugger, Bhaugulpoor, Buhadoorpoor, Cheetowleeah, Chundun Kuttooreea, Chundweh, Colgong, Danra Sukwara, Dhurarah, Godda, Hendweh, Huzzar Tukkee, Inayutnuggur, Jumoonee, Jehangeerah, Kurrukpoor, Kherhee, Kankjole, Lukhunpoor, Mukraeen, Musdee, Purbutpara, Pussaye, Suhroee, Singhul Sukhurabadee, Sooltangunj, Sooltanabad, Suteearee, Teleegurhee, Umluo Mooteea, Umber, and Waseela. Four Tuppebs.—Belputta, Muneharee, Lodhweh, and Simroun.

One Division.—Known as the Damin-i-Koh, or the Rajmahal Hills.

North of the Ganges—area 1,698.97 square miles.²

Four Pergunnahs.—Chye, Mulhnee Gopal, Nareedeeugur, Nur-singhpoor Kooruh.

Under the Mahomedan kings, the district of Bhaugulpoor formed the most eastern portion of the Soubah of Behar....in

	Sq. Miles
¹ Original area south of the River Ganges	6,102.07
Deduct { Sonthal Pergunnahs	3,634.90
Pergh, transferred to Monghyr ..	615.68

Add. Area of portion transferred from Purneah ..	1,851.49
	47.49

Area of District Bhaugulpoor south of River Ganges ..	1,898.98
---	----------

² Original area north of the Ganges	1,698.97
Add transfers from Monghyr and Purneah ..	700.97

Area of District Bhaugulpoor north of River Ganges ..	2,399.94
Total area of District Bhaugulpoor north and south of River Ganges ..	4,298.92

Bhaugulpoor the (official) accounts (fiscal and judicial) are kept in the Hindooostani or Ordoo.

The climate of Bhaugulpoor is peculiar to itself; situated between the parching hot winds of Climate. Western and Central India, and the damp soil of Bengal, it appears influenced by both.... The heats of summer, or from April to June, are.... very great,—too great to allow the natives themselves to be freely exposed to the direct rays of the Sun; to the European, such exposer would most likely be fatal in a few hours. During the hot weather, the thermometer ranges from 80° to 100° during the day; a steady west wind generally sets in at 9 a.m., and continues to blow till sunset; this wind is warm approaching to hot.

The weather from June to September, or what is styled the rainy season, is much more pleasant to the feelings, from the immense quantity of moisture suspended in the air; during the rainy season, an east wind generally prevails.

During the cold weather, or from October to March, the weather is peculiarly fine and well suited to the European constitution; a steady light westerly or easterly wind blows; the air is cool, and the thermometer in December descends as low as 33° during the night.

The climate of Bhaugulpoor is peculiarly suited to the growth of rice, which forms the staple agricultural produce of the district.

The aspect of the district is pleasing, from the great abundance of mango plantations and palm-trees that Aspect-Hills: Geological Structure. are scattered over the whole surface of the country, and from the numerous detached hills, and connected ranges of hills, that break the monotony of an otherwise level country. This range extends from the Ganges River on the North to the Brahminee River on the South.

From near the south-western extremity of the Rajmahal Hills, a tract of elevated land sweeps across the whole district; it unites with the Kurrukpoor Hills, which terminate in the bed of the Ganges at Monghyr, and which range of hills separate Monghyr from Bhaugulpoor.

The mass of low level country thus shut in by the Kurrukpoor

Hills on the west, by the Rajmahal Hills on the east, the Ganges river to the north, and by the great curve of high land to the south, consists of a mass of rich, cultivated, and highly productive land, the most densely populated, best cultivated, is level, well watered and free from rocks or unproductive ground. This high land is nevertheless not without its uses and benefits to the district; it serves as the grazing ground for cattle during the hot weather; it produces an abundance of wood for ploughs, for building purposes and for fire-wood; it produces bamboos, grass, barks, gums, tusser silk, slates, building stone, honey, copper, lead, antimony, silver, iron and coal; besides numerous sorts of grain. The Mahooa petel (*bassia latifolia*) is largely collected and used in the distilleries; catechu is also manufactured from the *Mimosa catechu*, and is exported to Europe.

The principal river in the district is the Ganges, flowing for 120 miles directly through the district Rivers.

from west to east, throwing about one quarter of the whole district, or 1,698.97 square miles, contained in four pergunnahs, on the northern or left bank; this tract has been surveyed by the establishment under Mr. Pemberton, Revenue Surveyor.

The other rivers of note are the Kosey and Ghugree, whose united waters flow into the Ganges on the left or northern bank, eight miles north of Colgong.

North of the Ganges there are numerous nullahs, the principal of which are the Talabah, Tiljooga, Balee, and Lorum, all flowing into the Ganges.

To the south of the Ganges numerous small streams descend from the highland to the south, and flow in a northerly direction into the Ganges; the largest and most important of which is the Chandun.

Irrigation is resorted to, either from streams, or tanks, or from wells. The level land situated to the Irrigation. north of the southern hills and south of the Ganges, is universally irrigated, producing fine crops of rice, mustard, castor oil, murrooa, kesari, sugarcane, gram, besides many of the small crops.

The principal towns in the district are the civil station of Bhaugulpoor, the "Barari" Great Trigonometrical station, Rajmahal, Colgong and Kurrukpoor.

Good substantial villages are thickly spread over the country; though pukka buildings, except in the Villages. towns above mentioned, are almost unknown, the huts of the zemindars and ryots being either made with mud-walls and thatched roofs, or are constructed entirely of wattles, mats, and thatch.

The general caste of the inhabitants are Hindoos, with a small Caste. population of Mahomedans, but these latter are mostly found in the large towns, and seldom in the villages.

In the pergunnahs lying to the east of Rajmahal Hills, Bengalis are found occupying the land. The Rajmahal Hills are occupied by the hill men and by Sonthals; the highland south of the great plain is also occupied by Sonthals, Bonyas, Ghatwals, iron smelters, and by several other classes professing little, if any, respect for caste.

With regard to population, the district of Bhaugulpoor, when Population. compared with other and neighbouring districts, shows but a very scanty population. This is accounted for by the large extent of unproductive, and consequently unoccupied, land to the south, which tract nearly equals in extent the cultivated and occupied land.

The roads in the low lands, are merely nominal, being either Roads. washed away yearly, ploughed up, or so neglected, as to be for nine months in the year impassable for wheeled carriages.

The roads on the highlands, being upon good hard soil are good all the year round, although very tortuous, as they wind to avoid every ravine, rock or hillock or patch of broken ground.

The principal draught cattle in the district are buffaloes, and Cattle. the common grey bullock; horses, mules, and asses are almost unknown; cows, pigs, poultry, and pigeons are common.

The wild animals of the district are tigers, leopards, panthers, and all the smaller felineæ; rhinoceros, elephants, bears, badgers, rusa stags, hog-deer, wild hog, barking deer, antelope, jungle fowl; of partridge there are the black, painted, grey, and double spurred; two sorts of quail, ortolan, boa constrictor, most of the deadly ophidia, water-snakes, turtle, a great variety of fish, two sorts of alligators, porpoises; besides numerous birds, reptiles, and smaller mammalia.

Wild Animals.

The wild animals of the district are tigers, leopards, panthers, and all the smaller felineæ; rhinoceros, elephants, bears, badgers, rusa stags, hog-deer, wild hog, barking deer, antelope, jungle fowl; of partridge there are the black, painted, grey, and double spurred; two sorts of quail, ortolan, boa constrictor, most of the deadly ophidia, water-snakes, turtle, a great variety of fish, two sorts of alligators, porpoises; besides numerous birds, reptiles, and smaller mammalia.

KURRUKPOOR³. This pergannah is divided into two portions, the northern or hilly tract, the property of Roodur Buhaidoor Singh, the Maharaja of Dhurbanga, and the southern, or partially cultivated portion, also including a portion of the Northern Kurrukpoor Hills, as well as a large portion of the plains at the foot of the hills and the capital town of the same name.

The northern portion is a mass of hill and jungle, with a small belt of land below the hills on the northern face, containing two small hamlets of wood-cutters and gowallahs.

In the hills are seven small hamlets, containing about 250 hill men and their families who cultivate a moderate quantity of land, which produces junera, Indian corn, capsicums, and beans: they are principally herdsmen, wood-cutters, or iron-smelters. The jungles afford excellent pasturage for cattle and produce good timber; the soil is rich in iron-ores: the iron is taken to Monghyr.

Of the Southern portion, only one-fifth of the whole area is under cultivation; the remainder is occupied by hills and dense jungle. The rivulet Mun flowing from the hills flows past the town of Kurrukpoor. The town is a fine substantial looking place. This part of the pergannah was surveyed in 1839-40 by Lieut. Ellis.

DHURARAH⁴. This is a small pergannah of ten and a half square miles lying at the foot of the northern face of the Kurrukpoor Hills.

³ Kharagpur Transferred to District Monghyr. Buchanon's Journal, p. 162 f.n.

⁴ Transferred to District Monghyr.

The principal villages are Dhurarah and Mohunpoor, two substantial villages.

PURBUTPARA⁵. This large pergannah, with an area of $195\frac{3}{4}$ square miles, has but a small portion of its area fitted for the jungle; being the summit of a series of rocks and being scantily covered with soil, and the rocks protruding in every direction.

The spots that are cleared around the villages, amounting in all to forty-five square miles, produce rice, junera, Indian corn, poppy, murrooa, muhooa petals, and mango-trees; The pergh. produces tusser, silk, catechu, timber, bamboos, grass, and a variety of dates and barks.

This pergannah produces an abundance of iron which is smelted by a race called Korah and Nyah.

The cultivators are principally natives of the hilly tracts, who profess to be Hindoos: they are named Cultivators. Sonthals, Bhoonyahs, and Ghatwals,—a quiet, ignorant, and hardy race of people.

A tortuous and stony road through the forest traverses the northern portion of the pergannah, leading from the Ganges through Kurrukpoor to Mulehpoor, where there is a thannah on the banks of the Nuktee nullah: from Mulehpoor the road turns off to the south to Pergunnahs Ghidhour and Chukye.

The Nuktee nullah, a mountain torrent, forms the boundary to the south of the pergannah, between zillahs Monghyr and Bhaugulpoor, and falls into the Keeul Nuktee Nullah. River.

Four miles from the western boundary, the Nuktee receives the Augun nullah, also called the Rakus Jor, which has its rise from a hot spring in the Kurrukpoor Hills.

About a mile to the north of Pandoo village, a small hill yields corundum.

To the north of the northern portion of Pergannah Kurrukpoor are two small tuppehs belonging to Purbutpara, named Sim-

⁵ Transferred to District Monghyr.

roun and Lodhwah.

SINGHOL. This pergannah, with an area of nearly thirty square miles, has about twenty-five of the same occupied by a portion of the Kurrukporé Hills and jungle.

The hills produce iron of a good quality.

*Singbee Rikb*⁶. In a secluded nook in the northern face of the hills is a temple built near a pool of water: the temple is called Singhee Rikh.

SUHROEE⁷. In the south-eastern corner of the pergannah is Koojee Ghat, a hill defile. The road winds for upwards of twelve miles through a series of high hills, and occasionally in the bed of a mountainous torrent. The jungles are much infested with tigers and other dangerous wild animals.

A road traverses this pergannah from north to south from Road. Bhaugulpoor by the Koojee Ghat to Byjnath or Deoghur. Many good village roads traverse the pergannah in several directions.

The Bunorooh nullah divides the pergannah into two unequal portions.

The principal villages in the pergannah are Budhowneea, Chora, Principal villages. Tarrapoor, where there is a thannah, Doorgapoore, Lawna, Budhwara.

WASEELA. A little more than one-third of this pergannah, or fifty-one square miles, is occupied by hill and jungle in a state of nature; the remainder is well-cultivated and cleared.

The southern half of this pergannah is inhabited by Sonthals, Korahs and other castes.

The Bilhur and Bunrooah nullahs flow through the pergannah from south to north.

Bilhur and Doomreea are the chief villages of the pergannah.

Iron is smelted in the jungles by the Korahs, and tusser silk Iron, Silk. is collected by the zemindars from the asun trees, and exported to Bhaugulpoor.

CHANDUN KUTOOREEA⁸. This ill-shaped pergannah,

⁶ Singirikh. Buchanon's Journal, p. 208. f.n.

⁷ Portion of Pergannah Suhroee has been transferred to Monghyr.

⁸ Chāndan, Katuriyā; 182·34 sq. miles; it is one of the seventeen parganās included in the Mahālat of Kharakpur estate.

extending thirty-two miles from north to south, is a mass of hill and jungle, high rocky ground, ravines, gravel, and unproductiveness; cultivation is seen only in spots around the Sonthals' huts and around the small villages scattered over the face of the pergunnah. The Chandun River rises in the south-western corner of the pergunnah. All along the banks of this river, iron of a good quality is smelted: the iron is exported together with tusser silk, catechu, bamboos, grass, barks, and dyes, productions of these jungles, to Bhaugulpoor.

Veins of copper containing lead and silver are to be seen near the southern boundary of the pergunnah, in the village of Bhyrookhee.

The principal races inhabiting the jungles are Ghatwals, Sonthals, Bhoonyahs, Korahs, and Nyahs.

The jungles are well supplied with game, such as tigers, leopards, bears, spotted deer, neelghy, pigs, jungle fowls, peacocks, hare and partridge.

A small quantity of poppy is cultivated in the northern portion of the pergunnah.

DANRA SUKWARA. Of the whole area of this extensive pergunnah, only one-eighth is under cultivation, the rest being in a state of nature, and is occupied with hills, ravines, and jungle.

The highlands produce an abundance of iron.

The north-western portion of the pergunnah is occupied by high hills and dense forests, producing good timber, dammer, bamboos and grass.

The whole of the pergunnah produces, besides iron, tusser silk, catechu, barks for dyes, Muhooa petals, mustard, castor oil, cotton and a small quantity of tobacco. The cultivated lands produce good and luxuriant crops of rice, wheat, poppy, ahur dal, sugar-cane, Koortee, Kullye, junera, goondeelee, which are watered from the Chandun.

The principal villages are Jypoor, Banka, Kudhar, Jumdaha, (at which here are police chowkies) Dunra Sukwara, Luchmepoor, the residence of

Villages.

a petty Rajah, and Bhoresar, an iron mart. A natural good road traverses the pergunnah from north to south, leading from Bhaugulpoor to Byjnath or Deoghur.

The jungles of this pergunnah are well-peopled with half-wild races, harmless, quiet, and peaceable.
Half-wild races.

Their clothes are either made at home, or are imported from the low lands. They are mostly armed with bows and arrows, with which I have seen them kill bears, birds, and hares,—the latter when at full speed, the birds when on the wings, and the bears when brought to bay.

At Banka a market is held twice a week; at Kudhar and Markets. Bhoresar are iron markets.

In the northern portion of the pergunnah is a high hill named Trigonometrical Survey Doorga, on which is one of the Great Stations. Trigonometrical Survey stations.

CHUNDWEH AND PUSSYE⁹. These two pergunnahs, lying contiguous and resembling each other closely, are but poorly cultivated, the soil being dry, gravelly, or downright rock.

The produce is rice, junera, goondeelee, mustard, a small quantity of cotton, and tobacco—a small quantity of tusser is produced, as well as iron. The inhabitants are the same as Danra Sukwara.

A trigonometrical station is on the summit of the Rungsar Hill on the south-eastern corner of Chundweh Trigonometrical Station. pergunnah.

The Chandun River forms the boundary for five miles on the west, separating the pergunnah (Chundweh) from Danra Sukwara.
The Chandun.

To the south (of Pussy) is a small cluster of hills consisting of five naked masses of gneiss named A vein lead ore. Puchpuhar: to the south-east of this hill is a vein of lead ore.

A good road passes through the pergunnah (Pussy), leading from Bhaugulpoor to Soory, the civil Road. station of Beerbhoom.

⁹ Transferred to Sonthal Pergunnahs.

SUKHURABADEE.¹⁰ This is a well-cultivated tract of country, bordered by the Ganges to the north-east and by the Kurrukpur Hills to the west. Several small streams flow from the hills, two of which rise from hot sources, the Mun and the Kishee Koond nullah. From these streams numerous water-courses are fed, which are seen intersecting the country in every direction.

The produce is principally rice, wheat, poppy, indigo, ahur dal, Produce. sugar-cane and paun.

Along the banks of the Ganges is the old Moghul road leading from Calcutta via Rajmahal, Bhaugulpoor Roads.

and Monghyr to Patna. Another good road from Monghyr, passing through the large invalid sepoy village Nya Gurhee, leads to Kurrukpoor, passing through the strip of jungle at the foot of the hills, which affords shooting to the sportsman of Monghyr.

The Kishee Koond nullah rises from several hot and cold springs under the eastern face of the hills: they Hot and cold springs. vary in temperature from 105° to cold water. The hot stream from the Seetakoond Lake, in pergunnah Monghyr, also flows through the northern corner of the pergunnah, falling into the River Ganges.

The principal villages are Nya Gurhee and Kulleeanpoor Villages. Kurhureea.

There is an indigo factory four miles south of Nya Gurhee, also Indigo factories. one at Burearpoor, five miles to the south-east of the same village.

On the eastern boundary is a small hill, capped by a Hindoo temple, named Dhol Puharee.

LUKHUNPOOR.¹¹ Principal villages are Manikpoor, Urjusgunje, Ghazepoor, where there is also an indigo factory, and Nya Gaon.

A good road traverses the pergunnah from north to south, leading from Bhaugulpoor to Deoghur in Beerbhoom.

JEHANGEERA. The pergunnah is well-cultivated and

¹⁰ Transferred to District Monghyr.

¹¹ Portion of Lukhunpoor has been transferred to Monghyr.

prettily wooded with mango groves and palm trees, and produces rice, wheat, poppy, sugar-cane and indigo.

Twenty seven square miles of the total area are subject to inundation from the Ganges and Chandun Rivers.

The Sooltangunj well-known granite sculptured rocks, capped with pretty temples, stand in the river, immediately under the southern bank of the Ganges; the western rock is entirely surrounded by water, the eastern one is still attached to the main land, and at its base is an opium godown for the receipt of the drug previous to its despatch to Patna. One mile south-west from the rocks is a high mound supposed to be the ruins of an old fort: it occupies about thirty-five acres of ground, on the summit of which is an indigo factory.

There is a thannah at Kumurgunj, and a Trigonometrical Survey station near the indigo factory mound.

The old Mogul road follows the banks of the River Ganges.

PERGUNNAH BHAUGULPOOR

The northern portion of pergannah Bhaugulpoor is very low, Water system of the being inundated during the rainy season northern pergannahs. by the united waters of the Chandun river and several smaller *nullabs* flowing from the south. The Chandun leaves the southern hills, a broad and impetuous torrent, but as it nears the lowland, it spreads all over the country by about fifteen different channels, only three of which ever reach the Ganges. One of these streams retains the name of Chandun, a mere water-course, which flowing through a hard *kunkur* soil, pours its water into the Ganges at Champanuggur, two miles west of the town of Bhaugulpoor.

A broad belt of *kunkur*, extending the whole length of the Geological formation of northern face of the pergannah, forms a natural and effectual barrier to incursions the north. of the River Ganges. It is upon this broad *kunkur* belt that the town and station of Bhaugulpoor is situated; and were it not for this bank, the River Ganges would flow five or six miles further to the south than it now does, or

through the low and inundated country. This bank of *kunkur* is about two miles broad, and densely wooded with mango, jack, fan-

Flora

leaf palm, date-trees and gardens, and extends from near Monghyr to Colgong, a distance of sixty miles.

It is to the presence of this dense belt of forest that Bhaugulpoor probably owes its salubrity, as the trees

Its effects on climate.

offer a most effectual barrier to the large bodies of malaria that arise from the extensive flooded country immediately to the south, trees possessing the well-known property of absorbing, and otherwise rendering innocuous, large bodies of malaria and other gases inimical to human existence. Immediately on leaving this belt or forest, and

South: a lowland.

proceeding to the south, the country is found to be very low and almost treeless, and from its being inundated during the rainy season, is almost entirely devoted to rice cultivation. This broad and low belt of land is about four miles in width, and extends the whole length of the pergunnah east and west. On leaving this lowland, the country rises a few feet, and although rice is still extensively

Its production.

cultivated, wheat, sugarcane, poppy, mustard, arhur däl, pāun, koorthee, castor seed, and garden stuffs are seen in great abundance all bespeaking a rich and profitable soil, which is of a light greyish colour or Kewal.

Mango groves and palm trees, babul acacious, banian and peepul trees occupy a large portion of the land, giving to the landscape a cheerful appearance.

Mango and palm trees.
Irrigation.

Whenever a small stream appears, the lands in its immediate vicinity are irrigated, otherwise the pergunnah generally cannot be said to be under irrigation. During the rainy season, care is, however, taken to lead the water from the Chandun river and nullahs, by ditches and water-courses, to the rice-fields.

Numerous villages occupy the land, but the huts are of a very miserable description. Cattle are abundant, both cows, bullocks and buffaloes.

Villages, huts and cattle.
There are none, or very few horses or ponies.

Where the high road from Bhaugulpoor to Beerbhook crosses Physical aspects of the country, at a distance of 20 miles from Bhaugulpoor.

the Chandun river or about 20 miles from the station of Bhaugulpoor, the country begins to wear a different aspect.

The land rises by easy ascent, the hilly country commences; the soil being less deep than to the northward, and lying as it does upon the rocks of primitive formation, the water is more superficial allowing the trees to attain an enormous growth, far beyond anything that is ever seen on the deep alluvial plains of the Ganges; the muhoa (*bassia latifolia*) now becomes common, the palm trees almost cease

Its vegetation. to be seen; the mango-trees are no longer seen in planted groves, but are

scattered about in small groups; the cotton tree attains an enormous size, measuring sixty to seventy feet in circumference, patches of jungle appear, the fields of wheat and gram, instead of being neatly ploughed east and west, as is the case in the highly cultivated or northern and central portions of the pergannah, are shapeless and irregular, large spaces of grassland and bushes being left between the fields, villages become scattered,—all bespeaking a country but lately reclaimed from the neighbouring jungle.

About one half of the pergannah is occupied by unproductive Eastern and southern portion of the pergannah unproductive.

jungle land, both of grass bushes, and trees, principally lying in the eastern and southern portion of the pergannah;

the western portion and the land lying along the banks of the Chandun being highly cultivated and pro-

ductive.

In the south-east corner, six square miles are occupied by hills, the same amount of land is similarly occupied in the south-east corner in Tuppah Barkop¹²; and the remarkable granite (gneiss) hill Mundar¹³ stands near the southern boundary.

Mundar hill. The lands of this pergannah are much intermixed with those

¹² Tuppah Barkop.: Tappā is a territorial division smaller than a pargana:

¹³ Mandargiri (N. lat. $24^{\circ} 50' 28''$, E. long. $87^{\circ} 4' 41''$): a small mountain about 800 ft. high, of the greater sanctity in Hindu Mythology.

Lands intermixed. of other pergunnahs; two entire pergunnahs, or Sutteearee and Hazar Tukkee, are situated within its boundary, besides lands of Colgong, Kherhee, and Umlloo Moteea.

The most remarkable objects in the pergunnah are, first, the Remarkable object. town and station of Bhaugulpoor. The town is a miserable straggling collection

of huts, extending over four miles of ground cut up and divided by fields, gardens, plantations, and numerous roads, the whole place resembling an inhabited forest rather than a town. Chumpanuggur and Luchmeegunj, two large contiguous towns, lie immediately to the west of the old Kurrungurh fort, and form a portion of the town of Bhaugulpoor; these towns are filled with weavers, traders, and dyers, and have numerous markets. Nathnuggur, another large town lying a little to the south of the two former towns, is also full of gram-dealers, traders, and markets, and is highly populous. Kurrungurh, a high raised mound nearly two miles in circumference, is the site of the cantonment of the Bhaugulpoor Hill Rangers; it is a high, dry spot, commanding a fine view of the River Ganges. It appears to have been originally built upon a kunkur bank though much raised by ruins, rubbish, pottery, and earth, a section lately cut in making a road up to the fort shewed remains of pottery to the depth of ten or twelve feet.

At Chumpanuggur, which is at the extreme west of the town are the remains of Jain temples.

Secondly—The Mundar Hill, a mass of naked granite (gneiss) lying near the southern boundary of the Mundar Hill. pergunnah; it is also named Mudsoodun;

this hill is about 800 feet in height, the summit of which is gained by a flight of steps cut in the solid rock. Remains of tanks, temples, walls, statues, fortifications, inscriptions, and other marks, show this to have once been a place of note. At the present day a modern Hindoo temple stands on the summit of the hill over-hanging a fearful precipice, from the summit of which the base is not visible, by reason of the bulging out of the polished granite rock. The temple is dedicated to Mahadewa and contains a priapus; it is visited every year during the month of January, during which

period there is a fair held at the village of Bowsee, three miles south of the hill, at which village there is a collection of viharahs or temples. The most remarkable image on the hill is an Egyptian-looking figure of a gigantic size, cut from the solid rock, but is in an unfinished state. It measures eight feet four inches across the forehead, and is fifty-two feet eight inches in height; this figure should be visited and examined by some one having time to examine all the details, copy the inscriptions, and make plans of the hill, as it is a place of interest. The figure is not worshipped by the Hindoos.

On the summit of the temple is a Trigonometrical survey station, and from this spot a fine view of the country is obtained. Looking to

Trigonometrical survey station.

the north, or towards the Ganges, the

eye wanders over the fertile plains of Bhaugulpoor, one mass of cultivation extending for hundreds of square miles prettily varied

with villages and mango plantations;

View towards the north. but to the west and to the south, looking over pergunnahs, Chundweh¹⁴, Pussy, Chandun Kutooreea¹⁵, Danta Sukwara¹⁶ and Hendweh far into the Beerbboom District, is seen an uninterrupted region of jungle, occupying greatly undulating and

West and south. rising ground, here and there broken by

detached hills: it is to these jungles that the zamindars are indebted for their bamboos, timbers, thatching grass, iron, muhooa petals, tusser silk, catechu and ploughs etc. During the hot weather, when every blade of grass is burnt up in the cultivated plains, the jungles become the refuge for the large herds of buffaloes and cattle. To the west, the Rajmahal Hills are seen extending in an unbroken line for seventy miles, north and south; up to the foot of which this pergunnah extends.

The main road from Bhaugulpoor to Sooree or Beerbboom Bhagalpur to Sooree traverses the pergunnah from north to Road. south, and as it is of a very questionable

¹⁴ Chandwa, in the Banka Sub-division.

¹⁵ Chandun Katúriyá, in the Banka Sub-division.

¹⁶ Dánra Sakhwára   "   "

nature, carts or any wheeled conveyances, with the exception of the miserable solid wheeled hill carts, are seldom if ever seen travelling on it; Byparee pad bullocks performing all the work required either for the exportation of rice, muhooa petals, or sugar to the Ganges, or for the importation of tusser silk, catechu, muhooa petals for the distilleries, barks, bamboos, iron, and small timber from the southern jungles.

The Calcutta old road passes through the northern part of the Calcutta Road. pergunnah, skirting the banks of the River Ganges, and passing through the station of Bhaugulpoor.

Village roads intersect the pergunnah in all directions, but are in a wretched state, being mostly unpassable for wheeled carriages. The money expended upon their repairs being totally insufficient for that purpose; the sum allowed for the repairs of the main road from Bhaugulpoor to Beerbhoom during the cold weather of 1849-50 having been Rs. 5/- per *cos*, equivalent to 5s. sterling per British mile.

The principal towns are Bhaugulpoor civil station, Nathnugur¹⁷, Champanuggur: principal villages —Ruttunpur, where is a thana; Doomranwan, Umurpoor, where is a munsiff's cutchery, opium godown, thannah, and indigo factory; Suleimpoor; Chundeepla; Badakhya; Bede Sejour; Gobrain; Tadur; Seloudha; Nayanuggur; Mahgawan; Kurmoo; Barkop where is a Trigonometrical survey station; Pipra; Lutona; Bysa; Soondeha; Owrya. Indigo factories are in the villages of Doomranwan and Umurpoor.

KHERHEE.¹⁸ With the exception of nine square miles of ground occupied by grass jungle and hills, this pergunnah is highly cultivated and well populated.

Principal villages are Dowlutpore, Koomytha, Manikpoor, Behloo, Kherhee, where there is an abkaree and a handsome tank named Shahkoond, and Umba. At Burawan is the Bussoola indigo factory.

¹⁷ Nathnagar. Champanagar.

¹⁸ Portion of Kherhee has been transferred to Monghyr.

On the Kherhee hill are the remains of an old fort¹⁹, temples, buildings, a pukka well, and several images.

Several fair village roads traverse the pergunnah.

COLGONG. The high road from Calcutta to Patna passes through the centre of the pergunnah, one halting place being at Colgong, which town is situated on the right bank of the Ganges immediately under a small granite hill, on the summit of which is built the dwelling house of Mr. Barnes, an indigo planter.

The bazars of the town are well supplied with grains of different sorts which are exported in boats.

Immediately opposite the town of Colgong, and in the middle of the main stream of the Ganges, stand three islands composed of huge masses of naked granite.

The principal villages are Colgong, where there is a police chowkee, post or dāk house, indigo factory, coal depot. Pyntee, where there is an indigo factory, market, and ferry; Peealapoore, where is bazar and indigo factory; there are also indigo factories at the following places, Burranee, Shunkurpoor, Shampooor, Sahoo Bara, Mudhoopoore, Luchmeepoor, Mudsoodunpur, south of the Ganges: and Ismaelpoor, Ramnuggur, and Azeinabad north of the Ganges.

The Koosi River, flowing from the Himalayah mountains through the Morong and Zillah Purneah, falls into the Ganges on the northern boundary of the pergunnah.

Several small and insignificant streams, drainers from the southern hills, traverse the pergunnah and fall into the Ganges, viz., the Goga, Bhijna, and Kowa.

GODDA is a small pergunnah lying at the immediate western foot of the Rajmahal hills and has about

Pergunnah Godda, its produce, inhabitants and principal places.

one-third of its entire area occupied by low hills, offshoots from the Rajmahal

hills, ravines, stony ground and jungles. The remainder is tolerably well cultivated, producing rice, gram, mustard, junera, cotton, poppy, koorthee, linseed, oorid and a variety of the smaller pulses. The Muhoora tree abounds in the pergunnah,

¹⁹ Kehri, acc. to Buchanon, was the chief seat of the Khetauri Rajahs. Journal, p. 160.

the petals of which are collected and exported to Bhaugulpoor.

The inhabitants of the pergunnah consist in a great measure of Ghatwals and Sonthals, who cultivate the soil with diligence.

The principal places in the pergunnah are Dhumsaeen, where Dhumsaeen: Its fair. there is a thannah and where a fair for the sale of brass pots, cotton-cloths, iron, salt, tobacco, and trinkets, is held for fifteen days during the month of *Maugh* or February. The fair is well attended by the hill people, who exchange the produce of their hills, viz., wooden ploughs in the rough wooden platters, pestles and mortars, honey in great quantities, junera, charcoal, bamboos, rough bedsteads, and capsicums, for salt, tobacco, rice, sweatmeats, oil, cloths, beads and earthen pans.

Kusba Godda, the capital of the pergunnah, is a small village situated in a fertile plain under rice cultivation, one mile to the south of which, Kusba Godda. on the banks of the small hill stream Kujeea, which flows through the pergunnah from east to west, is the residence of Mr. Fitzpatrick, an English Zemindar, whose estate as far as the eye can see, is a mass of rice and gram cultivation.

The other large villages are Kojhee and Banka Ghat.

Immediately to the south of pergunnah Godda are 5,220 acres Pergunnah Sooltanabad. of rocky and jungly ground belonging to pergunnah Sooltanabad, which pergunnah is situated to the east of the Rajmahal hills distant about 16 miles. It is populated by Sonthals, and a very few acres are cleared of jungle although it contains 12 villages.

The pergunnah is crossed in every direction by village roads; a tolerable cart road leads from Mr. Fitzpatrick's house to Bhaugulpoor.

HENDWEH, occupying 566 square miles, is situated upon the Pergunnah of Hendweh and Tuppah Belputta. high rocky land forming the watershed of the series of streams flowing respectively to the north and to the south.

Physical formation and general aspect of Hendweh. About one-third of the whole area is cultivated, the remaining two-thirds are in a state of nature, being occupied by either hills, bare gneiss

rocks, ravines, patches of unproductive iron, clay, *kunkur* beds or Sakua jungle. The cultivation is, generally with the exception of large and extensive tracts on the north-east and eastern boundary entirely confined to small patches around the village sites which are exceedingly numerous though small. The population, for so badly cultivated a tract is immense, and consists principally of Ghatwals, Sonthals, and Banyahs.

The crops grown in the pergunnah are principally rice, mustard, wheat, junera, cotton and the small pulses.
Crops.

The petals of the muhooa and the fruit of the byre or *Zyziphus jujuba* are collected, the former exported Muhooa, mustard seed. to Bhaugulpoor the latter eaten by the resident population. Large quantities of mustard seed are exported towards the Ganges for the manufacture of the *kurwa tel* or mustard oil. The other products of the pergunnah are iron, tusser silk, timber, bamboos.

The principal villages are Noni Haut, a fine flourishing village with a weekly market, a thannah, one Noni Haut: its weekly market. Hindoo temple, a very fair bazar, and some fine mango groves. It is situated

on very high ground near the banks of a small stream which falls into the More River, three miles from the village. To this village numerous Sonthals resort from their jungle homes to purchase salt, tobacco, beads and grain, or to effect an exchange for those articles, giving in return, bamboos, wood, iron, gums and barks, the produce of the jungles. This village, in former unsettled days, was probably the mart for salt for all the surrounding hill people and Sonthals, whence its name Noni Haut, or salt market. The village is

Road from Bhaugulpoor to Soory. situated upon the high road leading from Bhaugulpoor on the Ganges to Soory, the capital of Beerbboom; the road, being over hard and gravelly soil, is naturally good, though very tortuous, having constantly to avoid deep ravines and dense patches of jungle.

At Hasdina there is a police Chowkee. Sarmi and Jhapania are Sarmi, Jhapania and Baskinath. two large villages, and Baskinath is famous for its temple and tank.

The More river traverses the pergunnah from north-west to south-east, receiving within the pergunnah the Pipra, Bhoortooree, and Chupree nullahs, all of which are dry water-courses during the hot weather, though a small quantity of water may at any period of the year be obtained by digging in the sand.

The hills that lie scattered over the pergunnah nowhere rise into distant ranges except east of Noni

The hills. Haut, where two small parallel and contiguous ranges are seen; the western one extending 4 miles north and south, the eastern one 5 miles north and south; the detached hills are in general bare and rounded masses of gneiss penetrated by caves and filled with numbers of the common black bears, who commit great devastation amongst the crops, principally devouring the junera. The jungles swarm with jungle fowl, black partridges, peafowl, and bush quail.

A good road runs from Noni Haut to Deoghur west, another through Sarmi and eventually through

Road. the Rajmahal Hills to the east; another leads south to Soory, the same road travelling north, leads to Bhaugulpoor. The whole pergunnah is intersected with tolerably good village roads.

Madho Sing, Zemindar and generally termed Rajah, residing at Nugwan, pays rent to the Rajah of Madho Sing, the Zemindar. Dhurbanga and owner of the Muhul Kurruckpoor, the sum of Rs. 2,231-6 annas yearly for the greater part of the pergunnah, and collects from the ryots the yearly sum of Rs. 42,351.

The Luchmeepoor Rajah owns 14 villages, for which he pays Government the yearly sum of Rs. 182-9 annas, and collects Rs. 2,341. Rajah Bhowanee Sing, pays Government the annual rent of Co's Rs. 46 and 9 annas for a few villages, and Raja Bhowanee Singh. collects Rs. 4,042-8 annas.

Zemindar Horil Narain Singh of Zhonpa pays Government Rs. 136-8 annas and collects Rs. 2,382.

KANKJOLE. About one-half of the whole pergunnah area is

liable to inundation from the Ganges, and there are extensive tracts of jheel which never dry up. Tradition asserts that these jheels occupy the former bed of the Ganges which flowed in that direction.

The principal produce of these pergunnahs is rice, indigo, Indian corn, and junera, a small quantity of wheat, mustard and the pulses.
Its produce.

The jheels afford an abundance of fish, which are exported to Moorshedabad, Jungipoor and other towns on the Bhauerutty. Jheels.

About 6,000 acres are covered with low bushes and tree jungle, the former habitation of rhinoceros and elephants, and still filled with pigs and deer; of the former large animals, the rhinoceros have retreated to the northern and north-eastern face of the Rajmahal Hills, where they find cover in the dense forest; the elephants have retreated to the south.

The principal towns and villages are Rajmahal, Sikree Gullee, Oodwanallah, Unmohobutpoor and Phoodkeepoor.
Towns and villages.

At Rajmahal there is a fine bazar for grain, iron-ware, cloth, fish, wood, toys and many other things found in native bazars.
Bazar.

There is also a police thannah, a moonsiff's cutchery, post office, an indigo factory, a serai, several Thannah, cutchery, post office. coal godowns, for the Government and private steam companies' coal; and a ferry across the Ganges; the ruins of the old Mahomedan city extend for about four miles in a westerly direction, mostly buried in rank jungle.

The pergunnah is owned by several Begums, who pay into Government the following yearly sums, viz.:—

	Rs.	a.	p.
Lan Begum	8,655	7	$1\frac{1}{4}$
Kureem Ool Nissa Begum . . .	4,796	2	$8\frac{3}{4}$
Haisirun Ool Nissa Begum . . .	2,708	3	$4\frac{3}{4}$
	<u>16,159</u>	<u>13</u>	<u>$2\frac{3}{4}$</u>

TEELEEAGURHEE. The Calcutta post road runs through the pergunnah from the east to west, but is impassable during the rainy season.

There are several indigo factories in the pergunnah, a good bazar at Sahibunge, and an old ruined stone fort at Teeleeagurhee,

Indigo factories, bazar and fort. built by the Mahomedans, and through which the main road passes. It is built in a dense jungle upon a spur of the neighbouring hills, and which at this spot run down to the Ganges, and during the rains completely commands the approaches to the road.

UMBAR. The greater portion of the pergunnah is owned by a Ranee who resides at Pakour, the only place of any note in the pergunnah. Towards the eastern boundary, the soil is well occupied by rice plantations and numerous substantial villages of Bengallees.

SOOLTANABAD. This pergunnah is situated on the south-eastern boundary of the zillah.

Iron of a good quality is smelted by the Sonthals from Iron-stone collected in the jungles. A dye, the produce of the Soondree tree (*rottlera tinctoria*) is largely collected and exported toward the Bhaugetty River; it is a red dye extracted from the small round fruit of the Soondree; the dye is principally used for woollen articles.

The jungles were formerly well stocked with wild elephants, five of which alone remain at the present day, (1850) having either been captured or killed. These animals Jungles. create much alarm in the villages lying along their beat. Tigers, deer, pigs, pea-fowl and jungle-fowl, abound in the jungles and ravines.

The principal place in the pergunnah is Mohespoor, a neat substantial village on the right bank of Mohespoor, Bhimpur. the Bansookee Nudee, which flows through the Rajmahal Hills. There is a thannah at Bhimpur.

The whole pergunnah is owned by a Ranee by name Jankee Ranee Jankee Koomaree. Koomaree, whose husband is Gopal Sing; both residing at Muhespoor.

BELPUTTAH. This Tuppeh, forming the most southern point of the district of Bhaugulpoor, comprising an area of 442½ square miles, the greater portion of which is covered with forests, hills, ravines, rocks and broken ground; the surface of the pergannah is undulating and much more densely wooded than the neighbouring pergannahs; the trees which consist principally sakūa, sekulta, ebony, chironjee,²⁰ kūrūm, peepul, burgut, neem and cotton-trees attain a large size and much good sakūa timber is conveyed away yearly to the banks of the More river to Beerbhoom for the purpose of boat building, and to Soorj, also in Beerbhoom, for building purposes; the jungles teem with bears and tigers and the number of deaths yearly from these latter animals may be reckoned at two human beings a week. A few wild animals still roam under the subehella group of hills to the south-west.

The villages generally are well shaded by fine mango trees
 Villages.
 Inhabitants. which are scarce in the neighbouring per-
 gunnah of Deoghur. The principal inhabitants are Sonthals and Bonyas, the latter smelt large quantities of iron which is exported to Beerbhoom, the ore is a red earthy modular iron-stone, which is abundant wherever the rocks are near the surface of the country; magnetic iron-dust is seen sparkling in every water-course and throughout the pergannah.

To the north, a few hill people reside on the hills, they are the Mal or Maler people, and are similar to the Rajmahal hill tribe, speaking the same language, and possessing the same features, and have the same customs unfettered by caste.

The whole of the hills to the south and west are either granite, gneiss, quartz, or horn-stone with numerous green-stone dykes; but along the banks of the Brahminee river to the north, where the Tuppeh is bounded by the Damin-i-koh, extensive beds of good coal, iron-ores, and sand-stone are the prevailing rocks.

The principal crops of the tuppeh are rice, junera, mustard;
 Crops. the more moderate crops are sirgoojah,
 linseed, cotton, gram, bora beans,

²⁰ Karanji (*Sterculia Urens*)

urhur dal, oorid, koorthee, goondelee, kodo, and murrooa. The greater bulk of these productions are exported by Bengalee traders residing at Koomruabad, towards Soory, in Beerbhoom.

The principal villages in Belputtah are Doomka, where there is a thanna; Koomurabad, the grand mart Villages.

of the pergannah and rendezvous of the Sonthals for purpose of dancing and feasting; Daka and Palasborie.

The More river, an impetuous mountain torrent, intersects the The More river. tuppeh and leaves the boundary at

Raneebehal through a gap in the hills.

The Brahminee river, whose bed is filled with coal beds, bounds the tuppeh to the north-east for twenty miles; neither of these streams are navigable within the limits of the tuppeh.

The principal groups of hills are the Mal and Lukhunpoor group Hills. to the south-west, occupying twenty-five

square miles; the subchella group to the west, occupying twelve square miles; the Ramghur group to the east, occupying twenty-one square miles; the Sunkera group to the north, occupying ten square miles; and a nameless group on the southern boundary, occupying twenty square miles.

Numerous hot springs are said to exist within or near the Hot springs. boundary of this tuppeh, viz., four coss

south of Noni Haut, in Pergannah Hendweh, in the Bhoorburi Nullah, near the village of Maharu, is a hot spring.

Another exists five coss west of Koomurabad, at Noonbil.

Another, quarter of a coss west of Koomurabad, at Hatbullia, in a ravine.

Another, on the banks of the Sidh nullah, five coss south of Koomurabad, in the district of Beerbhoom, where coal is also procured.

THE RAJMAHAL HILLS, OR DAMIN-I-KOH.²¹ The extensive and hitherto unexplored tract of hilly country, extending from the banks of the Ganges at Sikree Gullee to the boundary of the district of Birabhûm, a distance of seventy miles, and known as

²¹ The Damin-i-Koh has been transferred to the Sonthal Parganas.

the Rajmahal Hills, forms the most north-easterly shoulder or portion of the Vindhya mountains; which range, extending from near the mouth of the Nerbudda and Taptee Rivers in Candeish, and after having travelled eight hundred and fifty miles in an east-north-east direction, or quite across India to Sikree Gulee here turns to the south, passes through the districts of Birabhûm, Burdwan, Midnapoor, and Cuttuck, and eventually merges into the ghats or mountains running parallel to the Coromandel Coast.

The hills and their contained valleys are not only unexplored, but it is not generally known that the hills are inhabited; the general opinion being that the Rajmahal Hills are an uninhabited jungle.

The hills are inhabited by two races; the mountaineers, or a race living on the summit of the hills,

Races. and who are, with rare exceptions, never found residing in the valleys; and the Sonthals, who reside in the valleys. Both these races have distinct languages, neither of which are understood by the Hindustâni man, nor are the two languages understood by the two races.

The Sonthals are interlopers; the hill-men are the original inhabitants.

As disputes from time to time occasionally occurred between the hill-men and the zemindars at the foot of the hills, relative to their proper boundaries, Government, in the year 1832, deputed John Petty Ward, of the Civil Service, in Company with Captain Tanner as Surveyor, to demarcate a boundary: this was accomplished and large masonry pillars erected at convenient distances; thus enclosing, with the exception of a few outlying hills to the south, the whole of the Rajmahal Hills. All lands within the pillars was claimed by Government, and by Government given over to the hill-men to be held by them as long as they behaved themselves in an orderly manner; all without the hills belongs to the various pergunnahs of the District Bhaugulpoor, bordering upon the hills.

All lands within the pillars *bona fide* occupied by the hill-men pays no rent or tax to Government; but as the hill-men cannot be induced to cultivate the valleys, nor the extensive tracts of

level land outside the hills, Government permitted a wandering race of people, named the Sonthals, whose country extends from Cuttack across Mánbhúm, Chota-Nagpur, Házáribágh, Palámow, to Rewá, to locate themselves upon the land repudiated by the hill-men, paying a light land-tax for the ground so occupied.

In process of time these Sonthals increased in numbers, both by birth and immigration: the land that was being cleared of forest became extensive, so, the Government appointed James Pontet, of the uncovenanted Civil Service, "Superintendent of the Damin-i-Koh," with power to guard the interest of Government by making favourable land settlements with the Sonthals and to collect the rent.

Pontet took charge of his duties in 1838; the yearly ground-rent then being two thousand rupees, and the number of Sonthal villages amounting to above forty, with a population of about three thousand souls. But now, in 1851 A. D., Pontet has, by judicious management, raised the rent to Co's rupees 43,918-13 annas 5½ pies and the number of Sonthals amounts to 82,795 souls, contained in 1473 villages, 1164 of which pay rent and 309 of which are free.

The boundary of the Damin-i-Koh encloses an irregular shaped figure, as it generally follows the shape of the hills; the greatest length from the north to south is seventy miles; the greatest width, which is near the centre of the hills, is thirty miles; whilst to the north and south it is only sixteen miles in width.

In the centre of the hills is a fine level valley 24 miles in length and five in width; it is drained by the deep nullah the Morel or Morung, flowing from the north, and another the Jamúní or Gumáni, flowing from the South.

The Banslui Naddi, a fine broad stream, flowing from west to east, intersects the hills flowing through the Pachwára Pass.

The Brahminee nullah forms the southern boundary of the Damin-i-Koh.

To the natives of the plains the climate of the hills during several months of the year is most fatal, Climate. jungle fever carrying them off in a few hours. The bad season commences with the westerly winds in

March; the healthiness of December, January, and February is prolonged to March.

The hill-men and Sonthals suffer but little from the jungle fever, for when attacked by it, it assumes a much more mild form and is accompanied by ague.

The soil in and around the hills differs widely in different localities; the large valley and spot outside the hills possess a fine black soil, known as the regur or cotton soil. Besides the cotton soil, light-coloured loams, clayey soil, gravelly, and sandy soils also appear.

The Sonthal or low-lander, is a short, well-made, and active man; quiet, inoffensive, and cheerful: he has thick lips, high cheek-bones, and

spread nose: he is an intelligent, obliging, but timid creature; very cowardly towards mankind, but brave when confronted with wild animals: he is unfettered with caste, and an industrious cultivator of the soil.

The women are fat and short and have a very pleasing expression of countenance.

The Sonthal is a larger and taller man than the hill-men, and generally stands five feet six inches in height, and weighs about eight stone.

With the exception of the larger villages in the central valley, the Sonthal villages are generally buried in thick jungle, with small cleared patches of ground near the village, bearing crops of rice, junera, (Indian corn) mustard and several kinds of pulse. The villages are composed of upright log huts, with thatched roofs. Almost to every house is attached a pig-stye, or a dove-cot, and bullock or buffalo-sheds are distributed throughout the villages.

The food of the Sonthals consists principally of junera (*Sorghum vulgare*), indian corn, seasoned with the byre (*Ziziphus jujuba*), chillies, mustard oil, sohajna alburnum, or onions; and accompanied with eggs, poultry, and occasionally swine's flesh, goat or kid;

the supply of meat depending principally upon the sacrifices.

In every village there is a small thatched roof, supported upon one or two wooded posts: the roof gives cover to a small earthen platform raised a foot above the ground; this spot is termed the mangi; at this spot is buried the memory of some former mangi or village governor, who for his good conduct, abilities, or for some other good quality has been canonized, and the spot named after him.

The working dress of the male Sonthal consists of a mere strip

Their dress.

of cloth fastened to a hair or cotton

string, that goes round the loins, it is

passed between the legs: the women, on the contrary, are well-clothed with an ample flowing cloth, one end of which is fastened round the waist, the other is passed over the left-shoulder, leaving the right shoulder, part of the breast and arm, entirely free, and is allowed to hang down in front. When the women can afford it, they load their limbs with zinc and bell-metal ornaments; the men wear small zinc ear-rings, a few finger rings, and occasionally an iron wrist bangle: Both male and female tie their hair into a knot on the crown of the head.

The religion of the Sonthals consists in prayers, sacrifices, and

Their religion.

religious dances. Their prayer is a

supplication to an invisible and powerful

spirit for protection from famine and sickness; from disease amongst their cattle; for defence against wild animals, especially the tiger; and that their children may be defended from all dangers, amongst which are enumerated the attacks of wild animals, snake-bites, scorpion stings, and all kinds of accidents.

Outside every Sonthal village a spot is set apart for offering up sacrifices, which are made at all times of the year. In the secluded spot small stones are set up at the foot of the trees and besmeared with red paint, and generally two upright sticks are stuck in the earth, connected by a horizontal one. Under or near this group of sticks the victims are slain with a sword: the offerings consist of small conical-shaped leaf bowls or cups, filled with either rice, junera, or indian-corn, mixed with milk, ghee, spirits or water. The flesh of the victims is eaten by those invited to the feast, which

is invariably more or less a scene of debauchery terminating in a wild and most extraordinary dance.

PEMBERTON'S REPORT

Four pergunnahs (viz., Nareedeegur, Mulhnee Gopal, Kooruh, and Ch'hai or Chye) are situated North of the Ganges. immediately to the north of the town of Bhaugulpore, the capital of the district, and on the northern side or left bank of the River Ganges. They are bounded on the extreme north by the Napaul Territory, on the west by the districts of Tirhoot and Monghyr, on the south by the Ganges River, Pergunnahs Jehangeera, Bhaugulpoor, and Colgong, and on the east by the district of Purneah. They appear to have belonged formerly to Tirhoot, and are very inconveniently situated.

These pergunnahs as well as the remainder of Bhaugulpoor have been settled in perpetuity.

The appearance of the country, although a complete level, is pleasing, as it is diversified with fine mango topes intermixed with various other kinds of trees.
Its appearance.

Language of the inhabitants, oordoo; written Character in use, Nagree; but many understand the Persian character.
Language.

The wild buffalo, hog, leopard, deer of various kinds, the antelope, hyena, jackal, fox, porcupine, hare, common money, ichneumon, squirrel, and wild cat.
Wild Animals.

Wild birds, river animals, snakes and reptiles and fish are common.

Many kinds of Kullye, the theekra useful for cattle and horses, ginger, turmeric, capsicum, onions, coriander, anise, gol-aloo, yams, radishes, carrots, tobacco etc.
Principal Crops.

Mango, plantain, ata, custard-apple, plum, jack, guava, jamoon, pine-apple, mulberry, musk-melon, water-melon, lime, citron, tar-fruit, leechee, gooseberry, monkey-jack, bale or wood-apple, kirnee etc.
Fruit.

Rent. Is paid in two ways. *First*, in money or Nukdee; *secondly*, in kind,—as grain, oil etc., or bhanlie.

Exports. Principally are opium, indigo, Sukwa timber, onions, tobacco, and saltpetre.

Diseases. Intermittent fever with ague, enlargement of spleen, nakra (attended with fever, pain in the head, inside of the nose much swollen and cartilage very painful).

Necklace of glass beads or stone for the arms; choorees of coloured lac, sometimes of bell-metal;

Ornaments. bell-metal, or sometimes silver, rings for the ankles; rings, brass, silver, and sometimes gold, for the fingers; a star on the forehead, or else part of the forehead; and head besmeared with red-lead; tatooing is also frequently adopted.

Salt. Is procurable in sufficient quantities, and at a rate available to all.

Spirits. Are in general use, distilled from the flower of the mohooa tree, or toddy. Drunkenness is very frequent, even Mussulmen indulge in this way.

The people are well pleased with the low rate of assessment.

Assessment and value of land. The undermentioned classification will show the value of land per *beegah*. There are seven different rates, viz.,

		Rs.	a.	p.
1st or best land is rented at	.. .	2	0	0 per beegah
2nd quality	.. .	1	8	0 "
3rd	.. .	1	4	0 "
4th	.. .	1	0	0 "
5th	.. .	0	12	0 "
6th	.. .	0	8	0 "
7th	.. .	0	4	0 "

The two last are jungle in a state of being cleared, and jungle just let out for that purpose, which gradually rise in value until they assume a 1st, 2nd, 3rd, or 4th position in the above scale; or else they rest at No. 5, which is a poor soil, and is never rented for more than 12 annas per beegah. The cause of the low rate of assessment per acre, is easily accounted for. In 1798, when the last settle-

ment took place, nearly two-thirds of Bhaugulpoor north of the Ganges was grass or tree-jungle; the assessment of these jungles was for the most part nominal, and even the cultivated parts of these pergunnahs were settled very favourably for the owners of the soil and on mere estimated areas: hence the great discrepancy between the average jumma per acre of the whole, and the actual value of the land as noted above.

Very great difficulty is experienced in procuring information respecting the number of houses in each Population. village; the village officers invariably try to throw obstacles in the way when an inquirer is sent to the spot; or if they are summoned to your office, with either lie outright, or so interlard their answers with irrelevant matter, as to render it difficult to come to any conclusion. The Hindoo population very much exceeds the Mussulman. It appears that Bhaugulpoor, north of the Ganges, contains 965 villages, 1,698 $\frac{6}{6} \frac{2}{4} \frac{2}{0}$ square miles, 90,460 houses and a population of 452,500 souls.

NAREEDEEGUR

The principal rivers are the Tiljoogah, the Patee, and the Rivers. Doomra.

Dagmurga, Peeprahee, and Peepra, but the largest and most populous town is Jhunjharpoor, detached in Principal Towns. Puchee of Tirhoot. Part of the

Tirhoot Rajah's family reside here. There are several well-constructed houses in the town: trade appears to be in a flourishing state: and there is an air of comfort and prosperity throughout. Weekly markets are held in all the above-named towns; they have also well-stocked bazars. Weekly hunts are likewise held in several villages throughout the pergunnah.

This pergunnah is placed under the police jurisdiction of the Soopaul thannah, and there are two chowkies of this thannah situated in the villages of Dugmarra, Peeprahee and Peepra. The people now appear to be quiet and well-disposed, and it is but seldom that a serious misdemeanour takes place. Thirty-five or forty years ago, this part of the country was covered with jungle, but numerous Rajpoot settlers from Shahabad and Tirhoot took

forcible possession of the jungle lands, and gradually cleared them, about which time the character of the people was noted for its turbulency and disorder. Gangs of dacoits frequented the jungles and thugs were numerous.

Altogether this pergannah seems to be in a prosperous state: the present system of mustajiri or middlemen, the bane of all agriculturists throughout the world, must be abolished, before the power of the ryot to improve his tenure can be fully developed.

MULHNEEGOPAL

Pergannah Mulhneegopal is a small but compact pergannah and very highly cultivated. It is beautifully wooded, and interspersed with numerous Hindoo temples, especially in the vicinity of the large towns and villages.

Soopaul, Mulhanee Gote, Beam, Burooaree, Pursurman, Hurtolee, Salhnee, and Sookhpoor. In all Principal Towns. these there are weekly markets and hunts are held in several places throughout the pergannah.

The Soopaul police jurisdiction prevails here also, and there are no detached chowkees within the pergannah.

NURSINGHPOOR KOORUH

The Talabeh, the Purwan, the Dhusun, the Chelaunee and the Rivers. Lorun.

This pergannah is partly within the police jurisdiction of thannah Soopaul and partly within that of Kishungunge. The Deputy Magistrate (Mr. Doveton) holds his kutcherry within this pergannah, at the village of Dorum Mudehpoor.

Balaree, Dorum Mudehpoor, Rughoonathpoor, Shahpoor, Char-mokh, and Kank: and the only place of note is Singhaisur-than, held sacred by the Principal Towns. Hindoos.

The climate is salubrious for Europeans.

CH'hai OR CHYE

Pergannah Ch'hai or Chye is the most southerly of the Bhaugulpoor Pergannahs north of the Ganges.

The Ganges, the Kulbullia, the Chugra, Tiljoogah, Douse and Rivers. Cutna.

This pergannah is under the police jurisdiction of thanahs Police Jurisdiction. Kishungunge and Bhaugulpoor. There is an outpost chowkie at Seebunge, and also one at Phoolaut.

Seebunge is a celebrated mart for all kinds of native merchandise. The other principal towns are Principal Towns. Shezadpoor, Sheikhpoor, Chumun Khorhan Meilik, Alumnuggur, Phoolaut, Jy poor Johur, Bhomurpoor, Dhurumpoor, Ruttee, Purmasurpoor, Mudhowra, Masoompoor Dullee, Sonebursa, Umurpoor, Oosmanpoor, Toolsepoor, Rugra, Durhura, Sydpoor Baksh, Beshunpoor, Jysingh and Moorlee Kishungunge. In the latter there is a moonsiff's kutcherry, a thannah, and an opium godown. These towns are all in a flourishing state, have several modee's shops each, and weekly markets.

Many indigo planters reside in this pergannah, who also follow other agricultural pursuits much to the general improvement of the country. I do not agree with those who designate all indigo planters as "atrocious oppressors." I have had many opportunities of observing their dealings with the natives; some may deserve the character, but in justice to the gentlemen who have settled in this part of the district, I must state that they are grievously wronged; for so far as I have observed, the relative duties of landlord and tenant are strictly observed, and I am persuaded very few ryots would exchange their European masters for Hindustani ones. With the former they are sure of protection and justice, while with the latter it is notorious that they are fleeced by the musajirs of every available rupee.

Tillage. This pergannah is decidedly in a prosperous state, and may be said to be highly cultivated.

Climate. The climate is salubrious.

G. LOCH'S REPORT

On the 11th December (1851) I left the station (Bhaugul-pore) and encamped at Seebunge on the North of the Ganges. opposite bank of the Ganges. I was there occupied for three days surveying the boundaries of four mehals, Jhao Oosmanpur, Jhow Kazee Konah,²² , Jhow

²² Here MS. not clear.

Sobnathpur. These lands are of recent formation and have been professionally surveyed, but owing to the periodical inundation and to the whole area having been farmed to one person all the Taks have been destroyed and the ryots are quite uncertain as to the boundary. After appointing ameens to measure the lands, I proceeded to Singhasupore, Perghunna Nursingpoor Coorha passing through Beehpore, Phoolaut, Kissungunge and Bailoo. Singhasupore and Ramputty are two villages belonging to the proprietors of Talooqa Seeah whose estates are now under butwarrah. On 20th and 22nd December, I went over these villages and found their condition much better than had been described.

Singhasur. Its celebrity. temple and a small brick building but of no antiquity, though the place itself at the junction of the Dhussan and Pursun rivers has long been esteemed as a place of pilgrimage. An annual fair for three days is held at Singhasur in February at the Sheebatree and is well attended. From Singhasur I proceeded on the 23rd to Laor Koonith, Pergh. Mulneegopal, another of the villages of Talooqa

Seah and remained there till 31st. While encamped at Laor I went over that village and also over Hatwaria, Putra Sukutpoor, Belokra, Etaharee all in Talooqa Seah. On 31st I encamped at Burail and was enabled to visit other villages of Talooqa Seeah, viz., Burail, Ekamah, Byro, Seah, Gopalpoor, Bijjulpore, and Simrah. From Burail I returned to Singashurpoor on the 9th January, 1852 and tested the measurement of that village and Ramputty which one of the ameens had completed. On 12th January I proceeded eastward

Seereepur Chinga. Seereepoor Chinga and made a settlement in perpetuity of that mehal, and tested

the measurement of Seereepoor Sickyaaiee and Surhur, but was unable to complete the settlement of either. From Seereepoor I went to Lohur visiting mehal Chuk Chitrah in the way and converting the Deputy Collector Piron's temporary into a permanent settlement. On 17th I was engaged visiting Peernuggur Puttee Barah, the proprietors of which complained of over assessment. On 19th I went to Boodwah, Pergh. Chye and visited Kashnuggur to the east of the district, as Rajah Beedyanund Singh claimed certain lands

settled by the Deputy Collector as part of his purchased estate. From Boodwah I returned to the station by Koorhan, Allumnuggur, Phoolout and Beehpoor.

Immediately on crossing the Ganges, perceptible change is apparent in the character of the country.

Character of the Country. The palmyra palm and date tree cease to be the prominent foliage and as the traveller proceeds they are seldom seen. The Mango and Bamboo and Sisoo flourish and in Pergh. Mulneegopal, the Mango topes are magnificent. From the Ganges to the Teeljooga nuddy the country is well-cultivated; maize (junara), pulse (koortee), kalye, mutter, raher, wheat, barley, mustard, gram, castor oil, linseed (tise or chickna) are

Crops. the crops now in the ground. From the Teeljooga river to Superda, 4 or 5 miles north of the Gugree the country is low, covered with grass jungle liable to inundation and about as unprofitable and uninteresting a tract as could be found. This tract extends from the Koosy across Pergh. Chye and into Pergh. Turkeya, Zillah Monghyr. From Superda the country again rises and becomes cultivated, and except at Seereepoor Chinga there are but few traces of the jungle, which once covered the country.

Soil. The soil, however, is poor, nor do the ryots take any pains to improve it, and the cultivation is worse than it might be owing to the terms on which the ryots hold

Tenure. their lands. In Pergh. Mulneegopal *pattabs* and cuboolyuts are almost unknown. The lands are let *Hoonda* or *Gorabundy* i.e., at a fixed rate, and any person cultivating pays that rate. Cuboolyuts are sometimes given *en masse*. The ryots will sign one document setting forth the rates of land and agreeing to pay such rates. The consequence of the *Hoondab* system is that the ryot cultivate as much land as he is able to plough, but does not half till it and the crop is generally very meagre. The cold weather crops except mustard and indigo are suffering from want of rain, but I am glad to say, the ryots have suffered comparatively little from the partial failure of the last

rains, as the low land yield an abundant harvest though the crop on the high lands gave but an indifferent return. The ryots are poor and the further one goes to the northward, the poorer they appear: their huts are made of reeds, those of the better classes being daubed over with mud, and none but the zemindars enjoy brick built houses.

The main road to the north of the District which I followed is good in some parts but requires a great deal of repair in others. From the Ganges to Teeljooga, it is very good: through the low swampy ground near Foolout it is very bad and must be almost impassable during the rains. From Kissengunge to Lohur the road is straight and in very good repair, but after that it gradually gets bad again as far as

Singashur. The whole of Pergh. Nursingspoor Coo-
raah. Singashur. The whole of Pergh. Nursingspoor Coorah was at one time covered with jungle, and is intersected by the beds of small streams, which overflow during the rains, and planters have been obliged to span them with wooden bridges for the conveyance of their indigo. These bridges are rough in their construction but not expensive, being merely beams crossed over piles and planked. The Ferry Fund Committee might take them as a model but it would take more money than the Ferry Fund have at their credit to put the road into thorough re-

pair. At Phoolaut and across that large plain it would be necessary to raise a bund several feet high with bridges every here and there and the funds of the committee are not sufficient for such work. It is indeed very questionable whether the system of Ferry Fund Committee is not a failure and the money spent a dead loss. All that can be said for them is that Government does not now pocket the money but were the collections from the ferries in Bengal applied for the purpose of making roads throughout the country, one district after another, the money might be much more advantageously expended than it is at present; for the committee never have a sufficient sum at credit to do anything effectually and they are obliged to expend

what they have in making petty repairs. The mofusil roads are in general mere paths but everywhere you see remains of old and substantial roads. On enquiry the same history is told that the natives (Hindoos) have been led to spend little money in making portions of road, trusting to posterity to finish it. Here and there works are met with which are both useful and ornamental. At Kissengunge there is a large three-arched bridge built by a confectioner of the village and which is doubtless very useful in enabling suitors to come to the Moonsiff's Moonsiff's Court at Kis- court at that place. Since his death the sengunge. bridge has fallen into disrepair and the zemindar will do nothing to mend it and the confectioner's family is reduced to poverty.

E. F. LANTOUR'S REPORT

I proceeded from Sultangunge to Bheekadeeh, Pergh. Suhroee.

Pergh. Surohee; nature of
the land.

The lands of this Pergh. are generally productive, but where they abut Purbatpara, a great deal of land is occupied by rugged rocks, hills and land quite unproductive. When I left Bheekadeeh to visit Mungrar in Pergh. Purbatpara, I travelled through dense jungle; for some miles the country was dreary and very unproductive and the low jungle abounded in bears and tigers.

Cultivation of opium.

The ryots in some villages had prepared their lands for the cultivation of opium and the plant appeared to thrive. Although the nature of the country is admirably adapted for roads, good country roads do not exist. The produce of the country is mort-

Bhojepoori Golladars.

gaged to Golladars, mostly natives of

Bhojepoor, Zillah Arrah, who have spread themselves all over the district. They hold almost all the Ghutwallis of this district in mortgage, and are very enterprising. The ryots of Zillah Bhaugulpore are miserably poor throughout the district but more particularly in the southern pergh.; the introduction of good roads and education into Suhroee will raise the condition of the ryots, who are at present in a very degraded condition. I did not observe a single village school in this Pergh., and was

informed that with the exception of the
village accountant few could read or
write. The consequence is the lower classes are dependant on their
Zemindars whose mofussil omlahs are all powerful. From

Belhur.

Mungrar I proceeded to Belhur, a Ghat-

wallee tenure which is prettily located on

the bank of Chundun. There is a good market established here by

Mr. Grant.

Mr. Grant, who holds the ghatwallee of

Belhur in farm. This gentleman has done

much to improve this estate. His house (at Sungrampore) is built
in a healthy situation. He will do much to ameliorate the condi-
tion of the ryots. He is engaged in the cultivation of indigo, and
has done much good in his own immediate neighbourhood. I
marched through a very wild and jungly country from Mungrar

to Belhur. The jungles are full of wild
Jungles and wild animals. animals particularly the black bear.

Tigers are said to be numerous. From Belhur I proceeded south
to Chundun Kutorrea. The country as far as Liloa Buthan appeared

very well-cultivated. But on ascending
Chundun Kutorrea.

the Ghats, the face of the country

altered very considerably becoming very jungly. A dead pony
by the road side recently killed by a tiger confirmed all I heard
of the destruction caused by these animals in the Beharo
Hills. It is impossible for sportsmen to destroy these animals as
the hills are thickly wooded and the caves in the rocks afford them
shelter. I have endeavoured to persuade native shikarees to visit the
southern parganas, but they will not do so owing to the unhealthi-
ness of the jungle. Chundun Kutorrea is situated on high table-
land and I was encamped in a beautiful spot which reminded me
of a gentleman's park in England.

The ryots mostly Sountals are miserably poor. The soil is
unproductive. Iron is found in these
Chundan Kutorrea. hills. The jungles abound in wild
animals so much so that I shot a bear within a mile of the town of
Chundun. The Ghutwal of Chundun Kutorrea holds this Ghut-
wallee on the same terms as the Luchmepore and Hendwah Ghut-
wals hold their estates. He pays a small revenue to the Rajah of

Curruckpore. Surwan Singh did not visit my camp. He was reported absent at Bhaugulpore; his son did, but I do not think he has received a very liberal education; I doubt if he can read and write with fluency.

From Chundun Kutorrea I proceeded Jaypoor, a small town, where I found a Bengalee purchasing *kodalis* for Messrs. Nelson & Co., the railway contractors. Iron abounds in these hills, and the iron smelters derive a considerable trade with the Mahajans of the plains who visit Jaypoor in considerable numbers: their trade is carried on principally by barter. Here I found a great variety of traders residing in this town if it can be so called:

Hulwaees	..	..	..	..	14	houses.
Bengalee	..	..	..	..	10	"
Kulwar	..	..	..	..	35	"
Luheree	..	..	..	..	2	"
Durgee	..	..	..	..	2	"
Prostitutes	..	..	..	..	6	"
Barber	..	..	..	..	5	"
Babhun	..	..	..	..	8	"
Goala	..	..	..	..	6	"
Haree	..	..	..	..	40	"
Culal (Distillers of spirituous liquors)	..	..	..	..	2	"
Telee	..	..	..	..	11	"
Kaest	..	..	..	..	1	"
Soondee	..	..	..	..	6	"
Mehomedan	..	..	..	..	4	"
Dhoobe (washerman)	..	..	..	..	4	"
Buneeah	..	..	..	..	3	"
Coombar (Kumhar—potter)	..	..	..	..	4	"
Keonth	..	..	..	..	16	"
Dome (Scavenger)	..	..	..	..	15	"
Bhaur (Bhars?)	..	..	..	..	1	"
Native of Bhojapore	..	..	..	..	25	"
Kandoo (?)	..	..	..	..	5	"
Dhanook (a caste)	..	..	..	..	3	"

Rungreje (Dyer)	..	..	..	1	"
Cotton cleaners	..	..	..	3	"
Malee	..	..	..	1	"
Thutheree (Brazier)	..	..	..	16	"
Lohar (Blacksmith)	..	..	..	60	"
Chummar (Leather worker)	..	..	..	3	"
Carpenter	..	..	..	4	"

I was struck with the number of Bhojpoorees residing in these jungles, the natives of Bhojpoor advance Noonehaut.

money to the poor class of ryots, as well as to Ghutwals and Zemindars and drive a considerable and very lucrative trade charging, I am told, cent per cent. From Jeypoor I proceeded to Nooneehaut passing through the Ghatwalli of Luchmeenarain Deo. The country improved in appearance, the forest abounded in magnificent mango trees. I had lost sight of this tree after leaving Mungrar in Purbutpara. The villages appertaining to this perguna were neat and proved beyond a doubt that the inhabitants were well-to-do in the world. They are principally Talees by caste and natives of Bengal. They export large quantities of oil to the plains of Beerbhoom. Mustard grows luxuriantly in this Ghatwaliee. Luchmeenarain Deo, the Ghatwall, is evidently a kind landlord and the state of his Ghatwaliee does him great credit. I visited Nooni Haut in 1844 and shot a jungle fowl close to the town. In 1854 I found this jungle cleared and the country by the river side well cultivated. The Ghutwal of Pargana Hendwah paid me a visit. He is a young man and I am afraid he is entirely in the hands of his amlahs. I will do him justice by saying, his ryots appeared contented and prosperous.

There are 56 houses of Bhojpoorees who are engaged in trade and English cloth of different varieties is Inhabitants. to be found in their shops. The various castes residing in this village are noted below:

Bearers Bengalee	..	..	..	29
Bustum Byrage	..	..	..	7
Sonar (goldsmith)	..	..	..	25
Washerman	..	..	..	5

Bhooean (Bhuinars or Babhans)	..	..	2
Koeree (Retailers of vegetables)	..	..	23
Dhanook	..	..	1
Jolaha (weaver)	..	..	5
Rajpoot	..	..	2
Brahman	..	..	6
Kulwar	..	..	1
Malee (gardener)	..	..	2
Bhat	..	..	1
Bhojepooreah	..	..	56
Weavers	..	..	19
Luheree (worker in lac)	..	..	1
Mahomedan	..	..	2
Soondee	..	..	4
Telee	..	..	3
Khetouree Rajputs	..	..	8
Halwaaee	..	..	2
Coombar (Kumar, retailers of potters ware)	..	..	1
Tumolee (Tombuli, retailers of betel-leaf)	..	..	2
Chamar (workers in leather)	..	..	1
Bimeea (? Baniya ? Dealers in grain, salt, etc.)	..	..	6
Goalah	..	..	4
Kuhar (potter)	..	..	1

Tigers commit frightful destruction not only among cattle but

among the hill-tribes of this par-

Tigers. gana: when staying at Nooni Haut a poor hill woman was brought in dead and frigntfully mangled. She had gone to draw water from a small hill stream close to her home and had been carried off by a tiger. When I was in England I had two tiger guns made on the principle of the spring gun and have sent them to Nooni Haut to the Darogah requesting him to use them. As I am leaving this District I have requested the Officiating Magistrate to look after them, as a smart burkundaz might use them with success against these tigers. The native shikarees from Purneah will not remain any length of time in these jungles as they are sure to catch fever. I have tried to persuade

them to visit Nooni Haut, but have always received one answer, "The jungles are unhealthy and we shall die." From Noonee Haut I proceeded to Peprah, Doomkah, Simlah, Chipteeam, Kudmah and

Villages in Damun-i-Koh.

Jhilmilly in the Damun-i-Koh (where) a great deal of sickness prevailed, mostly fevers. A native vaccinator, who accom-

panied my camp, vaccinated in the neighbourhood of Doomkah some 300 children of the Sountal tribe. The jungles in the neighbourhood of Simlah are very heavy; the depredation committed by wild elephants are considerable and the Board has been pleased to sanction a reward of Rs. 20 for their destruction. When the railroad is open to Soory, I dare say, an advertisement in the Government Gazette would induce some of the Calcutta sportsmen to attempt at their destruction. At Chipteeam I was engaged in revising one of Mr. Peron's settlement. Mr. Grant, a very respectable gentleman, is the proprietor of this estate, and here I came

Village School at Chipteeam.

upon a village school. The schoolmaster

was paid four annas a month and Sountal boys attended the school along with the Bengali boys. Mr. Grant intends encouraging his Sountal ryots and promised to pay for the education of some of the Sountal boys. I observed one Sountal a resident of Chipteeam very neatly dressed and very cleanly in person (an exception to the rule) with a complete set of little instruments for taking out thorns from his feet, in fact this was a complete chatelaine appended to his waist by a silver chain. The inhabitants of Doom-

The inhabitants of Doomkah.

kah vary: the different caste are as follows:

Bhojpooree Mahajauns	..	..	..	30
Soondee (Dealers in wine)	..	..	..	5
Brahmun	..	..	..	2
Rajpoot	..	..	..	1
Telee (Dealers in oil)	..	..	..	4
Goalah (milkman)	..	..	..	4
Ghatwal	..	..	..	14
Keonth (? Kewats ? fisherman and cultivators)	..	..	..	6
Dome (Scavengers)	..	..	..	7

Hulwae (Retailers of Sweetmeats) .. .	3
Prostitutes	3
Washerman	1
Byragee Bustum (Bairagi)	2
Baeoree (Bāuri, a tribal caste)	16
Barber	1
Mahomedans	9

Bhojpoorees here predominate and the trade of this part of the country is in their hands: I remember, Trade. the numerous robberies committed by men said to be of this caste in the Benares road, and it has since struck me that these robberies were perpetrated by men of this caste residing in these jungles, but this of course is mere conjecture.

I visited Talooqa Dacca and found the villages in a most disgraceful state; there had been frequent disputes (I was given to understand) between the mortgagor and the mortgagee. From what I saw of the deserted villages and once neat houses now destroyed, convinced me that the police of Doomkah must be thoroughly inefficient. I enquired if the Deputy Magistrate of Deoghur ever visited this part of his sub-division and was informed that he did not owing to its insalubrity. Talooqa Dacca has since been sold for arrears of revenue. The Ghatwals, mostly Mal Paharies, are very ignorant: they borrow money from the Bengallis; are made

Inefficiency of Doomkah Police. Bengali money lenders. drunk, and sign bonds for large sums of money which they never received. I was engaged some little time in making the settlement of Sunkra, and settling a boundary dispute relating to Bhundaro, and the boundary of the Damun-i-Koh. These disputes arise from the ryots residing on the boundary line (but within the Damun) cultivating lands outside the Damun and refusing to pay rent to the Zemindars. They appeal to Mr. Pontet and the Naeb Sujawul. The Naeb Sujawul reports these men as cultivating lands within the Damun which is the case. Mr. Pontet refers to the survey maps and claims his boundary as laid down in the map and no

Boundary dispute at Damun-i-Koh.

more. This is the simple history of the boundary dispute which I settled with the assistance of a survey map furnished by Mr. Pontet. At Bhundaro I was called to relieve Mr. Chapman who has been transferred to another department, otherwise I should have visited the Damun-i-Koh and marched across to Rajmehal.

Lantour's inability to visit Damun-i-Koh and Rajmehal.

In passing through pargana Godda I was much struck with the improvements effected by Mr. Tappa Belputta. Fitzpatrick, a gentleman holding that pargana in farm. The lower orders inhabiting Tappa Belputta are remarkably poor, superstitious to a degree and very ignorant. The country will be much improved by good roads. The face of the country in Pargana Hendwah Belputta is, I imagine, what the Damun was when Mr. Pontet took charge of it seventeen years ago. Mr. Pontet now gets a revenue of Rs. 60,000 and upwards from the Damun. Cultivation has increased

Improvements effected by Ponter.

ryots of Belputta cared for as in the Damun, the jungles of Belputta would have been cleared away long ago and rendered productive. I observed much cultivation going on among the Paharis in the Damun and from which I could see of that cultivation I should say that the Paharis cultivated hills with care and diligence.

GEORGE DICKINSON'S REPORT

From Bhaugulpore eastward to Ghaa-us-Khan's tomb, five miles, the road is so good as to require State of the roads in the Bhaugulpore District. but little repair, but from thence to the 20th mile stone or village Colgong, it runs by the Gogah and Shahzadabad thannas and is so much worn down as to be impassable for 5 or 6 months in the year except to foot passengers, who during those months are in several places obliged to wade through water up to their necks, exclusive of having four nullahs to cross. The dawke is at present of necessity brought more than half way from Colgong by water which (as the boats

that convey it have a strong current to combat), if the wind is not favourable occasions great delay, twelve hours being sometimes required to bring the letters that short distance of 20 miles. In the dry season it has been customary for the zemindars to make temporary bridges across the nullahs of earth, stick and straw, and throw a little loose earth on the hollows in the road, which the first shower washes away.

From the 20th milestone to the 31st or from Colgong to Peallahpore, the road runs over a fine kunkur, through the thanahs of Colgong, Beersye and Peallahpore; and answers for carriage conveyance the whole year—a great caution must however be observed in crossing a nullah near the Beersye thanah during the rains.

From Peallahpore through Telliaghurry Pass to Sicregully, and all the way into Rajmahal the roads are in a wretched state and require great repairs—a few miles (six or seven) here and there excepted which are very good. The dawk hircarrahs, however, contrive with difficulty to travel by land as far as the large cotton trees, a little above Telliaghurry from whence they are obliged to take boat and proceed to Gungapersaud, Sicregully, Mussaw and within one coss of the Rajmehal Singhy Delaun, 30 miles by water—which occasions a very great delay in the arrival of the dawkes. To make the roads from Peallahpore to Mussaw passable in the rainy season will be attended with great expense, as many bridges are necessary, though it may be done without any difficulty: but from Mussaw to Rajmahal all attempts would be vain, for the whole is overflowed by the river. There is, however, an old road made by Sultan Sujah, which strikes off to the right of Mussaw and winds about the base of the hills near Peerpur making a difference of about a coss, which might be rendered excellent by great expense, but three large bridges would be necessary. In the dry season these roads are all passable though even then far from being good. I have myself by sending people on before to fill up holes and mend the temporary bridges, contrived with difficulty to pass them in a bogey, but not without getting out at several places.

From Rajmahal to Balkishen Boug, about three miles, the road

is very good throughout the year, but from thence to Futhypore there is no travelling during the rains; the dawk, therefore, is again conveyed seven miles by water, but the road might be repaired at no very great expense, as there is a ferry at the Gabonah and a puckah bridge over the Oudenullah.

From Futhypore to Gurrimarry, two miles, the roads are very good, but from thence to Furruckabad they are very bad and there are three nullahs to cross: the dawk consequently is forwarded all the way ten miles by water: these roads might be repaired and the dawks expedited thereby as there are ferrys at each nullah. In the dry season, temporary bridges are thrown over the above-mentioned nullahs with earth, sticks and straw by the zemindars which renders them and the roads very passable though by no means good.

From Furruckabad to the opposite bank of Bannish Nullah, four miles, is impassable in the rains and very bad in the dry season, but may be repaired and rendered good for the whole year; the dawk is at present conveyed that distance also by water, where the hercurrah lands and proceeds two miles to Downapore, at which place they are again obliged to take boat as far as Nurrangabad, which is the last dawk chokey under my control; from thence to Sooty, two miles, the roads are very bad and require great repair.

Thus out of 107 miles, the dawk from the badness of the roads, is obliged to be brought 75 miles by water which never makes less than 24 hours difference in its arrival from Sooty only, and sometimes more, the total difference in the arrival of the dawks between the wet and dry seasons from Calcutta being about 52 hours.

From Bhaugulpore westward the road is good for two miles, after which with a very few exceptions, it is greatly in want of repair to the 36th mile or Monghyr, though some care has been taken near the thannahs through which it passes, viz., Chicheroon, Janguirah, Himmotpore, Noahghurry and Aramnughur; from this latter thannah to the Dackerah Nullah, which is a little above Monghyr it is in a very bad state. The puckah bridge which formerly stood across that nullah and was broken down by Cossim Ally Khan has never been repaired. From the 36th milestone to

the 14th; which is a little beyond Soorajegurrah and all the way to the Kewle, the roads do not require so much repair as they are tolerably good. But the passage over the Jagulpoorah nullah is dangerous if not annually mended with strong piles and hard earth.

The road to Tarrapore in the heart of Curruckpore which was in former times kept in good repair has latterly been entirely neglected and is consequently impassable in the rains and scarcely otherwise in the dry season.

The cross road from Peallahpore thannah to Pointy although extremely necessary for the communication between Bhaugulpore and Purneah, is in very great want of amendment which might be easily given to it at a very moderate expense as it is only six miles across over high lands.

The cross road to Darrah and Deoghur is greatly out of repair.

"EARLY SIGNED COINS OF INDIA"

[ADDITIONS AND CORRECTIONS]

By K. P. Jayaswal

After the publication of the above studies (JBORS, XX. 279-308) I had an opportunity of visiting the British Museum in May, 1935, which I utilized in checking my readings from the original coins of Cunningham and others, now deposited in the British Museum. I have to thank Mr. Allan for the facilities he offered in that behalf. The results are set down here below.

Pre-Mauryan Avanti Coins

The Eran coin alluded to JBORS, XX. 288, has the legend *Dhama-pālasa*. The letters are clear, bold and certain on the coin. It has no *rāñō*. What has been read by others as *rāñō* is a symbol, probably a svastika.

Early Mauryas and Maurya Subordinates

There is no legend on the coin given in the CAI, II. 14, which cancels footnote 18 at p. 290 of JBORS, XX.

It is now certain that no coin of the earlier Mauryas (earlier than Daśaratha) has full royal name.

Subhagasena

There is no legend on the coin given in CAI, II. 7, on the reverse bottom as formerly supposed (JBORS, XX. 283).

Samprati

Cunningham, CAI, plate II (Taxila) no. 20, was compared with several other coins having the same symbols but from different dies. The CAI, II. 20 coin which standing by itself does give the appearance of having Kharoshṭhi letters, is deceptive, being the result of a defective die. A decoration-symbol, like a fleur-de-lis crest, was broken in the die in two parts giving rise to a false appearance of letters; there is in fact no Kharoshṭhi writing on it. The

other coins of the issue in the British Museum have proved that the Patna Museum coin reproduced by me on my plate 1 as no. 6 (JBORS XX, opposite p. 279) has exactly the same crest or symbol, and no name. On the other hand, the Brāhmī monogram *Maurya* is certain, and the coin bears undoubted Maurya symbol¹.

Deva Maurya

The reading of the legend on the coin in the CAI, V. 10 [-ño *Devasa* (not *Su-devasa*)] was confirmed. The reading on the Ayodhyā coin (CAI, IX. 5) was also confirmed by the examination of the coin.

Śaliśūka

The Ayodhyā coins, CAI, IX. 10, belong, as Cunningham had stated, to Śivadatta. V. Smith's doubts about the legend (CIM, p. 144) are not justified. These coins do not therefore belong to Śaliśūka (JBORS, XX. 287).

Bṛihaspatimitra's coins countermarked by Khāravela

In the British Museum there are coins of Bṛihaspatimitra countermarked by a symbol which as Mr. Allan has identified, is identical with the symbol found in the Hathigumpha inscription of Khāravela, at its end (JBORS, III 472). Mr. Allan, in my opinion, is right in regarding those coins as having been countermarked by Khāravela.

Uddehika coin and Silver coin of Śunigarāja

The Uddehika coin mentioned at p. 303, JBORS, XX, JRAS, 1900, 98, belongs to *Suyamitra*, not Pushyamitra.

A Silver coin of *Sugarāja* similar to the copper coin in shape and size already reproduced in JBORS, XX, p. 294, p. II. 2, has come to the Patna Museum from Kosam. The reverse has no legend. In view of that the footnote at p. 291 of JBORS, XX should be cancelled.

Agnimitra

In the British Museum there is a larger coin of Agnimitra,

¹ The Rampurwa copper bolt of Aśoka (Indian Museum) has the 'moon-on-hill' and hollow cross.

having the shape and symbols of the Patna Museum coin illustrated at plate II, as no. 3 in JBORS, XX. 291, 295.

Odraka

The CAI, V. 6 coin taken by me as of Odraka has not got that name (JBORS, XX. 302). The legend on the coin confirms Cunningham's reading *kādasa* i.e. *Sādakā* (JBORS, XX. 289).

Mūladeva

Cunningham's coin on his Ayodhyā (CAI) plate, IX, no. 4, has the reading *Mūladevasa*, not *Mūlendrakasa* as I had read from the plate (JBORS, XX. 304). The Purāṇic name *Mulinda*, probably a composition of *Mūla* and *Indra*, may probably be represented by the *Indramitra* of the coins.

Reviews and Notices of Books

THE MAHĀBHĀRATA.—For the First Time Critically Edited
By Vishnu S. Sukthankar. Ādiparvan: Fascicule 7. Vol. 1.
Poona Bhandarkar Oriental Research Institute 1933.

Dr. Sukthankar and his collaborators have completed the Ādiparvan. They have appended to it a page of the Śāradā Codex, fol. 147b and a Prolegomena. The latter contains (i) an exhaustive account of extant MSS., (ii) a Pedigree of Ādiparvan versions (pp. xxx-lxxxvi), and an explanation of the method of reconstruction (pp. lxxxvi-cvii).

Whatever opinions may be held as to the real date of the Epic, one fact remains indubitable: a study of the Mahābhārata is indispensable for those who would learn to understand the spirit and culture of Ancient India. Incidentally the poems afford collateral illustration of the style of the Epic era, all the more valuable because emanating from diverse schools and centres of the epic art.

It is *possible* that scholars may entertain doubts concerning Dr. Sukthankar's Archetype in view of there being more than one independent versions like the "Kāśmīri" recension. We are, however, by no means driven to the necessity of admitting that it must be so, especially in the face of a remarkably uniform and very authentic testimony of great antiquity in favour of the genuineness of at least the principal portions as we now have them. Dr. Sukthankar follows the principle "to accept as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike (N-S)" (p. lxxxvii). It is a sound principle in all textual reconstruction.

In this collation of MSS., Dr. Sukthankar has performed his task thoroughly throughout the seven fasciculi of the Ādiparvan—a task of great labour and no small difficulty. Several of these MSS. had never, I believe, been collated at all; others more or less inaccurately or incompletely. And the way Dr. Sukthankar

has gone through the voluminous Scholia is truly admirable.

At a time when the ancient epic poems were handed down orally, as the most precious national properties, by professional reciters, the *Sūtas*, or Indian *rhapsodists*,—men, undoubtedly, in the earlier ages, of high genius, and quite capable of appreciating and (even when they added to it) of sustaining the *unity* of a great epic composition—there were likely to exist several more or less local versions or recensions, the collation and adaptation of which occupied the critical skill of the compilers and collectors at a time when all Sanskrit literature was regularly committed to writing.

Dr. Sukthankar tries to restore the pure metal of the epic record, though it has suffered alloy in passing through many crucibles in the hands of the many different workmen. His results are undoubtedly more encouraging than those of all previous and even contemporary attempts, and every student of Indology will eagerly look forward for the subsequent issues.

A. BANERJI—SASTRI.

RIGVEDA BRĀHMANAS: The Aitareya and Kauśitakī Bhāṣ
maṇas of the Rigveda Translated from the original Sanskrit
By Arthur Berriedale Keith, D.C.L., D.Litt. Cambridge,
Massachusetts, Harvard University Press, 1920.

In Chapter XXII of the fifth book of Dr. Francis Rabelais, we read "I saw two Gibroins by themselves, keeping Watch on the top of a Tower, and we were told, they guarded the Moon from the Wolves." Even in a translation of the Rgveda Brāhmaṇas, Professor Dr. Keith starts by warning off Messrs. Belvalkar, Jayaswal and Lévi from an approach to Pāṇini (p. x). In pp. 42-3, discussing the relation of the two Brāhmaṇas to Pāṇini, to Yāska, and to Ākālāya, he very rightly gives priority to the Brāhmaṇas. But none disputes. So, why tilt at a wind-mill?

The author's conclusions from the absence of reference to Metempsychosis (*ibid.*, p. 44), and from the political references (pp. 44-5)—"The political references do not hint at any great kingdoms, but at a large number of petty princes, who despite their

titles and claims to sovereignty were doubtless rulers of limited portions of territory." (p. 45)—suggests that out of nothing he makes great things, and makes great things return to nothing. It is, however, in his treatment of Language, Style, and Metre, pp. 68-101, the learned Vedic scholar is less than fair to himself. He is disappointingly superficial. Even a comparatively young scholar like Dr. Thieme of Göttingen has appraised the relative importance of such evidence in the Vedas, Brähmaṇas and the Sūtras in his recent work on *Pāṇini and The Veda* (1935). The material is not new. Even accepting the well-known fact that Professor Keith has always cared more for translating books and writing general histories about them than for painstaking studies of grammar and lexicography in the line of those continental giants, Roth, Boeghtlingk, Wackernagel and Liebich, yet a statement "mere errors of a tradition which allowed almost any irregularity in the sacred text" (p. 71) referring to the so-called irregular forms in the Aitareya Brähmana, is truly amazing. Has Dr. Keith forgotten the controversy between Max Müller (*Rigveda*, Second Edition, Vol. 4, pp. clxxxi—clxxxiv) and Peterson (*The Academy*, June 23, 1888) regarding "the occasional necessity he (Max Müller) has felt himself under of deserting all his manuscripts and printing in the text of Sāyaṇa an invention of his own"?

The book of Dr. Keith was published in 1920. The author mentions his indebtedness to the works of Macdonell, Aufrecht Eggeling, Caland, Henry, Hillebrandt, Oldenberg, Whitney and Lanman: but significantly enough, he omits the name of the one scholar who gave us a really reliable translation of the Aitareya Brähmana long before Keith, viz., Martin Haug in 1863. Has Dr. Keith read that translation? Perhaps not. As much of his own translation is frankly unintelligible: "simply twaddle, and what is worse, theological twaddle" to quote the complacent estimate of Max Müller taking the Brähmanas as a whole. Is Keith's translation an illustration of Max Müller's dictum? Otherwise, what to make of translation like this—"The libation of the omentum is a libation of ambrosia; . . . . . These are the incorporeal libations:" (p. 144). As a matter of fact, my post-graduate and research students have recently drawn my attention

to these oddities as I asked them to make use of the book. I have had to ask them to fall back upon Haug.

To Dr. Keith may be recommended the example of William Jones who as a young Oxonian in 1771 said—‘Sied-il à un homme né dans ce siècle de s’infatuer de fables indiennes?’, yet lived to be the founder of the Royal Asiatic Society. Dr. Keith may still profit by the wise words of Dr. Haug—”...the explanation of sacrificial terms by scholars unaided by oral information from those especially trained for the sacrificial profession from times immemorial...is bound to be a failure” (*ibid.*, Preface). A minute study of the actual operations of the sacrificial priests is essentially necessary for a proper comprehension of the Brāhmaṇas. Such a study is not apparent in Dr. Keith’s Translation.

There is a marked falling-off in the performance.

A. BANERJI—SASTRI.

Notes of the Quarter

Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held in the Society's Office on Sunday, August 4, 1935.

Present:

Mr. K. P. Jayaswal (in the chair).
Mr. Sham Bahadur.
Mr. G. E. Fawcus.
Dr. A. P. Banerji Sastri.
The Hon'ble Mr. Justice Fazl Ali.
Mr. J. L. Hill.

1. Confirmed the proceedings of the meeting of the Council held on March 3, 1935.
2. Elected Mr. S. N. Sahay, Barrister-at-Law, a member of the Society.
3. Passed the monthly accounts from February to June, 1935.
4. Passed the annual statement of accounts for the year 1934-35.
5. Passed the revised budget for the year 1935-36, and the budget estimate for the year 1936-37.
6. Placed the Archaeological Department, Cochin State, on the Society's exchange list.
Resolved that the Council regrets its inability to place Śrī Jaina Siddhānta Bhāskara, Arrah, on the Society's exchange list.
7. Sanctioned payment of the following bills:—

Calcutta Oriental Press

		Rs.	a.	p.
1.	Bill No. 4042, dated May 8, 1935 ..	234	0	0
2.	Bill No. 3099, dated January 22, 1935 ..	480	0	0

Allahabad Law Journal Press

	Rs.	a.	p.
3. Invoice No. 119, dated April 27, 1935 ..	290	5	6
4. Invoice No. 24, dated April 24, 1935 ..	3	0	0
5. Invoice No. 19, dated April 20, 1935 ..	0	12	0

Indian Photo Engraving Co.

6. Bill No. 8071, dated April 30, 1935 .. 28 3 0
8. Read and recorded a letter, dated April 10, 1935 from the Rev. H. Heras, S. J.
9. Read a letter, dated May 12, 1935, from Professor J. Ph. Vogel, Kern Institute, Leyden.
- Resolved that Dr. Bernet Kempers be cordially invited to deliver a lecture under the auspices of the Society during his stay in Patna.
10. Read a circular letter, dated February 20, 1935, from the local Secretary, 8th All-India Oriental Conference Mysore.
- Resolved that Mr. K. P. Jayaswal and Mr. Sham Bahadur be asked to represent the Society at this Conference.
11. Read and recorded a letter, dated May 31, 1935, from Professor C. R. Lanman.

Resolved that the relevant passages be communicated to Rai Bahadur Radha Krishna Jalan.

Resolved further that the Educational Commissioner be asked to send Professor Lanman a list of suitable recipients for Geldner's Translation of the Rigveda.

12. Read letter No. 3011-19-E, from the Ministry of Education, Bihar and Orissa.
- Resolved that the Society does not require the books on American History and Ethnography mentioned in the letter from the Director, International Institute of Intellectual Co-operation.

13. Resolved that the Society's thanks be conveyed to Messrs. K. K. Dutta and J. N. Sarkar for their excellent work in editing Buchanan's Shahabad Report.

J. L. Hill
Honorary General Secretary

**List of members of the Bihar and Orissa
Research Society on 31st December, 1934**

Honorary Members

No.	Name of member	Year of election	Address
1	2	3	4
1	Foucher, Monsieur A.	1919	Professor, University of Paris, Paris.
2	Frazer, Sir James G., D.C.L., LL.D., LITT.D.	1916	Trinity College, Cambridge, England.
3	Gait, Sir E. A., K.C.S.I., C.I.E., PH.D., I.C.S. (Retd.).	1920	The Croft, Park Hill, Ealing, London.
4	Grierson, Sir George, K.C.I.E., PH.D., D.LITT., I.C.S. (Retd.)	1916	Rath Farnham, Camberley, Surrey, England.
5	Haddon, Alfred C., M.A., S.C.D., F. R. S.	1916	3, Cranmer Road, Cambridge.
6	Jacobi, Dr. Hermann ..	1925	Professor of Sanskrit, University of Bonn, Bonn, Germany.
7	Konow, Dr. Sten ..	1920	Ethnographic Museum, Oslo, Norway.
8	Levi, M. Sylvain ..	1919	Professor of Sanskrit, University of Strasbourg, Strasbourg.
9	Oldham, C.E.A.W., C.S.I., I.C.S. (Retd.).	1926	21, Courtfield Road, London, s.w. 7.
10	Sankritayayana, Rev. Rahul	1934	Patna.
11	Thomas, F.W., M.A., Hon. PH.D., F.R.S.	1919	Boden Professor of Sanskrit, University of Oxford.
12	Walsh, E.H.C., C.S.I., I.C.S. (Retd.).	1919	c/o Lloyds Bank Ltd., Cox's & King's Branch, 6, Pall Mall, London, s.w.

Life Members

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
1	2	3	4
1	Das, Mr. P.R., Bar-at-Law.	1918	Patna.
2	Deo, Raja Dharnidhar Indra.	1917	Feudatory Chief of Bonai State, P. O., Bonaigarh (Orissa).
3	Deo, Raja Narayana Prasad.	1929	Ruling Chief of Baudh State.
4	Jalan, Rai Bahadur Radha Krishna.	1918	Patna City.
5	Lall, Babu Hira ..	1933	Huthwa.
6	Maharaja Bahadur Guru Mahadeva Asram Prasad Sahi.	1920	Hathwa (Saran).
7	Prasad, Mr. Ajit, M.A., L.L.B.	1928	Advocate, Lucknow.
8	Raja Bahadur Sir, R. N. Bhanja Deo, Kt., o. B.E.	1918	Kanika (Orissa).
9	Shah, Mr. Hiralal Amritlal.	1918	Princess Street, Champai Buildings, 2nd floor, Bombay.
10	Shahi, Lieut. Madhavaswarendra.	1924	Manjha, District Saran.
11	Singh, Raja Raghunandan Prasad.	1924	Monghyr.
12	Singh, Rai Bahadur Harihar Prasad.	1916	Arrah.
13	Singh, Raja Radhikaraman Prasad, M.A.	1916	Surajpura (Shahabad).
14	Sinha, Mr. Mahendra Prasad.	1928	Sub-Deputy Collector, Chapra.

Ordinary Members

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
I	2	3	4
A			
1	Acharya, P., B.Sc. ..	1928	Senior Archaeological Scholar, Mayurbhanj State.
2	Agarwala, Vasudeva Sharani, M.A., LL.B.	1932	Curator, Curzon Museum, Muttra.
3	Ahmad, Hafiz Shamsuddin, M.A.	1927	Patna College, Patna.
4	Aiyangar, R. B. Dr. Krishnaswami, M.A., PH.D.	1916	43, Brodies Road, Mylapore, Madras.
5	Aiyangar, R. B. K. V. Rangaswami.	1915	Hindu University, Benares.
6	Armour, Prof. J. S., M.A.	1926	G. B. B. College, Muzaffarpur.
7	Altekar, A. S., M.A., D. LITT.	1933	Benares Hindu University.
B			
8	Bakhle, Vidyasagara Sadasiva, M.A., LL.B.	1932	Advocate, 276 Yadava Gopal Peth, Satara City.
9	Banerji, S. ..	1933	Headmaster, Saharanpur.
10	Barhut, Sardar Thakur Kishore Singh.	1932	State Historian, Patiala.
11	Batheja, Prof. H. R., M.A., I.E.S.	1920	Ravenshaw College, Cuttack.
12	Bhandarkar, Dr. D. R.	1924	35, Ballygunge, Circular Road, Calcutta.
13	Bhargava, Major M.L., I.M.S.	1934	Military Hospital, Fort Sandeman, Beluchistan.
14	Bhattacharya, Benoytosh	1924	Director, Oriental Institute, Kothi Buildings, Baroda.

Ordinary Members —(Continued)

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
I	2	3	4
15	Bhide, H. B. ..	1918	Dewanpur Road, Navapark, Bhawanagar.
16	Boddin, Rev. P.O. ..	1918	Mohulpahari, Santal Parganas.
	C		
17	Carr, Paul Roland ..	1928	5923, Packard Street, Long Island City, N.Y., U.S.A.
18	Chakladar, Haran Chandra M.A.	1916	28-4, Sri Mohan Lane, Kalighat, Calcutta.
19	Chaube, Ram Kumar ..	1931	Azmatgarh Palace, Benares.
20	Chaudhuri, G. K. ..	1928	Ballipur P. O., Darbhanga.
21	Chaudhuri, P., I.C.S. ..	1931	Dist. & Sessions Judge, Purnea.
22	Christian, H. D. ..	1920	Superintendent, Gangpur State, Orissa.
23	Coomaraswamy, Dr. Anand K.	1923	Museum, of Fine Arts, Boston Mass. U. S. A.
	D		
24	Das, Kali Prasad ..	1929	Barh, District Patna.
25	Das, Kashinath, M.A. ..	1925	Ravenshaw College, Cuttack.
26	Datta, Kalikinkar, M.A.	..	Lecturer, Patna College, Patna.
27	Deo, Maharaja Sir Bir Mitrodaya Singh Bahadur, K.C.I.E.	1920	The Palace, Sonepur.
28	Deo, Tekait Nripendra Narayan Singh.	1928	Seraikela State, Singhbhum.
29	Deshpande, R. S. G. K.	1927	Bishramdham, Gymkhana P. O. Poona.
30	Dhruva, A. B., M.A. ..	..	Principal, Hindu University Benares.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of members	Year of elec- tion	Address
1	2	3	4
	E		
	Nil.		
	F		
31	Fawcus, G.E., M.A., C.I. E., O.B.E.	1916	Director of Public In- struction, Patna.
	G		
32	Ghosh, Adhar Chandra, B.S.C.	1927	Assistant Curator, Patna Museum, Patna
33	Ghosh, Rai Sahib Manoranjan, M.A.	1918	Curator, Patna Museum, Patna.
34	Gupta, Shiva Prasad	1918	Seva Upavana, Kasi.
	H		
35	Heras, Rev. H., S. J., M.A.	1927	St. Xavier's College, Bombay.
36	Hill, J. L., M.A.	..	Patna College, Patna.
	I		
	Nil.		
	J		
37	Jagadeb, Sri Sri Sri Gopinath Harichan- dan, Raja Bahadur, M.R.A.S., M.B.D.M.	1924	P. O. Tekkali, Ganjam.
38	Jagadeb, Sir Sir Sir Lakhsminarayana Harichandan, Raja Bahadur.	1929	Ditto.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of election	Address
1	2	3	4
39	James, The Hon'ble Mr. Justice J. F. W., I.C.S.	1923	High Court, Patna.
40	Jaruhar, Rameshwar Prasad.	1925	Kadamkuan, Patna.
41	Jayaswal, K. P., M.A. Barrister-at-Law.	1915	Advocate, Patna High Court.
42	Jha, Andh Bihari, M.A.	1933	Sub-Deputy Magistrate Dinapore.
43	Jha. Lakshmikant, B.L.	1925	Advocate, High Court, Patna.
44	Jha, Ramakrishna, B.L.	1930	Advocate, High Court, Patna.
45	Jinjal, Srinarayan Lal, B.A., B.L.	1928	Dhanni Tola, advocate, Gaya.
46	Johnson, Joh.	1934	Missionary Treasurer, P. O. Dumka.
K			
47	Khan Bahadur Syd. Mu- hammad Ismail.	1928	Patna City.
48	Khanna, Vinayak Lal ..	1924	Hindu Library, 3, Nan- dalal Malik's Lane, Calcutta.
49	Kimura, R.	1920	Rissho University, Osaki Machi, Tokyo, Japan.
50	Kuraishi, Muhammad Hamid, B.A.	1923	Superintendent of Ar- chaeological Survey, Central Circle, Patna.
51	Lakhani, Ibrahim Wali Mohamad, B.A.	1934	Watson Museum, Rajkot.
L			
52	Lall, Raja P.C.	..	1924 Raja of Nazarganj, Purnea City.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
1	2	3	4
53	Lambert, H., M.A., I.E.S.	1920	c/o Lloyd's Bank, Cox's & King's Branch, 6 Pall Mall London, S. W.
54	Law, Dr. Narendra Nath, M.A., B.L., PH.D.	1924	96, Amherst Street, Calcutta.
M			
55	Mackenzie, W. ..	1916	Superintendent, Government Printing, Gulzarbagh, Patna.
56	Macpherson, Hon'ble Justice, Sir T. S., C.I.E., I.C.S.	1916	Patna.
57	McPherson, Sir H., K.C. I.E., C.S.I., I.C.S. (Retd.)	1915	c/o Messrs. Grindlay & Co., Ltd., 54, Parliament Street, London, S.W.I.
58	Mahapatra, Chaudhuri Bhagvat Prasad Samantrai.	1924	P. O. Bhadrak, Balasore.
59	Mahashaya, Rai Bahadur Harendra Narayan Ray.	1915	Lakshannath, Balasore.
60	Mahatha, Rai Bahadur Krishna Deva Narayan.	1920	Muzaffarpur.
61	Majumdar, Bimanbehari	1927	B. N. College, Patna.
62	Majumdar, Dr. R. C.	1920	Dacca University, Dacca.
63	Malaviya, Pandit Bal Govinda.	1924	Patna City.
64	Manuk, P. C., Bar-at-Law	1920	Advocate, High Court, Patna.
65	Mehta, N. C., I.C.S. ..	1927	Muzaffernagar.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
1	2	3	4
66	Miller, Sir F. Dawson, K.T.	1919	11, King's Bench Walk Temple, E.C., Lon- don.
67	Mishra, Pandit Janar- dan, M.A.	1927	B. N. College, Patna.
68	Mishra, Ganga Shankar, M.A.	1933	Librarian, Benares Hin- du University.
69	Misra, Umesa, D.LITT.		Allahabad University, Allahabad.
70	Mitra, K.P., M.A., B.L.	1920	D. J. College, Monghyr.
71	Mukerji, Prof. A.	1929	10, Bol. Guozdni- kovsky, Apt. 202X, Moscow.
	N		
72	Nagar, Madan Mohan, M.A.	1933	Curator, Sarnath Mu- seum, Benares.
73	Nahar, Puranchand, M.A. B.L.	1917	1/8, Indian Street, Cal- cutta.
74	Noor, Hon'ble Justice K. B. Khwaja Mu- hammad.	1915	Patna.
	O		
	Nil.		
	P		
75	Pantulu Garu Srinivas Rao M.A., L.T., M.R.R.Y.	1928	Principal Hindu Col- lege, Masulipatam.
76	Pantulu, J. Ramayya, B.A., B.L.	1915	Mukteswaram, Tottar- mundi P.O. Godavari District.
77	Perier, Most Rev. F.J., S.J.	1915	Archbishop of Calcutta, 32, Park Street, Cal- cutta.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
1	2	3	4
78	Prasad, Biswanath, M.A.,	1928	Professor, T. N. J. Col- lege, Bhagalpur.
79	Prasad, Krishnadeva, M.A., B.L.	1929	Langertoli, Patna.
80	Prasad, Mahabir, B.L. . .	1926	Pleader, Chapra.
81	Prasad, Nageswar, M.A., B.L.	1928	Advocate, Patna.
82	Prasad, Surya Mahajan.	1918	Manulal Library, Gaya.
	Q		
	Nil.		
	R		
83	Rajaguru, Hemraj Pan- dit.	1934	Dhokatola, Kathmandu, Nepal.
84	Ramdas, G., B.A.	1924	Sri Ramachandra Vilas, Jeypur, Vizagapatam.
85	Ranganathan, S. R.	1927	Librarian, Madras Uni- versity, Madras.
86	Ray, Rai Bahadur Chuni Lal	1915	Diwan, Bonaigarh State, Bonaigarh P.O., Ori- ssa.
87	Roy, Rai Bahadur s.c. M.A., B.L., M.L.C.	1915	Ranchi.
88	Richards, F. J. . .	1924	1A Collingham Road, S. W. 5, London.
89	Rohatgi, Binayakrishna	1925	Dhaulpura Kothi, Be- gampur, Patna City.
	S		
90	Sahay, Shyamnandan, B.A.	1928	Sahay Bhavan, Muzaf- farpur.
91	Sarkar Ganapati . . .	1926	69, Beliaghatta Road, Calcutta.

Ordinary Members—(Continued)

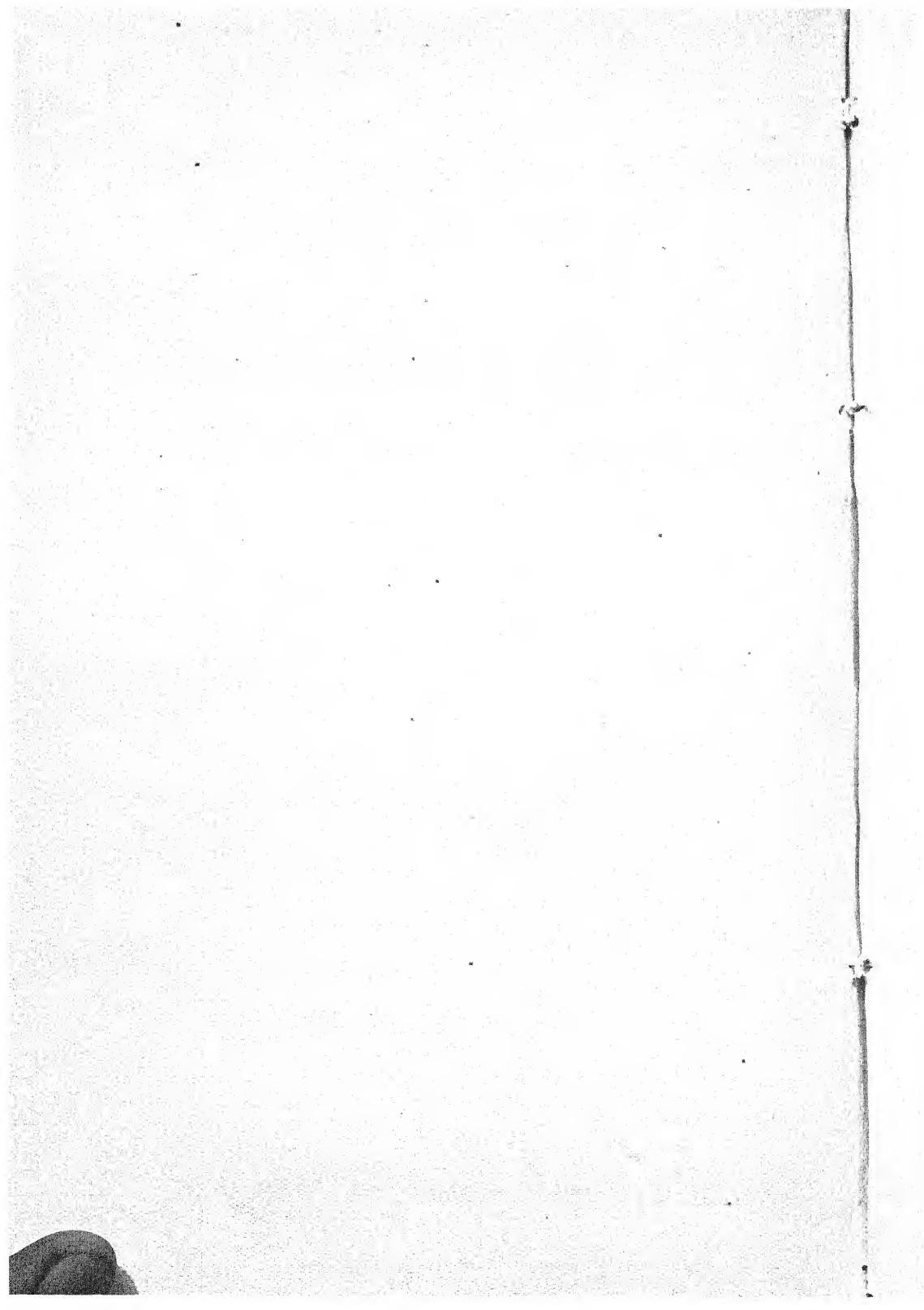
No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
1	2	3	4
92	Sarkar, Jadunath, M.A., I.E.S., (Retd.), C.I.E.	1915	Sarkaravas, Darjeeling.
93	Sarkar, Dr. Submal C.	1930	Professor of History, Patna College, Patna.
94	Sen, D. N., M.A., I.E.S. (Retd.)	1916	Patna.
95	Seppings, E. H. L.	1916	Innes Road, P.O. Kemmendine, Rangoon.
96	Sham Bahadur	1928	Bar-at-Law, Patna.
97	Sharma, Ram Bahadur, M.A.	1934	Advocate, Patna.
98	Sharma, Sri Ram, M.A.	1932	D. A. V. College, Lahore.
99	Shastri, Dr. A. Banerji, M.A., PH.D.	1923	Patna College, Patna.
100	Shastri, Dr. Harichand, D.LITT., I.E.S.	1918	Principal, T. N. J. College, Bhagalpur.
101	Shastri I. D. Durgadatti	1920	Superintendent, Sanskrit Association, Patna.
102	Shaw, Parmanand	1926	Daldary Bazar, Dinapore Cantt.
103	Singh, Jaikishore Narayan	1934	Pakri State, P.O. Bajpatti, Muzafferpur.
104	Singh, Laksminarayan	1933	Advocate, High Court, Patna.
105	Singh, Rai Brajabihari Saran, M.A., B.L.	1915	Asst. Registrar, Co-operative Societies, Monghyr.
106	Singh, Raja Harihar Prasad Narayan	1916	Amawan, District Patna
107	Singh, Raja Bahadur Kirtyanand.	1915	Banaili, Purnea.
108	Singh, Raja Rajendralala, Bariha.	1916	Barsambar, Padampur, Sambalpur.
109	Singh R. B. Ramranavijaya	1924	K. V. Press, Patna.
110	Singh, Sarangadhar M.A. B.L.	1925	Ditto.

Ordinary Members—(Continued)

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
1	2	3	4
111	Sinha, Mahendrakishore, B.A., B.L.	1926	Bhaimsa, Dist. Nanded, Hyderabad, Deccan.
112	Sinha, Paras Nath, B.A., LL.B.	1930	Hindustan Times, Delhi
113	Sinha, S., Bar-at-Law	1915	Patna.
114	Sullivan, The Rt. Rev. Dr. S. J.	1929	Lord Bishop, Patna.
115	Surya Narayan, B.L.	1924	Translator, High Court, Patna.
116	Svarup, Rai Bahadur Bishun	1920	Mahalla Maithan, Agra.
T			
117	Tandan, R. R., M.A.	1934	Muzafferpur.
118	Tarafdar, Rev. S. K.	1915	Principal, C. M. S. High School, Bhagalpur.
119	Taraporewala, Y. J.	1930	Professor of History, Patna College, Patna.
120	Terrell, The Hon'ble Sir Courtney, K.T.	1928	Chief Justice, High Court, Patna.
121	Thakur, Sivanandan, M.A.	1932	High School, Patna.
122	Tirtha Swami, Veda- nanda	1933	P. O. Dhinga, Dist. Gujerat, Punjab.
123	Tripathi, Devadatta	1916	Kadam Kuan, Patuli.
124	Tripathi, Ramshankar, M.A., PH.D.	1932	Benares Hindu Univer- sity.
U			
125	Urdhwaseshi, W. G., M.A.	1925	25, Krishnapura, Indore C.I.
126	Urqhert, Rev. Dr. W. S., M.A., D.D., D.LITT. 1934 Principal, Scot- tish churches College, Calcutta.	1934	Principal, Scottish Churches College, Calcutta.

Ordinary Members—(*Concluded*)

No.	Name of member	Year of elec- tion	Address
1	2	3	4
V			
127	Varma, Hon'ble Justice Mr. S. P.	1930	Patna.
128	Vidyalankar, Jaya Chan- dra	1929	Daraganj, Allahabad.
129	Vogel, Dr. J., PH.D.	1920	Noordeindsplein, Leiden, Holland. 40

3rd pers. u: - Δ le:b a: $\bar{v}$ i:	- Δ le:b a:
(d e:k h Δ le:b a: $\bar{v}$ i:)	(d e:k h Δ le:b a:)
3rd pers. u: (menial)	
- Δ le:b a:	- Δ le:b a: $\bar{v}$ i:s Δ
(d e:k h Δ le:b a:)	(d e:k h Δ le:b a: $\bar{v}$ i:s Δ)
	- Δ le:b a: $\bar{v}$ i:s Δ n i
	(d e:k h Δ le:b a: $\bar{v}$ i:s Δ n i)

The difference between this tense and the Past Indicative is that this refers to an action the effect of which lasts upto the Present while the Past Indicative refers to an action which has no effect at Present; e.g. h Δ m m i t h a: $\bar{i}$: k h Δ l e b a:n i: 'I have taken sweet-meats; i.e. the sweet-meats are still in my belly,' while h Δ m m i t h a:i: k h Δ l i: 'I took sweet-meats' refers to the momentary action in the past.

Compared with the Past Perfect Indicative this tense refers to the recent past while the Past Perfect Indicative to the remote past, e.g. h Δ m u: g h Δ r d e:k h Δ le: b a:n i 'I have seen that house' refers to nearer past than that referred to in h Δ m u: g h Δ r d e:k h Δ le: r Δ f Δ l i: 'I had seen that house.'

\$78. Past Perfect Indicative.

Masculine

sg.	pl.
1st pers. - Δ le:r Δ f Δ l i:	- Δ le:r Δ f Δ l i: $\bar{j}$ a:
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l i:)	(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l i: $\bar{j}$ ā:)
2nd pers. (respectful)	
- Δ le:r Δ f Δ l i:	- Δ le:r Δ f Δ l i:
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l i:)	(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l i:)
2nd pers. tū: - Δ le:r Δ f Δ l a:	- Δ le:r Δ f Δ l a:
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l a:)	(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l a:)
2nd pers. tē: - Δ le:r Δ h a l e:	- Δ le:r Δ f Δ l a:s Δ
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l e:)	(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l a:s Δ)
	- Δ le:r Δ f Δ l a:s Δ n i
	(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l a:s Δ n i)

3rd pers. (respectful)

- Δ le:r Δ f Δ l $\ddot{\imath}$: - Δ le:r Δ f Δ l $\ddot{\imath}$:
(d e:k h Δ le:r Δ h Δ l $\ddot{\imath}$): (d e:k h Δ le:r Δ f Δ l $\ddot{\imath}$):

3rd pers. u: - Δ le:r Δ f Δ le: - Δ le:r Δ f Δ l

(d e:k h Δ le:r Δ f Δ le:) (d e:k h Δ le:r Δ f Δ l)

3rd. pers. u: (menial)

- Δ le:r Δ f Δ l - Δ le:r Δ f Δ le:s Δ
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l) (d e:k h Δ le:r Δ f Δ le:s Δ)
- Δ le:r Δ f Δ l e:s Δ n i
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ l e:s Δ n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rest however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine.

sg. pl.

2nd pers. t $\ddot{\imath}$:

- Δ le:r Δ f Δ lu: - Δ le:r Δ f Δ lu:
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ lu:) (d e:k h Δ le:r Δ f Δ lu:)

2nd pers. t $\ddot{e}$:

- Δ le:r Δ f Δ le: - Δ le:r Δ f Δ lu:s Δ
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ le:) (d e:k h Δ le:r Δ f Δ lu:s Δ)
- Δ le:r Δ f Δ lu:s Δ n i
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ lu: -
s Δ n i)

3rd pers. u :

- Δ le:r Δ f Δ li: - Δ l:r Δ f Δ l
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ li:) (d e:k h Δ le:r Δ f Δ l)

3rd pers. u: (menial)

- Δ le:r Δ f Δ e: - Δ le:r Δ f Δ li:s Δ
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ e:) (d e:k h Δ le:r Δ f Δ li:s Δ)
- Δ le:r Δ f Δ li:s Δ n i
(d e:k h Δ le:r Δ f Δ li:s Δ n i)

The difference between this tense and the Past Indicative is that while the effect of the action denoted by the

latter does not last beyond the time, when the action took place, that of the Past Perfect Indicative lasts. Moreover the Past Indicative refers to nearer past time than the Past Perfect Indicative does; e.g. h_Δm g_hārē g_hīlī: 'I went home' and h_Δm g_hārē: g_hīlīr_Δfīlī: 'I was gone home.'

Note. The English Past Perfect (e. g. I had gone) requires comparison with another past verb, but here it is not necessary.

\$79. Future Perfect Indicative.

Masculine

sg.	pl.
-----	-----

1st pers.

- _Δ le:r _Δ fībī (d e k h _Δ lē:r _Δ fībī)	- _Δ le:r _Δ fībījā: (d e:k h _Δ lē:r _Δ fībījā:)
--	--

2nd pers. (respectful)

- _Δ le:r _Δ fībī (d e:k h _Δ lē:r _Δ fībī)	- _Δ le:r _Δ fībī (d e:k h _Δ lē:r _Δ fībī)
--	--

2nd pers. tū:

- _Δ le:r _Δ fībā: (d e:k h _Δ lē:r _Δ fībā:)	- _Δ le:r _Δ fībā: (d e:k h _Δ lē:r _Δ fībā:)
--	--

2nd pers. tē:

- _Δ le:r _Δ fībē: (d e:k h _Δ lē:r _Δ fībē:)	- _Δ le:r _Δ fībāsā: (d e:k h _Δ lē:r _Δ fībāsā:)
	- _Δ le:r _Δ fībāsāni (d e:k h _Δ lē:r _Δ fībāsāni)

3rd pers. (respectful)

- _Δ le:r _Δ hābī (d e:k h _Δ lē:r _Δ hābī)	- _Δ le:r _Δ hābī (d e:k h _Δ lē:r _Δ hābī)
--	--

3rd pers. u:

- _Δ le:r _Δ hihē: (d e:k h _Δ lē:r _Δ hihē:)	- _Δ le:r _Δ hi: (d e:k h _Δ lē:r _Δ hi:)
--	--

3rd pers u: (menial)

- Δ le: r Δ hi:	- Δ le: r Δ hi h $\tilde{e}$: s Δ
(d e: k Δ le: r Δ hi)	(d e:k Δ le:r Δ hi h $\tilde{e}$:s Δ)
	-(Δ le:r Δ hi h $\tilde{e}$:s Δ n i)
	(d e:k Δ le:r Δ hi h $\tilde{e}$:
	s Δ n i)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. are the same in both masculine and feminine. The rest, however, differ in the feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.	pl.
2nd pers. t $\tilde{u}$:	
- Δ le:r Δ f Δ b u:	- Δ le:r Δ f Δ b u:
(d e:k Δ le:r Δ f Δ b u:)	(d e:k Δ le:r Δ f Δ b u:)
2nd pers. t $\tilde{e}$:	
- Δ le:r Δ f Δ b e:	- Δ le:r Δ f Δ b u:s Δ
(d e:k Δ le:r Δ f Δ b e:)	(d e:k Δ le:r Δ f Δ b u:s Δ)
	or - Δ le:r Δ f Δ b u:s Δ n i
	(d e:k Δ le:r Δ f Δ b u:
	s Δ n i)

This tense refers to an action which will be necessarily completed by some particular time in the future; e.g. j Δ b Δ le: t $\tilde{u}$: h Δ m r Δ a: k $\tilde{i}$:f $\tilde{a}$: l Δ i b Δ : t Δ b Δ le: h Δ m k Δ e:t b Δ o: Δ le: r Δ f Δ b i 'I shall have sown the field when you come to my place.'

\$80. Present Perfect Conjunctive.

Masculine and Feminine

sg.	pl.
1st pers. - Δ le:h $\tilde{o}$:i:	- Δ le:h $\tilde{o}$:i:j $\tilde{a}$:
(d e:k Δ le:h $\tilde{o}$:i:)	(d e:k Δ le:h $\tilde{o}$:i:j $\tilde{a}$:)
- Δ le:f $\tilde{o}$:k $\tilde{h}$ i:	- Δ le:f $\tilde{o}$:k $\tilde{h}$ i:j $\tilde{a}$:
(d e:k Δ le:f $\tilde{o}$:k $\tilde{h}$ i:)	(d e:k Δ le:f $\tilde{o}$:k $\tilde{h}$ i:j $\tilde{a}$:)

2nd pers. (respectful)

- <i>ale:fi:o:i:</i>	- <i>ale:fi:o:i:</i>
(d e:k h Δ l e:fi:o:i:)	(d e:k h Δ l e:fi:o:i:)
- <i>ale:fi:o:k h i:</i>	- <i>ale:fi:o:k h i:</i>
(d e:k h Δ l e:fi:o:k h i:)	(d e:k h Δ l e:fi:o:k h i:)
2nd pers. t ū: - <i>ale:fi:o:k h Δ:</i>	- <i>ale:fi:o:k h Δ:</i>
(d e:k h Δ l e:fi:o:k h Δ :)	(d e:k h Δ l e:fi:o:k h Δ :)
2nd pers. t ē: - <i>ale:fi:o:k h u</i>	- <i>ale:fi:o:k h Δ:s Δ</i>
(d e:k h Δ l e:fi:o:k h u)	(d e:k h Δ l e:fi:o:k h Δ :s Δ)
- <i>ale:fi:o:k h Δs u</i>	- <i>ale:fi:o:k h Δ:s Δ n i</i>
(d e:k h Δ l e:fi:o:k h Δ s u)	(d e:k h Δ l e:fi:o:k h Δ : s Δ n i)

3rd pers. (respectful)

- <i>ale:fi:o:i:</i>	- <i>ale:fi:o:i:</i>
(d e:k h Δ l e:fi:o:i:)	(d e:k h Δ l e:fi:o:i:)
- <i>ale:fi:o:k h i:</i>	- <i>ale:fi:o:k h i:</i>
(d e:k h Δ l e:fi:o:k h i:)	(d e:k h Δ l e:h o:k b i:)
3rd pers. u: - <i>ale:fi:o:k h Δs u</i>	- <i>ale:fi:o:k h e:</i>
(d e:k h Δ l e:fi:o:k h Δ s u)	(d e:k h Δ l e:fi:o:k h e:)
3rd pers. u: (menial)	
- <i>ale:fi:o:k h e:</i>	- <i>ale:fi:o:k h Δ:s Δ</i>
(d e:k h Δ l e:fi:o:k h e:)	(d e:k h Δ l e:fi:o:k h Δ :s Δ)
	- <i>ale:fi:o:k h Δ:s Δ n i</i>
	(d e:k h Δ l e:fi:o:k h Δ : s Δ n i)

This tense refers to a conditional action, completed in the past or the future e.g. *jō: tū: d e:k h Δ l e: fi:o:k h Δ : t Δ h Δ m Δ r a: s ē k Δ f Δ : 'if you have seen tell me.' *jō: h Δ m b Δ r a: k a:m k Δ i l e: fi:o:k h i: t Δ i:s Δ r s Δ j a:i d e:s u* 'if I have done bad deeds let god inflict punishment on me.'*

\$81.

Past Perfect Conjunctive.

Masculine

sg.

pl.

1st pers. - <i>ale:r Δ f i t i:</i>	- <i>ale:r Δ f i t i:j Δ:</i>
(d e:k h Δ l e:r Δ f i t i:)	(d e:k h Δ l e:r Δ f i t i:j Δ :)

2nd pers. (respectful)

- Δ le:r Δ fitt $\ddot{\imath}$: - Δ le:r Δ fitt $\ddot{\imath}$:
(d e:k h Δ le:r Δ fitt $\ddot{\imath}$): (d e:k h Δ le:r Δ fitt $\ddot{\imath}$):

2nd pers. t $\ddot{u}$: - Δ le:r Δ fita Δ : - Δ le:r Δ fita Δ :

(d e:k h Δ le:r Δ fita Δ): (d e:k h Δ le:r Δ fita Δ):

2nd pers. t $\tilde{e}$: - Δ le:r Δ fite Δ : - Δ le:r Δ fita Δ : s Δ

(d e:k h Δ le:r Δ fite Δ): (d e:k h Δ le:r Δ fita Δ : s Δ)

- Δ le:r Δ fita Δ : s Δ ni

(d e:k h Δ le:r Δ fita Δ :

s Δ ni)

3rd pers. (respectful)

- Δ le:r Δ fitt $\ddot{\imath}$: - Δ le:r Δ fitt $\ddot{\imath}$:
(d e:k h Δ le:r Δ fitt $\ddot{\imath}$): (d e:k h Δ le:r Δ fitt $\ddot{\imath}$):

3rd pers.u: - Δ le:r Δ fite Δ : - Δ le:r Δ fite Δ

(d e:k h Δ le:r Δ fite Δ): (d e:k h Δ le:r Δ fite Δ)

3rd pers. u: (menial)

- Δ le:r Δ fite Δ : s Δ

- Δ le:r Δ fite Δ

(d e:k h Δ le:r Δ fite Δ : s Δ)

(d e:k h Δ le:r Δ fite Δ)

- Δ le:r Δ fite Δ : s Δ ni

(d e:k h Δ le:r Δ fite Δ : s Δ ni)

The forms of 1st pers., 2nd pers. (respectful) and 3rd pers. (respectful) are the same in both masculine and feminine genders. The rests, however, differ in feminine gender. They are given below.

Feminine

sg.

pl.

2nd pers.t $\ddot{u}$: - Δ le:r Δ fitu Δ : - Δ le:r Δ fitu Δ :

(d e:k h Δ le:r Δ fitu Δ): (d e:k h Δ le:r Δ fitu Δ):

2nd pers. t $\tilde{e}$:

- Δ le:r Δ fite Δ :

(d e:k h Δ le:r Δ fite Δ): - Δ le:r Δ fitu Δ : s Δ

(d e:k h Δ le:r Δ fitu Δ : s Δ ni)

- Δ le:r Δ fitu Δ : s Δ ni

(d e:k h Δ le:r Δ fitu Δ :

s Δ ni)

3rd pers. u: - Δ le:r Δ fiti: - Δ le:r Δ fít
 (d e:k h Δ le:r Δ fiti:) (d e:k h Δ le:r Δ fít)

3rd pers. u: (menial)

- Δ le:r Δ fiti	- Δ le:r Δ fiti:s Δ
(d e:k h Δ le:r Δ fiti)	(d e:k h Δ le:r Δ fiti:s Δ)
	- Δ le:r Δ fiti:s Δ ní
	(d e:k h Δ le:r Δ fiti:s Δ ní)

This tense refers to a conditional completed action in the past which did not occur; e.g. jo: h Δ m chut:i: m $\tilde{e}$: kulfí kitá:b p Δ qfále: r Δ fiti: t Δ a:jú Δ ra:m k Δ r Δ t r Δ fiti: 'if I had finished reading all the books during the vacations, I should have enjoying this day.'

\$82. Infinitival Forms.

The infinitive has two cases, direct and oblique. The dir, e.g. d e:k h Δ l (to see) g h Δ r ke d Δ sá: d e:k h Δ l ro: Δ l bá:i 'To see the condition of the house is to weep,' i: kha:il h Δ ki pe:t b h Δ r Δ l h Δ : 'it is not eating but filling the belly.' The obl. d e:k h e: or d e:k h Δ la: e.g. u: l Δ ika: d e:k h e: sune: m $\tilde{e}$: n i:k bá:i. 'that boy is said to be good; lit., that boy is good in seeing and hearing.'

Δ b Δ hí: pa:ní: b Δ rise: m $\tilde{e}$: kichudin bá:kí: bá: i 'there are still some days before it rains,' h Δ m to:h Δ ra: s $\tilde{e}$ d e:k h Δ la: p Δ r k Δ f Δ bí 'I shall tell you after seeing.'

\$83. The noun of agency ending in Δ ná:, Δ nífa:r and e:wá:la: are in the masculine gender. The feminines are formed like ordinary nouns; (chapt. II \$10) e.g. fíasáná:, fíasánífa:r, fíase:wá:la (masc.) man who laughs. fíasání:, fíasánífa:ri fíase:wá:li: (fem.) 'woman who laughs.'

k e:fú: s Δ fíar j Δ nífa:r n Δ ik h e: 'there is nobody who is going to the city.'

(a) Some noun of agency also ends in Δ w a : , Δ u a : and Δ i j a : e.g,

b Δ r Δ d h k h o : l Δ w a : 'one who steals an ox'

s u t b $\tilde{e}$: c Δ w a : 'one who sells thread'

b Δ n Δ r b Δ j h Δ u a : 'one who catches monkey'

k h Δ w Δ i j a : 'one who eats much.'

\$84. The Conjunctive Participle is formed by adding n i to a root and using the form with k e

e.g. d e : k h i k e 'having seen'

f Δ s i k e 'having laughed'

u : s Δ b h d i n f Δ s i k e b a : t k Δ r e : l e : 'he always smiles before speaking' (Lit. having smiled he speaks.)

\$85. The Imperfect Participial Adjective generally ends in - Δ t or fem. optionally in - Δ t i the first form of the Participle and does not change for number, person or case, e.g:—

h Δ m e : g o : u $\tilde{v}$ Δ t s u g : a : d e : k h Δ l i : 'I saw a parrot flying,' u $\tilde{v}$ Δ t k Δ b u t Δ r p Δ r g o : l i : n a : c Δ l a : w e : k e : (you) should not shoot at flying pigeons,

h Δ m e : g o : u $\tilde{v}$ Δ t or u $\tilde{v}$ Δ t i c i r Δ i : d e : k h Δ l i : 'I saw a flying bird.'

Note :—This particular adj. is used predicatively when emphasis is laid on the action denoted by it (as distinguished from the substantive which it qualifies, e.g.; h Δ m e : g o : u $\tilde{v}$ Δ t s u g : a : d e : k h Δ l i : Here the emphasis is on u $\tilde{v}$ Δ t and not on s u : g : a :

\$86. Below is given a complete scheme of the conjugation of d e : k h Δ l, only the 1st pers. sg. of tenses being shown :—

	Simple	Indic.	Conj.	Imperative
Present	,,	d e : k h $\tilde{t}$	d e : k h $\tilde{t}$	d e : k h $\tilde{t}$:
Past	,,	d e : k h Δ l i :	d e : k h i t i :	
Future	,,	d e : k h Δ b i		

Periphrastic

(a) With the Imperf. Part.

Pres. Imperf. d e:k h Δ t b a:n i: d e:k h Δ t h o:i:
                  or d e:k h Δ t a:n i: or d e:k h Δ t h o:k h i:
 Past Imperf. d e:k h Δ t r Δ f Δ l i: d e:k h Δ t r Δ f i: i:
 Fut. Imperf. d e:k h Δ t r Δ f Δ b i

(b) with the Perf. Part.

Pres. Perf. d e:k h Δ l e:b a:n i: d e:k h Δ l e:f o:i:
 Past. perf. d e:k h Δ l e:r Δ f Δ l i: d e:k h Δ l e:r Δ f i: i:
 Fut. perf. d e:k h Δ l e:r Δ f Δ b i

Dir. Inf. d e:k h Δ l obl. Inf. d e:k h e: or d e:
 k h Δ l a: Noun of Agency d e:k h Δ n i f a:r or d e:
 k h Δ w Δ i j a:; Conj. Part. d e:k h i k e:; Imperf.
 Part. Adj. d e:k h Δ t, d e:k h Δ t i:

General Rules of Conjugation.

\$87. Subject to the general rules given below all consonantal transitive roots are conjugated like d e:k h.

\$88. Intransitive consonantal roots are also conjugated like transitive except that in the Past Indicative an additional Δ l form (s u:t Δ l) is found for the 3rd pers. sg. in the root s u:t 'to sleep.'

\$89. All roots shorten their final (or penultimate) long vowel before such terminations of the Past Indicative as are neither monosyllabic nor dissyllabic ending in a vowel.

Note:—roots ending in -r- (e. g. k Δ r, 'to do,' d h Δ r 'to put,' b h Δ r 'to fill') are conjugated like other consonantal roots. The roots, however, assume a shortened form by eliding the final -r- before the terminations of the past tense (e. g. k Δ i l i: 'I did and not k Δ r i l i:')

\$90. Roots ending in -a: are conjugated like d e: k h except in the following points:—

(a) a -w- is inserted before terminations beginning with a:—

(b) in fut. -b- forms -i is substituted for initial Δ of terminations (e. g. b Δ j a:i b i and not b Δ j a: Δ b i)

(c) in the Past Indicative all -a: roots (except a: and Δ g f a:) have a -w- inserted before - Δ - of the terminations (e. g. b Δ j Δ w Δ l i:); (a : has Δ i l i, Δ g f a : has Δ g f- Δ i l i: etc.)

\$91. Roots ending in -i: have -fi- before terminations beginning with i: (p i:+i:=p i:f i:) and elide -i- of the terminations (p i:+i t i:=p i:t i:).

\$92. The roots ending in -u lengthen the vowel by combining initial -u- of the terminations (c h u+u=c h u:) The -b- future forms are both — Δ b and i b (c h u Δ b i, c h u i b i).

\$93. Roots ending in e:, le: and de: are exactly parallel to each other. Before terminations of the Past Indicative and Past Conjunctive the forms of the roots are l i f i and d i f i respectively. In the old Present Indicative the root form is le: which elides initial Δ of terminations. In the second person the form is l Δ :; d Δ : In the future le: and de: elide Δ of terminations or substitute i for Δ . Before -fi- terminations the root form is l i:

\$94. Roots ending in o: (except f o:) have both Δ b and i b form in the b future. The root f o: is restricted in use, its elongated form h o:k h being more frequently used. That is conjugated like other consonantal roots. f o: has forms only in the 1st person present, in the Past Indicative the root form being b h Δ .

\$95. The root form of j a: 'to go' is g Δ in the Past Indicative (g Δ i l, g Δ i l e:) always and in the infinitive optionally (j a:i l or g Δ i l).

Passive Voice.

\$96. The active voice is more generally used than the passive. If the latter is used, it mostly lays emphasis

either on the object of the active construction (e. g. अब स ा ब ब ा द म ाः स पि:त ा ल ज ा न ि फः—now all the scoundrels will be beaten) or its attribute (e. g. i: अ दि म ि: कोर ज ा न ाःत ब ाः—this man appears to be a thief) or on the action itself (e. g. ह ा म ा रा: से ब ाः ल ा ल न ाइक्हे: ज ाः—I can not speak). It almost always ignores the agent which if expressed is given only a secondary importance in a sentence. Some roots are passive by their very nature कहुला॑ 'to open' (intransitive) e. g. द ा र व ाः ज ाः कहुला॑ 'the gate opened.'

Note:—The transitive from these are formed by modifying the vowel or the vowel and the consonants, e. g. (कहुला॑, कहोःला॑, बादफा॑ ब ाः, बानफा॑, ब ाःन िफा॑, क ात ा॑, क ाःत ा॑ etc.)

\$97. The passive is generally expressed by combining the passive participle with the forms of ज ाः 'to go'. The passive participle used with these forms is ा॑l (-il) e. g. ह ा म ा रा: से: फिआ॑त कहाइल न ाइक्हे: ज ाः 'I can not eat rice'.

\$98. The impersonal passive of intrans. verbs is formed by combining -ा॑l and -ि॑l of the passive participle with the forms of ज ाः e. g; फामा॑रा: से काला॑ल न ाइक्हे: ज ाः 'I can not walk' ह ा म ा रा: से: कहाइल न ाइक्हे: ज ाः 'I can not eat.'

Note:—This construction expresses ability or inability of the agent to do an act.

\$99. A kind of intrans. passive is formed sometimes by adding a : to certain transitive roots and then conjugating them like intrans. roots e.g., i: अ दि म ि: लगा॑र बुज्हा॑त ब ाः 'this man seems to be lame.'

Note 1:—This construction is found only with a definite number of verbs, those which denote perception or knowledge, e. g.,

देक्हा॑त—'to be seen or to appear,'

सुना॑त—'to be heard,'

जाना॑त—'to seem.'

Note. 2. The same construction applies in the case of denominative verbs e.g.,

k h a t a : t 'to become sour.'

p i t a r a : t 'to become like brass.'

§100. A common periphrastic passive is formed by using the forms of a : to come after the loc. of the inf. and gen. of the agent if expressed, e.g. j o : i : b a : t to : f a r a : s u n e : m e : a : w e : 'if this is heard by you.'

Causative.

§101. A causative is generally formed by adding a:w to a simple root and then conjugating it like the regular transitive roots.

e.g.	b a i t h a l,	b a i t h a : w a l
	h a s a l	h a s a : w a l
	p i : a l	p i a : w a l

§102. There are some verbs, however, which form their causative by lengthening the vowel of the root, e.g.

p a s a r a l	p a s a : r a l
u k h a r a l	u k h a : r a l
k a t a l	k a : t a l
l a d a l	l a : d a l

A double causative is formed by adding a:w to the simple causative and then conjugating it like ordinary transitive roots, e.g.

p a v h a w a l e :, p a v h a w a w a l e :

§103. Where a double causative exists, the simple one is used generally when the remote agent actively helps the immediate agent to do the action; e.g. j a m u n a : s a f i d e : w k e p a : n i : p i a w a l e : 'Jamuna caused Sahdeo to drink water' (i.e. Jamuna actively helped Sahdeo—perhaps by giving him water); and the double if the remote agent does not actively help but only directs the action to be done, e.g. j a m u n a : s i : t a :

rā:m se or sē sʌfide:w ke pā:nī: piʌwʌ-wʌlē:—'Jamuna directed Sitaram to cause Sahdeo to drink water.' In other words, while there are only two agents with a simple causative, there are at least three for a double one.

Note 1. The difference between the two causatives is not generally marked. However, either can be used.

Note 2. Verbs which form the causative by modifying the vowel have in effect four forms e.g. kʌtʌl, kə:tʌl kʌtə:wʌl, kʌt wə:wʌl.

Compound Verbs.

§104. Compound Verbs are more commonly used than simple verbs and they express various shades of meaning. There are three different forms of the principal verb with which other verbs are compounded:—

(a) The simple conjunctive participle in -i-

e. g. də:khi

(b) The obl. inf. in -e: e. g. də:khe:

(c) the perf. participle in -al. e. g. də:khal

§105. From (a) is combined with

(a) gʌil, cukʌl, lifial and gfiə:lʌl to express definite completion of an action e. g. u:hʌma:r ləika:də:khi gʌil 'he saw my son'. jʌb hʌm də:khi cukʌbi—'when I finish seeing'. jʌb hʌm kha:i le:bi 'when I finish dining.' jʌb hʌm kha:i gfiə:ləbi 'when I finish eating.' jʌb hʌm ghare:cʌfūpi gʌil təu: u:fā:se:gʌile: 'he went away from that place, when I actually reached home. ue:a:ri gila:s pā:nī: pi:gfiələle: 'he drank up four whole glasses of water.'

Of these cukʌl expresses an additional sense of thoroughness and completion and gha:lʌl that of unexpected completion of a difficult task.

(2) paral, uthal, baithal to express suddenness or surprise, e. g. u:baurafina:r me kudi

p a r a l 'that mad man jumped into the well.' t ū:
 ḍ a t a n a : j o : r s e or s ē c i c i ḍ i l a : j e : l a i k a :
 j a : g i u t h a l 'you spoke so loudly that the child woke
 up.' j a i s a h i : c o : r h a m a r a : g h a r m e ḍ i l e :
 s a n i h a m u t h i b a i t h i l i : 'as soon as the
 thieves entered my house I got up.'

(3) s a k a l and p a : w a l to express ability to do an act, e. g. h a m d i n b h a r i m e b a : r a f k o : s c a l i
 s a k i : l ē : 'I can walk twenty four miles a day' j o :
 h a m t o : f a r a : k e d f i a i p a i t i : 'if I could catch
 you.'

(4) d i f i a l to express intensity of an action e. g.
 h a m a : r b a : f i c h o : q i d a 'leave my arm.'

\$106. Form (b) is combined with

(1) d i f i a l to express permission e. g.

h a m a r a : k e b h a : t k h a : e d a 'let me eat
 cooked rice.'

(2) l a g a l to express inception of an action e. g.
 u a b h a m a r a : g f i a r ē : a : w e : l a g a l e : 'now
 he has begun coming to my house.'

(3) c a : f i a l to express near completion, e. g. a b
 b a : r a f i b a j e : c a : f i a t b a : i

\$107. Form (c) is combined with k a i l or k a r a l to denote frequentive action, e.g. u : i f i a w a : a : i l k a r e :
 l a : 'he frequently comes here.'

\$108. A compound verb differs from the simple in as much as it expresses a more definite and sometimes a little modified action. Of the auxiliary verbs noted above only c u k a l 'to finish' s a k a l 'to be able to' l a g a l 'to begin and continue' and c a : f i a l 'to wish,' retain their original meaning, others have entirely lost it in helping out the meaning of the principal verb.

\$109. The auxiliaries are used with different verbs but being idiomatically used, they cannot be combined with any and every verb. Their use is limited.

CHAPTER VII

Indeclinables.

Adverbs

§110. Adverbs are generally based on nouns (e. g. *jʌldi*:—‘soon’) pronouns (e. g. *jʌisə*—‘as’), adjectives (e. g. *pʌfɪlē*—‘before’) or ancient adverbs (e. g. *a:jū*—‘today’) or adverbial expressions (e. g. *o:kʌra:bə:d*—‘after that.’)

Adverbs of time

(a) based on nouns (e. g. *gfiari*: ‘moment’)

e:gfiari: ‘Just now,’

sə:gfiari: ‘then,’

je:gfiari: ‘when’ (relative),

kawana:gfiari: ‘when?’

o:orofififiari: ‘then,’

jʌldi:orphurti: ‘soon,’

də:rse: ‘late,’

e:tana:də:ri:m̩e ‘mean while,’

sʌbhdi:n ‘always.’

(b) based on adjectives (e. g. *pʌfɪlē*—‘first’).

a:g̩e: ‘formerly’, *pə:c̩h̩e*: ‘afterwards’, ‘after.’

(c) other adverbs—*a:jū* ‘today’, *kə:lfi:i* ‘yesterday or tomorrow’ *pʌrð*: or *pʌrsð*: ‘day before yesterday or day after tomorrow’ *sʌdə:a*: ‘always’ (rarely used) *ə:b* ‘now.’ *tʌb* ‘then,’ *jʌb* ‘when’ (relative), *kʌb* ‘when?’

ə:bʌfi:ð: or *ə:bə:o*: ‘even now,’

tʌbʌfi:ð: or *tʌbə:o*: ‘even then,’

kʌbʌfi:ð: or *kʌbə:o*: ‘even,’

ə:bʌfi:ð: or *ə:bə:e*: ‘just now,’

tʌbʌfi:ð: or *tʌbə:e*: ‘just then,’

ə:bʌki: ‘this time’.

jʌble: or jʌle: 'until' tʌble: tʌle: 'till
then' bə:d mə: 'after.'

\$111. Adverb of place

- (a) based on nouns— o:rɪ 'side' combined with the pronominal adjectives jʌwʌnə:, tʌwʌnə:, kʌwʌnə: etc. denotes direction e.g.,
e:fɪ o:rɪ 'on this side,'
kʌwʌnə: o:rɪ 'on what side,'
jʌwʌnə: o:rɪ 'on which ever side,'
tʌwʌnə: o:rɪ 'on that side,'
bi:c mə: 'in the middle.'
- (b) based on pronouns, e. g.
i:fɪə: 'here' jʌfɪə: 'where,'
tʌfɪə: 'there' u:fɪə: 'there,'
kʌfɪə: 'where,' e:nə: or hə:nə: 'on this side,' o:nə: or hə:nə: 'on that side.'
- (c) Other adverbs, e. g.
bfi:tʌr or bfi:tərɪ: 'within,'
ba:fʌr or bʌfʌrɪ: 'outside,'
u:pʌr or u:pərɪ: 'above,'
kha:lē or ni:cē 'below,'
a:gē: 'before,' pə:chē 'behind,'
ni:rā: or ni:rē: 'near,'
du:r or du:ri 'at a distance.'

\$112. Adverbs of Number.

The sense of once, twice etc. is expressed with the help of some such noun as tɔ:rɪ:, e.g. bʌfut tɔ:rɪ: 'often,' kʌbfū: kʌbfū: or kʌbʌfū: kʌbʌfū: 'some times, every now and then' dɔ:sərē: 'second time' ti:sərē: 'third time.'

\$113. Adverbs of Manner.

- (a) based on nouns by combining tərē: 'like' with some adjective, e.g. e:tərē: 'in this way', a:chi:

t_ar̥ē: 'well', h_a:lī: 'rapidly' g_āw̥ē: or d_{fi}:rē:
'slowly,' h_a:u: h_a:u: 'rapidly.'

(b) based on pronouns, e.g.

āis̥ē: 'in this manner,'
o:is̥ē: 'in that manner,'
k_āis̥ē: 'how?'
j_āis̥ē: t_āis̥ē: 'in the manner in which.'

\$114. Adverbs of Quantity.

e.g. aurī: 'more,' b_āfūt or j_āi:d̥ē: or
j_a:fītī: or j_a:stī: 'very much,' k_ām or t_ānīkī:
'a little,' kichu kichu or kuchu kuchu 'some
what,' a:d_{fi}a: 'half,' j_āt_ānā:, t_āt_ānā:, e:t_ānā:,
h_et_ānā: etc.

\$115. Adverb of Reason.

k_a:fīē: 'why'

\$116. Adverbs of Affirmation or Denial.

fiū, hā 'yes' na:, n_a:fī:, u fīū: 'no, not.'

\$117. Compound Adverbs.

e.g. j_āfīā: t_āfīā: 'here and there,'
j_āfīā: j_āfīā: 'wherever,'
j_āb j_āb.....t_āb t_āb 'wherever.....then,'
gā:w̥ē gā:w̥ē: 'in every village,'
k_āis̥ō: 'some how,'
k_āt_āfīū: 'any where, some where' with con-
junction c_a:fīe:
c_a:fīe: j_āfīā: 'wherever,'
c_a:fīe: j_āb 'whenever,'
c_a:fīe: j_āis̥ē: 'how soever.'

\$118. Comparison is expressed in the same manner
as that of adjectives, e.g. hām u: kā:m tō:fīārā:
s̥ē: or s̥ē: j_ālīdī: kāisākē:lī: 'I can do that thing
earlier than you can.'

\$119. Adverbs of time and place can generally be employed with *s e:* or *s ē:* to denote the sense of 'from' or 'with' *k e:* to express the meaning of 'of,' e.g. *ab s e:* or *s ē:* *aisan ka:m mati kārifā:* 'do not do such a thing from now.'

i fā: s e: or *s ē:* *cali ja:* 'go away from this place.'

kāfā: k e: *a:m hāwe:* 'the mango of which place is this?'

Note. Where English uses an adverb (e.g. very much) to modify an adjective, this dialect uses the ordinary adjective, e.g. *i: phu:l bāya:* *sun:ar bā:i* 'this flower is very pretty' *jāisān ni:mān u: adimi: bā:i o:isān sāfi:r mē: do:sār kē:fū: nāikhe:* 'no man is as good in this town as he is.'

Emphatic Forms.

\$120. Emphatic forms of some adverbs 'ab tāb' are irregular and generally modify their meaning very much. They are therefore given with each adverb. Other adverbs like *a:j u* add the ordinary terminations e.g., *a:j e:, a:j ue:, a:j ue:*

Conjunctions.

\$121. Cumulative—*ā, aurī:* 'and' e.g. *tū: ā* or *aurī: hām du:nō: adimī: bājā:rē: calē: kē:* 'you and I both will go to the market' *u: ifi wā: aile: ā taniki: deri bāithāi kē: caligāile:* 'he came here, sat for a while and went away.'

\$122 Alternative—*ca:fie:.....ca:fie:* 'either .....or'. e.g. *ca:fie: ifiā: bāithāi: ca:fie: ufiā:* 'sit either here or there.'

nā:.....nā: 'neither.....nor,' *nā: hām i fīa: bāithābi nā: ufiā:* 'I shall sit neither here nor there.'

n a:t or n a:fī:tā 'otherwise, or' h a m a r a: k e:
or k ē: r u p a:j a: d a n a:t or n a:fī:tā h a m
m a:r a:b i 'give me money or I shall beat you,' k i 'or,'
s o:a:t a:r a k i j a:g a:t a:r a: h o: 'do you sleep
or are you awake ?'

\$123. Adversative— b a:k i: 'but' u: h a w e: t a
d fī a n i: b a:k i: k e:fī u: k e: or k ē: e:g o: p a:i:
n a: d e:i he is rich but does not give even a pie to
any body or though he is rich he does not etc.

\$124. Subordinative :— j e: or j e:k i 'that' u
h a m a r a: s e: or s ē: k a:fī l e: j e: or j e:k i:
t o:fī a r a: g fī a r ē: c o:r i: f o: g a:i l i 'he told
me that a theft had occurred at yours.'

u k a:fī l e: j e: h a m j a:l d i: a:i b i 'he said
that he would return soon.'

j e:fī m ē: or j e:m ē: 'in order that' u d a w a:i:
k h a i l e: j e:fī m e: or j e:m ē: j a:l d i: n i:k
f o: j a:s u 'he took medicine inorder that he might
recover soon.'

j o: 'if,' j o: h a m s u t i: t a: m a r i fī a: 'beat
me, if I sleep,' j a:n u: 'as if.'

t ū: r a:t i k h ā: a i s a n h a l:a: m a c a w a l a:
j a:n u: d ā:k a: p a:r a l b a:i 'you raised such an
alarm at night as if a dacoity had taken place.'

Appendix (a)

B a:m fī a n k e: K a:h a n i:

e g o b a:m h a n r a:fī l e: a: e:g o: u n f u k a:r
m e fī r a:r u: r a:fī l i: D u n o: a d i m i:k a: b a:fī u t
k a:l e:s h o:t r a:fī e: A n: b i n a: k a:i: u p a:s b i:
t i g a:i l E:h i: m e e k d i n u n u k a:r m e h r a:r u
k a:fī l i: j e: "j a:i: n a: j a:t j a:j m a n i k a:
m e: j e h m e: j i:e: k e: a l a m h o:k h o:" T a
k a:fī l e: j e: "j a:, r a:fī t a: g h a:t k h a:t i r
s e:r b h a r i s a t u a: t o:l p a:r o:s s ē: l e;a:w a:"

Unhukar mehra:ru: ḡili: a: e:k se:r
 s̄atua:le: aili: U:s̄atua: ap̄na: khatir
 dh̄ali lisi:ali: a: e:k se:r rakhi:le: a:i:ke:,
 o:kara: up̄ar e:k mu:thi: satua: chiti
 ke ḡā:thia:i di:ali:

Ba:ba:ji: le:i ke: c̄alale: E:k n̄adi:
 ka: kina:r p̄ar c̄afūpi ḡile: O:fī jā:
 s̄a:nā:n s̄a:yjha: kaile: a: c̄afāle: je:
 bho:jān kārī: Ga:thāri: kholi kemut-
 ha: s̄ē kāyha:le: t̄ ka: laukāl kha:li:
 ra:khi: Tabkāra:r pitike: ro:we: lagale:
 "ha:i bidhi bārmha:! ka:likhālā:kāpa:r
 mē?" E:fī: mē s̄a:ykar pa:rbati:ji: unhukar
 ro:āl suni ke ufiā: p̄argāt bha:ili:a: puchi
 bāithali: "e: bha:je: tū: ka:kē: a:tāna:
 ro:ā ta:rā?" Ta:b ba:ba:ji bo:lāle: je:
 "he: sa:mina:th! hām bāga: ḡari:b hāuf:
 kai upa:sbiti ḡail fa: t̄ hām iñāwā:
 li: hā: Ta:hāma:r mehra:ru: satua:
 ba:nfi di:ali: Ta:hām jāb bho:jān
 kāre: bāithali: fā: t̄ u:ra:kho: ḡail
 Ta:e:fī:ke: hām ro:āta:ni:" Ta:s̄a:ykarjī:
 ka: bo:lāli: je: "hām to:hara: ke e:go:
 jho:ri: de:ta:ni: Jāb tū: eh me: ha:th
 lagāibā: t̄ kha:e: ke mili:ja:i:" E:kara:
 ba:d s̄a:ykarjī: pa:rbati:ji: na:p̄ata:
 ho: ḡaili: s̄ab

Ba:ba:ji: tab s̄a:nā:n kāike s̄a:ykarjī:
 ke sumirlī a: jho:ri: meha:th dālāli: Ta:
 o:h me: s̄ē malpu:a: mithai: nikālāl
 Bho:jān kāike tabuhā:ka: c̄alata: bha:
 ili: Ta:ek kō:ha:r ce:la:rāfie: O:kara:ki:
 fā: c̄afūpi ḡaili: Kō:hara: go:vō:v lag-
 alāsi a: ufiā: kerāso:i: bānwa:we: ke:
 bhitarī: le: ḡail Jho:ri: a:pān ba:ba:
 ji: khū:ti:par tā:gi di:ali:

Kō:hara: ke: laikāwa: kāfāle:sāje:

ca:lā: de:khi: jā: ki ba: ba: ji: ka:
 jho:ri: mē: ka: ba:i" Tā jā:b fi:th
 lagawale: sā tā o:f mē se ma:l pua:
 mitfai:i: nikale: la:gāl Tā u a:nān se:
 bfi:o:jān kāile: sā Ba:ba:ji: bfi:o:jān
 kāike:a:lī:a;kāfālīje:"āb hām ca:lābī"
 Kō:fāra: khus ho:i ke: pu:ja: diflasi
 Ba:ba: ji: o:jāg se: ca:la:ta: bālī:

Ca:lat ca:lat uhā: ka: ārāna: gā:wē:
 pāfuci gālī: Unfukar mefira: ru: go:v
 dfo:āli: Tā ba:ba:ji: kāfāle: je: "e:go
 kātħāwāti le: a:wā;" Tā u:le: aili Ba:
 ba:ji: sañkarji: kesumiri ke jho:ri: me
 fi:th lagawale: Tā o:mē se ma:l pua: mi-
 tfa:i: nikalala: Kātħāwātibħāri gāli
 Ārāna: mefira:ru:se: kāfāle: je: "āb hā-
 mani: ka: e:fi:ke: ro:jiga:r kārī:jā;"

O:f gā:wā me e:go: ra:ja: rāfāle: Sāi
 ba:mfi:ān ke: ro:j bfi:o:jān kāra:wāsu E:fi
 me: kāwāno: ādimi ja:i ke: ba:mfi:ān ka:
 jfi:ri:ke: ba:t ra:ja: se: kāfālāsiRa:ja
 jfi:ri:le:a:we:kha:tirsipa:finke:bfi:-
 jāle:a: kāfālē:je:jo:ba:ba:ji: na:de:-
 su:tāchi:nili:fā:lo:g Tā u:chi:nikera:-
 ja: sa:fe:b ka:pa:sē:le: gāil lo:g Ab sāi
 ba:mfi:ān ka: bādālē: u fājā:r fājā:r ba:
 mfi:ān khia:we: lagale:

Ba:ba:ji: bāgā: du:kh mānāle: a: ārā-
 na: mefira:ru:sē kāfāle: ki phe:nu: fām
 o:fi: jāgāfi par ja:ta:ni: u: nādi ka:
 kina:rē: ca:la: gāile: Bina: an jāl ke:
 uhā: bila:p kāre: lagale: Sañkarji ka:
 e:fi ba:tke: bfi:ārānāk parāl Tāb uhā:ka:
 pa:rba:tij:i: ka: sa:thē: ba:ba:ji: ke de:-
 kfē: kha:tirālī: Tā ba:ba:ji: kāfāle:
 je: ra:ja: fāmāra: sē: jfi: ri: chor:i
 līfāle:" Tā sañkarji ba:ba:ji: ke: e:go:

do:sari j̄fio:ri:diſiale:a:k̄fiale:j̄e:“ja:
 a: ra:ja: se: k̄fia: je: e: ra:ja: f̄ama:r
 j̄fio:ri: d̄i: a: na:f̄i:t̄a h̄amara: se s̄amar
 l̄i: T̄a ra:ja: t̄a to:f̄a:r ba:t m̄anifiē: na:
 Jo:s̄amar le:su t̄a j̄fio:ri: kemūf̄ kho:li:
 ke: pā:c b̄fā:wari ḡfuma:i ke unfiukara:
 ph̄audi mē ph̄ē:ki diſia: T̄a of̄ mē sesā:p
 bi:chi: nikali ke lo:gāni keka:ti diſiē:
 s̄ani, a: lo:g m̄ari ja:i: Jo:ji:a:we:ke: m̄an
 fio:khe: t̄a a:pāni ka:nī: āguri: ke ci:ri
 ke o:kār khu:n s̄abf̄ ka: mūf̄ me: de: di:
 f̄ia:” E:t̄ana: k̄fī ke s̄ānkarji a: pa:r
 bat̄i:ji: ka: ufā: se cālidif̄alī:

E:k̄ra: ba:d ba:ba:ji: ko:f̄āra: ki:f̄ā:
 ph̄e:nu: ḡaile: U: unfiukara: ke khia wā-
 lāsi Kō:f̄ara: ke l̄aikāwa: aile:s̄ani a:
 j̄fio:ri: me: f̄a:th̄ lagāwale: s̄ani t̄a
 o:mē: se s̄ā:p bi:chi: nikali ke: unfiāni:
 ke: ka:ti dif̄lesā a: u: m̄ari ḡaile:sā
 T̄a kō:f̄ara: ja:i ke ba:ba:ji: se k̄fālāsi
 Ufā:ka: df̄irāja: df̄irāwālē: J̄fio:ri:
 b̄nukāi ke a:pān ka:ni: āguri: ci:ri ke
 māje: l̄aikāni ka: mūf̄ par rūdf̄ir
 da:li dif̄alī: L̄aika: ji: ḡaile: s̄ani.

Ba:ba:ji: ufā: se ḡfārē: ḡaile: T̄a
 ra:ja: ki:f̄ā: ḡaile: a: k̄fiale: je: “ki:
 t̄a h̄ama:r j̄fio:ri: d̄i: na:f̄i: t̄a h̄amara:
 se s̄amar l̄i:” T̄a ra:ja: l̄aqe: kha:tir
 ie:a:r b̄f̄aile: T̄a l̄aqa:i: ke din ro:pa:i
 ḡail Ba:ba:ji: ḡfār par aile:, b̄f̄o:jān
 pa:t̄ar kaile: a: s̄amar me: j̄fio:ri: le:
 ke: ḡaile: T̄a ra:ja: k̄fiale: je: “l̄aqa:i
 par cāli:” Ra:ja: sa:f̄ie:b ka: o:ri b̄f̄ut
 lo:g to:b b̄nukhile: ke rāfie: a: ba:ba:ji
 a kāle:rāfiale: T̄a u s̄ānkarji: ke nā:wā
 le:ke: pā:c be:ri: j̄fio:ri: ḡfuma:i ke
 ph̄audi mē: ph̄ē:ki diſiale: T̄a o:mē: se

sā:p bi:chi: nikālāle: sā a: lo:gāni ke
 kāti: dīfāle:sā a: sābfī lo:g māri gāil
 Tā ra:nī: sāmār me: a:i ke ba:ba:ji: ka:
 go:v pār giri pārali:

U ba:ba:ji: ke: jhō:ri: de: dīfāli: a:
 kāfāli: je: "fāma:r ḫpra:dī chemā:
 kārī: a: hāmāra: lo:g a: pāti: ke jia:i
 dī:" Tā u a:pāni ka:nī: īguri: ci:ri: ke
 o:kār khū:n māje: phāudi pār chiriki
 dīfāle: U lo:g jī: gāil Jāisē: o: lo:g ke:
 din lāwātālō:iśē: sābfī ke: lāwātō:

The Story of a Brahman.

There lived a Brahman and his wife. Both of them were in much troubles. (They) passed many a day without food. In the meantime, one day, his wife said to him, "Go to the 'jajmani' so that you may get some thing for the support." Then he said "Go and fetch a seer of 'sattu' from the neighbourhood for the way."

His wife went and brought a seer of 'sattu.' She kept 'sattu' for herself and having brought one seer ashes, she, after spreading a handfull of *sattu* over it, tied it in a piece of cloth.

The brahman started with it. (He) arrived at the bank of a river. He took his bath at this place, said his prayers and wanted to take (his) meals. When after untying the small bundle, he took a handfull (of *sattu*), then what he saw was nothing but ashes. Then beating his fore-head he began to cry out, "O Lord Creator! what did you write in my forehead?" In the mean time, Lord Shanker and Parvati, hearing his cries appeared at the spot and asked him, "O Brother! why are you weeping so much?" The Brahman said, "O Lord of Lords! I am very poor. After passing many a day in fast I came here. My wife had given (me) 'sattu.' But when I sat down here for dining, it was turned into

ashes. So I am weeping for this." Then Shankar said, "I am giving you a bag. When you will put your hand in it, you will find something to eat." After this, Lord Shankar and Parvati disappeared.

Then the Brahman after taking his bath, repeated the name of Shankar and put his hand in the bag. (He) got *malpua* and sweetmeats in it. Then after taking his food he took his way. There lived a potter (who was his) disciple He (the Brahman) reached his (the potter's) house. The potter touched his feet and took him inside the house to prepare his (the Brahman's) food. The Brahman hung his bag on a peg.

The children of the potter proposed among themselves "Let us see what there is in the bag of the Brahman." When they put their hands in the bag, *malpua* and sweetmeats began to come out (of the bag). (Then) they ate them with great satisfaction. The Brahman after taking his foot, came and said, "Now I shall start." The potter put some coins at his (the Brahman's) feet with great pleasure. The Brahman took his way.

After going for some time, (he) reached his village. His wife washed his feet. Then the Brahman said, "Bring a (big wooden) plate." She brought it. The Brahman after repeating the name of Shankar put his hand in the bag. Then *malpua* and sweetmeats came out of it and the wooden plate was filled. He said to his wife, "Now we should trade with it."

There lived a raja in the village. (He) fed hundred Brahmans daily. In the meantime, some one told the raja the mystery of the bag. The raja sent his sepoys to bring the bag and ordered them to seize the bag from the Brahman if he refused to give it. (Then) they seized the bag and brought it before the raja. Now the raja began to feed thousand Brahmans instead of hundred ones.

The Brahman was much aggrieved and said to his wife, "I am going again to the same place." He reached the bank of the river. (He) began to lament there without

any food and drink. Shankar heard it. he came there with Parvati to see him (the Brahman). the Brahman said, "The raja has seized the bag from me." Shankar handed over to the Brahman another bag and said, "Go and tell the raja to return your bag or tell him to fight with you. The raja will not listen to you. If he fights with you, open the mouth of the bag and after turning it five times, throw it in the army of the raja. Then serpents and scorpions coming out of the bag will bite the people and they will die. If you want to make them alive, after operating your little finger drop its blood in the mouth of every one." So saying, Shankar and Parvati went away from there.

After this, the Brahman again went to the potter. He entertained him (the Brahman). The children of the potter again came and put their hands in the bag. Then snakes and scorpions coming out of the bag bit them and they died. Then the potter told this fact to the Brahman. He consoled the potter. (He) after closing the mouth of the bag operated his little finger and dropped the blood into their mouths. The children were alive.

The Brahman went his home. Then he went to the raja and told him, "Either give my bag or fight with me." The raja agreed to fight. Then the day was fixed for fight. The Brahman came to his house, took his meals and went to the battle field with his (Brahman's) bag. The raja said, "Let us go to the battle field." On the side of the raja there were many people with rifles and canons; but the Brahman was alone. Then he repeated the name of Shankar and after turning the bag five times, threw it in the army. The snakes and scorpions came out, bit the people and they all died. Then the queen came to the battle-field and threw herself at the feet of the Brahman.

She handed over the bag to the Brahman and said to him, "Kindly excuse my fault and revive my people and my husband." Then after operating his little finger, he sprinkled its blood on the people. They all came back to life. May every body's good days return as theirs did.

Appendix (b)

j̄ ātsa:rī¹

1. ra:ma: bāgia: me pā:c phe:y a māwa:
pā:cis go: māhuwa: ba:yē: ho: ra:m
2. ra:ma: tābā:hū: na: bāgia: gāmāk
de:le: e:kāli: be:ilia: binu ho:
ra:m
3. ra:ma: pā:c pa:t khāilō: mē: pānāwā:
pā:cis go: so:pāria: khāilō: ho:
ra:m
4. ra:ma: tābā:hū: na: mū:h bfiāile la:l
tā e:kāli: khājāria: binu fo: ra:m
5. ra:ma: se:r bfiāri so:nāwā: pāhirālō:
pā:seri: bhāri cānia: ho: ra:m
6. ra:ma: tābā:hū: na: de:fia: so:fa:
wāni e:kāle se:nurwa: binu fo:
ra:m
7. ra:ma: sa:su ghārē: pā:c go: de:wā-
rāwa: pā:cis go: bfiā:surwa: ba:yē
fo: ra:m
8. ra:ma: tābā:hū:na: sāsura: so:fa:wān
e:kāle kānfia²: binu fo:ra:m

A song sung at the time of grinding corn.

Note 1. The theme of the song is in verse 8. In this a woman is expressing her ideas about the importance of the husband.

Note 2. For the sake of rhythm the words in a song undergo some changes which are not generally visible in ordinary speech. For instance, a short *a* is added to every word which ends in a consonant, final vowels

1. j̄ ātsa:rī is the term used for the songs which are sung by the women while grinding corn in a handmill made of stone. Usually two women turn the mill and sing the song together.

2. Literally means Lord Krishna but here it means 'husband.'

are often lengthened and the long vowels in the middle of a word are often shortened.

Note 3. The language of songs is somewhat borrowed and archaic. For instance in verse 3 kh[ा]ilo: and m[े]: and in verse 5 p[ा]firalō: forms are no longer in use. The past indicative forms in the modern Bhojapuri are kh[ा]ilī: and p[ा]firalī:, similarly, mē:, the short form of h[ा]m, is no longer in use in the modern dialect.

Translation.

1. In the garden there are five trees of mango and twenty-five of *mahua*.
2. Even then the garden does not give sweet smell only without *bela* flower.
3. I chewed five betel leaves and twenty-five betel nuts.
4. Even then my mouth did not become red only without catechu.
5. I adorned myself with one seer of gold and five seer of silver.
6. Even then my body did not become beautiful only without vermillion.
7. In the house of my mother-in-law there are five younger brother-in-laws and twenty-five elder brother-in-laws.
8. Even then the mother-in-law's house is not attractive only without my husband.

JOURNAL
 OF THE
BIHAR AND ORISSA RESEARCH SOCIETY
DECEMBER 1935

CONTENTS

Leading Articles

	PAGE
I. Report of Anthropological Work in 1934-35. <i>By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L., M.L.C.</i>	213
II. Ethnographical Investigation in Official Records. <i>By Rai Bahadur Sarat Chandra Roy, M.A., B.L., M.L.C.</i>	231

Reviews and Notices of Books

By K. P. Jayaswal

I. Vinaya Piṭaka and Majjhima Nikāya translated into Hindi. <i>By Tripiṭakāchārya Rābula Sāṅkrityāyana</i> and published by the Mahābodhī Sabhā of Sarnath	251
II. Buddha-charyā in Hindi. <i>By Tripiṭakāchārya Rābula Sāṅkrityāyana</i>	251
III. Bhāratīya Chitrakalā in Hindi. <i>By N. C. Mehta Esq., I.C.S.</i>	252
IV. History of Kashmir under the title of "River of Kings," English translation of the Rājatarānginī. <i>By R. S. Pandit</i>	252

By Dr. T. Chaudhuri

V. Anthology of Vedic Hymns published by the Ramlal Kapur Trust, Anarkali, Lahore	253
VI. Companion to Anthology of Vedic Hymns published by the Ramlal Kapur Trust, Anarkali, Lahore	253

Notes of the Quarter

I.	Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held on December 15, 1935	254
II.	Proceedings of an Ordinary Meeting of the Bihar and Orissa Research Society held on September 19, 1935 .. . Haraprasad Memorial Fund	256 257

Appendix

I.	Vādanyāya. Edited by Tripiṭakāchārya Rābula Sāṅ- krityāyana (with Introduction i—xii) .. .	1—73
----	---	------

JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

VOL. XXI]

1935

[PART IV

Leading Articles

REPORT OF ANTHROPOLOGICAL WORK IN 1934-35

THE MIGRATIONS OF THE KHĀRIĀS

By RAI BAHADUR SARAT CHANDRA ROY, M.A., B.L., M.L.C.

During the year 1934-35, besides continuing my ethnographical investigations among the Korwas and the Asurs and the ethnology of some other tribes and castes of Chōṭā-Nāgpur, and the Archaeology of the Chōṭā-Nāgpur Division, I have been preparing for the press a monograph on the Khāriās who form one of the three principal tribes of Chōṭā-Nāgpur, the other two being the Mūndās and Orāons.

Although Chōṭā-Nāgpur is the principal stronghold of the tribe there is a fairly large population of Khāriās in Orissā and the Central Provinces as well. In the last (1931) Census, the Khāriā population of Chōṭā-Nāgpur was found to be 85,360; of Orissā, 51,806; and of the Central Provinces, 13,266. In Chōṭā-Nāgpur the Khāriās are found in the Rānchi (75,083), Singhbhum (5,879) and Mānbhum (4,398) districts. In Orissā they are found in the Sambalpur District (1,884), in the Gāngpur State (36,656), Mayurbhanj State (11,573), the Bāmra State (1,996), the Dhenkanāl State (1,349), and in other States (1,793). In

the Central Provinces they are found in the Jāshpur State (4,148), the Rāi-Gāṛh State (4,192), the Bilāspur District (1,444), the Rāipur District (1,026), the Sarnagarh State (856), the Chhindwārā District (648), the Udaipur State (471), the Surguja State (241), the Sakti State (109), the Drug District (124), the Kerā State (3), the Seoni District (3), and the Jubbalpur District (1).

Thus, leaving out of account the considerable but fluctuating immigrant Khāriā population in Assam and its neighbouring Bengal District of Jalpāiguri, and the Hinduized off-shoot of the tribe who strayed generations ago into the highlands of the Bankura District in West Bengal and the southern borders of the Bengal District of Midnapore, the permanent habitat of the Khāriā tribe now extends from the central hill-ranges of the Mayurbhanj State of Orīssā in the South-east and the hills of the Singhbhum and Mānbhum Districts to the north of Mayurbhanj, through the hills and plateaus of the Rānchi and Sambalpur Districts and fourteen out of the twenty-four Feudatory States of Orīssā, and the adjoining Central Provinces States of Jāshpur, Udaipur, Rāigarh, Sakti, and Sarnagarh in the middle, to as far west as the Bilāspur, Rāipur, Durg, and Chhindwārā Districts of the Central Provinces. This wide area lies roughly between 20° and 23° North Latitude and 79° and 87° East Longitude.

In the extreme east of this wide area dwell the Hill Khāriās, the most primitive section of the tribe; in the middle the Dūdh Khāriās, the comparatively most advanced section of the tribe, and in the west the Dhelki Khāriās who stand midway, in point of culture, between the other two sections.

Now the question naturally arises what was the original habitat and centre of dispersion of the tribe?

ORIGIN AND MIGRATIONS OF THE KHĀRIĀS

As for the origin of the tribal name 'Khāriā' nothing can be said for certain. Mr. Russel's collaborator in the preparation of *The Castes and Tribes of the Central Provinces*, Rai Bahadur Hiralal, suggests its derivation from *Khāriā*, a palanquin or litter. He states that in the Orīyā country, Orāons, who carry litters, are also called Khāriās and that this derivation is in accordance with

the traditions of the Khāriās that their first ancestors carried a *banghy*, and with the fact that the Kols are the best professional *dooli-bearers*. This derivation, however, appears to me to be far-fetched and not very probable. In Chōṭā-Nāgpur which is the principal centre of the Dūdh Khāriās, these people hold a fairly high position and are not generally employed as palanquin-bearers. In Orīssā the Bāuris and the Kōrās or Kōrā-Matias have the 'bānghy' (carrying-pole) for their *santak* or emblem but the Khāriās of Mayurbhanj have the sword (*khāndā*) for their *santak* or emblem. It appears more probable that the name Khāriā is a variant of the name 'Hōrō' (man) adopted by the Mūṇḍā as their tribal name, 'Hō' or 'Hōr' adopted by the Hōs, 'Kōr-Ku' adopted by the Kōrkus, and 'Kōrwā' adopted by another branch of the Mūṇḍā race. Against this derivation it may be said that in the Khāriā language the word for 'man' is not a derivative of the same root from which the words 'Hōr', 'Hōrō', 'Kōrwā' and 'Kōrku' are derived. It may however be pointed out that although the general term for man is 'lebu',—when 'man' as distinguished from 'woman' is meant, the Khāriā uses the term "Kodpura".

As for the original habitat of the Khāriās, their division into the three principal sections, and the past migrations of these different sections we have to depend only on vague tribal traditions. But so far as the Hill Khāriās are concerned even the obscure light of tradition with regard to their former migrations is lacking. For, their only tradition of origin represents them as autochthones of the Mayurbhanj Hills. The Dhelkī Khāriās and the Dūdh Khāriās possess traditions somewhat definite, though rather of a general nature, regarding their past wanderings. From these traditions interpreted in the light of the present distribution of the tribe and other available evidence, we may form a more or less probable conjecture of the alternative courses, one or other of which their former migrations might have taken.

The Hill Khāriā tradition which was recounted to me by several Hill Khāriā tradition of origin. Khāriās of the Mayurbhanj State (such as Karicharan Dihuri of Kanchhinda, Panchu Dehuri of Kusumbandha), is as follows:—God created first the sky and the earth and then a pe-

fowl. The bird laid an egg. It burst. And from the shell of the egg issued the first Khāriā, from the white of the egg the first Purān (now a Hinduised caste of Mayurbhanj, probably a section of the Bhūinyās with whom Risley identifies them), and from the yellow of the egg the ancestor of the ruling Bhanj family of Mayurbhanj. This is said to have happened at a place called Adipur in the present Bamanghati Sub-division of the State, and the first ancestor of the Khāriās is said to have been named Ādi-Khāriā. It is interesting to note that according to the tradition of the Mayurbhanj Rāj family, Ādi Singh was the name of the first Bhanj Rājā of the Mayurbhanj State. Some Hinduised Khāriās add that of the descendants of Ādi-Khāriā, Gandharb-Khāriā settled at Rai-rangpur (the present head-quarters of the Bāmanghati sub-division of the Mayurbhanj State), Bidh Khāriā settled at Lohāgaṛh, Hari Khāriā at Haripurgāṛh, and Basu Khāriā at Jashipur (formerly known as Dāspur). The Khāriās of the Simlipal Hills, they say, are the descendants of Basu Savar. This Savar is represented by Hindu traditions as a devotee of the God Sri Krishna. The tradition goes that a Brāhmaṇa named Bidyapati whom Rājā Indra-Dumnya, King of Mālwā, had sent out in search of the God Vishnu or Sri Krishna found Basu Savar secretly worshipping the deity in the jungle of Nilāchal (on the site on which the present temple of Jagarnāth at Puri stands) in the form of a blue-stone image. This Brāhmaṇa won the confidence of Basu Savar, became enamoured of the daughter of Basu Savar and married her. The name Basu has been since further Aryanized into Viswa-Basu.

Some Khāriā families of Mayurbhanj who have acquired the title of *Pāṭbandhā* because they possess the privilege of placing a silk cloth (*pāṭ*) over the *Ratha* (or wooden car) of the God Sri Krishna or Jagarnāth on the occasion of the Ratha Jātrā or Car-festival celebrated by the Rājā of Mayurbhanj at his capital, also call themselves Brāhmaṇ Khāriās. Some have further improved upon this legend. One Kashinath Pāṭbandhā of village Darkhuli (a village about 5 miles to the north-west of the Raja's capital at Baripādā) gave the following improved version of the legend: "The first Bhanj Rājā came out of the yolk of the egg of the peahen, from its white came out the ancestor of the Purāns, from

the membranes (*Uri*) sprang the ancestor of the Uriyās or Oriyās, and from the shell sprang the first ancestor of the Khāriās. This is why the Khāriās do not kill the peacock nor eat its meat. We Pāṭbandhā Khāriās are Brāmhan Khāriās. There are only 20 families of Brāmhan Khāriās in the Mayurbhanj State and 20 families in the Dhalbhum." I could not however trace out these Pāṭbandhā Khāriās in Dhalbhum. It may be mentioned that during the Car-festival (Ratha Jātrā) and the bathing festival (Snān Jātrā) of the deity Jagarnāth at Puri, the reputed descendants of Basu the Savar have the privilege of touching the image and, in fact, act as the custodians of the deity and the Car for the occasion. These Savars attached to the Puri Temple are called "Daitas". This term 'Daita', it need hardly be noted, is an abbreviation of 'Daitya' which is an appellation applied to the aborigines of India in ancient Sanskrit writings.

It appears likely that in this Khāriā tradition of origin from an egg some ancient origin-myth of the tribe has been mixed up with later Hindu traditions about Sri Krishna and Basu Savara. The myth about the origin of the tribe from one or more eggs is also found among the allied tribe of the Sāntāls. According to Sāntāl traditions a goose and a gander were the first living beings created by God (*Thākur Jiu*); the goose laid two eggs, out of which was hatched the first human pair who became the progenitors of the Sāntāls.

The way in which accretions are gradually made to the original nucleus of an ancient tradition will be seen from the following legend given by a man of the now Hindu caste of *Purāṇs*, named Jateya Nayak of village Kādopāṇi in the Sadar Sub-division of Mayurbhanj. His account was as follows:—

"The Semen of Bhagwān (God) fell on earth and it took the form of a pea-fowl's egg. By Bhagwān's command the egg was taken care of by the ancient Hindu Rishi (holy sage) Vaśiṣṭha. In due time the ancestor of the Bhanja Kings issued from the yolk, the ancestor of the Purāṇ people from its white, the ancestor of the Jarā Savara from the *jāl* or membranous coating of the egg, and from the shell the Brāmhan Khāriās. The present descendants of the Jarā Savarā are the Brāmhan Khāriās—whose descendants have

the privilege of placing the silken cloth or net over the secret car (*Ratha*) of Jagarnāth at the Rathā-Jātrā festival at the capital of Mayurbhanj, and the 'Daitas' or 'Daita-patis' of Puri who take a principal part in the Rathā-Jātrā festival there. It may be noted in this connection that according to Sir George Grierson the Khāriā dialect is more closely allied to Savara than to any other Munda dialect, and has some similarity to Kurku and Juang.

The legend of the autochthonous origin of the Hill Khāriās of Mayurbhanj would thus appear to have been probably developed out of an old legend of the tribe which has since been given a local value by this section of the tribe.

Some old Hill Khāriās living on the Dhalbhum hills gave me the names of their first ancestor and ancestress as *Sabbar-Burha* and *Sabbar-Burhi*. This would appear to indicate that the Khāriās originally formed a branch of the great Savar people. The tradition of the Mayurbhanj Khāriās that they are the descendants of Basu Savar lends supports to this conjecture. General Cunningham points out that the Munda-speaking Santals are called Savaras by their Dravidian-speaking neighbours—the Mal Paharis—and he concludes a long chapter on the Savaras as follows:—

"My conclusion is that, in early times where the name of the Savara is used, it probably covers all the different divisions of the 'Kols', (that is to say, all the Munda tribes) as they are now called", who, in early Aryan times, spread far and wide over the Central Hill Belt of India. The Present writer, in his work on *the Mundas and their Country* and Mr. B. C. Mazumdar in the *Aborigines of the Highlands of Central India*, have also adopted the same view. Mr. Tarak Nath Das at p. 23 of his little monograph entitled *The Wild-Kharias of Dhalbhum* (Calcutta University, 1931), describes the tribe as—"The Kharias or Chhabbars as they call themselves". Evidently he did not realise the fact that the name that he heard pronounced as "Chhabbars" was really "Sabbar" or "Sabara". And if he had pursued his enquiry further he would possibly have come upon the legend of the origin of the tribe from 'Sabbar-Burhā' and 'Sabbar-Burhī' (or an old Savara couple).

The Hill Khāriās like the present Savar tribe of Orissa have no language of their own but have adopted the language of their

neighbours—namely Oriyā in Mayurbhanj and other Orissā States and Bengali in Singhbhum (Dhalbhumi) and Mānbhum. But even these Hill Khāriās in Bengali-speaking areas still retain some Oriyā words in their vocabulary, thereby indicating their migration from Orissā, and thus supporting the tradition of Mayurbhanj being their centre of dispersion. Thus I found that the Oriyā words 'Māipō' for wife, 'Nia' for fire, 'Pej' (gruel) for boiled rice are still used by some of these Khāriās in the Dhalbhumi hills; and like the Oriyās, they sometimes add the Oriyā suffix 'boonoo' to some common names. Thus they say 'shāp-boonoo' for the snake and 'māch-boonoo' for 'fish'. And it is significant that the use of these Oriyā words and suffix are also in vogue among the Khāriās of the purely Bengali-speaking district of Manbhum.

From the facts that the Hill Khāriās have forgotten their own language and that their social customs and institutions are far more primitive than those of the other sections of the Khāriās, it may be inferred that the former separated from the latter long, long ago. It must have taken the other sections of the Khāriās several long centuries to rise to their present stage of culture, from the much lower level of primitive culture in which the Hill Khāriās are still found. Even if we suppose the Hill Khāriās to be a degenerate branch of the Khāriās it must have taken a very long time to produce the wide difference that now exists between the two levels of culture.

In the last legend of origin cited above, Jarā Savara is said to be the ancestor of the Hinduised section of the Hill Khāriās who are assigned a part in the ceremonies connected with the Rath Jātrā celebrations in Mayurbhanj and therefore style themselves as Brāmhāṇ Khāriās. Now the Savaras of the Ganjam district in Madras are divided into six sections (*Sudda, Sannapania, Mela, Lodoro, Jara* and *Lembo-Lanjia* or long-tailed), of which one is *Jarā* or *Jarā Savara*.

Jarā is not given as the name of any of the sections of the Savars in Bengal, Bihar and Orissā. Risley tells us that "the Savaras of the Orissa Tributary States are divided into four sub-tribes—*Bendkar, Parira, Jharna* and *Palli*. The name of 'Jhārua', which resembles 'Jarā' means 'pertaining to jungles' (and therefore

presumably 'wild'). Thurston in his *Castes and Tribes of Southern India* gives the names of the six sub-divisions among the Hill Savaras of Southern India (Ganjam and Vizagapatam districts) as follows:—"Jati Savara or Maliah (Jungle) Savara; Arsi, Arist (monkey) or Lombo Lanjia (long-tailed), Luara or Muli (workers in iron), Kindal (basket-makers), Jadu (living in the hill country beyond Kallakota and Puttagujja) and Kumbi (potters)." Neither the Bundelkhand Savaras or the Savars of the United Provinces nor the Central Provinces or Chhattisgarhi Savars (Lāriā Savars) possess, in any section of them, the name of *Jara* or some similar name. It is probable that *Jara*, *Jhāruā* and *Jadu* or *Jaru* may be variants of the same name. If this be so, it will not be unreasonable to infer that the Hill Khāriās who claim to have been intimately associated or connected with the Jarā Savaras may have found their way from their original home in some part of the Central Hill Belt of India by the same route as the Savars of the Ganjam district, and reached the Mayurbhanj hills which became the centre of their subsequent dispersion, if not their area of characterization.

The fact that the Hill Khāriās have forgotten their tribal tongue and differ widely in their traditions and customs, except on some fundamental ideas and beliefs from the main body of the tribe may be accounted for, as I have already said by separation from the main body of Khāriās by a wide intervening territory for a considerably long period.

Whereas the Hill Khāriās regard themselves as the autochthones of the Mayurbhanj State, both the Dūdh Khāriās and Dhelki Khāriās possess tradition of their ancient migrations from the Kaimur Plateau which at Rohtasgarh rises to an elevation of 1,490 feet above sea-level. All the elders of the Dūdh Khāriās and Dhelki Khāriās whom I questioned recounted the tradition of their having once lived in "Ruidas-Pātna", and thence come down what they called—"Khāriā Ghāṭ" (the Khāriā Pass) to Chōṭā-Nāgpur. The Dhelki section migrated from their ancient home on the Rohtās plateau sometime before the Dūdh Khāriās and made settlements along the banks of River Sankh in the south-western parts of the Rānchi district. Tapkarā (now Parganā Bhourpāhār, thanā Kolebirā,) and Tāmṛā (now Parganā Biru, thanā Simdegā) are

named as having been their principal centres in those days in what is now the Rānchi District. Later the Dūdh Khāriās came to the country where the Dhelkis had preceded them. These later immigrants who had stricter notions of purity in food called themselves the Dūdh Khāriās (lit., Milk Khāriās, probably meaning, Khāriās ceremonially clean or pure as milk), and outcasted the earlier Khāriā settlers in the land whom they called *Dhelki* (or Dhella-ki) or *Seng Dhelki* (lit., he came first). The ground assigned for this "outcasting" is that the Khāriās took food cooked by the Mūndās who were already in occupation of the country when the Dhelkis arrived there. On being outcasted the Dhelki Khāriās crossed the hills which separate the Simdega, Thithaitāngar, Kurdeg and Bolba thanas of the Rānchi district from the present Feudatory States of Gangpur and the western part of Jāshpur.

Dūdh Khāriā migration traditions go into greater details. Thus, Māhto (alias Sulean) Kerketa and some other Dūdh Khāriās of Simdega, and Ram Induar of Tābādih (Thana Simdega) gave me the following version:—"The ancestors of the Dūdh Khāriās and the Dhelki Kāriās lived as one people under their own king in Ruidas-Paṭnā. The Khāriā Rājā named Moreng who was very rich and had many cattle, was attacked by an Āhir Chief and his people, and was worsted. The Khāriā Chief left Ruidas-Paṭnā with his elder sons and followers leaving his wife and younger sons and some tribe-fellows in the old home as the younger sons were too young to undertake the hardships of the journey. The Gohār Pūjā (Cattle-shed festival) of our tribe is really the propitiation of the spirit of the Āhīr-Āhīrin with whom our ancestors fought at Ruidas-Patnā. The Khāriā Chief and his sons and followers moved on to this country (Chōtā-Nāgpur) and settled in Parganā Biru and its neighbourhood (in the South-western part of the present Ranchi District). Later on when the younger sons of the Khāriā Chief became old enough to undertake long journeys, they and their companies too left Ruidas-Paṭnā and passed through the Chōtā-Nāgpur plateau along the valley of the [South] Koel through Pālkot, Basiā, and Kolēbirā to Parganā Biru. On the way many families settled down all along the banks of the Koel. Their first halt on the

Chōṭā-Nāgpur plateau was at a place called Murgu. And one of their main centres and halting places which tradition remembers is village Porā in thana Basiā. In Parganā Biru they met the Dhelki Khāriās who had preceded them. As the later immigrants were led by the younger sons of the Khāriā Raja who had been left with their mother as sucklings, they came to be called "Dūdh" Khārās (*lit.*, Milk-Khāriās). Later, at one of their tribal dances, twelve Dūdh Khāriā youngmen eloped with Mūndā girls and their offspring came to be known as Mūndā Khāriās or Penrāi-Khāriās. These latter now live in the villages Bhanur Pāṇi, Kilga and some other places in Simdegā Thānā, and at Kinderdegā and a few other villages in Kolebira Thānā. The Dhelki Khāriās and Mūndā Khāriās kill cows and oxen and eat beef whereas we Dūdh Khāriās do not. The Mūndā-Khāriā girls and women have their arms and chests and sometimes their legs and even their feet tatooed as Mūndā and Orāon women, and the same is the case with the Dhelki Khāriās, but our (Dūdh Khāriā) girls and women have only three short vertical lines tatooed on their foreheads but no tatoo marks on the rest of the body."

Some Dūdh Khāriā elders such as Tingul Kerkeṭā of Saldegā (thana Simdegā) and Abhiram *alias* Somā Dūngdūng of village Birkerā in thana Simdegā gave me the following variant of the tradition of the migrations of their ancestors:—"Our ancestors went from Ruidas-Pāṭnā to Kharia-ghāṭ, thence to Murgu, thence through some other places whose names I do not remember to Nāgpur (Chōṭā-Nāgpur) where the ancestors of my clan (Dūngdūng) and those of the Kerkeṭā clan halted at a place named Kumhāriā and the ancestors of the Kulu clan settled at Patura Kinirkelā, those of Torpa at Saleguṭu, and those of the Ba' clan at Banāguṭu, those of Soreng (rock) at Barwe, all in thana Basia, and cleared the jungles and settled down in those parts. Others moved on to Barwāḍi in thānā Kolebirā and settled there. My ancestors, leading a pack-bullock loaded with the wealth they had brought with them, proceeded on their journey forward. Arriving at a place now known as Siru Kōnrekera in thana Kolebirā the pack-bullock refused to move. My ancestors purchased Siru Konrekera with the wealth they brought with them. Some of the ancestors

of the Kerkeṭā clan moved on and settled down at Aghormā and at Barwaḍi in thana Kolebirā; the ancestors of the Bilung (Salt) clan settled at Bilungbira, those of the Kiro (tiger) clan at Bageserā, both in thana Pālkot, and so forth. When their number increased, the descendants of the original Dūdh Khāriā settlers dispersed to different places all around. The Dhelki Khāriās had preceded into the Biru Parganā where they had cleared jungles and established villages. Our ancestors named these pioneers as 'Dhelki' or 'Seng Dhelki', that is to say, those who 'came first', 'Seng' in our language meaning 'first'. When our ancestors found that these pioneers of the tribe had no scruples in eating at the hands of other castes and tribes, they outcasted them and, as the number of Dūdh Khāriās increased, the Dhelki Khāriās crossed the hills that separate the Biru parganā of the Rānchi District from the Gāngpur and Jāshpur State".

A number of Dhelki Khāriās of the Gāngpur and Jāshpur States (such as Lalhu Khāriā of Jambāhūr, in Jāshpur, and Bhunda Khāriā of Liploe in Gāngpur) gave me the bare tradition of their former home in Ruidās-Pātnā, their immigration through Khāriā-ghāṭ to Biru Parganā in the Rānchi District and the subsequent arrival of the Dūdh Khāriās. With regard to the name 'Dhelki Khāriā', they told me—"The Dūdh Khāriās used the word 'Chol', but we use the term 'san' to mean 'to go', but both the Dūdh Khāriās and ourselves use the word 'Del' meaning 'to come'. But whereas the Dūdh Khāriās say [árki] *Della-ki* (they went), we, Dhelki Khāriās say 'Dhelki'; and whereas the Dūdh Khāriās says [árki] *Cholla-ki* (they came), we say 'san-ning'. Hence the Dūdh Khāriās call us 'Dhelki Khāriās' or 'Sin-Dhelki' and, we, in our turn, call them 'Cholkoī-Khāriās', as they use the word 'chōl' to mean 'going' whereas we use the word 'san'. The Cholkoī Khāriās, however, call themselves 'Dūdh Khāriās' and that is the name by which they are now generally known. But they regard us as their elder brothers; and so we are also known as 'Baṛ or Baṛkā Khāriās' whereas they are known as the 'Chhōṭ' 'Khāriās'. Many Dūdh Khāriās agree in saying that the Dūdh Khāriās are known as 'Baṛ or Baṛkā Khāriās' and themselves as the 'Chhoṭkā Khāriās' because the former are descendants of the elder brother and the latter of the younger brothers. He

also mentions another tradition which, however, I have not come across. That tradition is that "they had come from the south, and that, driven from the country they had originally occupied, they had ascended the valley of the Koel till they found themselves in their present location". Dalton opines that both the traditions may be true. "They may have fallen back south from the Gangetic Provinces, pass through the Vindhyan range, and come gradually round to the south-eastern watershed of Chutia Nogpur." Dalton does not, however, mention the source of his information regarding this tradition.

Another tradition recorded by Russel traces the descent of the Khāriās from the elder of two brothers of whom "the younger by reason of his superior intelligence and taste was made king and became the ancestor of the Nāg Varṇśī Rājās of Chōṭā-Nāgpur who are really Mundas". And Russel adds that "this story is exactly like that of the Parjas in connection with the Rajas of Bastar".

It may be noted that this story also appears to be a reproduction with slight variation of the legend of the Mūndās as to their own relations with the Mahārāja of Chōṭā-Nāgpur. Mr. Russel does not state where he or his informant came across this tradition. Mr. Russel further says that the theory that the Khāriās stand in the relationship of the younger brothers to the Mundas "derives some support from the fact that, according to Sir H. Risley, the Mundas will take daughters in marriage from the Khāriās but will not give daughters to them, and the Khāriās speak of the Mundas as their elder brothers". But my enquiries show that Risley was misinformed that Mūndās ordinarily take Khāriā wives. Wherever a Mūndā takes a Khāriā wife he is outcasted and his children become "Khāriā-Mūndās" which Risley includes as one of the sub-tribes of Mūndās. So this tradition may be safely left out of account as a borrowed one. The tradition which calls the Mūndās 'the elder brothers of the Khāriās' is true in the sense that both belong to the same 'Kolarian' stock, and the Mūndās preceded the Khāriās to Chōṭā-Nāgpur. Dalton does not, however, mention the source of his information regarding this tradition too.

Although the exact route followed by the different branches of the Khāriā tribe in the migrations that brought them to their pre-

sent habitat is shrouded in obscuriy, such traditions as are still remembered by them and other cognate tribes as well as the present distribution of this tribe and some other cognate tribes, point to the probability of their having once occupied the fertile river-valleys north of the Vindhya and the Kaimur ranges. With the advent of the Āryans they would appear to have gradually moved up the hill ranges on their south and taken shelter on the wooded plateaus of the Vindhya and Kaimur ranges. One section of the Khāriās in course of time probably pushed forward by the pressure of other tribes made their way further to the south and south-east into what are now the Orissa States and found a suitable stronghold in the hill-ranges of what is now the Mayurbhanj State and in time from that centre of dispersion some spread further north and east. These were the ancestors of the present-day Pāhāria Khāriās or Hill Khāriās. It would be futile to seek to trace the exact route by which they reached their present habitat, as they retain no traditions of their past migrations. There is however, some basis for the conjecture that from the Vindhyan hills they came down the valley of the Mahānādī to the Orissā Feudatory States and finally ensconced themselves in the Mayurbhanj hills. The Mahānādi has its source in the mountainous country of the Central Provinces and flows eastwards along the southern borders of the Bilaspur District and the Raigarh State and the northern borders of the Rāipur District and the Sarangārī State, enters the Orissā district of Sambalpur and thence proceeding in a south-easterly direction through the highlands of Sōnpur Athmalik and some Feudatory States of Orissā emerges upon the Orissā delta about seven miles west of Cuttack. The Savars whom Hill Khāriā traditions represent as having been one with or most closely related to themselves would also appear to have entered Orissā along the valley of the Mahānādī and then proceeded to Ganjam and Vizāgāpatam. Having separated from the main body of the tribe and isolated themselves in the hill fastnesses of Mayurbhanj and some other Feudatory States of Orissā and in the hills of Dalbhumi (in Singbhum) and Barābhumi (Mānbhum) long enough to lose their native tongue, and having been cut off from intimate intercourse with more advanced people and cultures, and having had to spend all their energies in a strenuous

struggle for existence, they have remained well-nigh stagnant during all these long centuries and have been far outstripped in the race of life by the other two main divisions of the tribe.

The next division of the Khāriās to leave the Rohtas plateau was the Dhelki. Their traditions only speak of their own settlement in Chōtā-Nāgpur on the banks of the river Sankh. They make no mention of the river Koel (South Koel) nor are there any traces of ancient settlements of Dhelki Khāriās in the valley of the South Koel. But even to this day some remnants of the Dhelkis are found in the valley of the Sankh. The Sankh rises in the north-west of the Rānchi district, debouches from the Rājāderā Plateau southwards across the lower plateau of Barwe, and forms the boundary line between the Rānchi district and the Jāshpur State on its west, and finally turns westward and enters the Gāngpur State on the south-west of the Rānchi District, where after a course of several miles it joins the South Koel to form the Brāmhāṇi river. The North Koel rises not far from the source of the Sankh and flows northward through the valley of Bishunpur (in the Rānchi district) and the district of Palamau where, after a course of 186 miles, it falls into the Sōn below Rohtās plateau. It is not unlikely that the Dhelki Khāriās may have followed the upward course of the North Koel from below Rohtās as far as to its source in the north-west of the Rānchi district and from there followed the course of the Sankh from its source to their traditional centres further down on its banks. For the greater part of its course the North Koel flows through parallel ranges of hills which run from east to west, and form a covered way by which the Dhelki immigrants could march with comparative safety through areas already occupied by other primitive tribes. Another possible route could be from the Rohtās Plateau in what is now the Shāhabād District through the Vindhyan hills in the Mirzāpur District and the Sirgūjā State across the Khuria Plateau (Khuria-ghāṭ) in the Jāshpur State and thence across the Sankh, which is fordable on foot except during the rains, to their former homes in the south-west of the Rānchi district. The Vindhyan and Kaimur ranges are connected by a continuous chain of hills with the extensive plateau of Central India which extends on the west as far as the highlands of Amar-

kantak, which is the source of the Narbada, through Central India and the Central Provinces with the Upper-ghat or highlands of the Surguja and Jāshpur States as far east as the central plateaus of Chhōṭā Nāgpur which form the source of the Dāmodar, the Subarnarekha, the Koel and the Sankh.

The Dūdh Khāriās who migrated last from the Rohtās Plateau and are said to have dislodged the Ḑhelki Khāriās from the banks of the Sankh in the Rānchi district, generally cherish the tradition that their first settlements in Chōṭā-Nāgpur lay on the banks of the South-Koel in Thānās Basiā and Pālkot in the centre of the Rānchi District whence they gradually spread south and west along the valley of the Sankh. If this tradition is correct, the Dūdh Khāriās, on their arrival on the Chōṭā-Nāgpur plateau probably by following the upward course of the North Koel, did not, like the Ḑhelki Khāriās follow the course of the Sankh but turned westward and then descended southwards along the valley of the South Koel, dropping colonies in what are now thānās Ghāghrā, Gumlā, Sesāi, till they reached what are now the Pālkot and Basiā and Bāno thānās which provided a suitable home and sufficient arable lands for a large number of them, but not for all. And so a fairly large number of Dūdh Khāriā families migrated further south to what are now the Kolēbirā, Simdega and Kürdeg thānās in the valley of the Sankh. There they found the Ḑhelki Khāriās already in occupation of the more fertile lands. The tradition of both these sections of the tribe agree in asserting that owing to disagreement between the two sections, the Ḑhelkis crossed over to the Gāngpur and Jāshpur States across the Sankh, leaving the Dūdh section in occupation of their former settlements in the Rānchi District. As their population increased, a number of Dūdh Khāriās moved further up the Sankh to the north and north-east and settled in thanas Rāidih and Chainpur. The Khāriā population (almost wholly Dūdh Khāriā) in these thānās of the Rānchi District is according to the last Census distributed as follows:—

Ghāghrā 506, Guhla 4,207, Sesāi 2,611, Pālkot 8,903, Bāno 1,085, Kolēbirā 9,280, Simdega 24,727, Kürdeg 9,727, Rāidih 2,741, and Chainpur 107. Only 130 Khāriās were recorded in other parts of the Rānchi district (Sadar and Khūnti Sub-divisions).

A second likely route for the Dūdh Khāriās would be the first alternative route up the North Koel and down the Sankh which I have suggested as a possible route of migration of the Dhelki section. In following this route, the Dūdh Khāriās would, on entering the Rānchi district, pass first through Chainpur Thānā where only 12 individuals were enumerated at the last Census as Khāriās, then through Raīdih thānā where 2,741 Khāriās were enumerated, then to Kürdeg and Simdega thānās where 24,727 and 9,727 Khāriās respectively were enumerated. Here they would find the Dhelki Khāriās already established, and the traditions of both the Dhelki and Dūdh Khāriās agree in saying that the former left these parts in possession of the latter, crossed over to the Jāshpur State on the west and Gāngpur State on the south.

Another probable route for the Dūdh Khāriās and the Dhelki would be partly the same as that suggested in the case of the Hill Khāriās. The Khāriās might have proceeded from the Kaimur hills to the Central Provinces, where they are now found and thence eastwards through what are now the Sambalpur District and Gāngpur State. From Gāngpur instead of going further down the valley of the Mahānādi they might have turned northwards to what is now the Rānchi District. The South Koel and the Sankh rivers unite their waters at village Pānpoṣh in the Gāngpur State to form the Brāmhāṇī. The Dhelkis who came first might have followed the upward course of the Sankh and found themselves in what are now the Simdega and Kürdeg thānās of the Rānchi district and settled there. The Dūdh section might have followed the upward course of the South Koel and found themselves in what are now the Bāno, Basiā, Pālkot, Gūmlā and Sesāi thānās of the Rānchi district, and many families of them would settle down in those parts. But there was already a large population of Orāons and Mūndās in those areas which did not afford sufficient room and particularly suitable arable lands for all the Khāriā immigrants. Finding their further progress up the Koel useless on account of previous occupation by the Mūndās and Orāons, a considerable number of Dūdh Khāriā families would proceed south and south-west to the comparatively wilder and more spacious and sparsely occupied areas in what are now the Kolēbirā,

Simdega and Kürdeg thānās. In the Simdega and Kürdeg thānās in the valley of the Sankh they found the Dhelki Khāriās already in occupation of the more open and fertile tracts. The tradition of both the Dūdh and the Dhelki section agree in asserting that the former pushed the latter from the parts across the Sankh into the adjoining Gāngpur State of Orissā and Jāshpur State of the Central Provinces. As the Dūdh Khāriās increased in population, a number of them also crossed over to the Gāngpur State, and in time some of their overflow might have passed on westwards to the Central Provinces again where perhaps they found some remnants of their own tribe.

This last supposed route would accord with the tradition which Dalton records of the Dūdh Khāriās having come from the south, and ascended the valley of the Koel. It would also fit in more or less with the other traditions of all sections of the Khāriās and harmonise them to some extent, and would account for the present distribution of the Khāriā population. The only tradition which would militate against this view is that recorded by Russel according to which some Central Provinces Khāriās claim relationship with the Nāg Varnī Rājās of Chōṭā-Nāgpur. It is not improbable that the Chōṭā-Nāgpur Khāriās may originally have passed the Central Provinces on their way to Chōṭā-Nāgpur and some Khāriās from Chōṭā-Nāgpur may at a later stage have been pushed back to the Central Provinces under pressure of population. Moreover some Nāg Varnī families are also found in the Central Provinces, as, for example, the Rāj family of Kālāhāndi, who claim agnatic relation with the Chōṭā-Nāgpur Rāj family.

Philological evidence would also appear to lend support to this supposition of the Khāriās having migrated through the Central Provinces to their present habitat in Chōṭā-Nāgpur and Orissā. We have it on the authority of Sir George Grierson that the Khāriā language in important points agrees with the Koṛku language of the Mahādeo Hills in the Central Provinces on the one hand and the Juāng dialect of the Keonjhar and Pal Lahārā States of Orissā, and the Savara and Gadava languages of the north-eastern districts (Ganjam and Vizāgāpatam) of Madras on the other.

Whatever the route the different sections of the Khāriās may have taken in their past migrations it is clear that they have not always been what they are to-day. They have travelled from one region to another, they have come in more or less contact with various communities and cultures, they have changed—however slowly and imperceptibly—their manners and habits, one section of them—the most backward—has changed their Austric language for an Āryan one, another—the Dhelkis—have experienced prosperity and then misfortune and dispersion,—the third and most successful of the three main sections show remarkable vitality and power of expansion. But although the Khāriās no longer represent the primitive culture of pre-historic times, their more backward sections still give us some idea of the low economic and social condition and the crude religious and moral ideas of primitive culture.

ETHNOGRAPHICAL INVESTIGATION IN OFFICIAL RECORDS

By RAI BAHADUR SARAT CHANDRA ROY, M.A., B.L., M.L.C.

The Official Record-rooms of the Divisional head-quarters of the Provinces of British India contain materials of immense value and interest to students of ethnology and sociology as much as to students of the history of the early days of British rule in the country. It is unfortunate that the record-rooms of backward Divisions like Chōṭā Nāgpur have up till now not received the same amount of attention from research scholars than those in more advanced Divisions are receiving. But the materials buried in these archives in Chōṭā Nāgpur are not less,—are perhaps really more,—interesting, at least from the point of view of the ethnologist, sociologist, and the student of the early history of human institutions.

With the kind permission of more than one former Commissioner of the Chōṭā Nāgpur Division I had opportunities of studying some of the old records preserved in the Commissioner's Record-room. In a previous volume of this Journal I had edited and published an early Report on the history and land-tenures of Chōṭā Nāgpur submitted in 1826 to Government by Mr. Cuthbert, then Magistrate and Collector of the Rāmgāṛh (present Rānchi-cum-Hāzāribāgh district). Thirteen years later, in 1839, a more detailed and informative Report was submitted by Dr. John Davidson, then Personal Assistant to the Governor-General's Agent, South-Western Frontier Agency. With the kind permission of Mr. (now Hon'ble Mr.) Hubback, then Commissioner of Chōṭā Nāgpur, I secured a copy of that Report in full, for publication, and I reproduce it below with an introduction and explanatory notes.

It may be noted that when in 1831-32, the aboriginal tribes of Chōṭā Nāgpur, particularly the Muṇḍās of what is now the Rānchi District and the Hōs of what is now the Singbhumi District,

finding themselves totally unable to resist the aggressions of non-aboriginal land-holders (*Jāgirdārs* and *Thiccādārs*) and alien money-lenders and traders, and obtaining little redress from the executive and judicial authorities stationed at far-off *Sherghāti* (now in the *Gayā* district) and *Chātra* (in the present *Hāzāribāgh* district), rose in a bloody revolt. It was then that the British authorities first came to realise the necessity of special protection of the immemorial rights and legitimate interests of the aboriginal tenants and land-holders. It was then that the old system of administering these tracts as an ordinary 'Regulation District' was, by Regulation XIII of 1832, superseded by the new administrative machinery of an 'Agency' denominated the "South-Western Frontier Agency." A special officer designated 'the Agent to the Governor-General' with a 'Personal Assistant' besides 'Principal Assistants' at the District Head-quarters and, later, 'Junior Assistants' besides Munsiffs and a Principal Sudder Āmeen, was appointed to administer what is now the *Chōṭā Nāgpur* Division. In place of the older elaborate legal codes and 'Regulations', a simple set of rules for the administration of civil and criminal justice was promulgated by the Agent and approved by Government, for the guidance of the courts.

It was on the 15th January, 1834, that Captain Wilkinson (popularly known as *Āl-Kishen Shāheb*) assumed charge as the first Agent to the Governor-General, South-Western Frontier Agency. His head-quarters were fixed in a quarter of *Rānchi* which came to be named, after him, *Kishenpur*, and a military cantonment was stationed at *Dōrandā* where the present Secretariat buildings stand. Major Ousley (who had been the first Principal Assistant to the Agent for *Lohardāgā*) succeeded Captain Wilkinson as the Governor-General's Agent. Dr. Davidson who submitted the valuable Report published below was the Personal Assistant to the Governor-General's Agent who, as Mr. (afterwards Sir Henry) Ricketts, then Member of the Board of Revenue, in his official "Report (para 42) on the *Lohurdugga* Division of *Chōṭā-Nāgpur*," in 1854, wrote,—"was a person of much intelligence, and studied the condition of the Province of *Chōṭā-Nāgpur* with much attention." Thus the subjoined Report is particularly valuable as a contem-

porary official Report of conditions in Chōṭā Nāgpur of a century ago prepared by a careful and acute observer in the light of close personal investigation and official experience.

No. 247

To

Major J. R. Ouseley,
Governor-General's Agent,
Kishenpoor.

Sir,

I have the honour to acknowledge the receipt of your letter No. 661, dated 9th August 1839, requesting information on various points connected with the Zameendars and cultivators of this country, in order to reply to which, it is necessary for me to go into some detail.

2. The great mass of the population of Nagpoor known by Europeans, under the name of Coles,¹ consists of Moondas,² Kureas,³ and Ooraons.⁴ The uniform tradition states, that the Moondas originally cleared the country, and brought it into cultivation, there was no Raja of the whole country, which was divided into *purbas* (or patches) of from 15 to 20 or 25 villages each, under a Raja. It is impossible now to say what these Rajas received from their subjects—most probably only assistance in war and *salamie* at festivals. Finding, I suppose, that this system of managing the country by means of so many Rajas did not answer, the Moondas elected the ancestor of the present Palkote family to the Raja of the whole country, since which sixty-two Rajas of that family are stated to have sat on the Guddy,⁵ with a few adoptions in the same family. The Raja's family and friends pretend they were Rajpoots at the time of the election, but there can be no doubt, that their ancestor was a Moonda—and the family prospering they managed by force to get married into the Rajpoot families of Puchate⁶ and Singhbhum, and eventually into others and now pass for as good Rajpoots as any in India.

¹ Kols.

² Mündäs.

³ Khāriās.

⁴ Orāons.

⁵ Gaddi or *Gadi* (throne).

⁶ Pachet, now Panchköt in the Mānbhumm District.

3. The remains of the former system of Cole Rajas are still visible in Pergh. Khookra and other parts of Nagpoor, they have still their *purbas*⁷ and nominal Rajas, who are always men of influence and on their festivals the members of the *purba* assemble to hunt, amuse themselves, and decide disputes, etc., on which occasions the Raja's authority is still recognized.

Each *Purba* in general has its distinguishing flag⁸ or ensign the attempt to make use of which by the Coles of another *Purba* at their festivals immediately leads to serious quarrels.

4. The custom in those remote days was, that whoever cleared the land became the owner of the same, free of rent only in return rendering to the head of the village such services as the common good required. Most probably on the death or absence without descendants of the original clearer of the land, the head Moonda of the village, gave his land on the same tenure to some of his own relations or followers.

5. To enable the Palkote Rajas to keep the peace and carry on the wars in which they were constantly involved, a certain rent from each village came gradually to be paid, but the right of property in the head Moondas of the villages, appears to have been long recognized.

6. On the Palkote family becoming Hindoos, and regularly marrying into the neighbouring Hindoo families it became a great object with them to induce other Hindoos to settle in Nagpoor. The only mode of doing so, in their power, was to grant villages, by which means all the *Sud* or foreign proprietors in Nagpoor, have been established. Burraicks, Rajpoots, Bramins, Rawtreeas etc., etc., are all foreigners brought in by the Palkote family as

⁷ *Pārhās* (federations of aboriginal villages).

⁸ This obviously refers to the flag of the "Raja village" of each Parha, which is the most important village, having probably been the seat of the ruling chief of the 'Parhā-area.' But since the advent of a Nāgbansi Rājā for the whole central plateau of Chota Nagpur the 'Parha Rāja' has lost his political rights and now exercises only certain definite social, religious and economic functions as the head of the Parha besides certain definite judicial and executive functions assigned by immemorial custom, as remnants of his former rights. Although the "Parha-Rāja" village has distinctive functions and duties and distinct badges of office and a distinctive flag-design, the other villages of the Parha, too, have now their respective flag-designs, and any attempt to infringe the 'patent-right' to the flag or emblem of one village by another is a *causus belli*.

a sort of military force to enable them to support themselves against the neighbouring Rajas, and also to control the Coles. The Suds⁹ being more civilized than the Coles, were not long in obtaining the mastery and have kept it. And now in all the more open parts of Nagpoor, there is hardly such a thing to be met with as a Cole proprietor of a village. In the Southern parts of it, they have been more fortunate, and the Mankees¹⁰ and Moondas of Sonepoor exhibit at this day much the same state of society as formerly prevailed all over Nagpoor, only the Mankees and Moondas pay more rent than was ever paid by the Cole proprietors in Pergunnah Khookra etc., in former times.

7. I say nothing of the Mankees and Moondas of Tamar and the five Pergunnahs as those countries did not form any part of the Nagpoor family's possessions till modern times.

8. In all the various changes of rulers in India, no Government seems to have interfered in the internal management of Nagpoor, until our own times. The paramount power appears to have been always contented with getting a moderate rent for this country, and when that was not paid, a force was sent to collect as much as it could, but no attempt ever appears to have been made to interfere with the Police or administration of justice which was left entirely to the Raja. The consequence was that only those of the original heads of villages who were strong enough to inspire fear such as those in Sonepore etc., were able to keep their villages,—the others were entirely dispossessed and replaced by Suds or their villages resumed by the Raja himself, long before our era:—

9. On the original establishment of Zillah Ramghur, Nagpoor was made subject to its courts, but this was only in name, as up to 1809, there were no Police Thannahs in Nagpoor, but everything was left pretty much to the discretion of the Raja, and matters might have continued in that state much longer, had not the disputes between the father of the present Raja and his brothers

⁹ *Sud*, *Sād* or *Sādan* is the generic name applied in the Chōtā Nagpur plateau to the non-aboriginal Hindus. Probably the term *Sud* is derived from the Sanskrit word *Suddha*, meaning, 'pure'.

¹⁰ *Mānki* is the headman of a *pir* or group of villages for revenue purposes in the Sonpur Pargana of the Ranchi District and in the Singbhum District.

led to the necessity of employing a military force in Nagpoor, upon which Thannahs were established, and the Police put under the Magistrate of Ramghur. But distance from the seat of justice, the novelty of the attempt, and the singular character of the people prevented the magistrate's control being effectual, and in point of fact there was no regular Police or administration of justice in Nagpoor, till the present Agency was established in 1834.

10. The persons to whom lands have been granted in Nagpoor by the Rajas may be divided into 3 classes:—

I. The younger brothers of the different Rajas and their descendants. On a Raja's succeeding to the estate, his younger brothers always receive a grant of lands subject to a small rent.

II. Burraicks,¹¹ Rajpoots,¹² Rawteeas¹³ etc., etc., who hold Jaggeers,¹⁴ granted originally on payment of a fixed rent for the performance of military services; the latter are now little required, and they pay in general a somewhat higher rent than they did at the time of the introduction of the authority of our Government.

III. Bramins,¹⁵ and individuals of other castes who have come from below the Ghauts¹⁶ and got grants of lands generally by purchase at fixed rents from the different Rajas, sometimes also rent free; and also grants, of rent-free lands for religious purposes, in the mode usually given by Hindoos.

11. Almost the whole of the lands above described with the exception of those for religious uses are held on what is called in Nagpoor, *potr-pootradik* tenures, i.e., the grantee and his direct male descendants are entitled to hold the lands on payment of the rent stipulated as long as there are any direct male descendants, on failure of which the Raja is entitled to resume the estates. There is generally a stipulation of services, as well as money rent in the pattas, but there being in fact no service to perform, this is considered merely nominal. There is also a stipulation of paying the usual abwabs, and the list of them is very formidable, in some

¹¹ Baraiks.

¹² Rajputs.

¹³ Rautias.

¹⁴ Jágirs.

¹⁵ Bráhmans.

¹⁶ Gháts (mountain passes). The approach to the Central plateau (Ranchi District) of Chota Nagpur from all four sides is through *ghats* or hill-passes.

cases, nearly equalling the amount of the rent, and having the disadvantage of being uncertain. These abwabs were a fruitful source of oppression to the Coles, but fortunately they have been abolished for the last ten or twelve years by an order of the Magistrate of Ramghur. The Raja complains greatly of the hardship of this order and, at my first coming here, I made some enquiries on the subject; but found the demands so enormous that to enforce them would ruin the whole country. They are well got rid of, and ought never to be revived in any shape.

12. The right of resumption, on failure of male descendants of the original grantee, was formerly exercised by the Rajas with much forbearance. In fact the Rajas could only continue in possession of their estates in those times, by having the support of their land-holders, whose good-will it was necessary to conciliate; consequently when an estate lapsed, they were in the habit of renewing the grant to any of the collateral descendants, on payment of a small fine, or as it is called in Nagpoor *bundea-pun*.

Our Government being strong enough to render the security of the Raja quite independent of the good-will of his under-holders, this forbearance is entirely at an end, and an extreme avidity for seizing all possible pretexts, to resume the estates of the different landholders, is now shown by the Raja. The under-holders all over the country, are extremely disgusted at this conduct, but the Raja does not mind, considering that on payment of his rent, our Government will support him, as a matter of course, against all opposition.

13. I now proceed to treat of the respective rights of the land-holders or their Theekadars and of the Coles. In a village in Nagpore the following descriptions of land are almost always met with.

I. Rajhus,¹⁷ or the land paying rent to the owner or his representative.

II. Bhet-Kheta¹⁸ a certain portion of the Rujhus, which each

¹⁷ *Rājhas* or ordinary *rāiyati* lands (now including even *Kōrkār* which formerly enjoyed practically the same privileges as *Bhuimbāri* lands).

¹⁸ *Bet-Kheta* or land for which *bet-begar* or free labour was to be rendered to the zamindar by the holder of the land.

ryot not a Bhoonjer is allowed to cultivate free of rent, and for which he performs, various services to the landlord, or his representative, such as thatching his house, cultivating the Munjhis, etc. The Bhetkhetta allowed to each ryot is generally sufficient to sow from 20 seers to one maund of seed.

III. The Jaggeers of the Muhto,¹⁹ Pahn²⁰ and Bhundori,²¹ which they have free of rent, on performance of certain services to be hereafter described.

IV. Munjhis²² or ground allotted to the landlord or his Theekadars, which is cultivated chiefly by the ryots in return for their Bhetkhetta and Bhoonjhari. This is subject to great abuse, and requires regulation to be hereafter described.

V. Land held rent-free by the original clearers of the soil or their descendants. It is called Bhoonjeri, Byebullia, Areawt, Khontkutty, in different parts of the country. The holders of this land in general pay no rent, but are bound to accompany the land-holders or their Theekadars on journeys carrying their Bhangies,²³ and to cultivate their Munjhis ground, also thatch and build their house etc., without payment. In some parts of the country this description of land pays a rent, but never more than half the rate of the village; in general, however, it does not pay rent.

VI. Bhootkhetta, or rent free land, the produce of which is appropriated for the performance of Poojas, part of this called Dali Khetari²⁴ is given up to the Pahn of the village, the rest is cultivated by the ryots, but the produce of the whole is appropriated to Poojas.

VII. The above applies to the rice field or Doon²⁵ to every pawa of which a certain portion of Danr or dry-cultivation land is attached. If ryots cultivate more than they are entitled to, the general rule is to pay rent in kind i.e., the same quantity of grain

¹⁹ Mahto or the secular headman of a village-community.

²⁰ Rahan or the saeroatal headman of an aboriginal village community.

²¹ Bhāndari is the landlord's steward in the village.

²² Manjhishas.

²³ Bhangi or bangie or bābingā is the load-carrying wooden pole at both ends of which carrying-nets called 'sikās' are slung or attached.

²⁴ Dali kātāri.

²⁵ Don.

is paid as rent, as the quantity of seed sown; this is called *Maswar*.

14. The Theekadar or owner of the village, has no right whatsoever by the established custom of Nagpore to take a higher rent from the cultivators of the Rajhus, than they have been in the custom of paying nor can he turn out an old cultivator as long as he is willing and able to pay his rent. The contrary to this is often done and from ignorance or timidity submitted to by the ryots, but every unprejudiced person allows it is contrary to justice, and the custom of the country.

15. The acknowledged fair labour that the Coles are obliged to give the Theekadar or land-owner for their Bhetkhetta, and Bhoonjeri is 3 days' ploughing, 3 days' work with the Cori²⁶ or Kadal,²⁷ 3 days' work in planting rice and same at cutting it, to bring grass and bamboos and thatch their houses, and occasionally when on a journey to carry their bangies. All this the Coles acknowledge to be due from them, and they are most willing to perform it; I never heard two opinions on the subject from the Coles. But it is very much abused, some proprietors or Theekadars are in the habit of cultivating a large piece of land as Munjhis, and taking forced labour to an unlimited extent to cultivate it, in fact, having no measure in their demands upon the Coles until their Munjhis is all cultivated. This the Coles complain against, and in all cases when proved, I have punished the offenders severely, but the system has in some places gone on so long, that they are able to plead custom in many instances and at first sight apparently with some reason, till one reflects, that the poor Coles have all this time been submitting to be plundered of their labour, because they did not know how to get redress.

16. The only regulation required is a proclamation to be freely circulated all over the country, that under no circumstances is more than the fair begari labour, above described, to be demanded from the ryots; if this is not sufficient to cultivate the Munjhis the owner or Theekadar to find what is wanting as he best can. You

²⁶ *Kōri* (spade).

²⁷ *Kōdal* (spade).

appear inclined to abolish the begari altogether; doing so, would unsettle all the transactions in the country, as a regular part of the rent paid by all Theekadars is the Syka rice *i.e.*, the crop of the Munjhis. On taking the case, this has always been calculated as being in part produced free of cost to the Theekadar, by the labour of the ryots, and Bhoonjers, and if abolished at once, all the present cases must be cancelled. Added to which I am satisfied the Guwro ryots, that is, those who are not Bhoonjers, would prefer keeping their Bhetkhetta and performing the work they all consider fair for it, to giving up their Bhetkhetta provided the quantity of labour they are to give, is fairly settled, and the Bhoonjers, who by their tenures are obliged to give work for their Bhoonjeri land would on no account give them up, or pay a commuted rent for them. For these reasons, I think it would be a better plan to regulate the quantity of begari labour, than to abolish it altogether.²⁸

17. The Bhoonjeri lands above alluded to, exist in every village in Nagpoor; they are held rent-free by the Bhoonjers or descendants of the original clearers of the land, on the terms above stated in clause V paragraph 13 of this letter. If the Bhoonjers are without heirs, or leave the village, the owner takes possession of his land and includes it, in his Rujhis, till the Bhoonjer or his heirs return, when they are entitled to receive back their Bhoonjeri land on the old tenure. The owner of the villages often resort to ill usage, or false complaints against the Bhoonjers, to induce them to leave the villages and at any subsequent time on their wishing to return, refuse to restore their lands. This is a great injustice according to all Nagpore ideas, for, by the old custom of the country the Bhoonjer has an undoubted right to receive back his lands, whenever he, or his heirs, return.

18. On occasions of this sort, the Bhoonjer often comes to this court to complain; he is in general poor and gives in a petition on plain paper; the Zumeendar denies his right, states he is at all

²⁸ Although this odious system of begari has been since abolished by law and commuted into money payment, yet in practice it is still enforced by many landlords on their aboriginal raiyats. This is particularly the case still in the Palamau District of Chhotā Nāgpur. (*Vide District Gazetteer of Palamau*, pp. 53, 118, 134, 165; *Settlement Report of Palamau*, p. 121.)

events out of possession and quoting the Regulations desires the Bhoonjer may be referred to a regular suit; 'I often succeed in settling the case by a compromise, or a punchaet; but at times, the Zumeendar stands out, when I am compelled to dismiss the Bhoonjer's complaint, referring him to a regular suit. This under the circumstances of the case, and with reference to the uncivilized nature of the Bhoonjers, is a great hardship.

19. The value the Bhoonjers attach to their land is very great; nothing will ever reconcile them to be deprived of it. They are always buried in the villages where their Bhoonjeri lands are situated; as even if they die at distance, their heirs consider it a necessary act of piety, to transport their bones to their own village, that they may be buried in the Hursali, or burying-ground of the village. The disturbances in Nagpoor in 1832 were caused by no one cause so much as the dispossession of the Moondas and Mankies who are the Bhoonjers of Sonepoor, of their lands, and until the Bhoonjers are protected in the possession of their lands, we never can be certain of the peace of the country. For these reasons, I would strongly recommend that you should authorise the Assistant of the Division to investigate all cases for dispossession of Bhoonjeri lands, as a miscellaneous case, and when satisfied of the justice of the Bhoonjer's claim, and that he has not been more than twenty years out of possession, to decree in his favour, and give him possession, allowing the opposite party to appeal to you.²⁹ A reference to a regular suit is not at all applicable to a Cole, and, if so ordered, in nine out of ten cases, the powerful Zumeendar will thereby be able to defeat the poor Bhoonjer.

20. There are no putwaries in this country nor have there ever been any. The Muhto of the village is in fact the Putwary, with the remarkable difference, it must be admitted that the Muhto never can read or write, nor can any of the Coles. To give an idea of how matters are managed between the Coles and their land owner, I shall proceed to give an account of what takes place between a new Theekadar of a village and the ryots.

21. On a day appointed, the Theekadar proceeds to the

²⁹ Provision to this effect was long afterwards enacted by s. 6 of Bengal Act II of 1869 (Chota-Nagpur Tenures Act).

Ukhra³⁰ or place of assembly of the village, where he is met by Muhto, Pohn, Bhandari, and as many of the ryots as choose to attend. He proceeds agreeably to the dictation of the Muhto to write down the account of the cultivation of the different ryots, stating the number of pawas and the rent cultivated by each ryot; having furnished this account any new ryots who may wish to have land in the village, after having the quantity, and rent settled, have a Goti given them, but the old ryots have no Goti given to them, their being old cultivators of a certain quantity of land, at a certain rent, is known, the Goti, which is only given as a sort of bind the bargain to ryots on their first engagement, in the same way as a blade of Dhoob grass in the sale of cattle, is considered unnecessary. If any of the old ryots require any new land a *goti* is taken for that, but not for the old cultivation.

22. The Muhto collects the rent as the kists become due, according to the above mentioned account given to the Theekadar and all differences, as to the amount of rent payable by a ryot, if any ever arise, which very seldom happens, are settled by the opinion of the Muhto. So well does this mode answer in practice, that in point of fact a dispute as to the amount of rent owed by a ryot is of rare occurrence. When a Theekadar wishes to cheat a ryot he accuses him of his having cultivated more land than he is entitled to, or of owing him Maswar (grain rent for Dan³¹) or something else of that sort; and if such thing as a dispute as to the amount of rent owed, ever does arise, the Muhtoe's evidence is generally considered conclusive by both parties.

23. It appears therefore that the Muhtoe is in point of fact, the Patwari, though he can neither read nor write, and makes his calculations by means of little bits of gravel, instead of by pen and ink. Being a Cole he will seldom lend himself to any injustice of the land-owner, and that he renders substantial justice to both parties is shown by the fact that in disputes all parties refer to his testimony, which unless there is some apparent reason to the contrary, I always receive as conclusive in cases before me, and

³⁰ *Akbrā* or *Akhārā*, the village meeting-ground and dancing-ground.

³¹ *Dān* or *dānṛ* or *Tānṛ* is upland on which only coarse rice and pulses etc., can be grown.

this agrees with the custom of the country.

24. Your proposal to introduce Putwaries, I fear, would be impracticable, as there are no such people in the country, and even if they were brought from a distance at a great expence to the ryots, who must be the ultimate bearers of the expence, they would not give satisfaction. No *Sud* comes to Nagpore to live by moderate profits of his industry; all have heard so much of the gullibility of the Coles, as to wish to partake in their plunder, five hundred or a thousand such coming into the country and they to be the witnesses to decide on the validity or otherwise of the claims for arrears of rent all over the country, the Malgoozars being ignorant Coles not one of whom can read or write, would inflict immense injury. It is impossible to expect ever to get such honest Putwaries as the Muhtoos are, I would therefore recommend leaving well alone, on this instance at least. It sometimes appears very desirable, that Puttas and Kabooliuts, should be exchanged between the Coles and the land-owners or Theekadars, but I am satisfied the attempt would give rise to great injustice and confusion and would after all be found impracticable.

25. In respect to the puttas and kabooliuts between land-holders and theekadars, it need to be stipulated that abwabs according to the custom of the country should be paid. Soon after I came here, I ordered that the exact amount of each abwab in money should be stated in the puttas; if not, the above indefinite agreement would be considered to signify nothing. This has been acted on, and now all puttas, state the amount in money, say rent Rs. 100, abwabs Rs. 10, total Rs. 110. Those that do not state the actual money amount of abwabs, are in the courts of this division, merely considered good for the actual amount of money-rent stipulated.

26. The Coles are by no means the extremely simple and easily imposed upon people, that you appear to have been led to suppose. On the contrary they are in all that concerns their own small transactions, I should say an intelligent people, as much, if not more so than labouring class of any part of India, which I have visited.³² That they are frequently imposed on by their land-

³² Ricketts, Member of the Board of Revenue, in his Report on Chota Nagpur

holders, is not for want of comprehension, but that they have been so long, so completely left to their mercies, and so entirely deprived of any protection from them (as complained in paragraph 9) that it is difficult for them to make up their minds to resist. The establishment of this Agency has done much to teach them independence, and if their complaints are listened to, and speedily redressed, as they have been for the last five or six years, they will not submit to ill usage from any one. There must have been some mistake, in the information you have received, about their paying twenty tuckas and receiving only thirteen; no Coles would submit to that, unless from actual force.

27. A Cole village community consists of the Munda, Muhto, Pahn, Bhondari,³³ Gorait,³⁴ Gowalla³⁵ and blacksmith. There are no Hajam³⁶ or Dhoobees,³⁷ the Coles shave themselves, and their women wash their clothes.

28. The Moonda³⁸ is the chief of the Bhoonjers and is generally considered to be, in some sort, the representative of the old Moonda head of the village; he is a person of consequence in the village, and in all matters under discussion, his opinion has much weight; besides which, he is the person through whom, any demands upon the Bhoonjers, from the owner of the village, whether of money or labour, are signified, and until he agrees to their justice, they are pretty sure to be resisted by the other Bhoonjers; he receives no

in 1854, commenting on this passage, wrote:—"Though Dr. Davidson declares that "the Coles are an intelligent people, as much, if not more so, than the labouring class of any part of India which I have visited", they have been, with very few exceptions, regarded by the authorities as unfit to run with a message or carry a spear. With alien farmers, alien Omlah, and alien subordinates in all Departments over them, doubtless the Coles have very much to endure.—*Selections from the Records of the Bengal Government*, No. XX. *Chota Nagpur*, para 43.

³³ *Bhāndāri* or steward in charge of the landlord's *bhāndār* (lit. store-house) or quarters in the village. Here the grains, etc., of the landlord's share are stored, and the landlord and his servants put up when they visit the village.

³⁴ *Gorāit* is the watchman of the village. The name has now become a caste-name as well.

³⁵ *Gowālā* is a man of the Ahir caste who grazes the cattle of the village.

³⁶ *Hajam* is a barber.

³⁷ *Dhoobee* is a washerman.

³⁸ The *Moonda* or *Munda*, besides being a tribal name is the designation of the secular village head-man in villages inhabited mostly by families of the Munda tribe and also in some *Orāon* and *Khāria* villages adjoining the Munda country. But in most *Orāon* and *Khāria* villages the secular head-man of the village is known as *Māhto* and there is, in some villages, also a head-man of the name of 'Munda'.

salary or remuneration, besides his Bhoonjeri land.

29. The Muhto is the most important person in the village; he assigns land to the ryots, gives the gotee, collects the rent and pays it to the owner or his representative, settles any disputes as to the amount of rent owed by the ryots, and in short is the person upon whom the settlement of the whole pecuniary affairs of the village depends. He receives one Pawa of Rujhus free of rent as his Jageer. The office of Muhto is neither hereditary nor permanent, the owner may change the Muhtoe whenever he pleases.³⁹ Besides the Jageer, in some villages the Muhto gets a fee of one or two pice from each ryot annually, but this is not usual.

30. The Pahn is the person whose duty it is to perform all the Poojas. For this he has a Juggeer called Dali Khettari⁴⁰ He is also in general a person of influence in all transactions. The office of Pahn is frequently hereditary, but not necessarily so.

31. The Bhandari is a sort of agent through whom the owner's orders to the ryots are signified; he gets any work done through them that may be in hand, and also assists the Muhto in making the collections and causes the ryots to attend upon him. He has a Juggeer of one pawa rent free from the owner and gets from each ryot in the village 3 Kuraes or bundles of the crop, as it is cut down, one of Gondlee, one of Gora, and one of wet crop rice; each bundle may contain about ten seers.⁴¹

32. The Gorait gets in general an allowance of from ten to twenty seers of Dhan from each ryot, according to their means, also three Kuraes.

33. The Gowalla and blacksmith get a Kat or maund of

³⁹ This is true only with respect to non-Bhuinhari villages. In Bhuinhari villages the Mahato is the servant of the village community who appoint him where the post is elective or (where the post is hereditary) acknowledge one of the heirs (generally the eldest son) of the deceased Mahto as his successor, and has Bhuinhari Mahatoi lands; and the landlord in such villages has no right to dismiss or appoint a Māhto, although by way of courtesy or rather by way of a public recognition by the landlord of the position and dignity of the Mahto, the landlord in many villages formally ties a *pagri* or head-dress round the new Mahto's head, on the latter's succession to the office.

⁴⁰ *Dalikatari*, the proceeds of which are wholly or partly spent in defraying the expenses of the periodical public religious feasts.

⁴¹ Since all prædial conditions and *abwabs* attached to land have been now committed to money-payment and consolidated with rent, the *abwab* known as 'Bhāndāri dhān' has been abolished.

Dhan for each plough and 3 Kuraes from each ryot. The Gowalla is accountable for all stolen cattle.

34. In general, a land-holder cannot turn out his Theekadar during the currency of his lease. In some cases it is done through this court, on proof of his having fallen into arrears. The Theekadar cannot oust the old cultivators in the village as long as they pay their rent, nor can he increase their rent. The Zameendars have no claim from the Theekadar beyond what is stipulated in his Kabooliut, nor has the Theekadar any claim against the land-holder, for a longer term than is stipulated in the Patta.

35. It is difficult to say what the expence of the Poojas in a village annually amounts to. There are three annual Poojas which always take place viz., the Surhool Pooja in the month of Chyet, Kud Leta Pooja in Sawan, and Khura Pooja in Aghan. In all these the Pahn supplies rice and Hundea from the produce of his Dali Ketari, and the ryots supply fowls by a general contribution. There is a pooja on a much larger scale called the Dhura or Deswali, performed every third year. In this pooja, buffaloes, goats, sheep, fowls, rice, liquor, are expended; the expense is defrayed out of the accumulated rents of the Bhootkhetta for three years. Every person in Nagpoor, Sud as well as Cole, believes that these poojas are essential, and that unless they are performed, the crops will fail, and the village in which they are neglected will be immediately deserted.

36. The *kists* in Nagpur are the *kist* called *sona mottu*, payable at the Dussera, it amounts to about 10 per cent on the Jumma, *Kist Pancha*, payable at the end of Katick about 30 per cent, *Kist Mungni* payable in Chyet, also about 30 per cent, *Kist Hakmee* payable in Jeyt amounts to about 15 per cent, and *Kist Barowitra* payable in Assar, also amounting to about 15 per cent, completes the year's rent. The above are the old established *kists*, which the Coles all acknowledge to be just, but the Zumeendars are in the habit of demanding their *kists* in advance, also at irregular times, which ought never to be admitted, as it obliges the Coles to get into debt.

37. There is a most serious abuse that prevails in Nagpore, particularly in the Raja's villages or Khass Bhandars, as they are

called, I allude to *Tulbanna*.—If the rent falls into arrears in one of those villages, a jemadar at 8 annas a day *tulbanna*, and sometimes two at the same rate, accompanied by three or four Burkundazes at one and a half annas a day, are sent from Palkote⁴² to collect it; they remain in the village and are fed at the expense of the ryots, sometimes for several months; in the end they have to get paid their *Tulbanna*, which is generally done by the manager or farmer of the village out of the rents in his hand. This of course causes a deficiency which he makes good by levying, what is called in Nagpoor a *beeri*,⁴³ or rateable assessment on the ryots.

38. This if originating in an actual arrear of rent would be a great hardship and liable to abuse, but in point of fact, the arrears are in general only nominally due by the Coles, who are most regular rent payers, and with the exception, it may be, of one or two distressed persons, regularly pay their *kists* when due to the Muhto, who pays them to the farmer or agent of the land-owner; he often expends the rents and when the Jemadars etc., came from Palkote, on pretence of the trifling balance due by a few of the ryots, puts the whole village to the expense of feeding and paying these Harpies. The truth appears to be that this is one mode of the Zumeendar's keeping up an establishment on very small pay, the balance being made up by *Tulbanna*.

39. There is another great abuse arising out of the *Tulbanna* system. At the end of one or more years, the Manager of the village pretends he has expended certain sums in *Tulbanna* and feeding servants of Zumeendars who have come to the village etc., and that the ryots must assess themselves to pay it. This they are often silly enough to do, but frequently have complained to me, in which cases,—I have ordered the money to be restored, and punished the offenders.

40. I recommend that a proclamation be issued, directing

⁴² Palkot was a former seat of the Raj family of Chota Nagpur which has since removed to Rāntu, 7 miles from Ranchi. A junior branch of the family still resides at Palkot in the Gumla sub-division of the Ranchi District. The evil of 'Talbana' is said to be still not altogether extinct. And another old evil known as 'rasid-likhāī' or the illegal levy of a fee from each ryot for the landlord's clerk for writing out receipts, is still rampant.

⁴³ *Behri* or rateable levy of contribution.

no Zumeendar, farmer etc., ever to take Tulbanna from any village community in the gross, but that whatever ryot is actually in arrears a piada may be put over to compel payment, and that the rate of Tulbanna in no case, ever exceed one anna and a half a day, if the piada comes from a distance, or if he is an inhabitant of the same village as the defaulter, that one pice and 1 seer of rice a day shall be the amount of Tulbanna:—

41. The only abwabs now willingly paid by the Coles in Nagpoor, are *ogra*, which is paid by the Bhoonjers of the village and varies from three to six rupees according to the size, *Dussera selami* generally one rupee, *Purkhye* generally about one per cent, two goats one called *Jheeka*, at the Dussera, and the other called *Mungur pooja* given when demanded.⁴⁴

42. In addition to the above, in certain villages, particularly what are called the Raja's Bhandars, there is a custom of giving a rupee called *buyswan* to the ryots, in exchange for which they have to pay ten *tambies* of ghee, equal to about a seer and a half each. Also when the Raja requires goats he sends and takes them, and gives twelve pice to the owner. At the Dussera the buffaloes required for sacrifice, are taken in this way, and paid for at the rate of two rupees of thirteen tuckas each. The buffaloes so taken, are on an average worth four to five rupees each. In levying all the articles named in this paragraph, the Raja to whom it chiefly applies, is in the habit of employing piadas who are entitled to tulbanna from the ryots, and having necessarily a discretion whose goat or buffaloe to take, are in the habit of exacting bribes besides.

43. The Abwabs mentioned in the last paragraph, are liable to great abuse but I would not recommend their being done away with, as that would be a great hardship upon the Raja.—The preferable plan would be to regulate them by inserting in the Pattas the number of goats that he is entitled to, from each village at a fixed price and making him collect them from his Theekadar or Manager, not from the ryots, from whom he ought to be strictly prohibited taking tulbanna on account of Abwabs.

⁴⁴ All these *abwabs* have been since commuted into cash and consolidated with the cash rent of the tenant.

44. There are no percentages taken on the produce in Nagpoor, nor are there any rules regarding irrigation, it being a matter almost entirely neglected.

45. Ploughmen receive annually from two to three rupees wages, and 18 kats of Dhan as subsistence; they also receive a small bundle of rice in the straw for each day they are engaged in cutting the rice and also a Kurae, in some parts every 3rd day, in others less frequently.—A man employed all day in harvest gets a kurae, a woman half a kurae, each containing 15 to 20 seers of Dhan.—The hire of a plough and bullocks for half a day is one pice.

46. In Nagpore there is no land measure, the quantities of land signified by Bhuries, Kharies, and Pawas are quite arbitrary, Pawas in the same village often differ in size and they differ very much in different villages. In some cases a Pawa is only sufficient to sow two maunds of seed, in others it admits of ten or twelve maunds being sown; such a thing as actual measurement by Beegas and Biswas is unknown.—Four Pawas make one Kharie and eight Kharies one Bhurie.—These denominations apply to the Doon or rice field; the Dan[^r] or dry field, is estimated by Kats, each Kat admitting of a maund of seed.

47. In making rules for the protection of the Coles, the interests and rights of the Raja ought to be protected as far as is consistent with justice. Till within the last few years his family has always enjoyed the independent control of this country subject to the payment of a small quit rent, and every motive therefore of policy and justice recommends that his right and even prejudices should be respected, as far as is consistent with the right of the great body of the community.—The constant interference that from the constitution of our courts, we are compelled to exert with his old established rights, is very annoying to him, and unless great discretion is used much injustice may be done to him.

48. From what is above stated it is clear that the Coles were originally the owners of the country: as they form at present almost the whole of the working population of it. In all proposals for the improvement or future good Government of the

country especial reference ought to be had to their rights, customs and even their prejudices: unless this is kept in view, and they are carefully protected from the oppression of the land-holders and the fraud and injustice of the Mahazuns and other Suds, the country can never prosper.

49. In conclusion I beg to be favoured with your orders in the different points submitted in paragraphs 16-19-40 and 43 of this letter.

I have etc.,

JOHN DAVIDSON,

Personal Assistant, Governor General's Agent.

Personal Assistant's Office, Lohardagga,

The 29th August 1839

Reviews and Notices of Books

1. *Buddhist Sūtras in Hindī*

Hindī is the Indian language which has undertaken to translate the Buddhist Sūtras [Pāli]. We have already before us in large-size tomes the *Vinaya Piṭaka* (1935) (pp. 578) and *Majjhima Nikāya* (1933) (pp. 688) published by the Mahābodhī Sabhā of Sarnath (Benares). The printing is in excellent type which is clear and beautiful though small, selected with a view to complete each Piṭaka in one volume. The *Vinaya* is printed on art paper. The credit of the get-up belongs to the Allahabad Law Journal Press.

The translation itself is remarkable for the perfect rendering, which being literal is still perfectly idiomatic Hindī. The translator, Rev. Rāhula Sāṅkrityāyana is a Tripitakāchārya and is regarded in Ceylon as one of the best Pāli scholars. He has the advantage of owning Hindi as his mother-tongue. With the additional knowledge of Urdu and Persian he is one of the best stylists in Hindī. He has the further advantage of being an Orientalist. The result is that the translation is the very best in any modern language. As to bulk, the Hindī rendering is gone beyond the English one. The third Piṭaka is already in the press. Hindī is the modern representative of the Buddha's mother-tongue and rightly it has proved itself the first modern language to make Buddha's words available to the present generation. The size of the volumes is $10\frac{3}{4}'' \times 7''$ and the price Rs. 6 each evidently below cost price.

2. *Buddha's Life in Hindī*

Buddha-charyā is a volume in 652 pages ($10'' \times 6\frac{1}{2}''$) composed by the Rev. Rāhula Sāṅkrityāyana on the life and teachings of the Buddha which has been published by Babu Śivaprasad Gupta, Benares, at the cost of Rs. 5,000. In this volume the learned Bikkhu has given the life in the very texts of the Sūtras and the doctrine in the Buddha's own words from the Sūtras, both without any comment of his own. Hence it constitutes an original source-book. This volume is also available from the Mahābodhī Sabhā, Sarnath

(price Rs. 5/- cost price).

Each one of the above three volumes has an index prepared by the Ven. Sāṅkṛityāyana himself. They are very valuable. Historical incidents in the two Piṭakas have been given in separate *Sūchīs*.

On Indian Painting

3. On the Indian Art of Painting the *Bhāratīya Chitrakalā* (pp. 100+3, $9\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{4}$, price Rs. 6/-) published by the Hindustānī Academy, Allahabad, is a volume in Hindī by Mr. N. C. Mehta, I.C.S., U.P., well-known from his book in English on the same subject. The Hindī volume is still a maturer production. It is illustrated by 42 plates. The author, a Gujarati gentleman, has perfect command of literary Hindī in which he often writes. He has in a compendious form dealt with the subject in a masterful way in this volume, which is the first manual on the subject in Hindī. It will never lose its place.

4. History of Kashmir

4. Under the title the *River of Kings*, Mr. Ranjit Sitaram Pandit has presented a new English translation of the Rājatarāṅgīṇī, with 21 plates, published by the Indian Press, Ltd., Allahabad. The volume is on art paper and the printing—an excellent piece of work—is by the Allahabad Law Journal Press. It gives us pleasure to find Indian printing at last improving and by leaps. The frontispiece has a fine colour reproduction of a picture of Nāgārjuna in the Patna Museum (Rāhula Collection). Mr. Pandit has not omitted any passage in his translation, and here his volume is an improvement on Stein's. The translation is in elegant language. I have compared passages with the original and found them to be true translation. The translator has tried to bring out both the feeling and sense of the author. It is gratifying that Mr. R. S. Pandit has found time from his professional work (he is a practising Barrister at Allahabad) to translate the Rājatarāṅgīṇī with a thoroughness which shows that every sentence in the book has had his full attention. He belongs to the family of the famous Sanskritist the late S. P. Pandit, editor of the Atharvaveda.

5. Anthology of Vedic Hymns (being a collection of hymns from the four Vedas). Selected, translated and commented upon by Svami Bhumananda Sarasvati, Vedic Missionary. The Ramlal Kapur Trust, Anarkali, Lahore, India; 1935; 10"×6", pp. xvi, 326.

6. Companion to Anthology of Vedic Hymns, Vol. I., containing a full translation of all the principal Vedic verses, errata, bibliography and appendices, by Bhumananda Sarasvati. Published by Ruplal Kapur, Secretary, The Ramlal Kapur Trust, Anarkali, Lahore; 1935; 9½"×6½"; pp. xii, 56.

The "Anthology of Vedic Hymns" is a careful selection of some of the best religious and philosophical hymns in the Vedas. As the compiler himself says in the Preface, p. vii, 'it is a religious book intended for the religious and devout seeker after God', and one would hardly expect interpretations from the philological or historical point of view. The compiler is a missionary of the Ārya Samāja and according to the theories of its founder Dayānanda, the Vedas are eternal, every *mantra* is religious and the names of deities such as Agni, Varuṇa, Indra etc., all refer to the One God. He interprets the *mantras* accordingly and loads his interpretations from religious stand-point acquired from diverse sources. In spite of his often having recourse to derivative meanings for *rūḍhi* words and to *vyatyayo babulam* or *babulam chbandasi*, we have to admit that his interpretations are sometimes bright, but his intolerance of others' views does not bespeak good taste. On p. 52 he speaks of Sāyaṇa thus: "He has, however, against the grain, been compelled to give up his pet method of importing any fanciful mythology in his commentary here". On p. viii of his Preface, he has: "There never was a more lamentable and unpardonable bungling done on this side of the grave than what they call Vedic Research by European Scholars and their Indian followers." On p. viii of his Preface to the "Companion" he has attacked Macdonell for representing ṣ and ḷ with the same sign !, but he seems to have conveniently forgotten that he has himself committed the same fault doubly by representing ṣ and the *anusvāra* with the same sign ṣ, and ḷ and the *visarga* with b.

T. CHOWDHURY

Notes of the Quarter

Proceedings of a meeting of the Council of the Bihar and Orissa Research Society held in the Society's office on Sunday, December 15th, 1935.

PRESENT:

The Hon'ble Mr. Justice J. F. W. James
(Vice-President in the Chair)

The Hon'ble Mr. Justice S. Fazal Ali
Mr. K. P. Jayaswal
Mr. Shambahadur

1. Read proceedings of the meeting of the Council held on August 4th, 1935.
Resolved: that the proceedings be confirmed.
2. The Honorary Treasurer presented the monthly accounts from July to November, 1935.
Resolved: that the accounts be passed.
3. The following payments were sanctioned:—

Calcutta Oriental Press

Bill No.	Date	Detail	Rs. a.
4138	13. 8. 35	Printing charges of Dialect of Bhojpuri, forms 8—10 and 11 (4 pages)	116 0
4040	8. 5. 35	Printing charges of Journal Vol. XX, Pts. III—IV and 32 pages Dialect of Bhojpuri	128 0
4041	"	Printing charges of Journal Vol. XXI, Pt. 1 and 24 pages Dialect of Bhojpuri	180 12
4135	13. 8. 35	Printing charges of Patna-Bihar Report Pp. 281— 472 and reprinting pages 393-394	437 0
4218	23. 11. 35	Printing charges of Patna Bihar Report pages 473—624	342 0
	5. 8. 35	Printing charges of two maps to be inserted in Patna-Bihar Report prepared by B. & O. Survey Office, Gulzarbagh	159 0

Allahabad Law Journal Press

Invoice	Date	Detail	Rs.	a.
216 A	31. 8.35	Printing Journal XXI (1) March, 1935	..	261 3
62	15. 7.35	Packing etc. " "	..	3 0
254	16. 10.35	Printing Journal XXI (2) June, 1935	..	465 7
253	15. 10.35	Packing etc. " "	..	1 0
218	25. 9.35	" "	..	1 8

4. *Resolved:* that the Journal of the Muslim University, Aligarh be placed on the exchange list of the Society.
  5. Read letter from the Editor, Indiana:
Resolved: that a copy of the Journal be sent to the Editor; and he be requested to send us a specimen of the projected Index, as soon as it is published, to be placed before the Council.
  6. Read letter, dated November 3, 1935, from Mr. Ganapati Sarkar.
Resolved: that the letter be published in the Journal, with request that members desiring to contribute to the Haraprasad Memorial may send their contributions to the Honorary Treasurer, or direct to the Secretary of the Committee in Calcutta.
  7. Considered arrangements for the Annual General Meeting, 1936.
- December 6, 1935.*

J. F. W. JAMES
Vice-President

Proceedings of an Ordinary Meeting of the Bihar and Orissa Research Society held on September 19th, 1935.

An ordinary meeting of the Bihar and Orissa Research Society was held in the Physics Lecture Theatre of the Science College, at 6-30 p.m. on Thursday, September 19th, 1935. Mr. O. C. Ganguly gave a most interesting illustrated lecture on "Moghul Painting."

J. L. HILL

HARAPRASAD MEMORIAL

69 Beliaghatta Main Road
CALCUTTA

November 3, 1935

The Secretary
Bihar and Orissa Research Society
Patna

Dear Sir

I beg to take the liberty of approaching you on behalf of Haraprasad Memorial Committee appointed by the Bangiya Sahitya Parisat and state the following facts to draw your attention and sympathy.

The Bangiya Sahitya Parisat passed resolutions to preserve the sacred memory of late Mahamahopadhyaya Dr. Hara Prasad Shastri, M.A., D.LT., C.I.E. in the following manner:—

- (1) to set up a Marble Bust in the Parisat Mandir.
- (2) to create a fund from which Medals and Prizes will be awarded to scholars publishing research articles on Indology considered best by an expert committee,
- (3) to publish his works by the Parisat.

Mahamahopadhyaya Shastri was intimately connected with your Society, therefore I am approaching you with a hope that if you take up this cause then surely you will be able to collect a fund for his memorial from his friends and admirers in the Society. I trust you will co-operate in this noble cause.

Whatever amount may be collected, will kindly be sent to me.

Thanking you,

Yours faithfully,
(Sd.) GANAPATI SIRCAR
Secretary

Haraprasad Memorial Committee

* * *

The Council of the Bihar and Orissa Research Society at its meeting held on December 15th, 1935 resolved that the letter be

published in the Journal, with request that members desiring to contribute to the Haraprasad Memorial may send their contributions to the Honorary Treasurer, or direct to the Secretary of the Committee in Calcutta.

APPENDIX TO J. B. O. R. S., VOLS. XXI & XXII

Dharmakirti's
VĀDĀNYĀYĀ
With the Commentary of Śāntarakṣita

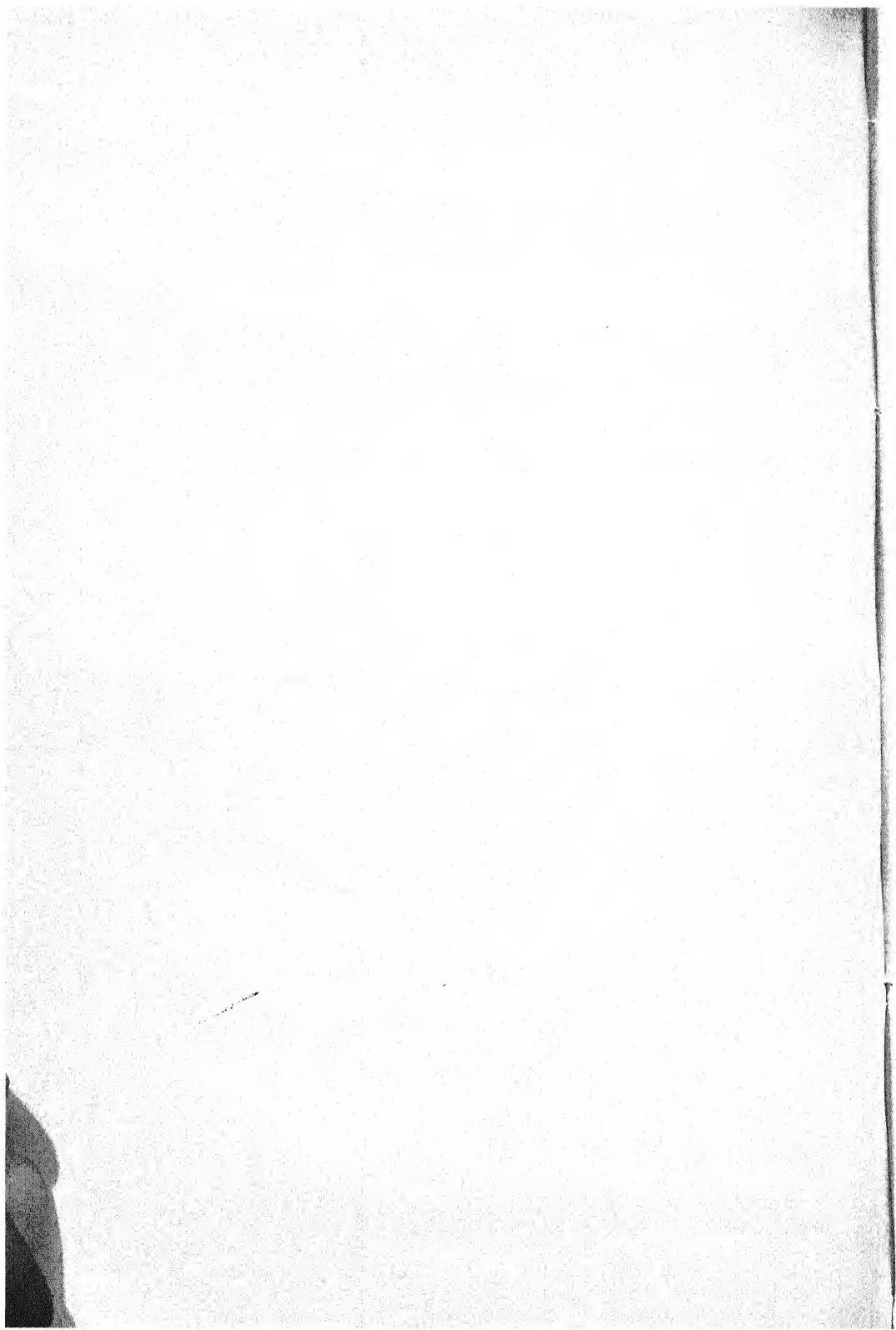
Edited by
Rev. Rāhula Sāṅkṛtyāyana

आचार्यवर्मकीर्तिः

वादन्यायः

आचार्यशांतरक्षितप्रणीतया विपञ्चितार्था-
मिधया टीकया संकलितः

नवनीतमृदुलवृत्ति विद्याव्यसने विदेहदेहघरम् ।
सुगुणगुरुहेमराजं महयाम्येतेन कुसुमेन ॥

VĀDANYĀYA

INTRODUCTION

Several attempts have been made to fix the date of Buddhist logicians and write a systematic history of it. Owing to the nature of the materials, which are few and scattered over many languages like Chinese, Tibetan and Sanskrit, there are still many gaps and in many places chronology seems broken. So, there is still room for a fresh attempt but as the text of Vādanyāya with its commentary is ready and there is not sufficient time to deal with the whole history of Indian Buddhist logic, I am jotting down only a few points, leaving others for the introduction to the Pramāṇa Vārtika of Dharmakīrti, the first three chapters of which, with missing texts restored from Tibetan, is in the press.

From Chinese translation,¹ we know some of the minor treatises on Buddhist logic by Nāgārjuna; and though the complete works of Aśvaghoṣa are not available in their original form or translation, we are not in a position to say if Aśvaghoṣa wrote any work on logic or not, but reading his two works, Saundarananda and Buddhacharita, we find that he knew the art of debate and on account of his many-sided activities, one should expect from his pen some work of this nature. But it is a mere hope, no such work is to be

¹ See appendix D.

found anywhere. The first author who wrote a definite work on logic is Vasubandhu; he may be truly called the father of Buddhist logic.

His work, *Vādavidhāna* or *Vādavidhi*, is several times quoted and criticised by Udyotakara Bhāradvāja.² Its name is also mentioned by Śāntarakṣita in his commentary on the *Vādanyāya*. This work was never translated into Tibetan or Chinese and there is no hope of getting its original Sanskrit, but from its quotations we know that its theme was not merely *Nigrahasthāna* like the *Vādanyāya* of Dharmakīrti; since we find in it Vasubandhu giving³ the definition of *Pratyakṣha*. As the times of Vasubandhu and Diśnāga are interdependent and they are still a controversial subject, we think that something should be said on it. Dr. J. Takakusu in many learned articles finds the date of Vasubandhu as 500 A.C., but in my opinion 400 A.C. is a more correct date—since (1) some of the works of Asaṅga, who was the elder brother of Vasubandhu, were translated into Chinese by Dharmarakṣha⁴ in 414 or 421 A.C. (2) According to Tibetan records⁵ Diśnāga was a disciple of Vasubandhu. In the famous śloka of the Meghadūta “दिङ्गनागानां पथि परहरन्” Kalidāsa mentions the name of Diśnāga. Mallinātha and the ancient commentator Dakṣhināvartanātha, both tell us that in the above śloka by दिङ्गनाग the famous Buddhist scholar is meant. As for the date of Kālidāsa⁶ we are on surer

² See न्यायवार्त्तिक, pp. 117, 40, 116 and न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका, pp. 273, 317.

³ न्यायवार्त्तिक, p. 40.

⁴ V. A. Smith's Early His. of Ind., p. 347.

⁵ Vide appendix C.

⁶ V. A. Smith's Early His. of Ind., pp. 321-22.

ground by making him a contemporary of the Gupta emperors Kumāra Gupta (415-55 A.C.) and Skanda Gupta (455-67 A.C.) and thus we will not be far from the truth if we accept the date of Vasubandhu as 400 A.C., and that of Diināga 425 A.C. (3) From Paramārtha's⁷ (499-569 A.C.) 'the Life of Vasubandhu' in Chinese we know that Vasubandhu was a teacher of the family of king Vikramāditya⁸ (380-415 A.C.) of Ayodhyā and, the often quoted śloka referring to Subandhu or Vasubandhu⁹ "सोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्ततनयः चन्द्रप्रकाशो युवा" confirms it, since Guptas had Ayodhyā as their second capital if not the first. By making Vasubandhu a contemporary of Chandra Gupta II (380-415 A.C.), we can get the same date. (4) From history it is clear that the period 319-495 A.C., when the whole northern India was ruled by the mighty Gupta emperors, is the golden age for Indian art, poetry, music, dancing and drama. This was the period when Samudra Gupta (340-75 A.C.), Chandra Gupta II—Vikramāditya (380-415 A.C.), Kumāra Gupta (415-55 A.C.) and Skanda Gupta (455-67 A.C.), ruled the vast empire one after the other. In such a peaceful and prosperous rule it was natural for the Indian genius to bloom in different spheres of life. Even the science of Astronomy and Mathematics found a Newton in Āryabhaṭṭa (b. 476 A.C.) who contradicted the geocentric theory of old Indian astronomers and made several important contributions to the mathe-

⁷ The date of Vasubandhu by J. Takakusu, JRAS. January 1905.

⁸ Crown prince Bālāditya may be same as Kumāragupta, the successor of Chandragupta II, Bāla-Kumāra.

⁹ Dr. S. C. Vidyābhūṣaṇa's History of Indian Logic, p. 267.

matical science. In such a time, we expect such genius in the field of logic; and Vasubandhu and Diññāga may be considered the representatives of the Indian genius in that field.

Though Diññāga's *Pramāṇasamuchchaya*, the chief work on logic, had a tremendous influence on the growth of Buddhist logic, it was superseded by the works of Dharmakīrti and so out of the 175244 ślokas of the Tibetan translations of Buddhist logic as many as 13711 ślokas represent Dharmakīrti's works and their commentaries and sub-commentaries. Thus Dharmakīrti eclipsed the fame of Diññāga. According to the Tibetan tradition, which is based on Indian materials, Dharmakīrti's teacher Iśvarasena¹⁰ was disciple of Diññāga. Chinese records mention Saṅkarasvāmin¹¹ as the disciple of Diññāga. But here some links must be missing between Diññāga and Dharmakīrti, as there is a difference of more than one and a half century between them, and this cannot be filled up by one person. Often in Indian chronology, we find omitted some of the unimportant personalities. Here between Diññāga and Dharmakīrti, there are to be many more generations. That Iśvarasena was a teacher of Dharmakīrti can hardly be doubted. Dharmakīrti criticises some of the views of his teacher Iśvarasena in the first chapter of his *Pramāṇavārtika*. As for the time of Dharmakīrti, scholars think that he did not live before Hiuen-Tsang. Dr. S. C. Vidyābhūṣaṇa¹² thinks that Dharmakīrti must have been a younger contemporary of Hiuen-Tsang, since his

¹⁰ Bu-ston's History of Buddhism, pt. II, p. 152.

¹¹ Vidyābhūṣaṇa's Hist. of Ind. Log., p. 302.

¹² Ibid., p. 306.

name is not mentioned by the latter. I-Tsing¹³, who was at Nālandā in 675-8 A.C. praises the scholarship of Dharmakīrti who was dead long before. Thus Dr. Vidyābhūṣāṇa fixes 635-50 A.C. as the time of Dharmakīrti, but there are several difficulties in accepting this theory from the mere silence of Hiuen-Tsang—(1) Dharmakīrti was a disciple of Dharmapāla¹⁴, the chief abbot of Nālandā whose successor was Śilabhadra (at the time his age was 106 years)¹⁵ when Hiuen-Tsang came to Nālandā in 635 A.C. Now the entrance examination of Nālandā was not an easy job. From the Chinese traveller's account we know that for this examination pupils had to work hard and the percentage of the successful candidates was not large. Dharmakīrti was from South India, and from Tibetan authorities we know that he was well-versed in Brahmanic lore before he was converted into Buddhism. If we accept it, then at the time he entered the Nālandā University, his age would be not less than 25 years, Dharmakīrti must have completed his study under Dharmapāla, since the later successor Śilabhadra is not mentioned as a teacher of Dharmakīrti and if Hiuen-Tsang entered Nālandā in the same year when Śilabhadra took charge of it, the age of Dharmakīrti would be 35 years at least. Even if we take Dharmakīrti as of 20 years, at the time of his becoming the disciple of Dharmapāla, still he would not be very young at the time of Hiuen-Tsang's arrival, as Dharmakīrti was

¹³ V. A. Smith's the Early History of India, p. 373

¹⁴ Hist. of Ind. Log., p. 305

¹⁵ Dr. H. U in Indian Studies in honour of C. R. Lanman., p. 98.

not educated under Śilabhadra. Even at the age of 24, 25, Dharmakīrti's genius could not have escaped the notice of scholars. He is the greatest of Buddhist logicians, nay, of even all Indian logicians. The whole Indian Nyāyaśāstra after his time preserves the echo of his marvellous reasoning power, clear sight and deep knowledge. It is a wonder why Hiuen-Tsang could not make himself acquainted with such a personality who was the co-disciple of his teacher.

Hiuen-Tsang's silence in regard to Dharmakīrti can be accounted for in three ways—(1) At the time of Hiuen-Tsang's stay in Nālandā (635 A.C.) Dharmakīrti was already dead. (2) Hiuen-Tsang was well-versed in Buddhist Philosophy, there is no doubt about it, but his knowledge of Buddhist logic was not so deep, which is proved by his not making any attempt to translate any big work on Buddhist logic, like the Pramāṇasamuchchaya of Diñnāga. He translated two or three treatises on Buddhist logic but they are small manuals. Since Hiuen-Tsang was not much interested in that subject he could have easily overlooked the contributions of Dharmakīrti. (3) If at all Dharmakīrti was living at the time of Hiuen-Tsang and as I have shown, he could not have been very young at the time, Hiuen-Tsang was bound to know this brilliant young logician of Nālandā. In that case the compilers of the life of Hiuen-Tsang had some reason for not mentioning the name of Dharmakīrti. In fact often we find them eulogizing too much the ability of their hero. When in Orissa a heretical scholar challenged Buddhists for a debate, they sought the assistance of Nālandā and Hiuen-Tsang was selected as a representative scholar.

of that great institution in preference to others. Like the present day *Sāstrārtha*, debates in those days were held through the medium of the Sanskrit language, and the language which was used was very terse and difficult. To have such a command over speaking the Sanskrit language was surely beyond the power of any non-Indian who had not begun his study at a very early age. Consequently this story of Hiuen-Tsang's going to Orissa as a special representative of Nālandā looks rather suspicious. In other places too Hiuen-Tsang has earned such undeserved tribute from the compilers of his life. So it is quite possible that the compilers purposely avoided the mention of Dharmakīrti, since it would occupy the chief place in the picture and Hiuen-Tsang's glory would grow dim. Personally I think that there is no room for the third proposition and Dharmakīrti was already dead at the time of Hiuen-Tsang's arrival and he was not bound to mention the name of all the scholars, nor need he be interested in their works.

(4) Hiuen-Tsang writes that Sakrāditya was the founder¹⁶ of Nālandā. Sakrāditya and Mahendrāditya having identical meanings, can be represented by the same Chinese ideographs; Mahendrāditya is another name for Kumāragupta (415-55 A.C.), so the University was not in existence before 415 A.C. From Paramārtha's Life of Vasubandhu, and Chinese and Tibetan records, we do not learn about Vasubandhu's visiting Nālandā. That Nālandā belonged to the Sarvāstivāda sect till the

¹⁶ Nālandā copper plate of the Gupta emperor, Samudragupta (340-75 A.C.) also supports this view by not mentioning the name of that institution.

eleventh century, is shown by the life of Sāntarakṣita and Dīpaikara-śrījñāna. Vasubandhu being a Sarvāstivādin of great note, would it not be very strange that he was not connected with Nālandā, if it existed at the time? Fa-hien also does not mention Nālandā, which shows, that Nālandā did not come to prominence before 410 A.C. Vasubandhu had no connection with it, because he passed away before the establishment of the University. (5) A Chinese record says that Kumārajīva (383-412 A.C.) wrote a life of Vasubandhu, which is only possible if Vasubandhu belonged to the fourth century A.C.

Thus 625 A.C. should be the latest date for Dharmakīrti which is not much earlier than when Hiuen-Tsang entered India.

Dharmakīrti was followed by a host of Buddhist logicians. In Tibetan¹⁷ we have a list of successors from Dharmakīrti (625 A.C.) to Śākyasribhadra (1127-1225 A.C.), the last chief abbot of the Vikramashilā University in Bihar. After the destruction of the great monastic University by the Turks, he reached Tibet in 1206 A.C. He was accompanied by several Buddhist scholars.

The list is :—

(1) Dharmakīrti	(625 A.C.)
(2) Devendramati	(650 A.C.)
(3) Śākyamati	(675 A.C.)
(4) Prajñākātagupta	(700 A.C.)
(5) Dharmottara	(725 A.C.)
(6) Yamāri	(750 A.C.)
(7) Vinītadeva	(775 A.C.)

¹⁷ See appendix A. ft.-notes.

(8) Saṅkarānanda	(800 A.C.)
(9) Baṇiku Pandit	(1150 A.C.)
(10) Śākyasribhadra	(1127-1225)

The dates which have been assigned above are on an average of 25 years for each successor. There is a gap of 300 years between Saṅkarānanda and Śākyasribhadra which cannot be filled up.

Apart from these scholars, there are some others who have richly contributed to Buddhist logic and their works have been preserved in Tibetan translations. I do not agree with some of the dates of Vidyābhūṣaṇa.

My dates Vidyābhūṣaṇa's dates

(1) Chandragomin	575 A.C.	925 A.C.
(2) Kalyāṇarakṣita	700 „	829 „
(3) Jinamitra	850 „	1025 „
(4) Muktākalaśa	1000 „	900 „
(5) Aśoka	1075 „	900 „
(6) Mokṣākaragupta	1200 „	1000 „
(7) Dānaśīla	1203 „	1025 „

Chandragomin's work *Nyāyasiddhyāloka*¹⁸ was translated into Tibetan about 830 A.C. So his date cannot be later than this and there is no need of creating a second Chandragomin, other than the great grammarian Chandragomin who was a contemporary of Chandrakīrti, the predecessor of Dharmapāla (600 A.C.).

Kalyāṇarakṣita was the teacher of Dharmottara (728 A.C.) according to the historian Bu-ston.¹⁹ So his date cannot be so late as 829 A.C.

Jinamitra's²⁰ work *Nyāyabindupiṇḍartha* was trans-

¹⁸ Appendix E. 3.

¹⁹ History of Buddhism. II. P. 154.

²⁰ As one of my note-books contains the information about the authority for the dates of these scholars is missing, I am unable at present to state the proper reasons.

lated into Tibetan in 840 A.C. Therefore his date cannot be 1025 A.C.

Dānaśīla²¹ accompanied Śākyasrībhadra when he went to Tibet in 1206. Therefore his date cannot be 1025 A.C.

VĀDANYĀYA MS.

In June 1934, I saw the palm leaf MS. of the Vipañcītarthā, the commentary²² by Śāntarakṣita on the Vādanyāya of Dharmakīrti, in the monastery of Kun-de-ling (Lhasa).

I thought that it was not possible to find the text, and I began the work of restoration from Tibetan into Sanskrit, but after two months when I visited the monastery of Nagor, which has got the largest number of palm leaf mss. in Tibet, viz. 40 volumes, I found among those mss. a copy of the Vādanyāya.²³ There was another copy of the Vādanyāya²⁴ ṭīkā²⁵ in the same collection, but I was given very limited time to make a catalogue of the mss. and copy of the Vādanyāya text. This ms. of the Vādanyāya ṭīkā is written in a rough and running hand, so it was not easy to make out the differences between the two commentaries, (one of which is now being published). I took some photographs of the Vādanyāya and the commentary above mentioned but the negatives did not come out all right. The Kun-de-ling ms. is written in an excellent hand.

²¹ Vide appendix D.

²² History of Buddhism Pt. II., p. 155.

²³ See appendix D.

²⁴ ibid. D.

²⁵ See JBORS, Vol. XXI, Part I, p. 7.

The whole book of 89 leaves is closely written in a uniform Kuṭīlā character. The date is given in the colophon (Page 142) as सम्वत् आनू २. This era seems to be the Nepal era, consequently the ms. seems to have been written in 1152 A.C. during the reign of राजाधिराज परमेश्वरपरमभट्टारकश्रीमदानन्ददेव. In the ms. page numbers are marked by consonant letters not by figures and on the opposite margin Tibetan numbers are given by a later hand. A photo of some pages of the ms. is given in my article Palm-leaf ms. in Tibet (JBORS Vol. XXI, Pt. I).

The script of the text of the Vādanyāya ms. is also Kuṭīla, like the ms. above mentioned, but it is written with a swift and clear hand. The date of this ms. can be also assigned to the 12th century on palaeological ground. In the colophon we find—अलेखि वागीश्वरेणेति. There are 20 leaves in this ms. and each page contains 9 to 11 lines.²⁶

In both the mss. no distinction is made between ब and व; and in many places श and स are interchanged. Throughout the mss. an anusvāra at the end of the sentence is retained. This seems to be a common practice as we find it in Pramāṇavārtika-kārika and other Sanskrit mss. found in Nepal and Tibet.

In the margin of both the text and the commentary I have given the leaf number of the ms. and the lines of ms. are also marked in small figures. It would

²⁶ ibid., p. 22. (176).

have been very useful if they were compared with Tibetan translations but for that publication of the Sanskrit originals would have been withheld for another year, which would not have been good, seeing that some of scholars are already busy with the Tibetan translations of these works. I may give the result of the comparison in some future issues of this journal and at the same time something about the internal materials of the text and commentary of the Vādanyāya. I am hoping to visit again the Tibetan depositories of Sanskrit mss. in the near future, which may help me in collecting some more material for the purpose.

Rāhula Sāṅkṛityāyana

A. (भारतीयानां वैद्याचिकानां कालान्तिक्रायकं चक्रम्)

A. C.	(बोर्डः)	(ज्ञाहस्मणा: v)	(ज्ञेता: v)	A. C.
150	अक्षपादः	..	..	150
175	..	..	..	175
200	..	..	..	200
225	नागार्जुनः	..	..	225
250	..	..	..	250
275	..	वात्स्यायनः	..	275
300	..	..	..	300
325	..	..	..	325
350	(मैत्रेयः)	..	..	350
375	..	..	..	375

400	असंगः	वसुबन्धः BLDP	..	400
425	दिक्षताणः	..	..	425
450	(संकरस्वभी)	..	..	450
475	..	..	..	475
500	..	..	..	500
525	..	उद्योतकरः	..	525
550	चक्रगोमी	..	..	550
575	..	BLDPT	..	575
600	धर्मपालः	ईश्वरसेतः	..	600
625	T	BLDP	..	625
650	धर्मकीर्तिः	(कुमारिलः)	..	650
675	देवेन्द्रमाति:	BLDP	..	675
700	*जितेन्द्रबुद्धिः	प्रजाकरणपृष्ठः धर्माकरदतः कल्याणरक्षितः	..	700
725	P	L	..	725
750	यमारिः	BL	(शंकराचार्यः 785) ..	750
775	विनीतदेवः	L	..	775
800	शाकारणतः	..	..	800
825	शांतरक्षितः	अर्चदः	..	825
850	कमलशीलः	जितमितः	..	850
875	..	..	..	875
900	..	..	..	900
925	..	जयानन्तः	..	925
950	..	..	..	950
975	मुद्राकलशः	जेतारिः रत्नकीर्तिः	..	975
1000	..	V	..	1000
1025	त्राजनश्रीमित्रः	रत्नाकरशांतिः	..	1025
1050	कर्त्तव्यः	V	..	1050
1075	(महाजनः)	V	..	1075
1100	(सञ्जनः)	दीपंकरशीर्जनः	..	1100
1125	..	(982-1054)	..	1125
1150	..	..	..	1150
1175	ज्ञानोक्ताकरणपृष्ठः दानशीलः	L.	वैरहराजः हैमचंद्रः (1088-1172) देवसूरः (1088-1169)	1175
1200	..	..	..	1200
1225	..	वंकुण्डितः	..	1225
1250	..	L	गणेशः	1250
1275	..	..	..	1275

B. History of Buddhism (II. pp. 146, 152, 154, 155) by Bu-ston (1322 A.C.).

L. कलोङ्ग-ईङ्ग (1707 A.C.) गुड्गुबूम् (लह-स. चृ ६१५, ६१६) ।

D. देव-गतेर-सङ्कोचनो (हह-स. छ. ६४) ।

P. ऋग्व-प्रथम-कर्णो (1520 A.C.) छो-ज्ञुबूम् (P. ५०७) ।

T. तारानाथ (1608 A.C.) छो-ज्ञुबूम् (ग्रन्थ ११००, २०८ ख.) ।

S. मूल-ज्ञाय (Cordier. युर्द-XXVIII).

V. Vidyābhūṣana's History of Indian Logic (Calcutta, 1921).

* A.B. Keith अपि स्मीकरेति 700 A.C. (Indian Studies in Honour of C.R. Lanman.

† ज्ञानश्रीमित्रो वा (Stan. mdo. Cordier LXXXIII. 56).

‡ उपर्युक्त-लुद्धन-वस्त्र-वा (मृत्यु: 1109 A.C.) भोट्यंडितय सहयो महाजन-सङ्गतौ रत्नवज्रस्थ तुव-पौत्रौ । (Stan.

* A.B. Keith अपि स्मीकरेति 700 A.C. (Indian Studies in Honour of C.R. Lanman.

§ जगतालाक्षिकारिणः Stan. mdo CXII.28.

1929. P.168).

वादन्यायः

१-निग्रहस्थानलक्षणम् (१-३३) । २-न्यायमतखंडनम् (७४-१४२) ।

१. निग्रहस्थानलक्षणम्

नमः समन्तभद्राय ॥

न्यायवादिनमपि वादेषु शंका[? असद्य] वस्योपन्यासैः शाठा
निगृहन्ति तज्जिपेधार्थभिद्मारभ्यते ॥

१६

नमो विष्णव्रप्रमथनाय ॥

१६

नानासद्गुणरत्नराशिकिरणध्वस्तान्धकारस्सदा (,)

यो नानाविधसत्त्ववालितफलप्राप्यर्थमन्युद्यतः ।

तन्निःशेषजगद्वितोदयपरन्तवार्यमञ्जुश्रियं ।^१

वादन्यायविभाग एष विमलः सङ्क्षिप्त आरभ्यते ॥ (१)

यद्यथोजनरहितं तत्प्रेक्षासूवर्णकारिभिन्नरभ्यते । यथा बलित्ववदर्शन-विनिश्चयादिकं । अप्रयोजनठेवं प्रकरणं मित्याशंकावतस्तदाशंकापरिजिहीर्यथा प्रयोजनप्रदर्शनाय न्यायवादिन (१b१) मित्यादिवाक्यमुपन्यस्त्वान् । कथम्पुनरनेन वाक्येनास्य प्रयोजनमुपदर्शयत इत्यास्तां^२ तावदेतद् । अर्थस्तु व्याख्यायते ॥ न्यायस्त्रिरूपलिङ्गलक्षणा युक्तिः । नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थ-सिद्धिरनेनेति कृच्च्वा अत एव त्रिविधं लिङ्गमि (१b२) त्यादिना त्रिरूपभेद लिङ्गमनन्तरम्बव्ययति । तदभिधायि वचनमित्यपरे । तम्बदितुं शीलं यस्य स तथोक्तः । तमपि निगृहणन्ति पराजयन्त इत्यर्थः । निगृहणन्तु नामान्याय-वादिनम्पराजयाधिकरणस्त्वादेव । न्यायवादिनस्त्वनिग्रहर्हमपि यज्ञिगृहणन्त्येतत्र सम्भाव्यते । परोत्कर्णव्यारोपधियस्तु तमपि पराजयन्त इति सम्भावना^३-यामपि शब्दः समुच्चयार्थोऽतिशयद्योतनार्थो वा केषु (१) निगृहणन्तीत्याह । वादेषु (१b१) साधनदूषणसंशब्दितेषु विचारेष्विति यावत् । विवादेष्विति क्वचित्पाठः ।^४ तत्र विशदा वादा विवादास्तेष्विति व्याख्येयं । विशदाश्च कथं (१) साधनदूषणसंशब्दितानाम्बिचाराणान्तद्विरुद्धार्थसाधन-प्रवृत्तस्वात् ॥ कथम्पुनर्न्यायवादिनमसत्स्वसिं द्वचादिषु हेतुदोषेषु निगृहणन्तीत्याह ॥ असद्यव्यवस्थोपन्यासैः । (१b१) असत्तामसाधनाम्ब्यवस्थाः । असत्यो

असाधनाङ्गवचनमदोषोऽग्रावनं द्वयोः।
निग्रहस्थानमन्यतु न युक्तमिति नेष्टते ॥१(?)

- वा व्यवस्थाः सदिभः कुत्सितत्वात् । ताश्च फलजात्प्रसन्निग्रहस्थान-
लक्षणास्तासामुपन्यासाः । प्रयोगस्तैरिति विग्रहः । के पुनरहरीकास्त एवं
विधा इत्याह ॥ शठा धूर्ता मायाविनः परसम्पत्तावीज्यालिव इति यावत् ।
यस्मात्तं तथा निगृहणन्ति^१ इति तस्मात्प्रिषेधार्थं तेषां शठानान्तेषाम्बा
ज्ञात्प्रब्रह्मस्थोपन्यासानात्प्रस्थ वा निग्रहस्य व्रयाणां वा निषेधो निरासस्तदर्थन्तप्रि-
मित्तमिदम्प्रकरणमारभ्यते ॥ स ए वार्थोऽप्येति विग्रहीतव्यं । तप्रिषेधे च
कृते सम्यग्विचारः प्रवर्तते तत्पूर्वकश्च सर्वः पुरुषार्थं इत्यभिप्रायः । आसन्न-
विषयिणा त्वन्तर्विषयित्वर्ति प्रकरणमिदमापरा^२ यूषति । अन्तस्तन्त्रवासना
परिनिष्पत्तत्वात् । अन्यथाऽप्यरिनिष्पत्तत्वात्प्रसन्निग्रहस्थानाभावादिवस् शब्द-
प्रयोगो न स्यात् । आरभ्यत (ib1) इति वर्तमानकालनिर्देशः (1) के
थमिति चेत् । वर्तमानसामीये वर्तमानवदे (पाणिनिः ३।३।३१) ति वचनात्
सम्बन्धोऽप्यभिधानीय एवान्यथा बालोन्मत्तप्रलापद्याह्यमिदं प्रेक्षापूर्वकारिणा-
म्भनिषेधार्थमिदमारभ्यते (ib1) तत्तद्वैतत्प्रयोजनमनेन प्रकरणेन साध्यते ।
तथा च प्रयोजनप्रकरण^३योः साध्यसाधनलक्षणः सम्बन्धं इति सूचितं । ये त्वन्ये
क्रियानन्तर्यादिलक्षणाः सम्बन्धात्ते न वाच्या एव प्रकरणक्रियायामनडग्याभू-
तत्वात् । तथाहि तेषु सत्स्वपि प्रयोजनाभावे नारभ्यत एव प्रकरणं ।
असत्स्वपि च तेषु सति प्रयोजने प्रारभ्यत एव । तस्मात्प्रकरणारम्भस्य
प्रयोजनान्वयव्यतिरेकानुविधानात्प्रयोजनसेवाभिधानी^४स्यप्रेक्षापूर्वकारिणा । तस्मिं-
श्चाभिहिते सम्बन्धोप्युक्त एव भवतीति मन्यते । नानवधारितप्रकरण
2b शरीराः प्रवर्तते प्रेक्षावन्तस्तस्मात्प्रयोजनवत्प्रवृत्त्यङ्गत्वात्प्रकरण^५शरीरमपि
वक्त्व्यमेवेति चेत् । एवमेतत्प्रयोजनवाक्येन त्वभिहितत्वाद्याद्यं तदपि सम्बन्धव-
त्पूर्धगभिधानमर्हति । यतस्तप्रिषेधार्थमिदमारभ्यत इत्युक्तमतश्च तत्^६निषे-
धोऽप्य शरीरमित्युक्तम्भवति । यदा चैतप्रिषेधार्थमिदमारभ्यते तदा पूर्वको हेतु-
रसिद्धः । प्रतिप्रमाणद्वयञ्चनेन सूचितं प्रारब्धव्यमिदम्प्रकरणम्प्रेक्षावता^७ सति
सामर्थ्यं । ग्राह्यम्बा प्रयोजनवत्वात् । सम्बन्धवत्वाच्च तदन्यशास्त्रविविति
स्वभावहेतुः ।

^१ न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां [५।२।१ (पृ० ६९७,७२३)], न्याय-
मञ्जर्यां [५।२।१ (पृ० ६३९)] च सोदररणं अस्य खंडनम् ।

इष्टस्यार्थः स्य) सि^१ द्विः साधनं, तस्य निर्वर्त्तकमङ्गं, तस्या (S) वचनं तस्याङ्गस्यानुच्चारणं वादिनो निग्रहाधिकरणं । तदभ्युपगम्याप्रतिभया तृष्णणी भावात् । साधनाङ्गस्यासमर्थनांडा । त्रिविधमेव हि लिङ्गमप्रत्यक्षस्य

एवमभिधाय प्रयोजनं सकलप्रकरणार्थसंग्राहकं श्लोकमाह^२ असाधनाङ्गवचन (१b1) मित्यादिना । असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनञ्च द्वयोर्बादिप्रतिबादि नोर्यथाक्रमं निग्रहस्थानं पराजयाधिकरणं । अन्यत्त्वद्येत^३ द्वेयव्यतिरिक्तमधापादपरिकल्पितं प्रतिज्ञासंन्यासादिकं वक्ष्यमाणं निग्रहस्थानं न युक्तमिति कृत्वा नेष्यते ॥ १ निग्रहस्थानमिति वर्तते । अयं तावत् समासेन श्लोकार्थः । इष्टस्ये (१b1) त्यादिना विभागमारभते । इष्टोऽर्थोऽनित्यः शब्द इत्यादि साध्यत्वेनेप्सितः । तस्य सिद्धिः प्रतिपत्तिः साधनं । तदनेन भावस्य^४ साधनोयं साधनशब्दस्तावदस्मिन्व्याख्यानेऽभिप्रेतो न तु करणसाधन इति दर्शयति ॥ तस्य साधनशब्देष्ठार्थसिद्धिलक्षणमस्याङ्गं किन्तदित्याह । निर्वर्त्तकं जनकं । अनेऽनाङ्गशब्दं व्याच्वष्टे । कारणपर्यायोपत्राङ्गशब्दो नावयवपर्याय इत्यर्थः । तच्च साधनाङ्गमिह निश्चितत्रैलम्प्यं लिङ्गमुच्यते । अस्य साधनाङ्गस्य वचनं त्रिरूपलिङ्गां ख्यानं । तस्य साधनाङ्गस्यानुच्चारणम् (१b2) नभिधानं यत्तदसाधनाङ्गवचनं । अनेनैतत्कथयति असाधनाङ्गस्य पक्षोपनयनादेव वचनमसाधनाङ्गवचनमिति नै^५ व प्रतिपत्तव्यमस्मिन्व्याख्याने । किन्तु साधनाङ्गस्यैवचनमसाधनाङ्गवचनमिति । तदसाधनाङ्गवचनं वादिनो निग्रहस्थानं । तदेतेन श्लोकस्य पूर्वभागस्मिवृणोति । कथम्पुनः साधनाङ्गस्यानुच्चारणम्भवति निग्रहस्थानं चेत्याह । तदभ्युपगम्येति (१b2) तदितीष्टं साध्यमभ्युपगम्याहमेतत्साधयामीति प्रतिज्ञायाप्रतिभया करणं भूतया तृष्णीम्भावात् । अप्रतिभाऽत्र पूर्वाधिगतार्थविस्मरणं स्तम्भितत्त्वञ्च गृह्णयते ।

अनेन सर्वथा साधनाङ्गस्यावचनमाह अभिधाने वा यदि न समर्थितं तदोक्तमप्यद्यनुकूलस्येव स्वकार्याकरणात् । इत्यभिप्रायवानाह (—) साधनाङ्गस्यासमर्थनांडेति (१b2) । तदभ्युपगम्येतिवर्तते । वा शब्दः पुब्वपिक्षयाविकल्पार्थः । साधनाङ्गस्यासमर्थनं त्रिष्वपि रूपेषु निश्चयाप्रदर्शनं । तस्मात्तृष्णीम्भावावादसमर्थनाच्च साधनाङ्गस्यानुच्चारणं । ततश्च प्रतिज्ञातार्थाकरणात् वादिनो^६ निग्रहाधिकरणमिति (१b2) प्रकृतेन सम्बन्धः । क्वचित्तु वादिन इति पाठः । तत्र तच्छब्देन प्रकृतमनुच्चारणं संबध्यते ।

कथम्पुनः साधनाङ्गस्यासमर्थनमभ्युपगम्येति । येन तद्विपर्येनासमर्थनातप्रतिज्ञातार्थाकरणांडादिनो निग्रहाधिकरणत्वमिति कदाचित्कर्तिविचद्भूयादित्येतत्परिजिहीर्षुरादिप्रस्थानमारचयति^७ त्रिविधमेव (१b2) त्यादिना त्रिप्रकारमेव लिङ्ग-

मङ्गलाङ्करणं कस्यासिद्धेः प्रतिपत्तिरूपायाः । कस्य सिद्धेरित्याह । अप्रत्यक्षस्यापरोक्षस्यानुभेयभूतस्य वस्तुन इति^३ यावत् । अवधारणञ्चतुरादि व्यवच्छेदमाच्छ्टे । विविधमेवेति स्थिमः कथमयनिति चेत् । यस्माद्विधि

- ३b प्रतिषेधरूपतया द्विधा साध्यं व्यवस्थितं । विधिरूपञ्च सद्भाव^०वरूपङ्कारणल पस्वा भवद् भवेत् । नान्यत् । तत्र हेतोः प्रतिबन्धायोगात् । नह्यर्थान्तरस्याकार्यस्य सद्भावेऽपरस्य सद्भावो युक्तः । पटसद्भाव इवोष्ट्रस्य । नाप्यर्थान्तरस्याकार्यस्य निवृत्तावकार्यस्यान्यस्य च निवृत्तिर्युक्तिमती । उष्टे निवृत्ताविव पटस्य । न चान्वयव्यतिरेकविकलस्यागमकत्वं युक्तं । पटस्याप्युष्टगमकत्वं^२ प्रसङ्गात् । स्वभावभूतधर्मसद्भावे तु स्वभावभूतस्यान्यस्य सद्भावो युक्तो नहि स्वभावः स्वभावस्यरित्यज्य वर्तते । तत्स्वभावस्वाभावप्रसङ्गात् । तश्चिवृत्तौच निवृत्तिः ॥ कार्यस्यापि भावे कारणस्य भावो युक्तः । तश्चिवृत्तौ च निवृत्तिरन्यथा तेन विनापि भावात्कार्यमेव तत्स्य न स्यातदन्यवत् । तस्मात्स्वभाव^१कारणभूतसाध्यभेदात् । द्विधैव विधिरूपं साध्यं तत्रैव हेतोः प्रतिबन्धात् । स्वभावभूतञ्च साध्यं स्वभावहेतुः साधयति । कारणभूतञ्च कार्यहेतु^१रित्यभ्युपेयं । प्रतिषेधमप्युपलिंघलक्षणप्राप्तानुपलिंघरेव साधयति । नान्या यथा तथा विस्तरेण प्रतिपादयिष्यति । तदिदमिह संक्षिप्तमर्थं तत्त्वं विषयव्यपेक्षया विषयिणो लिङस्य व्यवस्था । विषयश्च विधिः प्रतिषेधो वा भवेत् । विधावप्यर्थान्तरस्वा विधीये तानर्थान्तरं वा अर्थान्तरविधावपि कार्यकारणसनुभयस्वा साध्यते । कार्यप्रतिपादनेषि कारणसामान्यम्बाडमेघादिव्यावृत्तं वस्तुमात्रं लिङगत्वेनोच्यते । कारणविशेषो वा योऽप्रतिबद्धसामर्थ्यं मे^४धादिः । प्रतिषेधोपि निषेधाभिमतस्यानुपलम्भेनोपलम्भेन वा प्रतिपाद्येत । अनुपलम्भेषि उपलम्भनिवृत्तिमात्रलक्षणो वा भवेत् ।

- 4a तत्तुल्ययोगावस्थ(ः) केवला^०परपदार्थोपलम्भरूपो वेति विकल्पाः । तत्रनावश्यं गम्भीरव्यानादिव्यक्तमपि मेधादिकारणमात्रं वृष्टचादिकार्यादिभाविकमन्तरा प्रतिबन्धसम्भवेन व्यभिचारात् । अतो न कारणमात्रं गमकं । कारणविशेषादप्यप्रतिहतशक्तेरनन्तरं सम्बन्धस्मृतिव्यवहितादनुभेयविज्ञानात्प्राक् कार्यमेवोदभूतमक्षज्ञानप्राप्त्य^२ भवतीति न तस्यापि लिङगत्वं । कार्यन्तु कारणलिङगं युक्तं । तदविनाभावात् । तदतिक्षेव वा हेतुमत्ताभिम्बलंघयेत् । अनुभयसम्बन्धसम्बन्धानुगमकमतिप्रसङ्गो^३ वा । अर्थान्तरसम्बन्धभिचाराङ्गम्यत इति युक्तिमत् । निषेधोप्युपलम्भेन न युज्यते विरोधात् । कथं हि नामोपलम्भयते च नास्ति

सिद्धेरङ्गं (—) स्वभा॒वः कार्यमनुपलम्भश्च । तस्य समर्थनं साध्येन

चेत्युपदद्यते । तज्जानं निवृत्तिमात्रसपि व्यभिचारि । एकज्ञानसंर्गिणस्तु कैवल्य-
सृष्टेरसत्ताव्यवहारो युक्तो यदि हि स्यादुपलभ्य सत्त्व एव शबेत् । प्रमाणञ्च यद-
नुपयथ मानविषयं न तद्विषय युक्तं । यथा वाजिविषाणं । अनुपद्यमानविषय-
ञ्चोक्तप्रकारेण स्वभावादि स्यादन्यसंयोगयादिपरपरिकल्पितं लीँगभिति व्याप-
कानुपलम्भः । वैधस्येण नीलादिज्ञानं । तदेव वा कार्यादिलिङ्गं । नैमित्तिकशब्दा-
र्थानुपपत्तिर्बाधिका । किमेवं सिद्धमगमकत्वमन्येषां । तथाहि विष्यित्वद्गत-
सकृतं प्रकाशकत्वमित्यादयः पर्यायाः । तस्मात्साध्यस्य त्रिविधस्वात्तडगमको
हेतुरपि त्रिविध एवेति स्थितमेतत् ।

कथन्त्रिविधमित्याह । स्वभाव (1 b 2) इत्यादि^१ (1) च शब्दः
स्वभावकार्यप्रक्षया समुच्चयार्थः । एतच्चाभिमत्तेतुप्रदर्शनं स्वभावकार्यानुप-
लम्भभेदात्त्रिविधयप्रत्यक्षस्य सिद्धेरङ्गं । ननु कारणेकार्थसमवायविरोध्यादि 4b
भद्रादिति दर्शनार्थ । ननु चोपलम्भिधलक्षणप्राप्तानुपलम्भशब्देति वक्तव्यं । तस्येवा
प्रत्यक्षस्य सिद्धेर्बृक्ष्यसाणेन न्यायेनाडगस्यान्नानुपलम्भमात्रस्य तत्कर्थं सामान्ये-
तो^२क्तमिति चेत् । एवमेतत्समर्थितसाधनाडगाधिकारात् सामान्यशब्दोप्यय-
मनुपलम्भशब्दउपलम्भिधलक्षणप्राप्तानुपलम्भ एव वर्तते । तथाहि सामान्यशब्दा
अपि शब्दा^३न्तरसंशिधानात्रकरणसामर्थ्याच्च विशेषेषवतिष्ठन्ते । यदाहि । नहि
विशेषशब्दसंश्लिष्टेरेव शब्दानां विशेषावस्थितिहेतुरपि तु प्रकरणसामर्थ्यादि-
कमपीति^४ यथा चानुपलम्भमात्रस्य समर्थितसाधनाडगत्वं न सम्भवति तथोत्तरत्र
प्रतिपादयिष्यति । अप्रत्यक्षसिद्धेतुलिङ्गाधिकाराद्वाऽद्यमेवैतत्^५ किम्पुन-
रस्य त्रिविधस्य साधनाडगस्य समर्थनं । यद्विषयादसमर्थनम्भविष्यतीत्याह ।
तस्ये (1 b 3) त्यादि । साध्यशब्दोवानित्यत्वादिधर्ममात्रस्य वाचकः ।^६ अवधव-
समुदायोपचारात् न तु साध्यर्थमिधर्मसमुदायस्य व्याप्तेरेवाभावप्रसङ्गात् ।
शब्दादिधर्मविशिष्टस्यानित्यत्वदेवृष्टान्तर्धमिष्यभावात् ।^७ व्याप्तिं प्रसाध्या-
न्वयन्वतिरेकसाधकेन प्रमाणेन अनेनान्वयन्वयतिरेकनिश्चयाकुक्तौ । धर्मिणि
(1 b 3) जिज्ञासितविशेषे शब्दादौ भावसाधनं (1 b 2) । पक्षवर्त्त्वसाधकेन
प्रभा॑णेन सत्त्वकथनमित्यर्थः । अनेनापि पक्षवर्त्त्वनिश्चय उक्तः । कथम्पुनः
सत्त्ववोपसंहारेण व्याप्तिं प्रसाध्य धर्मिणि भावः कथयत इत्यत्रोदाहरणमाह ।
यथेत्या (1 b 3)^८दि । तत्सर्वमित्यनेन सत्त्ववोपसंहारेण व्याप्तिप्रदर्शनद्वाक-
थयति । किमर्थं (1) विप्रतिपत्तिनिरासार्थ (1) तथाहि पक्षसपक्षा-

व्याप्तिं प्रसाध्य धर्मिणि भावसाधनं । यथा (—) यद्यु(?त्स)कृतकं वा तत्सर्वमनित्यं यथा घटादिः सन्कृतको वा शब्द इति । अत्रापि न कश्चित्कमनियम इष्टार्थसिद्धेभयत्राविशेषान् । धर्मिणि प्राक्सत्त्वं प्रसाध्य पश्चादपि व्याप्तिः प्रसाध्यत एव । यथा (—) सन् शब्दः कृतको वा यश्चैवं स सर्वोऽनित्यः यथा घटादिरिति । अत्र व्याप्तिसाधनं विपर्यये बाधकप्रमाणोपदर्शनं^३ । यदि न सर्वं सत् कृतकं वा प्रतिक्षणविनाशि

- ५२ पेक्षयात्तव्याप्तिर्वर्द्धिव्याप्तिश्च प्रदर्शयेत् इत्येके विप्रतिपन्नाः । तच्च न युक्तं वस्तुबलायात्त्वाद्वधाप्तेः । पूर्वं साध्येन व्याप्तिं प्रसाध्य पश्चाद् धर्मिणि सत्त्वं कथयितव्यमित्ययमीदृशः क्रमनियमः किमत्रास्ति न वेत्याह । अत्रापि (1b³)त्यादि । अत्रेति मन्त्रे ताधनाङ्गरासमर्थने वा उपिशद्वोऽवधारणे-प्रतिषेधे न च सम्बन्धनीयः । तेव कश्चिदयमीदृशः क्रमनियमः (1b³) परिपाठि-नियम इति यावत् । किकारणमित्याह । इष्टार्थसिद्धेभयत्राविशेषा (1b³) दिति । व्याप्तिसाधनाभिधानपूर्वकर्थमिभावसाधनाभिधाने धर्मिभावसाधनाभिधाने धर्मिभावसाधनाभिधानपूर्वके वा व्याप्तिसा^४धनाभिधाने साध्यार्थसिद्धेविशेषाभावा-दित्यर्थः । एवम कूर्तं क्रमनियमो हि किमर्थमाश्रीयते (।) साध्यसिद्धर्थः । यथा साधर्म^५[?स्म्य]वति वृष्टान्तप्रयोगे सा^६ध्येनैव हेतोरविनाभावः प्रदर्शयते । न हेतुना साध्यस्य । तथा वैधम्यवति साध्याभाव एव हेतोरभावः कथयते । न तु हेत्वभावे साध्यस्य । किमर्थं । माभूद्धेतोऽ साध्येनाविनाभावित्वाप्रदर्शनेनेष्टार्थ-सिद्धेरसिद्धिर्विषयसिद्धिधश्चेति । यदाह । एवं हि हेतोः सप्तश एव सत्त्वं । साध्या-भावे चासत्त्वमेव शक्यं दर्शयितुं । न विपर्ययादिति । यथा नित्यताङ्कृतकस्त्वेन नाशित्वाद्वाऽत्र कार्यता । स्यादनुकृता कृता व्याप्तित्वनिष्ठश्च समन्वय इति । तदत्र युक्तं क्रमसमाश्रयणं^७ इह तु विनाप्यनेनाभिमतार्थसिद्धिः सम्पूर्णत इति सूक्तम् कश्चित्कमनियम इति । इष्टार्थसिद्धेत्य(य) त्राविशेषादित्येतदेवात्र कृत इति चेदाह । यस्माद् धर्मिणीत्यादि । साध्येन व्याप्तिं प्रसाध्येत्युक्तं प्राक् । किम्पु-नप्तद्वधाप्तिसाधनमित्याह । अत्रेत्यादि (1b³) । अत्रेति स्वभावहेतौ । कार्या-५३ नुपलम्भयोस्तु पश्चाद्वध्याप्तिसाधनमभिधा^८ स्यात् । विपर्यये साध्यस्य हेतोर्वर्तमानस्य सत इति शेषः । बाधकं प्रमाणं येन साध्यविपर्यये वर्तमानो हेतुर्बाध्यते तस्य कथनं यत्तद्वधाप्तिसाधनमित्यर्थः ।

कि^१ पुनस्तद्वाधकप्रमाणोपदर्शनमित्याह(—)यदि न सर्वं वस्तु सत्कृतकं

स्याद् वृणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाऽयोगादर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणम्-

चेति (1b5) पूर्वोक्तहेतुद्वयं परामृष्टति । प्रतिक्षणविनाशि (1b5) स्यात्तदा-
इसदेव स्यादिति सम्बन्धः । कुरुतः^३ अक्षणिकस्य पदार्थस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ-
क्रिया (1b5) योगात् । तथाह (—) क्षणिकत्वेनाभिमतस्य भावस्य क्रमेण
तावदर्थक्रिया न युज्यते । कार्यनिर्वर्त्तनयोग्यस्य^४ स्वभावस्य सदा सत्त्वात् । अन्यथा
पश्चादपि न कुर्यात् । पूर्वस्वभावाप्रच्युतः पुरावत् । सहकारिणमासाद्य करोतीति
चेत् । न अनादेयात्माति॒शयस्य पूर्वस्वभावापरित्यागिनः सहकारिष्यपेक्षायो-
गात् । आदधर्त्येव सहकारिणस्तस्यात्मातिशयमिति चेत् । न सहकारिभिराहि-
तस्यातिशयस्य तत्त्वान्यत्त्वायोगात् । तथाहि न तावदयमात्मातिशयस्तस्यात्म-
भूतः । तस्यैव तदव्यतिरेकादात्मातिशयवत्सहकारिभलादुत्पत्तिप्रसङ्गात्^५ (1)
एव उच्चाभ्युपेतमस्याक्षणिकत्वमवहीयते व्यतिरिक्त एव स तस्मादिति चेत् ।
भवतु किन्तु तस्मादेवात्मातिशयात्कार्योत्पत्तेस्तदवस्थमस्यार्थक्रियात्वसामर्थ्य-
[? अर्थ]मिति दुश्मिवारः प्रसङ्गः समापतति । सम्बन्धोप्यनेन कथमिति वशिचन्ता
विषयमवतरत्येव । अतिशयबलात्करोतीत्यत्रापि सहकारिष्यपेक्षायक्षेत्रोदितो दोषः ॥५
समर्थस्वभावत्त्वादनादेयातिशयत्वेषि कुविन्दादिवत् किञ्चिदपेक्ष्य कार्य-
जनक इति चेत् । न तत् सारं । नहि सहकारिणः प्रत्ययास्तस्य तावदतिशयमा-
धातुं^६ क्षमाः । न चाप्यनुपकारके भावेष्येक्षा युक्तिमनुपतत्यतिप्रसा[?] स]ङ्गात् । 6a
एव उच्च सञ्चकालमस्याकार्यं जनकत्वप्रसङ्गः । कुविन्दादीनामपि तत्स्वभावस्य
करणादकारकस्य वा (1) तत्स्वभावत्करोतीत्यत्रापि हेतुविन्दा^७ वुक्तमिति
नेहोच्यते । एवत्तावत्करोतीत्यत्रापि सहकारिष्यपेक्ष्य युगपत् । तथाहि
अर्थक्रियानिवर्त्तनयोग्यस्वभावाध्यासितमूर्तिः सहैवासावतश्च पश्चादपि तदूप-
विषयोगात्कार्यमुत्पादयेदन्यथोदयानन्तरमेवात्म्य क्षयः स्यात् । न चाप्यक्षणि-
कत्वेनोपगतस्य सङ्कृतं कार्यमुत्पद्यमानमुपलभ्यते क्रमसम्भवदर्शनात् । तदे-
वमयसक्षणिकः पदार्थः क्रमेण युगपद्वा न काञ्चिदवप्यदर्थोक्तिक्रियामात्रासंशतोपि क्षमो
निर्वर्तयितुमित्यस्त्वमेवात्म्य । यदि नामार्थक्रिया सा न युक्ता तत्किमित्यस्त्वमे-
वात्म्य स्यादित्याह । अर्थक्रियेत्यादि (1b5) । अर्थक्रियायाः साम^८ अर्थन्तदेव लक्षणं
परस्य सत्त्वस्येति विप्रहः । अतोऽर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणात्सत्त्वाद्यावृत्तम्यवच्छिन्नं ।

^१ न्यायविन्दादिवपि—तत्स्वभावत्त्वात्तत्स्वभावस्य च हेतुत्वात् (२० परि०)
पृ० ६९ Kashi Sanskrit Series.

तो निवृत्तमित्यसदेव स्यात् । सर्वसामर्थ्योपाल्यविरहलक्षणं हि निरुपाल्यमिति । साधनस्य साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणानुपदर्शने विरोधाभावादस्य विपर्ययवृत्तेरदर्शने स न (?सन्) कृतको वा स्यान्निरुप्त्यनिवृत्तिरेव शङ्कायाः । ततो व्यतिरेकस्य^० सन्देहाद्वैकान्तिकः स्यान च सर्वानुपलब्धिर्भवस्य वायिका । तत्र सामर्थ्यं क्रमाक्रमयोगेन व्याप्तं सिद्धं प्रकारान्तराभावात् (।) तेन व्यापकधर्मानुपलब्धिर-

इति श्रुतेहेतौ । तस्मादर्थे वा (।) कथम्पुनरि॑दमवसीयते (।) अर्थक्रियासामर्थं [? अर्थ] सत्त्वलक्षणमित्यत आह । सर्वे (1b5)त्यादि । सर्वेषां सामर्थ्यानां सुपाल्या श्रुतिः । उपाल्यायते अनयेति कृत्वा तस्याविरहोऽभावः ।^१ स एव लक्षणं व्यस्य निरुपाल्यस्य स तथा ल्यायते । अत्रापीति श्रुतिहेतौ । सर्वग्रहणं घटादीनामपि क्षणिकस्वेनाभिमतानाम्विषयभेदेनार्थक्रियासामर्थं निवृत्तेरस्तीति तेषामसत्त्वव्यवच्छेदाय । नैवार्थक्रियासामर्थं सत्त्वलक्षणमपि तु सत्तायोग इति चेत् । न ।

6b सत्ताया अभावात् । तदभावश्चान्त्र विप्रादित इति नेहोच्यते । सत्तायाच्च नैव सत्त्वं प्राप्नोति सत्तायोगाभावात् । निःसामान्यानि॒नि सामान्यानीति समयात् । न च स्वयमतद्वृपाः पदार्थत्मानः स्वभावान्तरसम्पर्कमासादयन्तोपि ताद्रूप्यम्ब्रतिपद्धन्ते । स्फटिकाभ्रपटलादय इव^२ जवाकुसुमादिरूपमिति यत्किञ्चिद्वेतत् । तत्वेतावदेवाभिधानीयं । सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणं निरुपाल्यमि (1b6)ति तत्किमनेनोपाल्याग्रहणेनेति चेत् । सूक्तं मेतत्सर्वसामर्थ्यरहितस्य तु सामर्थ्यनिबन्धनस्य कस्यचिदपि शब्दस्यावृत्तेरसद्वृच्यवहारविषयस्वल्पायनाय । संज्ञायाइचानुगतार्थत्वसिद्धचर्थं मिदमुक्तमिति गम्यते । यदि त्वेवं साध्यविपर्यये हेतोबाधकप्रमाणोपदर्शनं न क्रियते ततः किं स्यादिति चेदाह । एवं साधनस्य साध्यविपर्यये वाधकप्रमाणानुपदर्शने (1b6)सत्यनिवृत्तिरेवाशङ्काया इति सम्बन्धः । का पुनः सा शङ्का । स कृतको वा स्यान्निरुप्त्यचेवं प्रकारा ।

ननु विपर्ययेत्वा वृत्तिर्नेपलभ्यते तत्कथमनिवृत्तिरित्याह । अदर्शने (1b6)पि वृत्तेरस्य साधनस्याक्षविपर्यये साध्यस्य ह्युपस्कारः । किमित्येवमप्यनिवृत्तिरित्याह । विरोधाभावादि (1b6)ति । साधनसाध्यविपक्षयोरिति शेषः । अयमस्याभिप्रायो यदि साधनस्य साध्यविपर्यस्य च परस्परम्बिरोधः सिद्धं स्यात् । भवेददर्शनमात्रे^३ ते अन्यथा बाधकासिद्धौ संशयो दुर्बिवादः स्यादित्याशङ्कव्याप्तिः । न च नैव सर्वानुपलब्धिर्भाधिका प्रतिवेदिका युक्तेत्युपस्कारः । कस्य भावस्य सत्त्वस्य साध्यविपर्यये^४ हेतोरिति शेषः । प्रकरणाद्वैतद् गम्यत एव । इदमुक्तम्भवति । व्यापकानुपलब्धिरेव सहभाव

द्वेत्वाभासः । नाप्यदर्शनमात्राद्यावृत्तिर्विप्रकृष्टेष्वसवदर्शिनोऽदर्शनस्याभावाऽसाधनादर्शनं पुनः प्रमाणं । यत्र क्रमयौगपद्यायोगो न तस्य कचित्सामर्थ्यमस्ति चाक्षणिके स इति प्रवर्त्तमानमसामर्थ्यमसङ्गक्षणमाकर्षति । तेन य(त्स)त्कृतकं वा तदनित्यमेवेति सिद्ध्यति । तावता साधनधर्ममात्रान्वयः साध्यधर्मस्य सवभावहेतुलक्षणं सिद्धं भवति ।

अत्राप्यदर्शनमप्रमाणं यतः क्रम(यौगपद्य)योगस्यैवासामर्थ्येन व्याप्त्यसिद्धः पूर्वकस्यापि हेतोरव्याप्तिरिहापि पुनः साधनोपगमेऽनवस्थाप्रसङ्ग^९ इतिचेत् । न । भावसाधनस्यादर्शनस्याप्रतिषेधात् । यदर्शनं विपर्ययं साधयति हेतोः साध्यविपर्यये तदस्य विरुद्धप्रत्युपस्थानाद्वाधकं प्रमाणमुच्यते । एवं स हेतुः साध्याभावेऽसन्त्विष्ये^{१०} य(?)दि तत्र प्रमाणवता 22 स्वविरुद्धेन बाध्येत । अन्यथा तत्रास्य बाधकासिद्धौ संशयो दुर्निवारः ।

बाधते हेतोः साध्याभावेन । यथा प्रतिपादितम्प्राक् । नाप्यदर्शनमात्राद्यावृत्तिर्विप्रकृष्टसर्वदर्शिनोऽदर्शनस्याभावसाधनादि (ib7) त्यादिना । तस्मात्सूक्तमन्यथा बाधकासिद्धौ संशयो दुर्निवारः स्यादिति । अनेन पूर्वोक्तं मेव स्मारयति । एवज्च तदर्थवत् । अभावसाधनस्यादर्शनस्याप्रतिषेधादित्युक्तं । तत्र भवेत्कस्यचिद्वाशंकका किमनेनाभावसाधनस्येति विशेषणेन यावता सर्वभेदवादर्शनमभावसाधनमित्यतस्तदाशडकाविनिवृत्यर्थमिदमाह । न चेत्यादि (ib11) । अत्र च शब्दो हि शब्दार्थं प्रतिपत्तव्यः । तस्मिं नैव वाऽवधारणे व्याख्यानन्तु पूर्ववत् ।

ननु च बाधकस्यैव प्रमाणस्य क्रमाक्रमायोगस्यासामर्थ्येन व्याप्तिर्विप्रकृष्टा तत्कर्थं तत्स्वयं असिद्धव्याप्तिकं स"दपरस्य सत्त्वादेहेतोर्वर्याप्तिसाधने पर्याप्तं । प्रमाणान्तरेण तत्र व्याप्तिः साध्यत इति चेत् । सैव तर्हीर्यमनवस्थादोषादिवानुबन्धनातीति कदाचित्परो ब्रूयादित्या"शङ्कय सर्वमिदमाह । तत्रेत्यादि (ib11) । तत्र शब्दो वाक्योपन्यासार्थः । सामर्थ्यं यद्यस्तुलक्षणं तत्क्रमाक्रमयोगेन व्याप्तं सिद्धं । यत्र सामर्थ्यं तत्र क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रिया^{११} भवितव्यमित्यनेनकारेण तदेव कुत इति चेदाह । प्रकारान्तरासरभवात् (ib11) । यस्मादन्यत ऋक्रमाक्रमव्यतिरिक्तं प्रकारान्तरं नास्ति । तस्माद्यवेदं सत्त्वलक्षणमर्थक्रिया^{१२} सामर्थ्यं तत्रावश्यं च 7b क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रिया भवितव्यं (1) ननु च क्रमाक्रमाभ्यामन्यो रासि

क्रमयौगपद्मायोगस्य सामर्थ्यभावेन

[? शि] नर्स्तीत्येतदेव कर्थं सिद्धं । क्रमाक्रमयोरन्योल्यपरिहरस्थितलक्षणत्वेन तृतीयप्रकारव्यतिरेकत्वात् । भावाभावदिति ब्रूमः । भवत्वेवं स तु क्रमयौगपद्मरूप एवेति कुत इति चेत् । कस्तद्यर्थन्यो भवतु । किञ्चिद् भवेदिति चेत् । किमर्थन्तहि महात्यनर्थलङ्कटे पतितोसि यदिदन्त्या तद्वापाभिधानेष्यसमर्थोसि । यदि नाम सामर्थ्यं क्रमाक्रमयोगेन व्याप्तं सिद्धं तथापिक्ति सिद्धमिति चेदाह । तेन सामर्थ्यस्य क्रमाक्रमयोगेन व्याप्तत्वेन व्यापकस्य धर्मस्य क्रमाक्रमयोगस्यात्पुण्डलधिः (221) । अक्षणिके पदार्थेऽभ्युपगते सामर्थ्यं वाधते निराकरोतीत्यर्थः ॥५॥ तथा हचयं क्रमाक्रमयोगस्य सामर्थ्यस्य व्यापकः । ततश्चास्य निवृत्तावश्य-सेव सामर्थ्यस्यापि निवृत्तिरन्यथाऽप्यमस्य व्यापक एव न प्राप्नोति । यस्मात् तद्वाधते इति तस्मात्क्रमयौगपद्मायोगस्य व्यापकाभावस्य कर्मभूतस्य सामर्थ्यभावेन व्याप्याभावेन कर्तृभूतेन व्याप्तिसिद्धेः कारणान्नानवस्थाप्रसङ्गः ।

एवं स्वभावहेतोः साधनाङ्गसमर्थनमभिधायाधुना निगमयति । एवमि (221) त्यादिना । एवज्च यदि न समर्थनं क्रियते तदेव तद्वादिनः पराजयमावहतीति प्राक्-प्रतिज्ञातमेवायोजयति । तस्यासमर्थनं (222) मित्यादिना । कस्मादेवं प्रारब्धार्थासाधनादिति । न हचसमर्थितं साधनमारब्धमर्थं साधयितुं समर्थं । चिचादाभावप्रसङ्गगत् । तथाहि सार्वज्ञज्ञानसाधने संस्कारोत्कर्षभेदेन सम्भवे प्रकर्षपर्यन्तद्यृ-

- 82 तयः प्रज्ञादयो गुणाः स्थिराश्रयवर्त्ति सकृद्यथाकर्थं चिदाहितविशेषं विना हेतु-रात्मनीति । यदि तर्हि बाधकप्रभाणोपदर्शनेन हेतोर्व्याप्तिः प्रसाध्यते । तथा सत्य-नवस्या भवतः प्राप्नोतीत्याशंकापनोदनाय पूर्वपक्षमारच (य) न्नाह । अत्वार्पा^१ (1b9) त्यादि । अत्रेति बाधके प्रमाणे । अवर्शनमप्रभाणयतस्तत्र नादशनमात्रादेतोर्व्यतिरेकनिश्चय इत्यनेनाकारेण न केवलं मौले हेतावित्यपि शब्दः किं पूर्वस्यापि मौलस्य हेतोर्व्याप्तिः प्राप्नोतीति क्रियापदं । किङ्कारणं । क्रमयौगपद्मायोगस्य वा सामर्थ्येन व्याप्तसिद्धः । तथाहि यद्यदर्शनमात्रेण न व्यतिरेकनिश्चयस्तथा सति क्रमयौगपद्मायोगवच भविष्यति सल्लक्षणं सामर्थ्यञ्च भविष्यति । कोऽनयोर्विरोध इत्यत्रैव बाधके प्रमाणे व्याप्तिर्न सिद्धा । यदि नामात्र^२ न सिद्धा मौलहेतावेतद्वलेन व्याप्तिः सेत्यतीति चेदाह । पूर्वस्यापि मौलस्यापि हेतोर्व्याप्तिः प्राप्नोतीत्यध्याहारः । तथाहि न स्वयमप्रभाणकं द्वाधकं प्रमाणमन्यस्य प्रमाणमुपकल्पयि-

व्याप्तिसिद्धेनानिवस्थाप्रसङ्गः । एवं स्वभावहेतुप्रयोगेषु समर्थितं साधनाङ्गं

तुमलं प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

यद्येवमत्रापि तर्हि व्यापके प्रमाणेऽन्येन व्यापकेन प्रमाणेन व्याप्तिनिश्चीयत इत्याह । इहापि (1b9)न केवलं सौलहेताविष्यपिनाह । पुनः साधनोपकर्म सत्यनवस्था भवेत् । तथाहि यसद्वाधके प्रमाणे व्याप्तिप्रसाधनार्थं बाधकं प्रमाणमुच्यते । तत्रापि व्याप्तिरन्येन बाधकेन प्रमाणेन साध्या । यस्मान्न तदपि स्वयम्-प्रमाणमितरस्य प्रामाण्यं कर्तुं समर्थमित्येतत्तत्रापि शब्दम्बवतुं । तस्याप्यन्येन व्याप्तिः साध्यत इति चेत् । यद्येवं तत्रापीयमेव वास्तेव्यनवस्था भवतस्तथा सति प्रसजति । एवं समारचितपूर्वप्रक्षः साम्प्रतमत्र प्रतिविधानमाह । नाभा-वसा॑धनस्ये (1b10)त्यादि । व्यतिरेकसाधनर्वेनेत्युपस्कारः (:) इदमुक्तम्भवति । 8b न सर्वमत्रादर्शानं प्रतिक्षिप्यते । व्यतिरेकनिश्चायकस्य व्यापकानुपलब्धिसंज्ञ-कस्यानिवेधात् । किन्त्व॑दर्शनमात्रमिति । यदाह । यददर्शनम्विपर्ययमभावं साध-यती (1b10)ति । कस्य हेतोः क्रुत्र साध्यविपर्यये तददर्शनमस्य हेतोर्बाधकम्भ्रमाण-मुच्यते । कस्माद्विरुद्धप्रत्यु॑पस्थापनात् अस्येति वर्तते । तथाहि यस्य क्रमयौगपद्मा-भ्यामर्थक्रियायोगस्तत्त्वं सामर्थ्यलक्षणं सत्वं नास्ति । यथा बन्ध्यातनयादीनान्तथा वा क्षणिकानामपि क्रमयौ॑गपद्माभ्यामर्थक्रियाऽयोग इति । क्रमाक्रमाभ्यामर्थ-क्रियाऽयोगादित्यं व्यापकानुपलब्धः सत्त्वाविष्यस्य हेतोर्विरुद्धमसत्त्वं साध्यवि-पर्यये प्रत्यु॑पस्थापयद्वाधकं प्रसाणमुच्यते । एवञ्च क्रुतकर्त्वादावपि यथायोग्य-स्वाच्यं ।

कस्माद्विरुद्धप्रत्युपस्थापनादस्य तद्वाधकम्भ्रमाणमुच्यत इत्याह । एवं॑ हि स हेतुः सत्त्वादिलक्षणः साध्याभावे तस्मिन्नसन्निति सिद्धेत् यदि तत्र साध्याभावे बाध्यते निराक्रियता केन स्वविरुद्धेन स्वरूपविश्वेनासत्त्वादि॑नेति यावत् । किन्भूतेन प्रमाणवता प्रमाणयुक्तेन । कस्मादेवमसौ तत्रासत्सिद्धतीत्याह । अन्यथा तत्र (1b11) साध्यविपर्ययेऽस्य हेतोर्बाधकस्यासिद्धौ सत्यां संशयः । सं॑इच स्यान्नित्यवेत्यादि दुनिवारः स्यादिति शेषः । दुःखेन निवार्यत इति दुनिवारो दुर्जियेष्व इत्यर्थः । बाधकयहपेतात्र विरुद्धस्य प्रत्युपस्थापकम्भ्रमाणं॑ गृहचते । बाधकप्रमाणप्रत्युपस्थापितम्ब्वा हेतुविरुद्धं । ननु चानुपलब्धिमात्रादेव साध्यविपर्यये हेतोर्बाधवृत्तिनिश्चयादसन्दिग्धो व्यतिरेको भविष्यति । तत्किमुच्य॑से शङ्काया॒ व्यावृत्तिः । बाधकप्रमाणानुपदर्शने तु स एव न सिद्धति तत्कर्त्तमियं निवर्त्त-तेति । यदि नामेयमाशङ्काका न व्यावर्तते । ततः किमित्याह । ततः आशङ्काया॑

भवति । तस्या^१ समर्थनं साधनाङ्गावचनं तद्वादिनः पराजयस्थानमा-

अनिवृत्तेरनेकान्तिकः स्याद्वेत्त्वाभासः (ib7) । कस्माद्वयतिरेकस्य स्या [?सा] ध्याभावे हेतोरभावलक्षणस्य सन्देहात्कारणात्सन्दिग्धयजिपक्षव्यावृत्तिकः स्याद्वेत्त्वाभास इत्यर्थः ।

किम्पुनं रद्वश्नेष्यनिवृत्तिराशंकाया भावता तददर्शनमभावं साधयतीत्याह । नाप्यदर्शनमात्राद्वयावृत्तिः (ib7) साध्याभावे हेतोः सिध्यतीति वावयाध्याहारः । अपिशब्ददो यै स्मादर्थे । मात्रप्रहणमुपलव्दिलक्षणप्राप्तादर्शनस्य व्यवच्छेदार्थे । कुत एतत् । विश्रक्तष्टेषु देशकालस्वभावविश्रक्तेः पदार्थेषु चीनदा^२ शरथिपिण्डाच्च प्रभृतिषु यददर्शनं तस्याभावासाधनात् । कस्याभावं साधयतीति चेत् । प्रकृतस्वाद्विश्रक्त्यानामिति गम्यते ।

ननु समासादिं तस्कलपदार्थव्यापि जानाति स यस्यादर्शनमभावम्बिप्रकृष्टानामपि साधयति तत्कथमिदमुक्तमित्याह । असर्वदर्शिन (ib7) इति । सर्वद्वन्द्वाद्यै शी^३लमस्य ततो नज्ञा समासः । कस्मात्स्वाप्यदर्शनमभावश्च साधयतीति । अर्वादर्शनेन पुंसा सतामपि केषाज्ज्ञदर्थानाम्बिप्रकृष्टानामर्दशनात् । इदमागूरितं । नेह सर्वदर्शिदर्शनं समस्तवस्तुसत्तां प्राप्नोति । येन तत्त्विवर्त्तमानमर्थसत्तामृक्षवच्छिन्दसपां निवर्त्तयेद् भेदात् । नापि तत्त्वाः कारणं येन विह्नवद्गूमं निवर्त्तमानं निवर्त्तयेत् । तदभावेषि भावादिति । बाधकं पुनः प्रमाणमित्यादि । अत्र केचिदेवं

१b पूर्वपक्षयन्ति । किम्पुनवर्धकं प्रमाणं यस्योपदर्शनेन मौलस्य हेतोर्व्याप्तिप्रतीतिर्भवतीत्याह । बाधकम्पुन (ib7) रित्यादि । तेषाऽङ्गकथमत्र व्याप्तिसाधनम्बिपर्यये बाधकप्रमाणोपदर्शनं यदि न सर्वं सत्कृतकं वा प्रतिक्षणम्बिनाशि स्यादित्यादिनाऽत्रैव^४ प्रापार्थस्याभिहितस्वात्मुनरूपतदोषप्रसक्तिर्भवतीति चिन्त्यमेतत् तेरवेत्यलं परदोषसंकीर्तनेन । तस्मादन्यथा पूर्वपक्षयते । यस्यापि तद्विबाधकम्प्रमाणमस्ति तस्य कथमयसदोष इत्यत आह । बाधकं पुनः प्रमाणं (ib7) प्रवर्त्तमानमसामर्थमार्कर्तीति क्रियापदं । कोत्वृशमसल्लक्षणं । कथं प्रमाणं यस्य पदार्थस्य क्रमयौगं पद्यायोगः । अर्थक्रियाया इत्यध्याहार्यं । न तस्य बचित्कार्ये सामर्थ्यं यथा नभस्तलारविन्दस्येत्यध्याहार्यो वृष्टान्तः । अस्ति चाक्षणिके भावे स क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाया अयोग इत्येवम्प्रवर्त्तमानं । ततः किञ्जातमिति चेदाह । तेन (ib8) कारणेन येन तत्प्रवर्त्तमानमसल्लक्षणमसामर्थमार्कर्षयति । यत्सकृतकम्बवा तदनिवेदेवति सिध्यति ।

एवमपि किं लिङ्गमभवतीत्याह । तावता च बाधकप्रमाणोपदर्शनमात्रेण^५ साधन-

रव्यार्थाप्रसाधनात् । वस्तुनः समर्थस्य हेतोरुपादानेषि सामर्थ्याप्रतिपादनात् ॥ त् ॥

कार्यहेतावपि साधनाङ्गस्य समर्थनं । यत्कार्यलङ्घं कारणस्य साधनायोपादीयते तस्य तेन सह कार्यकारणभावप्रसाधनं भावाभाव-

धर्मसामान्यः (1b8) सिद्धतीति वर्तते । केनेत्याह । साध्यधर्मस्य कर्त्तरि देवं जष्ठी प्रतिपत्तव्या । तेन साध्यधर्मेण साधनधर्मसामान्यानपेक्षितहेत्वन्तरव्यापा^१ रस्यान्वयः सिद्धतीति वाक्यार्थः सन्तिष्ठते (1) नत्वेवडकरणीयं साधनधर्मसामान्यः साध्यधर्मेति । एवं हि साध्यमेव हेतुना इच्चिनाभूतं जातं न हेतुरिति हेतोरंगमकस्वभवेत् । ततश्च को गुणो लभ्यत इत्याह । स्वभावहेतुलक्षणञ्च तद्भावमात्राद्विभिन्नस्वभावो^२पि प्रत्ययाभावेऽपुनर्यत्नापेक्षितत्वात् । कल्पयौतमलविशुद्धिवित्येवमादयो हेतवः 102 प्रतिलिप्तसामर्थ्यातिशयाः सन्त्येव ते च यद्यसमर्थिता एव ज्ञाप्यसमर्थं ज्ञाप्येयुस्तदा जैमिनिप्रभूतीनां विवादाभाव एव भवेत् । नन्वेतदेव न सम्भाव्यते । यत्परमार्थतः समर्थस्यापि हेतोरभिधाने निग्रहार्होऽसावित्याशङ्कायां स्वाभिप्रार्थं प्रकटयति । वस्तुतः समर्थस्य हेतोरुपादानेषि सामर्थ्यप्रतिपादनादिति । अयमस्य भावो यदि नामानेत परमार्थतः समर्थो हेतुरुपात्तस्तथापि तस्य सामर्थ्यं साधनाङ्गसमर्थनाम प्रतिपादितमनेनेति असमर्थकल्प एवासौ । न हृष्यस्य परार्थानुभाने गुणदोषावधिकियते । किन्तर्हि वचनस्य वक्तुरुर्थार्थाभिधानेनोपालभ्यात् । अत एव यत्राप्यर्थस्य गुणदोषावधिकियते तत्रापि वचनद्वारेणैव । एवमेतदभ्युपगत्तव्यमन्यथा क्षणिकः शब्द इत्येतावन्मात्रमेव प्रतिज्ञावचनमभिधाय स्थातव्यं । तथाभिधानादेवाभिमतार्थसिद्धेरिति ॥०॥

एवं स्वभावहेतावपुददर्थं साधनाङ्गसमर्थनभिदा^३ नीडकार्येहेतावाह (1) कार्यहेतावपी (2a2) त्यादिना । किम्पुनस्तदित्याह (1) यत्कार्यं लिङ्गं धूमादिसंज्ञकं कारणस्य वहनादेः साधनायोपादीयते (2a3) । तस्य धूमादेस्तेन वहनादिना^४ सह कार्यकारणभावप्रसाधनलिङ्गिलङ्गयोहेतुफलभावसाधनमेव यत्तदेव कार्यहेतौ साधनाङ्गसमर्थनभित्यर्थः । केन पुनस्तयोः कार्यकारणभावः प्रसा॒ ध्यत इत्याह । भावाभावसाधनप्रमाणाभ्या (2a3) मिति । भावाभावौ कार्यकारणयोः सदसत्ते तयोः साधने ते च ते प्रमाणे चेति व्युत्पत्तिक्रमः (1) साधनशब्ददब्दच करणसाधनः भावाभावसाधनप्रमाणे च प्रत्यक्षानुपलभ्यमो यथाक्रमं (1) कथम्पुनः प्रत्यक्षानुपलभ्याभ्यां कार्यकारणभावः प्रसाध्यत इत्याह^५ (1) यथे-

प्रसाधनप्रमाणाभ्यां यथेदमस्मिन् सति । सत्स्वपि तदन्येषु समर्थेषु
तद्देतुपु तदभावे न^३ भवतीति । एवं ह्यस्यासन्दिग्धं तत्कार्यत्वं समर्थितं

(243) त्यादि । इदंथूभादिसंज्ञकं कार्यस्मिन्दहने सति भवति । उपलब्धिलक्षण-
प्राप्तं सदनुपलब्धं प्रागिति वाक्यशेषः कार्यः । अन्यथा दहनस्य तत्र धूमे व्यापार
एव^१ न कथितः स्यात् दहनसन्निधानात्प्राग्येतदासीदित्याशाङ्कासम्भवात् । यथो-
क्तानुपलम्भग्रहणे तु नैवेयमवतरति । अत एव च प्रमाणविनिश्चित्त^[२ च]यादा-
वप्येवमेवा^३भिहितमिति । अनेन च प्रत्यक्षप्रमाणव्यापार उक्तः । तथाहि अस्मि-
न्सतीदं भवतीति प्रत्यक्षेणतद् गम्यते । सम्प्रत्यनुपलम्भस्य व्यापारं निर्दिक्षु^४
राह । सत्स्वपी (243) त्यादि । तस्माद्दहनाद्येषु विद्यमानेष्वपि । तथा तस्य
धूमस्य हेतुव्यव्यनानिलादिषु समर्थेषु सत्स्वपीति वर्तते । चकारश्चात्र लुत्त^५
निर्दिष्टः प्रतिपत्तव्यः समर्थेषु चेति । तस्य दहनस्याभावे न भवति । इदमित्यधि-
कृतं । इति एवमित्यस्याये वर्तते व्यवच्छेदे वा । तदनेन गवाश्वादी^६नां
तदेशकालस (न) निहितानामपि धूमजननं प्रति कारणस्त्वचित्त^[७ च]द्वये । यतो
यदि ते गवाश्वादयस्तस्य कारणम्भवेयुस्तदा व्यतीतेष्यगतौ तेषां सन्निहितस्त्वाद्
धूमो त्रैत्तिप्रसङ्गः । इन्धनादिकारणान्तरापेक्षास्ते तस्य जनका भवन्ति ततोयम-
प्रसङ्ग इति चेत् । यद्येवं तेषि तत्र सन्निहिता एवेति न व्यावर्त्तते प्रसङ्ग इति
दैहनमपि सहकारिणमपेक्ष्य तं जनयन्ति ततो न युक्तमिदमिति चेत् । नन्वेदं
सत्यायातन्दहनस्य धूमोत्पर्यात्तं प्रति कारणस्त्वं । तत्किमिवमुच्यते पूर्वापिरव्याह-
तडगांवाश्वादय एवं तस्य कारणम् दहन इति । अस्तु तर्हि तस्यापि दहनस्य
कारणस्त्वडगावाश्वादीनामपीति चेत् । न युक्तमेतत् । तत्र व्यतिरेकगतेर्दूर्धट्टवात् ।
तथा हृष्प^८गतेष्वपि गवादिषु सति च दहने तत्रेन्दनादिकलाये भवत्येवं हुतमुग्धे-
तोस्तप्तिः । यतः कारणप्रबन्धङ्कार्यप्रबन्धञ्चाश्रित्य हेतुफलभावशिच्छन्त्यते
भावानाडिका^९रणप्रबन्धपूर्वः कार्यप्रबन्ध इति । ततु क्षणभेदं । नहि समासादित-
ज्ञानातिशयानामयं पूर्वः क्षणोऽथमुत्तर इति विशेषावलम्ब्य ज्ञानमुदेति (१)
अव्वर्गदर्शी^{१०}भिश्चाधिकृत्य प्रमाणलक्षणं प्रणयितं कृपावदभिः । यथोक्तं
सांव्यवहारिकस्यैतत् प्रमाणस्य रूपमुक्तमव्यापि परे चिमूढा चिसम्वादयन्ति लो^{११}क-
मिति । वासगृहादिषु तर्हि दहनाभावेषि धूमसद्भावाद्वृथभिचार इति चेत् ।
भूतस्यापि दहनप्रबन्धपूर्वकस्त्वमस्त्येव । साक्षात्पारम्पर्यकृतस्तु विशेषः ।
अवयन्ति च विच्छिन्नाविच्छिन्नभद्रश्चनप्रबन्धयोर्दूषप्रबन्धयोर्वासिगृहादिरसवतीप्रदे-
शादिभाविनोः स्फुटसेव भेदम्बिचित्र^{१२}भावस्वभावविवेकाभ्यासबलोपजातविदरथ-

भवति । अन्यथा केवलं तदभावे न भवतीत्युपदर्शनेऽन्यस्यापि (१) तत्राभावे सन्दिग्धमस्य सामर्थ्यमन्यतत्र समर्थन्तदभावात्तच्च भूतं । एतनिवृत्तौ

बुद्ध्य इति भेदेनाप्यनुमानमविरुद्धमत एव देशकालाद्यपेक्षमनुमानं कार्यहेतौ विरुद्धकार्योपलम्बे चोक्तं ।

इष्टमिवस्तुकार्येषि देशकालाद्यपेक्षणं ।

अन्यथा व्यभिचारि स्याद् गत्येवासीत् (?) साधनं (१२) इति ।

अथापि कश्चिद्विविधभावभेदप्रविचयचातुर्यातिशयशलाकोन्मीँलितप्रज्ञाचक्षु-
ष्ट्वाद्यं उद्दलनेजनितो धूमोऽव धूमजनित इति विवेचयति । तथापि न सुतरां
व्यभिचारः । तथाहि नाग्निजन्यो धूमो धूमाद् भवति निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । ११b
तथा च यद्युक्तं (१)

अतश्चानग्नितो धूमो यदि धूमस्य सम्भवः ।

वक्रमूर्धनस्तथा स्तु[?त]स्य केन वार्येत सम्भवः (१३) इत्यादि

तदसारमित्यप्युपेक्षते (१) तस्मान्न तेयां गवाश्वादीनां तत्र^१कारणत्वमस्तीति
निश्चयः समाधीयतां । अतश्च वहन एव तस्य कारणं नाश्वादय इति स्थितमेतत् ।
तथा च वहनस्य कारणत्वं योजितमन्वयव्यवतिरेकाभ्यां यथोऽक्तप्रकाराभ्यामेव-
मिधनादिसामग्रधाः सर्वस्याः कारणं योजितव्यं । यदि वैकवाक्यतद्यैव व्याख्या-
यते । सत्स्वपि तस्माद्वहनादन्येषु समर्थेषु तद्देतुर्णिवृद्धिवस्याभावे न भव-
तीति । गवाश्वादीनां त्वहेतुत्वम्ब्यवतिरेकाभावतया यथोक्तेन विधिना बोद्धव्यं ।

ननु चैतवेव युक्तम्बक्तुं तदभावेन भवतीत्य किमर्थं सत्स्वपि तदन्येषु
समर्थेषु तद्देतुर्णिवृद्धिव्यत्यत इति वेदाह । एवं ही (२२४) त्यादि । यस्मादेवं सत्स्व-
पीत्यादिनाऽभिधीयमानोऽस्य धूमस्य तत्कार्यं त्वसम्बिनिकार्येत्वं समर्थितं निश्चित-
तमसन्दिग्धमभवति । अन्यथा यद्येवं नोपदर्शयते । केवलं तदभावेन भवतीत्युप-
दर्शयते तदा तदभावेन भवतीत्युप० इश्वरे क्रियमाणेन्यस्यापि तु गवाश्वादेरित्य-
नादेश्च तत्राग्निशून्यभूभागेऽभावे सति सन्दिग्धमस्याग्नेः सामर्थ्यम्भवतीति कुलः
कारणभावनिश्चय इति समुदायार्थः । तत एवाह (१) सत्सु हि समर्थेषु तद्दे-
तुषु (२२३) कार्यानुपत्तिः कारणात्तरविकल्पं सूचयतीति सन्दिग्धमस्यान्यथा
सामर्थ्यमित्येतदेवान्वयतत्रेत्या (२२४) दिना सूचयति । तत्र धू० माश्वकार्येऽन्य-
देवाश्वादि । यदित्यनादिसमर्थन्तदभावात्तत्र भूतन्द्वहनशून्यदेशो । अस्य स्वभावा-
त्तम जातमिति कुतोर्यं निश्चय इत्यर्थः ।

पुनर्निवृत्तिर्थदृच्छासम्बादो मातृविवाहो हि तदेशजन्मनः पिण्डग्रहर्जूरस्य देशान्तरेषु मातृविवाहाभावेऽभाववत् । एवं समर्थितं तत्कार्यं सिध्यति ।

I 2a यद्यन्यतत्र समर्थन्तद० भावात्तत्र जातमेतश्चिवृत्तौ निवृत्तिस्तहृच्यस्य कथमिति चेदाह (१) एतनिवृत्तावित्या (225) दि । एतस्यागर्नेन्निवृत्तौ धूमनिवृत्तियेवं धूमस्य सा यदृच्छासम्बादः । काकता^१लीयन्यायेतत्पर्यः । यदा तु सत्स्वपीति क्रियते तदा सर्वेषां तत्र सन्निपातादेतस्यैव निवृत्तावस्य निवृत्तिरिति निश्चयान्न यदृच्छासम्बाद इत्यभिप्रायः ।

किन्चदेत्तनिवृत्तौ निवृत्तिर्थदृच्छासम्बाद इत्याह (१) मातृविवाह (225) इत्यादि । मातृविवाह उचित आचरितो यस्मिन्देशे स तथा । ततो देशशब्देन सह विशेषणसमासः (१) तत्र स च जन्माश्रयत्वाद्युपचारात् । जन्म उत्पत्तिर्थस्य तस्य पारसीकदेशभावि न यावत् । देशान्तरे मालवकादिदेशे यथाभावो मातृविवाहभावे यदृच्छासम्बादस्तद्वित्रापि । तथाहि मृद्विशेषाभावादेशान्तरे तस्याभावो न तु मातृविवाहाभावादिति काकतालीयस्तदभावे तस्याभाव० इति । एवच्चैतत् ।

अथवा अन्यथा व्याख्यायते । यथेदं धूमादिकार्यमस्मिन्नगतीन्धनादिकारणकलापे सति भवति । वाक्याध्याहारस्तु पूर्ववृत्तकार्यः । तस्य प्रयोजनं तदेवावगत्वयं । इदम्प्रत्यक्षव्यापारारसद्वितीर्णं । सत्स्वपीत्यादिनाऽनुपलम्भस्य तदन्येषु पुनर्स्तस्मादग्न्यादिकारणकलापात् । अन्येषु गवाश्वादिषु समर्थेषु तद्विष्वस्याग्न्यादिकारणकलापस्याभावे न भवति । एतच्च परमतापेक्षमुक्तं । न तु तेषान्तद्विष्वस्मिस्ति । यदि पुनर्स्ते तस्य हेतवः स्युस्तदा तत्कलापसन्निधेः प्रागपि पश्चाद्विव धूमोत्पादप्रसङ्गः । तत्सापेक्षतया तत्कृतक्ष्यं तेषामिति चेत् । आयातं तर्हि तस्य कलापस्य कारणत्वं ।

I 2b भवतु^१ तहृच्यभयोरपि न नः काचित् क्षतिरिति चेत् । न । व्यतिरेकगतस्तत्र दुर्घटत्वादित्युक्तं । यथोऽपगतेष्वपि सर्वेषु तेषु तास्मि कलापे सति भवत्येव तस्य सम्भव इति तद॑भावे न भवतीति वाच्यं । तत्क्षमर्थं सत्स्वपीत्याद्युक्तमिति चेदाह । एवं ही (2 a 4) व्यादि । अन्यथा तस्य कलापस्याभावे न भवतीत्युपदर्शने तस्यापि गवाश्वादेस्तत्राभावे सति^१ सन्दिग्धमस्य कलापस्य सामर्थ्यमभवेत् । यतोऽन्यद् गवाश्वादि तत्र शक्तं तदभावात्तत्र भूतमेतस्य कलापस्य निवृत्तौ निवृत्तिर्थदृच्छासम्बादः शेषं पूर्ववृत्त ।

सिद्धं^१ सत्स्वसम्भवेन तत्सम्भवं साधयति कार्यस्य कारणाव्यभिचारात् । अब्यभिचारं च स्वकारणैः सर्वकार्याणां सहशो न्यायः । एवम्-समर्थनं कार्यहेतावपि साधनाङ्गावच्यन्नं तद्वादिनः पराजयस्थानं । असमर्थिते तस्मिन् कार्यत्वासिद्धेरर्थान्तरस्य तद्रावाप्रतिवद्वस्वभावस्य

एवाङ्कार्यं कारणभावनिश्चयोपायविधिमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति । एव-मि (२ २ ५) त्यादिना । एवं यथोक्तेन विधिना तद्बुमादि तस्य वहन्यादे: कार्यं समर्थतं निश्चितं^२ सिध्यति भवति । यदेवासमर्थितमसन्दिधं सिध्यति निश्ची-यते । अथवा एवं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां समर्थित[? तं] सत्तत्स्य कार्यं सिध्यति ।

यदि नाम सिध्यति तं^३ किमित्याह । सिद्धं सत् स्वसम्भवेन आत्मसन्धिधानेन तत्सम्भवं तस्य कारणस्य सत्त्वानं साधयति (२ २ ६) । देशकालाद्यपेक्षयेत्या-ध्याहर्त्तव्यं । एतद्विकल्पं वति (१) कार्यकारणभावनिश्चयात्सिद्धं तदुत्पत्तिलक्षण प्रतिवस्तु यत्रैवमतादृशं उपलभ्यते तत्रैव स्वसत्तामात्रेण देशकालाद्यपेक्षया तत् स्वकारणडगमयतीति । किं^४ कारणमित्याह (१) कार्यस्य कारणाव्यभि-चारादि (२ २ ६) ति । अन्यथा हि तत्स्य कार्यमेव न स्यात् । तद्वच्चभिचारात् । नहि यद्यतिरेकेन[? न] यद् भवति तत्स्य कार्यं युक्तं । कुण्डलमिव केयूरौस्येत्यभि-सन्धिः ।

ननु यदि नाम धूमोऽनिकार्यत्वम् व्यभिचरति । अन्यस्य त्वडकुरादे: स्वकारणैरेव बीजादिभिरव्यभिचार इति कुत एतदित्याह । अव्यभिचारे चे (२ २ ६) त्यादि । इदमुक्तसम्भवति । यदा धूमस्य स्वकारणाव्यभिचारस्त-दुत्पत्तेः सिद्धस्तदा बीजादिभिरात्मीयैः कारणैः सहाङ्कुरादीनां सर्वकार्याणां सदृशोऽव्यभिचारन्यायः । तथाहि^५ तेषि यथोक्तप्रकाराभ्यां प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तत्कार्यतया सिद्धाः सन्ततदव्यभिचाराणिः सिद्धचन्ति । एतत्साधनाङ्गास-मर्थनं कार्यहेतौ । एतद्विपरीतञ्चासमर्थं नं । तद्वादिनः पराजयाधिकरणमिति दर्श-यन्नाह । एवमि (२ २ ६) त्यादि । एवमिति प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां यथोक्तप्रकारा-भ्याङ्कार्यहेतावपि न केवलं पूर्वोक्तेन प्रकारेैण स्वभावहेतावसमर्थनम्वादिनः पराजयस्थानमित्यपि शब्दः । कस्मादेवमित्याह । असमर्थित (२ २ ७) मित्यादि । असमर्थिते तस्मिन्कार्यकारणभावे^६ लिङ्गलिङ्गिनो (२) लिङ्गस्य वा तत्का-र्यत्वे आरब्धार्थासिद्धेरिति कियापदं ॥ आरब्धोऽर्थः कारणस्य सत्तासाधनं । तस्यासिद्धेस्तत्पराजयस्थानमिति^७ प्रकृतेन सम्बन्धः ।

एतदेव कुत इत्याह । अर्थान्तरस्य (२ २ ७) धूमादेभवि सत्त्वे तस्या-

भावे तद्भावनियमाऽभावादारब्धार्थसिद्धेवस्तुतः कार्यस्याः प्युपादाने तदप्रतिपादनान् ॥ त ॥

अनुपलब्धावपि प्रतिपत्तुरुपलिंगलक्षणाप्रस्यानुपलिंगसाधनं समर्थनं तादृशस्यात्र चानुपलब्धेरसङ्गव्याहारसिद्धेः । अनुपलिंगलक्षणाप्रस्य प्रतिपत्तुप्रत्यक्षोपलिंगनिवृत्तावप्यभावासिद्धेः । तत्रोपलिंगलक्षणाप्राप्तिः स्वभावविशेषः । कारणान्तरसाकल्यञ्च स्वभावविशेषो यत्र

न्यादेभावनियमाभावात् । निधमध्रहणं यदृच्छासम्बादनिरासार्थं । अथन्तरस्यापि तद्भावे प्रतिबद्धस्वभावस्य भावे भवत्येव तद्भावनियम इत्यत आह । तद्भावाप्रतिबद्धस्वभावस्ये (2 a 7) ति । तद्भावेऽन्यादिभावेऽप्रतिबद्धोऽनायतः स्वभावोऽस्येति विग्रहः । एतच्चार्थान्तरस्य भावे तद्भावनियमाभावादित्येतस्य कारणमवगत्तव्यं । प्रयोगः पुनर्योऽर्थान्तरभूतो यस्मिन्न प्रतिबद्धस्वभावस्तस्य भावे न तद्भावनियमः । तद्यथा नूपुरस्य भावे मुकुटस्य । अथन्तरभूतश्चार्थं धूमादिरप्रतिबद्धस्वभावस्तस्मिन्नान्यादाविति व्यापकानुपलिंगः । व्यापकविश्वोपलिंगविधिना वा हेतुर्थकल्पनातद्भावाप्रतिबद्धस्वभावत्वमेव कुत इत्याह (1) कार्यत्वासिद्धे (2 a 7) रिति । एतत्पुनरसमर्थते तस्मिन्निःश्रिति बोद्धव्यं । तत् च परमार्थतस्ते न कार्यहेतुरेवोपात्तस्तद्यादि नाम तत्कार्यत्वेन न समर्थतं तथाहि कथमसौ निगृहीत इत्याह । वस्तुतः कार्यस्याप्युपादानप्रतिपादनादि (2 a 8) ति तत्कार्यत्वस्येति विशेषः ॥०॥

एवं कार्यहेतावपि साधनाडगसमर्थनमभिधायानुपलब्धावाह । अनुपलब्धावपि समर्थन (2 a 8) मिति सम्बन्धः । साधनाडगस्येत्यद्याहार्य । किं पुनस्तदित्याह । अनुपलिंगसाधनं । किं यस्य कस्यचिन्नेत्याह । उपलिंगलक्षणप्राप्तस्येति (2 a 8) । दृश्यस्वभावस्य नान्यस्येति यावत् । उपलिंगज्ञानं । उपलिंगशब्दस्य भावकरणसाधनतया ज्ञानपर्यायत्वात्तस्या लक्षणाङ्कारणं । लक्षणशब्दस्य करणसाधनत्वेन कृतकाभिधायित्वात् । तच्च प्रत्ययान्तरसाकल्यं स्वभावविशेषश्च । तद्वाप्तस्यानुपलिंगः । तस्याः साधनं प्रतिपादनमिति व्युत्पत्तिक्रमः ।

कथमेवंविधस्यानुपलिंगरिति चेत् । नोद्यते तस्य तत्रैवेत्यपित्वन्यत्र तज्जातीयस्य । कस्य पुनरेवं विधस्यानुपलिंगः प्रसाध्यत इत्याह । प्रतिपत्तुः (2 a 9) प्रतिवादिनः । यदि चोपलिंगलक्षणप्राप्ताः पिशाचादयोषि भवन्ति

त्रिविधेन विप्रकर्णेण^१ विप्रकृष्टं । यदनात्मरूपप्रतिभासविवेकेन प्रतिपत्त-
प्रत्यक्षप्रतिभासरूपं । तादृशः सत्स्वन्येषुपूलभ्यप्रत्ययेषु तथानुपलब्धो-
ऽसद्व्यवहारविषयस्तोन्यथा^२ सति लिङ्गे संशयः । अत्रापि सर्वमेव-

2b

तज्जातीयानां^३ अन्येषाम्बभाववता वा । तत्किञ्चेषामप्यनुपलब्धिसाधनं साध-
नाडगासमर्थनम्भवति । नेत्याह । प्रतिपत्तुः । एतदुक्तम्भवति (१)य एवासौ प्रति-
पाद्यस्तस्यैव यदुपलब्धिलक्षणञ्चायाति तस्यैवानुपलब्धिसाधनं नान्यस्येति । किं
पुनः कारणमेवम्ब्रकारस्यैवानुपलब्धिसाधनं । नान्यस्येत्याह । तादृश्या एवा-
नुपलब्धेरसद्व्यवहारसिद्धेरिति १४२ (२४८) । अ^४नुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धेः
संशयहेतुतया अगमकत्त्वादिति भावः । असद्व्यवहारसिद्धेरिति वचनमसद्व्यव-
हार एव तथा साध्यते न त्वभावः स्वभावानुपलब्धेः स्वयमभावरूपत्वादिति
प्रदर्शनार्थं । असद्व्यवहारप्रहृणञ्चोपलक्षणार्थं । तेनासज्जानशब्दावपि ग्राहयौ ।
एतत्पुनः कुतोऽवसीयते इति चेदाह ॥^५ अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्थार्थस्य
प्रतिपत्तुः प्रत्यक्षं तदेवोपलब्धिस्तस्यानिवृत्तावपि सत्यामभावासिद्धेः (२४९) ।
अभावग्रहणमभावव्यवहारशब्दज्ञानोपलक्षणं । उपलब्धिलक्षणञ्च ज्ञानपरिग्रहेण
तत्प्रमितवस्तुव्युदासाप । का पुनरियमुपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्यद्योगादुपलब्धि-
लक्षणप्राप्त इत्यच्यत इत्याह । तत्वेत्यादि (२५०) । तत्र श्रुतिवचनोपन्या-
सार्था । स्वभावविशेषादान्यन्यानि^६ कारणानीन्द्रियसनस्कारादीनि तानि कारणान्त-
राणि तेषां । साकल्यं सामग्र्यं । स्वभावविशेषापेक्षया समुच्चयार्थशब्दकारः ।
कः पुनरयं स्वभावविशेषं इत्याह । स्वभाव इत्यादि (२५१) । यद्यत्र त्रिविधेन
विप्रकर्णेण व्यवधानेन देशकालस्वभावलक्षणेन न विप्रकृष्टं मेरामसुरादिरूपवत्
स्वभावविशेषं उच्यते । तसेव स्पष्ट्यति । यदि (२५१) त्यविना । न आत्म-
रूपोऽनात्मरूपः पररूप इत्यर्थः । स चासौ प्रतिभासश्च तस्य विवेकोऽभावस्तेना-
कारेण यत्प्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षन्तत्राप्रतिभासितुं शीलं यस्य रूपस्य स्वभावस्य
तद्रूपत्वयोवतं । अयत्वा रूपशब्देण [?न] सह विशेषणसमासः कार्यः । सत्युप-
लम्बप्रत्ययान्तरसा^७ कल्प इत्युपस्त्रियते । यः सज्जातीयविजातीयरहितेनात्मना
प्रतिभासते स्वज्ञाने तदन्यकारणसमवधाने सति स स्वभाव इति यावत् । तादृश
इति त्रिविध^८विप्रकर्णविप्रकृष्टरूपः पदार्थस्तथाज्ञानात्मरूपप्रतिभासविवेकेन प्रति-
पत्तृप्रत्यक्षप्रतिभासेनाशयेनानुपलब्धः स न असद्व्यवहारस्य विषयो भवति^९
असद्व्यवहारप्रतिपत्तियोग्यो भवतीत्यर्थः । विद्यमानोपीन्द्रियस्यालोकस्य मनस्का-

14b

विधमसद्वयवहारविषय इति व्यापि ; कस्य चिदस्तोभ्युपगमे तज्ज्ञक्षणा-
विशेषात् । न ह्येवंविधस्यासत्त्वानभ्युपगमेऽन्यत्र तस्य योगः । न ह्येवं-

रस्य वाऽभावाक्षोपलभ्यते तादृशस्तत्कथमसद्वयवहारविषयो भवतीति^३ चेदाह ।
सत्स्वन्येषूपलम्भ (2210)कारणेच्छिति ।

नन्दविप्रकृष्टोपि घटादिरूपलम्भकारणात्मरसमवधानेपि च सन्तानविष-
रिणामायेक्षत्वान्नोपलभ्यते ।^४ नहि हेत्वन्तरसमशिधानमिति स्वफलोत्पादनानु-
गुणः परिणामो भवति कारणस्य (१) तथाहि सत्यामयि पूर्थिदीजीजलादि-
सामग्र्यामतिबहुतैव^५ कालेन तालवीजस्य स्वकार्येदयानुकूला परिणतिभवति ।
शणादिवीजस्य त्वनन्तरमेव तथात्रापि भविष्यतीति । किञ्चान्यतप्रभाववता-
योगे पि०शाच्चामायाकारादिनाऽधिष्ठितो भवति यदायं भावस्तदा विद्यमानोपि नोप-
लभ्यते तत्कथमुक्तं तादृशः सत्स्वन्येषूपलम्भकारणेष्वनुपलब्धोऽसद्वयवहारविषय
इति । नूनम्भवान्त्यायविन्दा (व)^६ प्यकृतपरिश्रमः । तथाहि अत्रोक्तं स्वभावो यः
सत्स्वन्येषूपलम्भकारणेषु सन्प्रत्यक्ष एव भवतीति । यद्यच्चायं सन्तानपरिणाममैषेक्षते
यद्यच्च प्रभाववताधिष्ठितः स स्वभावविशेष एव न भवति । सकलतदन्येषूपलम्भ-
प्रत्ययसमवधानेपि स्वरूपविषयोपलम्भजनकत्वात्थैवंविधस्य पि०शाच्चादि-
स्वभावाविशिष्टरूपस्याभावव्यवहारविषयता साध्यते । किन्तर्हन्दिग्याण्युपलम्भ-
प्रत्ययान्तरसमशिधाने यः सन्प्रत्यक्ष एव भवति तस्य । नैवन्तर्ह ह सर्वथाऽभावः
साधितो भवतीति चेत् सुष्टवनुकूलमाचर्षसि । यतोऽनन्तरमेवोक्तं । य एवायमनु-
पहेन्दिग्यादिसाकल्ये दर्शनपथमुपयाति । तस्य च तत्साकलयेऽनुप॑लम्भेस्य च
व्यवहारविषयता साध्यते न तु पिशाचादिस्वभावाविशिष्टरूपस्येति । न च तथा-
विधस्यापि सकलतदन्योपलम्भप्रत्ययसमवधानेऽनुपलब्धस्याऽस्तित्वं युक्त-
मनुपलब्धेरेवायोगात् । उपलम्भजनने कस्यचिदपेक्षणीयस्याभावात् । प्रमाण-
विनिश्चये तु स्पष्टीकृतमेवेदं । न कार्यकालेऽभावप्रति॒पत्तेरित्यादिना । एतेनैव
यदेकेनावश्यं सामग्रिसाकल्येपि परिणामतालगणबीजवदित्यादिना स तमति-
शयवत् मतिस्तो मनागप्यनव॑गच्छतश्चोद्यनुञ्चवश्चोच्चुदुस्तत्र सर्वमयं
दुःस्थितं वेदितव्यमित्यलसप्रतिष्ठितबालप्रलापैरिति विरम्यते । तस्मादुपलब्धि-
लक्षणप्राप्तानुपल॑विधरेवाभावव्यवहारसाधनीति स्थितमेतत् । यतश्चेतदेवं
ततस्तस्मात्कारणादन्यथा सति लिङ्गे समवाय उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धि-

^३ न्यायविन्दो द्वितीयपरिच्छेदे लिङ्गस्य त्रिषु भेदेष्वेकः ।

विघ्नस्य सतः स^१ त्स्वन्येषु पलम्भकारणेष्वनुपलविष्टः । अनुपलभ्यमानं त्वीद्वरां नास्तीत्येतावन्मात्रनिभित्तोयमसद्व्यवहारोऽन्यस्य तन्निभित्त-

मुक्त्वा यदन्यदसद्व्यवहारसाधनमनुपलविष्टमात्रं लिङ्गमुपादीयते । तदा तस्मिन्स्ति संशयो भवति नास्त्यसद्व्यवहारनिश्चयः उपलविष्टनिवृत्तावप्यर्थभावासिद्धेरिति समुदायार्थं (१) यदि वा ततो दृश्यानुपलम्भालिङ्गात् सकाशादन्यथा सति लिङ्गे संशय इति व्याख्यातव्यं । तस्माच्छब्दस्तु पूर्वमध्या हर्तव्यं । अथवा तत उपलविष्टलक्षणप्राप्तादन्यथा तद्विहीने संशये सति तलिङ्गम् । ५b इति व्याख्येयं । का पुनरत्रानुपलव्यव्याप्तिरित्याह । अत्रापीत्यादि (२b१) । एवं विघ्नभित्ति दृश्यं सदनुपलव्यव्याप्तिरित्यादि (१) सर्वप्राप्तानां सर्ववैष्णवोपसंहारेण व्याप्तिप्रदर्शनार्थं ॥

ननु यदि नाम कस्यचिद्विषयादेः शशमस्तकादावुपलविष्टलक्षणप्राप्तानुपलविष्टस्यासद्व्यवहारविषयता । अन्येनापि सामान्ये विशेषेवयविद्व्यसंयोगविभागादिना तथाविधेन तथा भवितव्यभित्ति कुतोऽयं नियम इत्यत आह । कस्यचिदि (२b१) त्यादि । कस्यचिद्विष्टपलविष्टलक्षणप्राप्तस्यानुपलविष्टस्य शशविषयादेरसतोऽसद्व्यवहारविषयेस्यभ्युपगमेऽसद्व्यवहारादिविषयोऽसन्नित्युक्तः । तलक्षणाविशेषादि (२b१) ति । तस्यां सतो लक्षणं निमित्तं यथोक्तानुपलविष्टलक्षणशब्दशब्दं करणसाधनस्तस्याविशिष्टत्वात् सामान्यविशेषावयविद्व्यादविति वाक्यशेषः । एतदुक्तम्भवति शशविषयादेरव्यसद्व्यवहारविषय (य)-त्वं कस्मादिव्यते । यथोक्तानुपलम्भस्य तन्निभित्तस्य सद्व्यावादिति चेत् । यद्येवं सामान्यविशेषशेषता तस्यास्तीति कस्मात्तथा सद्व्यवहारविषयत्वान्युपगम्यते (१) अन्यथा तत्रापि तस्याच्चेत् । नहि पुरुषेच्छावशाद्वेतौ विषयप्रविभागो युक्त इति । नहीं (२b१) त्यादिनैतदेव व्यनविति । एवंविघ्नस्य दृश्यस्य सत्त्वेऽनुपलविष्टस्या सत्वानभ्युपगम (२b१) इति । असद्व्यवहारादिविषयत्वान्याभ्युपगम इत्यर्थः असत्वशब्देनां सद्व्यवहारो विनिश्चयस्तस्योपलक्षणम् । युक्तोपलम्भस्य तस्येवा नुपलम्भनं प्रतिषेधेतुरित्यादि चेत् । अन्यत्र शशशुड्गाभावे दण्डेन पुरुषस्य (?) योगः स^२एव इत्यर्थः (१) नहयेवंविघ्नस्य दृश्यस्य चक्षुरादिशून्येषु पलम्भकारणेषु । ६a स अनुपलविष्टर्भवति^१ ॥

किन्तर्हुपलविष्टरेव भवतीति प्रतिषेधेद्वयेनाह । अन्यस्योपलविष्टप्रत्ययस्य कस्यचिदपेक्षणीयस्याभावादिति भावः । तदनेन प्रकृतमेव त्पष्टयति । अनुपलम्भस्यानं त्वीद्वशमित्युपलविष्टलक्षणप्राप्तभास्तित तस्मादेतावत्सात्र उपलविष्टलक्षणप्राप्तानुपलविष्टमात्रनिभित्तं यस्यासद्व्यवहारस्य स तथा ख्यातः तदनेनासत्^३

स्याभावात् । सर्वसामर्थ्यविवेको निमित्तमिति चेत् । एवमेतत्स्यैव सर्व^२-
सामर्थ्यविवेकिन एवं प्रतीतिरन्यस्य तत्प्रतिपत्युपायस्याभावात् । तत्प्रति-
पत्तौ च सन्त्यामसद्व्यवहार इतीदं तत्रिं(मि)त्तमुच्यते ।

बुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभ्यः सद्व्यवहारो विपर्यये चा (S)सद्व्यवहार^३
इति चेत् । भवति बुद्धेर्थोक्तप्रतिभासायाः सद्व्यवहारो विपर्ययेऽसद्व्य-

व्यवहारस्यानन्यनिमित्ततामाह । एतदेव कुत इत्याह । अन्यस्ये (2b2) त्यादि ।
यथोक्तानुपलब्धिसप्तास्यान्यस्य नास्तित्वव्यवहारनिमित्तस्याभावादिति स^४म् [? सु]
च्चयार्थः ।

ननु च यस्य यत्र न किञ्चित्सामर्थ्यमस्ति तदसद्व्यवहारविषयो यथा नभस्तले
कम्भलं । तथाभिमतेषि देशादावभिमतस्य भावस्य^५ न किञ्चित्सामर्थ्यमस्तीति
सर्वसामर्थ्यविवेक एव नास्तित्वव्यवहारस्य निमित्तं भविष्यति । एतत्किमसं-
बद्धेवोद्घाटितशिरोभिरभिधीयते । अन्यस्य तत्रिमित्तस्याभावादिति कदाचित्
कश्चित् ब्रूयादिति तन्मतमाशंकते । सर्वसामर्थ्यविवेको निमित्तमिति (2b2)चेदि-
ति । अत्र समाधिमाह । एवमि (2b2)त्यादिना । एवं^६ मन्यते सूक्तमेतत् सर्व-
सामर्थ्यविवेको निमित्तमिति किन्तु स एव सर्वसामर्थ्यविवेकोयं पदार्थः कथमव-
गतो यथोक्तानुपलब्धिसप्तास्य येन सर्वसामर्थ्यविवेकोऽस्यासद्व्यवहारस्य
निमित्तम्भविष्यति । न चासावज्ञात एव तस्य निमित्तम्भवितुमर्हति । ज्ञापकहेत्व-
धिकारात् । कस्मात्सर्वसामर्थ्यविवेकिनो यथोक्तानुपलम्भेने[नै?]व प्रतीति-
रित्याह । अन्यस्य तत्प्रतिपत्युपायस्याभावा (2b3)दिति । यदा तु यथोक्तानुप-
लब्ध्या तस्य सर्वसामर्थ्यविवेकिनः प्रतीतिर्भवति । तदा तत्प्रतिपत्तौ^७ सत्याम-
सद्व्यवहारो भवति । इति तस्मादिदं यथोक्तानुपलम्भनं तस्यासद्व्यवहारस्या-
निमित्तमुच्यते ।

पुनरपि परोन्यस्य तत्रिमित्तस्याभावादित्यस्य कदाचित्द्युक्तताम्बूयादि-
त्याशडकते बुद्धिव्यपदेश (2b3) इत्यादिना । अयमस्याभिसन्धिर्बुद्धिव्यपदे-
शार्थक्रियाभ्यः सकासा[? शा]त्तद्व्यवहारो भवति । तथा हि ताः प्रवर्त्तमानाः^८
वस्तुसत्तां साधयन्ति । तद्भेदाभेदौ च वस्तुभेदाभेदावित्याशयः ।
ताश्च निवर्त्तमानाः स्वनिमित्तं सद्व्यवहारं निवर्तयन्त्यनिरिव धूमं । तत्रिवृत्तौ^९
चासद्व्यवहारः । सद्व्यवहारासद्व्यवहारयोरन्योन्यव्यवच्छेदस्थितरूपत्वेन
एकत्वागस्यापरोपादानेनान्तरीयकत्वात् । ततश्च बुद्धादिनिवृत्तौ^{१०} चासद्व्यव-
हारनिमित्तमिति नेवं प्रकृतं वक्तुमन्यस्येत्यादि । अत्रापि प्रतिविधानमाह । भव-

वहारः । प्रत्यक्षविधये तु स्यालिङ्गजाया अपि कुतश्चित्सद्व्यवहारः । अस-
द्व्यवहारस्तु तद्विपर्यगेऽनैकान्तिको, विप्रकृष्टेऽर्थं प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्यान्यस्य

ती(2b4)त्यावि । यथोक्तप्रतिभाषा[?सा] बुद्धिः प्रतिपत्तृप्रत्यक्षग्रौतिभासि-
रूपनिर्भासा यथोक्तः प्रतिभासो यस्या इति विग्रहः । उक्तञ्च यदनात्मेत्यादिना ।
तस्याः सकासा[?शा]त्सद्व्यवहारो भवति साक्षा(इ) वस्तुग्रहणात् । तस्याऽच्च
विपर्ययोऽभावस्तस्मिन् सत्यसद्व्यवहारो भवति । सत्त्वन्येषूपलभकारणेष्विविति
वाक्यपरिसमाप्तिः कार्याः[?र्या] । अन्यथा संस[?श]योत्पत्तेः । नहि वस्तु-
सत्त्व उपलभप्रत्ययान्तरसाकलये च सा निवर्तत इति^० निवेदितमेतत् पुरोऽस्मा- 17a
भिररितभावः । तदनेन यद्योर्बन्धिद्वाद्विद्विभित्ता त्वया तदावयोरेकमत्यभेद
तथापि न नः किञ्चिद्विनिष्टमुक्तं स्यात् । अथान्या[?न्या] तदा व्यभिचार
इति दर्शयति । समेव व्यभिचारन्दर्शयन्नाह । प्रत्यक्षाविपये(2b4)त्यादिना ।
लिङ्गगाज्जाता लिङ्गगाजाः । अनुमानमित्यर्थः । तस्याः सकासा[?शा]त्सद्व्यवहारः
स्यात्परोऽक्षेऽर्थेन केवलमनन्तरोदितरूपायाः स्वप्राहृच इत्यपिनाह । किं
लिङ्गगाजायाः सर्वस्याः सम्भवति नेत्याह । कुतश्चिदि(2b4)ति (।) स्वभाव-
कार्यलिङ्गद्वयबलोपजाताया इत्यर्थः । अनुपलभ्मस्यासत्ताऽसद्व्यवहार-
साधकत्वादिति भावः । यदि नामेऽस्मैव ततः कथम्यभिचार इति चेदाह ।
असद्व्यवहारस्त्विव(2b4)त्यादि । तद्विपर्य इति तस्या यथोक्तलिङ्गगाजाया
बुद्धेविनिवृत्तावनैकान्तिकः सन्दिग्ध इत्यर्थः । किं कारणं विप्रकृष्टेऽर्थे देशादि-
विप्रकृष्टेऽप्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य निवृत्तावपि संशयात्कारणात् । अर्था-
भाव इति शेषः (।) प्रतिपत्तुः प्रत्यक्षमिति यज्ञीसमाप्ताः । इदञ्च प्रहीणसकलज्ञे-
यावरणस्य प्रत्यक्षनिवृत्तौ त्वसदेह एवेति कथनायोपातं । अन्यस्य चेत्यनुमानस्या-
गमस्य च । एतच्चागमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्याभिधीयते । न तु तस्य प्रामाण्य-
मस्ति (।)

नान्तरीयकताभावाच्छब्दानाम्वस्तुभिः सह (।)

नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वक्त्रभिप्रायमसूचकाः (॥४)

इत्यादिवचनात् ।

अयमस्याभिप्रायो यदि^१ नाम प्रमाणत्रयज्ञिवृत्तमप्रत्यक्षवस्तुनि तथापि
तत्त्वास्तीति कुतोयज्ञिश्चयः । तथाहि मलयनगनिकुञ्जवर्तिद्वर्वप्रिवालपत्र-
प्रभृतयः प्रमाणत्रयगोचरभावातिकान्तां मूर्तिमुद्वहन्तस्तिष्ठन्ति । न च ते न 17b

वा प्रमाणस्य निवृत्तावपि संशयान् । न च सर्वे बुद्धिव्यपदेशास्तद्वेदाभेदौ वा वस्तुसत्तां वस्तुभेदाभेदाभेद(?)सत्तां वा साध्यन्ति । असत्त्वर्पि कथश्चिद-

सत्तीति शक्यमभिधानुं । प्रमाणभावस्य सकलविषयसत्त्वव्यापकत्वकारणत्वाभावात् । न च तद्वपविकलपदार्थनिवृत्तिनियमेनातिप्रसङ्गदोषोपनिषातादित्यावेदितमेतः [? तत्] पुरस्तात् । यदाह ।

शास्त्राधिकारासम्बद्धा वहवोऽर्थाकृतेन्द्रियाः ।

अलिङ्गादच कथनेपामभावोरनुपलम्भता (१५) इति ।

ननु चात्र लिङ्गजाया मतेरसद्व्यवहारहेतुत्वं निषेद्वुभारब्धन्तद्विपर्ययेत्याद्यभिधानात् । तत्कस्मादप्रस्तुतस्यैव प्रत्यक्षस्य चागमस्य चोपक्षेषः कृत इतिचेत् । युक्तमेतत् । सर्वप्रमाणनिवृत्तेस्त्वगमकत्वप्रदर्शनेनैतदेकान्तासम्भवदर्शनायोक्तमिति लक्ष्यतेऽस्य सुधियोऽभिसन्धिः ।

नन्दिवदमुक्तं सद्व्यवहारासद्व्यवहारयोरन्योन्यव्यवच्छेदस्थितलक्षणत्वे नैकाभावस्यापरभावनान्तरीयकत्वात् विप्रकृष्टे तस्मित्ताभावात् सद्व्यवहारनिवृत्याऽसद्व्यवहार इति (१) सत्यमुक्तमेवैतत्र पुनर्युक्तं । तथाहि परोक्षेऽर्थं सद्व्यवहारनिवृत्तिः कथन्तस्मित्ताभावेवि^१ द्वयोरप्यनयोरनुपलब्धयोः स्वविपर्ययेत्वभावभावाभ्यां सद्व्यवहारप्रतिषेधफलत्वनुल्यमेकत्र संशयादपरत्र विपर्यादिति वचनात् संशयेनेति चेत्^२ । यद्येवं कथन्तर्हर्चसद्व्यवहारनिश्चयस्तत्र युक्तिमनुपतति । यत्र तु निश्चयेन सद्व्यवहारनिवृत्तिस्तत्रासद्व्यवहारोपि युक्त एवान्यः प्रवर्तनकलोसीत्युक्तेः^३ न चाभावहृष्यव्यवच्छेदे भावानुषङ्गोरिति नियमेन । नहि बन्ध्यातनयनभःपङ्कजादिव्यसववस्थता भवति प्रतिषेधात्

१८२ सदवस्थता भवति प्रतिषेधमात्रन्तु स्यात् । तयोरन्योन्यव्यवच्छेदेनावस्थानात् । तथात्राप्यप्रत्यक्षे सद्व्यवहारप्रतिषेधान्न विधिभूता सद्व्यवहारानुस[?ष]डासद्व्यवच्छेदमात्रन्तु स्यात् । तदभावस्य तदभावस्यान्योन्यपरिहारेण^४ अवस्थितत्वात् । उक्तञ्चैतदमलम्यायतत्वप्रबोधोदगतप्रज्ञालोकतिरस्कृताशेषपरतीर्थ्य प्रवादध्वन्तेन धर्मकीर्तिनैवानित्यनिरात्मतादिव्यवच्छेदेपि तच्च स्यादित्यादि-^५ नेत्यास्तान्तवत् ।

अथुना सामान्यभूतानां बुद्धिव्यपदेशानां सद्व्यवहारहेतुत्वमपि नास्तीति कथयन्नाह । न चै (२५) त्यादि । तत्र च यथाक्रममभिसम्बन्धः । ते सर्वे बुद्धिव्यपदेशानां वस्तुसत्तां साध्यन्ति । तेषाम्बा भेदाभेदौ न वस्तुभेदाभेदयोः सत्ता-

तीतानागतादिषु नानैकार्थं क्रियाकारिषु वर्थेषु तद्वावस्थापनाय नानैकात्मता
ऽभावेषि नानैकरूपाणां वृत्तेः । राजा महासम्मतः प्रभवोऽराजवंशस्य ।
शंखश्चकवर्त्ती महासम्मतनिर्मितस्य यूपस्योत्थापयिता । शशविषाणं
कथं सनिदर्शनं सप्रतिघं घटश्चेति । न हि सनिदर्शनादिशब्दा नाना-
वस्तुविषया एऽक्रोपसंहारात् । नानाविषयत्वेष्येकत्रोपसंहारस्त्रिमिता-

सद्भावमिति । सर्वग्रहणं केचित्तु साधयन्त्येवेति प्रदर्शनाय । कुत एतवित्याह ।
अस्त्वप्यतीतानागतादिषु (2b5) वृत्तेरिति क्रियापदं । आदिशब्देन व्योमो-
त्पलदयः परिगृह्यन्ते । कथम्पुनर्विषयमन्तरेण तेषु तेषां वृत्तिर्युक्तेति चेदाह ।
कथंचित्त (2b6) द्रूपोनुभवाहितवासनापरिपाकप्रभावादित्यर्थः । तेषाञ्च
वस्तुप्रतिबन्धाभावादिति भावः । शङ्खचकवर्त्ती (2b7) त्यादिना प्रकारेण
तदनेन वस्तुसत्तां साधयन्तीयेतस्य कारणमाह । नानैकामर्थक्रिया (2b6)
इकट्ठुं सी[?शी]लं येषां ते तथोक्ताः । तेष्वपि च वृत्तेः कारणात् । किमर्थं तेषु
तेषाम्बृतिस्तद्भावरूपायनाय । तेषाम्बृतं नानैकार्थक्रियाकारिणाम्भाववस्तुस्य रूपा-
पनाय । नानार्थक्रियाकारित्वस्यैकार्थक्रियाकारित्वस्य च कथनार्थमिति यावत् ।
अस्त्येव तर्हि तस्य वस्तुनस्तत्वमित्यत आह (1)^१ नानैकात्मताया (2b6)
अभावेषि तस्य वस्तुन इत्यध[?ध्या]हर्तव्यं । नानैकरूपाणाम्बुद्धिव्यपदेशानां
तदनेन न वस्तुभेदाभेदो साधयन्तीति साधयति । इदमेव निर्दर्शनं प्रदर्शनेन सफली-
करोति । राजा महासम्मत (2b6) इदमतीतवृत्तेरदाहरणं । यथेति चाध्याहायां । 18b
शङ्खचकवर्त्तीत्याद्यनुपश्चवृत्तेः शब्दविषयाणमित्यादि यदोपातस्य रूपं सनिदर्शनं-
ञ्चक्षुविज्ञानजनकत्वात् । सप्रतिघश्च स्वदेशो परोत्पत्तिप्रतिबन्धात् । एतत्रा-
नार्थक्रियाकारित्वं वृत्तेरित्येतस्य निर्दर्शनं । यस्मात्तचक्षुविज्ञानादिकार्य-
जनकत्वादेकरूपमयि नानारूपैः सनिदर्शनादि शब्दविषयीक्रियते । तस्मात् ते
वस्तुभेदसाधनायालं । घटश्चेत्येतेकार्थक्रियाकारित्वयेतस्योदा^२हरणन्तथाहि
बहुवो रूपगन्धरसस्पर्शा उदकधारणविशेषाविकार्यनिर्वर्तनसमर्थत्वादभिस-
समस्तै(;) विषयत्वेनात्मसात्क्रियन्ते । ततस्ते नाभेदं साध्यितुं क्षमाः ।
तच्च (1) तीतानागतशविषयाणादिषु तत्प्रतिपत्तिनं वस्तु साधयतीत्यतिप्रतीत-
मेतत् । अथ कथमिद्दणम्यते सनिदर्शनादिबुद्धिशब्दाऽन वस्तुभेदं साधयन्तीत्यतः
प्राह । नहीत्या (2b7) दि । कस्मादेवात्र वस्तुनि रूपदावृपसंहारात्सनिदर्शनं
सप्रतिघं रूपमित्येव समानाधिकरणत्वादिति^३ यावत् । अन्यथा भिन्नाधिकरण-
त्वाद्गुलोत्पलकमलभालतीमलिलकादिशब्दानामेव सामानाधिकरणमेव न

नान्ततत्समवायादिति चेत् । आयासे वतायं तपस्वी पदार्थे पतितोऽनेक-
सम्बन्धिनमुपहृत्यानेकं शब्दमात्मनि^४ तेभ्यः समाशंसन । स यैः
शक्तिभेदरेकं सम्बन्धिनमुपकरोति तैरेवानेकं शब्दं किं नोत्थापयति ।
एवं ह्यनेन परम्परानुसारपरिश्रमः परिहृतो भवति ।

नानाशब्दोत्थाप^५ नासासमर्थ्ये नानासम्बन्ध्युपकारोपि मा भूत् ।

भवेदिति भावः । कणभक्षाक्षपादभतानुसारिण^६स्तु मिथ्यादर्शनानुरागजनिता-
सद्विकल्पमलोपलिप्तान्तर्लोचनाः सञ्चक्षते (१) नानाविषयत्वेष्यभ्युपगम्यमाने
तेषामेकत्रोपसंहारोऽविरुद्ध एव । तत्रिमित्तानां सनिदर्शनादीनान्तत्र रूपादौ
समवायादिति ।

१९२ तदेतत्सर्वमेषामविचारितरमणीयतया विचारविमर्दीक्षमत्वात् पण्डितजन-
हासकारि दर्शनमित्यभिप्रायवा "नाह । आयासे वतायमित्या (२b८) वि (१)
वतशब्दोऽनुकंपायाऽकासावित्याह । अनेकं सम्बन्धिनं सनिदर्शनत्वादिकमुप-
कृत्यानुपकारे तेन तेषान्तत्र सम्बन्धित्वायोगादित्यभिप्रायः । अनेकं सनिदर्शनादि-
शब्दं (२b९) तेभ्यः सम्बन्धिभ्यः शकासा [? सकाशा] दात्मनि संमार्गयज्ञिद-
मायासपतते कारणं ।

ननु सरूपादिभावो यैः शक्तिभेदरेनेकसम्बन्धिनं मुपकरोति । तैरेव शक्ति-
भेदरेनेकं बुद्ध्यादिशब्दं किञ्चोत्थापयति । यदि पुनरेवं भवेत्तदाको गुणो लभ्यत
इत्याह । एवं ह्यनेन परम्परानुसारश्रमः परिहृतो भवती (२b९) ति । शक्ति-
भेदः सम्बन्धिनमुपकरोति तेभ्यश्च शब्दाः प्रवर्तन्त इत्ययम्परम्परानुसरणाया-
सोऽनेन तपस्विना [? तपस्विना] रूपादिना त्यक्तो भवतीत्यर्थः ।^६

ननु च प्रतिनियतोषि कार्यशक्तिमन्तः सर्वं एव भावास्त्वयाप्येतदवस्थ
[?श्य]भेदाभ्युपेयमन्यथा कस्माच्छालिबीजं सा [?शा]ल्यडकुरभेदोत्पादयति न
यवाङ्कुरमिति^७ परेणाभियुक्तेन किमभिधानीयं भावप्रकृतिं मुक्त्वा (१) तस्मात्तत्र
पदार्थप्रकृतिसमाश्रयणमेव शरणमन्यथास्य दोषस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्^८ (१)
एतच्च न ममापि राजकुलनिवारितं । तथाहि शक्यमे (त) तमयाप्यभिधातुमनेक-
सम्बन्ध्युपकार एव तस्य सामर्थ्यं नानैकशब्दोत्थापनमिति चेत् । सत्यमेवमेत्तु
एवन्तु मन्यते । न तावत् सनिदर्शनत्वादयः सन्ति । क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया त्वनु-
प्रयोगात् । उपलब्धिलक्षणप्राप्तानाऽच्चानुपलम्भात् न चोपलब्धिलक्ष्मण्ट्राप्तं
सदनुपलभ्यमानमस्तीति शक्यते वक्तुमतिप्रसङ्गात् । अनुपलब्धिलक्षणप्राप्ततायां

अनुपकारे हि तेषां तत्सम्बन्धितापि न सिध्यति । घट इत्यपि च रूपाद्य

वा कथं तन्निवृत्त्यन्तः प्रत्ययव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते गोगवयादिषु (१) ॥ एतेनोपलब्धानामपि क्षणिकत्वादिवत् व्यक्तिव्यतिरिक्तेणा [? ना] नुपलक्षणं प्रत्यक्षं यस्मात्सामान्यं यदि दृष्टमप्यविकलं भिन्नं न संलक्षते । भावे तद्बलभाविनी भवति सा'या शब्दवृत्तिः कथं । दण्डचादौ न निवृत्त्यन्तस्य न गतौ धीशब्दयोरस्ति सा तस्मादस्य कथञ्चिचदेव तदपि ते युक्त्या न सङ्गच्छते ।

किञ्च ॥

भावानामैकदश्यं प्रसजति भवतो^२ दर्शने सर्वथैषां
सत्तादेसा [? शा] दभेदात्सकृदिदमथवा भिन्नदेशो निवृत्तं ।

वृत्तौ वानेकमेतन्नहि भवति सकृत्सर्वथा वृत्तिभाजां
तालादीनां फलानां वहुपु वहुविधेवाश्रयेष्वेकभावः ॥ (६)

सत्वे वा तेषाम् बुद्धिशब्दोत्थापनसामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते ।
अत एवानुपलभ्यमानत्वात्पात्रकादिष्वपि च^३ तद्वच्चितिरेकेणापि तेषाम्भावात् ।
उपपादितञ्चैतद् (प्रमाण-) वर्तिके (११६०) ।

पाचकादिवभिन्नेन विनाप्यर्थेन वाचकः ।

भेदान्तं हेतुः कर्मस्य न जातिः कर्मसंश्रीया (११७)

इत्थादिनेति नेहोच्यते । न च तेषामुपकार्यत्वमस्ति नित्यतयाऽनाधेयातिशयत्वात् ।
न च पुरुषाभिप्रायानपेक्षो व्यक्त्युपकृतसप्रतिघत्वाऽदिसामान्यसामर्थ्यभावे-
नोपनेयो विवक्षायान्तु संमुखीभावेषि प्रवृत्तिप्राप्तः । पुरुषाभिप्रायानुरूपे वा स ए-
वास्तु नियामकः किमन्तर्गतृभिः सामान्यैः^४ (१) तथाहि तदगतान्वयव्यतिरेकानुविधान
भेद लक्ष्यते सामान्यानां न नित्यानामव्यतिरेकत्वात् ।

तस्मात् । सर्वमेतत् कुदर्शनसमाश्रयेण कल्पनामात्रं । कल्पना च^५ सेव
कर्तव्या या पुनर्न पर्यनुयोगमर्हति तत्रत्यां कल्पनायां वरमेव कल्पनादोषाभावात् ।
गुणसद्भावाच्चेति । सात्मत [? स्यान्मत] युक्तंवैयेण कल्पना । नहि एकस्य नाना
सु[? र्थ]क^६ शब्दोत्थापने सामर्थ्यमस्तीति । यद्येवमत्रापि ब्रूम इत्पाह । नानाशब्दो- 202
त्थापनासामर्थ्ये नानासम्बन्धयुपकारोपि माभूदि (२b१०)ति । एकस्यानेकोपकार-
कत्वविरोधाभ्युपगमादित्यभिसन्धिः । नित्यत्वात्सम्बन्धितामनुपकारोऽभ्युपेत एवेति
चेवाह । अनुपकारे हि तेषा (२b१०) सनिदर्शनंत्वादीनान्तेनाङ्गीक्रियमाणे
तत्सम्बन्धिता न सिध्यति । नहि यो येन नोपक्रियते हेतुः स तस्य सम्बन्धयुक्तो

हिमवानिव मलयगिरेरिति भावः । एवन्तावत्परं पक्षनिराकरणेन सनिदर्शनादि-
शब्दानामभिन्नविषयत्वं साधितं । त एव जडिन्नः पदमुद्गहन्तः पुनरपि पर्य-
न्युञ्जते ।

ननु भवतु नाम सनिदर्शनादिशब्दानामभिन्नविषयत्वं । अथ कथमवसीयते ।
घटपटादिशब्दानामनेकार्थविषयत्वमिति यावता रूपादिव्यतिरिच्छत् मन्यदे-
वावधिवि द्रव्यमस्ति । तदेव च घटपटादिशब्दविषययोक्तव्यते । तथाहि विचार-
विषयापश्चः पटस्तन्तुभ्यो व्यतिरिच्यते भिन्नकर्तृकल्पात्^१ घटादिवत् । तथा
समस्तव्यस्तप्रत्ययाविषयत्वाद् गवादिवत् । नहि तत्त्वः तनुसमुदाय इति वा पठे
प्रत्ययो दुष्टः । उपायान्तरसाध्यस्त्वाच्च घटादिवत् । भिन्नदेशावस्थितैश्च क्रिय-
माणस्त्वात् । घटादिवदेव भिन्नपरिमाणस्त्वाच्च । वकुलामलकविम्बादिवत् । अतश्च
20b पूर्वोत्तर कालभाविस्त्वाद् द्वीजाङ्गुरादिवत् । अथवा पटादन्ये तन्तवस्तत्कारणस्त्वात्
तुर्यादिवत् । तनुपटयोर्वाञ्यत्वं भिन्नशक्तिमस्त्वात् जलानलादिवत् । तथेदम-
परस्मिवचारविषयापश्चमिन्दीवरडगत्थादि^२ भ्योऽत्यन्तभिन्नतेषाम्ब्यवच्छेदकल्पात् ।
चेत्रादिवत् । इह यद्यस्य व्यवच्छेदकन्तरसमादन्यत्तद्यथा गोपिण्डाच्चेत्र
इत्येतानि तद्यतिरेकसाधनप्रमाणानि सन्ति । तत्कार्यान्तेषाम्भिन्नविषयत्वस्मभवि-
ष्यतीति ॥०॥

तदेतदप्येषामसद्वर्णनाभिनिवेशपटलप्रच्छादितान्तःकरणानां नाल्पीयसस्तमसो
दुर्विलसितमित्यागूर्ध्याहौ । घट इत्यपि च रूपादय एवैकार्थक्रियाकारिण
एकशब्दवाच्या भवन्तु किमर्थान्तरकल्पनये (2 b 10)ति कार्यमित्युपस्त्रियते । नैव
किञ्चित्तस्य तादृशस्य नीलादि^३व्यतिरेकेणानुपलक्षणादित्याकूत्सस्य । यानि त्वे-
तानि तत्प्रतिपादनाय प्रमाणान्युक्तानि तान्यसिद्धतादिदोषदुष्टत्वान्नालं तदभेद-
साधनायेति भो^४ता (?) नामेव पुरतः छायान्वदतीति मन्यते । तथाहि नैव ताद-
दाद्यं प्रमाणं परीक्षयमाणं पूर्वापि परीक्षां क्षमते । यतोत्र विकल्पद्वयमाविर्भवति ।
अन्यावस्थावस्थितेभ्यो वा तनुभ्यः पटस्यान्यत्वं साध्यते विशिष्टसंस्थानावस्थिते-
भ्यो वेति । तत्र न तादवयमाद्यः प्रकारः सहते विचारभारगौ^५रवं । सिद्धसाधनता-
दोषानुषङ्गात् । यस्मात्समधिगतसमस्तवस्तुयाथातथ्यसुगतसमयनयसमाश्रय-
प्रवृत्तिबलासादितवदात्मतयः प्रसवानन्तरन्ति^६ रोधभाजः सर्वभावाइति प्रकल्प-
यन्ति । ततश्च तेभ्योन्यत्वमिष्टमेवेति सिद्धसाध्यताप्रसङ्गोपनिषातपिशाचः
कथमिव भवन्तं न गृहणाति । द्वितीयोपि विकल्पः तीव्रानलोपतप्त इवोपलतेले
तलानि पादानां न प्रतिष्ठां समाप्तादपृ^७यंति । हेतोः परं प्रत्यसिद्धत्वात् ।
21a नहि विशिष्टस्थानावस्थितेभ्यः पटस्य भिन्नकर्तृकल्पं परं^८प्रति सिद्धपद्धतिभवतरति

योहि तादृक्प्रकारेभ्योन्यत्वमभावादेव नाभ्युपैति स कथमिव भिन्नकर्तृकत्वं-
मभ्युपगमिष्यतीति । तदवन्तराभिहितमपि प्रसादेण समभिलसित [? षित]-
सनोरथपरिपूरणायालं हेत्वसिद्धे । यतः पट इति तनुष्वेव सशिवेदाविशेषणा-
दस्थितेषु प्रत्ययो वर्तते । तद्विविक्तरूपस्यात्यन्तमुच्चिपितव्यक्षुपाप्यदर्शनात्सफ-
टिकादौ दृष्टमिति चेत् । एतदुत्तरत्र निषेत्यसामः । यस्त्विदभुपायान्तरसाध्यत्वाद्
भिन्नदेशावस्थितैः क्रियमाणत्वात् भिन्नपरिमाणत्वाद्यूर्बोत्तरकालभावित्वाद्
भिन्नशक्तिमत्वाच्चेति ॥

अत्र प्रथमसाधनाभिहितविकल्पदोषस्तीव्रामर्शविरक्तलोचन इवारातिस्त-
त्सम्पदवत्र सहृते ॥

प्रथमे सिद्धसाध्यत्वं द्वितीये हेत्वसिद्धता ।

क्षणिकत्वाद्विशिष्टानामुत्पादोभिमतो यत (:) ।

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

यच्चेदसुक्तं विचारविषयान्तः [? पञ्च]मिन्दीवरमित्यादि । तदपि न सङ्ग-
च्छते । यस्मादिन्दीवरस्य गन्धादय इतीन्दीवर [? इतीन्दीवर]स्वभावा गन्धादयो
मधुभावानाविशेषादिकार्यनिवर्त्तन [? निवर्त्तन]समर्था इति यावत् । अविं-
शिष्टकार्यसाधनात्मना सामान्यभूतगन्धादिशब्दः प्रसिद्धाविशिष्टकार्यसाधना-
र्थेन विशेषण ये विशिष्टास्त एवमुच्यन्ते । न पुनरत्रान्यत् किञ्चिद्वित्यर्था-
वर्णिततलक्षणं द्रव्यमस्ति तस्य तादृशोऽनुपलब्धेरित्युक्तप्रायं । तथा चानेन प्रकारेण
तेषान्तद्वयवच्छेदकं भवतीति । तेषालद्वयवच्छेदकं च न चात्यन्तं भिन्नमिति
कोऽनयोर्विरोध इति । सन्दिवधविषयक्षयावृत्तिको हेतुः प्रतिवर्त्तासिद्धः । नहि दृष्टान्त-
मात्रात्सिद्धिरस्ति । सर्वसिद्धिरसङ्गात् । अपि च शिलापुर्वकस्य शरीरं । 21b
ह्यपस्य स्वभाव इत्यत्रापि शिलापुत्रकरूपयोः शरीरस्वभावव्यवच्छेदकत्वमस्तीति
भेदस्तयोरपि ततः प्रसजते न च भवति । नैःस्वाभाव्यप्रसङ्गात् । तस्मा-
दयमेतेनानेकान्तिकः स्फुटमेव भवद्विभ्रमभिधानीयः । किञ्चेदमतिविकलैर्म-
ध्यादर्शनसंरागपिदाचार्विष्टबुद्धिभिः किमिन्दीवरस्य गन्धादय इत्येते शब्दाः (:)
पुरुषाभिप्रायव्यापारनिरपेक्षा एव वस्तुतत्वनिबन्धनाः प्रवर्त्तन्ते । किम्वा यथैव तैः
प्रयुज्यन्ते तथैव वस्तुतत्वमनपेक्ष्य तमर्थमसत्कारेण प्रतिपादयन्तीति ( ) यद्याद्याः
पक्षस्तदा सदाध्वननप्रसङ्गोऽतीतादिष्वन्यत्र च पुरुषेच्छावसा [? वशा]चियो-
जनश्चभवेत् । न च प्रवचनान्तरभेदेष्वयेषु प्रवृत्तिः प्राप्नोति । न च कस्याद्विच-
द्वाचोऽसत्यार्थता स्यात् । अथोत्तरस्तदा ।

येषाम्बस्तु वसा [? वशा] वाचो न विवक्षापराश्रयाः ( ) ।

३२ एवं बहव एकार्थक्रियाकरण एकशब्दवाच्या भवन्तु कि^{१०} मर्थान्तरकल्प-

पठिवचनभेदादि चोद्यत्तान्त्रित युक्तमत् ॥(९)

यदाहुः ॥

यद्यैथा वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते ।

अनपेक्षितवाह्यावर्त्तत्तथावाचकम्बवः । (१०)

तदा न पुरुषेच्छाबलप्रवृत्तशब्दवसा [?वशा] वर्थतत्वं व्यवतिष्ठत इति तद
वस्थं^८ सन्दिग्धविष्कव्यतिरेकत्वं हेतोरिति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तं विप्रतिपत्ति-
विषयापश्चात्तदनादन्ये रूपरसगन्धस्पव्वर्णा हेत्वावदयश्च [?यश्च] ति प्रतिजानी-
महे न^९ व्यपदिश्यमाण [?न] स्वात् । शिलातुलाढकप्रसेविकावदिति । तस्मात्तद्भाव-
प्रतिपादनाय न किञ्चत्प्रभाणमस्तीति स्थितमेतत् । अस्माकान्तु तदभावप्रभाण-

222 साधकं प्रमाणमेतत् । ये परस्परव्यावर्त्तमानस्वभावावस्थितिसमालिङ्गित
सरीरा [?शरीरा] स्ते व्यतिरिक्तवयविद्रव्यानुगतमूर्तिमात्मातिशयं नात्म-
सात् [?शात्] कुर्वन्ति । यथा बहवो भस्माधारन् (?) लालाधूकादयस्तथा
च यथोपदिष्टधर्मवन्तस्तत्त्वदय इति स्वभावहेतुः । वैधम्येण नभः पडकजादयस्ते-
षान्निः (:) स्वभावत्वात् । परस्परव्यावर्त्तमानानामपि^१ यद्येकस्त्वभावानभ्युपगमे तस्य
तेषु सर्वात्मनान्यथा वा वृत्त्ययोगो बाधकम्प्रमाणं । कुतस्तद्धि युगपदनेकत्र
सर्वात्मना वर्त्तमानमनेकाधारस्थितादेयेष्व^२ देनेकत्वमात्मनोऽनुमायथतीति
कथमस्याभिन्नस्वभावता योज्यते । एकावयवोपलम्भवेलायाऽच सकलस्य तत्र
परिसमाप्तत्वादुपलब्धिप्रसङ्गः । अनेकावैयवोपलब्धिद्वारेणोपलम्भकति-
पयावयवदर्शनेण स्यात् समस्तावयवोपलम्भद्वारेण उपलब्धौ सर्वकालमदश्नान-
प्रसङ्गः । तस्याभास्वरमध्यभागानां सकृदनुपलम्भात् । एकावयवक्ष्ये च
सर्वकम्पादिप्रसङ्गश्च वाच्यः । नायेकवेशेन सावयवत्वप्रसङ्गात् । एकदेशा-
नाऽचानवस्थाप्रसङ्गात् । तेषि हि तस्यावयवा इति पाण्यवयववृत्तेष्वपि अन्येन
वर्त्तितव्यमित्यादिना तदन्यकवेशाभावानेकः कविचिदवयवी विद्यते । तथा चा^{११}-
ज्ञाविसमुदाय एवास्तु कोनुरोधः स्वात्ममूर्तेष्ववयवेष्विति । न वा कवचिदप्यसौ
वृत्तो न हयेकवेशाः प्रत्येकमवयवीत्यलं प्रतिष्ठितमित्याप्रलापैरिति विरम्य^{१२} ते ।

तदेवमेतत् परमतमलमालोच्यमानतीत्रतराकररिमिसंपातयोगिहिमशैलशिला-
शकलवद्विलयमुपयातीति मन्यमानः प्राह । किमर्थान्तरकल्पन (३२१)^{१३} येति ।
स्यादिव्यत्तराशापरस्य नैवानेकस्यैकार्थक्रियाकारित्वमस्तीत्यत आह । बहवोपि ही-
(३२१)त्यादि । किवल् । चक्षुरादिवत् । यथा रूपालोकमनस्कारचक्षुराद-

नया (।) बहवोप्येकार्थकारिणा भवेयुद्धजुरादिवत् । तत्सामर्थ्यस्थापनाय
तत्रैकशब्दनियोगोपि स्यादिति युक्तं पश्यामः । न च निःग्रयोजना लोक-
स्यार्थेषु शब्दयोः जना । तत्र येऽर्थः सह पृथग्वैकप्रयोजनास्तेषां तद्वाव-

यश्चक्षुरादिविज्ञानमेकं र्बं कुचन्ति तथा रूपा (द) योप्युदकधारणविशेषादिकामे- 22b
कामर्थक्रियाइकरिष्यन्तीत्यर्थः । यतश्चैतदेवं तस्मात्तस्यैकार्थक्रियासामर्थ्यस्य
स्थापनाय^१ तत्र रूपादावेकस्य पटादिशब्दस्य नियोगोपि स्यादिति एतद्युक्तं पश्यामः ।
न केवलमेकार्थक्रियाकारित्वं तेषामित्यपिगच्छेनाह । कथं युक्तमिति चेत् । एवं
मन्यते^२ केनचित्प्रयोजनेन केचिच्छब्दाः ब्रवचिन्निवेश्यन्ते तत्र यदनेकसेकत्रोप-
युज्यते तदवश्यन्तत्र चोदनीयं । तस्य च पृथग्वैकथञ्चोदनेऽतिगौरवं स्यात् । न चा-
स्यानन्यसाधारणं रूपं शक्यं चोदयितुं । नाप्यस्याद्यासतस्य किञ्चित्साकल्यं
केवलमनेन योग्यासतत्र तेर्थाद्योदनीयासत् एकेन वा शब्देन चोद्येत् बहुभिर्वेति
स्वातन्त्र्यमत्र^३ वक्तुः । तदियसेका श्रुतिर्बहुषु वक्त्रभिप्रायवसा [? वक्ता]त्प्रवर्त्त-
माना नोपालस्भमर्हति । न चेयमशक्यप्रवर्त्तमाना इच्छाधीनत्वात् । यदि हि न
प्रयोक्तुरिच्छा कथमियमेकत्रापि वर्तेत । इच्छायास्वा क एनां बहुषपि
प्रतिबद्धं समर्थः । प्रयोजनाभावादप्रवर्त्तनमित्यपि नाशडकनीयं । भिन्नेष्वप्ये-
कस्माच्छब्दात्प्रतीतिरतत्प्रयोजनमेवेन यथा स्यादित्युक्तत्वात् प्रयोजनस्य तस्मा-
त्सूक्तमस्माभिर्युक्तं पश्याम इति । यथा कथञ्चिद्द्विनैव प्रयोजनेन लोकः शब्दं
प्रयुक्ते । ततो न युक्तमेतदिति चेदाह । न च निःप्रयोजना लोकस्यार्थेषु शब्दयोजने-
(3a1) ति । न हि व्यसनमेवतल्लोकस्य यदयमसङ्गतं यन्न प्रयुज्जानो वा शब्दान्तः
खल्वा^४ सीत् । किन्तर्हि सर्वं एवास्पारम्भः प्रयोजनसापेक्षः प्रयोजनञ्चेतद्वक्त
मिति मन्यते तत्र प्रयोजनवत्वेनेति । यथा रूपगन्धरसादयः सहैकप्रयोजनाः
सङ्कलिता एककार्यकारिण इत्यर्थः । समवहितानामपि कदाचित्कस्यचिदेव 232
कार्ये व्यापारान्यस्य त्वौदासीन्यमिति^५ स्यादाशडकासंभवस्तत आह । पृथग्वेति
(3a2) (।) वा शब्दश्चार्थे । सर्वं एव व्यापारवन्त इत्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा
व्याख्यानयन्ति । व्याख्यानञ्चादौ दूषयन्ति । तत्रैतस्मिन् शब्दैर्वर्थं प्रत्यायन-
कमे येर्था रूपादयः सह पृथग्वैकप्रयोजनास्तेषां रूपादीनां संहितानां पृथुबुद्धोद-
राकारसंस्थापितानामेकं प्रयोजनं । यदुत मधूदकाद्याहरणं पृथग्वा तेषामेव
प्रत्येकं स्वाकारज्ञानज्ञनं ॥ एकञ्च तत्प्रयोजनमेकत्र दृष्टं यतदन्यत्र नास्तीति
सहभूतानामपि कदाचिदौदासीन्यदर्शनात्सर्वेषां सव्यापा^६ रतामादर्शमितुं पृथ-
ग्वेत्यभिहितं (।) वा शब्दश्च समुच्चय इत्यन्ये । केवलमत्रैकप्रयोजना इत्यभिधाना-

स्थापनाय होकशब्दो नियुज्यते यदि कि स्यान् । तदर्थक्रियाशक्तिस्थापनाय नियुक्तस्य समुदायशब्दस्यैकवचनविरोधोपि नाऽस्येव (१) सहितानां सा शक्तिरेका न प्रत्येकमिति । समुदायशब्द एकस्मिन् समुदाये बाह्ये एकवचनं घट इति । जातिशब्देऽवर्थानां प्रत्येकं सहितानां शक्तिर्नैका

त्सर्वेषान्तथा भावप्रतीतिरस्य वेति व्यर्थम् ४ थर्वेति स्यात् न चायं शब्दार्थं इति प्रतिक्रियादेतत् । तैः प्रकरणं न लक्षितं तथा हयत्र समुदायशब्दस्य कवचनप्रवृत्त्यविरोधः कथरितमारब्धः । तत्र कः प्रस्तावः पूर्यवेत्यभिधानस्य ॥

केवलं रूपादिशब्दवचायज्ञातिशब्दः । तत्र चान्यादृश्येव प्रक्रिया भविष्यति । पर्तिवदमुक्तं केवलसत्रैकप्रयोजना इत्यभिधानात्सर्वे धां तथाभावप्रतीतिरस्त्येवेति तदपि न युक्तिसङ्गतं । तथाहि परबलपराजयोद्यतानामेकप्रयोजनवत्तेपि न तत्र सर्वे व्यापारवन्तो भवन्ति । तद्वत्रापि भूवेत् । अत एव च स्यादाशाङ्कासम्भव इति व्याख्यातं । यदा तु सर्वेषामेव सव्यापारताल्यापनाय पृथग्वेत्यतद्बुद्ध्यते तदाऽपन्तु र(?) तमसार्थते । तदेतेनैवाशाश्वर्थं त्वं मधि प्रत्यक्तमिति यत्किञ्चिवेतदेव ।

अस्तु वैतदपि व्याख्यानं यदि कथञ्चिद्वद्धवस्थापितुं पार्थते । तेषामेवं विधा-
नामर्थानान्तस्यैकर्थक्रियाकारिणो भावस्य स्थापना^१यैकोघटादिशब्दो यदिग्न-
नियुक्तेत तदा किं स्याक्ष किञ्चिद्दोषः स्यात् । गुण एव तु केवलो लभ्यत इत्याह (१)
तदर्थक्रियासु[?श]क्तेरभिन्नायाः(;) स्थापनाय नियुक्तस्य समुदायश^२द्वस्यैकवचन-
विरोधोपि नास्येव (३२२) । कुतः (१) यस्मात्सहितानां सा शक्तिरेका (३२३)-
इभिन्ना न प्रत्येकं न तु पृथग्भूतानामित्यर्थः । इति तस्मात्समुदायशब्दे तस्मिन्नै-
कस्मिन्वटादौ^३ समुदाये वाच्ये एकवचनं घट इति भवतीति शेषः । स्यादिति वा
वक्ष्यभाणं क्रियापदं । नन्वयडःवटादिशब्दे गवादिशब्दवज्जातिशब्दस्तत्कथमे-
तदु^४क्तमिति चेत् । सत्यं समुदा(या)न्तरवृत्यपेक्षया जातिशब्दोयं रूपादिशमु-
दायपेक्षया तु समुदायशब्दोपीत्यभिसन्धेरदोषः । तथाहि ब्रह्मेवगतिः शब्दा-
नाडकेचिज्जातिशब्दा एव । यथा सुखादिशब्दाः सुखादेरनवयवत्वात् । केचित्तु
समुदायशब्दा एव यथा विन्द्यहिमवत्सुमेर्वादिशब्दाः । तज्जातीयस^५मुदाया-
न्तरभावात् । अपरे पुनर्जातिसमुदायशब्दाः । यथेत एव घटादिशब्दाः समुदाया-
न्तरसमुदायपेक्षयेति । एवन्तावत्समुदायशब्देषु वचनश्ववत्यविरोधं उक्तः
अथ कथञ्जातिशब्देवित्याह । जातिशब्देवित्यादि (३२३) । अर्थानां घटा-
दीनां प्रत्येकं सहितानान्तरं शक्तेः कारणात् नानाशक्तिरेका च । एतदुक्तं भवति

242 पस्तादेको^१पि वृक्षो गृहकरणाद्यर्थकियानिवर्तने[?निवर्तने]पि योग्यो बह

च शक्तिरिति । नानै^३कशक्तिविवक्षायां बहुवचनमेकवचनञ्चेच्छातो (—) वृक्षा वृक्षं इति स्यात् । यद्येष नियमो (—) बहुष्वेववहुवचनमेकस्मिन्नेकवचनमिति (पाणिनि: १।१०।२१) । अस्माकन्तु सांकेतिकेष्वर्थेषु संके^४तवशाद्व[? शा]त्तैरि[? तावि]त्यभिनिवेश एव (।) नानेको रूपादिरेकशब्दोत्थापने शक्त इति चेत् । किस्मै पुरुषवृक्षेरनपेक्षाः शब्दानर्थाः स्वयमुत्थापयन्ति, आहोस्त्वित्पुरुषैः शब्दाव्यवहारार्थमर्थेषु नियुज्यन्ते । स्वयमुत्थापने हि भावशक्तिरशक्तिर्वा चिन्तयेत (।) न च तद्युक्तं । पुरुषैस्तेषां नियोगे यथेष्टं

बोधि वृक्षाः । ततश्च तेषाङ्केवलानामपि योग्यत्वादनेका शक्तिः समवहितानामपि योग्यत्वादेका शक्तिरेकप्रत्यवर्मश्चप्रत्ययनिबन्धनत्वेनैकत्वोपचारात् । यतश्चैव मिति तस्माद्यथाक्रमं नानाशक्तिविवक्षायां सत्यां बहुवचनमेनेकत्वाच्छक्तेवृक्षा इति भवति । एकशक्तिविवक्षायान्तु एकत्वाच्छब्द एकवचनमुक्त इति स्यात् । तदा यद्येष नियमो भवद्भिरसद्ग्रहप्रहवेशव्याकुलितचेतोभिरिष्यते । बहुष्वेव वाच्येषु बहुवचनं भवति । एकस्मिन्नेव चैकवचनमिति । तदनेन यदाप्येतद्वैश्नवाश्रीयते बहुषु (बहु)वचनमभवति । द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने (पाणिनि: १।४।२२) इति तदापि न किञ्चिद्वौष इति दर्शयति । भवतान्तु कथमित्याह । अस्माकमि (३०४)त्यादि ।^५ संकेतवसा[? वशा] च्छब्दानाम्बहुवचनान्तानान्दाराः सिक्ताः पादाः । गुरव इत्यादिनाऽसत्यपि बहुत्वेऽभिधेयस्य वृत्तिः ॥

तथासत्यप्यनेकत्वेषणगरी वद्मू (?) लीबनमित्यादिनैकवचनान्तानाम्बृतिरित्यनभिनिवेश एव । को हि नाम सचेतनः पुरुषाभिप्रायमात्राधीनवृत्तिषु शब्देष्वभिनिवेशं कर्त्तुमुत्सहत इति भावः । परपक्षं पूर्वपक्षयति । नानेको रूपादिरेकशब्दोत्थापने समर्थ इति चे (३०५) दिति । नहि अनेकस्यैकेन सम्बन्धो युज्यत इति । किमि (३०५) त्यादिना परिहारः । पुरुषाणाम्बृतिरिच्छा तत्रानपेक्षाः सन्तोऽर्थाः कि स्वयं शब्दानुत्थापयन्ति । आहोस्त्वित्पुरुषैस्ते व्यवहारार्थमर्थेषु यथा कथञ्चनियुज्यन्त इति विकल्पद्वयं । तत्र पुरुषैरेव ते यथेष्टं नियुज्यन्तेऽन्यथाऽतीता जातयोदर्शनान्तरभेदिष्वन्यत्र वा नियोजनन्न भवेदिति भावः । ततश्च स्वयं 24b (३०६)पुरुषेच्छाऽनपेक्षाणामर्थानां शब्दोत्थापने सति भावस्य शक्तिरसक्ति[? शक्ति] वा चिन्तयेत नामैक इत्यादिना । अस्त्येव तर्ह स्वयमुत्थापनमिति चेदाह । न च तद्युक्तं (३०६) । अनन्तरोक्तात् कारणत्रयादित्यभिप्रायः । तस्मात्पुरुषैस्तेषां शब्दानां नियोगोर्थेषु विनायेकत्वादिना ते पुरुषाः यथेष्टमेकत्रापि बहुवचनान्तम्^२ नेकत्राप्येकवचनान्तं शब्दं नियुञ्जीरन्निति कस्तत्र तेषु शब्देषूपालम्भो नानेको

नियुक्तीरन्विति कस्तत्रोपलम्भो निमित्तज्ञ नि "न्द्रायाम्यो(?)क्तमेव। अपि च यदि न रूपादीनामेकेन शब्देन सम्बन्धः (१) कथमेकेनैषामाश्रयाभिमतेन द्रव्येण सम्बन्ध इति केवलमयमसद्भूताभिनिवेश एव।

न वयमेकसम्बन्धविरोधादेकं शब्दं नेच्छामोऽपि त्वभिन्नानां रूपादीनां घटकम्बलादिषु नानार्थक्रियाशब्दविरोधात् एकरूपाः समुदायोत्तरासम्भाविनीमर्थक्रियामेव न कुर्यात्। तेन तत्प्रकाशनायैकेनापि शब्देनोच्येरन्। भवतु नाम कस्यचिदियं वाच्छा (—) भवेयुरेकरूपा रूपादयः सर्वसमुदायेष्विति। किमिदं परस्परविविक्तरूपप्रतिभासाभ्यव्याङ्गदर्शनमेनामुपेक्षण्टेत्। अनिष्टज्ञेदं रूपादीनां प्रतिसमुदायं स्वभावभेदोपगमात्।

- रूपादिरेकशब्दोत्थापने समर्थं इत्यर्थं नैव किञ्चित् केवलमतिबहुलव्याप्तेहृविजूम्भितमिति मन्यते। स्यान्मतडिकिमित्येकं शब्दमनेकत्र नियुञ्जत इत्याह। निमित्तञ्च नियोगस्योक्तमेवेति (३२६) तत्सामर्थ्यरूपापनाय तत्रैकंशब्दनियोगोऽपि स्यादित्यत्रावसरे। उपचयमाह। अपि च (३२७) त्यादिना। आश्रयाभिमतेनेत्यवयविद्रव्येण। तेषान्तत्र समवायसम्बन्धेन सम्बन्धात्। कथं सम्बन्धो नैवानेकस्य एकेन सह सम्बन्धो विरोधाभ्युपगमात्। अन्यथैकेन शब्देनापि सह प्राप्नोतीत्यभिसन्धिः। परः प्राह। न च (३२७) वयमेकेन सह सम्बन्धविरोधात् कारणादेकशब्दं रूपादिषु नेच्छामः। किन्त्वभिन्नामविशिष्टानां रूपादीनां घटकम्बलपर्येडकादिषु। नानाविधा येयमर्थक्रिया जलधारणप्राचरणादिस्तस्या विरोधः। तथा च तत्सामर्थ्यरूपापनाय शब्दस्य विरोधात्। तेषाऽचाभेदस्तदाश्रय-
252 द्रव्यभेदाभावात्। एतदेव स्फुट्यति। ते रूपादय एकस्वभावाः सत्तः समुदायान्तरे कम्बलादौ येयमसम्भाविनी उदक धारण विशेषाद्यर्थक्रिया तामेव कुर्युस्तेन कारणेन तस्या अर्थक्रियायाः प्रकाशनायेमामेतर्थक्रियां न ते तदसम्भाविनीमर्थक्रियाइकुर्वन्ति (१) यथा त एव कम्बलगत्ता रूपादयः सजातीयेभ्यः। तथा च घटगता अपि रूपादयः कम्बलगतेभ्यो रूपादिभ्योऽविशिष्टस्वभावा इति व्यापकानुपलब्धिः। एवमन्यत्रापि योज्यमिलीयं पूर्वपक्षरचना। अत्रोत्तरमाह। भवतु नामेत्यादिना (३२९)। तदनेन हेतोरसिद्धिमुद्भावयति। अयमत्रार्थो नहि रूपादीनाड कम्बलादिष्वभेदोस्ति। परस्पररूपविविक्तानामेव प्रत्यक्षप्रसाणपरिच्छेद्यत्वात्। एवञ्च सतीदं प्रत्यक्षं किमनाम्बाङ्गामुपेक्षते। किञ्चित्तेषु क्षेपे वा नैव क्षन्तुमहंत्यपाकरोतीति। किञ्चानिष्टञ्चेव (३२१०) मस्याभिर्घटकम्बलाविष्वभिन्ना रूपादय इति कुतो

यद्यन्यत्र च रूपादिभ्यो घटादीनामेकः स्यात् । अस्तु तस्य प्रत्यक्षस्य

रूपादीनाम्प्रतिसमुदायत्वे हेतुबलादनपेक्षितद्रव्याणां स्वभेदाभ्युपगमात् । तदनेनाभ्युपगमद्वारेणाप्यसिद्धताङ्गोदयति । पूर्वेण प्रत्यक्षद्वारेणेति विशेषः । पुनरपीर्यालः परः प्राह । यद्यन्य एव रूपादिभ्यो घटः स्यात् किं स्यादिति (१) न कश्चिद्दोषः स्यादित्याकूतं । न वयं मात्सर्यात्तं नेच्छामः । किन्तु भवत्येतावत्त्वत्र वक्तव्यस्तीत्याह । तस्यावयविनः प्रत्यक्षस्य सतः (३२१०) चक्षुः स्पर्शनेन्द्रियग्राहयतयाभ्युपगतत्वात् । अरूपादिरूपस्य (३२१०) रूपगत्यादिस्वभावरहितस्येत्यर्थः । गुणद्रव्ययोर्भेदाभ्युपगमात्^{१०} 25b तद्विवेकेन रूपादिविवेकेन बुद्धौ चक्षुः स्य(र्ज)नेन्द्रियजायां प्रतिभासने किमावरणम् कश्चित्प्रतिबन्ध इत्यर्थः । न च कश्चिदत्यादरेणाप्रतिहतकरणोपि निरूपयश्चीलमधुरसुरभिकर्कशादिव्यतिरेकेण तद्रूपस्मिन्विकतरूपं घटादिद्रव्यमुपलब्धुमीश इति मन्यते । अविद्यकर्णस्त्वाह (१) रूपाद्यग्रहेषि द्रव्यग्रहेष्यतेऽनिश्चितरूपं गौरश्वो वेति । ननु च तत्रापि संस्थानमात्रमुपलभ्यते । सत्यमुपलभ्यते न तु तद्रूपाद्यात्मकं । रूपाद्यात्मकत्वे वा नीलपीतादिविशेषग्रहणप्रसङ्गः । तथायस्कञ्चुकान्तर्गते पुरुषे पुरुषरूपाद्यग्रहेष्यि पुरुषप्रत्ययो दृष्टः । रात्रौ च वलाकाव्यामुक्त रूपाद्यग्रहेषि पक्षिप्रत्ययो दृष्टः । तथानीलाद्युपधानभेदानुविधायिनः स्फटिकस्मैषोः स्फटिकरूपाद्यग्रहेष्यि स्फटिकप्रत्ययः । तथा कषायरूपेण पटरूपाभिभवे पटरूपाद्यग्रहेष्यि पटप्रत्ययो दृष्ट इति । तदेतत्सर्वमस्थानल्पकालोपचित्कुर्दर्शनाभ्यासोपजातबुद्धिमात्मविजृम्भितमेव प्रकटयति वचः । तथाहि यत्तावदिदमुक्तं मन्दमन्दालोके रात्रौ च नीलाद्युपधानसद्भावे च तद्रूपाद्यग्रहेष्यि द्रव्यमुपलभ्यत इति तत्र वक्तव्यं कीदृशं तत्र द्रव्यमुपलभ्यत इति । दृश्यत एव तद्यादृशमुपलभ्यत इति चेत् । ननु श्यामरूपं मन्दमन्दालोके रात्रौ च तत्र तदपुलभ्यते उपधानं रूपञ्च । न च तद्रूपन्तत् । ताद्वृप्येऽनन्तरोदितपक्षस्थयप्रसङ्गात् । तत्समीपपादश्वर्वात्तिभिरच तथानुपलभ्यात् । न चाप्यर्था [? न्या]कारेण बोधेन वस्तुनोऽवगतिः यस्य कस्यचिज्ञानस्य सर्ववस्तुपरिच्छेदकस्त्वप्रसङ्गात् । तस्माद् आन्तसेतत् ज्ञानस्म्रान्तिबीजात्मवोपादानादनादिः^१ कालीनाच्चिरिषयमेव तथा प्रतिभासि द्विचन्द्रादिप्रत्ययवदुपजायते (१) निविषयत्वेषि प्रतिनियतदेशकालभावि भवति । स्वोपादानवासनाप्रबोधकबाह्याधिपतिप्रत्यययेक्षना[? णा]त् । द्विचन्द्रादिज्ञानवदेव । आन्तस्त्वेष्यर्थाविष्ट [? स] स्वादो विशिष्टाधिष्ठितप्रत्ययसद्भावात् । मणि-

३b सतोऽरुपादिरुपस्य^{१०} तद्विवेकेन बुद्धौ स्वरूपेण प्रतिभासने किमावरणं ।

- प्रभायां मणिग्रान्तिरिव । न चार्थाविसम्बादं नादेवास्य सविषयत्वं युक्तमनु मानेन व्यभिचारात् । मणिग्रान्त्या च । तदेव द्रव्यन्तथा गृहणाति ततोन्यस्य निर्विषयत्वमिति चेत् । ननु न तद् द्रव्यन्तं द्रूपम् वान्याकारानुस्यूतः प्रत्ययोऽन्यस्य परिच्छेदक इत्युक्तं । एवज्ञ सति सद्विषयत्वे सत्यपेक्षेषि सद्विषयस्वमस्त्येव । तथा हि समायेतच्छक्यम्बवक्तुं त एव नीलादयस्तथा प्रतिभासन्त इति । असति आंतिसन्देहकारणे सालोकावस्थायां योग्यदेशावस्थाने च निःपथानावस्थायाऽन्व नोपलभ्यते^{११} । तत् द्रव्यमनात्मरूपप्रतिभासि विवेकेनान्यदा तु सति आन्तिसन्देहकारणे निशान्धकारावच्छादितलोचनावस्थायां दूरदेशावस्थाने सोपधानावस्थायाऽन्व तद्वन्याकारविवेकेन प्रतिभासत इति कोन्यो भौतिकाद्विक्तुमर्हति । अयस्कञ्चुकान्तर्गते पुरुषप्रत्ययो न प्रत्यक्षः । किन्तहि (१) लैंगिकः । तथा हि पुरुषश्च^{१२} रीरावयवसमाश्रयबलोद्भूतविशिष्टसंस्थानावस्थितकञ्चुकदर्शनात्कार्यलिंगज्ञानात् सम्बन्धस्मरणपेक्षणः कारणभूते तथाविवे पुंसि पुरुषोयमित्यनन्तरं^{१३} मेव प्रत्ययः समुद्भूतिसादायति । अत एव चास्पष्टाकारा सा प्रतीतिः कश्चायमिति संशयश्च भवति । तथाविधसंस्थानस्य च कञ्चुकस्योत्पत्तेः पुरुषरूपादय ए^{१४} व हेतवो भवति नत्वन्यदवयविव द्रव्यं । तस्यासिद्धेरसिद्धस्य च कारणत्वाभ्युपगमायोगात् । रूपादिभिस्तु प्रत्यक्षानुपलभ्याङ्कार्यकारणभावसिद्धेः । तेषां^{१५} मेव केवलानान्तर्था सञ्चिविष्टानामुपलभ्यात् । पटे तु कषायमञ्जिष्ठादिसम्पर्कदर्थान्तरमेव केवलन्तरथा जातमीक्ष्यते । ननु नानारूपयोर्द्रव्ययोः सं^{१६} सर्गादविभागात् तथोपलभ्यः । पुनस्तद्द्रव्यसंस्थानस्थितिकारणविच्छेदात्तश्चिवृत्तिः । तदुपादानकारणायेक्षणश्च जलपावकादेवपरोत्पत्तिरिति^{१७} । एतेनायोगोलक्तद्रूपप्रहणेषि तत्प्रत्ययो दृष्ट इत्येतदपि प्रतिस्फुटं । तदेव द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वायसिद्धेर्घुक्तडानावश्वमधिष्ठवराहमातडागा^{१८} विमत्यधिकरणभावायप्रक्षालनवच्छेदत्वात्प्रीत्यादिवदिति तद्विषयत्वतं । प्रयोगाः पुनः । यद् दृश्यं सत्तद्वयतिरेकेण नोपलभ्यते तत्ततो भिन्नश्चाभ्युपेयश्चास्तीति वाभ्युपगन्तव्यं । यथा नरशिरसि विषाणश्चोपलभ्यते च दृश्यं सक्षीलादिषु तद्वयतिरेकेण सामान्यविशेषसंयोगविभागपरत्वायपरत्वादिकमिति स्वभावानुपलब्धिः । नास्य सिद्धिः । दृश्यत्वेन स्वयमभ्युपगमात् । तथां रूपाद्यर्थपञ्चकव्यतिरिक्तत्वेनोपगतं द्रव्यज्ञचक्रःप्रत्ययावसेयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेनोपगतत्वे सति नीलादिवस्तुरूपविरहात् । शब्द

प्रतिभासमानाश्च विवेकेन प्रत्यक्षार्था दृश्यन्तेऽपृथगदेशस्त्वेषि गन्धरसा-
दयो, वातातपस्पर्शादयश्चैकेन्द्रियग्राह्यस्त्वेषी[पि । इ] दमेव च प्रत्य^१ क्षस्य

गन्धरसवत् । न च^० तस्मादव्यतिरिक्त एवायं तत्र चायन्दोष इत्यागूर्धाह । सोतिशयो 27a
व्यवच्छेदलक्षणस्तस्यातिशयवतोऽवस्थातुरात्मभूतोऽनन्वय इत्येकात्मेन निवर्त्त-
मानः । व्या^१ पक्तवाभावात्प्रवर्त्तमानोऽसंशेव कथन्न स्वभावनानात्मं सुखदुःख-
धीरिकार्कर्त्ति । अन्वाकर्कर्त्त्वेवेत्यर्थः । प्रयोगो [? प्रयोगः] पुनर्यो यस्यात्मभूतः
स तन्निवृ^२ तावेकान्तेन निवर्त्तते प्रवृत्तौ चासंशेव प्रवर्त्तते यथा तस्यैवातिशयस्यात्मा ।
आत्मभूतस्त्रातिशयस्यातिशयवानिति स्वभावहेतुः । ततश्च तयोरवस्थ^३योरवस्था-
तुर्नानात्मवस्परस्परविरोधपरिवर्याध्यातिसत्त्वात् सुखदुःखवित्तिस्वभावहेतुरेव । न वा
सावतिशयोऽनन्वयः प्रवर्त्तते निवृत्तते वाऽतः पुर्वस्मिन् प्रमाणे साध्यविकल-
त्वन्दृष्टान्तस्य । उत्तरत्र त्वसिद्धिहेतौरिति चेदाह । सान्वयत्वे चातिशयस्य
निवृत्तिप्रवृत्त्योरं गीक्रियमाणे का कस्य निवृत्तिः प्रवृत्तिर्वेति (404) । नैव
काचित् कस्यचिन्निवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा । सर्वस्य सर्वदा सत्त्वात् । तथा च सर्वं सर्वत्र
समुपयु^४ज्येतेत्यादिना पुरोनुकान्तो दोषोनुपयुज्यत इत्यभिप्रायः । उपचयमाह ।
यदि च कस्यचित् स्वभावस्यातिशयात्मस्य प्रवृत्तिर्वृत्तिर्वेति स्वयमभ्यनुज्ञा^५-
यते त्वया । एकातिशयनिवृत्याऽपरातिशयोत्पत्या व्यवहारभेदोपगमादित्यभि-
धानात् तवेतदेव परस्तथागतवचोऽभ्यासोपजातावदात्मतिर्बुद्धाणः । नानु-
मन्यते भद्रमुखेण [? मुखेन] भवेदेवं यदि यथासमया प्रवृत्तिर्विनृती अभ्यनुज्ञायते तथा
तेनापि । यावतात्मस्य निरन्वयोपजननविनाशोपगमसम^६त्वाद् द्रव्यस्यालोकनीलादि-
वस्त्रद्वयतिरेकेणाप्रतिभासनमभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाद्वा तद्वेवेत्यतभाह । प्रतिभास-
मानाश्च विवेकेन (3b1) वै नीलमिदं सुराभि मधुरं कर्कशमिद^७ मिति चेति प्रत्यक्षा
अर्था दृश्यन्तेऽपृथगदेशस्त्वेषि सति के ते रूपादयः । लोकप्रसिद्धच्छा चेदमुक्तत्वं तु
तेषामभिन्नदेशत्वमस्ति । सप्रतिश्वादश रूपिण (अभिर्घमकोशे १२९) इति वचनात् ।
तथा उभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेषि वातातपस्पर्शादय (3ba) इति पथाक्रमं चैतदुत्तरं ।
अनेनैकान्तिकत्वं हेतोरुद्भावयति । उपेत्य च धर्मिसम्बन्धं अभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वस्य
व्यभिचार उक्तो नत्वसावस्यास्त्वेषकदेशासिद्धेः । कथं । यतो न सुरभिमधुरादयो
द्रव्यग्राहकेन्द्रियग्राह्याः । सावेन्द्रियत्वप्रसङ्गगाद् द्रव्यस्य । आलोकनीलादीनां त्वभेद
एव यतः प्रदीपादिसंशिधानात् प्रकाशरूपा एव तथाविधस्वभावाध्यासित-
वपुषस्ते समुद्भवन्ति न तु तेषां भेदोऽस्तीति साधनविकल्पताऽपि दृष्टान्तस्येति
मन्यते । तस्मादस्य प्रत्यक्षस्वभ्युपगच्छद्भिर्न बहिरवस्थं रूपादिविवेकेन प्रति-

प्रत्यक्षत्वं यदनात्मरूपादिविवेकेन स्वरूपस्य बुद्धौ समर्पणं । अयं पुनर्घटादेरमूल्यदानक्रीयः स्वरूपञ्च नोपदर्शयति प्रत्यक्षताञ्च स्वीकर्तुमिच्छति । एतेन बुद्धिशब्दादयोषि व्याख्या^२ ता यदि तैस्तत्साधनमिष्यते । न च प्रत्यक्षस्यानभिभवे रूपानुपलक्षणं, येन तत्साधनाय लिङ्गमुच्यते । अप्रत्यक्षत्वेष्यप्रमाणस्य सत्तोपगमो न युक्तः । तत्र रूपादिभ्योन्यो

भासनमभ्युपगत्वयमन्यथा प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । कुतो यैस्मादिदमेवेत्यादि सुबोधं । अयम्पुनर्घटादिभवदभीरूपादिव्यतिरेकेणाभ्युपगतः । को सावमूल्यदानक्रीयः । तदेतेन नायमीदूशो लोकव्यवहारपद्धतिं भवतरतीत्याचष्टे । स स्वरूपञ्च नोक्षेण दर्शयत्यप्रतिभासमानत्वाप्रत्यक्षताञ्च स्वीकर्तुमिच्छति दार्शनं स्पाश्चनञ्च द्रव्यमिति सिद्धान्ते पाठात् । इयेतदात्मस्मै रन्तरप्रेमाणः सुहृदः प्रत्येष्यन्तीत्यध्याहत्तर्यं । मूल्यदानक्रया विद्यन्तेस्येति मूल्यदानक्रीये न तथेति वृत्तिः । अथवा 28a केतुं शीलं यस्यासौ क्रीये मूल्यदानेन कौयी न तथा । कथमेतदित्याह । यः प्रत्यक्षता (३b२) मित्यादि । मूल्यदानञ्चात्र स्वरूपार्थमित्युपहसुति ।

ननु चको घट इति प्रत्ययव्यपदेशसद्भावाद्बूपादिवत् तदस्त्येव । तत्कथमस्यात्मत्वमिति चेदाह बुद्धिशब्दादयोषि व्याख्याता न च सर्वं इत्यादिना । आदिशब्देन तद्भेदाभेदोपादानं । यदि तैर्बुद्धिव्यपदेशादिभिस्तस्य साधनसिद्धिरिष्यते । स्यावेतत्प्रतिभासमानमपि द्रव्यं लवणरसाभिभवे खण्डरसवशेषोपलक्ष्यते । ततस्तत्प्रसाधनाय लिङ्गमुच्यते इत्यत आह । न च प्रत्यक्षस्यार्थस्य रूपानुप॑लक्षणं (३b३) युक्तं । द्रव्यान्तरेणानभिभवे सति । अभिभवे तु युक्तमेव । यथा खण्डादिरसस्य । न चात्र केनचिदभिभवोस्ति । नीलादिभिरस्तीति चेति । न महत्यनैकद्रव्यवत्ताद्बूपाच्चोपलङ्घः । तथा रूपसंस्काराभावाद्या वानुपलङ्घिरित्युक्तं । तस्य चानुपलक्षणे तेषामप्यनु(प)लक्षणप्रसङ्गः । ततश्च सर्वपदार्थानामनुपलक्षणाल्लोकव्यवहारोच्छेदे एव भवेदिति मन्यते । येनानुपलक्षणेन तस्यावयविनः साधनाय लिङ्गमुच्यते । तद्भावसाध॑नञ्च लिङ्गमभ्युपगम्येत तद्भाव्यते न तु तद्गमकं लिङ्गं किञ्चिदप्यस्ति । यथोक्तस्प्राक् । तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावेषि तदस्त्येवेति चेदाह (१) अप्रत्यक्षत्वेष्यप्रमाण^२स्य सत्त्वोपगमो-युक्त (३b३) इति । अप्रमाणस्येत्यनेन प्रत्यक्षव्यतिरिक्ततत्प्रसाधकप्रमाणाभावमाह । यस्य सद्भावसाधकं प्रमाणं नास्ति न तदस्तीत्यज्ञाकर्त्तव्यं । यथानभस्तले कल्पलं नास्ति चावयविनोदस्तित्वसाधकं प्रमाणमिति सद्व्यवहारप्रति-28b षेषफलानुपलब्धिं मन्यते । एवं विस्तरेणैकद्रव्याभावं प्रतिपाद्य प्रकृतमुप-

घटः । एवन्ताव^४ न बुद्धिव्यपदेशाभ्यां सत्ताव्यवहारः सत्ताभेदाभेदव्यवहारो वा । अत एव न तद्विपर्ययाद्विपर्ययः । अर्थक्रियातस्तु सत्ताव्यवहारः स्यात् । न सत्ताभेदाभेदव्यवहारः (;) एकस्या^५ प्यनेकार्थक्रियादर्शनात् । यथा प्रदीपस्य विज्ञानवर्त्तिविकारज्ञालान्तरोत्पादनानि । अनेकस्यापि चक्षुरादरेकविज्ञानक्रियादर्शनात् । न क्रमार्थक्रियाभेदमात्रेण सत्ताभेद^६ इति किन्तव्हिः [? न्तर्] ह्यद्वार्थक्रियाभेदेन । या अर्थक्रिया यस्मिन्नष्टा पुनर्दृश्यते सा सत्ताभेदं साधयति । यथा मृद्युद्वप्ता सत्युदकधारणावर्थक्रिया घटे दृश्यमानाऽदृष्टापि^७ तनुषु प्राव(र)णावर्थक्रिया पटे दृश्यत इति सत्ता-

संहरति । तदित्यादिना । मूलप्रकरणमपि निगमयति । एवन्तावदि (3b3)-त्यादिना । अत एव न तेषाम्बुद्ध्यादीनाम्बिवर्पर्ययात्तेषां सत्तादीनाम्बिपर्ययोऽभावः । योहि यस्य भावमेव न साधयति स कथमिव वर्तमानस्तदभावं साधयतीत्याकृतं । यदि नाम बुद्ध्यादयः सत्ताभेदाभेदौ वा न साधयन्त्यर्थकिं या तु तान्साधयिष्यतीत्यत आह । अर्थक्रियातस्तु सत्ताव्यवहारः स्यादि (3b4) ति तल्लक्षणत्वात् सत्त्वस्येति भावः । अनेनावदोत्त्र साम्यमेवेति दर्शयति । अन्यं त्रु तु विवाद इत्याह । न सत्ताभेदाभेदव्यवहारः (3b4) इति । कुत एकस्याप्यनेकार्थक्रियादर्शनात् । तत्र नैक-प्रत्ययजनितं किञ्चिददस्ति तत्कथ^८मेवमुच्यते । सत्यमेतदेकं तु बहवीषु सामग्रीषु वर्तत इत्यनेकार्थकृदित्युच्यते । यदाह ॥

न किञ्चिदेकमेकस्मात् सामग्र्यादा सर्वसम्भवः ।

एकं^९ स्यादपि सामग्र्योरित्युक्तं तदनेककृदिति ॥ (११)

किम्बत् । यथा प्रदीपस्य विज्ञानस्य वर्त्तिविकारस्य ज्ञालान्तरस्य च स्वपर-सन्तानसम्बन्धक्षणान्तरस्योऽत्यादिनानि तदेवं सत्ताभेदव्यवहाराभावे कारणं । कथमेकमनेकं कार्यमुत्पादयतीति चेति । एकस्यैव ईदृशस्यानेककार्यजननात्यर्थतिशयक्रोडी^{१०} कृतं रूपवतः स्वहेतुभ्यः संजातत्त्वादिति भावो न्यायतत्त्वविदः । तथानेकस्यापि चक्षुरादरेकविज्ञानक्रियादर्शनात् । अभेदव्यवहाराभावे कारू-णमेतत् । कणभुग्मतविपर्यासितधियस्त्वाहुः । न ब्रूम इत्यादि । किन्तहर्चृष्टार्थक्रियाभेदेन सत्ताभेद इति वर्तते । तदेव व्यनक्तिः । यार्थक्रिया (3b6) मध्वाद्या^{११} 292 हरणादिलक्षणा तस्मिन्द्वटादावदृष्टा सती पुनर्दृश्यते । अन्यत्र घटादौ । सैवम्बिधा सत्ताभेदं साधयति । तेषां घटादीनामनेन व्याप्तिः कथिता । किमिव^{१२} यथा पटेऽदृष्टा सत्युदकधारणावर्थक्रिया घटे दृश्यमाना (3b7) सत्ताभेदं साधय-तीति प्रकृतेनाभिसम्बन्धः । दृष्टान्तकथनं चैतत् । अदृष्टा च तनुषु प्रावरणार्थ-

भेदः सिध्यति । एवमर्थान्तरं, तथाप्यवयवी न सिध्यति । यथाप्रत्ययं संस्कारसन्ततौ स्वभेदोत्पत्तेरर्थक्रियाभेदः । अरणिनिर्मर्थनावस्थादाविवागेः स्थूलकरीष्टरुणकाष्ठदहनशक्तिभेदस्तथा यथाप्रत्ययं स्वभावो [?व]भेदोत्पत्तेस्तत्त्वादिपर्यार्थक्रियाभेदः । एतेन बुद्धिव्यपदेशभेदाभेदौ व्याख्यातौ ।^८

तत्र यदुक्तमर्थक्रियातः सत्ताव्यवहारसिद्धिर्विपर्ययाद्विपर्यय इति,

क्रिया पटे दृश्यत इति (3b7) पक्षधर्मोपदर्शनमिति । तस्मात् सत्ताभेदस्तत्त्वपटयोः सिद्ध इति शेषः । तदेतेन साधनफलं सङ्कीर्तिं । स्वभावहेतुश्चाय^९ यस्मात्तद्वृष्टार्थक्रियाकरणमात्रानुबन्धी सत्ताभेद इति । तदेतेन तनुभ्यः पटस्यान्यत्वं साधयन्नर्थान्तरभूतावयविसिद्धिं मन्यते ॥ आचार्यस्त्वाह ॥ सिध्यत्येवं तनुपटयोः सत्ताभेद इति प्रकृतं ॥ वांछितार्थसिद्धिस्तु भवतो नैवास्तीत्यभिप्रायवा नाह । अर्थान्तरन्त्यावयवी न सिध्यतीति (3b7) कुत एतद्यतो यथाप्रत्ययमस्यां संस्कारसन्ततौ स्वभावभेदोत्पत्तेः कारणावर्थक्रियाभेदः प्रावरणादिलक्षणो भवति ।^{१०} एतदुक्तं भवति पिण्डीकृतेभ्यस्तत्त्वभ्य उपादानकारणभूतेभ्यः कुचित्वाविसहकारिप्रत्ययसम्बिधानाच्च विशिष्टसम्बिवेशावच्छिक्षा एव तन्त्रो जायते । ये प्रावरणावर्थक्रिया (या) मुपयुज्यन्ते । ते भ्यश्च पूर्वोभ्यः पटस्यान्यत्वमिष्टसेवास्माभिरपि । न तु विशिष्टसंस्थानावच्छिक्षेभ्य इति त्यज्यताभिमर्थान्तरावयविसिद्धिप्रत्याशेति । तदेतेनैवाविद्यकण्ठोक्तं पूर्वोत्तरकालभावित्वावित्यादि 29b तत्साधनमपहस्तिं वेदितव्यं । अस्माभिस्तु विस्तरेण प्राक् प्रयुक्तमेवेति । न पुनर्योज्यते । किञ्चत् प्रत्ययवसात् [? वशात्] स्वभावविशेषोत्पत्तेरर्थक्रियाभेद (3b7) इत्याह । अरणिनिर्मर्थना (3b7) वित्यादि सुज्ञानं (।) दृष्टान्तं प्रदर्शयद्वार्षान्तिकमाह । तथा यथे (3b8) त्यादि^{११} । अनेतेव यथाप्रत्ययस्वभावभेदेनयदेके चोदयन्ति । ननु च तन्तवः पट इति बुद्धिव्यपदेशभेदात् । कथमस्यान्यत्वं नास्तीति तत्प्रतिक्षिप्तमित्याकूत्वानाह^{१२} । एतेन बुद्धिव्यपदेशभेदौ व्याख्याताविति (3b8) । तत्रैव स्थिते यदुक्तं प्राक्त्वयाऽर्थक्रियातः सद्व्यवहारसिद्धिर्भवति विपर्ययाच्चार्थक्रिया निवृत्ते विपर्ययोऽसद्व्यवहार^{१३} इति सत्यमेतत् । एतावत्त्व्रूपः । स एव विपर्ययोऽर्थक्रियाया अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु न सिध्यति । तथाहि पद्यमपुलब्धिलक्षणप्राप्तानुप॑लम्भो नेष्यते तदास्यार्थक्रियासामर्थ्यं नास्तीति कथमधिगतं भवता (।) न चानुपलब्धिमात्रादिति पुक्तम्वक्तुं । तस्य व्यभिचारात् ।

सत्यतमेत् । स एव तु विर्ययोनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु^७ न सिद्ध्यति । तत्र पुनर-
रिदमनिच्छतोप्यायातं । यस्येदं सामर्थ्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते
साऽऽसद्व्यवहारविषयः सामर्थ्यलक्षणत्वासत्त्वस्येति । तथापि कोऽति-
शयः पूर्वकादस्य (1) न हि स्वभावादर्थान्तरं सामर्थ्यं तस्योपलब्धिलक्षणं^{१०-}
एग्राप्तस्य योनुपलम्भः स स्वभावस्यैवेति पूर्वकैवेयमनुपलब्धिः (1)
तस्मादनेन कचित्केषाण्डिसद्व्यवहारमभ्युपगच्छताऽतोनुपलम्भादभ्यु-
पगन्तव्यो न वा कचिद्विशेषाभावात् । सोन्यत्रापि तथाविषेऽविशिष्ट
इति सोपि तथास्त्वति व्याप्तिः । सर्वे एवंविषेऽनुपलब्धोऽसद्व्यवहार-
विषय इति ।

तत्र पुनरनिच्छतो^५प्यायातं तत्र । यस्येवमर्थक्रियासामर्थ्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं
सन्नोपलभ्यते सोऽसद्व्यवहारविषय इति । कुतः सामर्थ्यलक्षणत्वात् सत्वस्य^६ ।
भवत्वेवद्वको दोष इति चेदाह । तथापि कोतिशयः (3b10) पूर्वकादस्मादुप-
र्णितानुपलम्भानुपलम्भात् । अस्य सामर्थ्यानुपलम्भस्य भवत्परिकल्पितस्य ।
स्यात् मृतं स स्वभावस्यैवानुपलम्भोऽयं तु पुनः सामर्थ्यस्येत्यत आह । न ही (3b-
10) त्यादि । तथा च तस्य सामर्थ्यस्य योनुपलम्भः स स्वभावस्यैव इति तस्माद्
पूर्वकैव स्वभावानुपलब्धिरेवेवं सामर्थ्यानुपलब्धिः । तस्माद् दृश्यानुपलब्धिरेवा-
सद्व्यवहारसाधनेति स्थितमेतत् । यस्माच्चैवत्स्मादनेन वादिना क्वचिच्छाव-
विषयाणावासद्व्यव्यवहारमभ्युपगच्छता दृश्यानुपलम्भादभ्युपगन्तव्यो-
ज्यस्य तत्प्रतिपत्त्युपायस्याभावादिति भावः । ततः सोनुपलम्भोऽन्यत्रापि सामान्य-
विशेषसंयोगावयव^१विद्रव्यादौ तथाविषेषे उपलब्धिलक्षणप्राप्ते अविशेष इति
सोपि सामान्यविशेषादिस्तथाविषयत्वेनास्तीत्यर्थः । स्यादेतन्नैव
सामान्यविशेषादिस्तथाविषयोनुपलब्धोस्य सद्व्यवहारविषयत्वेनास्तीत्यर्थः । न वा
क्वचिच्छाविषयाणावासद्व्यवहारोऽभ्युपगन्तव्यः । कुतो विशेषाभावादनुप-
लम्भस्य^३ । अयमत्रार्थो द्वयोरनुपलम्भे तत्प्रियिते तुल्येषि यद्यसद्व्यवहारः
सामान्यादौ नोत्पद्यते । अन्यत्रापि तर्हि स नाभ्युपेष्यो विशेषहेत्वभावादित्यनेन च
पूर्वोक्तमेव कस्य चिदसतोन्युपगमे तल्लक्षणाविशेषादिति स्मारयति । तस्मा-
त्सर्वं एवंविषेषो दृश्यानुपलम्भोऽसद्व्यवहारस्य विषय(422) इति व्याप्तिः ।
अनुपलब्धौ सिद्धेतिशेषः ॥ ० ॥

नैव कश्चित्कचित्कथं श्विद्गुपलब्धोप्यसद्व्यवहारविषये² इति चेत् । सर्वस्य सर्वरूपाणां सर्वदाऽनिवृत्तेः सर्वं सर्वत्र सर्वदा समुपयुज्येत् । इदञ्ज्ञ न स्यात् । इदमतो नात् इदमिहे दमिहं नेदमिदानीभिदमिदानीं नेदमिदमेवमिदं³ नैवमिति कस्यचिदपि रूपस्य कथं श्वित्कचित्कदाच्छिङ्ग- [?दृष्टिविक] त्वं होतेरभावात् । अनन्यव्यव्यतिरेकं विश्वं स्यात् भेदाभावात् । अवस्थानिवृत्तिप्रवृत्तिभेदेभ्यो व्यवस्थेति चेत्⁴ (1) नन्वत एव सर्वविषयस्या-

कपिलास्त्वाहुः । सर्वमेव सर्वात्मकं अन्यथा यदि भृत्यण्डुग्रधबीजाविषु घटदध्यडकुराद्यो न विद्यन्त एव शक्त्यात्मना तदा कथं पुनस्तेभ्यस्तेषामुत्पत्तिः । नहि शशविषाणमविद्यमानन्तत्रोदेति । एवञ्च सति दृश्यः सप्तनुपलब्धोपि कश्चिद् घटादिः क्वचिद्देशादौ कथं चिद्वच्च संस्थानविशेषादिना नैवाभावव्यवहारविषयो भवतीति तेषां मतमासङ्क [? शङ्क]ते । नैवे (423)त्यादिना ।

एतत् सादृश्यपशोः कोन्यः सलज्जो वक्तुमीहते ।

अदृष्टपूर्वमस्तीति तृणामे करिणां शतम् (१२, प्रमाणवार्त्तिके २ परिं०)

इत्यभिग्रायवानाह । सर्वस्ये (423)त्यादि । यदृष्टमपि तत्रास्ति तदा-
30b सर्वं एव क्षीरादयः सर्वं धटादिरूपैरनुमतत्वात् तत्साध्यामर्थक्रियाडकुर्युरस्त्वयः । किञ्चेदमपरं न स्पादिदध्यादिकार्यमतः क्षीरादेभवति नान्यतो जलादेः । यदि वा नातः क्षीरादेरिदं मध्वादिं किञ्चिद्वच्च तथेऽडकुडकुमादिकमिह कस्मीरा [? कस्मीरा]दिदेशो नेदमिह मालवकादिदेशो यदि वा नेदं चन्दनादिकमिह । तथेऽडकुडकुमादिकमिदानीं शिशिरसमये नत्वदिमिदानीभिन्नदाकाले । अथवा नेदं कमलादिकमिदानीन्तयेदं खण्डादिकमेवं भाधुर्यादिगुणविशिष्टं । नेदमेवडकुडकुमादिरूपं । यद्वा नेदं निम्बादिकमेवमिति व्याख्यातव्यं (1) किञ्चकारणमेवमेतदित्यत आह । कस्यचिदपी (424)त्यादि । इदमेवम्बिधमधुनास्य रूपज्ञास्तीति योग्यन्विवेकोऽभावस्तस्य हेतोरभावात् । सर्वस्य सर्वरूपाणां सर्वदानुवृत्तेरिति मतिः । नन्विदमनन्तरमेव वस्तुतोऽभिहितमेव सर्वं सर्वत्र सर्वदा समुपयुज्येतेत्यत्र तत्किमिव पुनश्चवित्तचर्वणमास्थीयत इति चेत् । सत्यं पूर्वं कारणगतो व्यापारः कथितोऽधुना तु कार्यगत इति विशेषाद्वदोषः । इदञ्चान्यतरमुखेण [? सुखेन] दूषणवचनं शिष्यव्युत्पादनाय । ततश्च भेदाभावान्न विद्येते अन्वयव्यतिरेकौ यस्मिन्निति विप्रहः । इदमत्रास्तीत्याद्यन्वयो नास्तीति व्यतिरेकः । परः प्राह (1) अवस्थेत्यादिना । एतदुक्तमभवति । यत्र यद् व्यक्ततन्ततत्रास्तीत्यादि व्यवहिरयते

सद्व्यवहारस्याभावात् सम्भवन्ति । यतस्तेभ्यो व्यवस्था स्यात् । कच्चिद्विषये-
ऽसद्व्यवहारोपगमे स कुत् इति वक्तव्यं । न ह्यनुपलम्भादन्यो व्यवच्छेद-
हेतुरस्ति । विधिप्रतिषेधाभ्यां व्यवच्छेदे सर्वदानुपलम्भस्यैव साधनत्वात् ।
अनुपलम्भादेव तदभ्युपगमे स यत्रैवास्ति सर्वोऽसद्व्यवहारविषय इति
वक्तव्यं^३ विशेषाभावात् । सर्वप्रमाणनिवृत्तिरनुपलविधिः । सा यत्र सोऽस-
द्विषय इष्ट इति चेत् । सुकुमारप्रज्ञो देवानांप्रियो न सहते प्रमाणचिन्ता-
व्यवहारपरिक्लेशं^४ येन नात्रादर्द कृतवान् । न ह्यनुमानादिनिवृत्तिरभावं

यत्र तु यन्मेव व्यक्ततत्त्र तश्चास्तीत्यतोऽयमदोष इति । नत्वि (4a5) त्यादाचार्यः ।
त एवावस्थानिवृत्तिप्रवृत्तिभेदा न सम्भवन्ति तावकीने दर्शने । कुतः सर्वविषयस्या-
सद्व्यवहारस्याभावात् । अथापि वक्त्रिद्विषयेऽसद्व्यवहार इष्टते तदा तस्य कारणं
भवद्भिर्वक्तव्यमित्याह । वक्त्रिदि (4a5) त्यादि । यदि वावश्यमनेन वक्त्रिपरि-
क्लिपते व्यतिरिक्तावयव्यादावसद्व्यवहारोऽगीकर्त्तव्यः । स चास्य न युक्तो-
हेत्वभावादित्याह । वक्त्रिदित्यादि । कुतः । यस्मान्नहि अनुपलम्भादन्यो व्यवच्छेद-
वस्याभावस्य हेतुरस्ति प्रसाधक इति शेषः । स च त्वया^५ नेष्टक इति भावः । कस्मा-
देवं यतो विधिना स्वभावविरुद्धोपलम्भादौ प्रतिषेधेन व्यापकानुपलम्भादौ व्यवच्छेदे
साध्येऽनुपलम्भस्यैव सर्वदा साधकत्वात् । अथाहम्प्रस्थादेवानुपलम्भाद व्यव-
च्छेदं साधायामीति ब्रूषे तदत्रापि ब्रूम इत्याह । सोनुपलम्भो यत्रैवास्ति स सर्वोऽ-
सद्व्यवहारविषय (4a6) इति वक्तव्यं^६ किमिति विशेषाभावात् । तथा
च घटादिः^[?] घटादेरपि वक्त्रित्रदेशविशेषादावसद्व्यवहारविषयत्वं सिद्धं ।
तथाविधस्यानुपलम्भस्यात्रापि भावात् तर्त्कं^७ ब्रूषे । नैव वक्त्रित् कश्चिद् दृष्टो-
प्यसद्व्यवहारविषय इति अभिप्रायः । अन्यथा अत्रापि व्यतिरिक्तावयव्यादौ
मा भूदसद्व्यवहार इति यावत् ।

सर्वोप्रमाणनिवृत्तिर (4a7) त्यादि परः । तथा चायुक्तं उक्तं । नहि
अनुपलम्भादन्यो व्यवच्छेदेहेतुरस्तीति । एवत्त्र सति न घटस्यापि वक्त्रिदसद्व्यव
हारविषयत्वमा^८ गमानुमानभावेन सर्वप्रमाणनिवृत्तेरेवाभावादिति मन्यते ।
कुतः पुनरिदभिप्रज्ञाकौशलमासादितं भवतेत्याग्योपहसति । सुकुमारप्रज्ञ (4a7)
इत्यादिना । न प्रसहते प्रमाणचिन्तापरिक्लेश (4a7) मिति सुकुमारप्रज्ञत्वे
कारणं ।

ननु च किमत्रायुक्तमुक्तमस्माभियेनोपहससीत्याह । नहीं (4a8) त्यादि ।
आदिश्च व्यवहारस्यापरिग्रहः । व्यभिचारश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः । सर्वप्राणि
प्रत्यक्षनिवृत्तिस्तर्हि गमयिष्यतीत्याह । न सर्वप्रत्यक्षनिवृत्तिर (4a8) ति ।

गमयति व्यभिचारात् । न सर्वप्रत्यक्षनिवृत्तिरसिद्धेः, नात्मप्रत्यक्षविषय-
निवृत्तिरपि विग्रहकृष्टेषु । तस्मात्स्वभावविशेषो यतः प्रमाणान्वियमेन सद्व्यव-
हारं^४ प्रतिपद्यते, तन्निवृत्तिस्तस्यासद्व्यवहारं साधयति (।) तत्स्वभावसत्ता-
यास्तत्रमाणसत्त्या इष्टे ।

न चोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यार्थस्याप्रत्यक्षादन्योपलब्धिर्येनानुमा-
4b नाद^५स्योपलब्धिः स्यात् । न तद्रूपान्यथाभावमन्तरेणाप्रत्यक्षता(,S)न्यथा-

कुतोऽसिद्धेः । आत्मपर^१योरप्रतिपत्तेरित्यर्थः । न ह्यत्र सर्वेषाम्प्रत्यक्षनिवृत्तमिति
निश्चये प्रमाणमस्ति किञ्चित् । आत्मप्रत्यक्षनिवृत्तिरेव तर्हि गमयतीति चेदाह ।
नात्मप्रत्यक्षा विशेषोपनिवृत्तिरपी (4 a 8)ति (।) न केवलं पूर्वोक्तेत्यपि शब्दः ।
अविशेषेण निवृत्तिरविशेषनिवृत्तिः । आत्मप्रत्यक्षस्याविशेषनिवृत्तिरात्मप्रत्यक्षा
विशेषनिवृत्तरिति^३ व्युत्पत्तिक्रमः । सशिहितसकलतदन्यकारणस्य त्वात्म-
प्रत्यक्षस्य निवृत्तिस्त्रिविधिविप्रकर्षाविग्रहष्टेऽभावडगमयत्येवेति कथनीयाविशेषे
विप्रकृष्टवचनं । यस्मात् सर्वप्रमाणनिवृत्तिनाशिद्व्यवहारहेतुस्तस्मात् स
स्वभावविशेषस्त्रिविधिविप्रकर्षाविग्रहष्टरूपो भावो यतः प्रमाणात्मनिहित-
समस्ततदन्यत्क्रियादिकारणात् प्रत्यक्षान्वियमेन सद्व्यवहारप्रतिपद्यते समाप्ताद-
यति । तस्य यथोक्तस्य प्रमाणस्य निवृत्तिस्तस्य स्व^६भावविशेषस्यासद्व्यवहारं
प्रसाधयति । अवधारणमनुमानावगमादिनिवृत्तेर्व्यवच्छेदाय । किङ्कारणन्तस्य
स्वभावविशेषस्य स्वभावसत्त्यास्तस्य यथो^७कृतस्य प्रमाणस्य येयं सत्ता तथा व्याप्तः
कारणात् । तथाहि यत्र स तादृग्विधिः पदार्थस्त्रावश्यं तेनापि प्रमाणेन भवितव्यं ।
समर्थस्य कारणस्य कार्याव्यभिचारात् । एवञ्चततप्रमाणं तद्व्यापकत्वान्विवर्त-
मानं तामपि वृक्षवच्छेषां निवर्तयति । अनेन च यथोक्तादनुपलब्धादित्याद्युक्त-
मुपसंहरति स्यादेत^८दुपलब्धिलक्षणप्राप्तमपि क्षीरादिषु दध्यादिकं न प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यतेऽपि त्वनुमानेनाशक्तादनुपत्तिरिति । अतो न तन्निवृत्याप्यसद्व्यवहार-
विषयत्वत्स्येत्यत आह । न चे (429)त्यादि । येनान्योपलब्धित्वेनानुमाना-
दस्यो^९ष्ठलविधिः स्यात् । किम्पुनरन्योपलब्धिर्न युज्यत इत्याह । न चेत्यादि । यस्मादर्थे-
चकारः । तस्य रूपस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यान्वियभावप्रच्युतिर्न तमन्तरेणा-
प्रत्यक्षः स भावो युक्त इति शेषः । तदेतेन प्रत्यक्षमेव तस्योपलब्धिरपेक्षानीयस्य
कस्यचिह्नेतोरभावादिति प्रसाधयति । प्रयो^{१०}गः पुनः । यद्यावासन्निहितसकला-
प्रतिबद्धसामर्थ्यकारणसांभगीकोडकुरः । तथा च क्षीरादिवस्थानु यथोपदिष्टप्रकारंवद्
दध्यादिविषयं ज्ञानमिति स्वभावहेतुः । द्वितीयसाध्यापेक्षया व्यापकविप्रद्वयो-

भावे च तदेव न स्यात् । अपि च कुत इदमन्त्रौषधमिन्द्रजालं भावेन शिक्षितं यद्यमजातानष्टरूपातिशयोऽव्यवधानादूर^१ स्थानस्तस्यैव तदवस्थेन्द्रियादेविव पुरुषस्य कदाचित्प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षश्च, येन कदाचिदस्यानुमानमुपलब्धिः कदाचित्प्रत्यक्षं कदाचिदागमः । तस्मान्नैवानतिशयोऽभीषां प्रकाराणां विरोधा^२ त् । नानतिशय एकातिशयनिवृत्त्याऽपरतिशयोत्पत्त्या च तै (:) व्यवहारभेदोपगमात् । सोतिशयस्तस्यात्मभूतोऽनवयवे निवर्त-

लब्धिः । अन्यथा त्वन्तस्य भवत्येवातोयं हेतुरसिद्ध इति चेदाह (१) अन्यथा भावे चेष्यमाणे तदेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तं दध्यादि न स्यात् (४b१) प्राच्यरूपात् प्रच्यु^३ते । तथा च तदूपतायां निरन्वयविनास [? विनाश] प्रसङ्ग इति भावः । अपि चे- (४b१) त्यादिनोपचयमाह । यद्यम्भावः । अजातोऽनष्टश्च रूपातिशयो-स्येति विग्रहः^४ (१) नित्यमेकत्वरूपत्वाद् द्रव्यान्तरेण व्यवधाने दूरदेशस्थितौ च भवे-युरपि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वादय इत्यत आह । अव्यवधानदूरस्थान (४b१) इति । न विद्यते व्यवधानदूरस्थाने चास्येति विग्रहः । कदाचिदव्यवधानादूरस्थान 32b इति पठथते । तत्र व्यवधानदूरस्थानशब्दोः प्रत्येकं नज्ञा समासं कुत्वा पश्चात् (द) विशेषणसमासः कार्यः । कञ्जित्युरुषमपेक्ष्य कोपि प्रत्यक्षोऽन्यञ्चापेक्ष्य प्रत्यक्ष इति न विरोध इत्याह । तस्यैव (४b२) । तस्याप्युन्मीलितलोचनाद्यवस्थायां प्रत्यक्षोऽन्यदा चाप्रत्यक्ष इति न^५ काचित् क्षतिरित्याह । तदवस्थेन्द्रियादेवे (४b२) तदवस्थमविकृतमिन्द्रियस्येति विग्रहः । आदिग्रहणं मनस्काराद्याक्षेपाय । कदाचिदभिव्यक्तत्वेलायां^६ प्रत्यक्षो भवति कदाचिद्वानभिव्यक्तक्षीरादिवेलायासप्रत्यक्षश्चेति येन प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वेन कदाचिदनुमानस्योपलब्धिरशक्तादनुत्पत्तेरिति । कदाचित्तु व्यक्तावस्थायां प्रत्यक्षं । किं पुनरत्रायुक्तं । येनैव बूष इति चेदाह । एकस्मिन्नेवानतिशये दध्यादावभीषां प्रकाराणामप्रत्यक्षत्वादीनां विरोधादिति (४b२) । ये परस्परविरुद्धरूपा न तेषामेकत्रानतिशये सम्भवः । तद्यथा शीतोष्णस्यर्शादीनां । परस्परविरुद्धाश्च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वादयः । इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिमन्यते ॥

परः प्राह ॥ नानतिशय (४b३) इति । एकस्याव्यक्ततावस्थालक्षणस्यातिशयस्य निवृत्याऽर्स्य व्यक्ततावस्थालक्षणस्योत्पत्त्या च क्षीरं दधीति व्यवहारस्योपगमात् । अनेनाजातानष्टरूपातिशय इत्यादेवसिद्धत्वमाह । न तावदयमतिशयो भवद्भिरतिशयवद् भावव्यतिरिक्तोऽभ्युपगतोऽभ्युपगमे वा तदवस्थोऽनन्तरभिहितो दोषः स्यात्^७ (१) तस्मादव्यतिरिक्त एवायं 332 तत्र चायन्दोष इत्यागूर्धाह । सोतिशयो व्यवस्थालक्षणस्तस्यातिशयवतोऽवस्थातु-

मानः प्रवर्त्तमानश्च कर्थं न स्वभावनानात्माकर्षयति मुखः दुःखवत् ।
सान्वयत्वे च का कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिर्वेति यत्किञ्चिदेतत् ।

अथवा यदि कस्यचित्स्वभावस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वयमप्यनुक्रियेते
तदेव परो ब्रुवाणः किमिति नानुमन्यते । तस्य निरन्वयोपजननविनाशो-
पगमादिति चेत् । कोयमन्वयो नाम (I) भावस्य जन्मविनाशयोः शक्तिः,
सास्त्येव प्रागपि जन्मनो निरोधादप्यूद्धृष्टिः (I) तेनायं नापूर्वः सर्वथा

रात्मभूतोऽनन्वय इत्येकान्तेन निवर्त्तमानः । द्या¹पक्षस्वभावात्प्रवर्त्तमानोऽसन्नेव
कथम् स्वभावनानात्म । सुखदुःखयोरिकार्षयति । अन्वयाकर्षयेवेत्यर्थः । प्रयोगो
[?प्रयोगः] पुर्यो यस्यात्मभूतः (4b3) स तप्तिवृत्तावेकान्तेन निवर्त्तते प्रवृ-
त्तौ चासश्चेव प्रवर्त्तते यथा तस्यैवातिशयस्यात्मा । आत्मभूतश्चातिशयस्यतिशय-
वानिति स्वभावहेतुः । ततश्च तयोरवस्थ्योरवस्थातुर्व्विनात्म । परस्परविरोधि-
धर्माद्यासितत्वात् सुखदुःखदिति स्वभावहेतुरेत । नैवासावतिशयोऽनन्वयः
प्रवर्त्तते निवृत्तैर्त्वे वाऽतः पूर्वस्मिन्प्रमाणे साधयविकलत्वद्वृष्टान्तस्य । उत्तरत्र त्व-
सिद्धिर्हेतोरिति चेदाह । सान्वयत्वेचातिशयस्य निवृत्तिप्रवृत्त्योर्गीक्रियमाणे
का कस्य निवृत्तिः प्रवृत्तिर्वेति (4b3) । नैव काचित्कस्यचिन्प्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा ।
सर्वस्य सर्वदा सत्त्वात् । तथा च सर्वं सर्वत्र समुपयुजे [?ज्ये]तेत्यादिना
पुरोनुक्रान्तो दोषोनुपयुज्यते इत्यभिग्राय । उपचयमाह । यदि च कस्यचित्
स्वभावस्यातिशयाल्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिर्वेति स्वयमभ्यनुज्ञायते त्वया । एकाति-
शयनिवृत्याऽपरातिशयोत्पत्या व्यवहारभेदोपगमादित्यविधानात् । तदेतदेव
परस्तथागतवचोऽभ्यासोपजातावदात्मतिवृद्धाणः । नानुमन्यते भद्रमुखेण
[?मुखेन] भवेदेवं यदि यथा मया प्रवृत्तिनिवृत्ती अभ्यनुज्ञायते तथा तेनापि ।
यावतास्य निरन्वयोपजननविनाशोपगमो मम²त्वाविर्भावितिरोभावमात्रन्तत्कथमिवा-
नुमन्यत इति कदाचिद् ब्रूयात्पर इति तन्मतमाशङ्कते । तस्ये (4b4)त्यादिना ।
सदैव भवद्भिः शून्यहृदयेरयमन्वयो घोष्यते । तत्र वक्तव्यङ्कोपयन्वयो नाम
भावस्य जन्मविनाशयोरिति सर्वं एषा । परः प्राह (I) किमत्राभिधानीयं याव-
ता शक्तिरन्वयो भावस्य जन्मविनाशयोरिति वर्त्तते । कथम्पुनः सान्वय इत्याह ।
यतोस्त्येव प्रागपि जन्मनो निरोधादप्यूद्धृष्टिः (4b5) सा शक्तिरवस्थातुलक्षणा
येनैतदेवन्तेनायम्भावो नापूर्वः सन् सर्वया जायते³ अपि तु शक्तिरूपेण पूर्वं व्यवस्थित
एव केवलमाविर्भवतीति सर्वयाप्यहेण ज्ञायति । तथा न पूर्वो विनश्यत्येकात्मे-
नापि तु तिरोभवति ।⁴ असतो नास्त्युदयः सतश्च नास्ति विनाश इति यावत् ।

जायते, न^३ पूर्वो विनश्यतीति । यदि सा सर्वदाऽनतिशया किमिदानीमतिशयवद्यत्कुतोयं व्यवहारविभागः । ता अवस्था अतिशयवस्त्य इति चेत् । ता अवस्था : सा च शक्तिः किमेको भाव आ^४होस्थिनाना । एकश्वेत्कथमिदानीमिदमेकत्राविभक्तात्मनि निष्पर्यायं परस्परव्याहतं योक्ष्यते । जन्माजन्म निवृत्तिरनिवृत्तिरेकत्वं नानात्मं प्रत्यक्षताऽप्रत्यक्षतार्थक्रियोप^५योगोनुपयोगश्वेत्यादि । अस्ति पर्यायोऽवस्था शक्तिरिति तेनाविरोध इति चेत् । विस्मरणशीलो देवानांप्रियः प्रकरणं न लक्ष्यति । शक्तिरवस्थेन्येको भावोऽविभाग इति य^६त्कोऽयं विरोध उक्तः ।

आचार्य आह । यदि सा शक्तिः सर्वदा (4b6) तिरोभावाविभाविकालेऽनतिशयातिशय^७रहिता एकरूपेति यावत् । तदा किमिदानी अतिशयवद्विद्यते । यत् (:) कुतोयं व्यवहारविभागः क्षीरन्दिधितक्षमित्यादि । साङ्ख्य आह ।^८ अवस्था अतिशयवस्त्य (4b6) इति । ता (4b6) इत्याचार्यायः । विकल्पद्वयञ्च प्रकारानन्तरासम्भवात्कृतं । न वाहूरीकवादो युज्यते तत्स्वान्यत्वयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणतया तृतीयरशिव्यतिरेचकत्वात् । एकत्वे को दोष इति चेदाह (।) एकश्वेत्तदा कथमिदमेकत्राविभक्तात्मन्यविभक्तस्वरूपे योक्ष्यते (4b7) । व्यपेक्षया भवेदपीत्याह । निष्पर्यायं किम्पुनस्तत्परस्परव्याहत इत्याह जन्म अवस्थानाम-जन्मशक्तेः । तथार्थक्रियायामुपयोगोऽवस्थानां शक्तस्त्वनुपयोग (4b7) इति । 342 प्रयोगाः पुनः (।) शक्तेरपि जन्मास्ति । अवस्थाभ्योऽव्यतिरेकात् । अवस्थास्वरूपवत् । अवस्थाशक्तेरुविरुद्धव्याप्तोऽप्लब्धिः (:) । एतेनैव प्रकारेणार्थक्रियोपयोगानुपयोगनिवृत्यनिवृत्यादिषु स्वभावहेतुविरुद्धव्याप्तोपलब्धयो योज्याः । आदिग्रहणेन पतनापतनयोरपि परिग्रहः ।

पु^९नरपि साङ्ख्यीयस्मतमाशङ्कते । अस्तीत्या (4b8) दिना । केनचित्यर्थयेण अवस्थाशक्त्योरनन्यत्वस्परमार्थतस्तु भेद एव तेन जन्मादीनामविरोध इति । नूनस्मभवतः स्वपक्षरक्षणां^{१०}कुलबुद्धेरत्मापि विस्मृतः । इत्याकूलवानाह । विस्मरणशील (4b8) इत्यादि । यतोऽनन्यत्वपक्षेऽयन्दोषोस्माभिस्क्तोऽन्यत्वपक्षेत्वन्य एव भविष्यति । कः पुनरसावन्य^{११} इति तमेवदर्शायितुमुपक्रमते । अथाप्यनयोः शक्त्यवस्थयोर्विभागोऽन्यत्वन्तदा न कश्चिद्विरोधः । केवलं सान्वयो भावस्य जन्मविनासा [?विनाशा]दिति न स्यात् । किं कारणं । यस्मात् यस्यान्वयः शक्तित्वेनाभिमतस्य न तस्य जन्मविनाशौ निष्पमेकस्मिन्नेव स्वभावे व्यवस्थानात् । पस्य

अथास्त्यनयोर्विभागो न कश्चिद्दिरोधः । केवलं सान्वयौ भावस्य जन्मविनाशाविति न स्यात् । तस्माच्चस्यान्वयो न तस्य जन्मविनाशौ, यस्य च तौ न तस्यान्वयः^१, तयोरभेदाददोष इति चेत् । अनुत्तरं वत दोषसङ्कटमन्त्र भवान् दृष्टिरागेण प्रवेश्यमानोपि नात्मानं चेतयति ।

- 5a अभेदो हि नामैक्यं, ताविति च भेदाधिष्ठानो भाविको^२ को व्यवहारे निवृत्तिप्रादुर्भावियोः निवृत्तिप्रादुर्भावौ स्थितावास्थितिः (?)रित्यादिकं नानास्त्वलक्षणं कर्थं योत्स्यते । अथ हि भावानाम्भेद एतद्विरहश्चाभेदो, यथा सुखादिषु शक्त्यवस्थयोर्श्वैकात्मनि । अन्यथा भेदाभेदं दलक्षणाभावाद्भेदाभेदयोरव्यवस्था स्यात् सर्वत्र । तदात्मनि प्रादुर्भावोऽभेदो विपर्यये भेदो, यथा मृदात्मनि प्रादुर्भावतो घटस्य तस्मादभेदो, भेदश्च विपर्यये सुखदुःखयोरिति^३; इदं भेदाभेदलक्षणं तेनाविरोध इति चेत् । न वै मृदात्मनि

- वा ता उत्पादविनाशाववस्थात्वेनाभी^४ष्टस्य न तस्यान्वयः । अपरापरावस्थो दद्यास्तमयेनावस्थितल्प्याभावात् । तयोः शक्तिव्यक्तयोरभेदाददोष इति कापिलः । अनुत्तर(4b10)मित्यादाचार्यः । किमत्रायुज्यमानकं येनैव वदसीत्याह । अभेदो हि नामैक्यमुच्यते (4b10) । तौ शक्तिव्यक्तिभेदावित्ययञ्च भेदाधिष्ठानोन्यत्वनिवन्धनो व्यवहारो भाविक इति कल्पनाविरचितस्याप्रतिक्षेपात् । किञ्च निवृत्तिप्रादुर्भावियोः सतोरनिवृत्तिप्रादुर्भावौ तथा स्थितौ सत्यामस्थितिः । आदिग्रहणाद् गतावगतिरित्यादियोज्यं । एतद्भेदलक्षणङ्कर्थं योज्यते भवता । तथा हृच्छवस्थानिवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यामनिवृत्तिप्रादुर्भाववत्याः शक्तेरभेदो नेष्यते त्वया । तथा शक्तेरवस्थानेष्य नावस्थानामवस्थानं । न च शक्तेस्तासामन्यत्वमिष्टं^५ । तस्मादेवं रूपं नानात्वमित्याह । एष हि निवृत्तिप्रादुर्भावियोरनिवृत्तिप्रादुर्भाविक (5a1) इत्यादिभेदः । तथा हि यन्निवृत्यादिना न यस्य निवृत्यादयस्तत्स्माद् भिन्नं यथा तांलतस्तमालादित्यतिप्रतीतमेतत् । एतद्विरहश्चाभेद इति यन्निवृत्या यस्य निवृत्तिरित्यादि । ननु च भूतभौतिकचित्तचैतादीनाम्भ्रतिनियतसहोत्यादनिरोध^६स्थितीनामेतद्विद्यते । न च तेषामभेदस्तत् कथमुक्तमेतद्विरहश्चाभेद इति चेत् । न तेषाम्भ्रतोत्यादादिमत्वात् । यथाक्रममुवाहरणद्वयमाह । यथोत्यादि । अन्यथे (5a1)ति । यद्यनन्तरोक्तमभेदाभेदलक्षणाश्रीयते तदा भेदयोर्लक्षणाभावात्कारणाद् भेदाभेदयोरव्यवस्था स्यात् । सर्वत्रेति सुखादीनाम्भ्रतस्वरं चैतन्यानांज्ञच । सुखादिभ्यरच्यतन्यानां अभेदः । सुखादीनाम्भ्रत्येकमभेदो न भवेदिति यावत् । तदात्मनीत्यादिता परः स्वसमयप्रतीतमभेदाभेदयोर्लक्षणंमाह । तेनापात् ।

घटस्थ प्रादुभौवः किन्तर्हि मृदात्मैव कश्चित् घटा [? टो], न ह्येकत्रै-
लोक्ये मृदात्मा, प्रतिविज्ञप्तिभासभेदश्च द्रव्यस्वभा॑वभेदात् । एवं
द्यस्यापि सुखादिषु चैतन्येषु भेदावगमः समर्थो भवति । यदेवं भेदः
स्यात् । सत्यप्येतस्मिन् कस्यचिदात्मनोऽन्वयादेवमिति चेत् । सुखा-
दिष्वव्ययं⁴ प्रसङ्गः चैतन्येषु च । न च घटादिष्वपि सर्वात्मनान्वयो-

विरोध (५२३) इति जन्माजन्मादीनां । अनन्तरोक्तस्य वा । न वै मृदात्मनीत्या-
दिना मृत्यिण्डघटयोराधाराधेयभावं प्रतिक्षिपति । किन्तर्हि मृदात्मैव कश्चित्⁷
विशिष्टधीरादिसन्निवेशावच्छिन्नो घट इत्यभीधीयते (।) नन्वेकभेद मृद्वद्वयं सर्वत्र
तत्कथमिदमभिहितमित्यत आह । नहि एकस्त्रैलोक्यमृदात्मे (५२३)ति । कुतः
प्रतिविज्ञप्तिप्रतिभासभेदव्यव्यव्यवभावभेदादिति सम्बन्धः । अन्योन्यभिज्ञानमेव
द्रव्यात्मास्वज्ञाने प्रतिभासनादित्यर्थः । तथा प्रत्यवस्थाभेदभिज्ञावस्थत्वात् ।
प्रत्यर्थं⁹कियाभेदं चाश्रित्य द्रव्यस्वभावभेदात् । परस्परासम्भविकार्यकारणा- ३५२
दिति यावत् । परस्यापि सत्वरजस्तमश्चैतन्येषु भेदाभ्युपगम इदमेव कारणं
युक्तमिति कथय¹ (न) नाह । एवं हीति (५२४) । यदि प्रतिविज्ञप्तिप्रतिभास-
भेदादिना भेद इष्यते । चैतन्येषु चेति बहुवचनं बहवः पुमांस इति सिद्धान्तात् । यदेव-
मिति प्रतिविज्ञप्ति प्र^१तिभासभेदादिना । पुनरप्याह । सत्यप्येतस्मिन् प्रतिविज्ञप्ति-
प्रतिभासभेदादौ कस्यचिदात्मन (५२४) इति शक्तेरनुगमादैवयमवस्थानामिति ।
आचार्य आह । यदेवं सुखादिष्वप्यमेवाभेदप्रसङ्गं गश्चैतन्येषु च । सुखादिष्वपि
हि गुणत्वाद् भोक्तृत्वकर्तृत्वादीनामनुगमाचैतन्येषु च भोक्तृत्वाकर्तृत्वागुण-
त्वादी^१नान्तथा सुखादि चैतन्येषु सत्वज्ञेयत्वादीनामव्यादित्यभिप्रायः । प्रयोगो [? g:]
पुनरभिज्ञः पुरुषसुखादयः परस्परसम्बन्धान्वयभाकृत्वात् । कर्तृकितव्यकितवत् । शक्ति-
व्यक्ती वा भिन्नेऽन्ययोनन्वयभाकृत्वादेव । सुखादिचेतन्यवदिति स्वभावहेतु (:) ।
अथापि स्याद्वत्र सर्वात्मनंवान्वयस्तत्राभेदो न^२ तु यत्र केनचिद्वैषेण । घटादिषु च
सर्वात्मनान्वयस्ततोयमदोष इत्यत आह । न च घटादिष्वपि सर्वात्मनान्वयो
(५२५) पि तु केनचिद्वैषेणति न केवलं सुखादि^२ष्वत्यपि शब्दः । कुतोऽवैश्वरूप्य-
सहोत्पादादिप्रसङ्गात् । तथाहि सर्वासामवस्थानां सर्वप्रकारेणान्वये सत्यैक्य-
म्याप्नोति । ततश्च विशिष्टरूपरसगत्थश^३वीर्यविपाकाभावात् ।
वैचित्र्यन्न भवेत् । एवञ्च पञ्चभूताभावप्रसङ्गोऽध्यक्षादिवाधाप्रस^४गदचेति ३५३
भावः । सहोत्पादिश्च सर्वासामवस्थानान्वयस्तत्त्वात् । आदिशब्देन व्यनिरो-
धार्थक्रियाव्यापारविकारादय^५ उपादीयन्ते । प्रयोगाः पुनर्यद्विशिष्टरूपरसगत्थ-

उवैश्वरुप्यसहोत्रन्यादिप्रसङ्गान् । न च घटं मृदात्मानञ्च कश्चिद्विवेकेनोपलक्षयति येनैवं स्यादिति नेह^१ प्रादुर्भूतमिति । न द्वयिष्ठानाधिष्ठानिनोर्विविधानुपलक्षणे एवं भवति । न च शक्तेः शक्त्यात्मनि प्रादुर्भाव इति तस्याः स्वात्मनोऽभेदो न स्यात् । एतेन परिणामः प्रत्यक्षः ।

योपि हि कल्पयेद्यो यस्य परिणामः स तस्मादभिन्न इति । न हि शक्तिरात्मनः परिणाम इति । किञ्चचेद्मुक्तम्भवति परिणाम इति,

- शब्दादिभिरनेकप्रकारं न भवति । न तस्य बैश्वरुप्यमस्ति । यथैकस्य सुखाद्यात्मनः । तथा सति (?) मतानां मध्यवस्थानामनन्तरोक्तो धर्मो नास्ति न चासिद्धो हेतुर्यतो यद्यस्मान्न व्यतिरिच्यते न तद्विशिष्टरूपादिभिरनेकप्रकारं यथा तस्यावात्मा । न व्यतिरिच्यन्ते चांस्था अभीष्टा इति व्यापकविश्वदोपलक्ष्यो । तथा यद्यस्मादपृथग्भूतं तत्तदुत्पादादिभिरुत्पादादिमत् । यथा तस्यैव स्वरूपं । अपृथग्भूताश्चांभिता अवस्थास्ताभ्योऽन्यस्या इति स्वभावहेतुः । अन्यथा घटोद्यमित्यन्यत्वमेवाशुक्तं । नामान्तरम्बा अर्थभेदमभ्युपगम्य तथाभिधानात् । उपचयमाह । न च घटं मृदात्मानञ्च कश्चिद(५२५)त्यर्थमुन्मीलितलोचनोप्ययं घटोयं च मृदात्मेति विवेकेनोपलक्षयति । येनैवं स्यादिदिभि^२ह प्रादुर्भूतमिति तदनेनाभेदलक्षणमत्यन्तासम्बद्धमेवेत्याह । ननु च पिण्डरूपात्मृदात्मनो घटस्य विवेकेनोपलक्षणमस्त्येव तत्किमेवमुक्तमिति चेत् । सत्यमस्ति । न तु घटाद् भिन्नतं परोभिमन्यत इत्यभिप्रायददोषः । यदि नाम भेदेनानुपलक्षणन्तयोस्तथापि कस्मादेवं न स्यादिति चेदह ॥ नह्यथि^३ठानाधिष्ठानिनोराधाराधेययोः कुण्डेवदरयोर्विवेकेनानुनपलक्षणे सत्येवम्भवतीदमिह प्रादुर्भूतमिति (५२६) । तदनेन घटमृदात्मनोराधाराधेयभावो^४ नास्ति विवेकेनानुपलक्षणात्सत्त्वादितत्स्वभावयोरेवेति व्यापकानुपलक्षिं मन्यते । अधुना यद्यस्मिन्नादुर्भवति तत्ततोऽभिन्नमित्यस्याभेदलक्षणस्याद्या^५पितासा [? शा] चिल्यासुराह । न च शक्त्यात्मनि प्रादुर्भावस्तस्या नित्यमवस्थानाभ्युपगमात् ॥ अन्यथावस्थैव सा स्यात् । तथा च तस्याः स्वात्मनः सकासा [? सकाशा] दभ्यु^६पेतोऽभेदो न स्यात् । अभेदलक्षणाभावात् उपलक्षणञ्चतद्वयक्तौ सुखादिषु पुरुषेषु च तुल्यदोषत्वात् । अन्ये तु स्वदर्शनापाराधमलीभसधिय(ः)^७ केचित्सांख्या एवमाहुः । यो यस्य परिणामस्स तस्मादभिन्नः । तद्यथा हेमः कुण्डलाद्यवस्थाविशेष इति तेष्यनेनैव पूर्वस्याभेदलक्षणस्याद्यापितप्रदर्शनेनापहस्तिता इति चेतस्यारोप्याह । एतेनैव (५२६)त्यादि । युष्मद्वर्जनपरिणामोपि न युक्त इत्यभिप्रायवानपक्षे^८इकरोति । किञ्चचेद(५२७)मित्यादिना । परेणापि किमत्र वक्तव्यं यावता

अवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्तरं⁷ रनिवृत्तिर्थम्भा(न्तर)प्रादुर्भावश्च परिणामः। यत्तद्वर्त्तमान्तरं निवर्त्तते प्रादुर्भवति च। किन्तत्तदेवावस्थितं द्रव्यं स्यात्ततोऽर्थान्तरं वाऽन्यविकल्पाभावात्। यदि तत्तदेव, तस्यावस्थानी [? यां]⁸ न निवृत्तिप्रादुर्भावाविति कस्य ताविति वक्तव्यं। अवस्थितस्य धर्मान्तरमिति च न सिध्यति। न हि तदेव तस्यानपाश्रितद्वयपेक्षा भेदं धर्मान्तरमभवति। अथ द्रव्यादर्थान्तरं धर्मस्तदा तस्य⁹ निवृत्ति-

भगवता कपिलेन स्पष्टमिदमुक्तमित्यभिसन्धायाह। अवस्थितस्य¹⁰ द्रव्यस्य यथा कञ्चनस्य धर्मान्तरस्य केयूरस्य निवृत्तिः। धर्मान्तरस्य च कुण्डलादेः प्रादुर्भावः परिणाम इति। आचार्यस्तस्यैव तावदिदमीदृशं¹¹ प्रज्ञास्त्वलितङ्कर्त्तव्यमिति सविस्मयानुकंपशक्तचेतः। तदपरेष्यनुबद्धनीति निर्दयाक्रान्तभवनं दिग्द्यापकन्तमः। कः प्राणिनो हितेच्छा विपुलत्वं स्थापराध इति मन्यमान(:) प्राह।

ननु यदि नाम तेनैवमुक्तं। भवद्भिस्तु निभालनीयमेतत् यत्तद्वर्त्तमान्तरं¹² कुण्डलादिकं निवर्त्तते प्रादुर्भवति च किं तदेवावस्थितं काञ्चनद्रव्यं स्यात्ततोर्थान्तरम्भेति। कस्माद्विकल्पद्वयमेव कृतमितिदेवाह (।) अन्यविकल्पाभावात् (५२८)। निर्ग्रन्थवादस्यायोगादित्यभिसन्धिः। यद्याद्यो¹³ विकल्पस्तदा कोदोष इति चेदाह। यदि तद्वर्त्तमान्तरन्तदेवावस्थितं द्रव्यं (५२८)। तदा तस्यावस्थानान्न निवृत्तिप्रादुर्भावावाविभावितिरोभावलक्षणाविति तस्मात्स्य ताविति वक्तव्यमभवद्भिः। प्रयोगो [? प्रयोगः] पुनः यस्यावस्थानं न तस्य निवृत्तिप्रादुर्भावौ। यथावस्थानुरुद्धव्यस्य। तथा चावस्थानल्लिप्तस्य धर्मान्तरस्येति व्यापकविश्वोपलिङ्गः। न चासिद्धो हेतुर्यतो यदवस्थानुरनन्यतस्यावस्थानं यथा तस्त्वरूपस्यैव। अनन्यच्चतद्वर्त्तमान्तरं तस्मादिति स्वभावहेतुः किञ्च यद्यावस्थितमेव द्रव्यं तद्वर्त्तमान्तरं तदावस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्तरमिति। बचनं सिध्यति। किङ्कारणमित्याह। न^५ हि तदेव तस्य धर्मान्तरमभवती (५२९) ति भवत्येव तदेव तस्य धर्मान्तरं यथा कृतकर्त्तव्यं शब्दस्याद्यतिरिक्तमणि तस्माविति चेदाह। अनपाश्रितव्यपेक्षाभेदं (५२९)। एतदुक्तमभवति। अत्र हि स एव सब्दो [? शब्दो]ऽकृतकादिभ्योव्यावृत्तस्वात् तद्वयावृत्त्यपेक्षया तन्मात्रजिज्ञासायां प्रतिक्षिप्तभेदान्तरेण शब्देन धर्मत्वे न व्यषटिद्यते [? व्यषटिद्यते] इह तु पुनर्व्यपेक्षाभेदोपि नास्ति तत्कर्त्तन्तदेव तस्य धर्मान्तरमभविष्यतीति।

धर्मस्य द्रव्यादर्थान्तरपक्षे तर्हि को दोष इत्याह। अथेत्या (५२९)^{१४} दि। कस्माद्वर्त्तमान्तरमिवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यां न द्रव्यस्य परिणामो यस्मा (न) न हृष्टान्तरगताभ्यां निवृ-

- प्रादुर्भावाभ्यां न द्रव्यस्य परिणतिः (१) न ह्यर्थान्तरगतस्य स्याच्चिवृक्तिप्रादुर्भावाभ्यामर्थान्तरस्य परिणतिः । चैतन्येषि प्रसङ्गात् । द्रव्यस्य धर्म इति ५b च व्यपदेशो न सिध्यति^{१०} सम्बन्धाभावात् । नहि कार्यकारणभावादन्यो वस्तुसम्बन्धोस्ति । न चानयोः कार्यकारणभावः, स्वयमतदात्मनोऽतत्कारणत्वात् । धर्मस्य द्रव्यादर्थान्तरभूतत्वात् । अर्थान्तरत्वेषि धर्मकारण^१त्वे धर्मान्तरस्य कार्यस्योत्पादनात् द्रव्यस्य परिणाम इतीत्
-
- ३7a तिप्रादुर्भावाभ्यामर्थान्तरस्य परिणतिभवति । तदेव कुतश्चैतन्येषि परिणतेः प्रसङ्गात् । न च चैतन्यस्य परिणतिरिष्यते । प्रधानपुरुषयोरेक्यापत्तेरकर्तृता चेति वचनात् । प्रयोगः पुनः । यद्यतोर्थान्तरम् तदगताभ्यां निवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यां तस्य परिणतिः । तद्यथा चैतन्यभिन्नस्वभावाद्युकुरस्य निवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यां चैतन्यस्य धर्मान्तरज्ञच द्रव्यादिति व्यापकविरुद्धोपलिङ्घिः । भवेद्वैतत्त्वं यस्य कस्यचिदर्थान्तरस्यासम्बद्धस्यापि निवृत्तिप्रादुर्भावाभ्यामन्यस्य परिणतिरपि कुत(ः) चासम्बद्धस्यैव । यथा तस्यवाडकुरस्य वीजसम्बद्धस्य निवृत्तिप्रादुर्भावाभ्याम्बीजस्य तेन सामान्येन साधने सिद्धसाधनं । धर्मस्य द्रव्यसम्बन्धात् (८) इविशेषेण तु साधनविकल्पानिवर्णनस्य । अडकुरस्य चैतन्येन सह सम्बन्धाभावादिति^२ चेदाह । द्रव्यस्य धर्म इति (५a10) व्यपदेशो न सिध्यति (५a10) । कुतः सम्बन्धाभावात् । एवं मन्यते द्रव्यसम्बन्धोयं धर्म इत्येतदेव न विद्यते । तत् कुतो व्यावृत्तिं प्रसङ्गाश्येति । अस्त्येव तर्हि द्रव्यधर्मयोराधाराधेयभावलक्षणसम्बन्धस्ततश्च सविशेषेषि हेतो असिद्धिरित्यत आह । नहि कार्यकारणभावादन्यो वस्तुभूतः सम्बन्धोस्ती (५b1) ति । आधाराधेयभावोऽपि कार्यकारणभावविशेषादेव व्यवस्थाप्यते । यथा निर्णातमाधारतोभिन्नवृत्तेरात्मनत्तादृशो नु(?)...यः कार्यन्तस्येत्यत्र प्रकरणे प्रमाणविनिश्चय इत्यभिप्रायः । अस्तु तर्हि कार्यकारणभावस्तथोरिति चेदाह । न चानयोर्द्वयधर्मयोः कार्यकारणभाव^३(५b1) इति । कुतः स्वयमतदात्मनोऽतत्कारणत्वात् । यद्हि यत्त्वभावं न भवति न तत्तत्कारणत्यया भवद्भिरभ्युपेयं यथा रजस्तमसः । तथा चेत्येषि द्रव्यधर्मस्त्वभावो^४ भवति तत्कथमिव तस्य कारणत्वमुपेयादिति व्यापकानुपलिङ्घिप्रसङ्गं मन्यते । न चायमसिद्धो हेतुरिति मन्तव्यं । अर्थाभावपक्षं सम्भाक्षित्य दोषाभिधानस्य प्रकृत्यत्वात् । यदाह । धर्मस्य द्रव्यादर्थान्तरत्वं (५b1) स्यादिति । अथाप्यस्मद्वै(फ)ल्पे स्यात् पूर्वकान् कापिलान्तिपत्य साङख्यानां शकमाधववत् । द्रव्यस्य व्यतिरेकेषि धर्मकारणत्वमिष्यते तदापि ब्रूम इत्याह । अर्थान्तरत्वेषि द्रव्यस्य धर्मकारणत्वेऽङ्गनीक्रियमाणे^५अर्थान्तरस्य कार्यस्योत्पादनात् (५b2) कारणात् । द्रव्यस्य

स्यात् । तद् [? च] विरुद्धमन्यस्यापि हेतुफलसन्ताने मृद्दव्याख्ये पूर्वकामृत-
पिण्डद्रव्यात्कारणादुत्तरस्य घटद्रव्यस्य कार्यस्योत्पत्तौ^२ मृद्दव्यं परिणात-
मिति व्यवहारस्योपगमात् । न च धर्मस्य द्रव्यात्तत्वान्यत्वाभ्यामन्यो
चिकल्पः सम्भवत्युभयथा येन परिणामः । न निर्विवेकद्रव्यमेव धर्मान्नै(१)पि
द्रव्यादर्थान्तरं, किन्तर्हिः द्रव्यस्य सञ्चिवेशोऽवस्थान्तरं, यथाङ्गुलीनां
सुष्ठिः । न ह्यज्ञुल्य एव निर्विवेका सुष्ठिः, प्रसारितानाममुष्टित्वात् । नाप्य-
र्थान्तरं, पृथक्स्वभावान्नोपलचिधरिति चेत् । न (१) मु^४ष्टेरज्ञुलिविशेष-
त्वात् । अज्ञुल्य एव हि क(१)श्विन्मुष्टिन् सर्वाः । न हि प्रसारिता (अ) ज्ञुल्यो
निर्विवेकस्वभावासुष्टुष्टुगुल्योऽल्यः, अ)वसाद्वयेपि उभयप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् ।

परिणाम इतीष्टं स्या (५b२) द्वभवता ततः किं स्यात् इत्याह (१) तद्विरुद्धस्यापि तथा-
गतानुसारिणः (१) किङ्कारणन्तेनापि हेतुफलसन्ताने मृद्दव्याख्ये पूर्वकात् मृत्पिण्डा-
त्कारणभूता^३ दुत्तरस्य घटद्रव्यस्य कार्यस्योत्पत्तौ सत्यां मृद्दव्यं परिणतमिति व्यवहार-
भेदस्योपगमात् (५b३) कारणात् । स्यात् भवत । यदि नाम प्रकाराद्वयेनापि परि-
णामो^४ न युज्यते प्रकारान्तरेण तु भविष्यतीत्येतदाह । न चे (५b३) त्यादि ।
तस्मादुभयोऽथापि न परिणाम इत्युपसंहारः । न निर्विवेकं निर्विशेषं द्रव्यमेव
(५b३) परो नापि द्रव्यादर्थान्तरमेकान्तेनैव किन्तर्हिं द्रव्यसञ्चिवेशोऽवस्था-
न्तरज्ञान्यः यथाङ्गुलीनां सञ्चिवेशोऽवस्थान्तरम्मुष्टिः । यथाङ्गुलीनां सञ्चिवेशो-
ऽवस्थान्तरन्तत्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयम्मुष्टिः कस्मादेतोर्नै ह्यज्ञुल्य^५ एव
निर्विवेका सुष्ठिः । कुतः प्रसारितानाममुष्टित्वात् (५b४) । अन्यथा प्रसारिता-
नामपि विशेषाभावात् मुष्टच्यवस्थायामिव मुष्टिस्वप्रसङ्ग इति । अभावहेतुकाले
रूप्यकः । नाप्यर्थान्तरं मुष्टिरज्ञुलिविशेषतिरेकेनाप्रतिहतकारणेन प्रयत्नवतापि
मुष्टेरनुपलब्धेतरिति । कदाचित्कापिला एवं ब्रूयुरिति तन्मतं शङ्कते (१) न निर्वि-
वेकमित्यादिना । गतार्थमेतद् । नहि मुष्टेरज्ञुलिविशेषत्वादि (५b५) ति परिह-
रति । असक्ताङ्गुल्य एव च निर्विवेका मुष्टिरिति कथयन् दृष्टान्तायोगमाह । अतोपि
यद्वत्^६ प्रसारितानाममुष्टित्वादिति तदप्ययुक्तमेव । किङ्कारणं (१) यतोङ्गुल्य
एव हि विशिष्टहेतुप्रत्ययबलेन तथोत्पत्ता काश्चन मुष्टिन्नं तु सर्वाः । तदेव कुत
इत्याह^७ । न प्रसारिता अङ्गुल्यो निर्विवेकस्वभावा मुष्टच्यवगुल्यश्चेति (१) च शब्दोत्त्र-
लुप्तनिर्दिष्टो ज्ञेयः । अथवा मुष्टच्यात्मिका अङ्गुल्यः प्रसारिता: सत्यो नहि निर्विशिष्ट-
रूपा इति व्याख्येयं । कस्मात् । अवस्थाद्वयेष्वि प्रसारितप्रसारितरूपे । उभयोर-
प्रसारितप्रसारितावस्थायोर्यथाक्षमं प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् (५b५) । प्रयोगः (पुनः) ।
प्रसारितावस्थायामप्रसारितावस्थायाः प्रतिपत्तिभवेत् अङ्गुलीनां विवेकाभा-

यत्र च हि^५ खलु विवेकः स्वभावभूतः स एव वस्तुभेदलक्षणं सुखदुःखवत् । परभूते च विवेकोत्पादेऽङ्गल्यः प्रसारिता एवोपलभ्येरन् । न हि स्वयं स्वभावादन्युतस्यान्तं रोत्पादेऽन्यथोपलभिधरिता प्रसङ्गात् ।

ननूकं द्रव्यमेव निविवेकम् (म, अ) वस्था नापि द्रव्यादर्थान्तरमिति । उक्तमिदं न पुनर्युक्तं, न हि सतो वस्तुनस्तत्त्वान्यत्वे मुक्त्वान्यः^६ प्रकारः सम्भवति । तयोर्वास्तुनि परस्परपरिहारस्थितलक्षणात्वेनैकत्यागस्यापरोपादा(न)नान्तरोयकत्वात् । अङ्गलीषु पुनः प्रतिज्ञणधिनाशिनीप्यन्या एव

वात् । अप्रसारितावस्थायामित्र स्वभावहेतुः । एवमप्रसारितावस्थायां प्रसारितावस्थायां तत्प्रतिपत्तिः स्यादित्यपरो योज्यः । यत्तूभयस्येति व्यापकानुपलभिधः योज्या । अथाऽपि कथञ्चित्किञ्चिद्विवेको स्थितयोर(व) स्थयोस्तदा स विवेकश्चासामङ्गलीनां स्वभावभूतो वा भवेश्वरेति विकल्पदृयं (१) प्रथमे तावद् दोषमाह । य एव खलु विवेकः स्वभावभूतः । स एव स्वभेदलक्षणं मुखदुःखवदिति (५b6) । द्वितीयेष्याह । परभूते च विवेकोत्पादेऽङ्गल्यः प्रसारिता एवोपलभ्येरन् (५b6) मुष्टद्यवस्थायामपीति शेषः^७ (१) किमिति । यतो नहि स्वभावादप्रच्युतस्यार्थान्तरोपादे सत्यन्यथोपलभिधभेदत्यतिप्रसङ्गात् । उष्ट्रस्याप्यर्थान्तरस्य कलभस्योत्पादेऽन्यथोपलभिधः स्यादित्यतिप्रसङ्गो वक्तव्यः । प्रयोगः पुनः । यत्रस्वस्यात्मभावादप्रच्युतं न तस्यार्थान्तरोत्पादेषि अन्यथोपलभिधः । यथोष्ट्रस्य कलभप्रादुभवेति । अप्रच्युताश्च स्वस्मात्स्वभावादङ्गल्यो विवेकोत्पादेपीति विधिप्रतिषेधाभ्यां हेत्ववकल्पनायां कारणविरुद्धकारणानुपलभिधी । नन्वित्यादिपरः । तत्वान्यत्वाभ्यामनिर्बचनीयं तदुक्तमिति वाक्यार्थः । उक्तमेतम् पुनर्युक्तमित्याचार्यः । कथमयुक्तमित्याह । नहि सतो वस्तुनस्तत्त्वान्यत्वे मुक्त्वान्यः (.) प्रकारः सम्भवती (५b7) ति सद्वस्तुग्रहणं कल्पनाशिल्पोपरिचतस्यापोहवेः सम्भवतीति प्रतिपादनाय । कुत इत्याह । तयोरि (५b8) त्यादि । प्रयोगः पुनः । यो परस्परपरिहारस्थितलक्षणो^८ तयोरेकत्यागोऽपरोपादाननान्तरीयकः । एकोपादानङ्गचापरत्यागनान्तरीयकं तद्यथा भावाभावी । यथोक्तथमंवन्तौ च तत्वान्यत्वप्रकाराविति त्वभावहेतुः । नन्वङ्गलीभ्यो मुष्टेस्तत्वान्यत्वप्रकारो मुखत्वाप्यन्यः प्रकारः संभवत्येव । न ह्यङ्गल्य एव मुष्टिः प्रसारितानाममुष्टित्वात् । नाप्यर्थान्तरं पृथक्स्वभावानुपलभिधेरिति चेदाह । अङ्गलीषु पुनरि (५b8) त्यादि । प्रतिक्षणं विनाशो विद्यते यासां इति विप्रहः । ता एव क्षणिकत्वात् तथाविधा जायन्ते येन मुष्टद्यादिवाच्या भवन्तीत्यर्थः ॥ तबेतच्च वस्तुतो न

प्रसारिताः अन्या^८ मुष्टिः । तत्र मुष्टचादिशब्दा विशेषविषया, उडगुलीशब्दः सामान्यविषयो, वीजाडङ्कुरादिशब्दवत् ब्रीहादिशब्दवच्च । तेनाङ्गुल्यः प्रसारिता न मुष्टिः (।) तद्यदि प्रागसदेव कारणे कार्यं भवेत् किञ्च सर्वः सर्वसाङ्घर्वात्, नहासन्त्वे कश्चिद्दिशेष इति ।

ननु सर्वत्र सत्त्ववेष्यं तुल्यो दोषो, नहि सन्त्वे कश्चिद्दिशेषः, विशेषे वा सद्विशेषस्तैस्तुल्याभि^{१०} न्नः स्यात्तदभावे विशेषस्यानन्वयात् । सतश्च 6a

मुष्टेरडगुलिविशेषादित्यत्रोक्तमपि प्रसङ्गात् युक्तमुक्तमित्यवसेषं । अन्यथा किमनेन यद्योऽवं कथन्तर्त्ताहि मुष्टिरडगुलीति च व्यपदेशभेद इत्यत आह । तत्र मुष्टचादिशब्दा विशिष्टविषया (५b9) विशिष्टावस्थानामेवाङ्गुलीनां वाचकत्वात् । अङ्गुलीशब्दस्तु सामान्यशब्दः सर्वविस्थानां तासामभिधायकत्वात् । यथाक्रम-
मुदाहरणद्युम्भाह । वीजाङ्कुरादिशब्दवद् ब्रीहादिशब्दवच्चे (५b9) ति । एवं शकलीकृतसकलपरपक्षः कुंचोदाशेषं परोपन्यस्तं परिजिहीषुः । परमुखेन चोद्य-
मुष्टस्थापयति (।) तद्यदीत्या (५b9) दिना । इदमस्याकृतं यथा हि तिलेष्वविद्यमानं
धृतं । तथा तैलमधिं । तद्यदि प्रागसदेव कारणे कार्यमुत्पद्यते तथा धृतस्यापि तिलेष्व
उत्पत्तिः स्यात् । असत्वात् तैलवत् । न वा तैलस्यापि तत एव धृतवत् । नहि असत्ये
कश्चिद् विशेष इति स्वभावहेतुव्यापकानुपलब्धित्वेनाभिमतयोर्व्याप्तिव्यापकभाव-
प्रसाधनप्रकार एषः ।

तदेतत् सर्वं (म) भ्यवधाय कृत्योत्थापनमभवत् इति मन्यमानः प्राह । ननु सर्वत्र सर्वस्यासत्वेष्यन्तुल्यो दोषः (५b10) । नहि सत्वे कश्चिद्दिशेष इति प्रयोगो [? प्रयोगः] पुनस्तावेव सत्वादिति हेतुविषयं^९ कृत्वा कार्यं । अथापि कश्चिद्दिशेषोस्ति तेन सत्वेषि न सर्वं सर्वस्मात् जायते तेन संदिरधविपक्षव्यावृत्तिकत्वं प्रमाणयोरिति चेदाह । विशेषे चाऽभ्युपगम्यमाने सविशेषस्त्रं गुण्यात् सत्वर-
जस्तमोरुपाद् भिन्नः स्यात् । कस्मात्स्य त्रैगुण्यस्य भावेषि विशेषस्याननुवृत्तेः कारणात् । प्रयोगः पुनः । यद्भावेषि^{११} यज्ञानवर्तते तत्समादित्यतं भिन्नं । यथा
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्यश्चेतन्यज्ञानवर्तते च विशेषस्त्रैगुण्यभावेषीति स्वभावहेतुः । एतच्चाभ्युपगम्योद्याहितं^{१२} । अधुना सत्कार्यवादे जन्मार्थं एव न युक्त इत्याह । सतश्चे (५b10) त्यादि । नैव तस्य चासत्वेनाभिमतस्य जन्मास्ति । सत्वात् । निष्पज्ञावस्थायामिवेति विशद्व्याप्तेनपलब्धिरस्य ^{१३}भनसि वर्तते । अन्यथा पुनर्जातिः प्रसञ्जयत इत्यनवस्था स्यात् । यदाह ।

सतो यदि भवेजन्म जातस्यापि भवेद् भव (१३) इति ।

सर्वात्मना निस्वभाव(व)स्थायाभिव किञ्चायते, साधनवैफल्यद्वा साध्यस्य कस्यचिदभावात् । यस्य कस्यचिदतिशयस्य तत्र कथंश्चिदसत् उत्पत्तौ^१ सोतिशयस्तत्रासन् कथं जायते, जातो वा सर्वः सर्वस्माज्जायेतेति तुल्यः पर्यनुयोगः । नातिशयस्तत्र सर्वथा नास्ति कथंश्चिदित्सत् एव भावादिति-चेत् । यथा नास्ति स प्रकारस्तत्रासन् कथं जायेत । न च सर्वथा सतः कश्चिज्जन्मार्थं इत्युक्तं । असतोपि कार्यस्य कारणादुत्पादे यो यज्जननस्व-

किञ्चच साधनानां कारणानाम्बीजतेजोजलादी^२ नां वैफल्यं प्रसज्येत साध्यस्य कर्तव्यस्य कस्यचिद्द्रूपस्याभावादिति प्रयोगः । यत्र साध्यम् किञ्चिचदप्यस्ति तत्र साधनसाफल्यं विद्यते यथा नभस्यनाधेयातिशये । न च साध्यडकिञ्चिच-दप्यस्ति कारणे व्यवस्थिते सति कार्यं इति व्यापकानुपलब्धिः । न चायमसिद्धो हेतुरिति मत्तव्यं । यस्माद् यस्य कस्यचिदतिशयस्य तत्र कारणे स्थिते कार्ये कथंचिच-द्रुत्पत्तौ^३ विष्यमाणायां सोतिशयस्तत्रासन् कथंजायेत नैव जायेतासत्वात् । व्योमेत्पलभिव दुर्ध इति व्यापकानुपलब्धिरस्य चेतसि स्थिता । अथासप्त्यति-शयो जा^४यते । तदा जातो वा तस्यासतोपि सर्वोत्तिशयः सर्वस्माज्जायेतेति तुल्यः पर्यनुयोग इति । भवतोपि घृतातिशयोपि तिलेभ्य उत्पद्येतासत्वात् । तेनाति०-शयवित्यर्थः । स्वभावहेतुप्रसङ्गः । परमतमाजाङ्कते । नातिशयस्तत्रे (६ २) त्यादिना । यथा नास्ति स कथन्तत्रासन् प्रकारो जायेतेति प्रक्षिपति । जातो^५ वा सर्वः सर्वस्माज्जायेतेति तुल्यः पर्यनुयोग इति पूर्वोक्तो दोषो न युज्यत इत्यभिप्रायः । सर्वप्रकारेण तर्हि निष्पन्नरूपातिशयोस्तीति चेदाह ।^६ न चेत्यादि (१) एवन्तावत्सदसत्कार्यवादिनोः सर्वस्मात्सर्वस्योत्पत्तिदोषस्तुल्य इति प्रनिपादितं ।

न च तयोरपि तुल्यञ्चोद्यम्ब तदेको वक्तुमर्हति । सत्कार्यवादे च न॑ कश्चिज्जन्मार्थं इति प्रसाधितं तेनायमस्तीत्यधिको दोषः । तदेवडकवाचित्परोऽभिदध्याक्षनु भो 402 यदि नाम मर्यतन्न परिहृतं भवता त्वचस्य^७ [श्व]स्तिथिः किञ्चित् स्वपक्षस्य रक्षणाय^८ वाच्यं । नहि परस्य पक्षे दूषयता स्वपक्षस्थितिरनवद्या लभ्यते । न भवति नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् । सुखादिभिर्व्यभिचारेणत्यावावनित्यत्वा^९ सिद्धविदित्य आह । असतोपि कार्यस्य कारणादुत्पादे यो यज्जननस्वभावस्तत एव तस्य जन्म नान्य-स्मादिति नियम (६ २ ३) इति । अपि शब्दः सम्भावनायां । इदं अत्रा^{१०} र्थतत्व-मविद्यमानमपि तैलं तिलेभ्य एवोत्पद्यते । तदुत्पादनशक्तियुक्तत्वात् तिलानां नान्यस्मात् तज्जननशक्तिविकल्पत्वात्तस्य । शक्तिप्रतिनियम एव च कथमिंति च पर्यनुयोगे वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यं । य एवम्भवति यथा वा तथैव प्रधाना-

भावस्तत्र च तस्य जन्म नान्यस्मादिति नियमः । तस्यापि स स्वभावनियमः^३

न्महान् एव जायते नाहडकारो महतोऽहडकारो न पञ्चतन्मात्राणीत्या^४ दि प्रक्रिया । तत्र च भवतः शक्तिप्रतिनियमावलम्बनमेव सरणं [? शरणं] । अन्यस्य परिहारोपायस्याभावात् (१) तदेतच्च न ममापि काकेन भक्षितं । तेन^५ यदुक्तश्च-ह्यसत्त्वे कश्चिद् विशेषं इति तदयुक्तिमत् । कारणसामर्थ्यासामर्थ्यकृततत्त्वात् कार्योत्पत्यनुल्पत्योः । तस्मात् पुरोनुक्रान्तयोः प्रमाणयोः सन्दिग्धविप्रक्षव्यावृत्तिकृत्वसाधनकलङ्काङ्कितो हेतुरिति । भवेदेतत्स्यापि हेतो (:) तज्जनन-स्वभावनियमः । कुतो जात इत्यत आह । तस्यापि स स्वभावनियमः । स्वहेतो^६ रिति (624) । तस्यापि स कुत इति चेदाह । इत्येवमनादिभावस्वभावनियम इति । न विद्यते आदिरस्येति विश्रहः अनादित्वाभ्युपगमाद्वेतुफलप्रकृतिपरं^७ पराया नानवस्थादोषो लघीयसीमपि क्षतिभावहृत्यन्यथाऽदौ कल्पयमाने तस्याहेतुकृत्वप्रसङ्गस्तेनास्थान एवेयमाशङ्काभ्युपगमाद्वेतु भवत इति भावः । अथवान्यथाऽयङ्ग्रस्यो व्याख्यायते (१) तिष्यर्थयेणासन्नेव तदृतिशयो जायते । न च 40b सर्वं सर्वस्माज्जायेतेति पर्यनुयोजयं । यो यज्जननस्वभावस्तत एव तस्यातिशयो-त्पत्तिरिति शक्तिनियमसमाध्यादिति कदाचित्सिद्धान्तमनाद्वृत्यापि परोभिदधात्याशङ्कायां न ममाप्येतच्छक्तिप्रतिनियमावलम्बनङ्केनविहृण्डेन निवारित-मित्यगूर्याह । असतोपी(623)त्यादि । पदविभागस्तु पूर्ववत् प्रयोगो [? प्रयोगः] पुनर्यस्य यज्जननाय समर्थं कारणमस्ति सोसन्नपि जायत एव यथातिशय-विशेषः । तज्जननाय समर्थङ्कारणमस्ति च कार्यविशेषस्येति^८ स्वभावहेतुः । तथा यो यत्राविद्यमानतज्जननसमर्थकारणः स तत्रासत्वेषि नोदेति । यथा तिलेषु धृतातिशयस्तथा चाविद्यमानतज्जननसमर्थकारणः^९ कार्यविशेषः कारण-विशेष इति व्यापकानुपलब्धिः । अपरः पर्यायः । साधनस्य लिङ्गस्य ।

सदकारणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्यस्य शर्क्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यं (114)

इत्येवमादेवेवैफल्यं । साधनस्य कर्तव्यस्य कस्यचित्संशयविपर्यसिव्यवच्छेदस्य निश्चयप्रत्ययजन्मनश्चाभावात् । सर्वं हि^{१०} साधनं विवादपदे वस्तुनि संशय-विपर्यसिवपनयन्तद्विषयश्चयप्रत्ययमुत्पादयद्विर्भाति नामानुरूपं न द्वयमप्येतत् कापिलमते सम्भवति । सदावस्थितस्य कार्यस्य हान्युपजननायोगात् । अथ

^३ सांस्यकारिका ।

मः स्वहेतोरित्यनादिभावस्वभावनियमः ।

अपि च । यदि मृत्पिण्डे घटोस्ति कथं तदवस्थायां न पश्चाद्गुप्त-
लघ्यः, तदर्थक्रिया वा । व्यक्तेरप्रादुर्भावादिति चेत् । तस्या एव तदर्थ-
क्रियादिभावे घटत्वात्तदूपः स्य च प्रागसत्त्वात्कथं घटोस्ति (१) न हि रूपान्तर-

सन्ध्ययं निश्चयः साधनवचनादनभिव्यक्तं । पूर्वमभिव्यक्तिमुपयात्यतो न
वैफल्यमिति भत्तमत आह । यस्य कस्यचिदतिसय [?शथ] स्या (६२१) भि-
व्यक्तिलक्षणस्य तत्र साध्ये निश्चयस्ये कथञ्चिददसत उत्पत्तौ प्राप्तात्साधनात्
41a सोऽतिवायस्तत्रासन्^१ कथञ्जायते । जातो वा सर्वातिशयः । समस्तसाध्य-
निश्चयाभिव्यक्तिलक्षणः सर्वस्नादन्यसाधनात् साधनाभासात् वोत्पदेतेति तुल्यः
प्रसङ्गः । पादकादिग्रतिपत्तिहेत्को^२ धूमादयः सत्कार्यविनिश्चयादभिव्यक्तिडकुर्य-
रित्यर्थः । उत्पत्य चाभिव्यक्तिमेतदुच्यते । नित्वयमविकृतरूपेषु कृतास्पदा सा
हि तत्स्वरूपलक्षणा तद्विषयज्ञानलक्षण्णा । रूपान्तरप्रादुर्भावलक्षणाभावा भवेत्स्वरूपं
तावत् अविकार्यमिति न साधनैरन्यर्वा कर्तुं शक्यते । विकारे वा पूर्वस्वभाववानिव
पूर्वरूपप्रादुर्भावशब्देत्यसत्कार्यं वाद एव समर्थितः पूर्वापररूपत्यागादितिलक्षण-
त्वात् विकारस्य । चैतन्यस्यैकत्वादपरस्तद्विषयः प्रत्ययो न भवति परस्येति
तद्रूपाभिव्यक्तिरनुपपत्ता । रूपान्तरप्रादुर्भवे च नान्यस्य किंचिदप्युपजायते
विलक्षणत्वादिति तृतीयापि व्यक्तिरसम्भविनी द्वितीयायामप्ययमनिवारितो^३ दोषः ।
तद्विषयप्रत्ययोदेष्यथर्थान्तरस्याभूतभाववैपरीत्यस्य व्यक्तेरयोगात् । न चानुप-
कारकः प्रत्ययस्य विषयः सम्भवी । तदुपकारकत्वे वा त^४स्मादेवास्योत्पत्तिरिति
लिङ्गानपेक्षा । स्वत एव साध्यनिश्चयोस्याभिव्यक्तिरिति प्राप्तं । साधनापेक्षादेव
साध्यनिश्चयात् स्वविषयज्ञानोत्पादेनैवोक्तेष्टातिश्योत्पत्तिलक्षणास्थिरेषु लब्धा-
स्पदेति प्रतिपादितं सर्वदा वा भवेत् । लिङ्गास्यापि सदा सन्निहितरूपत्वात् ।
लिङ्गज्ञानपेक्षायामपि तुल्यः । तस्यापि सत्वे वादिनः स^५र्वकालास्तित्वादिति ।

अपि वेत्यादिना सत्कार्यवादनिराकरणे कारणान्तरभाव । तदवस्थायामिति
41b (६२४) (१) मृत्पिण्डावस्थायां पश्चाद्गुप्तभिव्यक्तावस्थायामिति तदर्थक्रियेति^६ घट-
साध्योदकधारणविशेषाद्यर्थक्रिया । व्यक्तेरविशिष्टसंस्थानाया अप्रादुर्भावादिति
चेत् । परमतासङ्गका[?शङ्का] तस्या एवेत्यादि प्रतिविधानं । एतदुक्तमभवति ।
पीदादिसन्धिवैशविशेषावच्छिन्न एषोर्थक्रियाविशेषकारी किंचित् मृदुकारो
घट इत्युच्यते नान्यः । स चेत् प्रागपि मृत्पिण्डावस्थायामपि तदाव्यक्तावस्थायामिति
तदर्थक्रियोपलब्धौ स्यांतां । न च भवतस्तस्माभास्त्वेवासाविति निश्चयः समाशी-

स्य सत्त्वे रूपान्तरमस्ति । न च रूपप्रतिभासभेदे वस्त्वभेदो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । तस्माद्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्वभा॑वाऽनुपलब्धिः स नास्त्येव । न हि तस्य तत्स्वभावस्थितावत्तुपलब्धिः स्थितिश्चासत्त्वं । परस्परन्तथस्थितयोरेव दुःखसुखयोरिति व्याप्तिर(स)द्वयवहारनिश्चयेनानुपलब्धिविशेषस्य तेनानुपलब्ध्या कस्यचिद्वयवच्छेदं प्रसाधयता तस्य यथोक्तोपलब्धिलक्षणप्राप्तिरूप(ता) दर्शनीया । उपदश्यानुपलब्धिभिर्देशासमर्थनं स्वभावा॑व नुपलब्धौ व्यापकानुपलब्धावपि (१) धर्मयोग्याप्यव्यापकभावं प्रसाध्य व्यापकस्य निवृत्तिप्रसाधनं समर्थनं (१) कारणानुपलब्धावपि कार्यकारणभावं प्रसाध्य कारणस्य निवृत्तिप्रसाधनं समर्थनं ।

यतां किमलीकनिर्बन्धेनेति । अवस्थानुभावादसावप्यस्तीति चेदह । नहि रूपान्तरस्य भावे रूपान्तरमस्ति (६ २ ५) ।^३ पीत इव नीलमिति विश्वव्याप्तोपलब्धिरकूता । न चावस्थावस्थात्रोरभेदादसिद्धो हेतुरिति गर्जितव्यं । यस्मान्न च रूपप्रतिभासभेदेवि वस्तुभेदो युक्त^४ (,); अतिप्रसङ्गात् । रूपप्रतिभासभेदग्रहणमुपलक्षणार्थं । तेनार्थक्रियाभेदोप्यभ्युपगत्तव्यः । एवं मन्यते । यदि भिन्नप्रतिभासि ज्ञानं भेदं साधयति तदा^५ सुखदुःखमोहनां असङ्कीर्ण भेदव्यवस्था भवेत् । नान्यथा तथा च मृत्यिण्डधटयोरपि परस्परमत्यंतम्भेद इति प्रतिज्ञानीमहे । भिन्नाकारज्ञानयरि०-च्छेद्यत्वात् । परस्परासम्बविकार्यकारित्वाच्चसुखादिवदिति स्वभावहेतु । अन्यथा सुखादीनामपि परस्परमभेदप्रसङ्गः शक्तिव्यक्तिवत् । विशेषो वा वाच्य इति ।^७ तस्मादित्युपसंहारः । नहि तस्य घटादेस्तस्मिन्द्वयलब्धिलक्षणप्राप्ते स्वभावे स्थितौ सत्यामनुपलब्धिर्युज्यते । अथापि भवति तदाऽस्थितिश्च तस्मिन्स्वभावेतत्वमत^८-स्वभावत्वमुपलब्धिलक्षणप्राप्तात्स्वभावादेकान्तेन भेदं इति यावत् ।

एवं स्वभाव(१)नुपलब्धौ साधनाङ्गासमर्थनं प्रपञ्चेनाभिधाय परिशिष्टास्वनुपलब्धिष्वाचिद्यसुराह^९ । व्यापकानुपलब्धावि (६ २ ८) त्यादि । धर्मयोर्यथा शिशपात्ववृक्षत्वयोद्यायिव्यापकभावं केनचित्प्रमाणेन प्रसाध्य व्यापकस्य वृक्षत्ववर्द्धिवृत्तिप्रसाधनं समर्थनं साधनाङ्गस्येत्यध्याहारः । यथा नास्त्यत्र शिशपा वृक्षाभावादिति । ननु तत्र स्वभावानुपलब्ध्यैव तदभावः सिद्धति तत्किमनया । नहि निष्पादितक्रिये कर्मणां^{१०} विशेषाधायि साधु साधनमभवति । साधकतमङ्गकरणमिति (पाणिनि: ११४।४२) वचनात् अनविधातार्थाधिगमस्तुपञ्च ग्रन्थानुकृतमज्ञातार्थप्रकाशो वेति । सत्यमेतत् । तथाहि नेयं सर्वत्र प्रयुज्यते । किन्तर्हि व्योमगतत्रपादिमात्रे यत्र सालसरलपलाशिंशिशपादपभेदादधारणग्रास्ति तत्र । सर्वथा यत्रैव^{११} व्याप्ता-

तद्विरुद्धोपलब्धिविषयपि द्वयोर्विरुद्धयोरेकस्य विरुद्धस्योपदर्शनं समर्थनं ।
एवमनुपलब्धौ साधनाङ्गस्थासमर्थनं साधनाङ्गावचनं तद्वादिनो निग्रह-
6b स्थानसमर्थं ने तस्मिन्लघ्याध्यासिङ्गेः ॥ त् ॥
अथवा साध्यते तेन परेषामप्रतीतोर्थं इति साधन त्रिरूपहेतु

भावो न निश्चीयते क्वचित् कुत्तिविचद् भग्नितिनिमित्तात् तत्रैवेयं प्रयुज्यते । कारण-
नुपलब्धिरपि यत्र कार्यभावो न निश्चीयते तत्रैव प्रयोक्तव्या नान्यत्र वैयर्थ्यात् ।
यथा सन्ततमसे धूमाभावानिश्चये नास्त्यत्र धूमोऽग्न्यभावादिति । कार्यभावे संशयात् ।
कारणभावे च निश्चयात् । स्वभावविरुद्धोपलब्धिरपि संगविषयभावावस्थित-
गात्रस्पर्शवालाकलापाकुलानलालीढ एव व्योमादिमात्रवर्तनिदेशे प्रयोक्तव्या ।
कारणविरुद्धोपलब्धिविश्वाप्यदृश्यमानकमारोमोदगः भद्रन्तवीणादिभेदभावाभा वाक्य-
शक्यगानुसमीपावस्थितपुरुषसमाकान्तभूतल एव प्रकृतेनान्यत्र वैफल्यात् । अनया-
42b दिसा [? दिशा] अन्यासामप्यनुपलब्धीनाम्न्योऽगविषयोऽनुसर्तव्य इति । तेषां स्वभाव-
व्यापककारणानां । विरुद्धास्तेषामुपलब्धयस्तस्तिव्यति विग्रहः । द्वयोर्विरोधयोर्म-
ध्ये एकस्योपदर्शनं । द्वौ पुनर्विरोधावविकलका^१ रणस्य भवतोन्यभावे भावः ।
परस्परपरिहारस्थितलक्षणश्च । अनया दिशा स्वभावविरुद्धकार्योपलब्ध्यादिविषयपि
साधनाङ्गसमर्थनं सुज्ञानमेवेति नोक्तं । तथा^२पि किञ्चिचन्मात्रप्रयोगभेदादेका-
दशानुपलब्धव्यतिरिक्तास्त्वपि कारणविरुद्धव्याप्तोपलब्धिकार्यविरुद्धव्याप्तोप-
लब्धिव्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिकार्यविरुद्धका^३र्योपलब्ध्यादिषु साधनाङ्गसम-
र्थनसुक्तम्बेदितव्यं । तासां पुनरुदाहरणानि यथाक्रमं । नात्र धूमस्तुषारस्पर्शात् ।
नेहप्रतिबद्धसामर्थ्यनियमिनकार^४णानि सन्ति तुषारस्पर्शात् । न तुषारस्पर्शोऽत्र
धूमात् । नेहप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति धूमादिति ।

हेतुकार्यविरुद्धाप्तभावो व्यापक^५कार्ययोः ।

विरुद्धकार्ययोरन्यः प्रतिषेधस्य साधकः ॥ (१५)

नेह धूमो हिमस्पर्शात् समर्थनाग्निकारणं ।

नेह धूमाद्विमस्पर्शो न शक्यं शीतकारण (१६) मिति

(—) सङ्ग्रहश्लोकौ ।

एवं तत्त्वदेकेन प्रकारेणासाधनाङ्गवचनत्वादिने निग्रहस्थानमिति प्रतिपादितं ।
प्रकारान्तरेणापि तदेवोपपादयति । अथवेत्यादि^६ (6b1) न चेति समुदायश्चायमत्रा-
वृत्या पूर्वोदितार्थपरित्यागेनार्थान्तरसमुच्चये वर्तते ॥ न तु धवस्थित्याथवा खविर-
434 भित्यादाविव पूर्वोर्ध्वारित्यागेन विकल्पादिविव^७वस्थार्थस्य विवक्षितत्वात् । इह

वचनसमुदायः । तस्याङ्गं पक्षधर्मादिवचनं तस्यैकसाध्यवचन-
साधनाङ्गवचनं, त^१दपि वादिनो निग्रहस्थानं, तदवचने हेतुरूपस्यैवा-
वचनमवचने च सिद्धेरभावात् ॥ त् ॥

अथवा तस्यैव साधनस्य यन्नाङ्गं प्रतिज्ञोपनयनिगमनादि तस्या
साधनाङ्गस्य साध^२नवाक्ये उपादानं वादिनो निग्रहस्थानं, व्यर्थाभिधा-
नात् ॥ त् ॥

च पर्याप्ते साधनशब्दः करणसाधनः । इहाङ्गशब्दोऽवयववचनः पूर्वस्मिन्कारण-
वचन इति विशेषः । त्रिरूपहेतुवचनं समुदायग्रहणेन तेषु लक्षणादिवचनानां
साधनत्वं तिरयति । स्याद् बुद्धिः साधर्म्यवति प्रयोगेनासपक्षे हेतोरसत्वमुच्यते ।
वैधर्म्यवति च न सपक्षसत्वमनन्तरं भेदं निषेधमानत्वात् । तत्कथन्तस्यैकस्याप्य-
वचनमसाधनाङ्गवचनमित्येतत्र वक्ष्यमाणे व्याहतमिति । एतच्च नैवमेव हि
व्याख्यायते । त्रिरूपो हेतुरर्थात्मकः ।^३ परमार्थतोवस्थितस्तस्य वचने ये प्रकाशके
पक्षधर्मवचनं सपक्षसत्ववचनं पक्षधर्मवचनं विपक्षसत्ववचने वा तथोस्समुदायः तस्य
व^४चनद्वयसमुदायस्याङ्गम्यक्षधर्मादिवचनमिति पक्षधर्मवदनन्तावदविचलमितरयोः
त्वन्यतरान्यतरत् कादाचित्कं । तेन वचनद्वयसमुदायरूपस्याङ्गिनोङ्गं द्विविधमेव
सदा तस्येदानीभाङ्गस्यैकस्याप्यवचनमसाधनाङ्गम्बवचनं । न केवलं द्वयोः प्रथम-
व्याख्यानुसारेणेत्यपि शब्दात् । द्वयोर्हेतुवचनं तृष्णीभावः । स चोक्तोऽप्रतिभया
तृष्णीभावादिति पर्याप्तान्तरमप्याह ।

अथवे (6b) त्वादि । तस्यैवेति त्रिरूपवचनसमुदायस्य यन्नाङ्गं नावयवः ।
कथं पुनः प्रतिज्ञादीनामसाधनाङ्गत्वमिति चेत् । उच्यते । प्रतिज्ञावचन-
साधनं । साक्षात् पारंपर्येण वा तस्याः सिद्धेरनुत्पत्तेः तथाहृत्यर्थ एव प्रतिकर्त्ता-
र्थङ्गमयति । नाभिधानमर्थप्रतिबन्धविकल्पात् तस्मात् प्रतिज्ञावचनं हेतु-
वचनं वा न साक्षात् साधनमर्थसिद्धौ । संशयश्च पक्षवचनादर्थे दृष्टोऽनि
निश्चयसत्तदौषिन न साक्षात् साधनं । स्यान्मतं संशय एवासिद्धः पक्षवचनाङ्गादि-
प्रतिवादिनोर्निश्चितत्वादथान्येषां भवति । एवं सति कृतकर्त्तादिवचनेष्यव्युत्पं
[?व्युत्पन्]^५नानां संशयो भवतीत्यनेकात्मः । तदेतदसम्बद्धं । वादिप्रतिवादिनो
हि निश्चितत्वमेकस्मिन् वा धर्मजनित्यत्वादिके प्रत्याययितुमारब्धे भवेत् प्रत्यनीक-
धर्मद्वये वा ॥^६ न तावदेकस्मिन् विवादाभावतः । साधनप्रयोगानर्थक्षयप्रसङ्गात् (१)
नायि प्रत्यनीकधर्मद्वये वस्तुनो विरुद्धधर्मद्वयाध्यासप्रसङ्गात् । यदाहर्थेकस्मिन्व-
स्तुनि प्रभा॑णवलेन विरुद्धौ धर्मौ वादिप्रतिवादिभ्यां निश्चितौ भवतस्तदा तद्वस्तु

द्विचात्मकं प्राप्तं । अथ न प्रमाणसामर्थ्यात् ती निश्चितावपि तु स्वस्मात्स्व-
स्मादाग्नात् । एवमपि तु धर्मयोः प्रमाणेन निश्चयात् कथम् पक्षवचनात् संशयो
भवतीति वाच्यं । तस्मात् पक्षवचनं न साक्षात् साधनं । नापि पारम्पर्येण सांध्या-
भिधायकत्वेनासिद्धे हेतुदृष्टान्ताभासोवित्तवदशक्यसूचकत्वात् । हेतुवचनन्तु शब्द-
सूचकत्वात् शक्तिः साधनिष्ठं सदोच्यते साधनाङ्गम्प्रतिज्ञावैचनत्वे सति
साधनोपकारकत्वद्वेतुवचनवत् । साधनविषयप्रकाशनद्वारेण च प्रतिज्ञासाधनम-
नुगृहणाति । अन्यथाहृच्चिष्यं तत्साधनं प्रवर्तते । ज्ञानात्ममनःसञ्चिकवर्दीनामपि
साधनोपकारकत्वमतो वचनत्वे सतीति विशेषणं । इतत्त्वं साधनाङ्गसाधनविषयप्रकाश-
44a कञ्जनं च तदन्तरङ्गं साध्यसिद्धांवाङ्गं । को वा विषयोपदर्शनस्योपयोगो यदि
हृचनेन विना न साध्यसिद्धिः स्यात् । सर्वं सोभेत् [? शोभेत्] यावता विनाप्यनेन
यावत् । (य:) कश्चित्कृतकः स सर्वोऽनित्यो यथा कुम्भादिः¹ शब्दशब्दं कृतक इत्यनु-
क्तेषि पक्षशब्दोऽनित्यं इत्यर्डिङ्गमात्र एव । तस्मादस्य निर्देशो निरर्थक एव । स्यादव्यं
विपर्यासो यदि हेतुव्यापारविषयोपदर्शनाय पक्षवद्² वचनश्चैव प्रयुज्यते तदा कथम्पक्ष-
समाश्रयलब्धव्यपदेशा । पक्षधर्मत्वादयः सम्पदान्ते । तेषु वा निश्चितात्मसुसम्भूत-
सामर्थ्यात् पक्षगतिरसम्भाव्यैव । सामर्थ्यैलभ्यपक्षबलेन पक्षधर्मत्वादयः सम्पदान्ते
इत्यप्ययुक्तं । तेषांसत्सु सामर्थ्यैलभ्यस्यैव पक्षस्यासम्भवात् । अन्योन्याश्रयं चेदपक्ष-
धर्मत्वादिसामर्थ्यैधातपक्षबलेन पक्षधर्मत्वादयः सम्पदान्ते । पक्षधर्मत्वादिबलेन
च पक्ष इति । तदत्रोच्यते । न खलु साधनकाले पक्षधर्मत्वादिविकल्पोऽस्ति केवलं
यत्रैव जिज्ञासितविशेषे धर्मिणं शब्दादौ तु च करीशादिस्थगिततेजसि वा कुण्डादौ
यो धर्मः कृतकत्वदूसत्वादिलक्षणोनुमानतः प्रत्यक्षतो³ वा प्रतीयते । प्रत्यायते
वा । तद्विशेषयोगितया वा निश्चितेऽपरस्मिन्दृष्टमहानसादावस्थितत्वेन स्मर्यते
तद्विशेषविरहिणि वा गगनसागरादौ नास्तित्वेनैव स्मर्यते । स वस्तुधर्मत्वैव
विनापि पक्षधर्मत्वादिव्यपदेशेन तत् धर्मिणं जिज्ञासितधर्मविशिष्टं सामर्थ्यदिव
प्रतिपादयति । स चास्य सामर्थ्यविषयः पक्ष⁴ इति गीयते । ततः पक्षत्वात् तत्समाश्रय-
भाविन्यो यथेष्टपक्षधर्मत्वादिसङ्गाः शास्त्रेषु संव्यवहारार्थम्प्रतन्यत्ते । यदि वा प्रत्या-
44b लोचनप्रकरणबलात् साधनकांलेषि भवन्तु पक्षधर्मत्वादिविकल्पाः । कथं योहि
वस्तुनो धर्मो वादिना विवा(द)स्पृहीभूतधर्मविशिष्टतया साधयितुमिष्टः स पक्षस्तत्स्य
योन्यो धर्मः स पक्षधर्मः ।¹ प्रकृतसाध्यधर्मसामान्येन च समानोर्धः सपक्षः । तद्विरही

वासपक्ष इति । यस्यापि हि साधनकाले पक्षप्रयोगोस्ति तस्यापि न वाद्यकाण्डमेव पक्षं जातेऽनित्यः शब्द इति । कस्तु प्रस्तावान्तरेना [?रेणा]पि प्रकरणबलेनैव पक्षधर्मस्तवाद्योपि वक्तव्या (:) । तच्च पक्षप्रयोगदूषकस्यापि समानं । तस्मात्प्रतिज्ञावचनं न साधनां^३गं ।

उपनयनिगमनवचनन्तु यथा न साधनाङ्गन्तथोच्यते ॥ तत्रतावदुदाहरणा-पेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साधनस्योपनयः (न्या० सू० १२।३८) । यथा त^४थेतिप्रतिबिम्बनार्थः किम्पुनरत्र प्रतिबिम्बनन्दृष्टान्तगतस्य धर्मस्याव्यभिचारत्वे सिद्धे । तेन साध्यगतस्य तुल्यधर्मता । एवञ्चायज्ञकृतक इति साध्येन सह सम्भव उपनयार्थः । ननु च कृतकत्वादित्यनेन सम्भव उक्तः । नोक्तः । साध्यसाधन-धर्ममात्रनिर्देशात् । साध्यसाधनधर्ममात्रनिर्देशः कृ०तकत्वादनित्यः शब्दो भवति । तत्युनः शब्दे कृतकर्त्वमस्ति । नास्तीत्युपनयेन सम्भवो गम्यते । अस्ति च शब्दे कृत-कत्वभिति । तथा च हेतुवचनाद् भिन्नार्थप्रतिपाद^५कत्वसुपनयस्याभिन्नरूपत्वे प्रसिद्ध-पर्यायव्यतिरिक्तत्वे च सति हेतुवचनोत्तरकालमुपादीयमानत्वात् दृष्टान्तवचन-वदिति शक्येत अनुमातुं ।

हेत्वपदेशात्^६ प्रतिज्ञायाः पूनर्वचननिगमनं (न्या० सू० ११।३९) । प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनभिति प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्याशेषप्रभाणोपपत्तौ विपरीत-प्रसङ्गप्रतिषेधार्थं यत्युनरभिधानं^७ तन्निगमनं । न पुनः प्रतिज्ञाया एव 452 पुनर्वचनं । किङ्कारणं यस्मात्प्रतिज्ञासाध्यनिर्देशः सिद्धनिर्देशो निगमनभिति । पुनः शब्दश्च नानात्वे दृष्टः (।) पुनरियमचित्रप्रभा निःश्चरति । पुनरिदङ्गान्ध-वर्वनगरं दृश्यत इति । अत्र च सामर्थ्यादिपनयानन्तरभावी हेत्वपदेशो गृह्यते । न प्रतिज्ञानन्तरभावी । असम्भवात् । नहि कश्चित्प्रतिज्ञानन्तरं हेत्वपदेशान्निगमनं प्रयुक्ते । अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् । तस्मादनित्यः शब्द इति । अतश्च प्रतिज्ञार्थ-वाक्याद् भिन्नार्थं निगमनवचनं । प्रतिज्ञावाक्याद् भिन्नरूपत्वे सति हेतुवचनोत्तर-कालमभिधीयमानत्वात् दृष्टान्तवचनवत् । न च साध्यार्थप्रतिपादकनिगमनं । शब्दान्तरोपात्स्यावधारणरूपेण प्रवृत्तत्वात् । योथ॑मागच्छत्ययं विषाणीति केनचिद्गुक्ते तस्मादनश्व इत्यादिवचनवत् । तस्माच्छब्दसहितं वाक्यम्बिचार-विषयाय प्रसाध्यार्थप्रतिपादकश्च भवति । का॒रणोपदेशोत्तरकालमुपात्तत्वात् । दृष्टान्तः पूर्ववत् । तदेतत् प्रतिषिद्धते न खल्वेवं प्रयोगः क्रियते । अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् । प्रतिज्ञाप्रयोगस्यानन्तरं निराकृतत्वात् । अपि तु कृतकः शब्दः । यद्यच्चैवं स सर्वोऽनित्यो यथा कलशादिः । यो वा कृतकः स सर्वोऽनित्यो यथा घटादिः ।

तथा च कृतकः शब्द इत्येवमुभयथा यथेष्टं प्रयोग(ः) कियते । साध्यसिद्धेशभ-
यथापि भावात् । तत्र यदि कृतकः शब्दो यश्चैवं स सर्वोऽनित्यो यथा घटादि-
४५b रित्यभिधाय तथा कृतकः शब्द इति प्रतिर्बिबनार्थं मुपनयवचनमुच्यते । तदेव[? दि]-
दमनर्थकं¹ विनाप्यनेन प्रतिर्बिबनेनानन्तरोक्तप्रयोगमात्रात् प्रतीतिभावात् ।
साधनञ्च यदनर्थकं न तत्साधनवाक्ये विद्वद्भिस्यादेयं । तद्यथा दशादाङ्गादि-
वाक्यं तथा^२ चानर्थकं प्रतिर्बिबनार्थमुपनयवचनमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धेः ।
स्वार्थानुमितावप्यमेव न्यायो दृष्टो नहि कश्चित्सचेतनः कृतकर्त्वस्य भावं शब्दे
गृही^३त्वा तस्य चाविनाभावित्वमनुस्मृत्य तथा च कृतकः शब्द इति प्रतिर्बिबनार्थं-
करोति । अथापि यः कृतकः स सर्वोऽनित्यो यथा घटः । तथा च कृतकः शब्द
इति सम्भवप्रदर्शनार्थमुपनयवचनमुच्यते । तदेवद् द्वयमप्यडग्नीकुर्मः । प्रतिज्ञा-
नन्तरभाविनस्तु साधनमात्रनिर्देशमनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्येवं न प्रतिपद्यामहे ।
प्रतिज्ञायाः प्रयोगाभावात् । ततश्चोपनयस्यावयवान्तरत्वप्रतिपादनायोक्तो
हेतुरसिद्धोरगदष्टत्वाङ्गातावशक्त एव । यत्^४ पुनरिदं सिद्धार्थनिर्देशलक्षणं निग-
मनं पौनश्चक्यपरिहाराय वर्ण्यते तत्त्वैवोपपद्यते विना निगमनेनार्थसिद्धेरेव पञ्चा-
वयवसाधनवादिनोऽनुपत्तेः^५ अन्यथा निगमनात् प्रागेवार्थस्य सिद्धत्वात् वर्ण्यतया
न साधनाङ्गान्विगमनमध्याप्नोति । ततश्च नेदमुपादेयं साधनवाक्ये सिद्धमनित्यस्व-
मुच्यते । निगमनं तु प्रतिविषयस्यार्थस्याश्रोपयप्रमाणोपपत्तावदोषावयवपरामशेनाव-
धारणार्थम्^६नित्य एवेति प्रवर्त्तत इति । यदि तर्हि प्रमाणान्तरव्यपेक्षा नास्ति तत्तर्हि
४६a (साध्यं) सामर्थ्यादिवधार्यत एव । तथाहि यद्कृतकन्तदनित्यमेव । यथा कुण्डादि-
शब्दश्च कृतक^१ इत्येवमनि(त्य)त्वाविनाभाविनः कृतकत्वस्य शब्दे भावस्थातो
तत्सामर्थ्यदिवानित्यः शब्द इति निश्चयो भवति ( ) । तदस्य वचनं सामर्थ्यं प्रतीता-
र्थप्रत्यायकत्वात् पुनरुक्तमनु^७पादानार्हञ्च । त चात्र विषययप्रसङ्गस्य लेशोप्या-
शङ्ककथते । येन तद्वचनञ्छेदाय सकलमेतस्योपादानं स्यात् । अनित्यत्वेनवै कृतकत्वस्य
व्याप्तिप्रसाधनात् । प्रयोगस्तु^८ ( ) यत्सामर्थ्यात् प्रतीयते न तस्य वचनम्ब्रेक्षावता
कर्त्तव्यं । तद्वचनम्पुनश्चतम्भा तद्यथा गेहे नास्ति कुमारो जीवति चेत्येतत्सामर्थ्यात्
प्रतीयमानस्य तद्वहि^९भावित्य वचनं । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकतद्वचनसामर्थ्यञ्च
प्रतीयते तस्मादनित्य एवेत्येवमादिना पुनः सिसाध्यिषितोर्थः प्रथमसाध्यापेक्षायाः
व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्द्वितीयसाध्यापेक्षाया च स्वभावहेतुः । अत एव निगमनस्या-
वयवान्तरत्वप्रतिपादनायोक्ता हेतुवोऽसिद्धाः । तदप्येतेनवै प्रत्युक्तं । यदाह ।

प्रत्ययेक(?) प्रतिज्ञादीन्वाक्यार्थप्रतिपत्तये ।

अन्वयव्यतिरेकवचनयोर्वा साधर्म्यवति (वै)धर्म्यवति च साधन-
प्रयोगो [?ग] एकस्यैवाभिधानेन सिद्धेर्भावात् द्वितीयस्या^३सामर्थ्यमिति
तस्याप्यसाधनाङ्गस्याभिधानं निग्रहस्थानं व्यर्थभिधानादेव ।

ननु च विषयोपदर्शनाय प्रतिज्ञावचनमसाधनाङ्गमप्युपादेयमेव ।
न (1) वैयर्थ्यादसत्यपि^४प्रतिज्ञावचने यथोक्तासाधनवाक्याङ्गवत्येवेष्टार्थ-
सिद्धिरियपार्थकं तस्योपादानं (1) यदि च विषयोपदर्शनमन्तरेण प्रतीते-
रूपत्तिः (1) कथञ्च प्रतिज्ञासाधनादयः ।^५ न हि पक्षधर्मादिवचनस्यापि
प्रतीतिहेतुभावादन्यः साधनार्थः स प्रतिज्ञावचनेषि तुल्य इति कर्थं न साधनं
(1) केवलस्यासामर्थ्यादसाधनत्वमिति चेत् । तत्तुल्यं पक्षं^६धर्मर्वचन-
स्यापीति तदपि न साधनावयवः स्यात् । नहि पक्षधर्मवचनात् केवला
प्रतिपत्तेरूपत्तिः । एतेन संशयोत्पत्तिः प्रत्युक्ता (1) पक्षधर्मवचनादपि
केवलादप्रदर्शि^७ते सम्बन्धे संशयोत्पत्तेः । तस्माद्वयर्थमेव साधनवाक्ये
प्रतिज्ञावचनोपादानं वादिनो निग्रहस्थानं ॥ त् ॥

प्रोच्यमानज्ञिगमनं पुनरुक्ततम् जायते ॥ (१७)

विप्रकीर्णश्च वचनैर्नैकोर्थः प्रतिपाद्यते ।

तेन सम्बन्धसि^८धर्यर्थम्वाच्यज्ञिगमनं पृथग् (११८)

इत्यलमतिप्रसारिष्या कथया ॥०॥

अन्वयव्यतिरेकयोर्वेति पर्याप्तान्तरकथनमुपादानमिति (न्या० सू० २।१।१२)
वर्तते द्वितीयस्यासामर्थ्यं जातायाः^९सिद्धेः पुनरजन्यत्वात् । (प्रमाण-)समुच्चय
टीकाकारास्त्वाहुः नन्वि (6b4)त्यादि । ने (6b4)त्याद्युत्तरः । यदि चेत्युपचय-
हेतुः । साधनावयवः प्रतिज्ञां प्राप्नोति नियमेन साध्यप्रतीतिनिभित्तत्वत् 46b
पक्षधर्मादिवचनवत् । सन्दिग्धव्यतिरेको हेतुरिति चेदाह । नहि पक्षधर्मवचनस्या-
पीति (6b6) । तत्तुल्यमिति विरुद्धानैकान्तिकयोः पक्षधर्मसद्भावेष्यगमकत्वात्^१ ।
तत एव संशयो [? संशयो]त्पत्तेः पक्षधर्मवचनम् साधनं साधारणादिवचनवरीदिति
चेदाह । एतेन (6b7) तत्तुल्यमित्यादिना संशयोत्पत्तिः प्रत्युक्तेति । एतदेव व्यनक्तिः
पक्षधर्मवचनादपीति । तदनेनानन्तरस्य हेतोर्यभिचारङ्गकथयति ।

ननु च पक्षधर्मस्य श्रावणत्वादेवप्रदर्शिते सम्बन्धेनैव साधनावयवत्वमतो विपक्ष-
त्वाभावात् व्यभिचारः । प्रदर्शिते तु सम्बन्धे साधनावयवत्वं तदा च तस्मात् संशयो
नास्तीति सुतराशानेकान्त इति ॥ एवं मन्यते । पक्षवचनेषि तुल्यमे (6b6)तदिति
तदपि साधनं स्यात् । अथ प्रतिपद्येता सत्यं स्याद्यावि साध्यं स्याद्य चास्त्वयतः

अथवा साधनस्य सिद्धेर्यन्नाङ्गं (अ)सिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिको वा हे^४त्वाभासः तस्यापि वचनं वादिनो निप्रहस्थानमसमर्थोपादानात् । तथा साध्यादिविकलस्यान्वयाप्रदर्शितान्वया (?) तैरपि वृष्टान्ताभासस्य साधनाङ्गस्य वचनमपि वादिनो निप्रह^५स्थानमसमर्थोपादानादेव । नहि तैर्हेतोः सम्बन्धः शक्यते प्रदर्शयितुमप्रदर्शनादसा(म)श्च ॥१॥

अथवा सिद्धिः साधनं तदङ्गं धर्मा यस्यार्थस्य विवादाश्र(य)स्य
७२ वादप्रस्तावहे^६ तोः स साधनाङ्गः (१) तद्व्यतिरेकंणापरस्याप्यजिज्ञासितस्य
विशेषस्य शास्त्राश्रयव्याजादिभिः प्रक्षेपो मोपगच्छ परव्यामोहनालु-
भाषणशक्तिविद्यातादिहेतोः । तदप्यसाधनाङ्गवचनं, वादिनो नि
प्रहस्थानमप्रस्तुताभिधानात् ।
एभिः कथाविच्छेदं एव । तथा विशेषसहितस्यार्थस्य प्रतिवा-

साध्यसिद्धः । न च निष्पादितक्रिये दारूण दात्रादयः कञ्चनार्थं पुष्पन्ति । अप्रदर्शिते
तु संबन्धे संशयोत्पत्तिहेतुत्वादिदमुक्तन्तत एव संस्थी[?] संशयो[?] त्वत्तेरिति ।
यद्येवं न तर्हि तत्प्रयोगमत्तरेण साध्यसिद्धेरभाव इति व्यर्थं एव तत्प्रयोगः स्यात्
अन्यथा कः पक्षवचनं साधनादपाकर्तुं समर्थः । ततश्च त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थ-
मनुमानमित्यादाचार्यवचो व्याहन्त्येत । कथं तर्हर्षुक्तं ।

पक्षधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तेरन्यवर्जनमिति नास्ति विरोधः । पक्षधर्मत्वसंबन्धा-
भ्यां साध्यस्योक्तिप्रकास [? प्रकाश]नमाक्षेपस्तस्मादवन्येषां पक्षोपनयवचनादीना-
मुपादेयत्वेन साधनवाक्यवर्जनमिति व्याख्यानात् । विवरणेष्यमर्थो यस्मात्
पक्षधर्मत्वसम्बन्धवचनमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यास्विवक्षितार्थसिद्धिकारणं युक्तं नान्यत् ।
४७२ तस्मादनुमेयस्योपदर्शनार्थं सिद्धयर्थं पक्षवचनमुपादेयं नान्यादित्युपस्कारः । पक्ष
उच्यते आक्षिप्यते प्रकाशयते अनेनेति पक्षवचननिवृण्यं लिङ्गं । आक्षेपो ह्यमि-
धानतुल्य इति वचनमित्युक्तं वचेर^७नेकार्थेत्वाद्वा । अस्माकं तु (१)

तत्रानुमेयनिर्देशो हेत्वर्थविषयो मत (१९)

इत्यपि वचनं विरुद्ध्यते । यस्मा

तत्रेति तर्कशास्त्रस्य सम्बन्धोत्त्राभिधीयते ।

प्रयोगस्य तु सम्बन्धे बहु स्यादसमैजसं ॥ (२०)

तस्यैव प्रकृतेष्वत्मेतत्त्वास्यैव लक्षणे ।

परविप्रतिपत्तीनान्निषेधाय विशेषत (११२)

इत्यलं प्रसङ्गेन ॥०॥

तद्भावरूपं साधनमङ्गन्त्वमो विषयित्वेन । यस्यार्थस्य प्रस्तुतस्य स साध-

दिनोऽजिज्ञासितत्वात् । जिज्ञासायामदोषो जिज्ञासितं पुनरर्थस्य अन्यस्य प्रसङ्गपरं परया ये^२ ष (?) पश्चादिना वहिःप्रतिवादिनः । प्राशिन-कानाऽच्च न्यायदर्शिनामिति । एभिः कथाविच्छेद एव करणीयो, नहि कश्चिदर्थः क्वचिच्कियमाणप्रसङ्गे न प्रयुज्यते । नैरात्म्यवादिनस्तु तत्साधने नृत्यगीत्यादेर^३पि तत्र प्रसङ्गात् । यथा प्रतिज्ञाभिधानपूर्वकं कश्चित्कुर्यात् । नास्त्यात्मेति वर्यं बौद्धा ब्रूमः । के बौद्धाः । ये बुद्धस्य भगवतः शासनमभ्युपगताः । को बुद्धो भगवान् (।) यस्य शासने^४ भद्रन्ताश्वघोषः प्रब्रजितः । कः पुनर्भद्रन्ताश्वघोषः (।) यस्य राष्ट्रपालं नाम नाटकं (।) कीदृशं राष्ट्रपालं नाम नाटकमिति (।) प्रसंगं कृत्वा नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधार इति ।^५ पठेन्नृत्येद् गायेच्च । प्रतिवादी तत्र सर्वप्रसंगं नानुकर्तुं समर्थ इति पराजितः स्यादिति । सत्यसाधुसम्मतानाम्बिदुर्धां तत्त्वचिन्ताप्रकारः । न चैवं प्रस्तुतस्य पर्यवसानं स^६ भवति अनिश्चयफलतत्वाद्नारम्भ एव वादस्य ।

कथंच्चैवं यथपराजयौ प्रतिवादिनोप्य(न)नुभाषणस्यैवं प्रकारस्य प्रसंगस्य विस्तरेणानुभाषणव्याजेन सम्भवादनि^७ शिततत्वात् । तस्मात्प्रतिज्ञावचनमेव तावच्च न्यायां कुतः पुनर्स्त्राजिज्ञासितविशेष-प्रसङ्गोपन्यासः । तद्वायाप्रसङ्गवितथप्रलापश्च । सर्वश्चार्थं प्रकारो दुर्मतिभिः शठैर्न्याय^८सामर्थ्येनार्थप्रतिपादनेऽसमर्थैः प्रवर्तितो । यथा पुरुषातिशयपूर्वकानि तनुकरणभुवनादीनीति प्रतिज्ञाय तनुकरणभुवनव्याख्याव्याजेन सकलवैशेषिकशास्त्रार्थयो^९षणं, नित्यः शब्दोऽनित्यो वेति (।) वादे वादलक्षणप्रश्नप्रकाशनशास्त्रप्रणेतुजैमिनि प्रतिज्ञाततत्त्वनित्यताधिकरणशब्दधटान्यतरसाद्वितीयो घट इति प्रतिज्ञामुपर^{१०}

नाड्यगस्तस्यैवाभिव्यक्तिरुत्तरेण पदद्वयेन ॥ अजिज्ञासितं प्रतिवादिनाऽज्ञास्त्राक्षयव्याजादिभिरित्यादिपदेनासम्बद्धप्रसङ्गापरिग्रहः । प्रक्षेष्ठो नाममात्रेण घोषणं विस्तरेण । यथा बुद्धेन्द्रियदेहकलापव्यतिरेकात्मास्ति नास्तीत्येतावत् मात्रे बुभुत्सिते नैयायिकाः प्रमाणयन्ति । सदाद्यविशेषविंश्यथा विषयज्ञेयविषया मदोयाः प्रत्यक्षादयः प्रत्यया मदीयशरीरादिव्यतिरिक्तसम्बेदकसम्बेदाः स्वकारणायत्तजन्मवत्वादिभ्यः पुरुषान्तर^{११}प्रत्ययवदिति ततः सदनित्यन्द्रव्यवत् कार्यकारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेष इति महता व्यासेन सदाद्यविशेषाद् व्याचक्षते । नह्यत्र स^{१२}दाद्यविशेषविषया विषयज्ञेयविषयत्वन्धर्मविशेषणं कथं-विदपि प्रकृतसाध्यसिद्धुपकारि । परव्यामोहनानुभाषणशब्दितविद्यातदिवहेतो-रित्यत्रादिश्वद्वेनोत्तरप्रतिपत्तिशब्दितविद्यातहेतोः परिग्रहः क्रियमाणः प्रसङ्गो-

७b चत्त्व द्वार्दशलक्षणार्थव्याख्यानं (कुमारिलस्य) सर्वोयं दुर्मूर्तीनामसामर्थ्य-
प्रच्छादनोपायो न तु सत्यैरस्त्युपेतः । तत्त्वपरीक्षायां फलादिप्रतिसरण-
दण्डप्रयोगादीनामयुक्त्वात् (।) भवत्येव नाट^१ कादिवोपणोऽर्थान्तरगमना-
त्पराजय इति चेत् । अन्यस्याप्यजिज्ञासितस्य किञ्च भवति । नहि
तस्यापि काचिद्विवच्चित्साध्यधर्मसिद्धौ नान्तरीयकता । यथा हेतुप्रत्यय-
पारतन्त्रयलक्षण^२ संस्कारदुःखतादिसिद्धिमन्तरेण नानित्यतासिद्धिः । तथा-
विधस्तु धर्म (:) पृथग्नुकोपि साध्यधर्मेऽन्तर्भावात् पक्षोक्तु एवेति न
पृथग्स्योपन्यासो व्याख्यानं वा (।) तस्मादेवंविधस्यापि त^३दानीं प्रति-
वादिनो जिज्ञासितस्यार्थस्य प्रतिज्ञायमन्यत्रैवोपन्यासो व्याख्यानं वा
अर्थान्तरगमनान्त्रिग्रहस्थानमेव । तेन जिज्ञासितधर्ममात्रमेव साधनाङ्गं
वाच्यं । न प्रसङ्ग^४ उपकेप्रव्यः । तदुपकेपेतिप्रसङ्गात् । एवमसाधनाङ्ग-

यस्येति विग्रहः । नैरात्म्यवाद्युदाहरणेन किं ज्ञापयति । यत्र नाम विहितप्रतिसिद्धो

४7b [? प्रतिषिद्धो] वा^०दिदोषगुणसौगतर्थमविनयस्याप्यहडकारनिभित्तसकलोद्धु-
वादिमलक्षालनायोद्यतमत्रैव नात्मवादिनस्तत्साधने नृत्यगीतादेः प्रसङ्गः ।
तत्रान्येषामन्यस्य च का ग^१णना । ननु च वयं बीढा बूम इति कथं यावता
सविशेषणस्य प्रतिषेधाभिधानात् । अहम्बौद्धो ब्रवीमीति भवितव्य । यथाहं गार्यो
[? गार्यो] ब्रवीम्यहं पटु ब्रवीमि इति न च वहु^२वेवेतद्वृवचनमिति (पाणिनिः
१४१२१) शक्यमभिधातुं कश्चिदिति वचनात् । नैव यस्मादसावात्मनि परान्
स्वयूथ्यानप्यन्यान्बहूनपेक्ष्य तथा प्रयुक्तवान् । ईदृश्यामेव च वादिनो विवक्षा^३यामिद-
मुक्तमुदाहरणं नान्यस्यामिति प्रतिपत्तव्यं (।) अथवा जडशाव्विकाभिनिवेशनिवा-
रणायेवमेवमुक्तं तथा च व्यर्थता शब्दानुसासन [? नुशासन] स्य प्रतिपादयिष्यति ।
अत एवान्येन महारथेनावीदं प्रमुक्तं ॥

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता । (२२) इति ।

सम्यः साधुसंभतानाभित्युपहसति । अहो^०शब्दश्चेहाध्याहिरथते । द्वादशा-
नाम्प्रमाणादिलक्षणात्मां यः श्रपञ्चो विस्तरस्तस्य प्रकाशनाय यच्छास्त्रं मीमांसा-
र्थं तस्य प्रणेता स चासौ जैभिनिश्च तेन प्रतिज्ञातं वत्तत्वं नित्यताभिधानं ।

वचनं वादिनो निग्रहस्थानं प्रतिवादिना तथाभावे प्रतिपादिते । अन्यथा द्वयोरेकस्यापि न जयपराजयाविति^५ ॥ त् ॥

अदोषोङ्गावनं प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं (१) वादिना साधने प्रयुक्ते-
उभ्युपगतोत्तरपक्षो यत्र विषये प्रतिवादी यदा न दोषमुङ्गावयति तदा
पराजितो वक्तव्यः^६ ।

साधनदोषाः पुनर्न्यूनत्त्वमसिद्धिरनैकान्तिकता वादिनः साधयितु-
मिष्टस्यार्थस्य विपर्ययसाधनमष्टादश दृष्टान्तदोषाश्च तेषामनुद्घा(व)नमप्रति-

तस्याधिकरणं यः शब्दः स च घटश्च तयोरन्यतरस्तेन स द्वितीयो घट इतीत्यं
प्रतिज्ञामुपरच्छय द्वावशलक्षणादिव्याख्यानङ्गकरे^७ति । प्रमाणलक्षणमेव तावदेकं
महता कालेन व्याचष्टे । चोदनालक्षणो धर्मं (मीमांसा सू० ११२) इचोद-
नेति क्रियाः प्रवर्तकस्वचनमाहुक्त्वोदाना हि भूतं भवत्वं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यव-
हिैतं विप्रकृष्ट (०००) मर्थं शक्तोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियं^८ (१) तथाहि
(सत्) संप्रयोगे पुरुषस्येद्वियाणाम्बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षं । अनिमित्तं विद्यमानोप-
लम्भनत्वाैदि (मीमांसा सू० ११४) त्यादिना । संस्कारदुःखतासिद्धिमत्तरेण
नानियतासिद्धिरप्रतीत्यं समुत्पन्नस्य क्षणिकत्वायोगात् । स तर्हि तादृशो धर्मः
पृथग्वाच्यो नेत्याह । तथाविधस्त्वत्याैदि । एवंविधस्यापि प्रस्तुतसाध्यधर्म-
नान्तरीयकस्य प्रतिवादिनाऽजिज्ञासितस्य तदव्यतिरेकेण प्रतिज्ञायामन्यत्र चाहेतु-
दृष्टान्तयोः कदा पुनरेतदसाधनाैङ्गवचनं यथोक्तं निग्रहस्थानमित्याह । प्रतिवादिना
तथाभावेऽसाधनाङ्गत्वे प्रतिपादिते सति । यदा तु न प्रतिपादयति तदा द्वयोरेकस्यापि
न जयपराजयौ भवतः (ः)ैकुतः साधनानभिधानाच्च वादिनो जयः । प्रतिवादिना
तथाभावस्याप्रतिपादितत्वाच्च पराजयोपि नास्त्येव । तस्य प्रतिपन्नापेक्षत्वात् ।
अत एव प्रतिवादिन्यपि तयोरभावः ॥४॥

48a

सम्प्रति प्रतिवादिनो निग्रहस्थानमधिकृत्याह । अदोषोद्भावनमित्यादि(७०६)
यत्र विषये जिज्ञासिते अजिज्ञासिते^९ पुनर्दोषस्यानुद्भावनेषि नापराध इत्यभिप्रायः ।
के पुनस्ते साधनस्य दोषा इत्याह । न्यूनत्वं घटप्रकारमेकैकिद्विरूपानुकृतौ(१)
स्थान्मतिः सपक्ष^{१०}विपक्षयोः सदसत्त्वयोर्यैगपद्योनाप्रयोगे कथञ्च प्रकारात् न्यूनतोच्यते
(१) यदा सर्वोपसंहारेण व्याप्तिव्यतिरेकाभ्यान्तदाक्षेपोपि नास्ति तदेयं व्यवस्थाप्यते ।

* मीमांसाशब्दरभाष्ये ११२

पादनं प्रतिवादिनः⁷ पराजयाधिकरणं तत्पुनः साधनस्य निर्दोषत्वात् । सदोषत्वेषि प्रतिवादिनोऽज्ञानात्प्रतिपादनासामर्थ्याद्वा । नहि दुष्ट-साधनाभिधानेषि वादिनः प्रतिवादिनोऽप्रतिपादिते दोषे पराज⁸यव्यवस्थापना युक्ता । तयोरेव परस्परसामर्थ्यापयातापेक्षया जयपराजयव्यवस्थापनात् । केवलं हेत्वाभासाद् भूतप्रतिपत्तेरभावादप्रतिपादकस्य जयोषि नास्त्येव । न हि त⁹त्वचिन्तायां कश्चिच्छुलव्यवहारः । यद्येवं किन्तु पराजयस्तत्त्वसिद्धिभ्रंशात् । नानिराकरणात् । निराकरणं हि तस्यान्येन 8a पराजयो न सिध्यभावः । प्रतियोग्यपेक्षणात् सि¹⁰द्वयभावस्य ।

अ⁷थोच्यते तदाप्यप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकादिवृद्धान्तदोषो भवति । भवत्वयमपरोस्यापराधो न ह्येकदोषालीढान्येव साधनानि भवन्ति त्रयो हेत्वाभासा दृष्टान्ताभासश्चाष्टादशन्यायविन्दौ (तृतीये परिच्छेदे) सोवाहरणा (:) प्रपञ्चेन द्रष्टव्याः । तेषामनुद्भावनं पर्यायशब्दद्वयेन व्याचष्टे । तच्चानुद्भावनं त्रिभिः 48b कारणैरित्याह । ततः पुनः⁸ साधनस्य निर्दोषपत्वादित्यादि ।

न तु च युक्तो निर्दोषे साधने प्रतिवादिनो दोषानुद्भावनाभिप्रहः । सदोषे त्वज्ञानासामर्थ्याभ्यासनुद्भावनेषि दोषस्य दुष्टसाधनप्रयो¹गाढादिन एव पराजयो युक्तो न प्रतिवादिन इति । अत्राह । न हि दुष्टसाधनाभिधानेषीति (7b8) । यद्येवं दुष्टेनापि साधनेन वादिना प्रतिवादिनस्तिरस्कृतत्वात् कस्माज्जयो न भवति तस्येत्याह । केवलमित्यादि (7b9) । यद्येवं किन्तु पराजयः । तत्वसिद्धिभ्रंशादिति चोद्यां । नानिराकरणादित्याद्युत्तरं । दुर्जनानाम्बिप्रतिपत्तिरशोभनो व्यवहारः तस्मान्न योगविहितो न्यायेः कश्चिद्विजगीयुवादो नाम यच्छुलादिभिः क्रियत इत्यध्याहारः । उक्ते सति न्याये तत्वार्थो चेत् प्रतिवादी प्रतिपद्येत तमर्थं न्यायोपेतं । अथ स्वपक्षरागस्य वलीयस्त्वादुक्तेषि न्याये न प्रतिपद्येत । तदा तेन प्रतिवादिना तस्य न्यायस्यार्थस्याप्रतिपत्तावन्यं समीपवस्त्यात्मज्ञो जनकायो न विप्रतिपद्येतेति कृत्वा न्यायानुसरणमेव सतां वाद इति वर्तते । तत्वरक्षणार्थमितिपरः । यथोक्तं तत्वा (ध्य) वसाय⁹ संरक्षणार्थञ्जल्पवितण्डे बीजप्रोहसंरक्षणार्थकण्ठकशालावरणवदिति (न्या० सू० ४।२।५०) । नेत्याद्याचार्यः । एवन्तत्वं सुरक्षितमभवति । एकान्तेन प्रतिदृन्द्वन्मूलनादिति भावः (:) ¹⁰तदभाव इति साधनप्रस्थापनसाधनाभासद्वषणयोरभावे । अन्यथापीति मिद्याप्रलापाद्यभावेषि ॥०॥

कथमसौ न दोषः साधनस्येत्याह । तस्य दोषत्वं नाभिमतस्य भावेषि सिद्धेवि-

साधनाभावेऽसत्यपि प्रतियोगिनि भावात् । प्रतियोगिनश्च तन्निराकरणेऽसामर्थ्यात् पराजयस्यानुत्पत्तेरपराजयः । तस्माद्यम-समर्थसाधनाभिधाय्यपि परेण तथाभावे ऽप्र^१तिपादितेऽपराजितो वक्तव्यः ।

छलव्यवहारोपि विजिगीषुणां वाद इति चेत् । न । दुर्जनविप्रतिपत्यविकारे सतां शास्त्रप्रवृत्तेः । न हि परानुग्रहप्रवृत्ता मिथ्याप्रलापारम्भा त्सोत्कर्षपर^२ पंसनादीनसद्व्यवहारानुपदिशन्ति । न च परविपंसनेन लाभ-सत्कारश्लोकोपार्जनं सतामाचारः । नापि तथाप्रवृत्तेभ्यः स्वहस्तदानेन प्राणिणा(? ना)मुपतापनं सत्सम्मतानां शास्त्रकारसःभासदां युक्तं । न च न्यायशास्त्राणि सद्भिर्लीभाद्युपार्जनाय प्रणीयन्ते (१) तस्मान्न योगविहितः कश्चिद्विजिगीषुवादो नाम । परानुग्रहप्रवृत्तास्तु सन्तो विप्रतिपत्नं प्रतिपादयन्तो^३ न्यायमनुसरेयुः सत्साधनाभिधानेन भूतदोषोऽद्वावनेन वा । साक्षिप्रत्यक्षं तस्यैवानुप्रबोधाय तदेव न्यायानुसरणं सतां वादः । उक्तन्याये तत्त्वार्थी चेत्प्रतिपद्येत् । तदप्रतिपत्तावप्यन्यो न प्रतिपद्येतेति । तत्त्वरक्षणार्थं सद्भिरुपहर्त्तव्यमेव छलादि विजिगीषु(भि)रिति चेत् । नवचपेटशास्त्रप्रहारादीपनादिभिरपीति वक्तव्यं । त^४स्मान्न ज्यायानयं तत्त्वरक्षणोपाय (:) । साधनप्रख्यापनं सतां तत्त्वरक्षणोपायः साधनाभासदूषणक्ष । तदभावे मिथ्याप्रलापादत्र परोपतापविधानेपि तत्त्वाप्रतिष्ठा^५ पनात् । अन्यथापि न्यायोपवर्णे विद्वत्प्रतिष्ठानात् । तस्मात्परानुग्रहाय तत्त्वख्यापनं वादिनो विजयो, भूतदोषदर्शनेन मिथ्याप्रतिपत्तिनिवर्तनं प्रतिवादिनः ।

धाताभावात् । साधयितुमनिष्टोप्याकाशगुणत्वादिकार्यत्वेनानित्यत्वमात्रसाधने ध्वनौ विवक्षिते सति काणादाः केचिच्छोदयन्ति^६न्यायानभिज्ञाः । शास्त्रोपगमात् 492 सर्वस्तदिष्टः साध्यः । तत्प्रधाने च हेतुप्रतिज्ञयोदर्भेष इति तच्चायुज्यमानं शास्त्राश्रयेष्यस्त्यपगतमात्रस्यैव साध्यत्वात् । अन्यथा गन्धे भूगुणताविपर्ययसाधनादयमेव हेतुरस्थामेव प्रतिज्ञायां विरुद्धः प्राप्नोति (१) तथेदमपरमदोषोदभावनं । यथाह भारद्वाजो नास्त्यात्मेति प्रतिज्ञापदयोः पैरस्परविरोध इति । यस्मादात्मेति वस्त्वभिधीयते नास्तीति तस्य प्रतिषेधः । इदमप्ययुक्तमनादिवासनोद्भूतात्मविकल्पपरिनिष्ठितप्रतिभासभेदस्य शब्दार्थस्य परेष्टानित्यचित्तत्वादिविशेषणात्म-

- अथवा यो न दोषः^८ साधनस्य तद्वावेषि वादिना तदसाधयितु-
मिष्टस्यार्थस्य सिद्धेविधाताभावात् । तस्योद्घावनं प्रतिवादिनो
निप्रहाधिकरणं मिथ्योत्तराभिधानात् । यथा सापि (११) भ्रमनिष्ठोपि
वादिनो धैर्यः शास्त्रोपगमात्साध्य इति तद्विपर्यासेन न विरोधोद्घावनं ।
नास्त्यात्मेति तव प्रतिज्ञापद्योविरोध इति । प्रतिज्ञादोषोद्घावनं प्रयत्ना-
न्तरीयकः शब्दोऽनित्यः प्रयत्नान्तरीय^{१०} कत्त्वादिति हेतोद्वर्षमविशेषत्वा-
त्प्रतिज्ञार्थेकदेश इत्यसिद्धोद्घावनं, सर्वाणि साधर्म्येधर्म्यसमादीनि^{११}
जात्युत्तराणीति । एवमादर्दोषस्योद्घावनमदोषोद्घावनं तस्य वादिना
दोषाभासत्त्वे प्रख्या^१ पिते प्रतिवादी पराजितो वक्तव्यः । पूर्वपक्षे साध-
नस्य निर्दोषत्वात् । दोषवति पुनः साधने न द्वयोरंकस्यापि जयपराजयौ
तत्त्वाप्रख्यापनात् । अदोषोद्घावनश्च । अप्रतिपक्षायाश्च पक्षसि^{१२} द्वौ
कृतायां जेता भवति तस्मादिजगीषता स्वपक्षश्च स्थापनीयः परपक्षश्च

लक्षणभावोपादानत्वस्य निराचिकीर्षितत्वात् । अत्रैव हि धर्मिण व्यवस्थिताः
सदसत्वञ्चन्तयन्ति सत्त^१(:) किमयमात्मविकल्पप्रतिभास्यर्थे यथाभिमत-
भावोपादानो न वेति । न तु पुनरत्रायमेव विकल्पप्रतिभास्येवार्थोऽपहृन्यूते तस्यैव
बुद्धावुपस्थापनाय शब्दप्रयोगात् प्रत्यात्मवेद्यत्वाच्च । विकल्पप्रतिबिम्बव्यतिरिक्तं
तु बाह्यं स्वलक्षणं नैव शब्दार्थं इति न तस्य विधिर्नापि प्रतिषेधेण[?नं] ।
अन्यथा

परमा चैकतानत्वे शब्दानामनिवन्धना (१)

न स्यात् प्रवृत्तिरथेषु दर्शनान्तरभेदिपु ॥(२३)

अतीताजातयोर्वापि न च स्याद नृतर्थता ।

वाचः कस्याश्चिदित्येषा बौद्धार्थविषया मताः ॥(२४)

^१ द्येह-न गोल्-वस् छोस् बस्प्रब-पर-व्य-व-भिषु ऽदोह-प म-यिन-
प यह बस्तन्-बचोस्-वस्-बलइस-चिफ्यर् बस्प्रब-पर-व्य-व यिन्-नो ॥ =
यथा साध्यतयाऽनिष्ठोपि वादिनो धर्मः शास्त्रोपगमात्साध्यः ।—इति
भोट-ग्रन्थे ।

निराकर्तव्यः । निर्देषे साधनाभिधानेपि वादिनः प्रतिवादिना दोषाभास उद्घाविते दूषणाभावत्वख्यापनं^३ एव जयपराजयौ नान्यथा (,) भावत-स्तत्वाभिधानेपि प्रतिपक्षनिराकरणेन तत्वस्य प्रस्तुपनासामर्थ्यात् (।) न प्रतिवादिनोप्यत्र भावतो मिथ्याप्रतिपक्षेरिति । इदं न्या^४ यद्यं निग्रह-स्थानलक्षणमुक्तमस्माभिः ॥

स चायम्बिकल्पो भावोपादानत्वेन निराचीकीर्षितो देशकालप्रतिनियतिमन-पेक्ष्य विकात्प्रतिर्दिक्बविषयत्वादेव चात्मशब्दस्य न निर्विषयत्वमस्ति । ततश्च यदुक्तं यच्च यत्र प्रतिषिद्धुचते तत् तस्मादन्यत्रास्ति । यथा नास्ति नासमानाधिकरणो घटशब्दो न घटाभावं प्रतिपादयितुं शक्नोति । अपि तु देशकालविशेषात् प्रतिषेधागति (:) । नास्ति घट इति देशविशेषे प्रतिषेधो गेहे नास्ति इति । कालविशेषे वा प्रतिषेधः । इदानीं नास्ति । प्राग्नास्ति । ऊर्ध्वं नास्ति । सर्वस्यां प्रतिषेधो नाननुभूतघटसत्त्वस्य युक्तः । तथा नास्त्यत्मेति किमयन्देशविशेषः प्रतिषिद्धयते । उत्तरकालविशेष इति । यदि तावदेशविशेषप्रतिषेधः । स आत्मनि न युक्तोऽदेशत्वादात्मनः । न च देशविशेषप्रतिषेधादात्मा प्रतिषिद्धो भवति । न चायम्भवतामभिप्रायः । शरीरमात्मा न भवतीति चेत् । कस्य वा शरीरमात्मा यं प्रति प्रतिषेधः । शरीरे नास्त्यात्मेत्येवं प्रतिषेध इति चेत् । कस्य शरीरे आत्मा यं प्रति प्रतिषेधः । वच तहर्चात्मा । न क्वचिदात्मा । किमयं नास्त्येव । न नास्ति विशेषप्रतिषेधात् । केयं वाचो युक्तिर्धं शरीरे नान्यत्र । न च नास्ति । एषैवेषा वाचो युक्तिः । यद्यथा भूतन्तत्त्वान्निर्दिश्यत इति न चायमात्मा क्वचिदिहीति । तस्मात्तथैव निर्देशः । न च कालविशेषे^५ प्रतिषेधो युक्तः । आत्मनि त्रैकाल्यस्यानभिव्यक्तेरात्मप्रतिषेधेभवत्त्वं कुर्वणेनात्मशब्दस्य विषयो वक्तव्यः । न हयेकं पदं निरर्थकं पश्यामः ॥ अथापि शरीरादिषु आत्मशब्दं प्रतिपद्येथाः । एवमध्यनिवृत्तौ व्याधातः कथमिति । नास्त्यात्मेत्यस्य वाक्यस्य तदानीमयमर्थो भवति शरीरादयो न सन्तीतिः । एवमादि बहुव-संबद्धं तदपहस्तितम्भवति । प्रतिज्ञार्थकदेश इत्येतदप्यसत् सामान्यविशेषस्याभावात् । यद्वा न प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य प्रतिज्ञार्थकदेशात् धर्मिणमुपलक्ष्य निवृत्तत्वात्^६ (।) यस्य हि यदुपलक्षकं न तस्य तदेकदेशात्वं यथा न काकस्य गृह्णकदेश-त्वमिति ॥

46b

502